AZERBAYCAN DÜŞÜNCE TARİHİ

-II-

EVRELER, OLAYLAR VE ŞAHSİYETLER
(19. YÜZYILIN ORTALARI-20. YÜZYILIN BAŞLARI)

Editör
ALİ ASKER

YURTDIŞI TÜRKLER
VE AKRABA TOPLULUKLAR BAŞKANLIĞI

T.C. KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI
YURTDIŞI TÜRKLER VE AKRABA TOPLULUKLAR BAŞKANLIĞI

AZERBAYCAN DÜŞÜNCE TARİHİ
Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları-20. Yüzyılın Başları)

YTB Yayınları: 13-2
Düşünce Tarihi Serisi

Editör
Ali Asker

Tasarım
Ruhi Alagöz

Kapak
Yüksel Yücel

Baskı Yılı ve Yeri
Özyurt Matbaacılık
Saray Mah. 123. Cadde No: 2/1 Kahramankazan / Ankara
Tel: +90 312 384 15 36 Faks: +90 312 384 15 37
Matbaa Sertifika No: 46772
2021

Baskı Miktarı
1. Baskı, 500 adet

© TÜM YAYIN HAKLARI YURTDIŞI TÜRKLER VE AKRABA TOPLULUKLAR BAŞKANLIĞI'NA AİTTİR.

Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı tarafından desteklenen Azerbaycan Siyasi Düşünce Tarihi Projesi kapsamında hazırlanan bu yayın/mecranın içeriği, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı görüşlerini yansıtmaz ve yayın içeriği ile ilgili tek sorumluluk kitap editörü Prof. Dr. Ali Asker'e aittir.

YURTDIŞI TÜRKLER VE AKRABA TOPLULUKLAR BAŞKANLIĞI
Oğuzlar Mah. Mevlâna Bulvarı No. 145 PK.06520 Balgat, Çankaya/Ankara
Tel: 0312 218-40-00 Faks: 0312 218-40-49
info@ytb.gov.tr

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Library of Congress A CIP Catalog Record
Ali Asker
AZERBAYCAN DÜŞÜNCE TARİHİ (Cilt 2)
Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları-20. Yüzyılın Başları)
1. Azerbaycan tarihi, 2. Türk düşünce tarihi, 3. Modernleşme, 4. Aydınlanma
ISBN: 978-975-17-5013-6

AZERBAYCAN DÜŞÜNCE TARİHİ

-II-

EVRELER, OLAYLAR VE ŞAHSİYETLER
(19. YÜZYILIN ORTALARI-20. YÜZYILIN BAŞLARI)

Editör
ALİ ASKER

YURTDIŞI TÜRKLER
VE AKRABA TOPLULUKLAR BAŞKANLIĞI

İÇİNDEKİLER

Azerbaycan Düşünce Tarihinde Mirza Fethali Ahundzade (Ahundov) (1812-1878) **1**
Yavuz AKPINAR

Hasan Bey Zerdabi, Maarifçilik Faaliyetleri ve "Ekinci" Gazetesi **29**
Okan YEŞİLOT

Azerbaycan Türklerinin Milli Uyanış Hareketinde Hacı Zeynelabidin Takîyev **61**
Ferhad CABBAROV

Türkleşmek, İslamlaşmak ve Avrupalılaşmak Yolunda Ali Bey Hüseyinzade **91**
Alaattin UCA

İki Devlette Bir Adam: Ağaoğlu Ahmed **123**
Fahri SAKAL

Muasır Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Mimarı ve Kurucusu Mehmet Emin Resulzade **153**
Aydın BALAYEV

Rusya Müslümanları ve Azerbaycan Türklerinin Varoluş Mücadelesinde Alimerdan Bey Topçubaşı (1863-1934) **183**
Cemil HASANLI

Cumhuriyetin İlk Başbakanı Fethali Han Hoyski (1875-1920) **215**
Firdovsiyye AHMEDOVA

İstiklal Mücadelesine Adanmış Ömür: Nesib Bey Yusifbeyli (1881-1920) **241**
Firdovsiyye AHMEDOVA

Mirza Bala Mehmetzade ve Bağımsız Azerbaycan Davası **275**
Rafail AHMEDLİ

Azerbaycan Şiirinde Bir Ekol: Ali Ekber Sabir (1862-1911) **303**
Ali EROL

Hürriyet Âşığı Mehemmed Hâdi'nin Hayatı ve Düşünce Dünyası **329**
Mehdi GENCELİ

Celil Memmedguluzade'nin (1869-1932) Yaşamı, Faaliyetleri ve Düşünce Dünyası **363**
Elhan NECEFOV

Ömer Faik Numanzade ve Azerbaycan Düşünce Tarihindeki Yeri **391**
Nazım MURADOV

Azerbaycan Türklerinin Düşünce Hayatında Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin Rolü **425**
Ali ASKER

Azerbaycan Romantizminin Parlak Yüzü: Hüseyin Câvid (1882-1941) **461**
Şemil SADIQOV

Ahmet Cevat'ın Düşünce Dünyası:
Türklük, Vatan Sevgisi ve İstiklal Mefkûresi **491**
İrfan Murat YILDIRIM

Milli Sanatkâr: Cafer Cabbarlı **529**
Asif RÜSTEMLİ

Resimler **559**

Dizin **663**

Azerbaycan Düşünce Tarihinde Mirza Fethali Ahundzade (Ahundov) (1812-1878)

Yavuz AKPINAR*

Hayatı

Mirza Fethali Ahundzade, modern Azerbaycan fikir ve edebiyatının kurucusu, pozitif düşüncenin, demokratik ideallerin öncüsü olmuş inkilapçı, reformcu, rasyonalist bir düşünür ve yazardır. Bazı eserlerini Farsça yazması, İran'la tabiî ilişkileri, onun modern İran fikir ve edebiyat hayatının da öncüleri arasında yer almasını sağlamıştır.

Mirza Fethali Ahundzade, Farsça yazdığı "Terceme-i Ahval-i Mirza Fetheli", adlı otobiyografisinde hayatı hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir.[1]

Babası Güney Azerbaycan Türklerinden Mirza Mehemmed Takı'dır. Ticaret amacıyla geldiği Şeki'de Kuzey Azerbaycan'ın tanınmış din adamlarından biri olan Ahund Ali Asker'in kardeşi kızı Nane Hanım'la ikinci evliliğini yapar. Ahundzade, onun bu evliliğinden 1812'de Şeki'de dünyaya gelir. Mirza Mehemmed Takî 1814 yılında ikinci karısı Nane Hanım ve iki yaşındaki oğlu Fethali'yle birlikte ilk karısının da bulunduğu Tebriz yakınlarındaki Hamne'ye döner. Orada kumasıyla birlikte yaşamak Nane Hanım için kolay olmaz. Dört yıl

* Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü emekli öğretim üyesi, Prof. Dr..

1 Ahundov, "Terceme-i Ahval-i Mirza Fetheli", *Keşkül Gazetesi*, Tiflis, 1887, No: 43-45 (Farsça). Bu hâltercümesi daha sonra Azerbaycan Türkçesine çevrilerek birkaç yerde neşredilmiştir. Hayatı yazılırken bu otobiyografiden de yararlanılmıştır. (Y. A.).

sonra geçimsizlik sebebiyle eşinden ayrılıp oğlunu da yanına alarak Erdebil'deki amcası Ahund Hacı Ali Asker'e sığınır.[2] Bazı kaynaklarda kendisinden "âlimlerin âlimi" diye söz edilen Ahund Ali Asker, Fethali'yi evlatlık edinir. Bu sebeple Fethali, ileride Rus hizmetine girdikten sonra "Ahundov/Ahundof" aile ismini kullanacaktır. Ahund Ali Asker, Fethali'yi de kendisi gibi bir din adamı olarak yetiştirmek istediğinden ona Arapça ve Farsçayı iyice derecede öğretir, dinî ve edebî eserleri okutur.

1826 yılında yeniden başlayan Rusya-İran savaşlarından hemen sonra Gence ve bazı Azerbaycan şehirlerinde Ruslara karşı isyanlar başlasa da Rus ordusu bu ayaklanmaları kanlı bir şekilde bastırır;[3] Gence birkaç kere yağmalanır, yakılıp-yıkılır, halkı katliama maruz kalır. Bu sırada Gence'de bulunan Ahund Ali Asker ve ailesi çok kötü günler yaşar. Bütün servetini kaybeden Ali Asker, Nuha (Şeki)'ya döner.[4] Fethali 16 yaşını tamamladığında ilk medrese tahsilini bitirmiş, akaid, fıkıh, mantık, tefsir… gibi dersleri okuyacak çağa ve seviyeye gelmiştir. Bu sıralarda Fethali de babalığının arzu ettiği gibi "ahund" olmak emelindedir.

1832 yılında Ahund Ali Asker, hacca giderken tahsiline devam etmesi için Fethali'yi Gence'deki dostu müderris Molla Hüseyn Pişnamazzade'nin yanında bırakır. Bu zat bir yıl kadar Fethali'ye mantık ve fıkıh dersleri verir.[5] Bu sırada Fethali, meşhur Azerbaycan şairi ve filozofu Mirza Şefi Vazıh[6]'la tanışır ve ondan hat dersleri almaya başlar. Otobiyografisinde Mirza Şefi'nin telkinleriyle din adamı olmaktan vaz geçtiğini ve dinî tahsilini tamamlamadığını ayrıntılarıyla anlatır.

Ali Asker, hacdan döndükten sonra birlikte Nuha'ya giderler. Burada Fethali, bir müddet daha Arapça kitaplar okumaya devam eder. O sırada Nuha'da Azerbaycan Türkleri için açılan Rus mektebi (Uyezdni şkola)'ne manevî babasının iznini alarak kaydolur. Ancak yaşı ilerlemiş bulunduğundan bir yıldan fazla devam edemez.

1834 yılında Hacı Ali Asker, Ahundzade'yi de yanına alarak Tiflis'e göç eder. Kafkasya Umumî Valiliği'ne müracaat ederek Fethali'nin Şark dilleri mütercimi olarak işe alınmasını ister.

---

2 Feyzulla Gasımzade, *M. F. Ahundov'un Heyat ve Yaradıcılığı*, Azerbaycan Dövlet Neşriyyatı, Bakı, 1962, ss. 34-35.

3 Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Maddesi*, İslam-Türk Ansiklopedisi, İstanbul, 1940, ss. 718-719

4 Ahundov, *Terceme-hâl, Eserleri*, 3. Cilt, s. 418.

5 Ahundov, *Terceme-hâl*…, s. 418.

6 Vazıh (1794-1852): XIX. Asır Azerbaycan edebiyatının önemli temsilcilerindendir. Dünyevî duyguları, arzuları, Hayyamane bir şekilde tasvir ettiği şiirleriyle geniş bir şöhret kazanmıştı. Freidrich Martin Bodenstedt'in tercümeleriyle Almanya'da da tanınmıştır.

O sırada Rus Çarlığı'nın sınırları Türkiye ve İran'a dayanmış bulunmaktadır. Bu yüzden de Şark dillerinden Rusçaya, bu dilden Şark dillerine tercümeler yapabilecek bilgili insanlara ihtiyacı olan Kafkasya Umumî Valiliği bu isteği 1 Kasım 1834 tarihinde kabul ederek Fethali'yi "Şark dilleri mütercimi şakirdi" olarak işe alır. Ayrıca Ali Asker'in istediği gibi, Rusçasını ilerletmesine yardımcı olmak üzere bir Rus memuru da görevlendirilir.[7]

O dönemde bazı din adamları Rusların şer'en "Ulü'l-emr"[8] olamayacaklarına dair fetvalar verdiklerinden, Rus memuriyetine girenler halk tarafından "kâfir" olarak vasıflandırılıyordu.[9] Ruslar ise kendi taraflarına geçen "beylere", "hanlara", nüfuzlu kimselere iyi davranmaya çalışıyor, maddî imkânlar sağlıyordu. Hacı Ali Asker de maddî bakımdan sıkıntı içindeydi. Bir yandan da Fethali'nin geleceğini düşünüyordu. Fethali'nin sadece Mirza Şefi'nin tesiri altında kalarak medrese tahsilini bıraktığını, Rusça öğrenmeye başladığını, sadece kendi isteğiyle Tiflis'e Rus memuriyetine girdiğini düşünmek yanlış olur. Manevî babası da onu teşvik etmiş ve işe alınması için bizzat dilekçe yazmıştır.

Vazifesi, sıradan bir iş değildi. Sadece adlî ve idarî işlerle alakalı vesikaları, yazıları tercüme etmekle kalmıyor aynı zamanda, diplomatik yazışmalarla, siyasî-askerî mahiyetteki evrakla da ilgileniyordu.[10] Mütercimliği sırasında Rusya'nın Kafkasya siyasetini, Türkiye ve İran hakkındaki emellerini de iyice öğrenmişti. Bir yandan da "Kafkasya Arkeoloji Komisyonu" için Şark dillerinde olan belgeleri tercüme ediyordu. Bu komisyonun yayımladığı dergide birçok tercümesi yer almıştır.

Ahundzade'nin Tiflis'te geniş bir muhiti vardı. Rus, Ermeni, Gürcü ve diğer bazı milletlere mensup insanlarla, sanatçılarla, diplomat ve askerlerle tanışıyor, çeşitli sohbetlere katılıyordu. Tiflis şehri XIX. asrın başlarında Rusya ve Avrupa'daki siyasî-ideolojik düşüncelerin, misyoner faaliyetlerinin çok canlı olduğu bir muhitti. 1825'de Çara karşı demokratik–inkılapçı düşüncelerle ayaklanan fakat başarısız olan Rus ve gayr-i Rus bazı Dekabrist aydınlar, askerler de bu şehre sürgün edilmişti ve onlar Kafkasya Umumî Valiliğinin gözetimi altında idiler. Tiflis'in bu canlı, çok renkli fikir, siyaset ve kültür muhiti Fethali Ahundzade'nin fikrî gelişimi ve dünya görüşü üzerinde epeyce etkili oldu.

---

7 REF. Arşiv: 2, İnv. 855 ve Gasımzade, ss. 44-45

8 Ülü'l-emr: Emir sahipleri. Hüküm verme hakkı olan padişah, müctehid veya yöneticiler. Kaynağı Nisa Suresi (4/59)'ndeki ayettir.

9 Mirza Bala, *Feth-Ali Ahundzade (maddesi)*, İA, IV. Cilt, ss. 577-581.

10 Gasımzade, s. 45

Bu muhitte meşhur Rus yazarları ve siyasetçileri de vardı: İsyankâr ruhlu Dekabristlerden V. T. Narejnı, A. Odoyevski, A. Bestujev-Marlinski onun yakından tanıdıkları arasındadır. Bunlardan başka şair Y. P. Polonski, şarkiyatçı N. B. Hanıkof ve Adolf Berje, gazeteci ve etnograf N. T. Berdzenof, gazeteci F. A. Verderovski, Gürcü dramaturgu Knyaz G. Eristavi, N. Barataşvili, Ermeni yazarı Haçatur Abovyan, Kafkasya'ya sürgün edilmiş Polonyalı inkılabçı şair T. L. Tablostki ve daha başkaları, Ahundzade'nin çevresindeki şahsiyetlerdendir.[11]

1842'de annesinin amcası Ahunt Hacı Ali Asker'in kızı Tubu Hanım'la evlenir. Ahunt H. A. Asker, Fethali Tiflis'e yerleştikten kısa bir süre sonra vefat etmiştir. Ahundzade, bu sebeple babalığının ailesine de bakmak mecburiyetinde kalmış; ömrünün sonuna kadar kalabalık ailenin ağır yükü, onun sırtında olmuştur.

1846 yılında Rusya-İran arasındaki diplomatik görüşmelerde mütercimlik yapar. İran hükûmeti tarafından 3. dereceden "Şir ve Hurşid" nişanı ile taltif edilir.[12] 1848 yılında Nasirüddin Şah'ın tahta çıkması münasebetiyle Rusya'nın İran'a gönderdiği heyette tercüman olarak görevlendirilir ve 7 Mart 1849 tarihine kadar İran'da kalır. Bu yolculuk sırasında Güney Azerbaycan ve İran'ın birçok yerlerinde bulunur; üvey kardeşleriyle, ülkenin ileri gelen devlet adamları, şairleri, sanatçıları ile görüşür; İran halkının durumu ve devletin yönetim tarzı hakkında bilgiler edinir. Din adamlarının devlet idaresindeki rolü, onun bilhassa dikkatini çekmiştir. Bu seyahati, İran'ı daha yakından tanımasına yardım etmiş ve ileride kaleme alacağı bazı eserlerinde bu gözlemlerinden epeyce yararlanmıştır.

1852-1858 tarihleri arasında Kafkasya'nın çeşitli yerlerinde yolsuzlukları, asayiş hadiselerini araştıran komisyonlarda mütercimlik-tercümanlık yapar. Bu arada Türkiye ve İran sınırlarındaki ahalinin hayatı, âdet ve ananelerini yakından izleme imkânı bulur.[13]

Ahundzade, 1849-1851 yılları arasında Rus yönetiminin Tiflis'te bir tiyatro binası inşa ettirmesiyle alakalı olarak, Kafkasya Umumî Valisi Vorontsof'un da teşviki üzerine tiyatro eserleri yazmağa başlar. 1850-1858 yılları arasında Azerbaycan Türkçesiyle altı komedi ve bir hikaye yazar.

1857 yılından itibaren fikrî hayatının en büyük hadiselerinden birini teşkil eden Arap harflerinin ıslahı meselesiyle uğraşmaya başlar.1863'te bu amaçla İstanbul'a gelir. Alfabe tasarısı ve *Temsilât* adlı eseri Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'de görüşülür.

---

11 Gasımzade, s. 50

12 İbrahimov; Ahundov, *Arhivinin Tesviri*, Bakû, 1955, ss. 170-172

13 Gasımzade, s. 64

Ahundzade, 1850 yıllarından sonra bilhassa felsefeyle ciddi surette meşgul olmaya başlar. 1850-70 yılları arasında daha çok materyalist ve pozitif düşünce ürünü olan eserleri; İngiliz ve Fransız medeniyet tarihleriyle ilgili kitapları; Darvin, D. Hume, Voltaire, Montesquieu, Newton gibi Batılı düşünür ve âlimlerin eserlerini aynı zamanda İbn Haldun, Mahmud Şebüsteri, Mevlana gibi Doğu klasiklerini büyük bir dikkatle inceler.[14] 1865'te felsefî, siyasî, sosyal görüşlerini yansıtan *"Kemalüddevle Mektupları"*nı yazar. Daha sonraki yıllarda bu eserini muhtelif notlar ve ilavelerle "tekmilleştirir".

10 Mart 1878 tarihinde Tiflis'te vefat eder. Bir Müslüman gibi defnedilip edilmediği, Sovyet dönemindeki zorlama iddialarla iyice karmaşık bir hâle gelmiştir. Muhitindeki din adamları onun dinler hakkındaki düşüncelerini biliyorlardı. Ayrıca bu düşünceleri olmasa bile cahil halk kitlesi, Rus hizmetine giren, memurluk, subaylık gibi görevleri kabul eden şahısları zaten kâfir addediyordu.

Eserleri

Temsilat (Tiflis, 1859): Bu eseri altı komedi ve bir hikâyeden ibarettir. Ahundzade bu komedileriyle İslam âleminde ilk modern tiyatro yazarı ve modern Azerbaycan edebiyatının kurucusu olarak karşımıza çıkar. İlk üç komedisini 1850'de diğerlerini de 1852-1855 yılları arasında yazmış ama Rus sansüründen izin almak uzun sürdüğünden ancak 1859'da Tiflis'te *Temsilat* adıyla basılabilmiştir. Hâlbuki kendisinin Rusçaya çevirdiği bu komediler 1851'den itibaren Rusça gazetelerde tefrika edilmiş, 1853'te de kitap olarak *Komedii Mirza Feth Ali Ahundova* adıyla Tiflis vilayet matbaasında basılmıştır. Bu eserleri 1874'da Farsçaya ve çok geçmeden de Fransızca ve İngilizceye çevrilip basılır. Bu bakımdan Avrupa'da tanınan ilk Şarklı, modern yazarlar arasında önemli bir yer tutar.[15]

Komedilerinin adları şöyledir: 1- Hekâyet-i Molla İbrahim Helil Kimyager, 2- Hekâyet-i Müsyö Jordan Hekim-i Nebatât ve Derviş Mestelişah Cadugûn-i Meşhur, 3- Hekâyet-i Hirs-ı Guldurbasan, 4- Sergüzeşt-i Vezir-i Han-ı Lenkeran, 5- Sergüzeşt-i Merd-i Hesis (Hacı Gara) 6- Mürafie Vekillerinin Hekâyeti. Temsilatta komedilerden başka *Aldanmış Kevakib* (*Hekâyet-i Yusif Şah*) adlı bir hikâyesi de bulunmaktadır.

14 Gasımzade, ss. 78-79; Ahundzade'nin okuduğu bazı şahsiyetleri ve eserlerin adını zikreder. Ayrıca onun şahsî kütüphanesinde hangi kitapların mevcut olduğunu ve hangilerinin üzerinde notları, yazıları, tenkitleri bulunduğunu da tespit edilmiştir. Bak. *M. F. Ahundov Arhivinin Tesviri*, s. 277-287

15 Gasımzade, ss. 224-241.

Komedileri genel olarak değerlendirildiğinde yazarın topluma geniş bir açıdan baktığı, cemiyetin en önemli problemlerini realist bir şekilde ele aldığı ve mizahî bir dille halkın cehaletini, hurafeleri; sahtekâr ve cahil din adamlarını; çıkarlarından başka şey düşünmeyen tüccarları; açgözlü zanaatkârları; toprak sahiplerini; eski beyleri; zalim ve kötü yöneticileri; rüşvetçi memurları ifşa ettiği görülür. Komedilerde özellikle kadınlar, cehaletleri ve bu yüzden hurafelere inanıp yanlış işler yapmalarıyla tasvir edilir. Bu kadın kahramanların ekserisi ahlaklı, yardım sever, sadakatli ve hatta bazı kadın kahramanları dönemine göre epeyce cesaretli, belli ölçüde idealize edilmiş tiplerdir. Onları yanlış davranışa iten cehaletleridir.

Ahundzade Rus işgalinden sonra Azerbaycan'da temelden değişen toplum hayatını, Ruslarla ilişkileri, yeni sosyal ve ekonomik hayatı, Azerbaycan kırsal kesimindeki değişimi, yavaş yavaş ortaya çıkan Doğu-Batı kültür çatışmalarını ayrıntılı bir şekilde, realist ve alaycı bir yaklaşımla bu eserlerinde başarıyla işlemiştir.

Tiyatro eserleri, halkın konuşma diline dayanır, oldukça sade ve tabiî bir dille yazılmışlardır. Bu sebeple komedileri, modern Azerbaycan nesir dilinin kuruluşunda çok etkili olmuştur.

Hikâyesi: Aldanmış Kevakib (Hekâyet-i Yusif Şah)

Ahundzade bu eserini, 1857'de yazar ve 1859 yılında komedileriyle birlikte basılan *Temsilât*'ta yer alır. Yazar, *Aldanmış Kevakib*'i dram sanatının bir kolu olan "roman" diye nitelese de bu eser, modern Azerbaycan edebiyatının ilk büyük hikâyelerinden biri olarak kabul edilir. Hikâyede, Safevîler döneminde bir müneccimin "güneş filanca burca geldiğinde, İran tahtında olan şahsın başına büyük felaketler gelecek" diye haber vermesi üzerine başta Şah olmak üzere devlet yöneticilerinin işlerini hapiste bulunan bir suçluya devretme, felaket geçtikten sonra tahtı ve yönetimi tekrar ele geçirme şeklindeki "tedbirleri" dolayısıyla İranlı yöneticilerin cehaleti, aptallığı, menfaat ve şöhrete düşkünlükleri ifşa edilir. Sonuçta halkın zalim ve cahil kişilerin yönetimi altında yaşadığı anlatılarak Şark feodalizmi ağır bir şekilde tenkit edilir.

Manzum Eserleri ve Manzum Mektupları

Ahundzade, edebî faaliyetine aslında şiirle başlar. Fakat bilhassa 1850 yılından sonra komediler yazmağa ve 1860'lardan sonra da felsefî mahiyette eserler vermeğe yönelir. Şiirde başarıya ulaşmak hiçbir zaman gayesi olmamıştır. O, bazı

manzumelerinde "Sabuhî" mahlasını kullanır. Elimize geçen en önemli şiirlerinden biri olan "Şark Poeması"nda bu mahlası görüyoruz.

Ahundzade'nin arşivinde otuz civarında manzumesi bulunmaktadır.[16] Bu şiirleri onun düşünce dünyası hakkında fazla bilgi vermez. Şiirleri arasında en önemlisi Puşkin'in bir düelloda beklenmeyen, trajik ölümü münasebetiyle 1837'de Farsça yazdığı *"Poema-yı Şarkî der Vefat-ı A. S. Puşkin"* adını taşıyan bir mersiyedir. *"Şark Poeması"* adıyla bilinir. Bestujev-Marlinski ile birlikte Rusçaya da çevirdiği bu şiir Rus kültür muhitinde ilgiyle karşılanır.

Caferkulu Han Neva'ya üç adet, Zâkir'e de iki adet manzum mektup yazmıştır. Bunların hepsi de on birli hece vezniyle koşma tarzındadır.

Alfabe Tasarısı

Ahundzade, 1850'den itibaren okuma-yazmada ve öğretimde ortaya çıkardığı zorlukları çözmek için Arap harflerini ıslah etmeyi düşünür. Bunun için Farsça bir "layiha" (tasarı) hazırlar ve Türkiye, İran ve Rusya devletlerinin ileri gelenlerine gönderir. Alfabenin ıslahı ve bu meselenin ciddiye alınması için epeyce uğraşır. Birçok kişiye mektuplar yazar.

İstanbul'da Osmanlı modernleşmesinin mecburî bir sonucu olarak, eğitimi daha kolay hâle getirecek, halkın aydınlatılmasını kolaylaştıracak bir alfabe ıslahı gündeme gelmişti. Bu alfabe ıslahı, aynı zamanda kitleler için kısa zamanda dizilip basılabilen, ucuz ve tirajı yüksek kitap (daha çok yeni mekteplerde ve medreselerde okutulan ders kitapları), kitlesel gazete ve dergi yayımlama işini kolaylaştırmalıydı. Bu amaçla, İbrahim Müteferrika'dan itibaren Şinasi, Ebüzziya Tevfik gibi bazı aydınlar ve matbaacılıkla ilgili yazarlar, Arap harflerinin matbaada kullanılacak uygun şekillerini araştırmış, harf biçimlerinin sayısını mümkün olduğu kadar azaltarak yeni ihtiyaca uygun harfler döktürmüşlerdi. Böylece belli ölçüde dizgi problemini (kısa zamanda dizmek, ucuza mal etmek) çözmek için gayret sarf etmişler ama istenilen sonuca ulaşamamışlardı. Diğer yandan açılan yeni mekteplerde, küçük çocuklara kısa zamanda Türkçe okuma-yazmayı öğretmeye uygun alfabe ve okuma kitapları, bir problem olmakta devam ediyordu. Tabiî işin bir de öğretim metoduyla ilgili yanı vardı.

Ahundzade, İslam ülkelerinin hepsinden önce bu problemlerle karşılaşan ve modernleşme yolunda radikal uygulamalar başlatan, bütün Müslümanların saygı ve güven duyduğu "Halifelik Türkiyesi"nin alfabenin ıslahı konusunda da cesaretli adamlar atabileceğini ümit ediyordu. Ona göre -hiç olmazsa- Arap harfleri, dinî

16 Azerbaycan SSR, EA, REF, Arşiv No:2.

neşriyat ve eğitim-öğretimde kullanılmaya devam edilir, matbaacılıkta ve yaygın eğitimde, problemleri istenilen ölçüde çözdüğünü düşündüğü kendi ıslah edilmiş alfabesi de "İslamî bir alfabe olarak" eski alfabenin yanında kabul edilebilirdi. 1863 yılında İstanbul'da Cemiyyet-i İlmiye-i Osmaniye'ye sunduğu tasarısında bu hususu özellikle belirtmiş, kendi "ihtira ettiği alfabe"nin hiç olmazsa İslamî bir alfabe olarak kabul edilmesini de talep etmiştir. Kanaatine göre Türkiye bu reformu yapabilirdi, İran ise istese bile o tarihte böyle bir reform yapabilecek durumda değildi. Ahundzade bu sebeplerden dolayı Türkiye'ye gelmeyi arzu etmiştir.

Osmanlı hükûmet yetkilileri başlangıçta Ahundzade'ye ilgi gösterseler de sonradan bu tavırları değişir; Ahundzade İstanbul'da tuttuğu notlarda bunun sebebi olarak İran elçisinin kendisi hakkında olumsuz telkinlerde bulunmasını gösterir.

Alfabe tasarısı Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'de görüşülür, bazı tartışmalardan sonra "ihtira ettiği alfabe", takdire şayan bulunur ama sözü edilen problemleri ortadan kaldırmadığı ve kolaylaştırmadığı gerekçesiyle reddedilir. Cemiyet'teki toplantıda Ahundzade ısrarla dinle alfabenin bir ilişkisi olmadığını ileri sürse de üyeler bu görüşü benimsemezler. Neticede Münif Efendi'nin raporuna göre sadaret, Ahundzade'yi alfabe meselesindeki gayret ve "maarif emr-i ehemmine hizmeti" dolayısıyla 4. dereceden Mecidiye Nişânı'na lâyık görür.

Ahundzade, herhalde İstanbul'daki tenkitleri de göz önünde tutarak alfabe tasarısı hakkındaki çalışmalarını devam ettirir; çünkü ikinci layihasında (1868) dizgi işlerini hızlandırmak ve kolaylaştırmak için uğraşır. 1870'te bu yeni layihasını Sadrazam Âli Paşa'ya ve Münif Efendi'ye gönderir. 1871'de Mirza Melküm Han'a yazdığı mektubunda bu hususta şöyle der:

> "Ben ve sen alfabeyi değiştirmek fikrini ileri sürmekle öz borcumuzu beşeriyet karşısında ve medeniyetin inkişafı uğrunda yerine getirmişiz. Bizim adımız her zaman tarihte kalacak ve evlatlarımız tarafından hürmet ve iftiharla kaydedilecektir. (...) bizim evlatlarımız, şüphesizdir ki bu fikrin icrasını ülkede her türlü tedbirlerin ve kaide-kanunların icrasından üstün tutacak ve bu fikrin vacip olduğunu ve ehemmiyetini anlamayan muasırlarımızın akıl ve zekâsının azlığına teessüf edeceklerdir."[17]

Ahundzade 1875 yılından sonra artık Arap harflerini ıslah etmek fikrinden vazgeçer; bu işin olmayacağı kanaatine varır. Islah yerine Latin harflerine dayalı bir alfabenin kabul edilmesini tek çare olarak görür ve bu fikrini ömrünün son yıllarında (1877-78) şöyle açıklar:

> "Soldan sağa yazılıp okunan, sözlerin terkibinde bütün sâit [ünlü] harfleri, sâmitler [ünsüz] sırasına dâhil edilen ve bütün noktaları atılmış alfabetik

17 Azerbaycan SSR, s. 238. (Parça tarafımızdan çok az bir tasarrufla aktarılmıştır. Y. A.).

alfabeden başka hiçbir hattın harflerini kabul etmiyorum ve hiç vakit kabul etmeyeceğim."[18]

Çeşitli Yazıları

Nazm ve Nesr Hakkında, "Yek Kelime" Hakkında [Mirza Ağa'nın eseri], Babilik Akideleri, John Stuart Mill Azadlık Hakkında, Yeni Dünyanı Fetheden Hristofor [Kristof] Kolumb'un Tarihi, Mirza Ağa'nın Piyesleri Hakkında Tenkit, Molla-yı Rumî ve O'nun Tasnifâtı Hakkında Tenkit vs.

Bütün bu eserlerinde akılcı ve gerçekçi tenkit ortak noktadır. Ahundzade özellikle modern edebiyat nazariyesi hakkında önemli fikirler ileri sürmüş, klasik Şark edebiyatını da aynı açıdan tenkit etmiştir.

Kemalüddevle Mektupları ve Fikirleri

Kemalüddevle Mektupları Ahundzade'nin fikri hayatını ayrıntılı bir şekilde yansıtır. Bu yüzden onun bu eserde açıkladığı görüşleri, ileri sürdüğü iddiaları, yaptığı tenkitleri, konularına göre düzenlemeyerek metnin akışına uygun özetlemeyi ve daha sonra genel bir değerlendirme yapmayı tercih ettik.[19] Böylece *Kemalüddevle Mektupları*'nın bütünlüğünü bozmadık ve aslını okumamışların bu eser hakkında sağlıklı bir fikir edinmelerine imkân tanımak istedik.

Ahundzade'nin bu eserinin asıl ismi epeyce uzundur*: "Hindistan Şahzadesi Kemalüddevle'nin Öz Dostu İran Şahzadesi Celalüddevle'ye Farsî Dilinde Yazdığı Üç Mektubun ve Celalüddevle'nin Ona Gönderdiği Cevabın Türkî Dilinde Tercümesidir."* Eserin adı Azerbaycan'da *"Kemalüddevle Mektupları*" şeklinde kısaltılarak kullanılır; biz de bu yolu tercih edeceğiz.

Ahundzade, *"Kemalüddevle Mektupları"*nı 1864-1865 yılından itibaren yazmaya başlamış, ömrünün sonlarına kadar esere eklemeler yapmış, Farsça ve Rusçaya da çevirmiştir. Arşivinde bu eserin Azerbaycan Türkçesi, Rusça ve Farsça birçok el yazma nüshası vardır.[20]

---

18 Azerbaycan SSR, s. 7. Buraya da REF, Arhiv No: 2, Sened No: 13, s. 167'den alınmıştır.

19 Eserde genel meseleler hakkında ileri sürülen görüşleri özetledik, cümleleri basitleştirdik. Tam olarak, aldığımız cümleleri ise Türkiye Türkçesine aktarıp çift tırnak (" ") içerisinde gösterdik. Alıntılarda atladığımız kısımları da parantez içine üç nokta koyarak (…) belirttik.

20 Bu nüshalar eski adıyla "Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti İlimler Akademisi, Cumhuriyet Elyazmaları Vakfı"nda bulunmaktadır. (Orijinal adı: Azerbaycan SSR EA Respublika Elyazmaları Fondu-Bakû). 97, 98, 99, 493, 607 numaralılar Farsça, 178, 96 Azerbaycan Türkçesiyle, 101, 792 numaralılar da Rusçadır. Bak. Eserleri, 2. Cilt, ss. XXXI ve s. 425.

Kemalüddevle Mektupları'nın ilk baskısı 1924'te Bakû'da "Yeni Elifba Komitesi" tarafından S. Ağamanlıoğlu'nun önsözüyle neşredilir.[21] Eserin ilk ilmi neşri 1938 yılında M. Refili ve Ejder Elesgerzade tarafından hazırlanarak Heyder Hüseynof'un önsözüyle basılır.[22] 1951'de ise Eziz Mirehmedov'un hazırladığı metin yayımlanır. Eserin Rusça olarak ilk neşri de 1940'da H. Hüseynov ve A. A. Klimov tarafından yapılır.

Kemalüddevle Mektupları'nın şimdiye kadar yapılan en mükemmel neşri, üç ciltlik külliyata (M. F. Ahundov Eserleri)[23] dâhil edilendir. Bu metni neşre hazırlayan Hamid Memmedzade, eseri ilk yayınlayan Mübariz Elizade ve Ejder Elesgerzade'nin eserde yaptıkları tercümeleri esas olarak kabul etmiş, onları aslı ile mukayese ederek gerekli gördüğü yerleri değiştirmiştir.[24] Bu cildin baş tarafında Firidun Bey Köçerli'nin "M. F. Ahundof'un içtimaî, siyasî ve felsefî görüşleri"[25] adlı uzun makalesine de yer verilmiştir.

Eser, iki muhayyel şahsın; Hindistan şehzadesi Kemalüddevle ve İran şehzadesi Celalüddevle'nin mektuplaşmalarından ve güya bunlara yapılan ilavelerden ibarettir. Celalüddevle Şark-İslam âleminin (bilhassa İran'ın) savunucusu, Kemalüddevle ise Batı-Avrupa medeniyetinin hayranı ve taraftarı olarak canlandırılmıştır.

Kemalüddevle Mektupları muhayyel iki şehzadenin birbirine yazdığı dinî, felsefî, siyasî, sosyal ve ahlakî konularda çeşitli iddiaları, tartışmaları ihtiva eden mektuplarla bunlara ilave edilenlerden oluşur. Yazarın hayalinde canlandırdığı Hindistan şehzadesi Kemalüddevle, Batı dünyasını gezip görmüş, tanımış ve oradan etkilenmiş biridir. Amerika ve Avrupa'dan dönüşünde arkadaşı olan İran şehzadesi Celalüddevle'ye kendi düşüncelerini yansıtan, Doğu'yu (daha çok İran'ı) sert bir şekilde eleştiren üç mektup yazar. Celalüddevle de ona bir mektupla cevap verir. Güya bu iki şehzadenin mektuplarını eline geçiren üçüncü bir şahıs "mülhakât" başlığı altında bunlara ilave olarak üç ayrı mektup daha yazar. Bu yedi mektubu istinsah eden diğer bir kimse de hepsinin başına mukaddime mahiyetinde kısa bir mektup ekler. Böylece eser bütünüyle sekiz mektuptan oluşur.

---

21 Azerbaycan SSR, s. 425. Bu neşrin bibliyoğrafik künyesi şöyledir: "Hindistan Şahzadesi Kemalüddövlenin öz dostu İran Şahzadesi Celalüddövleye Fars dilinde yazdığı üç mektubun ve Celalüddövlenin ona gönderdiği cevabın Türk dilinde tercümesidir", Bakû, 1924.

22 *Eserleri, 3. Cilt*, s. 425.

23 Mirze Feteli Ahundov Eserleri, 3 ciltte, Bakû, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Nizami Adına Edebiyat ve Dil İnstitutu, 1958-1962. I. cilt: Tertip edenler: Feyzulla Gasımzade, Hemid Araslı; II. ve III. Cilt: Tertip eden: Hemid Memmedzade. Biz de bu makalede esas olarak bu neşirden yararlanmış bulunuyoruz.

24 *Eserleri, 2. Cilt*., ss. XXX-XXXII.

25 *Eserleri, 2. Cilt*, ss. V-XXIX.

Kemalüddevle Mektupları'nın Özeti

İki şehzadenin mektuplarını kopya eden ve bunları İslam halklarının din adamlarından birine gönderen müstensihin (ki Ahundzade'nin kendisidir), "mukaddeme" mahiyetinde yazdığı mektupta şöyle denir:

> "Dünyada her zaman dinsiz ve zındık insanların olduğu malûmdur. Bu yolunu azmış adamlara kızmakla, öfkelenmekle bir şey elde edilmez. Böyle insanlar iki kişi değil ve ülke dışındadırlar. Belli bir zamanda başkaldırmıyorlar ki haklarından gelinebilsin.
>
> Fransız, Rus ve başka Avrupa milletlerine mensup bazı yazarlar Babîlerin ortaya çıkışının sebebini, İran saltanatının kusurları, devletin temelinin zayıflığı ve İslam dininin batıl bir din olmasıyla izah ederek birçok kitaplar yazıp dünyaya dağıtıyorlar. Onlar, yolunu azmış Babîleri yok etmek için İranlıların gösterdiği himmeti de cehalet alameti, iyiyi kötüden ayırma kabiliyetinden yoksun olma nişanesi olarak görüyor ve İranlılarla alay ediyorlar.
>
> Avrupa'da insanların her bir ferdine fikirlerini, ister yanlış ve zararlı olsun, isterse doğru ve faydalı olsun, hür bir şekilde yaymak izni verildiği günden bu yana, dünyanın her bir yerinde dinsizler başkaldırıp kendi fikirlerini kaleme almaktadır. Ancak hiç kimse onlara mâni olmuyor ve onlara eziyet etmeyi düşünmüyor.
>
> Fransız allahsızlarından Voltaire, Reno[26] ve başkalarının, Hristiyan dininin batıl olduğu hakkında nasıl kitaplar yazıp Hristiyanlar arasında yaydıkları bütün dünyada bilinmektedir. Ancak devlet ve millet başçıları [önderleri] onları bu işten çekindirmek için tazyike el atmayı caiz bilmemişlerdir. Onlar iyice anlıyorlardı ki bu işin çaresi ve yanlış fikirlerinin halk arasında doğurduğu tesirin önüne geçmenin yolu, korkutmakla, tehditle değil, akla ve mantığa dayanan delillerle, hikmetli cevaplarla onları reddetmektir. Nasıl ki âli-makam İmam Ali İbn Ebutalib (aleyhisselam), bir dinsizle tartışırken asla sinirlenmeyip söylediklerini hikmetli cevaplarla reddederek onu susturmuştur."[27]

Birinci Mektup

Kemalüddevle, İran şehzadesi Celalüddevle'nin tavsiyesiyle Fransa, İngiltere ve Amerika seyahatine çıkıp dönmüştür. Şehzade, mektubuna buralarla İran'ı

---

26 Ahundzade, "allahsız" diyor ama Voltaire ateist değil, deisttir. Ayrıca "Reno" dediği tanınmış Fransız şarkiyatçı Joseph Toussaint Reinaud (1795-1867) olmalı ama bu şahsın da tanrı veya dinler hakkındaki kanaatlerini tespit edemedik. (Y. A.)

27 *Eserleri, 2. Cilt*, ss. 1-2.

mukayese ederek başlar. İlk dikkatini çeken şey İran'da "kanun"un olmamasıdır. Hâlbuki eski İran'da bile "Peymân-ı Ferheng" denilen bir nev'i kanun-i esasî vardı. Padişah bu kanuna göre memleketi idare ederdi. Her suçun bir cezası vardı. Kimse zulüm ve zorbalık edemezdi. Ölüm emrini ancak padişah verirdi. Memurlara yaşlanınca tekaüt maaşı verilirdi. Her yerde hastaneler vardı. Padişahın yanında akıllı, hayırhâh nedimler bulunur, onu her zaman hayırlı iş yapmağa teşvik ederlerdi. Padişah halkın şikâyetlerini dinlerdi. Karısı devlet işlerine karışmazdı. İran'ın hudutları genişti. Halk mesuttu. Memleketin her tarafından günlük haberler alınırdı.

Araplar İran'ı işgal ettikten sonra bu güzel medeniyeti yıktılar. İslam dini İran'ın geri kalmasının sebebi oldu. İran belki de yüzyıllar sonra bile bu geriliğinden kurtulamayacaktır. Şimdi İran'ın şahı cahil, memleketin ahalisi bedbahttır.

İran'ın bu hâle düşmesinin sebebi Araplar ve İslam dinidir. Araplar ve onlardan sonra İran'a hâkim olan milletler, halka çok zulmetmişlerdir. İslamiyet, Arapların da saadet ve terakkisine sebep olmadı.

Matbaa İran'a ancak 400 yıl sonra girebildi. Halk cahildir. Kıymetli kitap basılmıyor. Edebî kitaplar mugalata ve mübalağa ile doludur. Şiirin ne olduğu bilinmiyor. Gazeteler padişahın sözde faziletlerini yazıyor. Resmî yazılar muğlak bir dille yazılıyor, üzerine tarih yazılmadığı gibi evrakın sureti de çıkarılmıyor. Mahkemede kayıt defteri bulunmaz. Kanun, intizam yok. Kimse hakkını arayamaz. İdareciler halka zulmediyorlar. Vakıflardan vergi alınmıyor. Vergi sistemi de çok bozuk. Memurlara doğru dürüst maaş verilmiyor. Kanunlar çok iptidaî, onların esasları da.

İran, hürriyetin ne olduğunu bilmiyor. Cismanî hürriyeti despot padişahlar, manevî hürriyeti de din adamları halkın elinden almışlar. Dinî akideler hürriyete mânidir. Kimse din adamlarının korkusundan kendi fikirlerini söyleyemez. İranlılar manevî ilimlere kıymet veriyorlar. Onlara göre Avrupalılar zahirî ilimlere sahip zavallılardır. Siyaset ve idarenin ne olduğunu gidip Avrupa'dan öğrenmek lazımdır.

> "Acaba, fanatik ve şarlatan ulema bu işe razı olur mu? Acaba bu pûç akaid, bu işe fetva verir mi? Ve küll-i ehl-i İran öyle zanneder ki onlardan daha bilgili, âlemde hiçbir taife yoktur. Ondan ötürü ki onlar ahiret ilminden güya hisse almışlar ve ahiret ilminden başka ilimler faydasız ve abestir."[28]

28 *Eserleri, 2. Cilt*, s. 42.

İkinci Mektup

Birinci mektupta daha çok siyasî, medenî meselelerin ele alınmasına karşılık, ikinci mektup özellikle dinî meselelere tahsis edilmiştir. Kemalüddevle, bu mektuba İranlıların cehalet içinde olduklarını söyleyerek başlar: Halkın cahil olmasının en büyük sebeplerinden biri de alfabenin çok iptidaî olmasıdır. Arap harflerini öğrenmek, bunlarla yazmak çok zordur. Alfabenin değiştirilmesi gerekmektedir. (Ahundzade bu hususstaki görüşlerini Alfabe layihasında ve çeşitli mektuplarında daha geniş olarak ele almıştır.)

Şiîler ve Sünnîler arasında süregelen ihtilafların halledilmesi ve ayrılığın kaldırılması gerekir. Bunun için uğraşmış olan Nadir Şah takdire layıktır. Kemalüddevle, İran'ın ve Şark'ın içinde bulunduğu durumdan bir gün mutlaka kurtulacağından emindir. Sözü şah ile halkın ilişkilerine getirerek şöyle der;

> "… saltanatın ve hanedanının devamı ve baki olması ilme ve milletin boş inançlardan kurtulmasına bağlıdır. Bu şartlardan sonra padişah, 'fermauşhaneler"[29] ve 'mecma'lar' [toplanma, buluşma yerleri, meclis] açmalı, millet ile ittifak etmeli, milletle aynı fikirde ve aynı tarafta olmalı, mülkü yalnız kendinin bilmemeli, kendini ancak milletin vekili olarak görmeli, halkın katılımıyla kanunlar koymalı, parlamento tertip etmeli ve kanunlara uygun şekilde hareket etmeli, kendi başına hiçbir iş yapmaya kudreti olmamalı. Yani 'progres' yolunda yürümeli, 'sivilizasyon' dairesine ayak basmalı."

> "… kısacası Ey Celalüddevle, saltanatın temelinin İngiliz saltanatı gibi yani "saltanat-ı konstitusyon" (anayasaya dayalı saltanat), kanunlara dayalı olmalı. Ancak bu şekilde saltanat devam edebilir ve millet padişahın mülkünü yaşatmak için canını siper eder."[30]

Kemalüddevle, umumî bahisleri ihtiva eden bu kısa-kısa tespitlerinden sonra dinî meselelere geçer. İslam dininden, İran'daki dinî akidelerden, din adamlarından bahseder: Cuma günü bir camiye gittiğini, namazdan sonra ahundun minbere çıkarak Arapça hutbe okuduğunu, halkın da bundan hiçbir şey anlamadığını yazar. Ahunt hutbeden sonra cehennemi en ince ayrıntılarına varıncaya kadar bir bir anlatır. Söyledikleri saçma-sapan şeylerdir. Günahkâr insanları ebediyen cehennemde azap içinde bırakmak tanrının adaletine ve rahmetine yakışır mı? Kaldı ki ne cennet ne de cehennem diye bir şey yoktur. Mollalar halkı cehennemle korkutuyorlar, yalan söylüyorlar.

---

29 Fermauşhane veya feramuşhane: Farsçada genel olarak "dernek" anlamındadır. Bu kelime aynı zamanda M. F. Ahundzade'yle yakın ilişkisi olan Mirza Melküm Han'ın İran'da açtığı mason lojasının da adıdır.

30 *Eserleri, 2. Cilt*, ss. 45-47.

Şarkı söylemek, raks etmek de günah sayılıyor. Bu düşünce de yanlıştır. Eğer dünya zevklerinden uzak kalmak insanın manevî inkişafına sebep olsaydı, zahitler insanların en akıllıları olmalıydılar. Cehennem korkusu insanları kötülükten uzaklaştırmaz. Çocukları da Allah korkusu ile terbiye etmek iyi değildir.

Alkollü içkilerin ve kumarın yasak edilmiş olması İslam dininin en iyi hükümlerindendir.

Ceza kanunlarındaki ölüm veya vücudun herhangi bir uzvunun kesilmesi kaidesi kaldırılmalı. Cezalar Avrupa devletlerindeki gibi olmalıdır.

Din, tıbbın da ilerlemesine mâni olmaktadır; teşrihe [otopsiye] müsaade etmek gerekir.

Din adamları İran halkına bir sürü yalan yanlış şeyler anlatıyorlar. Muharrem ayında "taziye meclisleri"nde söylenilenler hep yalan ve manasızdır. Onikinci İmam'ın zuhur etmesi imkânsızdır. Çünkü her insan ölümlüdür. Hızır da Onikinci İmam da ölmüştür; diri olamazlar. Ahuntlar, Mehdi'nin ana rahminde değil, karın boşluğunda vücut bulduğunu ve anasının kalçasından doğduğunu söylemektedir. Halk onlara inanmıştır. Bunun imkânsız olduğunu halka söylemek cesaret isteyen bir iştir.

Halk mucizelere, sihre, cinlere ve perilere, meleklere ve daha pek çok hurafeye inanıyor. Din adamları yüzlerce yalan söyledikleri hâlde doğruyu söyleyen filozoflara kâfir diyorlar.

(Bundan sonraki cümlelerde Peygamber hakkında çok daha ağır tenkitler sıralanmıştır.)

İslam dininde reform gereklidir. İsmailîler İslam dünyasında bu işin öncülüğünü yaptılar; İsmail, dünyada Protestanizm'in ilk kurucusu büyük bir insandır. İsmailî mezhebi İslam dünyasında dinî hurafelere karşı ilk büyük harekettir.

> "İslamiyette Protestanizm mezhebi icat olunmadıkça ve bu dinin bazı münasebetsiz hükümleri reddedilip terk edilmedikçe, Arapların dünyanın sonuna kadar cehalet, körlük, zillet ve alçaklık içinde kalmaları kaçınılmazdır."[31]

Eserin daha ilerisinde Üçüncü Mektup'ta bu fikirlerin biraz daha farklı ifade edildiği görülür:

31 *Eserleri, 2. Cilt*, s. 99.

> "Bu derdin [cehaletin, geri kalmanın Y. A.] çaresi dini değiştirmekte değildir; bu derdin çaresi milletin bütün yoksul, zengin, büyük küçük, şehirli ve köylü tabakalarının arasında tabiî ve felsefî ilimlerin yayılmasıdır." [32]

Kemalüddevle, İsmailîlerden genişce bahsettikten sonra Hindistan'daki Çarvaklar'a geçer, İsmailîler gibi düşündükleri için onları metheder. Avrupalılar İsmailîlerin düşündükleri şeyleri ancak seneler sonra ihtilallerle gerçekleştirebildiler, der.

Hindistan şahzadesi sözü "ibadet"e getirerek namazın insanları çalışmaktan alıkoyduğunu, orucun sıhhate zararlı olduğunu, Haccın da bir faydası olmadığını anlatır. Peygamber, namazı ve orucu vahşi ve kavgacı Araplar birbirleriyle muharebe etmesin, kumarla vakit geçirmesinler diye koymuştur. Hacca dünyanın her yerinden binlerce insan masraf ederek gidiyor. Kesilen kurbanların eti sıcaktan bozuluyor, kokuyor. Böylece veba hastalığı türüyor, dünyayı sarıyor. Bazılarının iddia ettikleri gibi Hac toplantılarının İslam dünyasına bir faydası yoktur. Ayrı ayrı dilleri konuşan insanların bir araya gelmelerinden ne hâsıl olabilir? Bu işten Araplar kârlı çıkıyor. Çalışmayıp geçimlerini hacılardan temin ediyorlar.

Peygamber, fıkıh ilminin kurucusu olarak kendini gösteriyor. Hâlbuki bu ilim kendinden önce de Araplar arasında mevcut idi. O kendisini geçmiş ve gelecek insanların en akıllısı saydığından bu ilimde bir değişiklik yapılmasına veya bu ilme bir şeyler ilave edilmesine izin vermiyor. Peygamber Tevrat, İncil ve ateşperestlerin kitaplarından da bazı kanunlar almış, bunları kendi kanaatlerine göre değiştirmiştir. O, çok ayeti değiştirdiği hâlde, aradan bu kadar zaman geçtikten sonra niçin İslam dininin kanunları değişmez olsun?

İnsanın ancak "beş duyusu" vardır. Bu beş duyu organı ile "ruh"un ne olduğunu anlayamıyoruz. Nasıl ki "ışığın" da ne olduğunu bilmiyoruz. Hararetin ve manyetizmanın da hususiyetlerini kavramış değiliz. Bunlar tabiatın sırlarındandır. Elektrik de bu sırra dâhildir. İranlılar bu gibi şeyleri öğrenmek istemiyorlar. Avrupalılar bu işlerle uğraşıyorlar. Fizik ilmi bunları inceliyor. Bu ilim bize mucize ve kerametin olmadığını bildiriyor.

Kemalüddevle, Celalüddevle'ye hitaben mektubunu tamamlar:

> "Dünya hayatında size ilim ve ilimden sonra hür olma ve hür olmadan sonra güç-zenginlik lazımdır ki beş günlük ömrünüzde asude yaşayasınız. Kendinizi Amr ve Zeyd'e -ister peygamber olsun, ister imam olsun, ister despot olsun- rezil bir kul olarak bilmeyesiniz ve sivilizasyona ulaşan milletlerin nazarında har ve zelil, ahmak ve cahil görünmeyesiniz ve mucizelere, keşf ve kerametlere, sayıların harikalarına inanmayasınız."[33]

---

32 *Eserleri, 2. Cilt*, s. 109.

33 *Eserleri, 2. Cilt*, s. 104.

Üçüncü Mektup

Kemalüddevle bu mektubunda daha çok dinî hurafelerden bahseder, ayrıca Kerbela vak'ası ve onun etrafında oluşan inançları ele alır.

Tebriz'de bir "Mersiye meclisi"ne gitmiştir. Orada görüp işittiklerini ayrıntılı bir şekilde anlatır: *"Ey Cemalüddevle, her milletin evliyasının başına az ya çok bela gelmiştir amma Şiî milletinin evliyasının musibeti gerçekten de fazladır"*[34] şeklinde müstehzi bir üslupla konuya girer. Hilafet meselelerinden, Hz. Ali'nin öldürülmesinden, Kerbela vakasından vs. söz eder. İran'da "Ta'ziyedârlık" nasıl başladı, nasıl gelişti, anlatır. İranlıların bu işte çok ifrata vardıklarını söyler.

Hz. Hüseyin ve ıyâli hakkında halk arasında yaşayan akıl almaz inançları sayar, din adamlarının bu gibi hurafeleri halka telkin ettiklerini bildirir. Eğer aklî ilimler halkın arasına yayılmış olsaydı hurafeler için müsait zemin olmazdı. Şahlar halkın dinî inançlarını sömürerek yaşamışlardır.

Bu mektubun dikkati çeken bir yanı da içinde kadın haklarından söz edilmiş olmasıdır. Kemalüddevle, Babîlerin kadınlara çeşitli haklar tanıdığını fakat Babîler hakkında geniş malumat edinemediğini bildirir. Babîlere göre:

> "… kadınlar tam bir hürriyete sahip ve insan hakları açısından erkeklerle müsavî olmalı, bütün erkekler gibi kadınlar da eğitim-öğretim görmelidirler."[35]

Peygamberin birden fazla kadınla evlenmeye izin vermesi Avrupalıların kanaatine göre büyük bir hatadır. Kadınlar açısından için büyük bir zalimliktir. Allah, Kuran'da kadınlara adaletli davranmamıştır. Dinde "Protestanizm" gereklidir. Bunu bizim evlatlarımız yapacaklardır. Kadınlara hürriyet verecekler, tek kadınla evlenmeyi kabul edeceklerdir.

Kemalüddevle bu sözlerinden sonra fikirlerini tekrar özetleyerek mektubunu tamamlar:

> "Ne zaman ki halk arasında progres başlar, ne zaman ki ilime değer verilir ve sayıların harikalarından (Hurufîlikten Y. A.), mucizelerin ve kerametlerin mümkün olmadığından halk haberdar olursa ve bütün millet, dinî inançların boş ve efsane olduğunu öğrenirse ve 'sivilizasyon' (medeniyet) dairesine ayak basarsa … halk, cehaletten, fitne ve kargaşadan kurtulursa, despot (padişah) dahi diğer bir başka unvanla millet reisi olup bütün halkın sevdiği ve bütün dünyanın övdüğü kişi olur ve milletin iradesi vasıtasıyla bütün

34 *Eserleri, 2. Cilt*, s. 106.

35 *Eserleri, 2. Cilt*, s. 119.

> iddialardan ve memleketi gasbetmek isteyenlerin fesadından ve bütün haricî ve dahilî düşmanlarının şerrinden endişe etmeyerek, saltanatın semerelerinden kendisi ve halefleri de iyi bir ad sahibi olarak nasibini alır."[36]

İran şahzadesi Celalüddevle'nin Hindistan şehzadesi Kemalüddevle'ye yazdığı cevabî mektup.

Kemalüddevle'nin üç mektubuna, Celalüddevle bir mektupla cevap verir. Hindistan şehzadesinin yazdıklarına içerlemiştir. Mektubuna "… yazıklar olsun sana ey Kemalüddevle, senin beynin sulanmış!" diye başlar, onun iddialarını şöyle cevaplandırır:

Araplardan önce İranlıların Zerdüştî olduklarını, ateşe tapıp yakınlarıyla evlendiklerini söyler. Araplar, İslam dinini yayarak bu kötü âdetleri ortadan kaldırmışlardır. Araplar hakkında Firdevsî'nin sözlerini Kemalüddevle'nin delil olarak kullanamayacağına işaret eder. Çünki Firdevsî dinsizin biridir. Sultan Mahmud bunun için şaire yüz vermemiştir. İbni Haldun da Beni Haşim sülalesinin düşmanı olan Beni Ümeyye kabilesinden olduğu için Peygamber hakkında kötü sözler söylemiştir.

İsmailiye mezhebinin kurucusu Alazikrihisselam da dinsiz bir mülhid idi. Babası durumu fark etti. Kendisini öldürtecekti. Tövbe ettiği için canını kurtardı. İbni Sina da dinsiz ve ahlaksızlardandır.

Celalüddevle, bu gibi şeyleri sıralayarak Kemalüddevle'ye dinsiz, mülhid insanların yolunda olduğunu söyler.

Sonra niçin hep İran'daki kötülükleri göz önünde tuttuğunu, kendi memleketi olan Hindistan'la niçin ilgilenmediğini sorar. Hintliler, putlara tapıyor; yakınları ile cinsî münasebette bulunuyor; ölü eti yiyor; mabetlerdeki ruhanîlere kadınlarını, kızlarını peşkeş çekiyor; koca öldükten sonra karısını da diri diri onunla birlikte yakıyorlar. Hintli rahipler, kendilerine çeşitli işkenceler yapıyorlar. Hintlilerin Şaktyan taifesi insan öldürmeyi büyük bir sevap sayıyor vs.

Kemalüddevle, niçin Hintlileri bu kötülüklerden kurtarmaya çalışmıyor da İran'la uğraşıyorsun? İran şahlarının halkla kötü geçinmelerine gelince, bu Moğollar ve Timurîlerin İran'a getirdikleri bir anlayıştır. Eski İran şahlarında bu durum yoktu.

Hızır, o kadar sene yaşayamaz diyorsun. Biz Hızır'ın ölmezliğine inanıyoruz. Ne çıkar bundan?

---

36 *Eserleri, 2. Cilt*, ss. 122-123.

Avrupalılar senin aklını bozmuşlar. Hindistan'da İngilizlerin halka nasıl davrandıklarına bak da medenî geçinen Avrupalıları gör! Sen bu saçma sapan iddialarını Fransızlardan öğrendin. Onlara lanet olsun!

* * *

Mülhakat, Birinci Mektup

"Mülhakat"ın [eklerin, ilavelerin] ilk mektubunda, güya okuması için kendisine Kemalüddevle Mektupları'nın gönderildiği şahıstan istenilenler arasında bir husus hemen dikkati çekiyor:

> " ... İtikadınızca ilmi kuvvetli olanlara teklif etmelisiniz ki ellerinden geliyorsa Kemalüddevle'nin ister politika işlerine ve isterse de dinî işlere ait olan bütün fikirleri hakkında kritik yazsınlar. Bakalım bu fikirleri kabul mü ediyor yoksa delillere dayanarak ret mi ediyorlar. Kemalüddevle'nin de maksadı budur. Lakin kritikte nakle ve nassa[37] dayanan deliller katiyen kabul olunmayacak ve iltifata layık görülmeyecektir."[38]

Bu parçanın arkasından "Avrupa'da ve Amerika'da batıl inançların yani dinî itikatların bir ülkenin ve milletin saadetine mi yoksa zilletine mi sebep olduğu tartışılmaktadır" denildikten sonra filozofların, dinî inançların bir ülke ve milletin zilletine sebep olduğu hakkında fikir birliği içinde oldukları belirtilerek İngiliz filozofu Buckle [Henry Thomas]'un bu hususta diğerlerinden daha keskin iddialar ileri sürdüğü açıklanır. Hemen sonra "Kemalüddevle'nin yazarı" (Ahundzade) hakkında malûmat verilir:

> "Kemalüddevle'nin yazarı da Avrupa filozofları akidesindedir. Yani liberal, progres (terakki) mesleği sahiplerinden ve sivilizasyon taliplerindendir. Maksadı budur ki onun milletinin arasında dahi ahalinin bütün sınıflarında ilim ve sanatlar (zanaatlar) intişar etsin. Bu maksadına nail olmak için kendi iktidarı dâhilinde bir nice vesileye el atmıştır ki İslam yazısını değiştirmek de o vesilelerden biridir (...) Lakin bu maksat, arzu, insanların hakikati gören gözüne perde olan ve onların dünya işlerinde terakki etmelerine mâni olan, dinî inanç esasları mahvedilmedikçe gerçekleşemez."[39]

"Mülhakat"ın yazarı şöyle devam eder:

> "Araplar bizim bin yıllık saltanatımızı yıktılar, şan ve şevketimizi berbat ettiler; vatanımızı öyle haraptan da harap ettiler ki bu güne kadar da abat

37 Nakl: Güvenilir doğru kaynaktan öğrenilen bilgi. Nass: Genel olarak İslam hukukunda kaynağı Allah ve Hz. Muhammed olan söz, hüküm. Basit olarak söylemek gerekirse dinî bilgi ve hükümler nassa ve nakle dayanır.

38 *Eserleri, 2. Cilt*, s. 133.

39 *Eserleri, 2. Cilt*, ss. 134-136.

> etmek mümkün olmamıştır. Buna ilave olarak boynumuza öyle bir yazı bağladılar ki onun sayesinde herkese nasip olan bilgiyi elde etmek bizim için işlerin en çetini olmuştur. (...) Bu kavmin (Arapların Y. A.) ileri gelenleri sağ oldukları zaman biz onların kılıcının korkusundan onlara itaat etmeyi kabul ettik. Şimdi onlar ölüp toprağa döndüğü hâlde, yine onların ölülerine kul olmakla iftihar ediyoruz. Bakın, bizim ahmaklığımız ve kalın kafalılığımız ne derecededir! Ahalisi Şiî mezhep olan birçok şehirlerde adamlar Muharrem ayı ta'ziyesi zamanında 'sine döğmek', 'zincir vurmak' gibi ve Haydarî ve Nimetî[40] davaları ile başa kül ve toprak serpmek ve bu gibi birçok aptalca hareketlerden ilave kendi bedenlerini kılıç ve hançerle yaralayarak kana buluyor ve bu çeşit divanelikleriyle güya Aşure gününün izzetini artırıyor ve bu Arapların ölülerine muhabbet ve bağlılık göstermek için mal ve candan geçmekle iftihar ediyorlar.
>
> Bir kimse onlara demeye cesaret etmiyor ki; Ey ahmaklar, kendinize evliya saydığınız bu Arapların kendi ırkdaşları, belki akrabaları bile sağ iken onlara hiçbir büyüklük atfetmemişler ve onları öldürerek aile ve çocuklarını şiddetli zillet ve rezillik içerisinde esir alıp götürmüşler ve böyle hareket etmeden hiçbir korkuları olmamıştır. Size ne olmuştur ki bin iki yüz seksen yıl sonra, kendi işinizden el çekerek, delicesine onların matemlerini tutuyorsunuz?" [41]

Yukarıda görüldüğü Müslüman Arapların İran'ı işgalleri ve halkı İslamlaştırmaları olumsuz bir hadise, İran için bir felaket olarak değerlendiriliyor, Şiî inancında çok önemli yeri olan "Muharrem ta'ziyedarlığı"na itiraz ediliyor. Bu tenkitler, İranlı Şiî bir Müslümanı kasten tahrik etmek demektir. Yazar, "dindarlık" gayreti ve mesuliyeti taşıyan İranlı Şiî aydınların, bu mektuplara cevap vermesini sağlamak istemiştir. Böylece istediği tartışma başlayacaktır.

Mülhakât, İkinci Mektup

Bu mektupta, Arapların Mısır kütüphanesini yaktığından, İranlıların kitaplarını, eski İran şahlarının eserlerini ortadan kaldırdığından, böylece onların adaletli kanunlarının yeryüzünden silindiğinden söz edildikten sonra;

> "Bunların karşılığında esirlik kaidelerini, yani despotizm usulünü ve Yahudi dinine benzeyen dinlerini İran ülkesinde sabit ve ber-karar etmişler. Buna rağmen biz körler, ahirette Hudavend-i Âlem, bu kan içenlerin şefaatiyle bize cennet verip serin su içirtecektir gibi ahmakça bir arzuyla, atalarımızın ilim ve fenninin bu düşmanlarını kendimize evliya sayıyoruz. (...) Bin iki yüz seksen yıldır ki biz din, mezhep, itikat ve iman ile yaşıyoruz, git gide

40 Haydarî ve Nimetî: 19. yüzyıl ortalarında ve sonlarına doğru, İran ve Güney Azerbaycan'da Şiî tarikatlar.

41 *Eserleri, 2. Cilt*, ss. 137-138.

> hâlimiz daha yaman oluyor; git gide sayısız hesapsız musibet ve belalara duçar oluyoruz. Biraz da -imtihan için- dinsiz, mezhepsiz itikatsız ve imansız olup marifet ve hikmetle yaşayalım. Bakalım hâlimiz daha kötü mü olur yoksa daha iyi mi? (...) Kadim ilimler Orta Çağda Hristiyanlar arasında yatmış hâlde idi. Nihayet, Araplar bu ilimleri uyandırdılar. Sonraları kendileri onlardan mahrum oldular. Hristiyanlar ise bu ilimlerin itibarını artırdı ve daha da mükemmel hâle gelmelerini sağladı."[42]

Mektupta bundan sonra Zerdüştîlerden söz edilir. İranlılar, Arapların fitnesine uyup, asıl kardeşleri olan Zerdüştîlere düşman olmuş, onlara çok acı çektirmiştir. Şimdi İranlılar bu kardeşlerinden özür dilemeli, oların gelip İran'da yaşamalarına imkân tanımalıdır.

> "Zerdüştîler, ... bugüne kadar padişahların ve onların mürüvvetsiz adamlarının türlü türlü cevir ve zulümlerine katlanıp sabr etmişlerdir ve kat'iyen dünyanın öbür milletleri gibi azatlık fikrinde değildirler. Bilhassa bugün yer küresinin bütün ülkelerinde despotizm tarzında hâkimiyet, ya tamamıyla ortadan kaldırılmış ya az-çok değiştirilmiştir."[43]

Mülhakât; Üçüncü Mektup

Bu mektubu da şu şekilde özetlemek mümkündür: Bugün bütün dünyanın harap olmasının sebebi, Asya kıt'asından doğan dinlerdir. Asya halkları dinlerinin itibarını artırmak için peygamberlerden sonra, onların nesillerine, temsilcilerine kutsiyet atfetmiştir, bunlar doğru değildir.

Müslümanlar insan aklını küçümsemiş, âdeta hapse atmışlar. Yaptıkları işlerde asla akla dayanmamış, nakli her zaman tercih ederek akıldan üstün tutmuşlardır.

> "Mesela insan aklı, ilimlerin kuvvetiyle, bizim Peygamberin göğe yükselmesini, ayı ikiye ayırmasını kabul etmiyor; lakin bizim din rehberlerimiz ve imamlarımız diyor ki aklın tahkik ve hükmüne itimat etmemeli, hakikat budur ki sahabe tasdik etmiş ve bize de ağızdan ağıza ulaşmıştır.
>
> Müslüman halklar tasavvur etmeden ve düşünmeden, onların fikirlerini muteber kabul ediyor ve bu gibi işlerde kat'iyyen aklı hâkim tanımıyorlar"[44]

Asya'da da Avrupa'da da, işler ve fikirlerde, nakil değil, sadece insan aklı senet ve delil kabul edilip hâkim-i mutlak olmadıkça, insanoğlu mutlu olmayacaktır.

---

42 *Eserleri, 2. Cilt*, ss. 139-141.

43 *Eserleri, 2. Cilt*, s. 144.

44 *Eserleri, 2. Cilt*, s. 144.

Osmanlı ve İran ülkelerinin ekser ahalisi Müslümandır. Sen onların dinine sataşmamalısın ve onlara itikadınız batıldır, dememelisin. Doğru yola davet etmenin usulü bu değildir. Bu yumuşak olmayan usulle sen, binlerce düşman kazanacaksın ve amacına ulaşamayacaksın. Onlar aksilikleri ve inatçılıkları yüzünden senin delillerine önem vermeyeceklerdir. Sen onların dinini bir tarafa bırak ve inançlarının batıl olması hakkında hiçbir söz söyleme, onları irşat etmek için işe şöyle başla: Bizden önceki nesiller dünyanın oluşmasının yedi bin yıl önce olduğunu söylüyorlar. Bu gün kat'i delillerle dünyanın oluşmasının binlerce milyon yıl önce olduğu ispat edilmiştir. Ehl-i kitap dinlerinden önce putperestlik, Brahmanlık, Yunanlıların çoktanrılılıkları gibi birçok batıl din vardı. İnsan aklı, âlemin yaratıcısının niçin 'ehl-i kitap' dinlerinden önce bu inançların, batıl dinlerin, yaşamasına izin verdiğinin karşısında şaşkınlık içindedir. İnsan aklı bunu düşüne düşüne ister istemez âlemin yaratıcısının bu batıl dinlerin ortaya çıkmasına karışmadığını anlayacaktır. Kadim dinlerin batıl olduğuna inanan Müslümanlar, önceki dinlerle kendi dinlerini mukayese edecek ve anlayacaklar ki dünyada hak din lâzım ise, niçin Musa zamanına kadar, âlemin yaratıcısı onları hak dine davet etmek için peygamber göndermedi?[45]

Biz, dinî itikatla ilmi birbirine karıştırıyoruz. Tefsir, hadis, kelam ilim değildir. İlim; fizik, kimya… vs.dir. Her din, itikat, ibadet ve ahlak diye üçe ayrılır. Ancak her dinin esası ahlaktır, diğerleri teferruattır. Avrupa ve Amerika'nın birçok yerlerinde ilmin yayılması itikat ve ibadete olan ihtiyacı ortadan kaldırmıştır. Fakat bu iki unsur Asya'da o kadar yayılmıştır ki asıl maksada galip gelerek ilimlerin inkişaf yolunu tamamıyla kapamıştır.

Bu mektubun ve bundan önce yazdığım o iki mektubun bütün fikirlerini Kemalüddevle Mektupları'nın müellifiyle sohbet ederek öğrenip sana yazdım.

> "Müellifin telkinlerinden biri de varlığın sebebi ve onun batıl olduğunun delilidir ki onu da bu sonuncu mektupta yazmaya başlıyorum:
>
> Her varlığa bir sebep lazımdır çünkü hiçbir varlık kendi kendine var olamaz. O hâlde bir varlık olan bu kâinat da var olabilmek için bir sebebe muhtaçtır ki bu sebep yaratanın kendisidir.
>
> Bu bir akidedir ki onun vasıtasıyla şeriatçılar, natüralist filozoflara karşı tanrının ispatı için delil gösteriyorlar.
>
> Bu akidenin reddine natüralistler cevap veriyorlar: Bu hâlde sebebin kendi de bir varlık olmak itibarıyla başka sebebe muhtaç olur; o başka sebep de aynı surette, netice nihayetsizdir. Bu keyfiyet ise akla uygun değildir. Çünkü

45 *Eserleri, 2. Cilt*, ss. 145-146.

> aklın hükmüne göre sebeplerin silsilesi bir yerde sona ermelidir; yoksa silsilelenme sürer gider. O hâlde aklın hükmüne göre her bir varlığın sebebe muhtaç olduğu hakkında şeriatçıların ileri sürdüğü delil yanlıştır."[46]

Natüralistler, silsilelenmeyi bir yerde durdurmak gerektiğini söylüyor ve varlığın, var olmak için bir sebebe ihtiyacı olmadığını kabul etmeli, diyorlar.

Şeriatçıların dediği gibi varlığı 'mümkünü'l-vücud' ve 'vâcibü'l-vücud' olarak ikiye ayırmak doğru değildir. Natüralistler bu iddiaya şöyle cevap veriyorlar:

> "Eşya öz mahiyet ve aslında sebebe muhtaç değil, o ancak bir nev'den diğer bir nev'e, bir hâlden başka bir hâle geçerken sebebe muhtaçtır. Mesela nutfe [döl suyu] ve tohum kendi mahiyet ve zatında değil, bir hâlden başka bir hâle geçerken doğurana ve ağaca muhtaçtır. (...) eşyanın mahiyeti vâcibü'l-vücuttur ve eşyanın tamamından ibaret olan kâinat, başka mahiyete muhtaç değildir ve sebebe ihtiyacı yoktur; kâinatı, mahiyetçe varlığı mümkün saymak olmaz ve sebebe muhtaç olduğunu düşünmek doğru değil; aksi takdirde silsilenme devam eder.
>
> Hakikat bu söylenenlerdir. Bu akidenin sahiplerini ateist, yani Allah'ı, din ve imanı inkâr edenler olarak adlandırıyorlar. Birçok şahıslar mektupların müellifini suçluyorlar ki dünyada dinsizlik ve imansızlık, ahiretten ve ebedî mutluluktan ümitsiz olmaya sebep oluyor ve diyorlar ki acaba dünya hayatından nasibimiz ancak bu beş günlük maişet midir?
>
> Ne etmeli? Müellifin ne taksiri var ki din ve imanla, ilim ve felsefe iki zıt hâlettir; kat'iyen bir yere toplanamaz. Din ve iman sahibi olan adam, âlim ve filozof sayılamaz; eğer ilim ve felsefe sahibi olursa, dindar ve mümin olamaz. Din ve iman talibi olan kimse marifet dairesine (bilgiye Y. A.) kesinlikle yaklaşmamalı ve bilgiye ulaşmak isteyen kimse de ister istemez, elinde olmadan, din ve imandan uzak olmalıdır."[47]
>
> (...)
>
> "Bir de müellif istemiyor ki halk ateist olsun, dinsiz ve imansız olsun. Belki müellifin maksadı İslam dininin asra ve zamaneye muvafık olarak protestanizme muhtaç olduğunu göstermektir. Öylesine kâmil bir protestanizme ki o terakki ve sivilizasyon şartlarına muvafık olsun; beşerin her iki cinsinin azatlık ve hukuk beraberliğine karar versin; kendi siyasî tedbirleriyle Şark padişahlarının despotizmini yumuşaltsın ve erkek-kadın bütün İslam taifesinin savadlı [bilgili] olmasını vacip kabul etsin."[48]

Kemalüddevle Mektupları burada sona erer.

---

46 *Eserleri, 2. Cilt*, ss. 147-148.

47 *Eserleri, 2. Cilt*, ss. 149-150.

48 *Eserleri, 2. Cilt*, s. 151.

* * *

Ana Hatlarıyla M. F. Ahundzade'nin Fikir Hayatı ve Kemalüddevle Mektupları Üzerine Bir Değerlendirme

Ahundzade, Azerbaycan ve belli ölçüde İran'da modernleşme sürecini başlatan "ansiklopedist" bir şahsiyettir. Döneminin birçok meselesi hakkında görüşlerini söylemiş; tenkitlerde bulunmuş ve bazı çözüm yollarını göstermiştir. Yazdığı eserler, konu bakımından bir hayli çeşitlilik gösterir. Buna bağlı olarak birbirinden çok farklı konulardaki düşüncelerini, yazdığı eserleri tarayarak bir araya getirmek de epeyce ayrıntılı bir araştırmayı gerektirir. Burada amacımızın genel mahiyette olduğunu göz önünde tutarak belli başlı düşünceleri hakkında bilgi vermekle yetindik.

Ahundzade, ilk gençlik yıllarından itibaren Doğu-Batı medeniyetlerini karşılaştırmaya başlar. Tiflis'teki memuriyeti sırasında Çarlık yönetiminin genel yapısını tanır. Rusları, Şarklı toplumlardan ayıran ve onlardan üstün kılan nitelikleri üzerinde kafa yorar. Medrese tahsili ve daha sonra yaptığı İran ve Türkiye seyahatleri, bu seyahatlerde görüştüğü aydınlar, din ve devlet adamları, onun Şark-İslam dünyası hakkındaki kanaatlerini pekiştirir ve zenginleştirir.

16. yüzyılda Luther, dinî inançlarda vicdan hürriyeti yolunu açmış; 18. asırda ilimlerdeki süratli gelişmeler neticesinde Avrupa, akılla inançların çatışmasına daha sert bir şekilde sahne olmuş; Voltaire, olanca gücü ve şeytanî zekâsıyla Hristiyanlığa, kiliseye büyük darbeler vurarak, inanç ve fikir hürriyetinin, insan haklarının savunucusu olarak dünya çapında adımlar atmış ve bunların benzeri daha birçok gelişme, Batı dünyasında aydınlanma dönemini başlatmış, din-bilim kavgası, bilimin zaferiyle bitmiştir.

Doğulu bazı aydınlar 19. yüzyılda gözlerini Avrupa'ya çevirdiklerinde kendilerini din-bilim tartışmalarının ortasında buldular. Avrupa'da Hristiyanlığın, ilmin gelişmesine mâni olduğu fikrinden etkilenerek Doğu'da da İslamiyetin geri kalmışlığa, cehalete sebep olduğunu iddia etmeye başladılar. Ahundzade, sözünü ettiğimiz Doğulu düşünürlerin ilk temsilcilerindendir.

Azerbaycanlı reformatör, şiirlerinde ve komedilerinde doğrudan doğruya dini değil, sahtekâr din adamlarını, hurafeleri tenkit etmiştir ama 1865 yılından sonra, bütün dinlere, özellikle İslam dinine karşı *Kemalüddevle Mektupları* adlı eseriyle ve diğer yazılarıyla sert ve eleştirel bir tavır almaya başlar. Ahundzade, birden bire din aleyhtarı olmamıştır. 1832 yılında dinî tahsilini terk ettikten sonra dünya görüşünde gittikçe belirginleşen bir değişme başlar. 1834'ten sonra Rus hizmetindeki gözlemleri, 1848-1849 İran seyahatinin kötü intibaları, 1863 yılında

Arap alfabesinin ıslahı için gittiği İstanbul'dan hayal kırıklığına uğrayarak dönmesi, onun bütün dinlere ve bu arada İslamiyete karşı sert tavır almasında önemli rol oynar. Böylece 1865 yılından itibaren fikir hayatının en önemli eserlerinden biri olan *Kemalüddevle Mektupları*'nı yazar.

Ahundzade'nin aile hayatındaki hadiseler de onun dünya görüşü üzerinde şüphesiz etkili olmuştur. On üç çocuğu olur ama bunlardan ancak üçü; bir oğlan ve iki kız, yetişkin yaşlarına ulaşabilir; diğerleri henüz çok küçükken vefat eder. Evlendirdiği büyük kızı da iki çocuk annesi olarak genç yaşında vefat edince, diğer kızını da aynı şahısla evlendirmeyi tercih eder. Çocuklarının dramatik ölümleri karşısındaki çaresizliği, onu kader, din ve tanrı konularında karar vermeye zorlamış olmalıdır. Ömrünün son zamanlarında dinsiz bir mütefekkir; bir deist olarak görülür. Şark'ta her türlü ilerlemenin ve gelişmenin önüne İslam din anlayışının bir engel olarak çıktığı kanaatindedir.

Ahundzade'nin gayesi dinsizlik değildir. Dini, her türlü yenileşme ve ilerlemeye mâni olarak görür ve bu sebepten sert tenkit eder. İslam dininin, ilerleme ve gelişme yolunu açacak derecede reforma tâbi tutulmasını arzu eder. Onun üzerinde XVIII. asrın aklî ilimlerden, akıldan ve felsefeden yana olan umumî havasının tesiri büyüktür. Batı'nın akılcı ve materyalist düşünce sisteminden öğrendiği metotla İslamiyeti ve Şark'ı eleştirir. Kendi düşüncelerine destek, delil olabilecek Şarklı mütefekkir, âlim ve şairlerinin sözlerini, iddialarını eserlerine -kaynak göstererek- dâhil eder. Avrupalıların yani gayr-i Müslimlerin, bu arada misyonerlerin İslam dini hakkındaki düşüncelerini kapalı olarak veya dolaylı yollardan tekrarladığı hâlde; Firdevsî, İbni Haldun gibi Şarklılardan aldığı iddiaları açıkça belirtir. Bu şekilde davranmasının sebebi, düşüncelerinin peşin hükümlerle reddedilmesini önlemek olmalıdır. Ayrıca "reformcu" düşüncelerin eskiden beri İslam dünyasında var olduğunu da göstermek istemiştir. Ahundzade, İslam dininde reform isteyen ilk düşünürlerdendir. Daha sonraki yıllarda, Rusya'da, Mısır'da ve başka memleketlerde ortaya çıkan "dinde reformcular" üzerinde tesiri olup olmadığı ayrı bir araştırma konusu olabilir.

Kemalüddevle Mektupları, Voltaire'nin "Felsefî Mektuplar veya İngilizler Hakkında Mektuplar"ıyla, Montesquie'nün "Acem Mektupları"nı hatırlatır. Söz konusu eserler üslup, mevzu ve fikir bakımından birbirlerine benzer. Tabiî bilhassa Voltaire'nin Hristiyanlığı, Ahundzade'nin ise İslamiyeti eleştirdiği göz önünde tutulmalıdır.

Ahundzade'nin *Kemalüddevle Mektupları*'nda canlandırdığı Kemalüddevle ve Celalüddevle, birçok konuda düşüncelerini açıklar, tenkitler yapar. Yalnız, eser öyle bir üslupla yazılmıştır ki yazarın düşüncelerini, onun bu eserdeki "kahramanlar"ının iddia ve tenkitlerinden hareket ederek belirlemek, doğru ve

aynı zamanda pek kolay değildir. Çünkü mektuplaşmalar tarzında yazılmış olsa da *Kemalüddevle Mektupları*'nda eski münazara eserlerinin taktiği kullanılmıştır. Kahramanlar, ileri sürdükleri fikir ve iddialara hak kazandırmak için bazen haklılık ve mantık sınırlarını aşan söylemlerde de bulunur. Ayrıca yazar kasten, tartışmayı kendi istediği alana çekebilmek, başkalarının da bu esere tenkit yazıp ilavelerde bulunmasını sağlamak amacıyla, kahramanlarının ileri sürdüğü bazı görüş ve iddiaları bazen çok sert ve kuvvetli, bazen de çok zayıf, yanlış veya kolay cevap verilebilir bir şekilde düzenlemiştir.

Gerçekte bütün mektupların yazarı elbette ki Ahundzade'dir. Eserini *mükâtabe* tarzında yazmayı ve kendisi arka plana çekmeyi uygun görmüştür. Üstelik kendisini eserin yazarı değil, mütercimi olarak gösterir. Tepkilerden çekindiği için zamanında sadece birkaç yakın dostuna eserin yazarı olduğunu açıklar. Yazar bu eserde dile getirilen fikirlerin, iddiaların münakaşasını, tenkidini güya ayrı ayrı şahısların mektupları zemininde yapmıştır.

Ahundzade'nin asıl amacı, Kemalüddevle'nin İslam dini ve Şark âlemi hakkında ileri sürdüğü materyalist-pozitif görüşleri yansıtan -bazıları çok ürkütücü ve sert- iddiaların, bu mektupları okuyan Müslüman "aydınlar" (veya din adamları) tarafından cevaplandırılması, böylece bu hayalî mektuplardaki iddialar üzerinden toplumda geniş ve etkili bir tartışmayı başlatma arzusudur. Yazarın bu tartışmadan beklediği, İslam dininde bir protestanizmin (reformun) ortaya çıkmasıdır.

Bunun için Kemalüddevle'nin bazı iddiaları, düşünceleri bazen aşırı derecede sert, tahrik edici, suçlayıcı, bazen de kasıtlı olarak zayıf ve kolaylıkla eleştirilebilir bir tarzda düzenlenmiştir. Onun İslam dinî ve Şark dünyası aleyhindeki iddiaları, görüşleri, İslamiyeti ve Şark'ı (daha çok İran muhitini) savunma pozisyonundaki Celalüddevle tarafından zayıf bir şekilde cevaplandırılmış ve onun yaptığı savunma, reddettiği fikirler, Kemalüddevle'nin iddiaları, tenkitleri kadar kuvvetli yazılmamıştır. Yani her iki kahramanın fikir ve iddialarının da eksik ve zayıf tarafları vardır. Ahundzade kasıtlı olarak Kemalüddevle'nin hücumlarını güçlü, Celalüddevle'nin savunmasını ise daha zayıf olarak tasarlamıştır. Çünkü o, bu gibi meseleler üzerinde akla ve ilme dayanan bir münakaşa ortamı oluşturmak istiyordu. Mektupları okuyan bir Müslüman aydın, Celalüddevle'nin zayıf, eksik ve kısmen yanlış savunmaları görüp Kemalüddevle'ye daha mükemmel cevaplar yazmayı, dini ve toplumu adına bir görev kabul etmeliydi. Ahundzade'nin asıl amacı, işte böyle bir tartışmayı başlatmaktır. Nitekim bu mektuplara "müstensih" imzası altında ilk tenkidi de Ahundzade'nin kendisi yazmıştır!

Ahundzade'nin pozitif düşünceyi, belli ölçüde materyalizmi ve panteizmi benimsediği açıktır. Yine de işi çok basitleştirerek onu sadece "deist, dinlere

düşman bir düşünür" olarak değerlendirmek işi basite indirgemek olur. Bizce Ahundzade'yi tanrının olup olmamasından daha çok meşgul eden mesele; Şark-İslam âleminin geri kalma sebeplerini ortaya koyma, gelişme ve ilerleme yollarının ne olduğunu gösterme arzusudur. Ahundzade Şark'ın geri kalmasında İslam dinini yorumlayan ve eğitimi asırlarca tekellerinde bulunduran medrese mensuplarının birinci derecede rolü, sorumluluğu olduğu kanaatindedir. Tabiî bu geri kalmadan, çöküşten devlet yöneticilerini ve aydınları da sorumlu tutar. Ona göre din adamlarının, idarecilerin ve aydınların ortak yanı da cehalet içinde olmalarıdır.

Kemalüddevle Mektupları'nı genel olarak değerlendirirsek Ahundzade'nin asıl amacının eserin son paragrafında "Bir de müellif istemiyor ki halk ateist olsun, dinsiz ve imansız olsun" cümlesiyle başlayan kısımda açıkça belirtildiği kanaatindeyiz. Bütün o tahrik edici, hatta kışkırtıcı üslubuna rağmen o, İslam aydınlarının bu açık ve sert iddialara aynı yöntemle (yani akıl, mantık, bilim ve tabiat kanunları çerçevesinde) cevap vermelerini istiyor, böylece İslam dünyasında Avrupa'da olduğu gibi din ve ilim konusunda başlayacak geniş bir tartışmanın, Şark'ta ilerlemenin yolunu açacağını düşünüyor ve ümit ediyordu. Bu eserde tahrik edici bir dil ve üslup kullanmasının asıl sebebi, din adamlarını, aydınları Kemalüddevle'nin iddialarına cevap vermeye zorlamaktır. Çünkü bu iddialara bir cevap verilmezse, Ahundzade'nin istediği tartışma başlamayacak, gelişmenin önü açılmayacaktır.

Eserde Kemalüddevle'nin görüşlerini, tıpkı Sovyet döneminde olduğu gibi, tamamen Ahundzade'ye mal etmek; onun amacını, toplumu tamamıyla dinsiz etmek, İslamiyeti ortadan kaldırmak şeklinde saptırarak açıklamak, eseri Sovyet ideolojisine hizmet eder bir yorumla sunmak, kolay bir yolu tercih etmektir. Böyle bir yaklaşım, Ahundzade'yi küçültür, münazara tarzında yazılmış bu eseri bilerek tahrif etmek anlamına gelir.

Ahundzade, Batı dünyasının gelişme ve ilerleme sebeplerini incelemiş, orada din ve bilim arasındaki çatışmanın, cemiyetin gelişmesindeki olumlu sonuçlarını görmüş, böyle bir gelişimi Doğu-İslam toplumlarında da başlatabilmek için *Kemalüddevle Mektupları*'nda dine, din adamlarına ve devlet yöneticilerine yönelik sert eleştirilerde bulunmuştur.

Kemalüddevle Mektupları'nda Ahundzade'nin siyasî, sosyal, dinî ve hatta edebî görüşleri dağınık da olsa ayrıntılı bir şekilde ifadesini bulmuştur. Burada bir genelleme yapacak olursak Ahundzade'nin pozitif-materyalist görüşlere sahip olduğunu Batı Avrupa'nın aydınlanmacı düşünürlerinin, bilim adamlarının etkisi altında fikir dünyasının biçimlendiğini söyleyebiliriz. Üzerinde durduğu hemen her problemin çözümünde, akla ve bilime göre hareket etmek gerektiğini ileri sürer. Bilim, akılcı düşünmenin ve araştırmanın mantıklı bir sonucudur. Onun için

tabiat bilimlerine, matematiğe büyük önem verir. Sosyal problemlerin çözümünde rasyonalist düşüncenin, tenkitle (özellikle satirik yaklaşımla) kullanılmasından yanadır.

Birçok araştırmacı dikkatini *Kemalüddevle Mektupları*'ndaki dinî konulara, tenkitlere yönelterek diğer meseleleri arka plana atmış, eserin yanlış tanınmasına sebep olmuştur. Hâlbuki bu eserde, insan hakları, hürriyet, Şark'taki kadın problemi, despot ve cahil yöneticiler, adaletsiz yönetimler, ağır ceza ve vergiler, din adamlarının halk üzerindeki tahakkümü, halkın cehaleti, hurafelerin din yerine kabul edilmesi vs. gibi daha birçok insanî, sosyal ve siyasal problemler de ele almıştır. *Kemalüddevle Mektupları*'nı bu gibi yerlere dikkat ederek özetlediğimizden, burada her bir konuyu ayrı ayrı ele almayı gerekli görmedik.

Burada *Azerbaycan Düşünce Tarihi*'nin prensiplerine uygun olarak Ahundzade'nin sadece dinî, sosyal ve siyasal konulardaki düşüncelerine önem verilmiştir. Onun ayrıca Azerbaycan modern edebiyatının kurucusu olduğunu, modern edebiyat ve kavramları hakkında önemli görüşler ileri sürdüğünü de hatırlatmak gerekir.

Kaynakça:

Akpınar Yavuz, "Mirza Fethali Ahundzade (Bütün Yönleriyle)", *Yayımlanmamış Doktora Tez*i, Erzurum, 1980.

Ahundov, *Megaleler Mecmuesi, Tertib eden: Nadir Memmedov*, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, Bakı, 1962.

Ahundov Mirze Fetheli, "Terceme-i Ahval-i Mirza Fetheli", *Keşkül* gazetesi, Tiflis, 1887, No: 43-45 (Farsça).

Ahundov Mirze Fetheli, *Eserleri, 3. Cilt*, Bakı, 1958-1962. 1. Cilt; 1958, Tertip edenler: F. Gasımzade, H. Araslı. 2. Cilt; 1961, Tertip eden: H. Memmedzade. 3. Cilt; 1962, Tertip eden: H. Memmedzade, Farsça'dan tercüme eden: M. Mübariz.

Ahundov Mirze Fetheli, *Bedîî ve Felsefî Eserleri, Tertip eden: Hemid Memmedzade*, Yazıçı, Bakı, 1987.

Ahundov Reşid Bey, *Mektuplar, Senedler, Tercümeler, Megaleler, Tertip edenler: Hesen Hesenov, Memmed Adilov*, Nurlan, Bakı, 2003.

Ceferov Cefer, "M. F. Ahundovun Dramaturgiyası", "M. F. Ahundov ve Teatr", *Eserleri 2. Cilt,* Azerbaycan Dövlet Neşriyyatı, Bakı, 1968*,* ss. 5-128 ve ss. 129-145.

Caferov Cefer, "Mirze Feteli'nin Edebî-Tenkidî Görüşleri", *Seçilmiş Eserleri*, 2. Cilt, Azerbaycan Dövlet Neşriyyatı, Bakı, 1973, ss. 131-221 ve ss. 222-257.

Gasımzade Feyzulla, *M. F. Ahundov'un Heyat ve Yaradıcılığı,* Azerbaycan Dövlet Neşriyyatı, Bakı, 1962.

Mirehmedov Eziz, *M. F. Ahundov,* Bakı, 1953.

Mirza Bala, "Feth-Ali Ahundzade" (maddesi), İA, IV. Cilt, ss. 577-581.

Mustafayev Gadim, *Mübariz Ateist M. F. Ahundov,* Bakı, 1956.

Memmedzade Hemid, *M. F. Ahundov ve Şerg*, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1971.

Resulzade Mehmet Emin, "Mirza Fethali Ahundzade", *Azerbaycan* (Aylık Kültür Dergisi), Ankara, Ocak-Şubat 1955, Sayı: 10-11 (34-35), ss. 14-16.

Memmedov Nadir, *M. F. Ahundov'un Realizmi*, Bakı, 1978.

Zamanov Abbas, *Azerbaycan Klasikleri M. F. Ahundov Hakkında, C. M. Kirov Adına Adu'nun Eserleri*, 3. Burahılış, Bakı, 1954.

Hasan Bey Zerdabi, Maarifçilik Faaliyetleri ve "Ekinci" Gazetesi

Okan YEŞİLOT*

Giriş

İran ile Rusya arasındaki bölgeye hâkim olma mücadelesinin neticesinde, Azerbaycan Türkleri ikiye ayrılmıştır. Bu olaydan sonra her iki bölge de farklı gelişmelere sahne olmuştur. 19. yüzyıl sonunda Bakü'de petrol endüstrisinin gelişmesi Azerbaycan'ın sosyo-ekonomik yapısını yakından etkilemiştir. Rusya'nın en önemli ekonomi merkezlerinden biri olan Bakü, kısa zamanda siyasî olayların da çok yoğun yaşandığı bir bölgeye dönüşmüştür. Rusya'da yaşanan ihtilal hareketleri çok kısa süre sonra Bakü'de yankı bulmuş, bu durum bölgenin önemini daha da artırmıştır. Rus yöneticiler, özellikle ekonomik önemini iyi bildikleri Bakü'ye özel bir ilgi göstermiş ve buradaki gelişmeleri yakından takip etmişlerdir. Rusya, Kuzey Azerbaycan'da siyasî ve ekonomik hâkimiyetin yanında kültürel bir değişimin mücadelesini de vermeye başlamıştır.

Çarlık Rusya'sının hegemonyası altında yaşayan Azerbaycan Türklerinin, kendi benliklerini kaybetmemeleri, hür ve insanca yaşamaları için çalışmalar yapan aydınlar arasında bir sıralama yapıldığında şüphesiz Zerdabi en ön saflarda yerini alır. Onun mücadelesinin temelinde cehalete karşı topyekûn eğitim vardır. Zerdabi, hayatının her safhasında halkının yediden yetmişe eğitilmesi için gayret göstermiş, halkına ulaşabilmek ve onları "gaflet uykusundan" uyandırmak için

* Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi öğretim üyesi, Prof. Dr.

yaptığı çalışmalarda önüne çıkan her türlü zorlukla mücadele etmiş, engellerden yılmamış ve bu uğurda kendine daima başka fırsatlar oluşturmayı başarmıştır. Hasan Melikzade Zerdabi gerek ülküleri gerekse icraatları açısından, sadece Azerbaycan Türkleri tarafından değil bütün Türk dünyasında iyi tanınması ve anlaşılması gereken bir aydındır.

Maarifçilerin en önemli temsilcilerinden olan Zerdabi, Rus okullarında okumuş ve Moskova Üniversitesi'nde fen bilimleri eğitimi almıştır. Okuduğu yıllarda bir ihtilal merkezi haline gelen üniversitede ihtilalcı gruplarla ve hocalarıyla sıkı ilişkiler kurmuştur. Daha öğrenciliği yıllarında gelecekte "milletim için neler yapabilirim" planları üzerinde düşünmeye başlamıştır. Zerdabi'yi farklı kılan en önemli özelliklerinden birisi, kendini milletine adamış ve bütün hayatını buna göre şekillendirmeye çalışmış olmasıdır. Bu uğurda Moskova Üniversitesi'nden gelen hocalık teklifini reddetmiş, ayrıca gençlik aşkından vazgeçerek kendi soyundan ve kültüründen gelen, ideallerini paylaşan eğitimli bir hanımla evlenmiştir. Hanımı da bütün çalışmalarında ve mücadelesinde yanı başında olmuş ve ona destek vermiştir. Zerdabi'nin ikinci belirgin özelliği ise mücadele azmi olmuştur. Önüne çıkan ve çıkartılan bütün engelleri aşmaya çalışmış ve asla bir yılgınlık emaresi göstermemiştir. Ömrünün son günlerinde, felçli ve konuşamaz durumdayken bile *Kaspi* gazetesindeki görevini sürdürmüştür. Hasan Bey Zerdabi, Rusya Türklerinin ilk Türkçe gazetesi olan *Ekinci*'nin sahibi ve başyazarı; Azerbaycan'da ilk tiyatro ve hayır cemiyetinin kurucusu; eğitimci, pedagog, yazar, fen bilimi uzmanı, matbaacı ve siyaset adamı gibi birçok mesleği ve özelliği kendisinde toplayan kıymetli bir şahsiyet olarak bilinir.

Hayatı boyunca Türklerin/Müslümanların aydınlanmasına çalışmış büyük düşünce adamı Zerdabi, yaşam ve faaliyetlerine her türlü engel olmaya çalışmış Çar yönetiminin, devlet memurlarının, ayrıca gerici kesimlerin baskıları karşısında yılmadan mücadele ederken, çevresindeki genç aydınlara cesaret aşılamıştır. Zerdabi ölümüne yakın felç olur. Felç özellikle dilinde olduğu için konuşamaz, fakat o buna aldırmayarak hayatının sonuna kadar *Kaspi*'deki görevine devam etmiştir. Hasan Bey Zerdabi 28 Kasım 1907 tarihinde vefat etmiştir.

1. Hayatı ve Faaliyetleri

1.1. Gençliği ve Eğitimi

Azerbaycan millî matbuatının ilk gazetesi olan *Ekinci*'yi neşreden, hayırsever, halkçı ve milliyetçi değerlere sahip olmakla birlikte Kafkaslarda birçok ilke öncülük etmiş aydın bir kişi olan Hasan Bey Melikzade Zerdabi, 12 Kasım 1837

tarihinde Göyçay kasabasının Zerdab köyünde doğmuştur.[1] Zerdabi zamanla yoksullaşan zengin ve köklü bir aileye mensuptur. Dedesi Rahim Bey ve babası Selim Bey, sözü dinlenen ve kasabanın ileri gelen kişilerindendir. Zerdabi'nin ailesi, çevresinde her zaman eğitime ve kültüre önem veren bir aile olarak tanınmıştır. Nitekim ilk öğretmeni, babası Selim Bey olmuştur. Selim Bey oğlunun eğitimine, dedeleriyle ilgili bilgilerin yanı sıra yakın tarihle alâkalı olayları anlatarak başlamıştır. Devrin ileri gelen şairleri ve ilim adamları Selim Bey'in evinde sık sık toplanır ve güncel konuları tartışırlardı. Zerdabi çocuk yaşta olmasına rağmen bu toplantılara katılır ve konuşulanları dikkatle takip ederdi. Burada dinlediklerini ileriki yaşlarında yakın çevresine anlatmış, bazen makalelerinde de bu hatıraları nakletmiştir.[2]

Hasan Bey Zerdabi ilk eğitimine Zerdab köyündeki bir medresede başlar. Burada Arapça ve Farsça öğrenir. Medresedeki eğitim döneminde pek istekli görünmeyen Zerdabi, 1852 yılında Şamahı şehrinde yeni açılan ve Rusça eğitim veren bir okula kayıt olur.[3] Başarılı bir öğrenci olan Zerdabi'nin okul bitirme sınavında sorulara verdiği cevaplar Kafkas Tahsil Dairesi Müdürü Baron Nikolay'ın hoşuna gider ve onu devlet bursu ile I. Tiflis Lisesi'ne göndermeyi teklif eder. Bu sırada Hasan Bey'in babası vefat edince ağabeyleri kendisini Tiflis'e göndermek istemezler. Tiflis'te yaşayan babasının dayısı General Ferec Bey Agayev bu olaydan haberdar olunca Hasan Bey'i Tiflis'e çağırır.[4] Girdiği sınavları başarıyla geçen Hasan Bey, 1858 yılında I. Tiflis Lisesi'nin 5. sınıfına kabul edilir.[5] 1861 yılında bu okulu da başarı ile bitirdikten sonra aynı yıl devlet bursu ile Moskova Üniversitesi Fizik-Matematik Fakültesi'nin Tabiat Bölümü'ne girer. 10 Haziran 1865 tarihinde bu üniversiteden üstün başarı ile mezun olur.[6]

---

1 Zerdabi'nin doğum tarihi tartışmalıdır. Hanımı Hanife Melikova'nın kaleme aldığı, "Hasanbey Melikov Zerdabinin Tercümeyi Halı", *Revolyutsiya i kultura*, No: 6, Bakı, 1939, s. 112, makalede 12 Kasım 1837 tarihinde doğduğu yazılmaktadır. Aynı görüş; Zaman Memmedov, *Hasanbey Zerdabi*, Azerbaycan Uşak ve Gençler Edebiyatı Neşriyyatı, Bakı 1957, s. 26'da yer almaktadır. Hudaverdi Hasanov, *Hasan Bey Zerdabi Azerbaycanda Toprakşunaslık ve Agrokimya Elmlerinin Banisidir*, Elm Neşriyyatı, Bakı 1972, s. 5, eserinde 24 Kasım 1837 tarihini vermektedir. Zerdabi'nin ölümünden sonra makalelerinin bir araya getirilerek basıldığı, *Zemlya, Voda i Vozduh*, Bakı, y.y., 1912 s. 37, adlı eserde Temmuz 1942 doğum tarihi olarak verilmiştir. Hasan Bey Zerdabi, *Seçilmiş Eserleri*, Azerbaycan Dövlet Neşriyyatı, Bakı 1960, s. 8, adlı kitapta 1842 tarihi yazılmıştır. İzzet Rüstemov, *Hasanbey Zerdabi*, Gençlik, Bakı 1960, s. 57'de Haziran 1842 olarak belirtilmiştir. Esmira Cavadova, *Satırlarda Döyünen Ürek*, Azerbaycan Dövlet Neşriyyatı, Bakı 1988, s. 11'de Temmuz 1842 tarihi doğum tarihi olarak verilmiştir. "Zerdabi Hasanbey", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, C: IV, Bakı, 1980, s. 323'de Haziran 1842 tarihini doğum tarihi olarak kabul etmiştir.

2 Melikova, s. 26.

3 Şamahı'daki okulunu başarı ile bitiren Zerdabi, eğitimine devam edip etmemek hakkında kararsızdır. Şamahı Okul Müdürü'nün 17 Haziran 1857 tarihinde Tiflis'e Okullar Müdürlüğü'ne gönderdiği "Okulu başarı ile bitiren Zerdabi diğer öğrenciler arasında ilme olan yatkınlığı ile farklıdır. Fakat üzülerek birkaç kez bana bir an önce hayata atılması gerektiğini söyledi" şeklinde yazdığı ve üzüntüsünü dile getirdiği bir mektuptan anlaşılır. Rüstemov, s. 58-59.

4 Şemistan Nezirli, *Azerbaycan Generalları*, Gençlik, Bakı 1991, s. 27-28.

5 Zerdabi, *Seçilmiş Eserleri*, s. 8.

6 Azerbaycan El Yazmaları Enstitüsü, *Hasan Melikzade Zerdabi Özel Arşivi*, No: 169.

Hasan Bey Zerdabi'nin dünya görüşünün oluşması Moskova Üniversitesi'nde okuduğu yıllarda başlar. Bu dönemde Rusya'da Çarlık yönetimine karşı gençlik hareketleri vardır. Bu hareketin ileri gelenleri Moskova'da yaşamakta ve hararetli taraftarları olan gençler de Moskova Üniversitesi'nde okumaktadır. Bu çevreyle yakın ilişkiler kuran Zerdabi, okuduğu bölümdeki hocalarından aldığı dersler neticesinde Darvinizm'in[7] etkisinde kalır. Fikirlerinin oluşmasında devrin ileri gelen materyalist Rus inkılâpçılarından İlya İliç Meçnikov, Kliment Arkadiyeviç Timiryazev, İvan Mihayloviç Seçenov'un önemli tesirleri olur. O, birçok makalesinde bu kişilerden övgüyle bahseder ve onların fikirlerini okurlarıyla paylaşır. Bu dönemde Rusya'da popüler olan halkçılık hareketi de ilgisini çok çeker ve burada öğrendiği halkçılık fikirleriyle gelecekteki çalışmalarını nasıl yapması gerektiğini planlar.[8] Hasan Bey Zerdabi, üniversite yıllarında devrin önde gelen ilim adamlarıyla tanışır ve onların sohbetlerinde bulunur. Tarihçi Solovyev[*] ve yazar Pleşeyev'le iyi görüşür, onların evlerine sık sık misafir olur. Solovyev, Kafkaslar ve özellikle de İslam'la ilgili merak ettiklerini Zerdabi'ye sorar ve onun anlattıklarını not alır. Solovyev'lerin evine çok sık giden Zerdabi onun kızına âşık olur. Kız da Zerdabi'yi sever, fakat idealist bir genç olan Zerdabi, Solovyev'in kızıyla evlendiği takdirde hem geleceğe yönelik planlarından vazgeçmek durumunda kalacağını hem de bu davranışının halkı tarafından hiç hoş karşılanmayacağını düşünerek eğitimini tamamladıktan sonra üniversitede kalması yönündeki teklifleri reddeder ve halkına hizmet etmek üzere vatanına döner.[9]

1.2. Evliliği

Öğrencilik yıllarında âşık olduğu hocası Solovyev'in kızıyla ülküsü uğruna evlenmekten vazgeçen Zerdabi, artık evlenmesi gerektiğini düşünmektedir. Fakat

---

7 Zerdabi'nin materyalist ve Darvinist olması eserlerde tartışma konusudur. Elimizdeki eserlerin büyük çoğunluğu Sovyetler dönemine ait olduğu için Zerdabi'nin materyalist ve Darvinci gösterilmesi doğaldır. Çünkü Sovyetler öncesinde yaşamış birinin hakkında iyi bir şeyler yazılabilmesi için mutlaka dönemin fikirlerine uygun olması gerekmektedir. Zerdabi'nin okuduğu yılların popüler fikri olan materyalist görüşlerden bir tabiat öğretmeni olarak etkilenmediğini düşünemeyiz. Ama dinî fanatizme karşı olması ve Şiî inancına ait birtakım adetlere karşı açtığı savaş yüzünden onun dine karşı olduğunu düşünmek mümkün değildir. Çünkü Zerdabi makalelerinde dinin insan hayatındaki önemini birçok kez vurgular. Özellikle ilerleyen dönemlerde dinin toplum ve insan hayatındaki öneminden bahseder. Rüstemov, s. 13; Yine Altstadt'ın yazdığı makalede önceleri ihtilalci fikirlerin etkisinde kalan Zerdabi'nin daha sonra çok ateşli bir milliyetçi olduğu belirtilmektedir. Audrey Altstadt, "Azerbaycan Burjuvazisi ve Bakü'de Kültürel Aydınlanma Hareketi: Milliyetçiliğe Doğru İlk Adımlar", Çev. Mehmet Öz, *Türkiye Günlüğü*, No: 63, Kasım-Aralık 2000, s. 28.

8 Zaman Memmedov, "Hasanbey Melikov Zerdabi'nin Dünya Görüşünde Gabakçıl Rus İlmi ve Medeniyetinin Tesiri", *Azerbaycan Jurnalı*, No: 2, 1993, s. 144-154.

* Sergey Mihayloviç Solovyev (1820-1879) Rus tarihçi, Moskova Üniversitesi'nde profesör. 1870-1871 yıllarında üniversitenin rektörlüğünü de yapmıştır.

9 Melikova, s. 28.

evleneceği kız mutlaka eğitimli, aydın ve kendi ideallerini destekleyecek biri olmalıdır. Dönemin şartları dikkate alındığında kendi vasıflarına uygun bir kızla evlenmesinin zorluğu ortadadır. Böyle birini bulmak oldukça güçtür. Zerdabi bir gün *Kavkaz* gazetesindeki bir haberden, Tiflis'te bulunan Azize Nino adlı kız okulundan mezun olanların arasında Nalçik şehrinde doğan ve Balkar Türklerinden olan Hanife Hanım Abayeva'nın[10] da olduğunu öğrenir. Bu haber üzerine Tiflis'e giden Zerdabi, Hanife Hanım'ı bularak tanışır ve ona gelecekle ilgili fikirlerini anlatır. Hanife Hanım'ın da aynı görüşte olduğunu öğrenen Zerdabi, evlenme teklifinde bulunur. Bu teklifi kabul eden Hanife Hanım, nikâhtan sonra Zerdabi'yle birlikte Bakü'ye gelir.[11]

Zerdabi öğretmenliğe devam ederken Hanife Hanım, evlerinde kalan çocukların eğitimiyle ilgilenir. Kısa süre sonra eğitim verilen çocukların sayısı ona çıkar. Fakat Zerdabi bu kadar öğrencinin iaşesini temin etmekte zorlanır. *Cemiyet-i Hayriye*'den gelen yardımlar gittikçe azalır. Bu konuda girişimlerde bulunulmasına rağmen bir netice alamaz ve *Cemiyet-i Hayriye* kapanır.

1.3. Memuriyet Hayatı

Zerdabi, üniversiteyi bitirdikten sonra Tiflis'te, Toprak İdaresi'nde (Mejevaya Palata) göreve başlar. İlk dönemlerde halk Zerdabi'ye güvenmez ve ondan "Şapkalı Rus" olarak bahseder. Bütün bu söylenenleri önemsemeyen Zerdabi, halkın düşüncelerini anlayınca zamanla kendisini seveceğine ve güveneceğine inanır. Toprak İdaresi'nde Zerdabi'nin görevi köylüler arasındaki toprak ihtilaflarını çözmek ve bu toprakların verimli kullanılmasını sağlamaktır. Bu dönemde, özellikle beyler ve köylüler arasındaki toprak anlaşmazlıkları her zaman beylerin lehine çözülmektedir. Bunun doğru olmadığını ve adaletli davranılmadığını düşünen Zerdabi, Borçalı kasabasının zenginlerinden olan Yadigarov'a şöyle der:

> "Siz beyler köylülerin karşısında ne kadar az ve zavallısınız. Vücutça sağlam ve ruhça muhkem köylülerin çokluğunu görmüyor musunuz? Unutmayın ki onlar bir vakit gelecek kendi azatlıklarını isteyecek ve size kul olmayacak."[12]

---

10 Hanife Hanım Melikova (1856-1929), Azerbaycan'ın ilk eğitimci kadınlarındandır ve Nalçik'te doğmuştur. Azize Nino Kız Okulu'nu bitirdikten sonra Zerdabi'nin evlenme teklifini kabul ederek Bakü'ye gelir (1872). *Ekinci* dâhil Zerdabi'nin bütün faaliyetlerinde en büyük yardımcısı olur. Bakü'de Zeynelabidin Takîyev'in açtığı İlk Müslüman Kız Okulu'nun (1901-1905), ardından Bakü'deki Rus-Tatar Kız Okulu'nun uzun süre müdireliğini yürütür (1909-1919). Kendi evlerinde de çocuklara eğitim veren Hanife Hanım Nicat Cemiyeti'nin kadın bölümünde uzun süre görev yapar. Eğitimci bir kocanın eşi olan Hanife Hanım Zerdabi'nin hayatı boyunca çektiği bütün zorluklarda yanında olmuştur.

11 Melikova, s. 33.

12 Melikova, s. 33.

Zerdabi burada, köylülere yapılan haksızlıklara karşı çıkınca amirleriyle ters düşer ve 1867 yılında bu görevinden ayrılmak zorunda kalır.[13]

Bu görevden ayrıldıktan sonra 28 Şubat 1868 tarihinde Kuba'da mahkeme kâtibi olarak çalışmaya başlar. Bu görevinde de zengin beylere karşı köylülerin haklarını savunmaya devam eder. Zerdabi mahkeme kâtipliği süresince köylülere ücretsiz dilekçe yazar ve haklarını savunmaları için yol gösterir. Mahkemelerde büyük miktarda para talep ederek halkı soyan tercümanlarla ve dava vekilleriyle sürekli çatışma halindedir. Bundan rahatsız olan beyler Zerdabi'ye suikast düzenlerler, fakat o bu saldırıdan yara bile almadan kurtulur.[14]

4 Ekim 1868 tarihinde işine son verildikten sonra bir müddet bağımsız mahkeme vekilliği yapan Zerdabi, 18 Kasım 1869 tarihinde Bakü Ortaokulu'na Tabiat Tarihi öğretmeni olarak atanır.[15] Bu dönemde Türk okulları yoktu, Ruslaştırma politikalarından duydukları endişe sebebiyle Müslümanlar çocuklarını Rus okullarına göndermek istememektedirler. Çok az sayıda Müslüman zenginin çocuğu Rus okullarında eğitim görmektedir. Zerdabi ise ne olursa olsun bu okullara daha çok Türk gencinin gelmesi gerektiği düşüncesindedir. Çünkü cehalete karşı acilen bir savaş açılmasının ve bu uğurda mücadele edilmesinin gerekliliğine inanıyordu. Zerdabi ders dışında sokaklarda gezer, dükkânlara girer, halkı ikna etmeye çalışır ve onlara çocuklarını mutlaka okutmaları gerektiği fikrini aşılardı.[16]

Zerdabi öğretmenliği süresince örnek bir eğitimci olmuştur. Gerek meslektaşlarıyla gerekse öğrencileriyle ilişkileri son derece samimidir. Derslerine gelmemesi veya geç kalması mümkün değildir. Bir yılda 607 saat derse girer. Bütün bunlar yönetimin de dikkatini çeker ve Zerdabi'ye 20 Kasım 1874 tarihinde Çar kararnamesiyle, Müslümanlar için verilen III. Dereceli Azize Anna Madalyası[17] verilir.[18]

---

13 Zerdabi köylülere yapılan haksızlıklara karşı çıkmış, verilen emirleri yerine getirmemiştir. Köylülere kendi haklarını öğretir ve kendilerini savunmaları için yol gösterir. Amiri Zerdabi'yi beğenmesine rağmen "Ya köylüleri bozmayacaksın ya da işten ayrılacaksın" yazılı bir uyarı notu gönderir. Bu durumun fazla devam edemeyeceğini anlayan Zedabi görevinden ayrılır. Melikova, s. 29.

14 Beylere karşı mücadelesinden dolayı çok sayıda düşmanı olan Zerdabi Mart 1868'de evinde bir suikasta uğrar. Gece çalışma odasında işlerini yapan Zerdabi'ye pencereden ateş açılır. Fakat kurşun başının hemen üstünden geçip duvara saplanır. Saldırıdan yara almadan kurtulan Zerdabi bu olaylardan yılmaz ve mücadelesine daha büyük bir azim ve gayretle devam etmiştir. Melikova, s. 30.

15 Rüstemov, s. 60.

16 Halka eğitimin öneminden bahsettiği olaylardan birisi de bir demirciyle yaşanır. Oğlunu okutması için ikna ettiği demirci, Zerdabi'ye her seferinde okul masraflarının çokluğundan şikâyet eder. Yine böyle bir gün Zerdabi demirciye "Ceketini sat oğlunu okut" der. Daha sonra bu çocuk okuyarak doktor olur. Hüseyin Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, Ankara, TKAE Yayınları, 1966, s. 135.

17 Baykara eserinde bu madalyayla ilgili şunları yazar: "*Zerdabi kendisine verilen altın Anna madalyasını bir gün bile yakasına takmadı, hatta Kafkasya'daki Çar Naibi Bakü'ye geldiği zaman onu karşılamamak ve madalyayı göğsüne takmamak için hasta olduğunu bahane ederek evinden dışarı çıkmadı.*" Baykara, s. 145.

18 Hüseyin Ahmetov, *XIX. Asır Azerbaycan Mektebi*, Bakü, Maarif Neşriyyatı, 1985, s. 201.

Zerdabi bütün öğrencileri tarafından çok sevilir. Fakat o, özellikle Müslüman öğrencilerin sayısının artması ve yüksek tahsil yapmaları için çalışır. Bunda da muvaffak olur. Necef Bey Vezirov, Asker Ağa Adıgözelov (Gorani) bunlardan ikisidir. Okulda sadece kendi dersini anlatmaz. Halkın problemlerini ortaya koyan ve çözüm önerileri üreten Zerdabi, öğrencilerinin ufkunu da açar. Fakat bu faaliyetleri herkes tarafından takdirle ve memnuniyetle karşılanmaz. O, bu gibi faaliyetlerinden ötürü, bazı kimselerin dikkatini ve düşmanlıklarını üzerine çeker.

1.4. Kültürel ve Sosyal Alandaki Faaliyetleri

Rusya, hâkimiyetine aldığı bölgelerde ve Azerbaycan'da "Ruslaştırma" diye adlandırdığımız yöntemle, yeni nesilleri kendi idealleri ve dünya görüşü çerçevesinde yetiştirmek istemiştir. Rusça konuşan ve Rusya'ya gönülden bağlı vatandaşlar oluşturmak üzere hedeflenen bu çalışma, özellikle Türklerin yoğun olduğu bölgelerde uygulamaya konulmuştur. Rusya Türklerinin, birbirinden habersiz ve kendi problemleriyle uğraştığı bu dönemde "Ruslaştırma" için değişik planlar geliştirilmiştir. Ruslar hedeflerine ulaşmak için Rus-Tatar okulları açmış ve Müslüman çocuklarının buralarda eğitim almaları için onları teşvik etmiştir. Bu okulları bitirenlerin bir kısmı da Rusya'da üniversite eğitimi almıştır. Rus okullarında okuyan hatta St. Petersburg ve Moskova'da üniversite bitirerek ülkesine dönen bu aydınlar, eğitimlerini tamamladıktan sonra Rusya'ya değil kendi milletine hizmet etme sevdasına düşmüşlerdir. Rusça aracılığıyla Batı kültürünü tanımaya çalışan ve Rus kültürünü yerinde öğrenen ama kendi kültürünü unutmayan bu yeni aydın tipinin en belirgin özelliklerinden biri, genellikle fen bilimleri sahasında uzmanlaşmış olmalarıdır. Bu aydınlar kendi milletlerinin de gelişmiş milletler seviyesine gelmesi için mücadele etmişlerdir. Batı usulünde eğitim alan Azerbaycan Türk gençleri, Ruslar tarafından istismar edilen Azerbaycan doğal kaynaklarının ve sömürülen Türk köylülerinin farkına vararak, durumun düzeltilmesi umuduyla faaliyete geçmiş ve bu faaliyetlerine halkın eğitilmesi için gerekli tedbirleri almakla başlamışlardır.

Zerdabi, öğretmenliği sırasında birçok ilke imza atmıştır. 1873 yılında, öğrencisi Necef Bey Vezirov'la[19] birlikte Mirza Fethali Ahundov'un *Hacı Kara* komedisini oynayan Zerdabi, elde edilen parayı da fakir öğrenciler arasında bölüştürür. Bu faaliyetiyle Azerbaycan millî tiyatrosunun temellerini atar. Zerdabi *Hayat* Gazetesinde yazdığı "Bakıdaki Muselman Teatrının Binası" adlı makalesinde bu olayı şöyle anlatır:

19 Necef Bey Vezirov 6. sınıfta okuyan başarılı ve tiyatroyu seven bir öğrencidir. Safar Gadjibabayev, *Kultura Azerbaydjana v period pervoy Russkoy revolyotsii (1905-1907 gg.)*, Baku 1990, s. 92.

> "Ben Tiflis'te çalıştığım zaman merhum M. F. Ahundov kendi komedi kitabının bir cildini bana hediye etti. Lisede son sınıfta okuyan 15 kadar öğrenciyi toplayıp onlara kitabı okudum. Sonunda 'Hacı Kara' adlı oyunu seçip, sahneye koydular. Lisenin büyük bir sınıfını tiyatro salonu olarak düzenledik. Önceleri pek az Müslüman izleyici geldi. Çocuklar rollerini çok iyi oynadılar. Özellikle de Asger Bey Adıgözelov Hacı Kara'yı oynarken çok başarılıydı. Bizim bu oyunumuz Tiflis'teki gazeteler tarafından yazıldı. Ahundov bana teşekkür mektubu yolladı. Tiyatrodan kazandığımız parayı ise fakir öğrenciler arasında bölüştürdük."[20]

Nevruz Bayramı'nda Bakü Ortaokulu'nun salonunda başrolünü Asker Adıgüzelov ve Necef Bey Vezirov'un oynadığı oyun, izleyicilerden büyük takdir toplamıştır.[21]

Zerdabi, fakir öğrencilerin okuması için çalışmalar yaparken mutlaka bir hayır cemiyetinin kurulmasının gerekliliğine inanır. Cemiyetin tüzüğünü Rus makamlarına onaylattıktan sonra Bakü'nün zenginlerini, Kadı Molla Cevad Ahund'un evinde toplar. Zerdabi burada cemiyetin amaçlarından bahseder, millet hayatındaki önemine değinir. Toplantıda bulunan Hacı Zeynelabidin Takîyev, Zerdabi'yi destekler, fakat toplantıdan olumlu bir netice çıkmaz. Zerdabi bundan yılmayarak eline resmî bir defter alır ve 1872 yılının yaz tatilinde bütün Kafkasya'yı şehir şehir dolaşır. Hayır cemiyetine yardım toplamak ve fakir öğrencilerin okutulması için halkı ikna etmeye çalışan Zerdabi, yardım sözleri alarak Bakü'ye döner. Fakat bir müddet sonra verilen sözler yerine getirilmeyince Azerbaycan'ın ilk hayır cemiyeti kapanır. Zerdabi'nin Hayat gazetesinde yazdığı Cemiyet-i Hayriye adlı makalede olayları şöyle anlatır:

> "1871 yılında Müslümanlar için cemiyet-i hayriye nizamnamesi hazırladım. Şehrin ileri gelenlerini Molla Cevad Ahund'un evinde topladım. Cemiyet-i Hayriye'nin sağlayacağı faydalardan uzun uzun konuştuk. Sıra para mevzuuna gelince toplantıdakiler bahaneler bularak birer birer evi terk ettiler. Bu duruma o kadar üzüldüm ki üç gün yemek yiyip uyku uyuyamadım. Yaz tatilinde resmi bir defter ve öğrencilerimi alıp şehir şehir dolaşmaya başladım. İlk önce tanıdıklarımın çok olduğu Şamahı'dan başladım. Burada yaptığımız toplantıda herkes vadettiği parayı yazıp imzaladı. Ben yolculukta olduğum için parayı Eylül ayında Bakü'ye göndermelerini istedim. Sonra sırasıyla Gence, Tiflis, Revan, Nahçıvan ve nihayet Şuşa şehrine vardım. Bu şehirlerde yeterli derecede ilgi ve alâka göremedik. Bakü'ye geldikten sonra Eylül ayında söz verip imza atanlardan

20 Zerdabi, *Seçilmiş Eserleri*, s. 220.

21 Sevda Süleymanova, *Azerbaycanda İçtimai-Siyasi Herekat (XIX Yüzilliyin Sonu-XX Yüzilliyin Evvelleri)*, Azerbaycan Dövlet Kitab Palatası, Bakı 1999, s. 37.

> bir ses çıkmadı. Hepsine mektup yazdım. Bunun üzerine Şamahı ve Derbent'ten birkaç adam para gönderdi. Ayrıca her vilayet bir yetim öğrenci gönderdi. Ben de onları okula kaydedip kendilerine bir ev tuttum. Bir sonraki yıl hiç kimse para göndermedi, fakat ben çocukların ihtiyaçlarını sağladım. Üçüncü yıl ise hepsini evine göndermek zorunda kaldım. Kanuna göre iki yıl hesap göstermeyen cemiyet kapatılırdı. Böylece Müslüman cemiyet-i hayriyesi kapandı."[22]

1.5. *Rusya Türklerinin Sesi: Ekinci Gazetesi*

Zerdabi, hayır cemiyeti, tiyatro ve öğretmenlik yoluyla ulaşabildiği halka daha fazla hizmet etmenin yollarını arar. Uzun süredir zihnini Türkçe bir gazete çıkarma fikri meşgul etmektedir. Bunun ne kadar zor bir iş olduğunun farkındadır, ama bundan vazgeçmeyip mücadele etmeye de kararlıdır.

Zerdabi Türkçe gazetenin neşri için izin başvurusunda bulunuyor ise de uzun süre buna muvaffak olamaz. En sonunda Bakü Valisi Staroselski'nin[23] sansür konusunu üzerine alması ve yol göstermesi sonucunda izin almayı başarır. Böylece Azerbaycan'da Türkçe yayımlanan ilk gazete olan *Ekinci*'nin 22 Temmuz 1875 tarihinde birinci sayısı çıkar. *Ekinci* sadece Azerbaycan'da değil, Rusya Türkleri arasında yayımlanan ilk Türkçe gazete olma özelliğini de taşımaktadır. Gazeteye Rusya'nın birçok bölgesinden olumlu tepkiler gelir. İstanbul'dan, Zerdabi'nin bizzat aldığı hurufatla önceleri iki haftada bir çıkan *Ekinci*'nin dört yüze yakın abonesi olur. Gazete, çevresinde devrin ileri gelen aydınlarını toplamayı başarır. Seyid Azim Şirvani, Asger Ağa Gorani, Ali Ekber Haydari, Necef Bey Vezirov, Mirza Fethali Ahundov vb. birçok aydının yazıları ve desteğiyle gazete bütün zorluklara rağmen kabul görür.

Ekinci gazetesi sadece bir gazete değil, bir milletin geleceğini kurtarmak için mücadeleye kendini adamış bir aydının ümididir. Gazete, Azerbaycan matbuatının ilk örneği olmakla kalmamış, Türk dünyasında da yakından takip edilmiş ve büyük moral kaynağı olmayı başarmış, daha sonra bu alanda yapılacak girişimlere öncü olmuş ve bu işin önemini göstermiştir. Zerdabi, gazeteyi halka kendi içinde bulunduğu durumu gösteren ve bunlara çözüm arayan bir araç olarak görmüştür. *Ekinci*, halka verdiği aydınlatıcı bilgilerin yanında, ülkenin her yanından devrin

---

22 Zerdabi, *Seçilmiş Eserleri*, s.213-215; Cavid Cavadov, *Azerbaycanda Hayriyecilik Harekâtı*, Elm Neşriyyatı, Bakı 1999, s. 22-28; Gılman İlkin, *Şehsiyyet*, Şur Neşriyyatı, Bakı 1995, s. 94.

23 Dmitri Semyonoviç Staroselski (1832- 11.03.1884, Tiflis) 1878-1884 yılları arasında senatörlük de yapan Staroselski 1872-1876 yılları arasında Bakü valiliği yaptı. Bu yıllarda Zerdabi ile dost oldu ve *Ekinci*'nin yayımlanmasında büyük emeği oldu. *ASE*, C: IX, 1986, s. 26; Ziyaddin Göyüşov, "Gırmızı Gubernatör'ün Emisi", *Komunist*, 23 Ocak 1980, s. 3.

önde gelen aydınlarının fikirlerinin halka ulaşması için aracı olmuş ve hakarete varmayan bütün görüşlere sayfalarını açmıştır.

Ekinci, özellikle Vali Staroselski'nin Bakü'den ayrılmasından sonra zor günler geçirir. Gazete üzerindeki baskı ve sansür günden güne artar. Nihayet Eylül 1877 de gazete kapatılır. Böylece çok uzun mücadelelerle neşredilen *Ekinci*'nin yayın hayatı sona erer. Bu durum Zerdabi ve mücadele arkadaşlarını derinden etkiler. O, artık Çarlık yönetimi nezdinde sakıncalı bir şahıstır. Her yerde takip edilir ve hakkında sürekli rapor tutulur. Zerdabi, *Ekinci*'nin kapatılmasından sonra okulda da zor günler geçirir ve istifa etmesi istenir. Polis, onu Bakü'den uzaklaştırmak için ya Yekaterinador Lisesi'ne gitmesini ya da hemen istifa etmesini ister. Zerdabi bu baskıya daha fazla dayanamaz ve 11 Kasım 1878 tarihinde okuldaki görevinden de istifa eder.[24] Okuldaki görevinden de ayrıldıktan sonra hiç kimse ona iş vermeye cesaret edemez. Ekonomik sıkıntıya daha fazla dayanamayan Zerdabi, 1879 yılının sonlarında, 1896 yılına kadar ikamet edeceği doğduğu köy olan Zerdab'a gider.

1.6. Kız Okulunun Açılması

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Azerbaycan'da eğitim ve kültür sahasında pek çok yeni gelişme olmuştur. Medreselerin yanında yeni okullar açılmaya başlanmıştır. Eğitimin gelişmesinde S. A. Şirvani, M. T. Sıtkı, H. B. Vezirov, S. M. Ganizade ve H. M. Zerdabi'nin önemli gayretleri olmuştur. Zerdabi'den sonra kız okulu açmak için Takîyev, Çar III. Aleksandr'a müracaat etmiş ancak bu istek de geri çevrilmiştir. Çar'ın ölümünden sonra Takîyev, Çar'ın eşi Aleksandra Fyodorovna'ya çok değerli hediyeler göndererek okul için izin ister ve eğer izin verirse onun adını okula vereceğini bildirir. Böylece izin alınır ve okulun nizamnamesi Zerdabi tarafından yazılır. Nizamnameden sonra oluşturulan yönetim kurulunun başkanlığına Takîyev, başkan yardımcılığına ise Takîyev'in isteği ile Zerdabi[25] seçilir. Eylül 1901'de her şey hazır olduğu halde yeterli öğrenci olmadığı için okul açılamaz. Zerdabi ve Takîyev'in birkaç adamı Bakü'ye yakın bölgelere giderek halkı kızlarını okula göndermeye ikna etmeye

---

24 Zerdabi okul müdürlüğüne istifa dilekçesinde "*Siz benim ya Yekaterinador lisesine öğretmen olarak gitmemi ya da istifa etmemi istediniz. Öyle görünüyor ki, benim bu okulda kalmam mümkün değil. Alt bir göreve tayin edilmek şöyle dursun yılın bu ayında küçük çocuğu olan benim başka bir yere gitmem mümkün değildir. Teklif edilen görevi reddettiğimi bildirir, istifamın kabulünü arz ederim*." diye yazmıştır. Rüstemov, s. 69-70.

25 Zerdabi ile Takîyev'in ilişkileri 1870'li yıllara dayanır. Fakat asıl birliktelikleri Zerdabi Bakü'ye döndükten sonra (1896) olmuştur. Takîyev'in sahibi olduğu *Kaspi* gazetesinde çalışmaya başlayan Zerdabi, daha sonra Takîyev'in sahibi olduğu *Hayat* gazetesinde de yazılar yazar. Zerdabi ölümüne kadar Takîyev'in eğitim, basın-yayın ve hayır faaliyetlerinde tavsiye ve desteğini esirgememiştir.

çalışarak öğrenci toplar. Bu uğraşlar sonucunda okul, 7 Ekim 1901 tarihinde 58 öğrenciyle eğitime başlar.[26]

Takîyev ve Zerdabi'nin okulun açılışında karşılaştıkları en önemli problemlerden biri de kızların okumasına karşı çıkan mollaların varlığı olmuştur. Devrin mollalarının bir kısmına göre, kızların okuması caiz değildir. Mollalar, bu fikirlerini halka ileterek onlardan kızlarını okula göndermemelerini isterler. Takîyev ve Zerdabi ise, kızların eğitiminin dinen günah olmadığını, aksine geleceğin annelerinin mutlaka eğitilmesinin gerekliliğini halka anlatarak onları ikna etmeye çalışırlar. Bakü'deki bazı mollalar Ahund Ebu Turab, Gazi Ağa Mir Muhammed Kerim ve Ahund Molla Ruhulla, Zerdabi'nin haklı olduklarını söyleyerek kız okuluna destek olurlar. Okulda, müdire Zerdabi'nin eşi Hanife Hanım'ın yanında, Rusça ve matematik öğretmeni Mariya Mustafayevna, Azerbaycan Türkçesi ve din eğitimi öğretmeni Esma Hanım Hafız Mehmed Emin Efendi kızı, Tatar Rahile Hanım Teregulova, Tatar Meryem Hanım öğretmen olarak görev alır. Okulun binası çok görkemli yapılmış ve her türlü ihtiyaç düşünülmüştür. Okul çok disiplinli bir şekilde yönetilmektedir ve çalışanların tamamı kadındır. Burada derslerin dışında sosyal faaliyetler de gerçekleştirilmektedir.[27] İleride Azerbaycan'ın geleceği için çalışacak olan birçok öğrenci, bu okuldan başarı ile mezun olarak önemli mevkilerde görevler almışlardır.[28]

Azerbaycan tarihinde bir ilk olarak çok önemli yere sahip olan okul fikrinin hayata geçirilmesinde Takîyev, Zerdabi ve Hanife Hanım'ın gayret ve fedakârlıkları ön plandadır. Nitekim *İrşat* gazetesinin 1907 yılında çıkan 122. sayısındaki bir makalede "Bakü'de 11 Rus-Müslüman okulu var. Bu okulların cümlesinde Zerdabi'nin emeği ve zahmeti vardır" sözlerine yer verilerek Zerdabi'nin eğitim faaliyetleri takdir edilmektedir.[29]

1.7. Toplumsal Dayanışmanın Somut Örneği: Hayır Cemiyetleri

Azerbaycan'ın geleceği olan gençlerin yetişmesi ve onların iyi bir eğitim alması için elinden geleni yapan Zerdabi'nin gerçekleştirmek istediği başka bir hayali, 1870'li yıllarda şartlar gereği yeterince başarılı olamadığı hayır cemiyetini

26 Okan Yeşilot, "Kafkaslarda İlk Müslüman Kız Okulu", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, İstanbul 2000, No: 6, s. 285-287.

27 Yeşilot, s. 287-292.

28 Okuldan mezun olan öğrenciler için bak. Dina Guseynova, *Azerbaydjanskaya intelligentsiya v kontse XIX-naçale XX v.*, Avtoreferat, Baku 1993, s. 24; Sabir Genceli, *Işıklı Ömürler, Kövrek Taleler*, Azerbaycan Dövlet Neşriyyatı, Bakı 1991, s. 6.

29 Veli Memmedov, *Ekinci Gazeti*, Azerbaycan Dövlet Neşriyyatı, Bakı 1976, s.7.

yeniden faaliyete geçirmek olmuştur. Bilindiği gibi 1905 ihtilalinden sonraki hürriyet ortamı, Azerbaycan'da kültürel, sosyal ve siyasî alanlarda önemli gelişmelere sebep olmuştur. Özellikle matbuat alanındaki gelişmeler diğer sahaları da etkilemiştir. Bu ortamda, Azerbaycan'da yayımlanmakta olan Türkçe gazeteler sayfalarında, diğer milletlerde olduğu gibi Müslümanlar için de hayır ve eğitim cemiyetlerinin kurulması gerekliliği konusunu sık sık vurgulamaya başlamıştır.

Yine bu dönemde, Türk-Ermeni çatışması başlamıştır. Kafkasya Genel Valisi (Kafkasya Naibi – ed.n.) ve diğer Rus idarecilerin olaylara göz yumması, destek ve kışkırtmalarıyla Azerbaycan'ın birçok bölgesinde Ermeni çeteleri tarafından Türklere saldırılar başlamıştır. Saldırılardan kaçan binlerce aile ile öksüz ve yetim kalan çocuklar perişan vaziyettedir. Rus yöneticilerin kayıtsız kaldığı bu duruma Türk zengin ve aydınları daha fazla duyarsız kalamamışlardır. Bu insanlara yardım etmek amacıyla bir yardım cemiyeti kurmaya karar verilmiştir. Türklerin ileri gelenleri 1905 yılının sonbaharında 1800 imzalı bir dilekçeyle Kafkas Genel Valiliği'ne müracaat ederek hayır cemiyeti açmak için izin istemişlerdir.[30] Bu istek hükümet tarafından da olumlu karşılanınca, Bakü *Müslüman Hayriye Cemiyeti* 10 Ekim 1905 tarihinde açılmıştır. Cemiyetin nizamnamesi hem Rusça hem de Türkçe yazılmış ve Tiflis'te Kafkasya Genel Valisi Vorontsov-Daşkov tarafından tasdik edilmiştir. Cemiyetin kurucuları 21 kişidir. Bunlardan bazıları; Zeynelabidin Takîyev, Hasan Melikzade Zerdabi, Alimerdan Bey Topçubaşı, Ahmet Bey Ağayev, Ali Bey Hüseyinzade ve İsa Bey Hacinski'dir. Cemiyetin başkanlığına Takîyev, idare heyetine de İsrafil Hacıyev, Ahmet Ağayev, Hacı Mustafayev, Alimerdan Bey Topçubaşı ve Zerdabi seçilmiştir. Cemiyete ekonomik destek Takîyev tarafından sağlanır. Yapılacak faaliyetleri ise Zerdabi planlamaktadır. Cemiyetin nizamnamesinin birinci maddesi şöyledir:"Bakıma muhtaç yaşlılara bakmak, fakir Müslüman öğrencilerin orta ve yüksek eğitimini yapabilmesi için para yardımında bulunmak, fakir kimselere giyecek ve yiyecek, bazen de para yardımı yapmak."[31]

Azerbaycan'ın içtimaî ve siyasî hayatında önemli bir yeri olan Müslüman Hayriye Cemiyeti'nin I. Dünya Savaşı yıllarında faaliyet alanı daha da genişler. Cemiyet, Kafkasya cephesinden gelenlere, ana-babasız kalanlara, esir düşen Türk askerlerine çeşitli yardımlar yapar.[32] Zerdabi, zenginlerin ve aydınların hayır cemiyeti kurmadaki istekliliğini görünce çok sevinir. Cemiyet sayesinde, okuyan Türk gençlerinin sayısı çoğalmış, eğitim faaliyetleri artmış ve en önemlisi de halk

30 Betül Aslan, *I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne Kardaş Kömeği (Yardımı) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 54.

31 Cavadov, s. 31-32.

32 Cavadov, s. 36-41.

bilinçlenmiştir. Ayrıca fakir öğrencilere yapılan yardımın yanında muhtaç olanlara da düzenli yardımlar yapılmaktadır. Böylece Zerdabi'nin bir hayali daha gerçekleşmiştir.

Zerdabi'nin, kuruluşunda ve faaliyetlerinde bizzat yer aldığı bir diğer cemiyet ise *Neşr-i Maarif Cemiyeti'dir*. İlk toplantısı 24 Kasım 1906 tarihinde yapılan cemiyette; Takîyev başkan, M. Hacinski başkan yardımcısı, Ahmet Ağayev kâtip, Zerdabi ise teftiş heyetine seçilir. Adından da anlaşılacağı üzere, cemiyetteki hemen hemen bütün faaliyetler eğitim üzerinedir. Cemiyet, Müslüman halkın ve çocukların eğitilmeleri için çalışmalar yapmıştır. Sadece 1907 yılında Bakü'de üç okul açmış ve bu okullarda öğrenciler ücretsiz okutulmuştur. Zerdabi, bu cemiyet aracılığıyla Azerbaycan'ın geleceği olan gençlerin eğitilmesi için elinden geleni esirgememiştir. Özellikle çocukları eğitecek olan öğretmenlerin yetişmesi için özel çaba göstermiştir. Azerbaycan'ın ileri gelen zenginleri de yapılan eğitim faaliyetlerine para yardımlarını esirgememişlerdir.[33]

Zerdabi'nin cemiyetçilik faaliyetlerinin yanında, Hanife Hanım da Müslüman kadınların bir araya geldiği bir cemiyet kurar. 26 Kasım 1908 tarihinde Bakü'de ilk toplantısı yapılan bu ilk kadın cemiyetine Hanife Hanım başkan seçilir. Cemiyetin amacı; genelde cahilliğe karşı mücadele etmek, eğitimi yaygınlaştırmak, öğrencilere maddî yardım yapmak, özelde ise kadının eğitilmesidir. İlk önce *Nicat Cemiyeti*'nin bir şubesi olarak kurulan müessese daha sonra kendi nizamnamesi olan *Müslüman Kadınlarının Bakü Hayriye Cemiyeti* olarak adlandırılır. Cemiyet, kadınların eğitiminin dışında, onların ekonomik faaliyetlere katılmaları için çalışmalar yapar. Ayrıca ihtiyaç sahibi kadınlara para yardımında bulunur. Hanife Hanım bütün bu faaliyetlerin yönlendiricisi ve yöneticisi konumundadır.[34] Zerdabi, Bakü'ye döndükten sonra vefat edene kadar *Kaspi* gazetesinde çalışır. Hem gazetenin yönetimiyle ilgilenmekte hem de makaleler yazmaktadır. *Kaspi*'den başka *Hayat* gazetesinde ve *Debistan* dergisinde de makaleler kaleme alır. Bu makalelerinde; halkın aydınlanması, eğitim, Çar memurlarının ve yerli beylerin halka yaptıkları haksızlıklar, vatan sevgisi, gençlere tavsiyeler, dostluk ve hatıralar gibi konular işlenmektedir.

2. Fikirleri

2.1. İlim ve Eğitim Hakkındaki Görüşleri

"Maariften, ilimden mahrum bir millet ışıktan mahrumdur" diyen Zerdabi, Azerbaycan'da eğitimin gelişmesi ve yeni okulların açılması için büyük gayret

33 Cavadov, s. 75-81

34 Süleymanova, s. 183-184.

gösterir.[35] Azerbaycan'daki okullarda eğitim gören çocukların çoğunluğu gayrimüslimlerin çocuklarıdır. Halk, yeni açılan Rus okullarına güvenmediği için çocuklarını bu okullara göndermemektedir. Bu okullara devam eden az sayıdaki öğrenci de zengin Müslümanların çocuklarıdır. Müslüman çocukların eğitim alması için onların gidebileceği okulların açılması şarttır. Halkın çocuklarını okula göndermemesindeki bir diğer sebep ise okulların paralı olmasıdır ve pek çok ailenin çocuklarını okutacak maddî imkânının bulunmamasıdır. Bu konuda ailelerden fedakârlık yapmaları beklenmekte, gerekiyorsa insanların "ceketlerini satıp" mutlaka çocuklarını okutmaları tebliğ edilmektedir. Zerdabi, Müslüman gençlerin sadece ortaokul ve lise değil üniversite eğitimi almaları gerektiğini de ifade eder. Onun kendi yetiştirdiği ve eğitimlerinde etkili olduğu gençler, üniversiteyi bitirdikten sonra Azerbaycan'ın sosyal ve kültürel hayatındaki önemli aydınlar arasında yerini almışlardır. O, her zaman bu gençlerle iftihar etmiş, onların eğitilmelerini toplumun geleceği için faydalı yatırımlar olarak görmüştür.

İleriki dönemlerde, kurulan hayır cemiyetleri aracılığıyla ve zenginlerin verdikleri burslarla okuyan gençlerin sayısı artar. Özellikle Zerdabi'nin eğitim alanındaki faaliyetlerini bizzat yönlendirdiği Hacı Zeynelabidin Takîyev'in maddî ve manevî yardımları çok faydalı olmuştur. Onu, bu mücadelede engellemek isteyen birçok düşmanı vardır. Hükûmet memurları Zerdabi'nin bu faaliyetlerine her zaman kuşku ile yaklaşmış ve "siyasî cihetten itibarsız" olduğu hakkında rapor yazarak, onun halkın eğitilmesi için yaptığı her girişimini engellemek için çeşitli gerekçeler öne sürmüşlerdir. Yaptığı bütün başvurular hükümet ve valilik tarafından reddedilmiştir.

Zerdabi üniversite yıllarından itibaren kafasına koyduğu halkına hizmet etme fikrini mezun olur olmaz hayata geçirir. Çar memurlarının haksız uygulamalarına karşı mücadele ederek ve bu konuda gazetelere yazarak onları ifşa etmiştir. Yerli beylerin de halka yaptıkları eziyetlere karşı çıkan Zerdabi, halka kendi haklarını öğretir, ücretsiz dilekçeler yazarak onlara rehberlik yapar. Bu yüzden işinden kovulan, rahatı kaçan yerli beyler tarafından suikastla öldürülmeye çalışılan yazar, ömrünün sonuna kadar bu mücadeleden vazgeçmez.

Halkın durumunun iyileştirilmesi için onlara sürekli tavsiyelerde bulunan Zerdabi, alınan fazla vergilerden de şikâyet eder. Ayrıca *Ekinci*'de halkın ilmî usullerle tarım yapması, hayvan hastalıkları, hayvansal ürünlerden daha verimli istifade edilmesi ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele konusunda yazılar kaleme alır. Zerdab'da yaşadığı yıllarda halkın arasında onların yaşam mücadelelerine yakından tanıklık eden yazar, halkın gönüllü danışmanlığını üstlenmiştir.

35 Zerdabi, *Seçilmiş Eserleri*, s. 7.

Zerdabi'nin kızının, babası hakkındaki hatıralarında bu konuda oldukça geniş ve ilgi çekici malumatlar vardır.[36]

Zerdabi, yazdığı makalelerde diğer ülkelerin eğitim durumlarıyla ilgili bilgiler verir ve kendi halkının da bu seviyeye gelmesi için çaba gösterir. Yazar, kaleme aldığı bir makalede; Rusya'nın son on yılda eğitimde ne kadar ilerlediğini ortaya koyduktan sonra, Müslümanların ise ilimden "veba hastalığından kaçar gibi uzaklaştıklarını" üzüntüyle ifade eder. Bu açığı mutlaka kapatmaları, en azından komşu milletler kadar eğitim işine önem vermeleri gerektiğini yazar.[37]

Zerdabi yaşadığı dönemde, genellikle önemli ve masa başı işlerde Bakü'ye dışarıdan gelenler veya gayrimüslimler çalışmaktadır. Müslümanlar ise çok az ücretle ve çok kötü şartlarda ancak vasıfsız işçi olarak istihdam edilmektedir. Zerdabi bunun sebebinin eğitimsizlik olduğunu söyleyerek, tek çarenin işçilerin eğitilmeleri olduğunu düşünmektedir. Ancak bu şekilde Müslüman işçiler de bu tür görevlere talip olabilecekler ve diğer milletlerle eşit duruma geleceklerdir. Bu yüzden Müslüman işçiler, eğitim açısından donanımlı olmalı ve vasıfsız işçi olmak yerine aranılan niteliklere sahip kişiler olarak yetiştirilmelidirler. Üstelik bu meselenin zaman kaybetmeksizin çözülmesi gereklidir. Ona göre işçiler, kendilerinin çektikleri sıkıntıları göz önünde bulundurarak çocuklarına daha iyi bir hayat sağlamak için onların eğitimlerine engel olmamalıdırlar. Zerdabi'nin, "Biz ne zaman gözlerimizi açıp bunları göreceğiz ve bunlara bir çare bulacağız"[38] sorusu, halkın eğitime bakış açısının acilen değiştirilmesi gerektiğinin bir ifadesidir.

Zerdabi, eski usulle eğitim yapan kurumları ve buralarda yapılan eğitimi eleştirmiştir. Ona göre, yetersiz mollaların ders okuttuğu, ezbere dayalı bir eğitimin yapıldığı, çocukların zekâsını geliştirmeyen ve çocuklara karşı şiddet uygulanan bu kurumların yerine yeni usullerle eğitim yapan kurumlar açılmalı ve buralarda dünyevî ilimler öğretilmelidir. *Ekinci* gazetesi aracılığıyla Zerdabi,

---

36 Zerdabi'nin kızı Garip Sultan "Babam Hakkında" adlı makalesinde "Babamın günü problemleri olan köylülerle başlar. Sabahları mutlaka onu bekleyen köylüler olur. Babam onların anlattıklarından etkilenir ve morali bozulur" diye yazmaktadır. Melikova, s. 52.

37 Zerdabi bu makalede; Amerika'daki eğitimin ileri olduğundan bahsettikten sonra Rusya'nın son on yılda eğitimde çok ileri gittiğini, hatta orada okumak isteyen her beş kişiden ancak birine imkân sağlanabildiğini belirtir. Devamında Bakü'de de geçen yıl başvuran 100 kişiden ancak yer olmadığı için 50 tanesinin kabul edilebildiğini; fakat Bakü lisesindeki 500 öğrencinin 250'si Rus, 150'si Ermeni ve sadece 100 tanesinin Müslüman olduğunu, onların da 33'ünün devlet bursuyla ücretsiz okuduklarını bildirir. Zerdabi: "Onun için bizim okullarımızda okuyanlar Rus, Ermeni ve diğer milletlerdir. Bu sebepten bir an önce Müslümanların eğitime önem vermeleri ve çocuklarını okutmaları gerekmektedir" şeklinde yazmaktadır. *Ekinci*, No: 8, 4 Kasım 1875, s. 1-2.

38 Zerdabi, *Seçilmiş Eserleri*, s. 238.

39 *Ekinci*, Yıl: 2, No: 19, 8 Ekim 1876, s. 2.

Azerbaycan halkına okullar açmalarını, özellikle de ilkokullar açılmasını öğütler. Açılan bu okullarda ana dilin mutlaka öğretilmesi gerektiğini söyleyen yazar, Müslümanların bir an evvel bu işe el atmaları gerektiğini de ısrarla dile getirir.[39] Yazar, sadece okullarda alınan eğitimin yeterli olmadığını belirtir. Ona göre, okul sonrasında da eğitim devam etmelidir; bu da gazete, dergi ve kitaplar yoluyla gerçekleşebilir.[40]

Zerdabi, eğitim gören öğrencileri şu sözlerle cesaretlendirip, onlara moral vermiştir: "Size hakaret edecekler, sizi aşağılayacaklar, fakat bunlardan yılmayacaksınız. Halka hizmet yolunda dünya lezzeti sizi alıkoymasın, siz milletiniz için zahmet çekiniz. Gelecekte milletiniz sizin değerinizi anlayacak ve sizi şehit sayarak, sizlere rahmet okuyacaktır."[41]

Zerdabi, öğretmenlere hitaben yazdığı "Açık Mektup"[42] adlı makalesinde eğitimin önemini bir kere daha vurgular. Öğrencilerin yeterince ders kitabına sahip olmamasına, işçilerin eğitimsiz oldukları için tahkir edilmelerine ve öğretmenlerin bu durum karşısında yeterince imkân olmadığı gerekçesiyle geri durmalarına hem kızmakta hem de üzülmektedir. Hâlbuki bütün öğretmenler el ele vererek bu problemlerin üstesinden gelebilir. Öğretmenler sahip oldukları mevcut bilgi birikimleriyle yetinmemeli kendilerini yetiştirmelidirler. Zaten okuyanı az olan bu toplum, öğretmenlerin ve diğer aydınların da katkılarıyla, üzerinde daha fazla çalışılarak ve fedakârlık yapılarak istenilen seviyeye getirilebilir. Her şeyi devletten beklemenin bir faydası olmadığını belirten yazar, bir program hazırlayarak bunu öğretmenlere gönderir. Onlardan bir cemiyet kurmalarını, programı burada tartışmalarını, okuldaki dersleri bittikten sonra halka ve işçilere okuma-yazma kursları düzenlemelerini ister. Ayrıca cemiyetin, öğrenciler için gerekli bilgilerin bulunabileceği aylık bir dergi çıkarılabileceğini ifade eder. Bu cemiyet aracılığıyla, lâzım olan ders kitapları ya tercüme yoluyla ya da yeniden yazılarak, *Bakü Cemiyeti Hayriyesi*'nin yardımıyla bastırılıp öğrencilere dağıtılmalıdır. Ona göre, ilim ırmağı artık damla damla değil sel olup akmalıdır ve her isteyen ondan kana kana içerek doymalıdır. Halkın eğitim seviyesinin yükselmesi ve cehalete karşı mücadele ancak öğretmenlerin yaptıkları fedakârlıklarla kazanılacaktır.

Zerdabi uzun süre halkının içine düştüğü durumun nedenlerini düşünmüş ve yazılarında bunu sıkça gündeme getirmiştir. Bu soruya kendisinin verdiği cevap ise; cehalet, eğitimsizlik ve zulmettir. Yazar, halkını bu duruma düşüren nedenlere

40 *Ekinci*, Yıl: 3, No: 3, 3 Şubat 1877, s. 2.

41 *Ekinci*, Yıl: 2, No: 11, 11 Haziran 1876, s. 1.

42 Zerdabi, "Açık Mektup", *Hayat*, No: 12, 13 Ocak 1906, s. 1.

yaşamı boyunca çözüm aramış ve bunlara çare bulmak amacıyla mücadele etmiştir. Ona göre ilim, bütün dertlerin ilacıdır. İlmî hakikatleri dar çerçeveden çıkarıp bütün milletin malı haline getirmek, ilim adamlarının en önemli manevî borcudur.[43]

Yazar, *Ekinci* gazetesinde sık sık Rusya'daki ve Avrupa ülkelerindeki kütüphanelerden ve oradaki kitaplardan bahseder. Kütüphanelerdeki kitap sayılarını, kütüphanelerin çalışma usullerini, yeni basılan kitapları ve insanların kitap okumak için kütüphanelere gidişini anlatır. Yazar, imrenerek anlattığı bu seviyeye halkının gelmesini çok arzulamaktadır.[44]

Gazetesini kapatıp, öğretmenlikten de uzaklaştırarak Zerdabi'yi engelleyeceğini zanneden yöneticiler, çok kısa süre sonra yanıldıklarını anlamışlardır. Çünkü o, hangi şartlar ve ortamda olursa olsun ideallerinden vazgeçmemiştir. Köyünde kaldığı 16 yıl boyunca gördüğü bütün haksızlık ve yanlışlıklarla mücadele etmeye devam etmiştir. Bu mücadelede karşısında hükümet memurları, yerli beyler ve mollalar olmuştur. Onların gücünden ve nüfuzundan asla çekinmeyen yazar, her türlü tehlikeyi göze alarak mücadelesine devam etmiştir. Özellikle insanların dinî duygularını istismar eden, bundan da kendilerine menfaat ve nüfuz sağlayan mollalara karşı çok yoğun bir mücadele örneği sergilemiştir. Dinde olmayan şeyleri varmış gibi gösteren, halkın cehaletinden yararlanarak istediklerini yaptıranlara karşı halkı uyandırmayı kendine önemli bir vazife bilmiştir. Zerdabi'ye göre halkın cahil kalması, onların sağlığından aile hayatına kadar her türlü konuda söz sahibi olan bu mollaların yararınadır. Onun için mutlaka halka gerçekler anlatılmalı ve eğitime hak ettiği önem verilmelidir.

Müslümanların dünyadan el-etek çekmelerinin yanlış olduğunu, İslam dininin ilim öğrenmeyi herkese emrettiğini vurgulayan Zerdabi'ye göre, dünya-ahiret dengesi kurulmalı ve okullarda dinî ilimlerin yanında dünyevî ilimler de mutlaka okutulmalıdır. O, sadece çocukların değil halkın topyekûn eğitilmesi taraftarıdır. Zerdabi'ye göre burada en büyük sorumluluk öğretmenlere düşmektedir. Ona göre öğretmenlerin vazifesi okulda bitmemektedir. Derslerinden sonra da halkı eğitmek için çalışmalar yapmalıdırlar.

Yazar, tam teşekküllü eğitim kurumlarında, bilgili ve yetenekli eğitimcilerin nezaretinde, çocukların aklî gelişmesinin yanında el becerilerinin de geliştirildiği bir eğitim sistemi hayal etmektedir. Sadece ezbere dayalı ve müfredata bağlı eğitim

---

43 Ziyeddin Göyüşov, *Azerbaycan Maarifçilerinin Etik Görüşleri (XIX Esrin İkinci Yarısı)*, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, Bakı 1960, s. 156.

44 *Ekinci*, Yıl: 2, No: 12, 25 Haziran 1876, s. 3; *Ekinci*, Yıl: 2, No: 1, 16 Ocak 1876, s. 4.

sistemi, çocukları tembelliğe alıştırmaktadır. Ona göre, nazarî ilimlerin yanında el emeğine dayalı derslerin verilmesi, çocuklarda emeğe saygıyı geliştirecek ve çalışmayı sevdirecektir. Bu sistemle çocuklar çevresinde gelişen olaylara karşı kayıtsız kalmayacak ve onları doğru tahlil edebilecektir.[45]

Zerdabi özellikle fakir ve başarılı öğrencilerin eğitimlerini devam ettirmeleri için gayret göstermiş, sadece erkeklerin değil kızların da okuması gerektiğini savunmuş ve bu konuda da girişimlerde bulunmuştur. Erkeklerin bile okula gönderilmediği bir dönemde kızların eğitilmesini isteyen yazar, kızlar için bir okul açmayı hayal etmiş ve bunu zor da olsa gerçekleştirmeyi başarmıştır. Bir milletin geleceği olan çocukları yetiştiren annelerin ne kadar eğitimli olursa o milletin geleceğinin de o kadar parlak olacağını savunan Zerdabi'ye göre; çocuk, aile içerisinde huzurlu, eğitimli ve kötü alışkanlıkları olmayan bir ana-baba tarafından yetiştirilirse milletin geleceğine umutla bakmak mümkün olacaktır. Kadınların istismar edilmesine karşı çıkan Zerdabi, onların toplumda hak ettikleri değeri bulabilmeleri için çaba göstermiştir.

Öğretmenlik yaptığı yıllarda sadece müfredata bağlı kalmayan, öğrencilerine ülke meseleleri ve bunların çözüm yolları hakkında bilgiler sunan, onların bu konulara yabancı kalmamalarını sağlamaya çalışan Zerdabi'ye göre, okul sadece ders yapılan bir mekân değil, türlü sosyal faaliyetlerin olduğu bir kurum olarak görülmelidir. Bu amaçla sosyal ve kültürel faaliyetlerin hayata geçirilmesine çalışmış ve öğrencileriyle beraber, Azerbaycan tiyatrosunun da temelini teşkil edecek ilk tiyatro oyununu başarıyla sergilemişlerdir.

Vatan sevgisinin sadece lafla olmayacağını ifade eden Zerdabi, bunun yapılan icraatlarla gösterilmesi gerektiğine inanmıştır. Milletin refahı ve geleceği uğuruna çıkan bütün engeller, cesaretle aşılmalı ve bu uğurda gerekirse can vermekten kaçınılmamalıdır.

Son yıllarda da yoğun olarak tartışılan Türk dünyasının dil birliğinden ve Türk dünyasının ortak hareket etmesi fikirlerinden bahseden Zerdabi, Türk dünyasının birliğini muhafaza edebilmesi için dil birliğinin şart olduğunu ifade etmiş ve bu uğurda da herkesin kendisini sorumlu hissetmesi gerektiğine inanmıştır.

Zerdabi'nin dil birliği, vatanseverlik, Batı usulünde ve Türkçe eğitimin gerekliliği ve önemi hakkında ve dinde taassubu eleştirmek için geliştirdiği fikirleri kendinden sonra yetişen nesil üzerinde etkin bir rol oynamıştır. Onun, *Ekinci* vasıtasıyla yaydığı bu yenilikçi fikirlerin, Azerbaycan'da 19. yüzyılın sonlarında başlayan kültürel uyanışın başlangıcı olduğunu söyleyebiliriz.

45 Göyüşov, *Azerbaycan Maarifçilerinin Etik Görüşleri*, s. 187.

Zerdabi'nin ilk Türkçe gazeteyi yayımlamasının, ilk hayır cemiyetlerini teşkil etmesinin, ilk tiyatronun nüvesini oluşturmasının ardından, tüm bu müesseseler, kendinden sonra gelen ve onun fikirleri ve görüşleri doğrultusunda hareket eden yeni nesil aydınlar tarafından daha da pekiştirilmiştir.

Özgürlüğe giden yolun millî dilin ve dolayısıyla kültürün muhafazasından geçtiğinin bilincinde olan, ancak bunu yaşadığı dönem itibariyle açıkça dile getiremeyen Zerdabi, millî dilin korunup gelişmesi için gerekli tedbirleri almış ve kendinden sonra da bunların sürdürülebilmesi için gerekli ortamı bırakmaya özen göstermiştir. Zerdabi, eğitim ve kültür yönünden büyük mesafe kat eden milletlerin, baskı altında kalmamak için benimsemesi gereken yolların halkın eğitilmesinden geçtiğine inanmakta; bu yolların açılabilmesi için her başarının halkın eğitim seviyesinin artırılmasından geçtiğini bilmektedir.

Zerdabi ölümüne yakın bir tarihte *Kaspi*'de yazdığı bir makalesinde, cenaze töreninin çok sade yapılmasını, yapılacak harcamaların eğitim amacıyla kurulmuş olan bir cemiyete bağışlanmasını ister. Bunun, "çok sıkıntılar çekmiş halkı" için daha iyi olacağını söyler.[46] Bu vasiyet onun, ölüm döşeğinde dahi milletinin eğitimini düşünmekte olduğunu ve kişisel harcamalara giden paraların – ki bu kendi cenazesi bile olsa – boşa harcanmamasını bir hayat felsefesi haline getirdiğini göstermektedir.

2.2. Kadın ve Eğitim Hakkındaki Görüşleri

Zerdabi kadınların eğitimine büyük ehemmiyet verir. Bu konuyla ilgili ilk icraatını kendisine bir ömür desteğini esirgemeyen ve eğitimli bir kadın olan Hanife Hanım'la evlenerek yapar. Toplumun kalkınmasının yolunun kadınların eğitiminden geçtiğini söyleyen yazar, bu yolda çok mücadele eder. Halk henüz erkek çocukların eğitimine hazır değilken o, kızların eğitilmesi için çalışır. Eşinin de yardımıyla bu işe ilk önce kendi evini okul olarak kullanmakla başlar. 1896 yılında kız okulu açmak için yaptığı müracaat kabul edilmez. Fakat Zerdabi'nin önderliğinde Takîyev, 1901 yılında Müslümanlar için kız okulu açmak üzere izin almayı başarır. Halk bu çalışmalarından dolayı Zerdabi'yi "Kafkasya Müslüman Kadınlarının Manevi Atası"[47] olarak anmaktadır.

Yazar, kadınların toplumdaki yeri, kadına bakış açısı ve toplumsal değerlerin kadın üzerindeki etkisi gibi pek çok konuyla ilgilenmiştir. Bunları gerek yazılarında gerekse halkla iç içe yaptığı sohbetlerde dile getirmekten

46 Zerdabi, *Seçilmiş Eserleri*, s. 52.

47 Zerdabi, *Seçilmiş Eserleri*, s. 101.

çekinmemiştir. Kadınların karşı karşıya kaldığı bir diğer husus kızların kaçırılmasıdır. Zerdabi, buna şiddetle karşı çıkar ve bu âdetin bir an önce kalkması gerektiğini söyler. Kaçırılan kızları kendilerinin esiri ve kulu olarak gören zihniyetle mücadele eder. Zerdabi, yazdığı makalelerde evlenme konusuna da değinmiştir. Kızlarını erken evlendiren ailelere bunun zararlarını anlatmış, kızlar için evlenme yaşının 20-25, erkekler için ise 25-30 olmasını tavsiye etmiştir.

Zerdabi halkın kadına olan saygısını yükseltmeyi, kadınların da – özellikle kendileriyle ilgili olan kararlarda – fikirlerinin alınması gerektiğine inanmaktadır. Kadınların eşya gibi alınıp-satılmasına ve kullanılmasına, onların güçsüz ve ikinci sınıf insan olarak görülmesine karşı çıkan yazar, kadının mutlaka hak ettiği değeri bulmasını ister. Yazar, *Ekinci*'de bu yönde yayımladığı makalelerin yanında, bu fikri paylaşanların kendi bölgelerinde vuku bulan olayları, özellikle de kadınların kahramanlık gösterdikleri olayları anlatan mektupları yayımlamıştır. Akraba evliliğine karşı çıkan ve bu geleneği tenkit eden yazar, bu tür evlilikten doğan çocukların sakat doğma riskinin fazla olduğunu ilmî delillerle anlatmaya çalışır. Bu şekilde doğan sakat çocukların sağlıklı bir toplum yaratma düşüncesine ters olduğunu ifade eder.[48]

Zerdabi, kadının analık vasfını ön plana çıkararak çocuğun, dolayısıyla genç neslin eğitiminden annelerin sorumlu olduğunu savunur. Çocuğa ilk eğitimin anneleri tarafından verildiğinin unutulmaması gerektiğinin altını çizer. Okulda alınan eğitim yeterli değildir ve mutlaka evde takviye edilmesi gerekmektedir. Hatta birçok durumda çocuğun eğitiminde aile ilk sırada etkili olabilmektedir. Çocuk ailede gördüğü sevgi, ilgi ve terbiye neticesinde daha sağlıklı bir fert olmaktadır. Mutsuz bir ailede yetişen çocuklar ileriki hayatlarında başarısız olurlar. Kadının, çocuğunun eğitiminde etkili olabilmesi ve doğru eğitebilmesi için öncelikle kendisinin eğitimli olması gereğine işaret eden Zerdabi, bu konuda herkesi göreve çağırmıştır.[49]

Zerdabi yazılarında başka ülkelerdeki kadınların yaşantılarından, özellikle de bu ülkelerin kadın eğitimine verdikleri önemden örnekler verir, İngiltere'de açılan kız okullarından bahseder, Ermeni ve Gürcülerin kadın eğitimine verdikleri önemi dile getirir ve kısa zamanda en azından onların seviyesine gelinmesi için çok çalışılması gerektiğini ifade eder.[50] Kadın eğitiminin sürekli Azerbaycan için önemini dile getiren yazar, bu konuda yapılacak çalışmalara destek vereceğini ifade etmiştir. Yazar, yabancı ülkelerdeki kadınlarla ilgili gelişmeleri de yakından

48 Veli Memmedov, "Gadın Azadlığı İdeyalarının Terennümcüsü", *Azerbaycan Gadını*, No: 1, 1964, s. 21.

49 Veli Memmedov, "Matbuatımızın Garanguşu" *Muhbir*, No:7, 1987, s. 24.

50 *Ekinci*, Yıl: 2, No: 7, 14 Nisan 1876, s. 4.

takip etmiştir. *Ekinci*'nin "Taze Haberler" bölümünde, bu ülkelerde yaşayan kadınların durumları ve elde ettikleri haklardan bahsedilmektedir. Mesela, Rusya'da kadınların postanelerde, demir yollarında çalışmalarına izin verildiği ve artık avukat olma haklarının olduğuna dair bir haber yayımlanır. Bu örneklerden hareketle Azerbaycan'da da kadının bir an önce sosyal hayata katılmasının lâzım geldiği vurgulanmaya çalışılır.[51]

Ekinci gazetesinde kadının çalışma hayatıyla da ilgilenilmekte ve dönem dönem bu konuyla ilgili yazılara yer verilerek toplumun dikkati çekilmeye çalışılmaktadır. Gazetede yayımlanmış bir yazı, konuya ilişkin en çarpıcı örneklerdendir. Bu yazıda, Kars'ta çalışan kadınların hakları savunularak, erkeklere göre kadınlara daha kolay işlerde çalışmaları önerilir. Gazetede kadınların Cuma günleri ve geceleri çalışmamaları gerektiği, hamile kadınların doğumdan yedi hafta önce işi bırakmaları ve doğumdan sekiz hafta sonra tekrar işe başlamaları teklif edilmektedir. Kadınlar fizikî ve ruhsal durumları göz önüne alınarak çalıştırılmalıdır, yoksa çalışmak onlar için bir eziyet halini alacaktır.[52]

Toplumun kadına bakış açısını ve verdiği değer ölçüsünü zaman zaman eleştiren Zerdabi, kadınlara karşı yapılan haksızlıklara ve kötü muamelelere karşı çıkar ve bunları yapanları gazetede ifşa eder. Kadınları "güçsüz, zayıf, kıymet bilmeyen yaratıklar" şeklinde adlandıranlara karşı onları "kıymet bilen, mücadeleci ve cesaret simgesi" olarak takdir ve takdim etmektedir.

Başta gazetenin sahibi ve başyazarı Zerdabi olmak üzere *Ekinci* gazetesinin diğer yazarları, kadının hak ettiği yeri bulması, sosyal ve iktisadî hayatta erkeğin yanında olması, kadını aşağılayan adetlerin terk edilmesi, kadının eğitilmesinin bir milletin geleceği olduğunun bilinmesi ve toplumda insanca yaşaması gerektiği yönünde birçok yazılar yazmışlar ve halkın kadına olan yanlış bakış açısını değiştirmek için mücadele etmişlerdir.

2.3. Dil Hakkındaki Görüşleri

Dil bir milletin ses dünyasıdır. Her millet kâinatı, duygu ve düşünceleri ayrı şekilde seslendirmiş, ayrı şekilde ifade etmiştir. Dil düşüncenin aynasıdır. Onun için dil bir milletin düşünce sistemini gösterir. Yine dil millî hafızanın, millî hatıraların, duyguların ve düşüncelerin, maddî ve manevî değerlerin müşterek hazinesidir. Kendi kanunları içinde yaşayıp giden tabiî ve canlı bir varlık olarak dil, insan üzerinde daima müstakil bir yere sahiptir. Dil, belli kesimlerin veya

51 *Ekinci*, Yıl: 1, No: 12, 1 Ocak 1876, s. 4.

52 *Ekinci*, Yıl: 2, No: 16, 23 Ağustos 1876, s. 3.

zümrelerin değil bütün bir milletin ortak malıdır. Bir devletin, bir vatanın dili onun her bölgesinde, her yerinde geçerli müşterek memleket dilidir. Bir milleti ayakta tutan, bir milletin varlığını sağlayan ve devam ettiren, bir insan topluluğunda sarsılmaz bir birlik yaratan, millî mensubiyet duygusunun, bir millete sahip olma hissinin canlı ve fiilî misalini teşkil eden, bir milletin insanlarını birbirine yaklaştıran ve bağlayan unsur olarak dilin oynadığı rol çok büyüktür.[53] Dil bir milleti bazen tek başına ayakta tutar. Bir millet başka bir milletin hâkimiyeti altına girmişse, dil millî benliği muhafaza ederek onu yok olmaktan, eriyerek başkalaşmaktan, karışıp kaybolmaktan, benliğini yitirmekten kurtarır. Milletin, istiklâlin, hürriyetin temeli millî şuurdur. Millî şuurun en kuvvetli kaynağı ve belirtisi ise millî dildir. Türk milleti yaşadığı süreç içerisinde temasta bulunduğu kültürlerden bilinçli veya bilinçsiz olarak etkilenmiştir. Zaman zaman Türkçenin bozulduğu devirler olmuş, özellikle de aydınlarla halk arasında bir irtibatsızlık doğmuştur. Aydınların kullandıkları dili anlayamayan halk daha da şuursuzlaşmış, aydınlar ise halktan kopmuştur. Dil bir milletin bütün fertlerinin birbiriyle acısını ve sevincini paylaştığı iletişim aracıdır. Dilin içerisine ne kadar yabancı unsur girerse halk o kadar köklerinden koparılmış olur. Zerdabi, zamanın ilim tahsil etme zamanı olduğunu, fakat ilim tahsil ederken de dilin muhafaza edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Hatta dilini kaybetmeye başlayan bir milletin zamanla yok olacağına dikkat çekmektedir.[54]

Rusya'da 1860'lardan sonra yeni bir eğitim sistemi uygulanmaya konulur. Bu sistemin mimarı Nikolay İlminski'dir.[55] İlminski, Rus-Tatar okulları için yeni bir program hazırlar. Buna göre ilk sınıflarda her millet kendi diliyle eğitim yapacak, fakat sonraki sınıflarda ise tamamen Rusça okuyacaklardır. Yeni bir alfabe sistemi ortaya çıkararak sunî ayrılıklar meydana getirmeye çalışan İlminski, dil faktörünü kullanarak Türklerin Ruslaştırılmasına çalışır. Böylece ilk Rus-Tatar Okulu 1863 yılında Kazan'da açılır. Rus hükümeti önceleri ihtiyatla yaklaştığı bu metodun başarılı olduğunu gördükten sonra bütün bölgelerde uygulamaya başlamıştır.[56]

Çarlık yönetimi Azerbaycan'da Türkçe eğitime ve gazete çıkarmaya izin vermez. Bu alanlarda yapılan bütün girişimleri çok sıkı takibat altına alır.

---

53 Muharrem Ergin, *Üniversiteler İçin Türk Dili*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1986, s. 20.

54 Zerdabi, *Seçilmiş Eserleri*, s. 237.

55 Nikolay İvanoviç İlminski (1822-1891) Kazan Ruhani Akademisi'nde eğitim görür ve burada öğretmenlik yapar. Azınlıkları Hristiyanlaştırmak için çalışır. Türkçe ve Arapça bilmektedir. 1861'de Kazan Üniversitesinde Türk kürsüsü profesörü olur. 1863'te onun teşebbüsü ile Tsentralnaya Kreşçeno-Tatarskaya Şkola (Vaftiz Edilen Tatarlar için Merkezî Okul) açılır. 1872'de Rus-Yabancı Semineri'nde Rus alfabesini esas alarak Çuvaş, Tatar, Mari, Udmurt, Yakut, vb. için alfabeler hazırlar. Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, TTK, 2. baskı, Ankara 1999, s. 20.

56 Serge A. Zenkovsky, *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, Çev: İzzet Kantemir, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983, s. 25.

Okullarda ana dili eğitimi mecburi değildir ve çok az ders saati ayrılmıştır. Ayrıca ana dili öğretmenleri diğer öğretmenlerle hukukî açıdan eşit değildir.[57] Devlet tarafından açılan okullarda Rusça eğitim verilir. Bu okullarda Türkçe öğretecek öğretmenler yoktur ve müfredatta Türkçe dersi bulunmamaktadır. Halkın kendi okullarını açmasına izin verilmediği için onlar çocuklarını devletin açtığı okullara göndermemişlerdir. Haklı olarak bu okullarda okuyan çocukların millî benliklerini ve kültürlerini unutacağı düşünülmektedir. Zerdabi, bu konuda birçok makale kaleme alır ve çözüm yolları bulmaya çalışır. Halkın zaten çok zor şartlarda geçimini sağlayabildiğini, fakat bunun bahane olmamasını, eğitimin gerekliliğini hem de Türkçe olarak yapılmasının zaruretini savunur. Rusya tarafından görevlendirilen misyonerlere karşı halkı uyanık olmaya çağıran yazar, Müslümanların dünyadan el-etek çekmeleri halinde zamanla yok olacaklarının kaygısını duymaktadır.[58]

Zerdabi'nin gazetenin her sayısında Müslümanların ilim öğrenmesini isteyen yazılarına karşılık Mirza Fethali Ahundov: "İlimi nerede öğrenelim, kimden öğrenelim ve hangi dilde öğrenelim?" diye sorar. Ahundov'un bu mektubuna cevaben Zerdabi, söylediklerinin hayal olmadığını, bu milletin kendisine inandığı ve çalıştığı vakit bunları gerçekleştirebileceğini ifade eder. Ona göre, önemli olan halkın bu işin şuuruna varmasıdır.[59]

Azerbaycan matbuat hayatında ana dilin kullanılması *Ekinci* gazetesiyle başlar. *Ekinci* gazetesinde çok sade bir dil kullanır. Vezirov, gazetenin ilk sayısını Moskova'da okuduktan sonra Zerdabi'ye "Ekinci benim ana dilimin muallimidir" diyerek yazdığı mektupta, *Ekinci*'nin üstlendiği misyonu ifade etmektedir.[60] Gazete çıkarmanın özellikle de Azerbaycan Türkçesiyle yayımlamanın hayal bile edilemediği bir dönemde Zerdabi inatla bunu başarmak için uğraşır. Çıkacak gazetenin ana dilde olması gerektiğinin ve yazılanları halkın anlamasının önemini belirtir. Ahundov'un Zerdabi'ye yazdığı mektupta, "Sizin gazetenin asıl güzelliği ifadelerin sadeliği, ibarelerin zarifliği ve aydınlığı olmalıdır. Çünkü sizin gazeteniz Azerbaycan Türkçesini sadeleştirmeli ve bu dilde yazanlara bir numune olmalıdır"[61] demektedir.

Zerdabi gazete dilinin sade ve anlaşılır olmasını yalnızca kendi halkı için değil bütün Rusya Müslümanları açısından faydalı görmektedir. Ona göre dil, bir

57 Süleyman Eliyarlı, "Azerbaycan Milli Hareketinin İlkin Dönemleri", *Yeni Forum*, Aralık 1991, s. 35.

58 Zerdabi, "Zindeganlıg Davası ve yahut Dirilik Mübarizesi", *Hayat*, No: 4 Ocak 1906, s. 1.

59 *Ekinci*, Yıl: 3, No: 2, 18 Ocak 1877, s. 1-2.

60 Neriman Zeynalov, "Ekinci Yaşayır", *Kommunist*, 15 Ocak 1980, s. 3.

61 Veli Memmedov, *Ekinci Gazeti*, s. 61.

milletin manevî direği ve ruhudur.[62] Zerdabi yazarlarından Arapça ve Farsça kelimeleri mümkün olduğu kadar az kullanmalarını, çünkü gazeteyi okuyanların çoğunun halk olduğunu ve dolayısıyla yazıların onların anlayabileceği sadelikte yazılmasını ister. Gazetenin yazarları da bu konuda onunla aynı görüşleri paylaşırlar, makalelerinde doğru ve sade bir Azerbaycan Türkçesi kullanmaya özen gösterirler. Yazar, halkın anlayamayacağı bir dille yazılmış makalelerin halkın hayatını kolaylaştırmayacağını ve onları bilinçlendirmeye bir katkı sağlamayacağını, bunun da millet hayatında bir değeri olmayacağını düşünür. Kullanılan dil eğitici ve birleştirici olmalıdır.[63]

Ekinci'de yeni mefhumlara ve terimlere de yer verilir, halkın bunlardan haberdar olması arzulanır.[64] İfade dili olarak Farsçayı kabul eden kesim, *Ekinci*'de yazma diline uygulanamayacağını düşündükleri yaygın konuşma dili olan Türkçenin kullanmasını düşmanlıkla karşılar. Gelenekçileri karşısına alan, çoğu okuma-yazma bilmeyen köylülere ise ulaşamayan *Ekinci*, ister istemez aydınlar arasında bir forum halini alır.[65] Zerdabi, Azerbaycan edebî dilinin millî dile çevrilmesi ve yerleşmesinde, bir matbuat üslubunun doğmasında önemli bir rol oynamıştır.[66]

1906'da yapılan Birinci Muallimler Kurultayı'nın asıl gündem maddelerinden biri de ana dilde eğitim meselesidir. Zerdabi, ilk ve orta Rus-Tatar okullarında ana dilin mecburi ders olarak okutulmasını savunur. Bu konuda ders kitaplarının yazılmasını ve bir program yapılmasını teklif eder. Zerdabi'nin başkanlığında yapılan kurultayda, dönemin Bakü'deki okulların sorumlu müfettişi Livitski'nin valiye şikâyet edilmesine karar verilir. Livitski Azerbaycan Türkçesini yasaklamış ve buna uymayanların işlerine son vermiştir. Kurultayda böyle keyfi hareketlere asla itaat edilmeyeceği ve mücadeleden vazgeçmeyecekleri sonucuna varılmıştır. Bu dönemde bir taraftan ana dilin öğrenilmesi için materyaller hazırlanırken, diğer taraftan da bu işi engellemeye çalışan yöneticilerle mücadele edilmiştir.

Zerdabi yazdığı "Dil ve Din"[67] adlı makalesinde, Rusya'nın Azerbaycan'ı işgal ettiği dönemlerde halkın çocuklarını eğitim için Rus okullarına göndermediğini, çünkü bu okullarda Rus keşişlerin misyonerlik yaptıklarını ifade eder. Zerdabi halkı, içinde bulunduğu zor durumdan dolayı iki deniz arasında kalmış, hangi yöne

62 Elmeddin Alibeyzade, "Ekinci'ni Varaklarken", *Azerbaycan Gençleri*, 20 Mayıs 1968.

63 Zerdabi, "İttihadı Lisan", *Hayat*, No: 9, 11 Ocak 1906, s. 1.

64 Tofig Rüstemov, "Ekinci'nin İkinci Hayatı", *Sovyet Kendi*, 13 Aralık 1979, s. 3.

65 Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı* (Çev. N. Mert), Bağlam Yayınları, İstanbul 1988, s. 47.

66 Şirmemmed Hüseynov, *Hagigat ve Adalet Carçısı*, Azerbaycan Dövlet Neşriyyatı, Bakı 1988, s. 25.

67 Zerdabi, "Dil ve Din", *Hayat*, No: 5, 6 Ocak 1906, s. 1.

giderse gitsin helak olacak bir gemiye benzetmektedir. Yazar, bir taraftan devletin açtığı okullara gidenlerin din ve dilini kaybetmesinden dolayı okula gönderilmeyen çocuklara, bir taraftan da halkın geçim derdiyle uğraşması yüzünden çocuklarını okutamadıklarına üzülmektedir.

Zerdabi, Kafkasya halklarının yazılı ve sözlü edebiyat türlerinden daha çok şiire düşkünlüğünü tespit eder. Özellikle âşık geleneğinin halkın üzerindeki etkisi üzerinde durur. Şairlerin artık bülbül ile güle şiir yazmamalarını, daha çok sosyal içerikli, ilim ve eğitimle alâkalı şiirler kaleme almalarını ister. Bu şiirlerin güzel nağmeler eşliğinde âşıklar tarafından halkın yoğun olduğu yerlerde okunmasını arzulamaktadır. Düğünlerde âşıklar tarafından okunan bu şiirler halkın hoşuna gitmektedir ve hafızasında kalmaktadır. Özellikle çocuklar ve gençler bu şiirlerden etkilenmektedirler. Yazar, Ermenilerin bu sahada çok başarılı olduklarını, gözleri kör olan âşıkların sokak sokak gezerek geçmişe ait millî hislerini canlı tutacak şiirler okuduklarını ifade eder. Bunu da bir millet olmanın gereği sayar ve "neden Azerbaycan'da bizim böyle âşıklarımız yok" diyerek hayıflanır.[68]

Zerdabi öğretmenlere, eğitimin önemini anlatan ve sosyal hadiselerle alâkalı şiirler yazmalarını ve bunları hoş nağmelerle öğrencilere öğretmeleri için mektuplar gönderir, fakat okul müdürlerinin bir kısmı buna izin vermez. Yazar, bütün engellemelere rağmen bu şiirleri toplayıp bastırarak bütün okullara dağıtır. Zerdabi daha sonra gönderdiği bu şiirlerin öğretmenlerin amirlerinden korktukları için çocuklara öğretmediğini duyunca çok üzülür.[69]

Zerdabi "İttihad-ı Lisan" adlı makalesinde, bir dilin diğer dillerden mutlaka etkileneceğine dikkat çeker. Fakat bu etkilenme çok olursa, yani başka milletlerin kelimeleri kendi kelimelerinin yerini almaya başlarsa bu durumun o milleti yok olmaya kadar götürebilecek büyük bir tehlike teşkil edeceğini ifade eder. Bunun önünün alınması için mutlaka ana dilde eğitimin yapılması, kitap ve gazete yayımlanması lâzım geldiğini belirten yazara göre, ancak bu şekilde ana dil muhafaza edilecek, öğrencilere ve halka öğretilebilecektir. Zerdabi, Türklerin Rus hâkimiyetine girmesinin en önemli neticelerinden biri olarak, değişik şivelerde konuşan farklı Türk boylarının zamanla birbirlerini anlayamayacaklarından korkmaktadır. Aynı dine inanan, aynı soydan gelen ve aynı dili konuşan bu boyların aralarındaki manevî bağın zamanla koparak güçten düşeceklerini ifade eden Zerdabi, her ne olursa olsun Türkler arasındaki dil birliğinin muhafaza edilmesi için gerekli çalışmaların zaman geçirilmeden yapılması adına uyarılarda bulunur. Ona göre, Türklerin dil birliği kaybedilmezse kardeşlikleri de daha

68 Cavadova, s. 134-135.

69 İlk baskısını 1901'de yapan nağmeler kitapçığı, 1905 yılında Hasan Melikzade Zerdabi'nin gayretiyle *Türk Nağmeleri Mecmuası* olarak tekrar basılmıştır.

muhkem olacaktır.[70] Buna örnek olarak kendi çıkardığı *Ekinci* gazetesi ve *Tercüman* gazetesini çıkarmadan önce Gaspıralı'ya yazdığı mektup gösterilebilir. Zerdabi bu mektupta Gaspıralı'yı, çıkaracağı gazetenin dilinin sade ve anlaşılabilir bir Türkçe olması konusunda uyarmıştır. *Tercüman*'ı çıkarırken ne spesifik bir Tatar şivesi ne de ağdalı bir Türkçe kullanmasını istemiş, gazetenin bütün Türk yurtlarında okunabilecek ortak bir dilde olmasını öğütlemiştir.[71] Zerdabi'ye göre Farsça veya başka dilde yazanların bir kısmı, kendilerinin ne kadar bilgili olduğunu göstermeye çalışmaktadır, fakat halk onları anlamamaktadır. Ona göre; "Gazete halk içindir, halk gazete için değildir."[72]

Zerdabi, Türk dünyasında ortak dilin oluşmasını isterken şiveler arasındaki farklılığın çocuklara okullarda mutlaka öğretilmesi taraftarıdır. Bunun çok zor olmadığını ifade eden yazara göre, eğer her bölgede bu hedefe yönelik çalışmalar yapılırsa bu birlik daha çabuk gelişecek ve daha da sağlam olacaktır.[73] Zerdabi Azerbaycan'ın işgalinden sonra Rus yöneticilerin mutlaka gittikleri bölgelerin dillerini öğrenmeleri gerektiğini, aksi takdirde birçok aksaklık yaşanacağını ifade eder ki, nitekim böyle de olmuştur. Zerdabi'ye göre özellikle hâkimler bu konuda çok zorlanmaktadırlar. Keza yaşanan bu dil problemi, tercümanlar aracılığıyla çözülemeyecek kadar karmaşıktır. Halk derdini tam olarak anlatamadığından sorunlar tam olarak çözülememekte, pek çok haksızlıklar yaşanmaktadır. Zerdabi ayrıca bu yöneticilerin rüşvet almasından, bunu da çok normal bir olay kabul etmelerinden şikâyetçi olmaktadır.[74]

Zerdabi, "Dil Davası" adlı makalesinde Kafkaslarda nüfusu çok az olan, fakat kendilerine ait dilleri bulunan topluluklardan bahseder. Bu topluluklar Rus hâkimiyetinden sonra diğer milletlerle ilişkilere girmişler ve benliklerini kaybetmişlerdir. Bunlardan bazıları Türkçeyi öğrenmiş ve Türk kültürünün etkisi altında kalmışlardır. Türkleşen bu halklara mutlaka doğru Türkçe öğretilmelidir. Kafkasya bölgesine İran'dan gelen Arap, Fars ve Türkmenler yerleşmişlerdir. Özellikle Tatların büyük kısmı (Şirvan'ın Lahıç köyü hariç) Türkçe konuşmaya başlar. Fakat bunlar, Türkçe konuştukları halde yazamamaktadır. Bu bölgede, Farsça ve Türkçe arasında bir "dil davası" başlamıştır. Yazar, Türkçe konuşarak Türkleşen bu halkları Farsçanın etkisinden koruyarak onlara sahip çıkılması gerektiğini ifade etmiştir.[75]

---

70 Zerdabi, "İttihadı Lisan", *Hayat*, No: 9, 11 Ocak 1906, s. 1.

71 H. Melikova, s. 38; Süleymanova, s. 127.

72 Zerdabi, "İttihadı Lisan", *Hayat*, No: 9, 11 Ocak 1906, s. 1.

73 Zerdabi, "İttihadı Lisan", *Hayat*, No: 9, 11 Ocak 1906, s. 2.

74 Zerdabi, "Kent Mirzalarından Hilas Olmalıyık", *Hayat*, No: 116, 10 Aralık 1905, s. 1; Zerdabi, "Zahmetsiz Medahil", *Hayat*, No:125, 23 Aralık 1905, s.1.

75 Zerdabi, "Dil Davası", *Hayat*, No: 12, 13 Ocak 1906, s. 1.

2.4. Vatanseverlik Hakkındaki Düşünceleri

Zerdabi iyi bir vatanseverdir.[76] Onun nazarında vatanını ve milletini yürekten sevmeyen, vatanın terakkisi için çalışmayan insanı sözün esas manasıyla "adam kabul etmek" doğru değildir. O vatanseverlik hislerinden uzak olanları çok keskin bir şekilde tenkit etmiştir. Vatanseverlik anlayışı Zerdabi'nin nazarında sadece vatanı ve milleti kuru kuruya sevmek değildir. Kişi milletini seviyorsa bunu yaptığı icraat ve davranışlarıyla göstermelidir. Yani hamasi duygularla vatanı sevmek yetmez, onun yükselmesi için canla başla çalışmak gerekir. Onun vatanseverlik fikrinin temellerini; milletinin tarihi, örf ve âdeti, inancı, ana dili, türküleri ve vatan toprağının her bir parçasına duyduğu sevgi oluşturmaktadır.[77]

Yazar vatan sevgisini en yüksek ahlaki değerlerden biri olarak kabul eder. Gençlere seslendiği bir yazısında, "beş günlük dünya hayatının lezzeti için milleti ve kardeşlerinizi unutmayınız" der.[78] Zerdabi vatan ve millet uğruna çalışanların karşılık beklememelerini, hatta bir teşekkür bile istemeden gayret göstermelerini ister. Ona göre vatansever insanlar vatan ve millet için çalışırken hiçbir şeyden ve kimseden çekinmeden yoluna devam etmelidir. O, gençlere karşılarına çıkacak engelleri cesaretleriyle, azimleriyle aşacaklarını söyler ve onlara bu yolda mücadeleden asla vazgeçmemelerini öğütler.[79]

Yazarın vatanseverlik anlayışında kendisinden olmayan milletlere zulmetmek ve onları aşağılamak yoktur. Tam aksine bütün milletlerin insanca ve dostça yaşamasını ister. Zerdabi, Bakü'ye çalışmak için gelmiş farklı milletlerden olan işçilere iyi davranılmasını ve onların da haklarının savunulmasını istemiştir. Ermenilerin Türklere saldırdığı olaylarda *Mşak* gazetesinin redaktörü Artsurini'yi keskin bir dille tenkit ederek iki millet arasına nifak sokmaya çalışmakla suçlamıştır.[80]

Kafkasya'daki Türk-Ermeni çatışmasının başlamasında Çarlığın rolü olduğu gibi cehaletin de büyük rolü olduğuna inanan Zerdabi, bu çatışmaların bir an önce son bulması ve iki toplum arasında barış yapılması için büyük gayret sarf etmiş, bu yönde birçok makale yazmıştır. Bu olaylardan her iki milletin de zarar göreceğini ifade eden yazar, bu çatışmaların ardında ancak gözyaşı, kan ve iki toplum arasında oluşacak kinin kalacağına işaret etmiştir. Halkları ayırıcı değil

76 M. A. Pavlov'un *Vospominaniya Metallurga* adlı eserinde; Zerdabi'nin milliyetçi olduğu hatta Azerbaycan'da milliyetçilere önderlik ettiği yazılmaktadır. Göyüşov, *Azerbaycan Maarifçilerinin Etik Görüşleri*, s. 165.

77 Zerdabi, *Seçilmiş Eserleri*, s. 50.

78 *Ekinci*, Yıl: 2, No: 11, 11 Haziran 1876, s. 2.

79 *Ekinci*, Yıl: 2, No: 11, 11 Haziran 1876, s. 1.

80 *Ekinci*, Yıl: 3, No: 4, 17 Şubat 1877, s. 1.

uzlaştırıcı fikirleri ile aydınlatmaya çalışan Zerdabi'nin çeşitli halklar arasında da itibar gördüğü; cenaze törenine her milletten insanın katılmasından anlaşılmaktadır.

Savaşların insanların hayatlarını bitirdiğini, ülkeleri zora soktuğunu ifade eden yazara göre insanlar, savaşlara harcayacakları enerjiyi ve parayı kendi ülkelerinin gelişmesine ve üretimine harcasalar daha kârlı olacaklardır. İnsanlar arasına düşmanlık değil dostluk tohumları ekilmelidir. Çağdaş ülkeleri yakalamak için top ve tüfekten daha çok akla ve mantığa ihtiyaç olduğunu söyleyen yazar, ülkede bir eğitim seferberliğinin başlaması gerektiğine inanmaktadır.

Sonuç

Milletlerinin geleceğinin ancak eğitim yoluyla aydınlanacağını düşünen bu aydın grubuna maarifçiler adı verilmesi boşuna değildir. Hasan Melikzade Zerdabi, bu aydın kesiminin öncü ve en önemli isimlerinden biridir.

Zerdabi'nin başlıca faaliyeti toplumu aydınlatmak ve onu cehaletten kurtarmaktır. Bunu yapabilecek halk, haklarının bilincine varacak ve bunların kazanılması uğruna mücadeleye girişecektir. Bu maksatla, Zerdabi ve çevresindeki aydınlar öncelikle dinde taassuba düşmüş ve cehaletle, tembelliğin pençesine takılmış Türk köylüsünü bu durumundan kurtarabilmek amacıyla çalışmalar yürütmüşlerdir. Dinde reformu desteklemiş, ardından modern usullerle Türkçe eğitim veren yeni tarzda okulların açılması için uğraşmış ve bu yeniliklerin halka tanıtılması ve Rusya'nın gerçek çehresinin açıklanması için basın faaliyetlerine girişmişlerdir.

Üniversiteden mezun olduktan sonra çalıştığı memuriyetlerde haksızlığa karşı mücadele eden, milletinin ezilmesine razı olmayan, bu yüzden de eziyetlere uğrayan ve nihayet işinden kovulan Zerdabi, haksızlık yapan ister hükümet memurları isterse yerli beyler olsun ayrım yapmaksızın bunların önüne geçmeye çalışmıştır. Onlarla mücadele ederken aynı zamanda halka kendi haklarını öğretmeye çalışan bir rehber görevi üstlenmiştir.

Hasan Melikzade Zerdabi, 1800'lü yıllarda kurulan bugün hâlen geçerliliğini koruyan tiyatro, hayır cemiyeti, öğretmenlik ve gazetecilik gibi alanlarda faaliyetlerde bulunan ve bunlarda da başarı elde eden ender şahsiyetlerden biridir. Onun ortaya koyduğu, cahilliğe karşı topyekûn eğitim, kadın hakları, din istismarcılarına ve haksızlığa karşı mücadele, vatanseverlik, Türk dünyası birliği gibi fikirleri, bugün de geçerliği olan ve tartışılan konulardandır. Daha büyük kitlelere sesini duyurabilmesinin ancak gazeteyle mümkün olabileceğini düşünen

Zerdabi, uzun bir süredir planladığı gazete çıkarma fikrini gerçeğe dönüştürmeyi başarmıştır. O, bütün zorluk ve engellemelere rağmen bu işin de üstesinden gelmeyi bilmiş ve Rusya Türklerinin ilk Türkçe gazetesi olan *Ekinci*'yi neşretmiştir. Gazete çıkarmanın, özellikle de Azerbaycan Türkçesiyle yayımlamanın hayal bile edilemediği bir dönemde Zerdabi'nin *Ekinci* gazetesini çıkarması büyük bir olaydı. Zerdabi, gazetesinde kullandığı sade Türkçeyle, fikirlerini her kesimden halka yaymayı hedeflemiştir. Zerdabi, ana dilde ve son derece basit bir Türkçeyle yayımladığı *Ekinci* ile Azerbaycan Türkçesinin millî dile çevrilmesi ve yerleşmesinde de etkin bir rol oynamıştır. Bugün *Ekinci*'nin yayımlanma tarihi Azerbaycan'da *Matbuat Günü* olarak kutlanmakta ve bu önemli olay yeni nesillere aktarılmaktadır.

Zerdabi bilinçlenen halkın, kültürel uyanışın ardından başka taleplerde de bulunacağını öngörmüştür, nitekim onun düşündüğü gibi de olmuştur. Bu kültürel uyanış zaman içinde siyasî bir özellik kazanmıştır. Halkının yüzyıllardır süren Rus boyunduruğundan kurtarılması fikrini benimseyen, tıpkı Zerdabi'nin düşlediği tarzda Batı usulüyle ancak millî kültürüne ve inançlarına bağlı olarak yetişen aydınlar, milletinin kurtuluşu ve mutluluğu için mücadeleye girişmişlerdir. Ahmet Bey Ağaoğlu, Ali Bey Hüseyinzade, Mehmed Emin Resulzade, Alimerdan Bey Topçubaşı, Fethali Han Hoylu gibi yeni nesil aydınlar, kurdukları veya dâhil oldukları siyasî dernekler ve kuruluşlarla bu amaçta faaliyet göstermişlerdir. Mücadeleden galip çıkan bu aydın sınıfın yaktığı özgürlük meşalesi bir dönem gücünü kaybetse de hiçbir zaman sönmemiş ve 70 yıllık bir beklemenin ardından yeniden güçlenerek bağımsızlığa giden yolu aydınlatmıştır. Zerdabi'nin önderliğindeki ilk aydın sınıfı özgürlüğe giden bu yolun açılmasına büyük katkı sağlamıştır.

Kaynakça

Ahmetov Hüseyin, *XIX. Asır Azerbaycan Mektebi*, Bakü, Maarif Neşriyyatı, 1985.

Alibeyzade Elmeddin, "Ekinci'ni Varaklarken", *Azerbaycan Gençleri*, 20 Mayıs 1968.

Altstadt Audrey, "Azerbaycan Burjuvazisi ve Bakü'de Kültürel Aydınlanma Hareketi: Milliyetçiliğe Doğru İlk Adımlar", Çev. Mehmet Öz, *Türkiye Günlüğü*, No: 63, Kasım-Aralık 2000.

Aslan Betül, *I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne Kardaş (boşluk) Kömeği (Yardımı) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000.

Azerbaycan El Yazmaları Enstitüsü, *Hasan Melikzade Zerdabi Özel Arşivi*, No: 169.

Baykara Hüseyin, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, Ankara, TKAE Yayınları, 1966

Cavadov Cavid, *Azerbaycanda Hayriyecilik Harekâtı*, Elm Neşriyyatı, Bakı 1999.

Cavadova Esmira, *Satırlarda Döyünen Ürek*, Azerbaycan Dövlet Neşriyyatı, Bakı 1988.

Devlet Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, TTK, 2. baskı, Ankara 1999.

Ekinci, No: 8, 4 Kasım 1875.

Ekinci, Yıl: 1, No: 12, 1 Ocak 1876.

Ekinci, Yıl: 2, No: 1, 16 Ocak 1876.

Ekinci, Yıl: 2, No: 11, 11 Haziran 1876.

Ekinci, Yıl: 2, No: 12, 25 Haziran 1876.

Ekinci, Yıl: 2, No: 16, 23 Ağustos 1876.

Ekinci, Yıl: 2, No: 19, 8 Ekim 1876.

Ekinci, Yıl: 2, No: 7, 14 Nisan 1876.

Ekinci, Yıl: 3, No: 2, 18 Ocak 1877.

Ekinci, Yıl: 3, No: 3, 3 Şubat 1877.

Ekinci, Yıl: 3, No: 4, 17 Şubat 1877.

Eliyarlı Süleyman, "Azerbaycan Milli Hareketinin İlkin Dönemleri", *Yeni Forum*, Aralık 1991.

Ergin Muharrem, *Üniversiteler İçin Türk Dili*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1986.

Gadjibabayev Safar**,** *Kultura Azerbaydjana v period pervoy Russkoy revolyotsii (1905-1907 gg.)*, Baku 1990.

Genceli Sabir, *Işıklı Ömürler, Kövrek Taleler*, Azerbaycan Dövlet Neşriyyatı, Bakı 1991.

Gılman İlkin, *Şehsiyyet*, Şur Neşriyyatı, Bakı 1995.

Göyüşov Ziyaddin, "Gırmızı Gubernatör'ün Emisi", *Komunist*, 23 Ocak 1980.

Göyüşov Ziyeddin, *Azerbaycan Maarifçilerinin Etik Görüşleri (XIX Esrın İkinci Yarısı)*, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, Bakı 1960.

Guseynova Dina, Azerbaydjanskaya *intelligentsiya v kontse XIX-naçale XX v.*, Avtoreferat, Baku 1993.

Hasanov Hudaverdi, *Hasan Bey Zerdabi Azerbaycanda Toprakşunaslık ve Agrokimya Elmlerinin Banisidir*, Elm Neşriyyatı, Bakı 1972.

Hüseynov Şirmemmed, *Hagigat ve Adalet Carçısı*, Azerbaycan Dövlet Neşriyyatı, Bakı 1988, s. 25.

Memmedov Veli, "Gadın Azadlığı İdeyalarının Terennümcüsü", *Azerbaycan Gadını*, No: 1, 1964.

Memmedov Veli, "Matbuatımızın Garanguşu" *Muhbir*, No:7, 1987.

Memmedov Veli, *Ekinci Gazeti*, Azerbaycan Dövlet Neşriyyatı, Bakı 1976.

Memmedov Zaman, "Hasanbey Melikov Zerdabinin Dünya Görüşünde Gabakçıl Rus İlmi ve Medeniyetinin Tesiri", *Azerbaycan Jurnalı*, No: 2, 1993 (ss. 144-154).

Memmedov Zaman, *Hasanbey Zerdabi*, Azerbaycan Uşak ve Gençler Edebiyatı Neşriyyatı, Bakı 1957.

Nezirli Şemistan, *Azerbaycan Generalları*, Gençlik, Bakı 1991.

Rüstemov İzzet, *Hasanbey Zerdabi*, Gençlik, Bakı 1960.

Rüstemov Tofig, "Ekinci'nin İkinci Hayatı", *Sovyet Kendi*, 13 Aralık 1979.

Süleymanova Sevda, *Azerbaycanda İçtimai-Siyasi Herekat (XIX Yüzilliyin Sonu-XX Yüzilliyin Evvelleri)*, Azerbaycan Dövlet Kitab Palatası, Bakı 1999.

Swietochowski Tadeusz, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı* (Çev. N. Mert), Bağlam Yayınları, İstanbul 1988.

Yeşilot Okan, "Kafkaslarda İlk Müslüman Kız Okulu", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, İstanbul 2000, No: 6.

Zenkovsky Serge, *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, Çev: İzzet Kantemir, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983.

Zerdabi Hasan Bey, *Seçilmiş Eserleri*, Azerbaycan Dövlet Neşriyyatı, Bakı 1960.

"Zerdabi Hasanbey", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, C: IV, Bakı, 1980.

Zerdabi, "Dil Davası", *Hayat*, No: 12, 13 Ocak 1906.

Zerdabi, "Dil ve Din", *Hayat*, No: 5, 6 Ocak 1906.

Zerdabi, "İttihadı Lisan", *Hayat*, No: 9, 11 Ocak 1906.

Zerdabi, "Kent Mirzalarından Hilas Olmalıyık", *Hayat*, No: 116, 10 Aralık 1905.

Zerdabi, "Zahmetsiz Medahil", *Hayat*, No:125, 23 Aralık 1905.

Zerdabi, "Zindeganlıg Davası ve yahut Dirilik Mübarizesi", *Hayat*, No: 4 Ocak 1906.

Zeynalov Neriman, "Ekinci Yaşayır", *Kommunist*, 15 Ocak 1980.

Azerbaycan Türklerinin Milli Uyanış Hareketinde Hacı Zeynelabidin Takîyev

Ferhad CABBAROV*

(Azerbaycan Türkçesinden aktaran: Ali ASKER)

Giriş

Azerbaycan'da yenilenme hareketinde derin iz bırakmış kişiler arasında sadece aydınlar ve siyasiler değil, milli burjuvaziyi temsil eden ileri görüşlü şahsiyetler de yer almıştır. Kapitalist üretim modelinin gelişimi ve yeni toplumsal katmanlar ve sosyal grupların şekillenmesi sürecinde çağdaş Avrupa değerlerini benimseyen, aynı zamanda Türk ve Müslüman kimliğine yeni bir şekil kazandıran ileri görüşlü sermaye sahipleri ve zenginler bu sürecin maddi destek boyutunun tamamlanması açısından büyük çaba sarf etmişlerdir. Söz konusu zaman kesitinde öne çıkarak bu süreci maddi ve sosyal yönden destekleyen önemli şahsiyetlerden biri de Hacı Zeynelabidin Takîyev'dir. Vatanseverlik, kibarlık, cömertlik, halkına ve ailesine bağlılık gibi yüce değerler Hacı Zeynelabidin'in mümtaz şahsiyetinde ve yaptığı çalışmalarda tecelli bulmuştur.

Hacı Zeynelabidin, sosyal ve kültürel dönüşümlerde yaşanan birçok önemli olay ve etkinliğin müteşebbisi, yönlendiricisi ve destekçisi olmuştur. Her hangi bir bağımsız devlet yapısına sahip olmayan ve Rusya'nın sömürgesi altında bulunan Azerbaycan'da Hacı Zeynelabidin; halkın uyanışı ve aydınlanması yolunda çoğu zaman bir devletin veya bir kurumun yapabileceğinden çok daha

* Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Milli Azerbaycan Tarihi Müzesinin ilmî katibi, tarih doktoru, Doç. Dr

fazlasını yapmıştır. Yeni iş yerleri açarak Müslümanları istihdam etmesi, binlerce işçiye istikrarlı bir şekilde ücret ödenmesi ve konut ihtiyaçlarının karşılanması Hacı Zeynelabidin'i hayırsever, halkına bağlı, ümmet ve millet duygusu yüksek bir şahsiyet olarak karakterize etmektedir.

Hacı Zeynelabidin'in faaliyetleri çokboyutludur. Okul açmak, eğitim kurumlarına yardımda bulunmak, yüzlerce öğrencinin eğitim masraflarını karşılamak, bunun yanı sıra basının halk bilincinin şekillendirmesindeki rolünü dikkate alarak gazete ve dergilerin yayınlanmasına destek vermek bu faaliyetlerin sadece birkaçıdır. Hacı Zeynelabidin, milli kültürün gelişiminde eşsiz öneme sahip tiyatro sanatına destek vermiş, sahne oyunlarının profesyönel şekilde oynanması için bağımsız bir tiyatro binası inşa ettirmiş, birçok şair ve yazarın eserlerinin basılarak yayınlanmasına, ayrıca tercümesine büyük maddi katkı sağlamıştır. Hacı Zeynelabidin, Azerbaycan'da yardım ve hayır işlerini bir akım haline getirmiş, onun öncülüğünü yapmış, halkın fakir ve yoksul tabakasını koruyup kollamıştır. Bu ve benzeri hizmetleri; Hacı Zeynelabidin'in "milletin babası", "Kafkasya'da Müslümanlığın onuru" olarak adlandırılmasının ne kadar isabetli ve haklı olduğunu göstermektedir. Keza milletinin istikbalini düşünen, bu yolda usanmadan çalışan ve çabalayan bir şahsiyet olarak tanınan Hacı Zeynelabidin kendi emekleri sayesinde servet sahibi olmuş, bu servetinin önemli bir kısmını vatanı, ümmeti ve milleti için harcamıştır.

İlkokul eğitimini bile tamamlayamamış Zeynelabidin, zahmeti ve emek severliği ile kurduğu işletmelerini çağın talepleri seviyesinde donatarak çok iyi yerlere getirmiştir. Hacı'nın sosyal faaliyetleri halkta kültür, eğitim ve millet bilincini arttırmaya yönelikti. Bu yüzden insanların hafızasında servet sahibi zengin bir iş adamı olmaktan ziyade eğitime, kültüre verdiği destek ve yapmış olduğu sosyal yardımlarıyla kalmıştır. Onun yaşam ilkesi, kendisinin ifade ettiği şu veciz kelimelerde aksedilmiştir:

> "En çok sevdiğim, en kıymetli zamanlarımda beni sanayi işlerim kadar, hatta onlardan daha fazla; halkım, onun gelecekteki mutluluğu ve yaşamına ilişkin konular düşündürüyor. Bu maksada ulaşmak için benim vacip addettiğim öncelikli şey halkımın terbiyesi ve tahsilidir."[1]

Totaliter Sovyet rejimi döneminde milletine hizmet eden vicdanlı insanların isimlerini kuşakların hafızasından silmek isteyenler Hacı Zeynelabidin Takîyev'in de adını unutturmaya, hizmetlerini çarpıtmaya çalışmış, fakat başaramamışlardır. Keza tarihin objektif akışı gerçek vatanseverlerin adlarını geçmişin karanlığından bugünün aydınlığına çıkarmaktadır.

---

1 *Hacı Zeynalabdin Tağıyev* (Müəllif heyəti: N.Vəlixanlı, N.Tahirzadə, F.Cabbarov, M.Məmmədov), "MAS Matbaacılık", İstanbul 2010, s. 8.

1. Hayatı

Zeynelabidin Takîyev Bakü'de, İçerişehir'de ayakkabıcı Takî Dostmuhammet oğlunun ve Ümmihanım Ahund Zülfükar kızının ailesinde doğmuştur. Arşiv belgelerinin çoğunda, ayrıca 1900 ve 1903'te Takîyev hakkında yazılmış kitaplarda onun 1838'de doğduğu belirtilmiştir. Farklı bilimsel çalışma ve kaynaklarda belirtilen değişik tarihlerin (1823, 1841, 1842) pek inandırıcı olmadığını söyleyebiliriz.[2]

Zeynelabidin çocuk yaşındayken annesini kaybetmiş ve babasının himayesinde büyümüş, küçük yaştan inşaatta amelelik yapmış, günde 5-6 gepik[3] para kazanarak ailesine destek olmaya çalışmış, 15 yaşına geldiğinde ise duvar ustalığı mesleğini benimsemişti. Erken yaşta kazandığı bilgi ve beceriler Zeynelabidin'in ileride bir girişimci olarak tanınmasına yardımcı olmuştur. Mesleğini seven Zeynelabidin hatta petrol sanayisindeki başarılarından sonra evlerinin taş oymalarıyla bizzat kendisi ilgilenmiştir.

Neriman Nerimanov Hacı Zeynelabidin Takîyev'le ilgili yazdığı kitapta onun çalışma hayatının ilk adımlarını şu şekilde anlatır:

> "Hacı Zeynelabidin Takîyev 1256 yılında (Ocak 1838) Bakü'de doğdu. Babası Taki ayakkabıcılık yaparak ailesinin geçimini sağlardı... On yaşındaki çocuk babasının zorlukla çalıştığını görür ve duygusal kalbi babasının tek başına çalışmasını kabul etmez. Bu sebeple kendi ekmeğini kazanması için babasından onu işe göndermesini ister. Babası bu ricayı kabul ederek on yaşındaki oğlunu duvar ustasının yanına çamur taşıması için gönderir...."[4]

Görüldüğü üzere, milyoner olana kadar ayakkabıcı Takî'nin oğlu Zeynelabidin zor, meşakkatli bir yoldan geçmiştir. Babasının "oğlum, çalışmaktan korkma, sonunda bir başkasına muhtaç olmamak için çalış" nasihati 10 yaşındaki Zeynelabidin'e, hayatı boyunca kılavuzluk etmiştir. Her şeyi kendi zahmeti, gücü ve çabası sayesinde kazanan müstakbel "millet babası" küçük yaştan zor işlere katlanarak helal para kazanmaya alışmıştır. Böyle bir ortam Hacı Zeynelabidin'de israf etmeme, kanaatkâr olma, tembellik ve işsizlikten uzak durma, helal emeğe değer verme alışkanlıklarını da şekillendirmiştir. İnşaatta bilgi ve becerilerini arttıran genç Zeynelabidin 12 yaşında taş oymacılığı sanatını öğrenmiş, 15 yaşında

---

2 Bkz: F. Cabbarov, Hacı Zeynal Abdin Tağıyevin doğum tarixinin muəyyənləşdirilməsinə dair, *Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi - 2009*, Bakı 2009 (ss. 308-316).

3 Rus rublesinin onda birine tekabül eden bozuk para [ed.n.]

4 N. Nərimanov,"Hacı Zeynalabdin Tağıyevin əlliillik məişəti və cəmaətə xidmətləri", *Hacı Zeynalabdin Tağıyev haqqında xatirələr* (Tərtib edən: F.Cabbarov), "XAN" nəşriyyatı, Bakı 2017 (ss.12-37) s. 18.

ise duvar ustası olarak çalışmaya başlamıştır. Neriman Nerimanov'un da yazdığı gibi Zeynelabidin, "sadece duvar ustalığıyla yetinmez, bir süre sonra müteahhitlik işine ilgi duyar. Karlı çalışmalar sayesinde bir miktar para toplar."[5] Zeynelabidin Takîyev'in duvar ustalığından müteahhitlik işine geçmesi onun belli miktarda sermaye birikimine sahip olduğunu göstermektedir. Birçok yüklenici sözleşmesi yaparak faaliyetlerini sürdüren Hacı Zeynelabidin maddi durumunu bir hayli iyileştirmiştir.

Hacı Zeynelabidin iki kere evlenmiştir. 1860'larda amcası kızı Zeynep Muhammed Cafer kızı ile aile kurmuş ve bu nikahtan üç evladı – İsmail (1865 (1866)-1930), Sadıh (1868-1943) ve Hanım (1871-1916) dünyaya gelmiştir. Takîyevlerin Kazım adında bir evladının daha doğduğu, fakat 1870'li yılların sonu 1880'li yılların başlarında vefat ettiği bilinmektedir. Büyük oğlu İsmail, Bakü Realnı okulunu bitirmiş, daha sonra aynı okulun onur mütevellisi olmuştur. 1906 yılında İsmail Takîyev Bakü eyaletinden Rusya'nın II. Devlet Duma'sına milletvekili olarak seçilmiş, fakat Petersburg'a gitmekten vazgeçerek Duma çalışmalarına katılmamıştır. Sadıh Takîyev babasının birçok işletmelerinin kurucu ortaklarındandı. O, Azerbaycan'ın büyük düşünürü Mirza Fethali Ahundzade'nin torunu Meliksima Hanım Kacar'la aile hayatı kurmuştur. Takîyevlerin üçüncü evladı Hanım'la ilgili elimizde bulunan tek bilgi Azerbaycan'ın ilk kimyacı - bilim adamı Mövsim Bey Hanlarov'la evlenmiş olmasıdır.

Zeynep Hanım'ın vefatından sonra, Hacı Zeynelabidin Takîyev 28 Haziran 1896 tarihinde Derbent'de yaşayan Azerbaycanlı Tuğgeneral Balakişi Ereblinski'nin kızı Sona Hanım'la evlenmiştir. Bakü'deki Azize Nino Kız Okulunu bitiren Sona Hanım (1881-1938) evlenerek Derbent'ten Bakü'ye taşındıktan sonra hayır faaliyetlerinde eşinin en yakın destekçisi olmuştur. Zeynep Hanım, Hacı Zeynelabidin'in açtırdığı kız okulunun mütevelli heyetinde başkan yardımcısı, aynı zamanda Bakü'deki Müslüman Kadın Hayır Cemiyeti Meclisinin aktif üyesiydi. Sona Hanım'la evliliğinde Hacı Zeynelabidin'in beş evladı doğmuştur; Leyla, Sara, Muhammed Takî, Muhammed Kazım ve Süreyya. Petersburg Necip Kızlar Enstitüsünün mezunu olan Leyla (1898-1947) Bakü milyoneri Şemsi Esedullayev'in oğlu, ordu subayı Ali Bey'le evlenmiştir. İkinci kızı Sara (1899-1991) ise babasının Bakü'deki kız okulunu, daha sonra ise Petersburg Necip Kızlar Enstitüsünü bitirmiştir. Sara Takîyeva Bakü zenginlerinden Zeynel Bey Selimhanov'la aile hayatı kurmuştur. Zeynel Bey 1941'de Stalin'in "Büyük Tasfiye" politikasının mağduru olmuş, Özbekistan'a sürgün edilmiş ve 1942'de sürgünde vefat etmiştir. Leningrad (günümüzde St.-Petersburg) şehrine göç eden Sara Hanım orada Nikolay Sarayev'le evlenmiştir.

5 Nərimanov, s. 19.

Sovyet döneminde babasına karşı rejimin resmi tutumunu kabullenemeyen Sara Hanım "H.Z. Takîyev'in Maarifçilik Faaliyeti" ve "H.Z. Takîyev'in Azerbaycan Halkının Manevi Medeniyetinin İnkişafında Rolü" konularında araştırma yaparak babasının hakettiği değeri iade edilmesi için çalışmıştır.

Süreyya Hanım (1904-1975) babasının Bakü'deki kız okulunda, ardından Bakü Konservatuarı ve Yabancı Diller Okulunda eğitim almıştır. Süreyya Hanım inşaat mühendisi Esed Bey Abdullayev'le evlenmiştir. Maalesef H.Z.Takîyev'in erkek evlatları – Muhammet Takî (1900-1918) ve Muhammet Kazım (1903-1931) hakkındaki bilgiler son derece sınırlıdır. Fakat Muhammet Takî'ninin Birinci Dünya Savaşı yıllarında askerlik sırasında talihsiz bir olay sonucunda hayatını kaybettiği bilinmektedir. Hacı Zeynelabidin ailesinin mutlu günleri 1920 yılında Azerbaycan'ın Kızıl Ordu tarafından işgal edilmesi ve Bolşevik diktatörlüğünün kurulmasıyla son bulmuştur. Yeni hükümet iş adamlarının tüm varlıklarına el koymuş ve onları "düşman" ilan etmiştir. Tüm serveti elinden alınan Hacı Zeynelabidin ailesiyle birlikte yaşadığı saraydan çıkarılarak Merdakan'daki yazlığına taşınmaya mecbur edilmiştir. Bolşevik hükümeti tarafından iş adamları ve zenginler arasında en azından yazlık evi elinden alınmayan tek kişi Hacı Zeynelabidin olmuştur.

Büyük hayırsever iş adamı Hacı Zeynelabidin Takîyev 1 Eylül 1924 tarihinde burada vefat etmiştir. Aile bireyleri ise takip ve sürgünlerden kurtulamamış, yetmiş yıl boyunca Hacı Zeynelabidin Takîyev'in yakını olduklarını saklamak zorunda kalmışlardır.

2. Ekonomik Alandaki Faaliyetleri

1860'larda belli miktarda sermaye biriktirmiş Hacı Zeynelabidin ticaretle uğraşmaya başlamış ve birkaç dükkân açabilmiştir. Onun bu dönemdeki girişimcilik faaliyetlerinde gayrimenkul ticareti önemli bir yer işgal ediyor. Gayrimenkul ticaretinin yanı sıra Hacı Zeynelabidin 1870'lerde orta ölçekli bir kerosin (gazyağı) fabrikası satın almıştır.[6] Bu dönemden itibaren ticari faaliyetlerini hızlandırarak sermayesini artırabilmiştir. 19. yüzyılın ortalarında Bakü'de çok önemli içtimai ve sosyal-ekonomik dönüşümler yaşanıyordu. 1859'da guberniya (eyalet) merkezi statüsünü kazandıktan sonra şehrin çehresi hızla değişmiş, Rusya'da yaşanan yeni içtimai-iktisadi gelişmeler bu şehre de sirayet etmiştir. Serbest ekonominin gelişimine bağlı olarak Bakü'de yeni sosyal zümreler oluşmaya başlamıştır. Ülkede sıvı yakıt ihtiyacının artması petrolle

6 M.İsmayıl, M.İbrahimov, *El atası*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1994, s. 8-9.

zengin Abşeron yarımadasına dikkat ve merakı artırmıştır. Burada petrol imalat fabrikaları inşa edilmesi ve iş yerlerinin açılması kentteki işçi sayısının hızlı artışına neden olmuştur. Bakü büyük dönüşüm ve devrimsel değişimlerin eşiğindeydi ve bu durum yetenekli ve zeki bir müteşebbis olarak Hacı Zeynelabidin'in önünde yeni fırsatlar açıyordu.

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Azerbaycan'ın petrol endüstrisi önceki yıllara nazaran büyük bir hızla gelişmeye başlamıştır. Petrol üretiminde yaşanan yükselişin asıl nedeni gazyağına olan ihtiyacın artmasıydı. Gazyağı sadece aydınlatmada değil üretimde de yakıt olarak kullanılmaya başlamıştır. Ayrıca, petrol üretiminde yaşanan artışın bir diğer nedeni de el pompaları ve sondaj kullanımından kaynaklanıyordu.

Rusya İmparatorluğu hükümeti, petrol işine sanayisine yapılacak yatırımların önemini dikkate alarak bazı kararlar almıştır. Bu amaçla 1972'de Kafkasya'da petrol endüstrisinde uygulanan iltizam sistemini kaldırarak petrol kaynaklarının özelleştirilmesine müsaade eden bir düzenleme çıkarmıştır. Yeni düzenlemeye göre petrol kaynakları müzayede yoluyla satışa sunulabiliyordu. Bu durum, Bakü'de adeta bir "petrol patlaması"na yol açmıştır: herkes küçük de olsa petrollü arazi almaya çalışıyordu. "Ekinci" gazetesi, o dönemin havasını çok isabetli bir şekilde tarif ediyordu:

> "Sokak ve pazarlarda, petrol ve cevher[7] kelimesi konuşuluyor. Noterlerde petrol arazisi alım satım kağıtlarının yazılması için kuyruklar oluşmuştur. Badkube'de[8] yaşayanlar – rahipten fakir memuruna kadar, tüccardan fakir şapkacıya ve mumcuya kadar herkes işini bırakıp, birkaç kişi ortaklık kurarak … ellerinde avuçlarında ne varsa toplayıp Sabuncu Beylerinin yanına yer almak ve Karaşehir'de[9] fabrika inşa etmek için gidiyorlar ki bir veya iki yıla sahib-i milyon olsun."[10]

1872'de iltizam sisteminin kalkması petrol endüstrisinin gelişimine güçlü ivme kazandırmıştır. Aynı yıl Hacı Zeynelabidin Takîyev hükümetin belirlediği ilk müzayedelere katılmaya karar vermiştir. Azerbaycan tarihçileri Mahmut İsmayılov'un ve Marat İbrahimov'un petrol endüstrisiyle ilgili çalışmasında yer alan bilgilere; 7, 14, 21 ve 28 Aralık 1872 tarihlerinde Bakü şehrinde 524,42 dönümlük petrollü toprak açık artırma yoluyla satışa çıkarılmıştır.[11]

---

7 Petrol cevheri – gazyağı, kerosin (e.n.)

8 Bakü; Farsça kaynaklarda Badkube veya Bad-i kube olarak kullanıldığı bilinmektedir [e.n.]

9 Karaşehir – şehirden kenarda, fabrika ve imalathanelerin bulunduğu yer [e.n.]

10 M. Süleymanov, *Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim,* Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1987, s. 68.

11 M. İsmayılov, M. İbrahimov, *Azərbaycan neft sənayesinin inqilabaqədərki tarixi,* Bakı, 1991, s. 70.

1872'den sonra sondaj yönteminin yaygınlaşmasıyla kuyular yerini sondaj kulelerine terk etmiş ve 1878 yılında tamamen kullanımdan kalkmıştır. Sondaj kulelerinden gün içinde on binlerle pud[12] petrol alınan çeşmeler sonucunda düne kadar kimsenin tanımadığı insanlar büyük servet sahibi oldular. Aralık 1872 müzayedelerine katılan iki Azerbaycanlı tüccardan biri olarak Hacı Zeynelabidin Takîyev 7 Aralık'ta yapılan ilk müzayedede toplamda 20 kuyunun yer aldığı petrollü araziyi satın almıştır.[13] Hacı Zeynelabidin diğer tüccarlar gibi müzayedede aldığı arazide petrol kuyusu kazdırmaya başlamıştır. Neriman Nerimanov'un yazdığına göre Hacı Zeynelabidin Takîyev 1873 yılında müteahhitliği bırakıp, petrol çalışmalarıyla uğraşmaya başlamıştır:

> "Petrol içinde dört kez feleğin büyük darbelerini yaşamış ve kazandığı tüm paraları tamamen kaybetmiştir. Ama buna rağmen meyus olmamış, istirahatı kendine haram etmiş ve günlerini çalışmakla geçirmiştir... Hacı'nın ortak olarak Bibi-Heybet'te yer kiralayıp sondajla uğraştığı günler de oldu. Masraflar gün geçtikçe artmaktaydı petrol ise hiç gözükmüyordu. Ortağı buna tahammül edemeyerek hissesini Hacı'ya satıyor. Hacı ise borçtan korkmadan başlattığı işi ilerletiyor. Bu dönemler Hacı için çok ağır geçiyordu. Masraflar her geçen gün artıyor fakat kazılan kuyudan petrol nişanesi gözükmüyordu. Buna bakmayarak çalışkan Hacı umudunu kaybetmeden zahmetinin meyvesini bekliyordu. Bu telaş içinde olduğu sırada kazdığı kuyudan petrol fışkırdı ve Hacı maksadına ulaştı. O günden itibaren Hacı her geçen gün daha da ilerliyor…"[14]

Görüldüğü üzere ilk başta petrol arama çalışmaları başarılı olmamıştır. Hatta Neriman Nerimanov Hacı Zeynelabidin'in dört kez iflas ettiğini yazar. Buna rağmen ekonomik durumunu toparlamış Hacı Zeynelabidin Takîyev başladığı işten vazgeçmemiş ve kazı faaliyetlerini devam ettirmiştir. Nihayet, 1878 yılının başlarında sondaj çalışmalarından olumlu sonuç alan Hacı Zeynelabidin, Bakü'nün en zengin iş adamlarından biri olarak ün kazanmıştır.

Petrol endüstrisinin oluşum ve gelişiminde Hacı Zeynelabidin Takîyev'in önemli hizmetleri büyük Rus âlimi Dmitriy Mendeleyev'in de dikkatini çekmiştir:

> "Hacı Takîyev Bakü'de petrol işine ivme kazandıran çok önemli yerel güç olarak görülmelidir. O, denize ve Bakü'ye yakın olan Bibi-Heybet'te arazi satın alarak orada büyük inatla kazı çalışmalarına başlamış, neredeyse tamamından petrol fışkıran çok sayıda kuyu kazdırmış, hemen petrol madeninin yanında büyük fabrika inşa ettirmiş, Rusya ve yurtdışıyla ticaret

12 1 pud = 16,38 kg

13 M. İsmayılov, M. İbrahimov, *Azərbaycan neft*.., s. 69-71.

14 Nərimanov, s. 19.

> ilişkileri kurmuştur. Çalışmalarını titizlikle yürütmüş ve bu sayede Bakü'de yaşanan birçok buhranı cüzi kayıplarla rahat bir şekilde atlatmıştır…. Fakat tüm bu işlemlere akılla yanaşarak petrol işinin kısa sürede zenginliğe nasıl sebep olduğunun bariz örneği olarak kalmıştır."[15]

Sonraki yıllarda Takîyev'in petrol şirketi kazı, üretim, imalat ve taşıma çalışmalarını içeren büyük bir üretim tesisi haline gelmiştir. Bibi-Heybet'te ve Balahanı'da 30 desyatin[16] petrollü toprak, iki tanker, Saritsın, Nijni Novgorod ve Moskova şehirlerinde depolar, kerosin ve yağ üreten fabrikalar ona aitti. 1882 yılında Moskova'da düzenlenen endüstriyel sanat sergisinde "Hacı Zeynelabidin Takîyev" şirketi "kerosinde iyi kalite" dalında bronz madalyayla ödüllendirilmiştir. Bu ödül Hacı Zeynelabidin Takîyev'in fabrikalarında üretilen ürünün kalitesini gösterdiği gibi, petrol ürünleri pazarındaki rekabeti de artırmıştır.

1880'li yıllarda Hacı Zeynelabidin Takîyev'in şirketi 10 milyon pud petrol üretiyordu, 1893 yılında bu üretim 20 milyon puda ulaşmış, 1896 yılında ise 32 milyon pudu aşmıştır. Bu rakamlar o dönem için hatırı sayılır bir miktarı ifade ediyordu. 1896 yılında Takîyev'in şirketinin Bakü'deki toplam petrol üretimindeki payı 8,3 % ulaşarak diğer petrol şirketlerini geride bırakmıştır. 1892'de yaşanan ekonomik kriz ortamında toplam petrol üretimi sıralamasında bu şirket Rılskilerin şirketinden sonra ikinci sırada, Mantaşev, Lianozov, Nobel, Rothshild gibi şirketlerden önde yer almıştır. 1894 yılında Takîyev'in şirketi 88 petrol şirketi arasında beşinci sırada yer alıyordu. 1896 yılında Takîyev'in şirketi petrol üretiminde en büyük şirket olan "Nobel Kardeşleri"ni geride bırakmış, kuyu başına düşen yıllık ortalama üretimini 3 milyon puda çıkararak rekor sonuca ulaşmıştır.[17]

"Rothshild Kardeşleri"ne ait Paris Banker Ofisinin verdiği bilgiye göre, Hacı Zeynelabidin Takîyev'in 20 milyon ruble değerinde petrol işi "mükemmel ve cari gelirleri yüksekti."[18] Bir petrol zengini olarak Hacı Zeynelabidin'in altı vapuru ve demiryolu vagon-tankları parkı vardı. Bu araçlara sahip olması, Takîyev'e petrol taşımacılığı yapan şirketler arasında önemli bir yer işgal etme fırsatı sunuyordu. 1894 yılında Takîyev'in şirketi 28,5 milyon pud petrol ürünü taşımıştır. Bu göstergeyle taşımacılık sektöründeki kapasitesine göre sadece "Nobel Kardeşleri" şirketinin gerisindeydi. 1898 yılından itibaren Takîyev "Hazar" Gemicilik Anonim Şirketi Yönetim Kurulunun Başkanı olarak çalışmalarına devam etmiştir.[19]

---

15 Д. Менделеев, *Нефть. Энциклопедический словарь*. Издание Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона, 1897, с. 942.

16 1 desyatin = 1,092 hektar

17 *Hacı Zeynalabdin Tağıyev (Müəllif heyəti..)*, s. 20.

18 *Hacı Zeynalabdin Tağıyev (Müəllif heyəti..)*, s. 5.

19 *Hacı Zeynalabdin Tağıyev (Müəllif heyəti..)*, s. 5.

Başarılı girişimci olarak Hacı Zeynelabidin, petrol pazarını dikkatle takip ederek muhtemel risklere karşı önlemler alınması konusunda önerilerde bulunuyordu. Şöyle ki 19. yüzyılın sonunda petrol ürünleri satışındaki zorluklar girişimcileri çeşitli projeler geliştirmeye zorlamıştır. Bu tür projelerden biri de Hacı Zeynelabidin Takîyev'e aitti. Takîyev, 1886 yılında Rus Teknik Cemiyeti Bakü şubesinin toplantısında petrol endüstrisindeki duruma ilişkin bir konuşma yapmıştır. Konuşmanın metni, "Petrol Endüstrisi Krizinden Nasıl Kurtulmalı" başlıklı bir rapor halinde basılarak petrol sanayicilerine dağıtılmıştır. Takîyev, bu raporda petrolün alım fiyatı, diğer malzemeler ve ek giderle ilgili farklılıklara dikkat çekerek bu konudaki soruları cevaplamaya çalışmıştır. Takîyev şöyle yazıyordu: "…bunların tamamına bir yandan bizim bölünmüş olmamız ve karşılıklı rekabetimizi, diğer taraftan ise ihtiyaç olmadığı halde başkalarının zarar etmesi için bazı pazarlara talep fazlası ürün çıkardığımızı eklersek, … bugünkü krizin nedenlerini açık şekilde görebiliriz." Hacı Zeynelabidin Takîyev, kerosin satışındaki dağınıklığı aradan kaldırmak ve sorunun çözümüne ilişkin çalışmaları koordine etmek amacıyla petrol şirketlerinin Bakü Ticaret Odasında bir araya gelmelerini önermiştir.[20]

Hacı Zeynelabidin Takîyev, Bakü petrol endüstrisi alanında cemiyet kurma girişimlerinde bulunmuştur. 1891 yılında petrol sektöründeki ilk önemli kuruluş olan "Bakü Standardı"nın kurucuları arasında Takîyev de yer almıştır. Aralık 1892'de "Yedi Şirket Birliği", 1893 yılının sonunda ise bir ortak ihracat kuruluşu olan Bakü Kerosin Fabrikatörleri Birliği kurulmuştur. Bu kuruluş, Rusya çapında faaliyet gösteren en büyük petrol endüstri kuruluşlarındandı.

Petrol işi Hacı Zeynelabidin Takîyev'e büyük kazanç sağlamıştır. Sürekli gelirleri bir tüccar olarak Hacı Zeynelabidin'in çalışmalarını olumlu yönde etkiliyordu. 1882 yılında Takîyev Birinci Lonca Ticaret Sertifikasını almıştır. O, petrol sanayisi dışında gıda ve balık endüstrisine, üzümcülük, elektrik enerjisi, nakliye, gemicilik, ulaşım alanlarına, bankacılık sektörüne yatırım yapmış, büyük mülkler ve orman alanlarına sahiplenmiştir.

1890'lı yıllarının ikinci yarısında Bakü petrol endüstrisi büyük tekeller arasında paylaşmış bulunuyordu. Böyle bir ortamında başarısız olacağını anlayan Hacı Zeynelabidin madenleri, petrol boru hattı, petrol taşıma filosu, demiryolu tankları, Rusya'nın çeşitli şehirlerinde kerosin, mazot depoları olan şirketini 5 milyon rubleye İngiliz Bankeri E.Hubbard'ın yönettiği gruba satmıştır. İngilizler bu tesisleri 1897'de "Rusya'da Petrol ve Sıvı Yakıt Üreten Cemiyet" ("Oleum")

20 *Как выйти нам из нефтепромышленного кризиса (предложение бакинского нефтепромышленника Г.З.Тагиева)*, Русская типография, Баку 1886, с. 11-18.

adıyla yeniden oluşturmuşlardır. Hacı Zeynelabidin Takîyev "Oleum"un müdürlerinden biri olarak kalmaktaydı. Onun petrol işini bu kadar ucuza satmasını basiret sahibi olmasıyla, petrol endüstrisinde yeni krizin yaşanacağını ve bununla ilgili petrol üretimindeki, taşınmasındaki masrafların artacağını, ihracatla ilgili zorlukların olacağını anlamasıyla açıklanabilir; belki de ona yeni yatırım projelerini gerçekleştirmek için çok para gerekiyordu. Güney Kafkasya'daki ilk büyük tekstil fabrikasının, ardından Bakü'de Hacı Zeynelabidin Takîyev'in doğrudan katılımıyla Tacir Bankasının açılmasıyla bu projelerin bir kısmı gerçekleşmiştir. Takîyev'in tekstil fabrikası 1901 yılında faaliyete başlamıştır. Azerbaycan'da yüklü miktarda kazanç sağlayan yeni sanayi alanının oluşturulması, aynı zamanda binlerce işsizin istihdamı ve ücretsiz konut ihtiyacının karşılanması bu projelerin bir kısmının gerçekleşmesi anlamına geliyordu. Hacı Zeynelabidin petrol işinden elde ettiği gelirleri yeni alanlara yatırmasını, 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da petrol dışı sektörün oluşturulması yönünde atılmış ilk adım olarak da değerlendirebiliriz. Tekstil fabrikasında çalışan 1400'den fazla işçinin %70'i Azerbaycanlı idi. Tüm işçilere su, ısıtma ve aydınlatmayla donatılmış odalar ayrılmış, işçiler ve hizmetçilere ücretsiz konut tahsis edilmiştir. Tesiste ayrıca işçiler için okul, kütüphane ve ayakta tedavi kliniği kurulmuştur.

Hacı Zeynelabidin'in işçilerine yönelik muamelesi onun bir iş adamı olarak yüksek insani keyfiyetlerini de ortaya koymaktadır. Bununla ilgili Neriman Nerimanov şöyle yazıyordu:

> "Fabrikada çalışanlar söylüyor: 'Biz bu adamın sabır ve azmine şaşırıyorduk: Hacı'nın 24 saat içinde ne zaman rahat olduğunu bilmezdik' Saygıdeğer Hacı işçilerine babasının şu kelimelerini aktarıyormuş: 'Zahmetten korkmayın çocuklar!' Bu işçiler şöyle diyorlar: 'Rahatımız olmasa da Hacı'nın ılımlı kişiliği ve insani keyfiyetleri ona can-ı gönülden hizmet etmemize sebep olmuştur. Bize kötü söz söylemez, hatalarımızı affederdi."[21]

Hacı Zeynelabidin'in bankacılık sektörünün gelişmesinde de kayda değer hizmetleri vardır. Sermaye birikimi, banka sermayesinin sanayi sermayesi ile bir araya getirilmesi kapitalist ilişkilerin gelişmesini önemli ölçüde etkilemiştir. Takîyev'in Bankacı Ofisi bünyesinde Tacir Bankasının açılması sanayi tesislerine büyük miktarda finansman desteğinin sağlanması, öncelikli olarak milli iş adamlarına yardım konusunda Hacı'nın projelerinin gerçekleştirilmesi anlamına geliyordu. Tacir Bankası açılmadan önce Hacı Zeynelabidin Takîyev Rusya Devlet Bankası Bakü Şubesi Muhasebe Komitesinin ve Petersburg Uluslararası Banka

21 Nərimanov, s. 20.

Konseyinin üyesiydi. 1895 yılında Devlet Bankası Bakü Şubesinin Muhasebe Komitesinin üyesi olarak üzerinde "Çabalarından Dolayı" yazılı altın madalya ile ödüllendirilmiştir. Bakü Tacir Bankası 1914 yılında faaliyete başlamıştır. Hissedarların ilk toplantısı Hacı Zeynelabidin Takîyev'in sarayında düzenlenmiştir. Tacir Bankası kısa sürede kurucularının umutlarını doğrultabilmiştir. Çoğunluğu Azerbaycanlılardan oluşan müşterilerinin sayısı zaman geçtikçe artıyordu. Volga-Kama Bankası Bakü şubesinin raporunda, Hacı Zeynelabidin Takîyev'in "çok zengin ve ticari çevrelerde saygı ve güven sahibi" olduğu belirtilmiştir. İlk altı ayın işlemleri Bakü Tacir Bankasına büyük kazanç sağlamıştır. Bankanın net karı 109 bin rubleye ulaşmıştır.[22] Fakat 1917-1920 yıllarında yaşanan siyasi olaylar sonucunda Bakü Tacir Bankası faaliyetlerini durdurmak zorunda kalmıştır.

Çeşitli kaynaklarda Hacı Zeynelabidin Takîyev'in malvarlığı farklı rakamlarla ifade edilse de 19. yüzyılın sonunda bu miktarın 16-20 milyon ruble civarında olduğu tahmin edilmektedir.[23] Böylece, H.Z.Takîyev Azerbaycan'da 19. yüzyılın ortalarından itibaren ortaya çıkan işadamları sınıfının öncülerinden biri olarak milli ekonominin birçok alanına sermaye yatırmış, döneminin başarılı milyoneri, ticaret ve endüstri alanlarında istikrarlı ve dayanıklı bir iş adamı olarak ün kazanmıştır.

3. Toplumsal Faaliyetler ve Hayır Amaçlı Yardımları

3.1. Kanaat Önderi

Hacı Zeynelabidin Takîyev sadece başarılı bir girişimci değil, aynı zamanda düşünce ve davranışıyla halkı etkileyebilen bir kişi, büyük sosyal yardım faaliyetlerinde bulunan bir kanaat önderiydi. O, defalarca Bakü Duması'na üye seçilmiş, şehrin altyapısının geliştirilmesine yönelik birçok projenin hazırlanması ve uygulanmasına destek vermiştir.

Hacı Zeynelabidin Takîyev 1885 yılında Bakü Şehir Duması'na önemli sorunlardan birisi olarak toprak konusuna ilişkin düzenlemelerin yapılmasına dair geniş çaplı bir şehir planlama programı sunmuştur. O, kısa sürede Bakü Duması'nın kullanılmayan arazilerinin planlaması, sokak, bahçe ve meydanların yapımı, ayrıca çeşitli kamu binalarının, okul, cami, kilise vb. inşası için arazilerin projelendirilmesi ve bu planın hükümetin onayına sunulmasını öneriyordu.

22 *Hacı Zeynalabdin Tağıyev (Müəllif heyəti..)*, s. 6.

23 Rusya Devlet Tarih Arşivi: f. 587, l. 33, d. 1004, v. 43; Nərimanov N., s. 23; *Акционерно-паевые предприятия России*, Издательство Министерства торговли и промышленности, Москва 1913, с. 116.

Takîyev'e göre uyuşmazlıkların çözümünde aşağıdaki koşulların dikkate alınması gerekecektir: 1) Tartışmalı araziler, mülkiyet sahiplerine bahçe, meydan ve kamu binaları için öngörülen projeye uygun ölçüde arazinin terki şartıyla verilecektir. 2) Malikler, beş yıl içinde, elinde bulunan arazinin 1/3'ne veya zaruri durumlarda yarısına ağaç dikeceklerdir. Böylece, Hacı Zeynelabidin'in önerisi ciddi bir sorunu da çözmüş oluyordu: Boş araziler şehir planlama unsurlarının dikkate alındığı perspektif planlama amacıyla kullanılacaktı. Bu uygulama şehirde geniş sokak, meydan ve bulvarların yapımına fırsat verecekti.

1887 yılında Takîyev'in önerisiyle Bakü'nün 80 kadar girişimci ve tüccarı şehirde yeni ulaşım türü olarak atlı demiryolunun (konka) inşası için bir şirket kurulmasını müzakere etmişlerdir. İki yıl sonra Bakü sokaklarında Bayıl kısmını demiryolu istasyonu ile birleştiren atlı demiryolu faaliyete başlamıştır. 1897 yılında Takîyev Duma'ya Bakü'deki sokak, bahçe, bulvar ve okulların inşa ve onarımı projesini sunmuştur. Projede, Bakü sokaklarının dar ve kirli olduğu, bahçe ve meydanların olmadığı vurgulanırken şehrin, özellikle deniz sahili boyunca büyümesinin önemli olduğu kaydedilmiştir. Takîyev, bu çalışmalara finansman desteği sağlayacağını açıklamıştır.

Hacı Zeynelabidin'in önemli çalışmalarından biri de Bakü'de su sorununun çözümüne ilişkindi. 17 Nisan 1874'te Bakü'ye su getirilmesi için boru hattının inşasından dolayı kendisi, İmparator II. Aleksandr'ın kararnamesiyle üzerinde "Çabalarından Dolayı" ibaresi yazılmış ve Stanislav kurdelesiyle boyundan asılan gümüş madalya ile ödüllendirilmiştir. [24] Bu boru hattı konusunda elimizde yeteri kadar bilgi olmasa da Hacı'nın Bakü ahalisinin su ihtiyacının karşılanmasına katkıda bulunduğu bilinen bir gerçektir. Su borusu hattının inşasındaki çabaları karşılığında verilen bu madalya Hacı Zeynelabidin Takîyev'in hayır faaliyetlerinden dolayı devletten aldığı ilk madalyadır. 1878'den Bakü'de "Şehir Esasnamesi" uygulamaya konulduktan sonra altyapı hizmetleri ve su işleri şehir yönetiminin yetkisine devredilmiştir. Bakü Duması'nda sıkça görüşülen en büyük sorunlarından biri su kıtlığı idi. Yeni oluşturulmuş Bakü Duması'nın ilk toplantılarında şehrin su ihtiyacının karşılanması meselesi Hacı Zeynelabidin Takîyev tarafından gündeme getirilmiştir. 11 Ocak 1879 tarihinde Duma toplantısında bir konuşma yapan Hacı Zeynelabidin, yeni su kaynağının araştırılması ve boru hattının inşaatı çalışmalarına finansman sağlamak amacıyla Şehir İdaresine 1000 ruble tahsis edilmesini önermişti. Bu öneri doğrultusunda Duma olumlu karar almıştır.[25] İlerleyen tarihlerde de Takîyev Duma'da su hattı projelerinin müzakerelerine yakından iştirak etmiş, Şollar kaynağından çekilecek

24 Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi: f. 314, l. 2, d. 115, vv. 4-7 ark.

25 Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi: f. 389, l. 7, d 1, v. 7 ark.; f. 389, l. 7, d 14, v. 57 ark.

su hattının inşaatı meselesi gündeme geldiği zaman en fazla destekı verenlerden biri olmuştur. Su hattının inşası alanındaki uygulamaları yakından öğrenmek amacıyla Hacı Zeynelabidin Paris'e sefer etmiş, ünlü İngiliz mühendis William Lindley'in Şollar'da arama çalışmalarını devam ettirmesi amacıyla Bakü Şehir İdaresine 25 bin ruble borç vermeyi üstlenmiştir. Takîyev; William Lindley'in su kaynağını Şollar'da aramasının doğru bir tercih olduğuna vurgu yaparak şöyle diyordu: "...yeraltı suyun bolluğuna şüphesi olan bazı Duma üyelerinin dikkatini çekerim ki ben Bay Lindley'in büyük miktarda kaynak suyu bulacağından, bol rezervli buzulları olan Şahdağ var olduğu sürece… bu su sayesinde şehrin ihtiyacının karşılanacağından tam eminim."[26] Tarih, Hacı Zeynelabidin Takîyev'in yanılmadığını doğrulamıştır.

Nihayet, ilk aramalardan 17 yıl ve su borusunun inşasına başlanılmasından 6 yıl sonra, 1917 yılında Bakü şehrine Şollar suyu getirilmiştir. Bu boru hattı kullanıma açıldıktan sonra eski Bakü Şehir Başkanı N.V.Rayevski Hacı Zeynelabidin Takîyev'e şöyle yazıyordu: "…beni Bakü'ye çalışmaya çağırdığınızda söylediğiniz sözleri hatırlıyorum: '…su, su, Şollar – bizim en önemli işimiz budur."[27]

Hacı Zeynelabidin Takîyev ülkedeki sosyal ve siyasi gelişmeleri dikkatle izliyor, Rusya Müslümanlarının haklarının savunulması, ayrımcı politikaların kaldırılması için mücadele eden aydınlara maddi ve manevi destek sağlıyordu. 15 Mart 1905 tarihinde Hacı Zeynelabidin Takîyev'in sarayında yerel Müslüman halkın temsilcileri bir araya gelerek, hükümete; Müslümanların ihtiyaçlarını içeren bir arz-i halin sunulması konusunu görüştüler. Bu arz-i halde Rusya imparatorluğunda yaşayan Müslüman halkların temel sorunları şu şekilde sıralanmıştır:

- Müslüman vekillerin şehir meclislerindeki temsilciliğinin sınırlandırılması,

- Müslümanların, devlet dairelerinde üst düzey makamlara atanmamaları,

- Pedagoji faaliyet ve yüksek okullarda eğitim hakkının sınırlandırılması,

- Zemstvolar ve yeminli jüri mahkemelerinin bulunmaması,

- Müslümanların vicdan, ifade ve basın özgürlüklerinden, ayrıca ana dilinde genel zorunlu ve ücretsiz ilkokul eğitimi alma hakkından yoksun bırakılmaları vb.[28]

---

26 Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi: f. 389, l. 10, d. 13, vv. 77-78.

27 *Каспий*, 1 марта 1917 г. № 48, с. 14-15.

28 *Каспий*, 17 марта 1905 г. № 47, с. 3.

Hacı Zeynelabidin Takîyev 1905-1906'li yıllarda tesis edilmiş, sosyal, kültürel ve eğitim faaliyetleriyle uğraşan, iki önemli kuruluşun - Müslüman Hayır Cemiyeti ve "Neşr-i Maarif" cemiyetinin başkanıydı. Onun öncülüğünde Bakü zenginleri cemiyetlerin faaliyetlerine yakından iştirak ederken, aydınlar Bakü'de ve Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde yeni okul, kurs ve kütüphanelerin açılmasında, imkânsız öğrencilere yardım edilmesinde, "hayır geceleri" organizasyonunda aktif yer alıyorlardı. 1905-1906 yıllarında Güney Kafkasya'da Ermeni-Müslüman çatışması sırasında mağdur olmuş Müslümanlara yardım etmek için oluşturulan komitenin başında Hacı Zeynelabidin Takîyev duruyordu. Hacı Zeynelabidin, 1905-1911 yıllarında Güney Azerbaycan'daki özgürlük hareketine, 1912-1913 yıllarında Balkan savaşları sırasında Türkiye'nin değişik bölgelerinde Ermeni mezalimine uğramış Müslümanlara destekte bulunmuştur.

Hacı Zeynelabidin Takîyev 1917 yılında Rusya'da monarşinin yıkılmasından sonraki gelişmelerle de yakından ilgilenmiştir. O, Nisan 1917'de Bakü'de düzenlenen Kafkasya Müslümanları Kurultayında onur konuğu olarak yer almış ve kurultay tarafından tesis edilen milli fona 50 bin ruble destek sağlamıştır.

3.2. Eğitime Destek Faaliyetleri

Zamanında eğitim alamayan Hacı Zeynelabidin Takîyev halkın eğitimine önem her zaman vermiştir. Onun "Taze Hayat" gazetesinde yayınlamak için "Benim Tecrübemden" başlığıyla hazırladığı mektupta şöyle yazar:

> "Halkımın eğitiminde her türlü ihtiyaçları görüp bu konuda yardımlarda bulundum. Küçük çocukların tahsil ve terbiyesi için mekteplerin açılmasının, büyüklerin terbiyesi ve gelişimi için ise kitap ve gazete neşrinin önemini anlayıp bu sorunların çözümü için uğraştım ve uğraşacağım da…. Halkın gelecek mutluluğunun, gücünün ve gelişiminin terbiyeye bağlı olduğunu gerçekten anladım."[29]

Hacı Zeynelabidin Takîyev'in eğitim ve öğrenim alanındaki çalışmalarını "Kaspi" gazetesinin editörü Alimerdan Bey Topçubaşov şu cümlelerle nitelemişti:

> "Tahsilin koyu taraftarı olan H.Z.Takîyev eğitim konularıyla ilgili kendisiyle görüşenleri şaşırtıyor. Hiçbir eğitim almayan bu kişinin zekâsı eğitimin büyük gücüne eminlik ve güven enerjisiyle doludur. Hacı Zeynelabidin Takîyev, modern aydın insanın dilinden işitilebilecek düşüncelerini söylerken, sık sık ihtiyaç ve taleplerini karşıladığı okula olan hayranlığıyla, onu yüceltmekle konuştuğu kişileri şaşırtıyordu."[30]

---

29 *Hacı Zeynalabdin Tağıyev (Müəllif heyəti..)*, s. 8.

30 А.Топчибашев, "По поводу открытия в Баку женского русско-мусульманского училища", *Каспий*, 22 сентября 1901 г.

Takîyev'in okul açma ve okullara maddi yardımda bulunma çabaları milletin istikbaline ilişkin kaygılarından ileri geliyordu. O Bakü, Gence, Şamahı ve Nahçıvan'da, ayrıca Tiflis, Derbent, Vladikafkas ve diğer şehirlerde okulların açılmasına ve onlarca öğrencinin eğitim almasına destek olmuştur. Hacı Zeynelabidin'in bu alandaki en büyük hizmeti 1901 Bakü'de ilk seküler Müslüman kız okulunun açılması olmuştur. 19. yüzyılın sonunda Türk/Müslüman kızların anadilinde eğitim almalarını sağlamak, onları ailede ve günlük yaşamlarında ihtiyaç duydukları bilgilerle donatmak, aynı zamanda öncü Avrupa kültürüyle tanıştırmak zarureti seküler eğitim veren bir Müslüman kız okulunun açılması düşüncesi doğurmuştur. Hacı Zeynelabidin Takîyev bu fikrin öncüsüydü. Sadece Azerbaycan'da değil, tüm İslam âleminde ilk seküler eğitim veren kız okulunun açılması büyük yankı uyandırmıştır. Bu gelişme Müslüman kadınının aydınlanma döneminin başlangıcı ve İslam âlemi için büyük bir olay olarak değerlendirmiştir. Hacı Zeynelabidin Takîyev kız okulu açmakla ilgili ilk düşüncesini ilk kez 1896 yılında açıklamıştır. O, okulun inşası için 25 bin, çalışması için ise 125 bin ruble bağış yapmış ve eğitim kurumuna Rusya İmparatoriçesi Aleksandra Fyodorovna'nın isminin verilmesini sağlamıştır.[31] Seküler kız okulunun açılması toplumda farklı şekillerde yorumlanmıştır. İslam dininin kızların eğitimini yasakladığı, okulun şeriat yasalarına aykırı olduğu şeklinde görüş bildirenler eğitim kurumunun açılmasını engellemeye, kızlarının okula gitmemesi için ailelerine baskı yapmaya çalışmışlardı. Fakat Hacı Zeynelabidin Takîyev'in yanı sıra Azerbaycan aydınları ve ileri görüşlü din adamlarının iradesi ve durumu doğru değerlendirme becerileri sayesinde bu projenin önündeki engeller aşıldı. Bakü'de İmparatoriçe Aleksandra Fyodorovna'nın adını taşıyan Rus-Müslüman Kız Okulu 7 Ekim 1901 tarihinde bir törenle açılmıştır.Törende, Müslüman ve Ortodoks din adamlarının, Azerbaycan aydınlarının tebrikleri, Petersburg, Tiflis, Kazan, Riga, Bahçesaray ve başka şehirlerden gönderilmiş tebrik telgrafları okunmuştur. Telgraflarda, bu olayın ne kadar büyük önemi haiz olduğu ve Müslümanların eğitimi için büyük gayret sarf eden Hacı Zeynelabidin Takîyev'in çalışmaları özellikle vurgulanmıştır.

Hacı Zeynelabidin Takîyev'e kız okulunun açılmasıyla ilgili Bakü Müslümanları tarafından gönderilmiş tebrik mektubunu Ahmet Bey Ağaoğlu okumuştur. Mektupta şu satırlar yer alıyordu: "Bundan sonra Müslüman kadınlar Müslüman ailesine maarif ışıklarını saçtırmak imkanı kazandılar. Onların zekâsı ve kalbi cehalet zincirlerinden kurtuluyor. Onlar eğitimli anneler olarak gelecek kuşakları terakkiye götürecek, çevredekilere hayırlı işlere sevgi duygularını aşılayabilecektir. Bunlar olmadan tüm toplumlar yok olmaya mahkûmdur."[32]

31 Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi: f. 389, l. 6, d. 62, vv. 43-45.

32 "Открытие первой русско-мусульманской женской школы, *Каспий*", 9 октября 1901 г.

İlk yıl okula 58 kız kabul edilmiştir. Onlardan 35'i ücretsiz, yani Hacı Zeynelabidin Takîyev'in bursuyla eğitim alacaktı. Okul Mütevelli Şurası tarafından yönetiliyordu. Öğrencilere Azerbaycan Türkçesi ve Rus dilleri, ilahiyat, matematik, coğrafya, teknik ressamlık, müzik, ev işleri dersleri öğretiliyordu. Okul gerekli donanım ve eğitim malzemeleri ile teçhiz edilmiştir. Pansiyon tipli bu eğitim kurumunda kızlar için her türlü ortam oluşturulmuştur. Öğrencilere günde dört öğün yemek veriliyordu. Okulun hastanesi, mutfağı, çamaşırhanesi, banyo odaları ve sağlık hizmetleri, geniş ve aydınlık derslikler ve rahat yatak odaları vardı. Yemekhanenin yanı sıra okulda, Azerbaycan klasiklerinin eserlerinin oynandığı güzel bir sahne de yapılmıştır. Kızların kültürel eğitimine özel önem veriliyordu. Onları düzenli olarak Takîyev Tiyatrosuna, sinemaya götürüyorlardı. Okulda ayrıca koro, edebiyat ve dans dernekleri bulunuyordu.[33] Öğrenciler genel olarak Bakü'de ikamet eden ailelerin çocuklarıydı; fakat Azerbaycan'ın başka şehirlerinden, ayrıca Tiflis, Vladikafkas, Derbent vb. yerlerden eğitim almak için gelen öğrenciler de vardı. Okulu iyi tanıyan üst düzey hükümet yetkilileri tarafından eğitim süreciyle ilgili son derece olumlu değerlendirmeler yapılmıştır. Bu konudaki olumlu yorumlar dönemin basın organlarında da yer almıştır. Gerçekten de okul, Müslüman geleneklerini Avrupa modernizmi ile başarılı bir şekilde tamamlayan başarılı bir kız eğitim müessesesi idi. Böyle bir imaj, özellikle okulun kurucusu ve mütevellisi Hacı Zeynelabidin Takîyev'in hizmetleri sayesinde oluşmuştur. Bu ağır yükün üstesinden tek başına gelmek elbette imkansızdı;. Takîyev'in çevresinde Azerbaycan aydınları ve ileri görüşlü din adamları toplanmıştır. Onlardan Hasan Bey Zerdabi'nin ismini özellikle vurgulamak gerekir. Hasan Bey, okul tüzüğünü hazırlamış, eğitim malzeme ve donanımların alınmasına yardımcı olmuş, başka bölgelerden Bakü'ye gelen ve okulun açılmasını bekleyen öğrencileri kendi evinde ağırlamıştır. Aydınlardan Alimerdan Bey Topçubaşov, Soltanmecid Ganizade, Ferruh Bey Vezirov da her zaman okula katkıda bulunuyorlardı. Şeyhülislam Ahund Abdüsselam Ahundzade, Müftü Mirza Hüseyin Efendi Gayıbov ve diğer din adamları konuşma ve yazılarıyla halk arasında kadınların eğitim almasını destekliyorlardı.

Hiçbir eğitim görmemiş fakat bilgiyi değerlendirme becerisine sahip bir girişimci ve yardımsever olarak Hacı Zeynelabidin öğrencilere şöyle diyordu:

> "Kızlar, okumaya gerek yok - diyenleri dinlemeyin, tam tersi, benim size bir baba olarak tavsiyem şudur: okuyun, eğitim alın, bilgi hayatta insanın en büyük servetidir. Bakın ben zenginim ama bilgisizim. Fakat eğitimli olsaydım hayatım tamamen farklı olurdu. Evlatlarım, okuyun, size başarılar ve hayatta mutluluklar dilerim."[34]

33 F. Cabbarov, *H.Z.Tağıyevin qız məktəbinin tarixindən*, "Ziya" nəşriyyatı, Bakı 2011, s. 16.

34 Azerbaycan Cumhuriyeti S.Mümtaz Devlet Edebiyat ve İncesanat Arşivi: f. 675, l. 2, d. 103, v. 24.

1918 yılına kadar faaliyet gösteren kız okulu mezunları sonralar çeşitli meslek sahipleri olarak Azerbaycan'ın sosyal hayatında önemli roller üstlenmişlerdir. Mezunlardan bazıları eğitimini lise daha sonra yüksek eğitim kurumlarında devam ettirmişlerdir. Profesörler Ümnise Musabeyova ve Sona Ahundova, Doktor Firengiz Novruzova, pedagog Meryem Bayramalibeyova, hukukçu Ayna Sultanova ve diğerleri bu okulun mezunlarıdır.

Hacı Zeynelabidin Takîyev'in en fazla maddi yardımda bulunduğu eğitim kurumları arasında Bakü Teknik Okulu özel bir yere sahipti. 1888 yılından itibaren faaliyet gösteren sanat okulu 1896 yılında meslek teknik okuluna dönüştüğü zaman Hacı Zeynelabidin Takîyev bu çalışma için 3500 ruble para tahsis etmiştir. 1897 yılında okulun onur mütevellisi seçilmiş Hacı düzenli olarak okula maddi yardımlarda bulunmuştur. 1898 yılında Hacı Zeynelabidin'in çabaları sonucu Şehir Duması okul binasının yapımına 150000 ruble ayırmış, 1901 yılında okul ihtiyaçlarının karşılanması için Takîyev tarafından 6600 ruble destek sağlanmıştır.[35] 1904 yılında ise okul yöneticilerine mektup göndererek okul binasını genişletmek için gereken tüm masrafları üstlendiğini ifade eden Hacı Zeynelabidin şöyle yazıyordu:

> "…eğitimli teknisyenlere olan ihtiyacın sadece Bakü şehri ve eyaletinde değil aynı zamanda Kafkasya diyarında sanayi taleplerini hiçbir şekilde karşılamadığı günümüzde, öngörülen değişimin zaruri olduğu ve ertelenmemesi gerektiğine inanarak, …şu anki binanın teknik okulu için uygun hale getirilmesi ve genişletilmesi için gereken masraflarının tamamını üstlenmek arzusundayım."[36]

Hacı Zeynelabidin Takîyev bu amaçla 50000 ruble yardımda bulunmuştur. Bu parayla okulun ikinci katı inşa edilmiştir (hâlihazırda bu binada Azerbaycan Devlet Petrol ve Endüstri Üniversitesi bulunuyor). Hacı Zeynelabidin Takîyev'in teknik meslek okulun gelişmesindeki hizmetlerini dikkate alan bir grup Azerbaycan aydın ve iş adamı 1914 yılında okulda eğitim alan Müslüman öğrencileri için Hacı Zeynelabidin Takîyev'in onuruna 3600 ruble hacminde burs tesis etmişlerdi. Konuyla ilgili okul yönetimini bilgilendiren Hacı Zeynelabidin Takîyev şöyle demiştir:

> "…bugün acı bir gerçeği görmezden gelemem: Benim dindaşlarım, yöneticisi olduğunuz mektebin artık 25 yıldır yürüttüğü maarif çalışmalarının kazanımlarına kayıtsızdırlar. O kazanım ki halkları servete ve mutluluğa götürür. Dindaşlarımın manevi ihtiyaçlarını yakından bilen

35 *Hacı Zeynalabdin Tağıyev (Müəllif heyəti..)*, s. 114.

36 Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi: f. 314, l. 2, d. 329, v. 17.

> birisi olarak belirtmek isterim ki bu üzücü kayıtsızlığın esas sebeplerinden biri yerli Müslüman halkın maddi durumunun son derece düşük seviyede olmasıdır. Bu durumun [olumsuz] etkisini belli ölçüde azaltmak isteyen bir grup şahıs bu yöndeki faaliyetlerime kayıtsız kalmamış, hepimiz için bayram olan bu günlerde mektebe olan yakınlığımı belirtmek arzusuyla tasarrufuma kaynak ayırmışlar ve bu kaynaktan gelen faizlerle Müslüman öğrencilere benim adımı taşıyan bir burs tesis edilmesi öngörülmüştür."[37]

Hacı Zeynelabidin 1896 yılında Merdekan'da bağcılık okulu açmıştır. Okulun amacı sanayi merkezi olan Bakü'nün tarım ürünlerine gün geçtikçe artan ihtiyacını karşılamak, tarımda verimliliği artırmak, köylülere tarımın semereli şekilde yapılmasını öğretmekti. 1897 yılında Bakü'de yaşlılar için açtığı kursların önemini de özellikle vurgulamak gerekir. Bu kurslara katılanlar işçi olarak daha uygun istihdam imkanı edinmişlerdir.

Hacı Zeynelabidin ihtiyaç sahibi öğrencilere kendine has cömertlikle maddi yardımda bulunuyor, yüksek eğitim kurumlarında eğitim gören öğrencilere burs veriyordu. Bu öğrenciler arasında daha sonradan, Azerbaycan'ın sosyal ve siyasi hayatında iz bırakmış devlet adamları, âlimler, doktorlar, mühendisler vs. vardı. Bunların arasında Hasan Bey Ağayev, Neriman Nerimanov, Aziz Aliyev, Ağa Ahundov, Şahbaz Rüstembeyov vb. isimlerini zikredebiliriz. Neriman Nerimanov Hacı Zeynelabidin Takîyev'in öğrencilere sağladığı maddi destek konusunda şöyle yazıyordu:

> "Saygıdeğer Hacı öğrencilerin eğitimi için 38848 ruble masraf etmiştir. Bu gençler aldıkları eğitim sayesinde şu an mutludurlar. Eğitimini tamamlayıp bitiren gençlerin yerine yeni çocuklar alarak onların gereken masraflarını karşılıyor. Bu durumda onun yardımıyla eğitim alan çocukların hepsine her yıl 3000 ruble harcanıyor. [Ayrıca kendisi] başka okullarda yetim çocuklara yardım etmek amacıyla daha dört okulun onursal mütevellisidir ve onlara yılda 2000 ruble harcıyor."[38]

3.3. Kültür ve Basın Alanındaki Hayır Faaliyetleri

Hacı Zeynelabidin Takîyev, zengin manevi karaktere sahip bir insandı. O, tiyatronun toplumun kültürel gelişimdeki rolünü yüksek değerlendirerek 1883 yılında kendi parasıyla ilk kez Bakü'de tiyatro binası yaptırmış, 1890 yılındaysa 80 bin ruble harcayarak binayı restore ettirmiştir. Bakü'nün merkezinde bulunan tiyatro binası geniş, dönemine göre zengin donanımlı, güzel dekorasyona sahip

37 *Hacı Zeynalabdin Tağıyev (Müəllif heyəti..)*, s. 120.

38 Nərimanov, s. 20.

bir yapıydı. Tiyatro binasıyla ilgili kayda değer bir başka husus, kadınlar için ayrı bir locanın tasarlanmış olmasıydı. Tiyatronun açılışı milli kültür tarihinde önemli bir olaydı. Takîyev sayesinde Azerbaycan'ın tiyatro kumpanyaları uzun yıllar boyunca bekledikleri bir sahneye kavuşmuşlardır. Tiyatro sahnesinde Azerbaycan, Avrupa ve Rus oyun yazarlarının eserleri sahnelenirken, milli yönetmenlik ve oyunculuk ekolü şekilleniyordu. 1908 yılında Takîyev Tiyatrosunda Müslüman Doğu dünyasında ilk opera olarak besteci Üzeyir Hacıbeyli'nin "Leyli ve Mecnun" eseri gösterime girmiştir. Azerbaycan kültür tarihinde derin iz bırakmış oyuncular Hüseyngulu Sarabski, Hüseyin Ereblinski, Mirzağa Aliyev, Sıtki Ruhulla, ilk kadın opera solisti Şevket Memmedova mesleki faaliyetlerinin ilk adımını Takîyev Tiyatrosunda atmışlardır. Hacı Zeynelabidin Takîyev sıkça kendisi veya ailesi ile birlikte tiyatro gösterilerine gidiyor, gösteri gelirlerini kabul etmeyerek, biriken meblağın hayır amaçlı çalışmalara harcanması talimatını veriyordu.

Hacı Zeynelabidin'in Batı Avrupa ve Rus ressamlarının eserlerinden oluşan büyük resim koleksiyonu vardı. Onun milli sanata olan desteğini Ali Bey Hüseyinzade'nin tablosuyla ilgili yaşanan bir olayda da görebiliriz. Bilindiği üzere ünlü düşünce adamı Ali Bey Hüseyinzade aynı zamanda ressamlıkla uğraşmıştır. Onun yağlı boyayla işlenmiş iki adet tablosu bilinmektedir. Onların birinde Bibi-Heybet Camisi diğerinde halı üzerinde oturup kitap okuyan bir kişi resmedilmiştir. Maddi zorluklar yaşayan Ali Bey Hüseyinzade bu tabloları satışa çıkarmıştır. Hacı Zeynelabidin Bibi-Heybet Camisi tablosunun Bakü'deki İngiliz konsolosu tarafından satın alınarak Londra'ya götürüleceğini duyunca "Eski camimizin resmi şehrimizde kalmalıdır", diyerek tabloyu satın almıştır.[39] Hazırda söz konusu eser R.Mustafayev Sanat Müzesinin koleksiyonundadır.

Çağdaşlarının hatıralarına göre, Hacı Zeynelabidin müziği çok severdi. Paris seyahatlerinin birinde ona sadece çalışma ekibi değil, makam üçlüsü de eşlik etmiştir. O bu üçlüyü şöhret veya yabancılar karşısında etkin bir imaj sergileme için değil, manevi ihtiyacı dolayısıyla beraberinde götürmüştü. Makam sanatına içten bağlılık ve milli musikiye değer vermesi, onun necip kişiliği ve iç dünyasının zenginliğinden kaynaklanmıştır.[40]

Matbuata büyük önem veren Hacı Zeynelabidin şöyle diyordu: "Ben matbuatı halkın manevi-maarif ve ekonomik yönden yükselişinin güçlü araçlarından biri olarak görüyorum, bu yüzden gazetelere maddi destek vermeği kendime borç bilirim."[41] 1895 yılında Hacı Zeynelabidin Bakü'de Rusça neşredilen "Kaspi"

39 Süleymanov, s. 92.

40 F. Əhmədova, "Hacı Zeynalabdin Tağıyev: tarixi qayıdış", *Azərbaycan Tarixi Muzeyi-80*, Bakı 2001 (ss. 24-30), s. 24-25.

41 *Hacı Zeynalabdin Tağıyev (Müəllif heyəti..)*, s. 120.

gazetesini satın alarak Azerbaycan aydınlarını bu gazete etrafında toplamış, Alimerdan Bey Topçubaşov'u ise gazetenin editörü olarak görevlendirmiştir. Bu tarihten itibaren "Kaspi" gazetesi Azerbaycan sosyal-politik düşüncesinin kürüsü konumuna gelmiştir. Gazetede Müslüman halkların sorunları, eğitim ve dil meseleleri gündeme getirilmiştir. "Kaspi" gazetesi Rusça yayınlanmasına rağmen, milli ideoloji konulara büyük duyarlılık göstermiş, Azerbaycan'ın sosyal-siyasi, ekonomik ve kültürel hayatını tüm yönleriyle ele almıştır. Dönemin öncü düşünürleri – Hasan Bey Zerdabi, Ahmet Bey Ağaoğlu, Ali Bey Hüseyinzade, Firudin Bey Köçerli vb. "Kaspi" ile iş birliği yapmışlardı. 1905 yılında 28 yıllık aradan sonra Azerbaycan Türkçesinde yayıma başlayan "Hayat" gazetesinin destekçisi yine Hacı Zeynelabidin Takîyev'di. 1906 yılında basılan "Füyûzat" dergisi de Hacı'nın maddi desteği ile yayınlan hayatına başlamıştır. Büyük hayırseverin matbuata verdiği desteği 1906-1908 yıllarında Bakü'de yayınlanan "Debistan" çocuk dergisinde yayımlanmış bir yazıdan da görmek mümkündür. Dergi çalışanlarından Aliabbas Rzayev anılarında şöyle yazar:

> "Ben kendisine abonelerin çok az olduğunu, derginin zarar ederek çalıştığını ve bu sebeple de yazarlar… derginin yayınlanmasını durdurmak istediklerini söyledim. Bu yüzden masrafları azaltmak için derslerden kalan zamanımda (o zaman Bakü şehrinde 6 sınıflı Aleksey okulunda öğrenim görüyordum) gönüllü ve ücretsiz olarak ofis yöneticisi, bekçi ve şehir abonelerine dağıtıcı olarak çalışmayı üstlendim. Bununla da dergi için 3 eleman maaşına tasarruf ettim. Yazarlar "Debistan" dergisinin yayınlanmasını geçici olarak sürdürmeyi kabul ettiler. Hacı bu hayırlı davranışımı çok övdü ve süreli yayınların özellikle de çocuklarımız için derginin faydalarıyla ilgili bir hayli güzel sözler sarf ederek, hemen bana abonelik makbuzlarını doldurma görevi verdi. Ben Hacı'yı, kendisinin kız okulu için 12, şehirdeki Rus-Azerbaycan okulları için ise 5, 6, 7, nüshaya abone yaptım. O, genel olarak, derginin 50 nüshasına abone oldu ve yazar – editör Caferov'a şunları iletmemi istedi: Caferov kız okulunun makbuzlarını, tahsilat için Hacı'nın ofisine, diğer okulların makbuzlarını ise Şehir Başkanına versin. İkinci makbuzların ödemesi reddedilirse onları da Takîyev'in ofisine versin. Bundan başka Hacı bana, yazar-editörlere; yılmamalarını, hayırlı işlerini sürdürmelerini ve zor durumlarda onlardan kendi yardımını esirgemeyeceğini iletmemi istedi."[42]

Hacı Zeynelabidin Takîyev matbuata destek sağlarken gazetelerde yayımlanan yazıları de dikkatle takip ediyordu. Aşağıdaki satırlar Hacı'nın biyografi yazarlarından birine aittir:

42 *Hacı Zeynalabdin Tağıyev haqqında xatirələr,* s. 104-105.

> "Hacı, her gün, kabulüne gelenlerle görüştükten sonra kendine zaman ayırarak Farsça, Arapça, Rusça, Fransızca yayınlanan gazete ve dergileri okutturmakta, okuyan mirzaları dikkatle dinleyip gerekli yerlerde yorum yapıyordu. Mütercimler tam zamanında geliyorlardı. İlk başta Mirza Sadık Kafkasya, İran, Hindistan ve Osmanlı'da Azerbaycan dilinde, Türkçe, Farsça ve Arapça yayınlanan makaleleri okuyup çeviriyordu. Mütercim Hacı'nın dikkatini daha çok ortak çıkarlarla ilgili konulara, örneğin, hayır kuruluşlarının ve okulların oluşturulması, otellerin ve hastanelerin inşası gibi konulara yöneltiyor ve gereken destekle ilgili fikir oluşturuyordu. Ardından mütercim Kadusli Rus ve Fransız gazetelerinde basılan makaleleri okumaya başlayarak Avrupa konuları ve siyaseti ile ilgili Hacını bilgilendiriyordu. Hacı'nın zekâsı ve hafızası çok güçlü olduğu için o, her konuyu hangi gazetede ve ne zaman okuduğunu aklında tutuyordu. Böylece dünyada olup bitenlerle ilgili bilgi sahibi olarak umumi hayır işlerinin dışında kalmıyordu."[43]

Hacı Zeynelabidin edebi eserlerin neşrini desteklemiş, Azerbaycan'ın ünlü ediplerinden N.Vezirov, S.A.Şirvani, S.M.Efendiyev, N.Nerimanov, A.Hagverdiyev, M.Hadi'nin ve başkalarının eserlerini aynı zamanda coğrafya, şeriat vb. ders kitaplarının basımını üstlenmiştir. Bu eserler Azerbaycan halkının kültürel ve manevi gelişiminde önemli rol oynamıştır. Hacı Zeynelabidin'in Kur'anın Azerbaycan Türkçesinde bastırmayı kendisine manevi bir borç olarak görmüş, mealini Bakü Kadısı Ahund Mirmuhammet Kerim Caferzade'ye havale etmiştir. Mealin hazırlanmasına dönemin ünlü din adamları Mirza Abuturab Ahundov ve Ahund Ruhulla da yardım etmişlerdi. Meal; 1904 yılında Bakü'de üç ciltlik kitap halinde "Kitâb-ı Keşfü'l-hakayık. Tefsir-i Kuran-i Şerif" adıyla basılmıştır.

3.4. Azerbaycan Dışındaki Yardım Faaliyeti

Hacı Zeynelabidin Takîyev Azerbaycan dışında da kayda değer yardım faaliyetlerinde bulunmuştur. Alimerdan Topçubaşov, Takîyev'in Müslüman halkları arasında büyük nüfuza sahip olduğunu belirterek şöyle yazmıştır:

> "Hacı Zeynelabidin Takîyev'in hayırseverlik aynı zamanda eğitim alanında yaptığı işler kendisine, halk arasında saygınlık, Müslümanlar arasında ise gerçek bir hayranlık kazandırmıştır. Bunun sonucu olarak Hacı Zeynelabidin Takîyev iyi ve yardımsever çalışmalara hassasiyeti olan bir kişi olarak diğer zengin Müslümanlardan seçiliyor. Bu sebepten de ülkemizde ve aynı

43 "Sərvət və səxavətlə məşhur cənab Hacı Zeynalabdin Tağıyevin tərcumeyi-halı", *Hacı Zeynalabdin Tağıyev haqqında xatirələr*.., (ss. 41-61), s. 53.

> zamanda Rusya'nın iç eyaletlerinde yaşayan Müslümanlar için ender ve sosyal içerikli hayır çalışmaları Hacı Zeynelabidin Takîyev'in herhangi bir şekilde katılımı olmadan gerçekleşmez. Bu açıdan bizim Müslümanlar Sayın Takîyev'i diğer din kardeşlerine örnek olarak göstermeğe alışmışlar. Sonuncular belki de Bakülü hayırseverden daha zengindirler fakat insanın kendinsen sonra bıraktığı en güzel hatıra olan manevi değerler, iyiliğe ve yardıma sevgi açısından çok fakirler."[44]

Hacı Zeynelabidin Takîyev 1898 yılında St.Petersburg'daki Müslüman Hayır Cemiyetinin kurucularından biriydi. Cemiyetin amacı fakir Müslümanlara destek olmak, ihtiyaç sahibi öğrencilere; orta ve yüksek okullara kabul edilmelerine ve eğitime devam etmelerine destek olmaktı. Hacı ve eşi Sona Hanım bu amaçla tek seferde 11000 ruble para yatırarak, cemiyetin mali temelini atmışlardır. Bir süre sonra Hacı Zeynelabidin Takîyev Müslüman Hayır Cemiyeti fonuna ihtiyat akçası olarak 51000 ruble daha yatırmıştır. O Kurucu Heyetin Onur Üyesi olarak seçilmiş, St. Petersburg'da cami inşası için para toplama faaliyetine katılmıştır. O sırada bu hayırlı iş için Rusya genelinde Müslümanlar tarafından para toplanıyordu. Camiye; inşası sırasında önemli destek veren Buhara Emirinin ismi verilmiş ve resmi olarak 1913 yılında ibadete açılmıştır. St. Petersburgdaki Cuma Camisi Avrupa'nın en büyük camilerinden biridir.[45]

Hacı Zeynelabidin Takîyev'in matbuata verdiği destek sadece Bakü'de neşredilen gazetelerle sınırlı değildi. Hacı, 1900-1906 yıllarında İran'da neşredilen "Muzaffer" ve "Gilan" gazetelerini, Dağıstan'da basılan ilk toplumsal ve siyasi içerikli "Tang Çolpan" dergisini finanse etmiş, "Terbiyeci" gazetesine maddi destek vermiştir. O, bu gazetenin hacmini bir sayfa artırmayı önermiş ve bu sayfanın basım giderini üstlenmiştir. Hacı Zeynelabidin Takîyev Türk Dünyasının büyük düşünürü İsmail Bey Gaspıralı'nın Bahçesaray'da çıkardığı "Tercüman" gazetesinin dağıtımına da destek vermiş ve gazetenin Kafkasya'daki abone ücretini ödemiştir. Hindistan'ın Kalküta şehrinde basılan müterakki görüşlü "Hablu'l-metin" ("Sağlam İp") gazetesine maddi yardımda bulunan Hacı Zeynelabidin Takîyev gazetenin abone ücretini karşılayarak çeşitli ülkelerin bilim adamlarına dağıtılmasını sağlamıştır.

Hacı Zeynelabidin Takîyev, yaptığı yardımlarla Müslüman dünyasında ün kazanmış birisiydi. Mısır'ın Okullar ve Üniversiteler Müdürlüğü'nün Hacı'ya gönderdiği mektup şöyle yazıyordu:

> "İslam'ın büyük onuru, kıymetli Zeynelabidin Takîyev'e. Sizin şöhretli kişiliğinizle, Müslüman dünyasındaki onur güneşi doğduğu mutlu bir

44 Топчибашев А.,…, *Каспий*, 22 сентября 1901 г.

45 Топчибашев А.,…, *Каспий*, 22 сентября 1901 г.

> zamanda tüm dünya Müslümanları olarak büyük Yaradan'dan, sizin daha da yücelmenizi diliyoruz. Size olan büyük saygımızla bildirmekteyiz ki dün Mısır'ın tüm ilk okulları müdürü… Tur Tent'in numunevî okulunda sizin hayat ve faaliyetlerinizle ilgili, Müslümanların yararına gördüğünüz yardımlara atfedilmiş kitaptan bir bölümü okumamıza izin verdi. Bu bizim için büyük onurdu. Müslümanların itibarını başka halkların gözünde yükselttiğiniz için size minnettarız"[46]

Hacı Zeynelabidin Takîyev'in Osmanlı'da da bazı yardım faaliyetlerinde bulunduğu bilinmektedir. O, 25 Şubat 1914 tarihinde diğer Bakü zengini Musa Nakîyev'le birlikte Edirne'de inşa edilen Darüleytam'a beşer bin ruble yardım etmişti. Hacı Zeynelabidin aynı zamanda Selimiye Camisinde üç ciltten ibaret Keşfü'l-Esrar adlı eseri göndermiştir. O, büyük Laleli yangınından sonra sokakta kalanlar için Teyyare apartmanlarını (bugünkü Merit oteli) inşa ettirmiştir. Kur'anın Azerbaycan Türkçesindeki mealini 4000 altın değerinde taşlarla süsleyerek Yusuf Ziya Talipzade aracılığıyla Sultan İkinci Abdülhamit'e hediye olarak göndermiştir. Ayrıca Edirne valisi Adil Bey'in isteği üzerine Bulgarların zulmünden kaçan mülteciler için İstanbul'daki Nobel şirketi aracılığıyla bir ay içinde bin altın göndermişti.[47]

Hacı Zeynelabidin Takîyev sadece Müslümanlara yardımla yetinmemiştir. Neriman Nerimanov bu konuda şöyle yazar:

> "O, diğer milletlere, devlet, halk tarafından yapılan çalışmalara büyük hizmetler göstermiş ve göstermektedir. Sadece Bakü'de değil hatta başka şehirlerde de yeni açılan hastanelere, okullara, hayır kurumlarına Hacı'nın büyük desteği olmuştur ve olmaktadır. Başka milletler Hacı'nın hizmetlerinin karşılığında ona gerekli saygıyı göstererek he zaman gazete sayfalarında Hacı'dan övgüyle bahsetmekteler."[48]

3.5. Ödülleri

İş hayatındaki başarılarından ve hayır hizmetlerinden dolayı Takîyev birçok ödüle layık görülmüştür. 1900 yılında Takîyev nesline "fahri vatandaş" statüsü verilmiştir. Bu unvan Rusya'da ayrıcalıklı sınıfa mensup olan kişilere verilen onursal bir paye idi. Bu statüye sahip tebaa askerlik hizmetinden, can vergisi ödemekten ve cismani cezalardan muaf tutulurken şehirlerin yerel yönetim kurumlarında yer alabiliyorlardı. Hacı Zeynelabidin "ülke ticareti ve sanayisi

46 *Hacı Zeynalabdin Tağıyev (Müəllif heyəti..)*, s. 10-11.

47 O.Yeşilot, *Hacı Zeynelabidin Tagiyev,* İstanbul 2004, s. 93-94.

48 Nərimanov, s. 26.

alanında hayırseverlik faaliyetleri" dolayısıyla 17 Ağustos 1905 tarihinde ticari faaliyetler müşaviri unvanıyla ödüllendirilmiştir. 25 Ocak 1907 tarihinde kendisine "hakiki sivil müşavir" rütbesi verilmiştir. Rusya İmparatorluğu unvanlar hiyerarşisinde 4. derecede (toplamda 14 dereceden oluşan hiyerarşi) yer alan "hakiki sivil müşavir" unvanı askeri hiyerarşide tuğgeneral ve kontr-amiral rütbelerine eşdeğerdi. Rusya İmparatorluğu Senatosunun 8 Şubat 1910 tarihli kararnamesiyle Hacı Zeynelabidin Takîyev asil soylu unvanına layık görülmüştür.

Bunların dışında Hacı Zeynelabidin Takîyev Rusya İmparatorluğunun, üzerinde "Çabalarından Dolayı" yazısı bulunan iki gümüş ve üç altın madalya, İmparator III Aleksandr döneminin gümüş hatıra madalyası, "Kızıl Haç" nişanı, III. ve II. dereceli Aziz Stanislav madalyasının, İran'ın I-V dereceli "Şir-i Hurşit" madalyası, Buhara'nın II. dereceli altın ve gümüş madalyalarıyla ödüllendirilmiştir.[49]

4. Azerbaycan Cumhuriyeti Döneminde H. Z. Takîyev'in Faaliyetleri

28 Mayıs 1918'de Azerbaycan'ın bağımsızlığa kavuşmasından sonra Hacı Zeynelabidin Takîyev, faaliyetlerini milli devletin çıkarlarının korunmasına yönelterek genç cumhuriyetin güçlenmesi ve kalkınmasına her zaman destek vermiştir. Bakü'yü işgalden kurtaran Kafkas İslam Ordusunun komutanı Nuri Paşa'yı evine misafir eden Hacı Zeynelabidin, onun şerefine büyük bir ziyafet düzenlemiştir. Cumhuriyet parlamentosu Hacı Zeynelabidin Takîyev'in tesis ettiği Rus-Müslüman Kız Okulu'nun binasında faaliyet göstermiştir. 1918-20 yıllarında Hacı Zeynelabidin'in tekstil fabrikası ülkenin ekonomik hayatında önemli rol oynamaya devam etmiş, Azerbaycan Ordusunun askeri giysilere olan ihtiyacını karşılamıştır. Takîyev'in en büyük dileklerinden biri de Cumhuriyet döneminde gerçekleşmiştir: 1 Eylül 1919 tarihli kanunla Bakü Üniversitesi tesis edilmiştir. Hacı Zeynelabidin üniversiteye maddi desteğini esirgemeden, ticaret evinin – pasajının gelirini bu kuruma bağışlamıştır.

Cumhuriyetin önde gelen isimlerinden Naki Bey Şeyhzamanlı, anılarında şöyle yazar:

> "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ikinci senesinde cumhuriyet Üniversitesinin açılış törenine Hacı da davetlidir. Herkeste bir sevinç, bir ferahlık vardı. Bu arada nutuklar söyleniyor ve şenlik yapılıyordu. Hacı söz istiyor ve alkışlar arasında ayağa kalkarak konuşmak isterken gözleri yaşarıyor. Bir müddet bu halde tevakkuf ettikten sonra, sözlerine şöyle başlar: "Aziz

49 *Hacı Zeynalabdin Tağıyev (Müəllif heyəti..)*, s. 72.

> vatandaşlarım, ben Bakü'de birçok mekteplerin açılış töreninde bulundum ve hepsinde sevindim, çünkü Rus mekteplerinde bile Türk halkımız irfana kavuşuyordu. Bakü'de bir üniversite kurulmasını çok arzu ediyordum, bir aralık düşündüm bile, ancak Kafkasyalı Ermeni, Tiflis'te kendi hesabına üniversite açmak için Rus hükümetinden müsaade istemişti. Ne yazık ki Ermeniye ret cevabı verildi, benim de ümidim kat'i olarak kesildi. Bu ne büyük talih ki Ulu Tanrım beni meyus etmedi. Tanrı'nın inayeti ve halkımızın gayretiyle Milli Cumhuriyetimizi kurduk, bugün de cumhuriyetimizin ilk üniversitesinin açılış törenini yapıyoruz. Ben bu hayır ve irfan müessesesine kudretim nispetinde bağışta bulunmak istiyorum. Benim de bu irfan ocağında hizmetim olsun diye, kendi malım olan Hacı Zeynelabidin pasajını bu hayır müessesesine hibe ediyorum' diyerek sözlerine son verdi ve sürekli alkışlar arasında kürsüden indi."[50]

Naki Bey Şeyhzamanlı yine anılarında 1919 yılında yapılan yardım toplantısı ve bu toplantıya Hacı Zeynelabidin Takîyev'in katılımını şöyle tasvir eder:

> "Azerbaycan Milli İstiklal devrinde ilk Nevruz bayramını şehir kulübünün muhteşem salonunda kutluyoruz. Cemiyet-i Hayriye reisi Avukat Kasım Kasımzade, masasını giriş kapısında koydurmuş, gelenlerden bağış topluyor, ben de oradayım. Bir aralık Hacı Zeynelabidin geldi ve cemiyet reisinin yanına oturdu. Cemiyet reisinden kimler gelmiş ve ne vermişler diye sordu. Hacıdan evvel geçen zenginler baktılar ki Hacı içeriye girmedi, hemen yerlerinden kalkarak Hacı'nın bayramını tebrike geldiler. Hacı onlara: "Şimdi esir değiliz, müstakiliz. İstiklalini bütün dünyaya ilan etmiş bir Türk milletiyiz. Hükümetimizin külfeti çok ve ağırdır, biz de cemiyet faaliyetini ona göre ayarlamak zorundayız. Her eksiğimizi Hükümete yüklemeyelim, vermiş olduğunuz paraları çok az buldum' dedi. Koltuğundan çek defterini çıkararak 'Ben elli bin ruble teberru ediyorum, bugün burada para değil, hep çek isterim" dedi Çek defterleri çıktı ve çekler verildi. Hacı iki saat orada kalarak her gelenden çek aldı."[51]

Göründüğü gibi Hacı Zeynelabidin kişisel nüfuzu ve faaliyetleriyle genç Azerbaycan devletine her türlü destek vermiştir. Bu dönemde Hacı Zeynelabidin üst düzey ziyaretlerde bulunan yurt dışı misafirleri kendi sarayında ağırlardı. Büyük Britanya'nın diplomatik misyonunun başı, General Oliver Wardrop Bakü'ye geldiğinde Takîyev, mülkünün bir kısmını ona tashih etmiş, ABD misyonu üyeleri yine Takîyev'in mülkünde konaklamış ve burada Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Başbakanı Nesib Bey Yusifbeyli tarafından kabul edilmiştir.

---

50 N. Şeyxzamanlı, "Boyuk xeyriyyəci Hacı Zeynalabdin Tağızadə (xatirə dəftərindən bir yarpaq)", *Hacı Zeynalabdin Tağıyev haqqında xatirələr* (Tərtib edən: F.Cabbarov), "XAN" nəşriyyatı, Bakı 2017 (ss. 65-82).

51 Keykurun, s. 184; Şeyxzamanlı, s. 72.

Sonuç

Ölümünden sonra Hacı Zeynelabidin Takîyev'in faaliyetleri Sovyet rejimi tarafından unutturulmaya çalışılsa da kadirşinas Azerbaycan halkı her zaman bu büyük insanın ismini saygı, minnet ve şükranla hatırlamıştır. Onun necip kişiliği, halkına, milletine ve ümmetine olan sevgisi ve yaptığı hayırlı emeller kuşaktan kuşağa aktarılmış ve insanların hafızasına ebediyen yazılmıştır. Tüm servetini bir anda kaybeden Hacı Zeynelabidin Takîyev'in kaybolmayan en yüce değeri milletine olan sonsuz sevgisiydi.

Hacı Zeynelabidin Takîyev hakkında gerek sağlığında gerekse isminin yasaklandığı ve genelde olumsuz bir kişilik olarak karakterize edildiği Sovyet döneminde, ayrıca Azerbaycan'ın bağımsızlığa kavuşmasından sonra çok şey yazılmış ve söylenmiştir. Yaşadığı dönemde "milletin babası" adını kazanmış, büyük nüfuz ve saygınlığa sahip, hayır işleri ile ülkesinden çok uzaklarda şöhret kazanmış bu insanı tanımayan tek bir Azerbaycanlı bulmak imkansızdır. İlginçtir ki Azerbaycan'da binlerce kişi mukaddes haç ziyaretinde bulunmalarına rağmen, bugün bile "Hacı" derken halkın büyük çoğunluğunun aklına Hacı Zeynelabidin Takîyev gelmektedir.

Hacı Zeynelabidin milli ekonominin temelini atanlardan birisi olarak 19. yüzyılın sonu - 20. yüzyılın başlarında yaşanan en önemli olaylarda doğrudan veya dolaylı olarak yer almıştır. Dikkat çeken bir başka husus da bir aydın, devlet adamı veya ünlü politikacı olmamasına rağmen çağdaşları tarafından yapılan çalışmalarda Hacı Zeynelabidin isminin çok daha fazla zikredilmesidir.

Hacı Zeynelabidin'in popülaritesini anlamaya çalışan çok insan vardır. Zira halkın içinden çıkıp kendi çabalarıyla büyük servet sahibi olan, aynı zamanda servetini halkının gelişim ve refahına sarf eden, milletinin aydınlanması için her türlü maddi ve manevi fedakârlığa katlanan bu insan kelimenin gerçek anlamıyla bir fenomendir. Kuşkusuz onun şahsiyeti ve hayırlı emelleri uzun süre ilgi odağında kalacak ve araştırılacaktır. Yüz yıl önce "Baku" gazetesinde Hacı'yla ilgili yapılan bir değerlendirme bu fenomenin kısmen de olsa anlamamızı sağlayabilir:

> "Takîyev tüm Kafkas Müslümanlarının onuruydu. Onun ismi saygı ve sevgiyle anılıyordu. O, Müslümanların gizli hükümranı idi. Bu hüküm ve ihtişamın, bu büyük popülaritenin sırrı nededir? Zenginlik mi? Ama Müslümanların içinde ondan katbekat daha zengin insanlar vardır ve olmuştur. Fakat Kafkasya'da Müslümanlar için onlar değil, Takîyev merkezde olmuştur. Başkası değil sadece onu, gönüllü olarak kendilerine önder kabul etmişler. Belki entrika yapmak, kurnazlık, göz boyama becerisi, kitleyi, onun ruhunu incelikle hissedebilme becerisi. Bu da olmuş ola bilir.

> Fakat sadece bununla Takîyev'in elde ettiği mevkii kazanmak mümkün değildir. Şüphesiz ki onda halkın beğenisini toplayan bir şeyler vardır ki Takîyev'in ismi ve cazibesi onları kendine hayran bırakıyordu. Bir halk, entrika ve kurnazlıkla uzun süre kandırılamaz ve etki altında tutulamaz. Bu sıradan duvar ustası, eğitimsiz Tatar [Türk], halkın içinden, onun en alt tabakalarından çıkmış ve zirveye yükselmiştir. H.Z.Takîyev – büyük, parlak, orijinal bir simadır. Büyük zekâ, büyük enerji sahibidir."[52]

Milleti için gördüğü büyük işler Azerbaycan tarihinin Hacı Zeynelabidin Takîyev sayfasının zenginlik ve parlaklığını, olağan üstü yeteneğini, becerisini, vatanseverliğini, insan severliğini açıkça göstermektedir. Neriman Nerimanov şöyle yazıyordu: "…Hacı gibi binlerle zengin Müslüman vefat etmiş ve edecektir, fakat vatana ve millete Hacı'nın yaptığı hizmetlerin binde birini yapmamışlardır."[53] Bu tespitler bugün de güncelliğini korumaktadır.

Büyük yardımsever, başarılı girişimci ve kanaat önderi olarak Hacı Zeynelabidin Takîyev Azerbaycan tarihinde ebedi iz bırakmıştır. Onun yaptığı tüm çalışma ve faaliyetler milletinin mutlu istikbali ve vatanının refahı içindir. Çağdaşlarının söylediği gibi Hacı Zeynelabidin Takîyev hayatteyken insanların kalbinde yer edinmiştir. Hayatı, faaliyetleri ve yaptığı işlerle her insana örnek olacak Hacı Zeynelabidin Takîyev Azerbaycan halkının onur duyduğu mümtaz şahsiyetlerdendir.

52 *Бакy*, 18 марта 1912 г.

53 Nərimanov, s. 28.

Kaynakça

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi: f. 314, l. 2, d. 115, vv. 4-7 ark.

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi: f. 314, l. 2, d. 329, v. 17.

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi: f. 389, l. 10, d. 13, vv. 77-78.

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi: f. 389, l. 6, d. 62, vv. 43-45.

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi: f. 389, l. 7, d 1, v. 7 ark.; f. 389, l. 7, d 14, v. 57 ark.

Azerbaycan Cumhuriyeti S.Mümtaz Devlet Edebiyat ve İncesanat Arşivi: f. 675, l. 2, d. 103, v. 24.

Cabbarov F., *H.Z.Tağıyevin qız məktəbinin tarixindən*, "Ziya" nəşriyyatı, Bakı 2011.

Cabbarov F., Hacı Zeynal Abdin Tağıyevin doğum tarixinin muəyyənləşdirilməsinə dair, *Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi - 2009*, Bakı 2009 (ss. 308-316).

Əhmədova F., "Hacı Zeynalabdin Tağıyev: tarixi qayıdış", *Azərbaycan Tarixi Muzeyi-80*, Bakı 2001 (ss. 24-30).

Hacı Zeynalabdin Tağıyev (Müəllif heyəti: N.Vəlixanlı, N.Tahirzadə, F.Cabbarov, M.Məmmədov), "MAS Matbaacılık", İstanbul 2010.

Hacı Zeynalabdin Tağıyev haqqında xatirələr (Tərtib edən: F.Cabbarov), "XAN" nəşriyyatı, Bakı 2017.

İsmayıl M., İbrahimov M. *El atası*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1994.

İsmayılov M., İbrahimov M. *Azərbaycan neft sənayesinin inqilabaqədərki tarixi*, "Elm" nəşriyyatı, Bakı 1991.

Keykurun N., *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinden Hatırlar (1905-1920),* İlke yayıncılık, Ankara1998

Nərimanov N., "Hacı Zeynalabdin Tağıyevin əlliillik məişəti və cəmaətə xidmətləri", *Hacı Zeynalabdin Tağıyev haqqında xatirələr* (Tərtib edən: F.Cabbarov), "XAN" nəşriyyatı, Bakı 2017 (ss.12-37) s. 18.

Rusya Devlet Tarih Arşivi: f. 587, l. 33, d. 1004, v. 43.

Rusya Devlet Tarih Arşivi: f. 587, l. 33, d. 1004, v. 43.

"Sərvət və səxavətlə məşhur cənab Hacı Zeynalabdin Tağıyevin tərcumeyi-halı", *Hacı Zeynalabdin Tağıyev haqqında xatirələr* (Tərtib edən: F.Cabbarov), "XAN" nəşriyyatı, Bakı 2017 (ss. 41-61).

Süleymanov M., *Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim,* Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1987.

Şeyxzamanlı N., "Böyuk xeyriyyəci Hacı Zeynalabdin Tağızadə (xatirə dəftərindən bir yarpaq)", *Hacı Zeynalabdin Tağıyev haqqında xatirələr* (Tərtib edən: F.Cabbarov), "XAN" nəşriyyatı, Bakı 2017 (ss. 65-82).

Yeşilot O., *Hacı Zeynelabidin Tagiyev,* İstanbul 2004.

Акционерно-паевые предприятия России, Издательство Министерства торговли и промышленности Москва 1913.

Баку, 18 марта 1912 г.

Как выйти нам из нефтепромышленного кризиса (предложение бакинского нефтепромышленника Г.З.Тагиева), Русская типография, Баку 1886.

Каспий, 1 марта 1917 г. № 48.

Каспий, 17 марта 1905 г. № 47.

Менделеев Д., *Нефть. Энциклопедический словарь*, Издание Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона, 1897.

"Открытие первой русско-мусульманской женской школы, *Каспий*", 9 октября 1901 г.

Топчибашев А., "По поводу открытия в Баку женского русско-мусульманского училища", *Каспий*, 22 сентября 1901 г.

Türkleşmek, İslamlaşmak ve Avrupalılaşmak Yolunda Ali Bey Hüseyinzade

Alaattin UCA*

Giriş

19. yüzyıl Azerbaycan için aydınlanma döneminin başlangıcıdır. Azerbaycan'da sosyal ve kültürel düşüncede yeni bir sayfanın açıldığı bu dönem, Mirza Fethali Ahundzade ile başlayıp Hasan Bey Zerdabi, Ali Bey Hüseyinzade ve Ahmet Ağaoğlu ile devam etmiştir. Ayrıca Hacı Zeynelabidin Takîyev, Mehmet Emin Resulzade, Alimerdan Bey Topçubaşı, Nesib Bey Yusufbeyli, Fethali Han Hoyski, Mirza Bala Mehmetzade, Üzeyir Hacıbeyli, Mirza Elekber Sabir, Mehemmed Hadi, Celil Memmedkuluzade, Ömer Faik Numanzade, Cafer Cabbarlı ve Hüseyin Cavid gibi önemli şahsiyetler de bu sürece büyük katkıda bulunmuşlardır. Bu döneme *Azerbaycan Rönesansı* ya da *Azerbaycan Aydınlanma Çağı* denilmektedir.[1]

İlk olarak 1875-1877 yılları arasında Hasan Bey Zerdabi tarafından Azerbaycan Türkçesinde *Ekinci* gazetesi çıkarılmıştır. Ayrıca 1879-1884 yılları arasında yayımlanan *Ziya (Ziya-yı Kafkasiyye)*; 1891-1893 yıllarında yayımlanan *Keşkül* de bu dönemin önemli yayın organları arasında görülmektedir.

* Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi, Doç.Dr.

1 Alaattin Uca, "Azerbaycan Milli Uyanışının Gerçekleşmesinde Zeynel Abidin Tagiyev, Mirza Fethali Ahundzade ve Hasan Bey Zerdabi'nin Hizmetleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 7, Erzurum 1997, s. 203; Alaattin Uca, "Mirza Fethali Ahundzâde'nin Türk Dünyası'na Hizmetleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 17, Erzurum 2001, s. 365-366.

20. yüzyılın başlarında gerçekleşen ve Rusya'da özgürlük ortamının gelişmesine katkıda bulunan 1905 İhtilâli Azerbaycan'ın siyasal, sosyal ve edebî düşünce alanını, aynı zamanda Azerbaycan matbuatını etkilemiştir.[2] Ali Bey Hüseyinzade'nin Ahmet Ağaoğlu ile birlikte yayımladığı, sayfalarında bizzat Türk tarihi, Türk-Ermeni ilişkileri, Rusya'da siyasal ve sosyal gelişmeler, Makedonya meselesi, misyonerlik sorunu, önemli günler ve insanlık görevleri gibi pek çok konuda makalelere yer verdiği *Hayat* gazetesi[3], Ahmet Ağaoğlu'nun tek başına yayımladığı *İrşad* ve *Terakki* gazeteleri, Mehmet Emin Resulzade tarafından yayımlanan *Açık Söz* gazetesi, Azerbaycan'da Aydınlanma Çağı'nın gelişmesine büyük ölçüde katkıda bulunmuştur. Ayrıca Ali Bey Hüseyinzade'nin 1906-1907 yılları arasında yayımladığı edebî muhtevalı *Füyûzat* dergisi ve Celil Memmedkuluzade tarafından 1906-1920 yıllarında yayımlanan *Molla Nasreddin* adlı mizah dergisi bu dönemin önemli yayınlarındandır.[4]

Ali Bey Hüseyinzade Azerbaycan Aydınlanma Çağı'nda *Hayat* gazetesinin yanı sıra kendi kurduğu *Füyûzat* dergisinde Türk dili meselesini nesnel bir bakış açısıyla ele almış ve edebî dile yönelik sorunları çözmeye çalışmıştır. Onun *Füyûzat*'ta ileri sürdüğü imla, tercüme ve alıntı konularındaki görüşleri bugün de güncelliğini korumaktadır. Bu yüzden *Füyûzat* dergisinin dili, Azerbaycan Türkçesi edebî dil tarihini araştırmak isteyenler için mükemmel kaynaklardan biridir. *Füyûzat*'ın dili anlaşılır, entelektüel düzeyde ve aynı zamanda edebî bir dildir. Ali Bey Hüseyinzade "dil birliği" veya "umum Türk edebî dili" düşüncesini burada ele almış ve bu düşünceyi ilk defa ortaya atmış, Türk halklarının önce kendilerini sonra birbirlerini tanımalarını ve onların siyasi, ekonomik ve ilmi yönden gelişmelerini hedeflemiştir. Ali Bey Hüseyinzade *Füyûzat* yoluyla matbuata ilmî ve felsefi nitelik kazandırmıştır. Bilgilendirici ve millî bir dilin kullanıldığı *Füyûzat*'ta öyle yazılar vardır ki her birinde neredeyse bir kitap yazılabilecek kadar fikir bulunmaktadır.[5]

Ali Bey Hüseyinzade, düşünce ve hayal dünyasında Batılı ve Doğulu filozof ve bilginlerin düşüncelerini tartan, karşılaştıran ve bunlardan kendine özgü sentez

---

2 Rusya'da 1905 İhtilâlinin başlangıcı, 9/22 Ocak 1905 Pazar günü taleplerini Çar II.Nikola'ya iletmek için Petersburg'da Kış Sarayı önünde toplanan işçilere ateş açılması sonucu yaşanan ve "Kanlı Pazar" olarak nitelendirilen gelişmeler olmuştur. Rusya'nın aynı yıl Japonya ile giriştiği savaşta başarısız olması da istikrarsızlığı artırmıştır. Dolayısıyla 1905 yılı sonlarına kadar Rusya grevlerin, itaatsizliklerin görüldüğü karışık bir dönemden geçmiştir. 1906 yılına girerken Çar hükümeti istikrarı nispeten sağlamaya başlamıştır (Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar",* 5. baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010, s. 379, 381, 388).

3 Ömer Faruk Süleymanoğlu, "Ali Bey Hüseyinzâde'nin Makaleleri Üzerine Bir Araştırma", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*, Kars 2004, s. 273.

4 Ziya Musa Buniyatov, "Azerbaycan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 4, İstanbul 1991, s. 321.

5 Sədaqət Hüseynova, *"Füyuzat" jurnalı və dil problemləri*, Elm, Bakı 2006, s. 277-281.

yapabilen bir fikir adamıdır. Bu özelliği ile Azerbaycan Aydınlanma Çağı'nın ilkleri arasında yer almıştır.[6]

Ali Bey Hüseyinzade aynı zamanda Türkçülük fikrinin ünlü mütefekkirlerindendir. Ali Bey Hüseyinzade çağdaşları tarafından "Kafkasya Müslümanlarının Babası", "Resul-ül Hak", "Irkın En Mükemmel Önderi", "Türk Dünyasının Mücahidi", "Küll-i Müslüman Âleminin İftiharı" gibi unvanlarla da anılmıştır.[7]

1. Ali Bey Hüseyinzade'nin Yaşamı ve Faaliyetleri

1.1. Yakın Çevresi ve Eğitim Hayatı

Ali Bey Hüseyinzade 24 Şubat 1864 tarihinde Azerbaycan'ın Salyan kasabasında dünyaya gelmiştir. Babası Tiflis Müslüman Mektebi muallimlerinden Molla Hüseyin, annesi ise Kafkas Şeyhülislamı Ahund[8] Ahmet Hüseyinzade (Salyânî)'nin kızı Hatice Hanım'dır.[9] Ali Bey Hüseyinzade küçük yaşta annesini ve babasını kaybetmiştir.[10] İlköğrenimini babasının görev yaptığı Tiflis Müslüman Mektebi'nde almıştır. Anne ve babasının vefatından sonra, dedesi olan Şeyh Ahmet Salyânî'nin himayesinde eğitim görmüştür.[11] Şeyh Ahmet Salyânî din adamı olmakla beraber, Azerbaycan edebiyatı ile yakından ilgilenen birisidir ve Mirza Fethali Ahundzade ile dostluğu olmuştur. İşte bu ortam Ali Bey Hüseyinzade'nin ünlü bir mütefekkir olmasının yolunu açmıştır.[12] Bu yol daha sonra Tiflis Birinci Klasik Gimnazyumu'ndan[13] geçmiştir. Yani Ali Bey Hüseyinzade orta ve lise öğrenimini bu okulda tamamlamıştır. Onun bir Rus subayı olmasını da Mirza Fethali Ahundzade önlemiştir. Ali Bey Hüseyinzade, gerek dedesi Şeyh Ahmet Salyânî ve gerekse onun dostu Mirza Fethali

---

6 Sevil Garaşova, "XX. Yüzyıl Azerbaycan Fikir Tarihinde Ali Bey Hüseyinzâde'nin Yeri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* Sayı: 16, Konya 2004, s. 298.

7 Ali Asker, "Türkçülük Düşüncesinin Abide Şahsiyeti Ali Bey Hüseyinzâde (Turan) ve Görüşleri", *Türk Milliyetçiliği: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Tartışmalar* (Ed. İkbal Vurucu), Türk Ocakları Denizli Şubesi Yayınları, Denizli 2014, s. 612.

8 Ahund, Azerbaycan Türkçesinde özellikle büyük din adamlarına verilen genel ad olarak anlam bulmaktadır. (Seyfettin Altaylı, *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*, 1. baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1994, Cilt.1, s. 27.)

9 Alaattin Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti Kurucularından Türkçülük Fikrinin Ünlü Mütefekkiri Ali Bey Hüseyinzade (Turan***)**, 1. baskı, Kömen Yayınları, Konya 2017, s. 57.

10 Ali Haydar Bayat, *Hüseyinzâde Ali Bey*, 1. baskı, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1998, s. 9.

11 Ali Haydar Bayat, *Azerbaycan'ın Yiğit Evladı Ali Bey Hüseyinzade (Prof.Dr. Hüseyinzade Ali Turan) ve Türkiye'de Yayınladığı Eserleri*, 1.baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1992, s. 17.

12 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*…, s. 59.

13 Gimnazyum (veya Gimnazyum), lise düzeyinde okullara verilen bir addır (ed.n.).

Ahundzade'nin telkinleriyle bu yıllarda Türkçeye, Türklüğe ve Türkiye'ye ilgi duymaya başlamıştır.[14]

Ali Bey Hüseyinzade Tiflis'te ortaokul ve lise tahsilini bitirdikten sonra 1885 yılında Petersburg Üniversitesi Fizik-Matematik Bölümünü kazanmıştır. Burada matematik ve fizik öğreniminin yanı sıra kendisini çok yönlü yetiştirmenin yollarını aramış, Doğu ve İslam dünyasının dil ve tarihini içeren dersler almış, üniversitede mevcut fikir cereyanlarından uzak durmamış, ancak şiddete dayalı talebe hareketlerine katılmayıp kesin hükümlerden ziyade geniş ve ılımlı fikirlere meyletmiştir.[15] Şiir ve felsefenin, mütalaa ve sohbetin huzur ve asayişini, siyasetin kaba ve çirkin kavgalarına tercih etmiş, şiddetli münazaralara katılmış, ilmi ve edebî incelemeler yapan bir grupta yer almış, bir yandan Avrupa'nın ünlü şair ve yazarlarını incelerken bir yandan da Türkoloji Bölümünün derslerini takip etmiştir. Ali Bey Hüseyinzade Petersburg Üniversitesi'nde Panslavizm ve sosyalizmin etkisinde kalırken Panslavizm'den Pantürkizm mefkûresini çıkarmış, sosyalizmden de halkçılık ahlâkını almıştır.[16]

1.2. İstanbul'a Gelişi

Petersburg Üniversitesi'nden mezun olduktan sonra Ali Bey Hüseyinzade İstanbul'a gelmiş ancak burada üniversite mezunu olarak iş bulamamış ve uzun bir sınav sürecinden sonra başarılı bulunarak Askeri Tıbbiye'ye girmiştir.[17] Ali Bey Hüseyinzade öğrenci olarak Askeri Tıbbiye'ye girince, bu okulda Avrupa medeni havasını estirmiş, genel kültürüyle, ilmi ve irfanıyla bir Kuzey Yıldızı gibi parlamıştır.[18]

Ali Bey Hüseyinzade Azerbaycan'da doğmuş, Rusya'da üniversite tahsili görmüş bir Türk ve Müslümandır.[19] Türkiye de bir Türk ve Müslüman ülkesidir.

---

14 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*…, s. 60.

15 O dönem Rusya'da siyasi çekişmelerin üniversitelerde yoğun olduğu dönemdir. Lenin'in ağabeyi Aleksandr Ulyanov, Ali Bey Hüseyinzade ile arkadaş ve aynı fakültede öğrenci olup o sıralarda idam edilmiştir. Ali Bey Hüseyinzade'nin sonradan Stalin ile de tanıştığı bilinmektedir. (Ganire Paşayeva & Azer Turan, *Ali Bey Hüseyinzade Turan*, 2.baskı, Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayını, İstanbul Şubat 2014, s. 11, 23, 41.)

16 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti…,* s. 61-63.

17 Askeri Tıbbiye, II. Mahmut döneminde modern tıp eğitiminin verilmesi amacıyla 1827'de kurulmuş ve günümüzde her yıl Tıp Bayramı'nın kutlandığı 14 Mart günü eğitim öğretime başlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nil Sarı, "Mekteb-i Tıbbiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 29, Ankara 2004, s. 2; Bayat, *Azerbaycan'ın Yiğit Evladı…,* s. 19; Bay*at, Hüseyinzâde Ali Bey*…, s. 46-56.

18 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti…,* s. 63-64.

19 Ali Bey Hüseyinzade bir yazısında kendini şöyle tanımlamıştır: "*Ben Türküm, Kafkaslı bir Türküm, Türk bir Müslüman'ım, Müslüman bir insanım. Demek ki ben bu dört sıfatla dünyaya geldim, bu dört sıfatla yaşamak mecburiyetindeyim*.", (Bayat, *Hüseyinzâde Ali Bey…,* s. 11, 46.)

Ali Bey için Türkiye başka bir vatandan ziyade vatandır, hatta ana vatandır.[20] Dolayısıyla bu vatanı ve vatandaşlarını iyi tanıması gerekmektedir. İşte onun İstanbul'a ilk gelişinin sebebi de bu olmuştur.[21]

İstanbul'a gelen Ali Bey Hüseyinzade burada Ohrili İbrahim Temo, Harputlu Abdullah Cevdet, Kafkaslı Mehmet Reşit ve Diyarbakırlı İshak Sükuti gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti kurucuları ve pek çok ünlü ittihatçı ile tanışmış, onlarla birlikte çalışmış ve tıp eğitiminin yanı sıra siyasetle de iştigal etmeye başlamıştır.[22] Onun Askeri Tıbbiye'ye gelmesiyle oradaki öğrenciler Batı düşüncesini yakından tanıma imkânına kavuşmuştur. Ali Bey, oradaki öğrencilere Türklerin vatanlarının yalnızca Türkiye'den ibaret olmadığını, Rusya, Çin ve İran gibi birçok ülkede Türklerin yaşadığını anlatarak "Dış Türkler" kavramının daha iyi anlaşılmasına ve yayılmasına, ayrıca Avrupa fikir akımlarını Askeri Tıbbiye'ye girmesine vesile olmuştur.[23] Ali Bey Hüseyinzade Askeri Tıbbiye'den tabip yüzbaşı rütbesiyle mezun olduğunda takvimler 1895 yılını göstermekteydi.[24] Bu tarihte İstanbul'da Haydarpaşa Askeri Hastanesi Deri ve Frengi Hastalıkları Kliniğine asistan olarak tayin edilmiş, mesleğinin yanı sıra siyaset ve kültür hayatını da devam ettirmiş, Avrupa dillerinden çeviriler yapmış ve şiirler yazıp yayımlamıştır. Ancak uluslararası ilişkiler kültür tanımamış, Osmanlı Devleti 1897'de Yunanistan'a savaş açtığında Ali Bey Hüseyinzade kendini cephede bulmuştur. Teselya'da harp meydanlarında Osmanlı Ordusu'nun hizmetinde Hilal-i Ahmer (Kızılay) görevlisi olarak çalışmıştır. Savaştan sonra hastanedeki görevine dönmüş ve 1900 yılında müderris muavini yani bugünkü ifadeyle doçent olmuştur.[25]

1.3. Kafkasya'ya Geri Dönüşü ve Oradaki Faaliyetleri

1903'te Ali Bey Hüseyinzade için yeniden Kafkasya yolu görünmüştür. Onun Azerbaycan'a dönüşüyle ilgili şu üç sebep ileri sürülmektedir:

- Haksız yere taşraya yapılan tayin,

-Azerbaycan Türklüğünü uyandırmak amacıyla ittihatçıların yaptığı tavsiye,

-İstibdat yönetiminin uyguladığı baskı.[26]

---

20 Alaattin Uca, "Dr. Hüseyinzade Ali Bey", *Türk Yurdu*, Cilt: 31, Sayı: 288, Ağustos 2011, s. 51.

21 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti…,* s. 71-72.

22 Paşayeva-Turan, s. 33; Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*…, s. 74.

23 Asker, "Türkçülük Düşüncesinin Abide Şahsiyeti Ali Bey…", s. 621.

24 Bayat, *Azerbaycan'ın Yiğit Evladı…*, s. 20.

25 Bayat, *Hüseyinzâde Ali Bey…*, s. 12; Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti…*, s. 87.

26 Ali Bey, Hüseyinzade İstanbul'dan şeker yüklü bir gemiyle gizlice ayrılmış, Hindistan ve Çin üzerinden Bakü'ye gitmiştir. (Paşayeva-Turan, s. 39.)

Sebep ne olursa olsun onun İstanbul'dan ayrılmasıyla Askeri Tıbbiye önemli bir elemanını kaybetmiş ancak Kafkas Türkleri ve umum Türklük çok şey kazanmıştır. Çünkü o, Türklüğe en faydalı, en verimli hizmetlerini Kafkasya'da iken gerçekleştirmiştir.[27] Ali Bey Hüseyinzade Bakü'de Rusça yayın yapan *Kaspi* gazetesinde başyazarlık ve yazarlık görevlerinde bulunmuştur.[28] Ayrıca bu dönemde *Hayat*, *Füyûzat*, *İrşad*, *Terakki*, *Hakikat* gibi yayın organlarında yazıları yayımlanmıştır.[29]

1904-1905 yıllarında çıkan ve Rusya'nın yenilgisiyle sonuçlanan Rus-Japon Savaşı'ndan sonra, Kafkas halkının Rus Çar'ından beklentilerini Çar'ın Başvekili Graf Vitte'ye iletmek üzere oluşturulan heyet içinde Ali Bey Hüseyinzade de yer almıştır. Ayrıca heyetin girişiminden sonra bölge halkına Türkçe gazete çıkarmak dâhil bazı haklar verilmiştir.[30] Bu bağlamda Rusya'da Türkçe yayın yapan ilk günlük gazete olan *Hayat*'ın yayın izni alınmıştır. Gazetenin ilk nüshası 7 Haziran 1905'te Hacı Zeynelabidin Takîyev'in desteği, Ahmet Ağaoğlu ve Ali Bey Hüseyinzade'nin müdüriyetleri ve Alimerdan Bey Topçubaşı'nın imtiyazları ile çıkmıştır. Daha sonra Ahmet Ağaoğlu bu görevden ayrıldıktan sonra gazetenin müdüriyetini ve başyazarlığını Ali Bey Hüseyinzade tek başına yürütmüştür.[31]

Ali Bey Hüseyinzade, *Hayat* gazetesi vasıtasıyla matbuatta edebî dil olarak Osmanlı Türkçesinin kullanılmasını sağlamıştır. O, yazılarını Osmanlı Türkçesi ile yazmakla diğer Azerbaycanlı yazarlara örnek olmuştur. Bu suretle *Hayat* gazetesi, Türk milletinin iki kolu ve şubesi olan Türkiye ve Azerbaycan arasında müşterek bir şive ve hatta edebiyat vücuda getirmeye çalışmıştır. Onun bu girişimi Azerbaycan matbuatında derin iz bırakmıştır.[32]

Ali Bey Hüseyinzade, Rusya Türklerinin birlik ve beraberliğini sağlama faaliyetlerine de katılmış, Rusya Müslümanları İttifakı'nın kurulmasına katkıda bulunmuştur. Ayrıca Rusların petrol bölgesi olan Bakü ve civarından Türkleri uzaklaştırma niyetine karşılık Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Ağaoğlu ve Alimerdan Bey Topçubaşı otuz beş gün süren Petersburg toplantısında başarılı bir savunma yaparak bunu önlemişlerdir.[33]

---

27 Paşayeva-Turan, s. 12; Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*..., s. 88-89.

28 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*..., s. 89-90; Paşayeva & Tura, s. 41.

29 Asker, "Türkçülük Düşüncesinin Abide Şahsiyeti Ali Bey…", s. 619.

30 Paşayeva-Turan, s. 12; Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*…, s. 108-109.

31 Bayat, *Azerbaycan'ın Yiğit Evladı*..., s. 22; Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*..., s. 93.

32 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*..., s. 98-99.

33 Bayat, *Azerbaycan'ın Yiğit Evladı*..., s. 22; Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*..., s. 112-113.

15 Kasım 1905'te kurulan Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'nin kurucuları arasında yer alan Ali Bey Hüseyinzade, Azerbaycan Türklerinin Türkiye Türkleri ile kaynaşmasını sağlayan ve Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas cephesinde mağdur olan Türklere çeşitli yardımlar yapan bir cemiyetin içinde yer alarak üzerine düşen görevi yerine getirmiştir.[34]

Hayat gazetesinin kapatılmasından sonra Ali Bey Hüseyinzade, Hacı Zeynelabidin Takîyev'in mali desteği ile haftalık *Füyûzat* mecmuasını çıkarmıştır. Bu mecmuanın müdür ve başyazarı Ali Bey Hüseyinzade olmuştur. Yeni Azerbaycan edebiyatının bu dönemine "Ali Bey devresi" veya "Füyûzat devresi" denilmiştir. Bu edebiyat, Mirza Fethali Ahundzade'den itibaren devam eden halkçı edebiyatın karşısına romantik, güzideler edebiyatı olarak çıkmıştır. Bu edebiyatın kaynağı, Osmanlı Tanzimat ve Servet-i Fünûn edebiyatı olmuştur. Türkiye'de *Servet-i Fünûn* mecmuası nasıl bir rol oynamışsa Azerbaycan edebiyatında da *Füyûzat* aynı rolü oynamıştır. Osmanlı edebiyat-ı cedidesi, Azerbaycan edebiyatı için bir ideal olmuş, *Füyûzat* edebiyatı da bu yeni hareketin mahsulü olarak ortaya çıkmıştır. Hatta bazı çevrelerde "Ali Bey Edebiyatı"[35] diye bir kavramdan bahsedilmiştir. Bu dönemde Azerbaycan'da dini ağırlıklı bir milliyetçilik de gündeme gelmiştir. İktisadi gelişmeler sonunda Rusya'da ve Türkiye'de eğitim gören Azerbaycan gençleri ve münevverlerinin sayısı artmıştır. Bu tarz yetişen Ali Bey Hüseyinzade gibi aydınlar, Azerbaycan'da yeni edebiyat ve mefkûreciliğin rehberi olmuşlardır. Ali Bey Hüseyinzade'nin *Füyûzat* mecmuasındaki faaliyetleri, Azerbaycan halkı ve aydınlarının Rusya ve İran'dan ziyade Türkiye'ye yönelmesini sağlamıştır.[36] Ali Bey Hüseyinzade, Türkiye Türkçesini (İstanbul şivesi) yazı dili olarak kullanma fikrini Azerbaycan'da gerçekleştirmiştir. Ayrıca onun çıkarmış olduğu *Hayat* gazetesi ve *Füyûzat* mecmuası sadece Azerbaycan Türklerinin değil, bütün Rusya Türklerinin hayatında derin iz bırakmış, modern fikir ve edebiyatın gelişmesini sağlamıştır.[37]

Füyûzat kapandıktan sonra Ali Bey Hüseyinzade 1908 ve 1910 yılları arasında *İrşad*, *Terakki* ve *Hakikat* adlı gazetelerde faaliyet göstermiştir.[38] Kısacası 1903 ile 1910 yılları arasında Ali Bey Hüseyinzade'nin şahsında Azerbaycan tarihinin en verimli devri yaşanmıştır. Onun matbuat alanındaki çalışmaları Azerbaycan'ın milli uyanışına ve milli benliğini kazanmasına katkıda bulunmuştur.[39]

---

34 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*..., s. 113-115.

35 Paşayeva-Turan, s. 140.

36 Paşayeva-Turan, s. 12; Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*..., s. 100-102.

37 Yavuz Akpınar, "Türk Düşüncesinin Önde Gelen Temsilcilerinden Bilim Adamı, Şair ve Ressam Ali Turan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 41, İstanbul 2012, s. 409.

38 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*..., s. 107.

39 Paşayeva-Turan, s. 47.

Türkçe yayın yapan gazete ve dergiler tesis edildikten sonra sıra Türkçe eğitim veren okullar açmaya gelmiştir. Burada da Ali Bey Hüseyinzade ön saflarda yer almıştır. Muallim Cevdet'in Kafkasya'ya gelmesini sağlamış, ona yardımcı olmuş ve öğretmen yetiştirmek üzere Azerbaycan'ın ilk Darülmualliminini (erkek öğretmen okulu) kurmuşlardır. Füyûzat adı verilen bu okulun müdürlüğünü, Muallim Cevdet'ten sonra Ali Bey Hüseyinzade yürütmüştür. Bu okul Azerbaycan Türklerinin uyanışında önemli bir rol oynamıştır. Onun yetiştirdiği talebeler sayesinde Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi birbirine çok yaklaşmış neredeyse arada fark kalmamıştır. Ali Bey Hüseyinzade ayrıca Saadet Cemiyet-i İslamiyesi tarafından açılan Saadet Okulu'nda da müdürlük ve Türkçe öğretmenliği yapmıştır.[40]

Görüldüğü gibi Hüseyinzade Ali Bey'in Kafkasya'ya geri dönmesi önemli sonuçlar doğurmuş, öncelikle Azerbaycan halkının Rus yöneticiler nezdinde haklarını aramasına ve elde etmesine sebep olmuştur. Açtığı gazete ve dergilerle ciddi basın yayın faaliyetlerinde bulunmuştur. Ayrıca eğitim öğretim faaliyetlerini de ön plana çıkarmak suretiyle Azerbaycan halkının daha çok aydınlanmasını sağlamıştır.

1.4. Yeniden Türkiye'ye Gelişi

Ali Bey Hüseyinzade 1910 yılında yeniden Türkiye'ye gelmiştir. Bu dönüşün sebepleri ise şunlardır:

-Türkiye'de 1908'de II. Meşrutiyetin ilan edilmesi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin egemen güç olması ve cemiyet liderlerinden Doktor Bahaeddin Şakir[41] ve diğer ittihatçı dostlarının Ali Bey Hüseyinzade'yi Türkiye'ye davet etmesi,

-İstanbul'daki yeni liberal rejimin Türkçülüğün öncülerine serbest bir faaliyet ortamı oluşturması ve onların ideolojik eğilimleri ve edebî çalışmaları için ümit vadetmesi,

-Osmanlı yöneticilerinin Rusya'da Osmanlı topraklarındakinden fazla Türk yaşadığı gerçeğini fark etmesi,

-Bu dönemde Rusya'da idari ve siyasi baskıların artması.

---

40 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti…,* s. 115-117; Bayat, *Azerbaycan'ın Yiğit Evladı…*, s. 23, 24.

41 Dr. Bahaeddin Şakir hakkında teferruatlı bilgi için bkz. (Alaattin Uca, *İttihad ve Terakki Liderlerinden Bahaeddin Şakir Bey*, 1.baskı, Kömen yayınları, Konya Nisan 2015, C.1-2.)

Tüm bu nedenlerle Türkiye'ye gelen Ali Bey Hüseyinzade, eski kurumu Askeri Tıbbiye'de, Deri ve Frengi Hastalıkları Klinik Şefi olarak yeniden göreve başlamıştır.[42] Aynı yıl Selanik'te verdiği konferanslarla Türklüğe yeni bir ufuk açmış, kitlelere ümit aşılamış ve Selanik Türklerini heyecanlandırmıştır.[43]

Ali Bey Hüseyinzade 25 Kasım 1912'de İstanbul'da Edhiye Hanımla evlenmiş bu evlilikten Saide, Selim ve Feyzaver adlı üç çocuğu dünyaya gelmiştir.[44]

Ali Bey Hüseyinzade Türkiye'ye gelir gelmez daha önce 1908'de kurulmuş olan Türk Derneği'ne üye olmuş, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Merkez-i Umumi üyeliğine seçilmiş, Türk Yurdu Cemiyeti ve *Türk Yurdu* dergisinin kuruluşuna katkıda bulunmuştur.[45] Ayrıca Türk Ocağı'nın kuruluşunda yer almış, Ocak'ta konferanslar vermiş ve Türk Ocağı'nın Hars ve İlim Heyetine seçilmiştir.[46] Ali Bey Hüseyinzade Türk Bilgi Derneği, *Halka Doğru* dergisi gibi pek çok önemli dernek ve mecmuanın faaliyetlerini de desteklemiştir.[47] Ayrıca Kafkasyalılar Neşr-i Maarif Cemiyeti danışma üyeliği, Maarif Vekâleti Asâr-ı İlmiye ve Milliye Tetkik Cemiyeti ve Meclis-i Ali-i Sıhhiye üyeliklerinde bulunmuş, Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer almış,[48] Türk-Macar Dostluk Cemiyeti'ne de üye olmuştur.[49]

Teselya Savaşı ya da daha yaygın bir ifadeyle söylemek gerekirse, 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda olduğu gibi Balkan ve Birinci Dünya savaşlarında da Tıbbiye'deki görevini bırakarak savaş alanlarında, Kızılay hastanelerinde çalışarak onurlu bir görevi, yüce bir hizmeti hekim sıfatıyla bir kez daha yerine getirmiştir.[50]

1915'te Rusya Türklerinin haklarını temin için Avrupa'ya gönderilen Turan Heyeti içinde yer almıştır.[51] Bu heyette Akçuraoğlu Yusuf, Kazan'ı; Çelebizade Mehmet Esat, Kırım'ı; Mukimeddin Beycan, Türkistan'ı temsil ederken, Ali Bey Hüseyinzade de doğal olarak Azerbaycan'ı temsil etmiştir.[52] Ali Bey Hüseyinzade

42 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*..., s. 119.

43 Bayat, *Hüseyinzâde Ali Bey*..., s. 19.

44 Bayat, *Azerbaycan'ın Yiğit Evladı*..., s. 29; Paşayeva-Turan, s. 60; Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti...,* s. 184.

45 Paşayeva-Turan, s. 60; Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti...,* s. 136, 137,

46 Bayat, *Azerbaycan'ın Yiğit Evladı*..., s. 25; Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*..., s. 140-141, 144.

47 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*..., s. 145, 148.

48 Bayat, *Azerbaycan'ın Yiğit Evladı...,* s. 25.

49 Paşayeva-Turan, s. 71.

50 Paşayeva-Turan, s. 12; Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*..., s. 153.

51 Bayat, *Azerbaycan'ın Yiğit Evladı...,* s. 26.

52 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti...,* s. 155.

bu faaliyetleri çerçevesinde Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve İsviçre'de bulunmuş ayrıca 1916 yılında, Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson'a aynı maksatla gönderilen telgrafa da imza atmıştır. Benzer telgraflar İngiltere, Fransa, İtalya gibi devletlere de gönderilmiştir.[53]

1917 yılında toplanan Stockholm Konferansı'nda Türkiye'yi Ali Bey Hüseyinzade temsil etmiş ve burada Rus yazar ve filozof Vasily Rozanov'la tartışmaya girmiştir. Kongreye sunduğu raporda Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesine,[54] İslamiyetle sosyalizm arasındaki ilişkiye yönelik fikir beyan etmiştir.[55]

1918'de Türk Ordusunun Kafkasya'ya girdiği ve Azerbaycan'da bağımsız bir devlet kurulmasının gündeme geldiği sırada Ali Bey Hüseyinzade, Osmanlı Hükûmeti tarafından gizlice Bakü'ye gönderilmiş ve bu sürece katkıda bulunmuştur.[56] İstanbul'a döndüğünde İngilizler tarafından iki defa tutuklanmış, Malta'ya gönderilmekten tesadüf eseri kurtulmuş ve bir süre sonra serbest bırakılmıştır.[57] 1919 yılında Ali Bey Hüseyinzade, Azerbaycan'ın İstanbul elçisi olarak görevlendirilmiş olan Yusuf Vezir Çemenzeminli'nin *Azerbaycan Türk Edebiyat Tarihi*'ni yazması ve yayımlamasına yardım etmiştir.[58]

Ali Bey Hüseyinzade Milli Mücadelenin önemli cemiyetlerinden biri olan Milli Kongre Cemiyeti'nde görev almış, Türk milletinin haklı davasının Kurtuluş Savaşı yıllarında dünya kamuoyuna duyurulmasında üzerine düşen görevi yapmıştır.[59] Bu arada tıbbiyedeki çalışmalarını da sürdüren Ali Bey Hüseyinzade 1926'da müderris yani bu günkü ifadeyle profesör olmuştur.[60]

26 Şubat - 6 Mart 1926 tarihleri arasında Bakü'de yapılan I. Türkoloji Kongresi'nde Türkiye'yi temsil eden heyette yer almıştır. Atatürk heyeti kabul etmiş ve kendilerine dil ve alfabe konusunda tavsiyelerde bulunmuş ve bu heyet aracılığı ile kongreye bir de mesaj göndermiştir.[61] Ali Bey Hüseyinzade bu kongrede Danimarka Kraliyet İlim Cemiyeti'nin başkanı ve runik yazıların sırrını

---

53 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti…,* s. 160-161; Paşayeva-Turan s. 13, 65.

54 Ali Bey Hüseyinzade, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde Türkiye'nin I. Dünya Savaşına girmesine karşı çıkan grupta yer almıştır. (Bayat, *Azerbaycan'ın Yiğit Evladı…*, s. 25)

55 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti…*, s. 163.

56 Paşayeva-Turan, s. 73; Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti…*, s. 165.

57 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti…,* s. 169.

58 Paşayeva-Turan, s. 76.

59 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti…*, s. 151-152.

60 Bayat, *Azerbaycan'ın Yiğit Evladı…,* s. 28; Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti…*, s. 169.

61 Bayat, *Azerbaycan'ın Yiğit Evladı…*, s. 27; Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti…,* s. 170.

çözen ünlü Türkolog Wilhelm Thomsen ile birlikte fahri riyaset heyetinde yer almıştır ki bu da Türkoloji'de Ali Bey Hüseyinzade'nin değerini göstermesi açısından önemli bir olaydır.[62]

Aynı yıl İzmir'de Atatürk'e suikast planı hazırlanmasıyla ilgili olarak pek çok ittihatçıyla birlikte Ali Bey Hüseyinzade de tutuklanmış, İstiklal Mahkemesi'nde yargılanmış ve olayla ilgisi olmadığı anlaşılarak beraat etmiştir.[63] Onun Atatürk ile hiçbir sorunu olmamıştır. Hatta Atatürk, onun fikirlerine değer vermiş, dahası ondan etkilenmiştir. Ali Bey Hüseyinzade ise Atatürk'ün bir portresini çizdiği gibi Atatürk hakkında pek çok şiir de kaleme almıştır.[64]

Ali Bey Hüseyinzade 1931 yılında emekliye ayrılmış ve 1933'teki üniversite reformuna kadar Tıp Fakültesi'ndeki çalışmalarını sürdürmüştür.[65] 1934 yılında Soyadı Kanunu çıkınca, haklı olarak ve kızı Feyzaver Alpsar'ın ifadesiyle, mefkûresine sadakatinin ifadesi olarak "Turan" soyadını almıştır.[66] O, emekli iken de çalışmalarını sürdürmüş, 1936 yılında Dolmabahçe Sarayında yapılan III. Türk Dili Kurultayı'na üye olarak katılmıştır.[67] Bu kurultaya da Atatürk tarafından davet edilmiştir.[68]

Ölümünden iki ay önce meydana gelen Erzincan depremi üzerine duygularını dile getiren bir de şiir yazmıştır. Böylece memleket meselelerine duyarsız kalamayacağını, hayatının son günlerinde bir kez daha göstermiştir.[69]

Hüseyinzade Ali Bey Kafkasya'da olduğu gibi Türkiye'ye ikinci gelişinde de önemli gelişmelere sebep olmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yönetimde etkili olduğu dönemde siyasal, kültürel ve bilimsel amaçlarla kurulmuş pek çok cemiyet içerisinde yer alarak Türk kültürünün gelişmesine katkıda bulunmuştur. Türk milletini çeşitli uluslararası platformlarda temsil etmiştir. Atatürk'ün fikirlerinden etkilendiği kişilerden biri olmuştur. Atatürk'ün fikirlerini ve inkılâplarını gönülden desteklemiş, memleket meselelerinden bir an olsun uzak kalmamış, ölünceye kadar milletin sorunlarıyla ilgilenmiştir.

---

62 Paşayeva-Turan, s. 78.

63 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti…,* s. 178, 182.

64 Paşayeva-Turan, s. 99-105, 120.

65 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti…*, s. 187.

66 Paşayeva-Turan*,* s. 28; Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti…*, s. 188-189; Bayat, *Hüseyinzâde Ali Bey…,* s. 24.

67 Bayat, *Azerbaycan'ın Yiğit Evladı…*, s. 28; Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti…*, s. 189.

68 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti…,* s. 190.

69 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti…,* s. 190.

2. Türkleşmek Fikrine Bakışı

Türklerin tarih sahnesine çıktığı andan itibaren başlayan ve Türkçülük olarak da ifade edilen kavram, onun en çok üzerinde durduğu hususlardan biridir. Ali Bey Hüseyinzade'nin en önemli özelliği Türk ve Türkçülük tefekkür tarihinde bıraktığı izlerdir. Bilhassa siyasi Türkçülük tarihinde önemli bir rol oynamıştır. O, Rusya'daki milliyet cereyanlarının etkisiyle Türkçü olmuş ve Türkçülük tartışmalarının içinde yer almıştır.[70]

Yusuf Akçura, 1904 yılında Kahire'de basılan *Türk* gazetesinde yayımladığı *Üç Tarz-ı Siyaset* adlı makalesiyle Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük düşüncelerini ele almıştır. Osmanlıcılık yani Osmanlı Hükümetine tabi muhtelif milletleri temsil eden ve birleştiren bir Osmanlı milleti meydana getirmek; İslamcılık yani hilafet hakkının Osmanlı Devleti hükümdarlarında olmasından faydalanarak bütün Müslümanları söz konusu hükümetin idaresinde Frenklerin "Panislamisme" dedikleri anlayışla siyaseten birleştirmek; Türkçülük yani ırka dayanan siyasi bir Türk milleti teşkil etmek fikirlerinden hangisini tercih etmenin doğru olduğunu tartışmaya açmıştır.[71]

Bu tartışmaya Ali Bey Hüseyinzade aynı gazetede "A.Turanî"[72] imzasıyla yayımladığı *Mektub-ı Mahsus* adlı makalesiyle katılmış ve şu fikirleri ileri sürmüştür:

- Müslümanlar ve bilhassa Türkler her nerede olursa olsun, ister Osmanlıda ister Türkistan'da ister Baykal Gölü'nün etrafında veya Karakurum civarında olsun diğerini tanıyacak, sevecek, Sünnilik, Şiilik daha bilmem nelik namlarıyla mezhep taassubunu azaltıp Kur'an-ı Kerim'i anlatmaya gayret edecek, dinin esasının Kur'an olduğunu bilecek.

- Bir millet için her şeyden önce arzu edilecek şey kuvvettir. Bir milletin kuvvet kazanması, mütecanis unsurlar arasında manevi bağların artmasına bağlıdır. Milletin fertleri arasında karşılıklı sevginin artırılmasına çalışılmalıdır. Mesele birbirimizi tanıma, sevme, medenileşme yolunda birbirimize yardım etme meselesidir.

- Osmanlı Devleti'nin önderliğinde bütün Türk ve İslam âlemi birleşmeli, Sünni-Şii ihtilafı bir kenara bırakılmalıdır. Türkler ve Müslümanlar birlikte kendi gelecekleri için çalışmalı, ufak tefek anlaşmazlıklar hoş görülmelidir.[73]

---

70 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti…,* s. 120.

71 Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, 3.baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s.19.

72 Ali Turanî

73 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti…,* s. 91-92.

Görüldüğü gibi Ziya Gökalp'in "Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak" olarak sembolize ettiği düşünce, ondan çok daha önce Ali Bey Hüseyinzade'de, Türklük, İslamlık ve Avrupalılık veya Türkleşmek, İslamlaşmak ve Avrupalılaşmak şeklinde tezahür etmiştir.[74] Ali Bey Hüseyinzade bu yönüyle Türkleşmek, İslamlaşmak Muasırlaşmak fikrinin mucididir.[75] Yazdığı makalelerle, birbirine zıt gibi görünen bu üç fikrin nasıl uzlaştırılabileceğini ilk defa o, ortaya koymuştur. Müslüman Türk kavimleri için bir esas olarak Türkleşmek, İslamlaşmak, Avrupalılaşmak icap ettiğini iddia ve ispat etmiştir.[76]

Ali Bey Hüseyinzade bu düşüncesiyle Türk kültürüne göre yaşamayı, Allah'a, İslami kurallara göre ibadet etmeyi ve çağdaş Avrupa uygarlığını benimsemeyi kastetmiştir.[77] Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucusu ve önderi Mehmet Emin Resulzade de bu fikri benimsemiştir. Ona göre medeni yaşayış için üç esas lazımdır. Bunlar milliyet, beynelmilellik ve asriyettir. Milliyetin temeli ana dil, beynelmilelliğin esası din ve asriyetin binası, asra hâkim olan ilim ve fenlerin ve yerine göre, onların vasıtası olan dillerin öğrenilmesidir.[78]

İslamcıların, İslamiyet'le Türkçülüğün, Batıcıların ise İslamiyet'le modern medeniyetin uyum sağlayamayacağını tartıştıkları bir ortamda Ali Bey Hüseyinzade, Türk kültürünün Türkçülük, İslamcılık ve çağdaşlaşma kavramları üzerine inşa edilebileceğini düşünmüş ve bu üç kavramın sentezini yapmıştır.[79] Ayrıca Ali Bey Hüseyinzade, Mirza Bala Mehmetzade'ye göre de Garpçılık (Avrupacılık) ve Şarkçılık (İslamcılık ve Türkçülük, milliyetçilik) cereyanlarını Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak şeklinde ifade edip formül haline getirmeye muvaffak olmuştur.[80] Bu formül, hürriyetiyle yaşamak isteyen Türk illerinin amentüsü olmuş; Azerbaycan Milli Cumhuriyeti, bayrağının üç rengini bu fikre bağlamıştır. Nitekim Azerbaycan bayrağındaki mavi renk, Türklüğün, yeşil renk İslamiyet'in, kırmızı renk de çağdaşlığın işareti olmuştur.[81]

Ali Bey Hüseyinzade'ye göre, İslam âlemi baştanbaşa, Fas'tan Cava'ya kadar ümitsiz bir hâlde iken, bu âlemin içinde diri ve canlı kalabilen ve ümit vaat eden

---

74 Uca, "Türkçülük Fikrinin Abide…", s.172; Uca, "Türk Toplumunda Milliyet…", s.143.

75 Alaattin Uca, "Hüseyinzade Ali Turan Bey'in 'Abd-i Gılaf ve Mahfaza' Adlı Hikâyesi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 7, Erzurum 1997, s.211.

76 Bayat, *Azerbaycan'ın Yiğit Evladı…,* s. 33; Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti…*, s. 122; Paşayeva-Turan, s. 51.

77 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti…*, s. 129.

78 Paşayeva-Turan, s. 52.

79 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti…*, s. 132.

80 Paşayeva-Turan, s. 52.

81 Paşayeva-Turan, s. 52, 72; Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti…*, s. 207.

bir devlet var ise o da ancak ve ancak Türkiye Devleti'dir. O Türkiye Devleti'dir ki, İran'ın yüz senelik uykusu müddetince İslam âlemine dışarıdan gelen bütün saldırılara tek başına göğüs germiş ve İslam, Türklükle payidar olmuştur.[82]

Türk toplumunda her alandaki gelişmenin devamlı olması için Ali Bey Hüseyinzade fedakâr insanlara ihtiyaç duyulduğunu ifade etmiştir. Bu insanları şöyle tanımlamıştır:

-Türk kanlı

-Müslüman itikatlı

-Frenk fikirli, Avrupa kıyafetli[83]

Ali Bey Hüseyinzade, *Füyûzat*'ta tuttuğu yolu da şöyle açıklamıştır:

"Bizim tuttuğumuz yol, Türklük, Müslümanlık ve Avrupalılıktır. Türklük duygusu ile İslam inancını ve Avrupa medeniyetini birleştirmektir."[84] Başka bir ifadeyle İslam ümmetinden, Türk milletinden ve Batı medeniyetinden yana olmayı savunmuştur.[85]

Ali Bey Hüseyinzade'nin Türkçülük hakkındaki düşünceleri İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ünlü şahsiyetlerinden Dr. Bahaeddin Şakir'in de dikkatini çekmiştir. Paris'te iken kendisiyle yazışmak lüzumunu hissetmiştir ki aralarında pek çok mektup teatisi olduğu bilinmektedir.[86] Bahaeddin Şakir'e göre Ali Bey Hüseyinzade'nin bütün emeli, Adriyatik'ten Çin'e kadar olan memleketlerde bir Türk birliği meydana getirmektir. Bu mukaddes emelin gerçekleşmesi için atılacak ilk adımın dil birliği olduğunu anlayan bu gayretperver, Rusya'daki matbuat hürriyetinden istifade edip kendi fikrini vatandaşlarına kabul ettirmek için gazetesinde hiçbir fırsatı kaçırmamaktadır.[87] Bu yüzden Bahaeddin Şakir Bey, Ali Bey Hüseyinzade'nin fikirlerine ittihatçıların ünlü gazetesi *Şura-yı Ümmet'*te de yer verilmesini arzu etmiştir.[88]

Ali Bey Hüseyinzade Turancılıktan söz etmiştir ama o, aslında siyasette Osmanlıcılığı benimsemiş, Osmanlı Türkçesine ve edebiyatına bağlı kalmıştır.

---

82 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti…*, s. 267.

83 Paşayeva-Turan, s. 5.

84 Bayat, *Hüseyinzâde Ali Bey…,* s. 32; Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti…*, s. 268.

85 Paşayeva-Turan, s. 164.

86 Uca, *İttihad ve Terakki Liderlerinden Bahaeddin…,* C.1, s. 194-198.

87 Paşayeva-Turan, s. 41.

88 Uca, *İttihad ve Terakki Liderlerinden Bahaeddin…,* C.1, s. 198.

Osmanlı Türkçesinde yer alan Arapça ve Farsça kelimelerin çok kullanılmamasını, Avrupa dilleri için Latince ve Eski Yunanca ne ise Türkçe için de Arapça ve Farsçanın aynı olması gerektiğini savunmuş ve Türkçe yazarken de Eski Türkçeden, ağır lehçe ve şivelerinden uzak durup sade yazmayı tavsiye etmiştir. Ali Bey Hüseyinzade yıllar boyunca İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucu üyesi ve Osmanlı siyasetinin sadık taraftarı olmuştur. Türkçülüğü en geniş ve hayali şekliyle Turan ideali olarak anlamıştır. Böylece Turan, onda bir realite değil, sırf entelektüel bir ideal olarak kalmıştır ve asıl realite olan Osmanlı Devleti ile tezat teşkil etmemiştir.[89]

Ali Bey Hüseyinzade sanat ve ilim yoluyla Türkçülüğe varmış, yani Tük dilinin, kültür ve sanatının önemini bu yolla kavramıştır.[90] O, özellikle yurt dışında ortaya çıkan ilmî ve siyasî Türkçülüğün Osmanlı ülkesine intikalini de sağlamıştır.[91] Ali Bey Hüseyinzade, Adriyatik'ten Çin'e kadar olan yerlerde bir Türk birliği gerçekleştirme emeline sahip olmuş, bu emelin gerçekleşmesinde "tevhid-i lisan" kavramını ilk adım olarak görmüştür.[92]

Ali Bey Hüseyinzade, başından sonuna kadar çalışmalarında Türkler ve Türk dili meselesi üzerinde durmuştur. Türk halklarının dilleri arasındaki farkın derinleşmesi ve bu nedenle Türklerin birbirilerini anlamaması, birbirilerini yeteri kadar tanımaması bu büyük mütefekkiri derinden düşündüren sorunlardan biri olmuştur.[93] Ali Bey şu uyarıda bulunmuştur: "Biz Türk'üz; dilimizin, lisanımızın birliğine engel olan her yeni setlerin, duvarların yıkılmasına, kaldırılmasına gayret ediniz."[94] O, Türk birliğine giden yolun dil köprüsü olduğunu anlamış, Türk dünyası için İstanbul Türkçesini esas almıştır.[95] Ona göre, Türkçede pek çok şive vardır bunlardan her biriyle yazmak mümkün değildir. Onları birleştirmek gerekir ve bu birleşme İstanbul şivesi üzerinde olmalıdır.[96] Ali Bey Hüseyinzade bu düşüncesinin somut ve uygulanabilir olduğunu kendi yayımladığı *Hayat* gazetesi ve *Füyûzat* dergisi ile ispat etmiş, Türk dünyasının tek bir dil kullanabileceğini ve bununla anlaşabileceğini göstermiş, dil birliğinin sağlanamaması ve dilin

89 Alaattin Uca, "Türkçülük Fikrinin Abide Şahsiyetlerinden Hüseyinzade Ali Bey", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 5, Erzurum 1996, s. 174; Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti… ,* s. 123.

90 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti…*, s. 72.

91 Alaattin Uca, "Türk Toplumunda Milliyet ve Milliyetçilik Fikrinin Tarihi Gelişimi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 6, Erzurum 1996, s.137.

92 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti…,* s. 83.

93 Asker, "Türkçülük Düşüncesinin Abide Şahsiyeti Ali Bey…", s. 625.

94 Paşayeva-Turan, s. 46.

95 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti…,* s. 193.

96 Paşayeva-Turan, s. 143.

korunamaması durumunda Türk halklarını asimilasyonun kaçınılmaz olduğunu anlamıştır.[97] Ali Bey Hüseyinzade Türk-İslam dünyasının uyanışı ve birliği açısından Osmanlı Türklüğünü önemli görmüştür. Bunun nedenini ise Osmanlıların, diğer Türk topluluklarından (Azerbaycan Türkleri, Kırım Türkleri, Türkistan Türkleri, İran Türkleri vd.) farklı olarak, siyasi bağımsızlığa ve güce sahip olmasıdır. Ali Bey Hüseyinzade'ye göre Türkiye Türkçülüğü diğer Türk halkları için bir güç ve ideolojik merkeze dönüştüğünde, diğer Türk halkları da başarılı olacaklardır. Bu yüzden Ali Bey Hüseyinzade'nin Osmanlı Türkçülüğünü bütün Türklüğün nüvesi olarak ele alması Azerbaycan Türkçülüğü düşüncesine karşıt değil, bilakis onu kuvvetlendiren bir ideoloji olarak değerlendirilmiştir.[98]

Ali Bey Hüseyinzade dil ve tarih meselelerinin önemini sürekli vurgularken, Türklerin sahip olduğu kültürel değerleri ve tarihi mirası kullanmadıklarına yönelik haklı eleştirilerde bulunmuştur. "Türk Dilinin Vazife-yi Medeniyesi" adlı makalesinde Arapçanın din ve mezhep dili, Farsçanın şiir ve edebiyat dili, Türkçenin ise terakki ve medeniyet dili olduğunu ifade etmiştir. Türklerin bilime büyük hizmetleri bulunmuş olmasına rağmen kendileri tarafından yazılan eserleri unutarak Türk olmayanların mesela Arap, Fars, Rus, Fransız ve Çinlinin gözü ile Türk tarihine, baktığını yazmaktan çekinmemiştir.[99]

Türkçeyi terakki ve medeniyet dili olarak görmüş, geniş alanlarda konuşulan bir dil olduğunu şöyle dile getirmiştir:

"Türkün
Eyler dili Çin seddine dek hükmünü icrâ,
Bir ucudur Altay bu yerin bir ucu sahra."

Ona göre böylesine geniş bir alanda dağınık vaziyette bulunan Türklerin bir kısmı yeterince terakki edememiştir. Bunları medeniyet yoluna çıkaracak vasıta ne Arap ne Rus ne de Frenk dilidir. Bu vasıta ancak ve ancak Türk dilidir. Bizim kendi muhtelif şive ve lehçelerimizi ıslah ve birleştirmek suretiyle kendimize mahsus medeni ve edebî bir umumi Türk dili vücuda getirmemiz gerekmektedir. Bu dil, bütün Asya için lisan-ı umumi yerine geçebilir. Ali Bey Hüseyinzade, Türk dilini bir dünya dili olarak görmüştür. Bütün Türk dünyasının İstanbul şivesiyle yazmasını, konuşmasını düşlemiştir.[100]

---

97 Sədaqət Həsənova, *Əli bəy Hüseynzadənin dilçilik görüşləri*, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu, Bakı 2006, s. 95.

98 Asker, "Türkçülük Düşüncesinin Abide Şahsiyeti Ali Bey…", s. 625.

99 Asker, "Türkçülük Düşüncesinin Abide Şahsiyeti Ali Bey…", s. 628.

100 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti…,* s. 294.

Türk kavimleri birliğinin siyasi hedefi olarak düşünülen Turan kavramını ilk defa Ali Bey Hüseyinzade tartışmaya açmıştır. Onun, Ziya Gökalp'in aynı adlı şiirinden önce 1890'lı yılların başında yazdığı "Turan" manzumesi ilk Türk birliği çağrısıdır.[101]

Bu manzumede Ali Bey Hüseyinzade Türk dünyasına şöyle seslenmiştir:

...
Sizlersiniz ey kavm-i Macar bizlere ihvan,
Ecdadımızın müşterek menşei Turan,
Bir dindeyiz biz, hepimiz hakperestan;
Mümkün mü ayırsın bizi İncil ile Kur'an?

Cengizleri titretti şu afakı seraser,
Timurları hükmetti şehinşahlara yekser,
Fatihlerine geçti bütün kişver-i kayser.[102]
…

Bu şiir, Ali Bey Hüseyinzade'nin yalnız Türkçülük taraftarı olduğunu değil daha kapsamlı bir kavram olan Turancılık fikrini benimsediğini de göstermektedir. Kullandığı *Ali Turanî* müstear adı da bu hususta ayrı bir delildir. Dolayısıyla Ali Bey Hüseyinzade Müslüman Türkler arasında ilk Turanî yani Panturanisttir. O aynı zamanda harsî ve siyasî Türkçülük hareketinin Azerbaycan'daki ilk naşiridir.[103] Bu şiire kadar mefkûre edebiyatında, ideoloji anlamında Turancılık kavramı yoktur, dolayısıyla bu şiir bir ilk olmuştur. Bu şiirle Turancılık kavramı yalnız edebiyata değil aynı zamanda içtimai tefekküre, ideoloji lügatine veya literatüre çağdaş anlamda sirayet etmiştir.[104] Ali Bey Hüseyinzade bu şiiri yazdığında, Ziya Gökalp ile tanışmamış, Ziya Gökalp de "Turan" şiirini henüz yazmamıştır.[105]

Türkçülük, Turancılık kavramını ele alan Ali Bey Hüseyinzade, Türk dünyasının sorunları üzerinde de durmuştur. Ona göre, Türk dünyasının önemli

101 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti…,* s. 71, 121.

102 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti…,* s. 71. Turancılık fikrinin bu ilk şiiri yazıldığı muhtemelen 1892 yıllarında yayımlanmamıştır. Ancak Ali Bey Hüseyinzade'nin hatırında kalan bu kısım 1915 yılında Yusuf Akçura tarafından tespit olunmuştur. (Bayat, *Hüseyinzâde Ali Bey…,* s. 94.)

103 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti…,* s. 121.

104 Paşayeva-Turan, s. 28.

105 Alaattin Uca, "Ziya Gökalp ve Ona Türkçülüğü Aşılayan Adam: Hüseyinzâde Ali Bey", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 8, Erzurum 1997, s.167-168.

sorunlarından biri sülale taassubudur. Türkler, her yerde necip olan Türk adlarını değil de Çağatay bin Cengiz, Nogay Han, Özbek Han, Tatar Han, Sultan Osman bin Ertuğrul gibi meşhur hükümdarların adlarını kendilerine takmışlardır. Hiçbir Alman ya da Fransız kendilerine Hohenzoller, Bourbonlar ya da Bonapartlar demediği halde Türklerin bu âdeti gariptir ve terk edilmelidir.[106]

Ali Bey Hüseyinzade Rusya ve İran gibi hedefleri arasında yayılmacı politikalar yer alan devletlerin baskısı altında yaşayan bütün Türk ve Müslüman milletlerin sorunlarını, yazdığı kitap ve makalelerle dile getirmiş onların bağımsızlığını arzulamıştır.[107] İstibdat ve baskı onun en büyük mücadele alanını oluşturmuştur. Türk-İslam dünyasının baskı altında yaşamasını kabullenememiştir.[108] "Türkler Kimdir ve Kimlerden İbarettir" başlıklı yazısıyla Ali Bey Hüseyinzade, 20. yüzyılın başlarında Türk halklarına kimliğini bildirmiştir.[109]Avrupalı şair ve yazarların Türk milletine bakışı ve bu konudaki fikirlerini dile getirerek Türk milletinin Avrupa'yı tanımasına çalışmıştır.[110]

Dili Türkçe, dini İslam ve kendisi Türk'üm diyen herkesi Türk milletinden kabul eden Ali Bey Hüseyinzade, milletin tanımında ırkî özelliklere yer veren anlayışa rağbet etmemiştir.[111]

Türk milletinin birlik ve beraberliğine önem veren Ali Bey Hüseyinzade Azerbaycan ve Türkiye'nin birlik ve beraberliğine özellikle önem vermiştir. Ona göre Azerbaycan ve Anadolu, birbirini tamamlayan iki unsurdur. Azerbaycan Türkü ile Anadolu Türkü birbirine kavuştuğunda Türk milleti muasırlaşmış olacaktır.[112]

Ali Bey Hüseyinzade Anadolu Türklüğü ve Azerbaycan Türklüğünü bir bütün olarak görmüştür. 1918'de bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'ndeki izlenimlerini aktardığı "Azerbaycan'da Düşündüklerim" adlı makalesinde bu düşüncesini şu şekilde ifade etmiştir:

> "Hilal-i Ahmer hastanesine dönüştürülmüş bir belediye binasında Osmanlı Türk neferi ile Azerbaycanlı Türk askeri yaralı olarak yan yana yatıyorlar, birbirileriyle dertleşiyor, konuşuyorlar ve cüzi şive ihtilafına rağmen birbirini mükemmel anlıyorlar… Evet, anlıyorlar, çünkü Azerbaycan halkı

106 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti…,* s. 266.

107 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti…,* s. 214, 216-217, 219.

108 Asker, "Türkçülük Düşüncesinin Abide Şahsiyeti Ali Bey…", s. 624.

109 Paşayeva-Turan, s. 48.

110 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti…,* s. 230.

111 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti…,* s. 133.

112 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti…,* s. 284.

> ile Anadolu köylüsünün dili tamamen birbirinin aynısıdır! Birbirilerini anlamayanlarsa Rus mekteplerinde yetişip lisanları Ruslaşmış olan Azerbaycan okumuşları ile İstanbul'un seçkin ailesine mahsus ıstılahlar kullanan şahıslardır. Tarihin bazı tabii cereyanları olur ki onları hiçbir kuvvet durduramaz, fert ne kadar âlim olursa olsun şaşırır, yanılır, yanlış yollara sapabilir. Fakat tarih asla şaşırmaz, kendi tabiatıyla gelişir. Anadolu Türkünün Azerbaycan Türküne kavuşması da bu kabil hadisattandır."

Ali Bey Hüseyinzade, Osmanlı Türkünün Azerbaycan'ın imdadına yetiştiğini, onu mahvolmaktan kurtardığının altını çizerek, Azerbaycan'ın kurtuluşunun aynı zamanda Anadolu'nun güvenliği açısından da önemli olduğuna dikkat çekmiştir. Ayrıca iki ülkenin birbirini ikame eden olanaklarına işaret ederek şunları söylemiştir:

> "Bugün Anadolu askeri, üstünlüğü ve özellikleri sayesinde Azerbaycan'ı en menfur esaretten kurtarıyor ve bu mukaddes ülkede [kendi] kanını akıtıyor. Lakin yarın da Azerbaycan iktisadi kaynakları ve terakki etmiş ticareti sayesinde Anadolu'yu iktisadi sefaletten kurtarabilir."[113]

Milliyetçiliğe yalnız siyasî, dinî ve ideolojik yönden bakmayan Ali Bey Hüseyinzade, bu konuyu iktisadi yönden de ele almıştır. Ona göre sosyalizm, şirketle, ittifakla içtimai iş görmek demektir. Dolayısıyla bunun için sosyalizme gerek yoktur, bunun başka yolları da vardır. Ali Bey Hüseyinzade komünizmi "kırmızı karanlık" olarak nitelendirirken, gelişmenin yolunu ihtilallerde değil sınıflar arası ahenkte ve milli birlikte görmüştür. O, Marksizmin sınıflar arası çatışma prensibine karşı "necat muhabbettedir" düsturunu benimsemiştir.[114]

Ali Bey Hüseyinzade;

> "Mazlum olan sınıflar, zalim olan sınıfların saldırılarına karşı korunmalıdır. Yersiz yurtsuz köylülere, kentlilere yer, toprak verilmeli, insanların hayat şartları iyileştirilmelidir. Kafkas halkının kendi genel yönetimine kendi bakabilmesi için gereken muhtariyet verilmelidir."[115]

diyerek esaret altında yaşayan toplumlara ve özellikle Türk topluluklarına özgürlük talebinde bulunmuştur. Onun bu düşünceleri Kafkasya'da milli bağımsızlık düşüncesinin, kendini idare etme anlayışının, toprak ve yurt sahibi olma isteğinin, kısacası milli diriliş ve Türk milli benliğinin gelişmesinin 20. yüzyılın başlarındaki ilk işaretidir. Bu işaret Azerbaycan'ın bağımsızlığına, biraz

113 Asker, "Türkçülük Düşüncesinin Abide Şahsiyeti Ali Bey…", s. 629.

114 Bayat, *Azerbaycan'ın Yiğit Evladı…*, s. 34.

115 Paşayeva-Turan, s. 45.

daha geniş düşünürsek Türkiye Cumhuriyeti'nin bağımsızlığına giden yolun da habercisi olmuştur.[116]

3. İslamlaşmak Fikrine Bakışı

İslamcılık olarak da nitelendirilen bu kavram, Türklerin İslamiyet'i kabulüyle Türk toplumunda etkin olmaya başlamış, Yavuz Sultan Selim'in halifeliği devralmasıyla yeni bir ivme kazanmıştır. Ancak 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla Osmanlı Padişahı I. Abdülhamit, kendi tebaasının dışında diğer Müslümanları da kapsayacak türden, bir çeşit papalık türü ve daha önce benzeri görülmemiş bir yetki alanı iddiasında bulunmuştur. Böylece sınırları aşan dinsel otorite anlayışı doğmuştur. Bu, Abbasilerin yıkılmasından sonra ilk defa evrensel bir İslam liderliği kurma ve bunu Osmanlı hanedanına mal etme girişimidir. Bu girişim, zamanla hem ülke içinde gittikçe artan bir heyecan uyandırmış hem de sınırların ötesinde oldukça kabul görmüştür. Yani o zamanki Müslüman devletlerin en güçlüsü olan Osmanlı Devleti, halifelik makamıyla ve Osmanlı padişahları da halife sıfatıyla İslam dünyasının dinî lideri ve koruyucusu haline gelmiştir.[117] Ali Bey Hüseyinzade'nin hem bir Kafkasyalı Türk hem de bir Müslüman olarak Osmanlı Devleti'ne meyli ve Osmanlı Devleti'ni İslam-Türk dünyasının merkezi ve lideri olarak görmesinde muhtemelen bu durumun etkisi vardır.

Ali Bey Hüseyinzade, İslam dini ve İslam'ın ahlaki değerlerini kalkınmanın şartlarından saymıştır. Ona göre, Türk milleti eğer terakki edip hakkıyla yaşayan bir millet olmak istiyorsa her şeyden önce Müslüman olmalı ve Müslüman kalmalıdır. Türk milleti için İslamiyet haricinde necat yoktur. Bunu ecdadımız idrak ettiği için İslam dinini kabul etmiş ve bununla yetinmeyip neşrini de sağlamıştır. Biz de İslamiyet'i öğrenmeli, ondan istifade etmeli ve nuru ile aydınlanmamıza mani olan engelleri aşmaya gayret etmeliyiz.[118]

Din adamlarını da uyaran Ali Bey Hüseyinzade, literatürü takip etmelerini ve yeni yayımlanan kitaplara kitapla cevap vermelerini, fikir çatışmalarından hakikat ışığının parlayacağını, ancak minberleri suiistimal edip bazı yazar ve ediplerin küfrüne hükmeden mollaların, Rus'un mutaassıp keşişlerinden farkı kalmayacağını dile getirmiştir.[119]

---

116 Paşayeva-Turan, s. 45-46.

117 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev.: Boğaç Babür Turna), 5. baskı, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2011, s. 438-440.

118 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*..., s. 254.

119 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*..., s. 255.

İslamiyet'te var olan meşveret kavramının İslam devletlerinde uygulanması gerektiğini öne süren Ali Bey Hüseyinzade, hilafet makamının merkezi olan İstanbul'un şura-yı ümmetin önemini kavramasını otuz seneden beri kapalı olan Meclis-i Mebusan'ın açılmasını, İslam âleminin problemlerinin şura ve icma yöntemiyle çözülebileceğini savunmuştur.[120]

Ali Bey Hüseyinzade mezhep çatışmalarını da İslam ve Türk dünyasının en önemli sorunu olarak görmüştür. Azerbaycan'da ve Türkiye'de ve diğer ilgili coğrafyalarda çok görülen Sünni-Şii ihtilafını önlemeye yönelik çalışmalar yapmıştır. Bu tür esassız ve anlamsız çatışmaların zararlarını, bundan düşmanların istifade edebileceğini ortaya koymuştur.[121] Onun bu görüşleri İslam ve Türk dünyasında kardeşlik düşüncelerinin yerleşmesinde ve Kafkasya'da Şii-Sünni çekişmesinin ortadan kalkmasında etkili olmuştur.[122]

"Can düşmanı tehdit ediyorken tarafeyni,
Ey hoca, nedir mesele-yi Şia ve Sünni?"

diyerek bu konuda din adamlarını da uyarma ihtiyacı duymuştur.[123]

Mezhep çatışmalarından muzdarip olan Ali Bey Hüseyinzade, yeni mezheplerin ortaya çıkarılmasına da karşıdır. Ona göre İslam memleketlerinde ara sıra yeni mezhepler türemiştir ancak bu asla bir inkılap değildir. Asıl inkılap, "hakayık-ı evveliye-i diniyeyi ekalliyetin elinden kurtarıp umumun, külliyet-i ahaliyenin malı etmekle" olur.[124] Ali Bey Hüseyinzade'ye göre hükümetler bütün din ve mezheplere eşit uzaklıkta durmalıdır. Hiçbir din ve mezhebi himaye etmeyip her birini kendi hâline bırakmalıdır. Siyasi hükûmetlerle mezhepleri özdeşleştirmek yanlıştır. Her ferdin mezhep seçimi konusunda vicdanı hürdür.[125] Ona göre öncelikle mezhep ve kavmiyet farkı gözetilmeksizin insanlık ve insanlık hukuku müdafaa edilmelidir. Müslümanlar kendi "akaid-i diniyesine", vicdan hürriyetine sahip olmalıdır.[126]

İslam âleminde birlik ve beraberliğin sağlanamaması ve sorunların çözülememesi Ali Bey Hüseyenzade'nin dikkatini çekmiştir. Ona göre, İtalyan gezgin Kristof Kolomb İspanya'dan kalkıp Atlas Okyanusunu geçerek Amerika'yı

120 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*..., s. 249.

121 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*..., s. 127.

122 Akpınar, "Türk Düşüncesinin Önde Gelen…", s. 409.

123 Paşayeva-Turan, s. 40.

124 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*..., s. 255.

125 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*..., s. 258, 259.

126 Paşayeva-Turan, s. 45.

keşfetmiştir. Avrupalılar oraya akın akın gitmiş ve orada gıpta ile izlenen cumhuriyetler meydana getirmişlerdir. Aynı okyanusun sahilinde bulunan Müslümanlar, hilafet ve saltanat kavgalarıyla meşgul oldukları için Endülüs'ten kovuldukları gibi ne Kolomb'un gemilerinden ne de yeni bir âlemden haberdar olmuştur. Bugün dahi Araplar arasında kavgalar hâlâ bitmemiştir.[127]

Ali Bey Hüseyinzade Türkiye'yi İslam'ın beyni, Hicaz ve Suudi Arabistan'ı İslam'ın kalbi ve İran'ı da İslam'ın ciğeri olarak görmüştür. Ona göre, bu organlarda bazı hastalıklar mevcuttur, ancak bunlar ölümcül olmayıp tedavisi mümkün hastalıklardır ve bir an evvel tedavi edilmelidir.[128]

4. Muasırlaşmak Fikrine Bakışı

Muasırlaşmak kavramı *çağdaşlık, çağdaşlaşmak; Batıcılık, Batılılaşmak, Garpçılık, Garplılaşmak, muasır medeniyet seviyesine ulaşmak, muasırlaşmak* gibi çeşitli sözcüklerle ifade edilmiştir. Ali Bey Hüseyinzade ise muhtemelen Avrupa'yı bilimde, teknolojide ve sanatta ilerlemiş bir yer olarak gördüğünden bu kavramı *Avrupalılaşmak* şeklinde yorumlamış ve yönünü oraya çevirmiştir. Ali Bey Hüseyinzade bu konuyu ele alırken öncelikle Türk toplumunda var olan ve Avrupalılaşmayı, muasırlaşmayı veya çağdaşlaşmayı engelleyen bir sosyal sorunu teşhis etmiş ve adını da "Yangeldizm[129] hastalığı" koymuştur. Bu teşhisi Askeri Tıbbiyede öğrenci iken yapmış ve toplumu bu hastalıktan kurtarmak için ruhlara ateşli bir heyecan verecek mukaddes bir mefkûreye ihtiyaç olduğunu vurgulamıştır.[130]

Garp âleminin medeniyet yolunda nasıl kalkındığını dikkate almak gerektiğini ifade eden Ali Bey Hüseyinzade, Batı'nın kalkınmasında etkili olan faktörlerin İslam dininden sapmamak suretiyle Türk milletinin kalkınmasına tatbik edilmesini istemiştir. Ona göre Avrupa'nın ilim, edebiyat, sanat ve sanayideki başarıları kavranmalı ve bunlar Türk milletine de kavratılmalıdır.[131] Bu maksatla Avrupa dillerinden çeviriler yapmıştır. Onun sayesinde Avrupalı şair ve edipler Türkiye'de daha çok tanınmaya başlanmıştır. Bu yüzden denilebilir ki Avrupa, Türkiye'ye Tanzimat'tan sonra Kafkasyalı Ali Bey Hüseyinzade'nin simasında Bakü'den girmiştir.[132]

---

127 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*..., s. 256.

128 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*..., s. 260-261.

129 Toplumsal meselelere kafa yormamak, tembellik, "yan gelip yatma" deyiminin kavrama benzer ifadesi [ed.n.]

130 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*..., s. 72.

131 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*..., s. 255.

132 Paşayeva-Turan, s. 32.

Osmanlı Türkçesinde yer alan "Tiz reftâr olanın pâyına dâmen dolaşır" yani "Hızlı yürüyenin ayağına etek dolaşır"[133] gibi gelişmeyi önleyici pek çok deyiş ve düşünceyi de eleştirerek, bu tür anlayışların muasırlaşmanın önünde engel olduğunu dile getirmiştir. Ona göre, bizim insanımız da İngiliz ve Amerikalılar gibi hızlı yürümeli, Japonlar gibi kısa etekli olmalıdır. Çünkü bu devir kısa etekliler, hızlı yürüyenler devridir. Kısa etek hiçbir zaman hızlı yürüyenin ayağına dolaşmaz. Uzun etekler ancak hızlı yürüyenlerin hatta yavaş yürüyenlerin bile ayaklarına dolaşır. Demir yolu, otomobil, motosiklet, telsiz, telgrafın gündemde olduğu, zaman ve mekânın bu kadar kısaldığı bir dönemde bu tür atasözlerinin önemi kalmamıştır.[134]

Kafkasya'da doğan ve İslamcılık, Türkçülük ve Batıcılık akımının öncüsü olan Ali Bey Hüseyinzade, modernleşme hareketlerine yeni bir ivme kazandırarak Türk dünyasını dış dünya ile tanıştırmak istemiştir. O, aynı zamanda *Hayat* ve *Füyûzat*'taki makaleleriyle hem fikir hayatının hem de modern edebiyatın gelişmesine katkıda bulunmuştur. Edebiyat ve fikirlerin geliştirilmesi yoluyla önce Türk İslam dünyasında gelişmeyi sağlamak, ardından Batı medeniyetinden de istifade etmeyi düşünmüştür. Türk İslam medeniyetinin parlak dönemleri ve şahsiyetlerini, Tanzimat ve Meşrutiyet devri Türk fikir ve edebiyatını, Türklük, Müslümanlık, Avrupalılık şeklinde ifade ettiği bir senteze kavuşturmak için çalışmıştır. O, bu faaliyetleriyle bir yandan Azerbaycan muhiti üzerindeki Rus etkisinin zayıflamasını sağlayıp, milli romantik edebiyat cereyanının temelini atarken, diğer yandan İslam-Türk dünyası için bilim ve edebiyat dilinin İstanbul Türkçesi olması gerektiğini savunmuştur. Azerbaycan Türklerinin de bu Türkçe ile yazmalarını tavsiye etmiş, birçok önemli şahsiyet onu takip etmiştir.[135]

Ali Bey Hüseyinzade "Gazetemizin Dili" başlıklı bir yazısında İslam hümanizmi ve Batı medeniyeti arasında bir tercih yapmak durumunda kalan Türk aydınlarını ilk defa uzlaştırmayı düşünmüştür. Ona göre Türk kültürü yüzyıllarca İslam hümanizminin tesiriyle yoğrulmuştur. Bu tesiri yok sayamayız. İslam hümanizmi ile çağdaş medeniyet veya İslamlaşmak ile modernleşmenin uzlaştırılması gerekir, ancak bu ne derece başarılı olabilir, burası ayrı bir konudur.[136]

---

133 Sözün aslı şöyledir: "Erişir menzil-i maksuduna aheste giden, Tiz reftâr olanın pâyına dâmen dolaşır.", (İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, 17.baskı, Kapı Yayınları, İstanbul Ekim 2008, s.105.)

134 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*..., s. 287.

135 Yavuz Akpınar, "Âzerî Edebiyatı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 41, İstanbul 2012, s. 503.

136 Uca, "Türkçülük Fikrinin Abide…", s.174.

Ali Bey Hüseyinzade, Türk dünyasının modernleşmesi için Türklerin ve Müslümanların Avrupalı bilim, sanat ve kültür adamlarını tanımaları gerektiğine inanmıştır. Bunu sağlamak için başta Goethe ve tiyatro eserleri olmak üzere, Batı dillerinden pek çok ünlü şahsiyetin eserlerini bizzat kendisi tercüme etmiştir. Ayrıca başkaları tarafından tercüme edilen bu tür eserleri kendi çıkardığı yayın organlarında yayımlanması için gayret göstermiştir. Mesela *Füyûzat*'ın 5. sayısında Alman şair Schiller hakkında bir makale yazmış, burada hem tiyatronun önemini vurgulamış hem Schiller'i tanıtmıştır.[137] Ali Bey Hüseyinzade daha sonra Schiller'in *Die Bürgschaft* adlı eserini *Kefâlet yahut Vefadar Dostlar* adı altında manzum olarak tercüme etmiştir. Bu tercüme eseri hem bağımsız risale olarak hem de *İçtihad* dergisinde yayımlamıştır.[138]

Ali Bey Hüseyinzade Avrupalıların özlerine değil, edebiyatlarına ilim ve maariflerine, keşif ve icatlarına müracaat etmiş; onların beyinleri, dimağları İslam ülkelerine girsin, mideleri ve boğazları İslam ülkelerine girmesin istemiştir.[139] Türkçü bir hayatı, İslam'a hürmeti esas alarak Avrupa medeniyetinden faydalanmayı temel görüş olarak ele alan Ali Bey Hüseyinzade, Kafkas Türklerini asırlardır mezhep duygularıyla kendine çekmeye çalışan İran ile sonradan ortaya çıkan Ruslaştırma siyasetine karşı Türklüğü ve Türkçülüğü müdafaaya, Sünni-Şii ihtilafının kalkmasına, Osmanlı medeniyetinin tanınıp sevilmesine çalışmış ve başarılı olmuştur.[140] Ona göre uygarlık, Batı'ya Doğu'dan götürülmüştür. Güneş Doğu'dan doğmaktadır. Doğu'nun geri kalmışlığı yalnızca teknolojik açıdandır. Laik eğitim, laik devlet ve demokratik düşünce gerçekleştiğinde ve teknolojik gelişme sağlandığında muasırlaşmak da mümkün olacaktır.[141]

Ali Bey Hüseyinzade çok özlediği muasırlaşmak kavramını Atatürk'ün Türkiye'de gerçekleştirdiğini görmüş ve memnuniyet duymuş, çağdaşlaşma yolunda atılan adımları, yaşanan gelişmeleri ve tabii olarak da inkılâpları benimsemiştir. Fikirleriyle dolaylı da olsa etkilediği Atatürk'ü ve onun gerçekleştirdiği çağdaşlaşmayı bir şiirinde şöyle ifade etmiştir:

137 Hüseyinzade Ali Bey. Şiller. Füyuzat 1906, No: 5.

138 Friedrich Schiller, *Kefâlet Yahud Vefâdâr Dostlar (Mütercim:* Hüseyinzade Ali), Kader Matbaası, İstanbul 1923; Friedrich Schiller, "Kefâlet Yahud Vefâdâr Dostlar Damon ve Fintiyas" (Hüseyinzade Ali), *İçtihad*, 1 Teşrinievvel 1923, No: 159, s. 3265-3266.

139 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*..., s. 280.

140 Bayat, *Azerbaycan'ın Yiğit Evladı*..., s. 23; Bayat, *Hüseyinzâde Ali Bey*..., s. 16.

141 Garaşova, "XX. Yüzyıl Azerbaycan Fikir Tarihinde…", s. 313.

Ondan Önce ve Sonra

Kemal gününden önce, eller bizim değildi,
Günler olmuştu gece, yollar bizim değildi.
Yıldız karanlık saçar, medrese nurdan kaçar,
Sönmüştü ışınaklar, yollar bizim değildi.
Tarih unutulmuştu, yazılar bozulmuştu,
Okuyanlar baykuştu, diller bizim değildi.
Bütün ordu dağılmış, düşman yurda yayılmış,
Evler barklar yıkılmış, iller bizim değildi.
Ne silah var ne yaral, gemiler bitkin battal,
Yoktu denizde bir sal, göller bizim değildi.
Kasada yoktu para, soyulurduk sarrafa,
Savrulurduk etrafa, pullar bizim değildi.
Yoksa petrol, kömür bol, dağlarda taş, demir bol,
Ne köprü yaptık ne yol, yollar bizim değildi.
Birçok yerler bataklık, köyde türlü hastalık,
Yanaklarda sarılık, allar bizim değildi.
Saltanattı o devir, sultan idi bir şerir,
İçirirdi hep zehir, ballar bizim değildi.
Gazi önderden önce, o şanlı erden önce,
Açılmazdı bir gonca, güller bizim değildi.
Bir gün önderi bulduk, oldu ulus egemen,
Oldu devlet cumhurluk, bütün ülke bir gülşen.
Altı ok oldu uyak, dört yöne bir ışınak,
Ülküye aydın yolak, yenilmiştir Ehrimen.
Bir gün o başbuğ oldu, orduya başkumandan,
Sakarya'da boğuldu, bozgun halinde düşman.
Dumlupınar zaferi, eşsiz deha eseri,
Haykırınca, İleri, çiğnedi Sevr'i, Lozan'ı.
Kalmadı en ufak iz, sömürgeden, mandadan,
Özgen yaşar Türkleriz ne kul kaldı ne sultan.
Her sahada her işte, eşittir erle zevce,
Atıldı çarşaf, peçe, seçildi saylav bayan.

Bitmez sayıp dökmekle, her işi ayrı destan,
Bulamazsın tarihte onun gibi kahraman.
Yarattı İliadalar, şanlı Anafartalar,
Önünde armadalar, oldu bütün perişan.
Yükselir fikri ülkü, coşturur kalbi iman,
Severiz Atatürk'ü, odur bizi kurtaran.
Gönüller ülkesidir, ülkeler imgesidir,
Saygılarla eğilir, naaşı önünde cihan.[142]

Atatürk'ün bir sözü vardır: "Etimin ve kemiklerimin babası Ali Rıza Efendiyse fikirlerimin babası Ziya Gökalp'tır." Yusuf Akçura ise şöyle der*:* "Ali Bey Hüseyinzade'nin şairane Turancılığı, 1908'den sonra İstanbul'da diğer Turancıları, başta Ziya Gökalp'ı yaratmıştır." Buradan hareketle denilebilir ki Ali Bey Hüseyinzade'nin fikirleri, Ziya Gökalp'ın fikirlerini, Ziya Gökalp'ın fikirleri Atatürk'ün fikirlerini ve Atatürk'ün fikirleri de muasır Türkiye Cumhuriyeti'ni yaratmıştır.[143]

5. Vefatı ve Hakkında Söylenenler

Ali Bey Hüseyinzade 17 Mart 1940 tarihinde bir Pazar günü İstanbul'da vefat etmiştir. Naaşı Karacaahmet Mezarlığında Selimiye tekkesi karşısındaki yerde şair Nedim'in kabrinin yakınlarına defnedilmiştir.[144]

Ali Bey Hüseyinzade, halim, selim, nadiren kızan, ciddi, kalben ve bedenen çok temiz bir insandır. Mizacına uymamasına rağmen, ideallerini gerçekleştirmede bir araç olarak gördüğü için siyasete girmiştir. Filozof tabiatlı, derviş meşrep bir yapıya sahiptir. İhtiyacı olmasına rağmen özel muayenehane açmamıştır. Aldığı maaşla geçinmiş, ömrü boyunca kirada oturmuştur. Tüm canlılara olduğu gibi bitkilere de büyük sevgi beslemiştir. Yazılarını İstanbul Türkçesi ile yazmıştır. Konferans ve derslerinde ömrünün sonuna kadar koruduğu Azeri şivesiyle ve kelimeleri itina ile seçerek yavaşça konuşmuş, konunun kolayca anlaşılmasını sağlamıştır. Hususi sohbetlerinde ise fıkra, nükte ve esprileriyle çevresindekileri yormadan kendini dinletmiştir. Öğrencileri arasında "Impedigocu Ali"[145] lakabıyla

142 Bayat, *Azerbaycan'ın Yiğit Evladı*..., s. 68-70; Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*..., s. 312-316; Bayat, *Hüseyinzâde Ali Bey*..., s. 148-150.

143 Paşayeva-Turan, s. 27.

144 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*..., s. 190.

145 İmpetigo, frans. kaşıntılı kızarıklık. H. Brunneri N.Tanker, *Meslekî Latince*, Ankara Üniversitesi Ezcaçılık Fakültesi Yayınları: 47, Ankara 1978, s. 116.

anılmıştır. Çok okumuş, az yazmıştır.[146] O, Azerbaycan'da tutuşmuş, Türkiye'de közlenmiş, bütün Türk dünyasını aydınlatmış olan bir ateştir.[147]

Ali Bey Hüseyinzade sadece akademisyen, öğretmen, yazar ya da edebiyatçı değil, aynı zamanda sosyoloji, mitoloji, matematik, astronomi, din, felsefe, tarih ve daha birçok branşı hazmetmiş; İngilizce, Almanca, Fransızca, Rusça, Arapça, Farsça ve Yunanca öğrenmiş; şair, ressam, musikişinas, doktor, gazeteci, mütercim kısacası Türkçü bir Türk âlimi olarak Türk dünyasına hizmet etmiştir.[148] Fikirleriyle düşünürler, aydınlar ve devlet adamları üzerinde etkili olmuştur.[149] Yaptıklarıyla övünmeyen, perde arkasında kalmayı tercih eden mütevazı bir şahsiyettir. Dolayısıyla gerek Azerbaycan'da ve gerekse Türkiye'de fazla tanınmamış, onu ancak kendisinden etkilenen bazı aydınlar, devlet adamları, bilim adamları, düşünürler ya da seçkin insanlar tanımıştır.[150]

Bazıları da Ali Bey Hüseyinzade'yi yanlış tanımış, yanlış değerlendirmiş, milliyetçiliğini ve vatanseverliğini eleştirmiş, Sovyetler Birliği'nin ateist fikirlerine ve komünist ideolojisine karşı mücadele etmekle suçlamış, bir Osmanlı Türkü gibi yaşadığını, bir Müslüman gibi öldüğünü söylemişlerdir.[151] İdeolojiyi bir tarafa bırakacak olursak Ali Bey Hüseyinzade, Türk dünyasının yetiştirdiği bir bilim adamı, bir fikir adamı ve bir ideolog olarak Türk milletine hizmet etmiş, fikirleri ve eserleriyle Türk halklarının gelişmesini, modernleşmesini, birlik ve beraberlik içinde yaşamasını sağlamak için hiç durmadan çalışmıştır.

Sonuç

Ali Bey Hüseyinzade, fikir adamlığının yanı sıra doktor, gazeteci, eğitimci, yazar, şair, ressam, mütercim ve dil bilimci olan Ali Bey Hüseyinzade çok yönlü ve yaratıcı bir kişiliğe sahiptir. Yazdığı kitap, şiir ve makaleleriyle, yaptığı resimleriyle, yayımladığı gazete ve dergileriyle tam bir entelektüel olduğunu ispat etmiştir.

Bu özellikleriyle 19. yüzyılın sonlarıyla 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da yaşanan Aydınlanma Çağı'na ışık tutanlardan biri olmuştur. Basın yayın alanındaki

146 Bayat, *Azerbaycan'ın Yiğit Evladı*..., s. 29; Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*..., s. 191.

147 Aljira Topalova, "Azerbaycan'da Tutuşan, Türkiye'de Közlenen Ateş Ali Bey Hüseyinzâde", *Bilge*, Sayı: 21, Ankara Yaz 1999, s. 39.

148 Bayat, *Azerbaycan'ın Yiğit Evladı*..., s. 30; Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*..., s. 125, 192-193.

149 Uca, "Hüseyinzade Ali Turan Bey'in…", s.211.

150 Alaattin Uca, "Ali Haydar Bayat'ın 'Hüseyinzade Ali Bey' Adlı Eseri Üzerine", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 14, Erzurum 2000, s.309.

151 Garaşova, "XX.Yüzyıl Azerbaycan Fikir Tarihinde…", s. 303, 304.

faaliyetleriyle, açtığı ve öğretmenlik yaptığı okullarla, kurduğu ve üyesi olduğu çeşitli cemiyetler vasıtasıyla hep insanlığın menfaatine çalışmıştır.

Rusya'da yaşayan Türklerin sorunları Ali Bey Hüseyinzade'de milliyetçilik duygularının gelişmesine sebep olmuştur. O, bütün İslam ve Türk dünyasının sorunlarını kendine sorun edinmiş, birlik ve beraberlik vurgusu yapmış, büyük bir mütefekkir, Türkçeye ve Türk dünyasına ilgi duymuş, Türk milletinin dertleriyle dertlenmiş bir Türk milliyetçisidir.

Türk-İslam dünyasını Osmanlı Devleti'nin önderliğinde birleştirmeyi ilke olarak benimsemiş, bunun gerçekleşmesi için çaba sarf etmiştir. Osmanlı Devleti'ni Türk-İslam dünyasının lideri, İstanbul'u bu dünyanın merkezi olarak görmüştür.

Türk-İslam dünyasının önemli sorunlarından biri olan mezhep çatışmasını şiddetle reddeden Ali Bey Hüseyinzade, birlik ve beraberliği sağlamak için büyük çaba sarf etmiş ve başarılı olmuştur.

"Türkleşmek, İslamlaşmak ve Avrupalılaşmak" fikrinin mucidi Ali Bey Hüseyinzade bir Türk'tür, Kafkasya Türküdür ve Müslümandır. Ona göre Osmanlı Devleti de Türk ve İslam dünyasının en önemli, en güçlü devletidir. Dolayısıyla Türk-İslam dünyası Avrupalılaşmak yani çağdaşlaşmak suretiyle Osmanlı Devleti'nin liderliği ve koruyuculuğu altında toplanmalıdır. İstanbul Türkçesi de ortak lisan olmalıdır. Bu yüzdendir ki Ali Bey Hüseyinzade'nin hem Türkçülük anlayışı hem de İslamcılık anlayışı Osmanlı Devleti'yle ya da Osmanlıcılık fikriyle tezat teşkil etmemiştir. Muasırlaşmak düşüncesi de bunlarla çelişmemiştir. Sonuçta, Osmanlı Devleti'nin öncülüğünde çağdaş bir Türk-İslam toplumu görmek istemiştir.

Ali Bey Hüseyinzade'nin ortaya attığı "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" fikri, kültürel Türkçülükten, siyasi Türkçülüğe geçişin başlangıcı olmuştur.

Ali Bey, muasırlaşmak için yönünü Avrupa'ya çevirmiştir. Avrupa'nın bilim, sanat ve kültürel değerlerini incelemiş, Avrupa dillerinden çeviriler yaparak Avrupa medeniyetinin Türk-İslâm dünyasında tanınmasını sağlamaya çalışmıştır. Bir insanın hem Türk hem Müslüman hem de çağdaş olabileceğini somut olarak ortaya koymuştur.

Fikri mücadelenin yanında siyaseten de gerek Osmanlı döneminde gerekse Cumhuriyet döneminde devletin ve milletin menfaatleri doğrultusunda çalışmaktan imtina etmemiştir. Ayrıca barış zamanı hastanelerde, savaş zamanı cephelerde doktor sıfatıyla da bu millete hizmet etmiştir.

Sovyetler Birliği döneminde ortaya çıkan ve Türk-İslam dünyası için büyük bir tehlike olarak addedilen ateist ve komünist ideolojiye hiç yakın olmamış, Türk milletinin inançlarından, kültüründen ve bağımsızlığından taviz vermemiştir. Türk halklarının haklarının savunucusu olmuştur.

Osmanlı Devleti yıkıldıktan sonra özellikle Ziya Gökalp'in katkılarıyla Türkiye Cumhuriyeti'nde ilk zamanlar, Türkçülük düşüncesinin ağır bastığı -Türkçe ezan, Türkçe dua, Türkçe ibadet gibi bazı farklarla- yine çağdaş bir Türk-İslam toplumu oluşturulmak istenmiştir. Bir süre sonra bu anlayıştan vazgeçilmiştir. Günümüzde ise Ali Bey Hüseyinzade'nin "Türkleşmek, İslamlaşmak ve Avrupalılaşmak" çizgisinin, onun anladığı manada yeniden ön plana çıktığı hissedilmektedir.

Ali Bey Hüseyinzade, Osmanlıdan Cumhuriyete geçiş döneminde yaşayan ünlü simalardan biridir. Osmanlı döneminde meşrutiyeti savunmuştur. Cumhuriyetin ilan edilmesiyle cumhuriyet ve demokrasi fikrini benimsemiş, Atatürk'ü ve inkılâplarını desteklemiş, fikirleriyle onu etkilemiştir.

Kaynakça

Akçura Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset*, 3.baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

Akpınar Yavuz, "Âzerî Edebiyatı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 41, İstanbul 2012, s. 501-505.

Akpınar Yavuz, "Türk Düşüncesinin Önde Gelen Temsilcilerinden Bilim Adamı, Şair ve Ressam Ali Turan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 41, İstanbul 2012, s. 408-410.

Altaylı Seyfettin, *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*, 1.baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1994.

Asker Ali, "Türkçülük Düşüncesinin Abide Şahsiyeti Ali Bey Hüseyinzade (Turan) ve Görüşleri", *Türk Milliyetçiliği: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Tartışmalar,* (Ed. İkbal Vurucu), Türk Ocakları Denizli Şubesi Yayınları, Denizli 2014, s. 611-640.

Bayat Ali Haydar, *Azerbaycan'ın Yiğit Evladı Ali Bey Hüseyinzade (Prof.Dr. Hüseyinzade Ali Turan) ve Türkiye'de Yayınladığı Eserleri*, 1. baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1992.

Bayat Ali Haydar, *Hüseyinzade Ali Bey*, 1. baskı, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1998.

Brunneri H. Tanker N., *Meslekî Latince*, Ankara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayınları: 47, Ankara 1978.

Buniyatov Ziya Musa, "Azerbaycan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1991, Cilt. 4, s. 317-322.

Devellioğlu Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 12. baskı, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 1993.

Friedrich Schiller, "Kefâlet Yahud Vefâdâr Dostlar Damon ve Fintiyas" (Hüseyinzade Ali), *İçtihad*, 1 Teşrinievvel 1923, No: 159, s. 3265-3266.

Friedrich Schiller, *Kefâlet Yahud Vefâdâr Dostlar (Mütercim:* Hüseyinzade Ali*),* Kader Matbaası, İstanbul 1923.

Garaşova Sevil, "XX. Yüzyıl Azerbaycan Fikir Tarihinde Ali Bey Hüseyinzade'nin Yeri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* Sayı: 16, Konya 2004, s. 297-314.

Həsənova Sədaqət, *Əli bəy Hüseynzadənin dilçilik görüşləri*, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu, Bakı 2006.

Hüseyinzade Ali Bey. Şiller. Füyuzat 1906, No: 5, İçinde: Füyuzat (1906-1907), (Transliterasiya edəni, çapa hazırlayanı və ön sözün müəllifi: Ofeliya Bayramlı), İkinci nəşr, Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, Çaşıoğlu 2007, s.76-78.

Hüseynova Sədaqət, *"Füyuzat" jurnalı və dil problemləri*, Elm, Bakı 2006.

Kurat Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar",* 5. baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010.

Lewis Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev.: Boğaç Babür Turna), 5. baskı, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2011.

Mardin Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri: 1895-1908,* İletişim Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 1996.

Pala İskender, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, 17. baskı, Kapı Yayınları, İstanbul Ekim 2008.

Paşayeva Ganire & Turan Azer, *Ali Bey Hüseyinzade Turan*, 2. baskı, Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayını, İstanbul Şubat 2014.

Sarı Nil, "Mekteb-i Tıbbiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2004, Cilt. 29, s. 2-5.

Süleymanoğlu Ömer Faruk, "Ali Bey Hüseyinzade'nin Makaleleri Üzerine Bir Araştırma", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*, Kars 2004.

Topalova Aljira, "Azerbaycan'da Tutuşan, Türkiye'de Közlenen Ateş Ali Bey Hüseyinzade", *Bilge*, Sayı: 21, Ankara Yaz 1999, s. 39-43.

Uca Alaattin, "Ali Haydar Bayat'ın 'Hüseyinzade Ali Bey' Adlı Eseri Üzerine", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 14, Erzurum 2000, s. 309-310.

Uca Alaattin, "Azerbaycan Milli Uyanışının Gerçekleşmesinde Zeynel Abidin Tagiyev, Mirza Fethali Ahundzade ve Hasan Bey Zerdabi'nin Hizmetleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 7, Erzurum 1997, s. 203-210.

Uca Alaattin, "Dr. Hüseyinzade Ali Bey", *Türk Yurdu*, Cilt: 31, Sayı: 288, Ağustos 2011, s. 50-57.

Uca Alaattin, "Hüseyinzade Ali Turan Bey'in 'Abd-i Gılaf ve Mahfaza' Adlı Hikâyesi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 7, Erzurum 1997, s. 211-215.

Uca Alaattin, "Mirza Fethali Ahundzâde'nin Türk Dünyası'na Hizmetleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 17, Erzurum 2001, s. 365-381.

Uca Alaattin, "Türk Toplumunda Milliyet ve Milliyetçilik Fikrinin Tarihi Gelişimi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 6, Erzurum 1996, s. 125-144.

Uca Alaattin, "Türkçülük Fikrinin Abide Şahsiyetlerinden Hüseyinzade Ali Bey", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 5, Erzurum 1996, s. 159-188.

Uca Alaattin, "Ziya Gökalp ve Ona Türkçülüğü Aşılayan Adam: Hüseyinzade Ali Bey", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 8, Erzurum 1997, s. 167-174.

Uca Alaattin, *İttihad ve Terakki Liderlerinden Bahaeddin Şakir Bey*, 1. baskı, Kömen Yayınları, Konya Nisan 2015.

Uca Alaattin, *İttihat ve Terakki Cemiyeti Kurucularından Türkçülük Fikrinin Ünlü Mütefekkiri Ali Bey Hüseyinzade (Turan)*, 1. baskı, Kömen Yayınları, Konya 2017.

İki Devlette Bir Adam: Ağaoğlu Ahmed

Fahri SAKAL*

Azerbaycanlı (Şuşa 1869-İstanbul 1939) gazeteci, mütefekkir ve politikacıdır. Azerbaycan'da ve Türkiye'deki ilk yıllarında Ahmed Agayev, Ahmed Bey Agayev, Soyadı Kanunu'na kadar Ağaoğlu Ahmed, kanunun kabulüyle birlikte Ahmet Ağaoğlu adını kullanmıştır.[1] Karabağ'ın nüfuzlu ailelerinden birine mensup olan Ahmet Bey'in çocukluğu doğduğu kasaba olan Şuşa'da geçmiş ve ilk kültürel etkilenmeleri burada başlamıştır.

1. Eğitim Hayatı

Şiî din adamları olan ahundların etkisi altındaki muhafazakâr amcası, onu önce Azerbaycan medreselerinde tedrise göndererek, ardından Kerbelâ ve Necef gibi Şiî ilâhiyatın merkezlerinde yüksek tahsil yaptırarak Ahmet Bey'in "müçtehit" olmasını istiyordu. Annesi ise intizamlı ve temiz kıyafetlerine hayran kaldığı Rus subayları gibi görünmesini hayal ettiğinden modern Rus okullarına gitmesinden yanaydı. Babasına gelince o, kendi hâlinde, gamsız, meselesiz ve bu mevzulara karışmadan yaşıyordu.[2]

Agayev önce Şuşa mahalle mektebinde geleneksel Şiî okullarında eğitim almıştı. Ancak Türk/Müslüman öğretmenlerin kılık kıyafetinden eğitim

* Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi, Prof. Dr.

1 Eserleri dipnot ve bibliyografyada gösterilirken, döneminde bu isimlerden hangisi kullanmışsa ona göre kaynakçada yazılacaktır. Ancak metinde ifade birliği sağlamak için kendisinin ve zamanında basının en çok kullandığı Ağaoğlu veya Ağaoğlu Ahmed tercih edilmiştir.

2 Fahri Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999., s. 7-8.

anlayışlarına kadar pek çok şeylerini beğenmiyordu. İlköğretime annesinin isteği doğrultusunda bir Rus ilkokulunda başladı. Burada o da annesi gibi Rus öğretmenlerine ve kıyafetlerine hayran olup, akşamları eve gelince kendisini geri bir çevreye düşmüş gibi hissediyordu. Annesi bir Ermeni'yi ona Rusça öğretmesi için gizlice tutmuştu. İlkokuldan sonra Rus ortaokuluna devam etmiş, liseye de Şuşa'da bir Rus okulunda başlamıştı. Okul hayatında hem Rus hocalar hem de Rusça kitaplar ona çekici geliyor, Müslüman hocalar ise kıyafetleri ve anlattıkları bilgiler itibarı ile onun tarafından beğenilmiyordu. Bu sempati etkisiyle olmalı ki, üç ayda Rusça öğrendiğini yazmıştır.

Bu okulda Müslüman öğrenciler çok azdı. Rus ve Ermeni çocukları az sayıdaki Türk öğrencilere baskılar yapmakta, onların kıyafetleri – özellikle kalpakları – ile dalga geçmekte idiler. Ağaoğlu bu ortamda, her gün dört arkadaşı ile birlikte arkalarını duvara verip Ermeni gençlere direnmeye çalıştıklarını anılarında anlatmıştır.

Şuşa Lisesi'nde Çarlık aleyhinde ilk siyasî fikirleri edinmiş, tarih ve matematik öğretmenlerinden bilhassa etkilenmiştir. Öğretmenleri onun Şuşa'da iyi eğitim alamayacağını ve daha iyi bir okula gitmesi gerektiğini söyleyince bu tavsiye üzerine önce Bakü'ye, sonra Tiflis'e gitmiştir. Genç Ahmed Tiflis'te de Müslümanların dünyası ile diğerleri arasındaki farkı üzülerek müşahede etmiştir. Ona göre inkılapçı, ilerici fikirler, Çar karşıtlığı, sanat ve kültür faaliyetleri hep gayrimüslimlerdedir. Müslümanlar ise bunlardan uzak ve "Çar'ın bendeleri" olarak yaşamaktadır. O dönemde Agayev, Tiflis Lisesi'nde okuyan tek Müslüman öğrencidir. Ancak başarısı ile dikkatleri celp etmiş, hatta zengin bir Ermeni'nin kızına özel ders bile vermiştir. Ağaoğlu Tiflis'te de benzeri baskılarla karşılaşmış, ancak buna rağmen başarılı bir şekilde liseyi bitirmiş ve mezuniyet sınavında general rütbeli bir müfettişin sorduğu bütün soruları bilerek üç yüz ruble mükâfat da kazanmıştır.[3]

Ahmed Bey Kafkasya'da geçen orta tahsil yıllarında İran ve Şiî etkisinden sıyrılıp Rus etkisine girmeye başlamıştır. Kafkasya'da Rus yayılmacılığının aracı olarak kurulmuş "Russko-Tatarskaya Şkola" ve benzeri okullar onun şahsında başarılı bir meyve vermiştir denebilir. Anılarında anlattığı gibi Rus hocalar ona kıyafetlerinden eğitim anlayışlarına ve verdikleri bilgiye kadar her şeyleri ile cazip geliyordu. Kafkasya'nın coğrafyasını bile Rus romancıların tasvirleriyle tanıyıp sevmiştir. Bu Rus etkisi onu dinî ve millî kültüründen uzaklaştırarak bir kimlik parçalanmasına ve iki ayrı dünya arasında kalmışlığa duçar etmiştir.[4]

---

3 Samet Ağaoğlu, *Babamdan Hatıralar*, Ankara 1940,s.73-78; Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, s. 9-10.

4 Ufuk Özcan, *Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği Yüzyıl Dönümünde Batıcı Bir Aydın*, Donkişot Yay., İstanbul 2002, s. 18-21.

2. Yüksek Tahsil Yılları

Ahmed Bey'in üniversite tahsili için önce Petersburg Politeknik Enstitüsü'nün Yüksek Mühendislik Okulu'nda bir buçuk yıl eğitim aldığını, ancak oradaki havaya uyum sağlayamadığından Kafkasya'ya döndüğünü anılarından anlıyoruz. Petersburg'dan ayrılış sebebi kaynaklarda farklı anlatılmaktadır. Anılarında Politeknik Enstitüsü'ndeki hocalardan birinin onu Musevi sanıp doğru çözdüğü bir problemi yanlış sayması ve zayıf not vermesinden dolayı orayı terk ettiği anlatılırken, Yusuf Akçura Petersburg'un ikliminden hastalanıp Kafkasya'ya döndüğünü yazmıştır. Bu "iklim" meteorolojik anlamda iklim midir, yoksa manevi-siyasî hava mıdır? Bu sorunun cevabı onun oradan ayrılışını açıklayacaktır.[5]

Ertesi yıl (1888) Petersburg ve Almanya üzerinden trenle Fransa'ya gidip orada 6 yıl sürecek yüksek tahsil hayatına başlamış olan Agayev'in, Azerbaycan'dan Batı'ya tahsil için giden ilk kişi olduğu sanılıyor. Paris'te Sorbonne Üniversitesi Hukuk Fakültesi ve Collége de France'dan mezun olmuştur. Genç Agayev'in Paris'te hoş ve ilgi çekici anıları vardır. Başlangıçta tek kelime Fransızca bilmemektedir. Hiç tanıdığı yoktur ve bir süre parasız kalmıştır. Bu sırada annesi ve babası da vefat etmiştir. Alışveriş yaptığı bakkal dükkânının sahibesi onun Türk olduğunu öğrenince, "*Türkler asil insanlardır, borçlarını öderler"* demiş ve genç Agayev'in "veresiye" usulle ihtiyaçlarını karşılamasını kabul etmiştir. Fransızcayı öğrenmesi de kayda değer bir usulle olmuştur: Alfred de Musset'nin bir kitabının Rusça çevirisini ve Fransızcasını karşılıklı olarak okuyup bu iki dili birbiri ile karşılaştırarak Fransızca çalışmıştır.

Fransa'da bazı Türk ve diğer milletlerden aydınlarla tanışmış ve Paris'in meşhur salonlarındaki kültürel sohbetlere katılmıştır. Hayatının bu döneminde Fransız müsteşriklerinin, özellikle İran uzmanları olan Fransız müsteşriklerinin etkisinde kalmıştır. Onun Paris dönemi Fars/İrancılık dönemi olarak kabul edilmektedir. Paris'te Cemaleddin Efganî, Dr. Nazım, Dr. Esad Paşa ve Ahmed Rıza Bey ile de tanışmış, bunlardan Türkiye ile ilgili ilk etkileri o yıllarda almıştır. Paris'te ders aldığı ve etkilendiği hocalar Şarkiyatın ve bazıları da özellikle İraniyatın otoriteleridir. Ernest Renan, Barbier de Maynard, Charlés Schaffer, James Dermesteter, Arthur de Gobineau ve Marie Robinson bu kişilerin başında yer alır. Bir tartışmada Renan'ın Şark âlemi hakkındaki fikirlerine itiraz etmiş ve bunu takdir eden Renan kendisini Revüe de deux Monde'deki toplantılara çağırmış, burada Hippolyte Taine ve Gaston Paris ile de tanışmıştır. Onun Paris hayatı bir lisans öğrencisine göre çok verimli geçmiştir. Henüz öğrenciyken Fransa, Kafkasya

5 Yusuf Akçura, *Türk Yılı 1928*, Türk Ocakları Matbaası İstanbul 1928, s. 422-423; *Yeni Türk Devletinin Öncüleri*, Ankara 1981, s. 171; Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey,* s. 11, 12.

ve Rusya'daki gazetelere üç dilde (Fransızca, Azerbaycan Türkçesi ve Rusça) yazılar göndermiştir. Londra'daki Şarkiyatçılar Kongresi'ne de *Şiî Mezhebinin Kaynakları* adlı bir bildiri ile katılmıştır.[6] *Journal des Debats*'nın İran muhabiri olmuş, bu dergide yazı ve röportajlar yayımlamıştır. Sonraları Fransa'da *Revue Blue*, *Revue Politique et Littéraire* ve *Nouvelle Revue*'de, Azerbaycan ve Rusya'da *Kafkas*, *Şark-i Rus* ve *Kaspi* gazetelerinde yazmıştır.[7]

3. Rus Azerbaycanı'nda Agayev

Paris'ten yurduna döneceği sırada E. Renan "*memleketine gitme Agayev, Şark seni yer"* diyerek ona manidar bir teklifte bulunmuş, ancak o, "*memleketimin yetişmiş insana ihtiyacı var"* diyerek dönme kararından caymamıştır.[8] Paris dönüşü İstanbul'da 6 ay kadar kalmış ve bu sürede Münif Paşa ve Mizancı Murad ile görüşmüştür. 1894 yılında ülkesine dönünce Tiflis, Şuşa ve Bakü liselerinde Fransızca muallimliği yapmış ve gazetelerde yazılar neşretmeyi sürdürmüştür. Önce *Kafkaz*'da yazmaya başlamıştır. 1898 yılında meşhur sermayedar Zeynelabidin Takîyev Bakü'de *Kaspi* gazetesini çıkardığında başyazarlığına Agayev'i getirmiştir. Gazetede diğer mesai arkadaşları Alimerdan Topçubaşı ve Hasan Melik Zerdabi gibi öncü kişilerdir. Daha önce Hasan Zerdabi *Ekinci* adlı Türkçe bir gazete çıkarmışsa da uzun ömürlü olmamıştır. Ancak *Ekinci*'nin Rusya Türklerinin neşrettiği ilk Türkçe gazete olması gibi bir önemi vardır.[9] Bu erken dönemde Agayev'in yazdığı diğer bir gazete Mehmed Ağa Şahtahtinski'nin *Şark-i Rus* adlı yayın organıdır.

Ağaoğlu'nun yanı sıra Hasan Melik Zerdabi, Hüseyinzade Ali Turan ve Alimerdan Topçubaşı gibi kişiler Zeynelabidin Takîyev ve diğer bazı "milyoncuların"[10] malî desteğiyle Azerbaycan'da Türkçe gazeteciliği başlamıştır. N. İlminski ve Smirnov gibi Panslavistler Rus makamlarını Türkçe matbuata karşı tahrik ediyorlardı. Hâlbuki Kafkasya Türkleri kültürel olarak çok geri olduklarından gelişmek için ana dillerinde basın yayın vasıtalarına ihtiyaçları vardı. Gaspıralı buna bir çare olarak Kırım'da *Neşr-i Maarif* adlı bir dernek

---

6 Ahmed Bey Agaef, "Les Croyances Mazdéennes dans la Religion Chiîte", *in Transactions of the Ninth İnternational Congress of Orientalistis*, Londan 1893, s.505-514.

7 Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, s.12-13.

8 Süreyya Ağaoğlu, *Bir Ömür Böyle Geçti*, İstanbul 1975, s. 6-7.

9 Bu konuda bkz. Veli Memmedov, *Ekinci Gezeti*, Azerbaycan Dövlet Neşriyatı, Bakı 1976; Fahri Sakal, "Azerbaycan Ve Türkiye Dışı Türk Dünyasının İlk Türkçe Gazetesi Ekinci'nin Fikrî Yönü", *Yeni Türkiye Kafkasya Özel Sayısı*, C. 76, Temmuz-Aralık 2015, s.349-358.

10 Komünist dönemde Takîyev'e ve onun gibi zenginlere "*milyoncu*" denir ve bu ifade suçlama için kullanılırdı. Şimdi yazılan kitaplarda ise güzel bir sıfatlandırma olarak "*El Atası*" ifadesi kullanılmıştır. Bkz. Mahmud İsmayıl, Marat İbrahimov, *El Atası*, Azerneşr, Bakü 1994.

kurmuştur. Takîyev'in başkanı olduğu Azerbaycan Neşr-i Maarif Cemiyeti de *Keşfü'l-Hakayık* adlı bir tefsir yazdırmış, yazışma dili olarak o ana kadar "*bir hata-yı mahz eseri olarak"* kullandıkları Farsça yerine *"lisan-ı maderzadımız olan Türkçe'nin icra ve ihyası*"na karar vermişti.[11]

Ağaoğlu bu dönemde muharrirliğine ilaveten Bakü Belediye Meclisi üyeliği, Bakü Lisesi ve Alî Ticaret Mektebi'nde Fransızca ve edebiyat muallimliği de yapmıştır. Neşr-i Maarif Cemiyeti aracılığı ile Gaspıralı İsmail Bey'in Usul-i Cedit mekteplerini ve uygulamalarını Azerbaycan'da yaymak için çalışmışlardır. Ahundları eleştirdiği *İslam ve Ahund*'u da bu dönemde (1900) yazmış, İslam'ın hükmüne ve kendisinin fikrine göre İslam cemiyetlerinde kadınların konumunu anlattığı *İslam'a Göre ve İslamiyet'te Kadın* adlı eserini de 1901'de yazıp yayımlamıştır. Geleneksel Azerbaycan kültür muhitini ve din anlayışını Avrupaî fikirleri ile eleştirdiğinden adı bu dönemde "Frenk Ahmed"e çıkmış, hatta mutaassıp çevrelerin çok ciddi tehditlerinden dolayı bir süre evlerde saklanmıştır.

1905 yılında Rusya'nın Japonlara mağlup olması ülkede bir takım reform hareketlerine sebep olmuş ve bu minval üzere basın yayın hareketlerinde de bir hürriyet havası hâkim olmuştu. Bu dönemde Kafkasya'da 800 bin Ermeni onlarca gazete çıkarırken, 30 milyonu bulan Rusyalı Müslümanların kendi dillerinde hiç matbuatı yoktu. *Hayat, İrşad, Terakkî* ve *Füyûzat* o dönemin ilk Türkçe gazeteleriydi ve bu yayınlarda Usul-i Cedit ve Türkçülük fikriyatı hâkim durumdaydı. Türkçe neşriyat akımından o zamanki Çarlık makamları da sonraki komünist dönem yetkilileri de rahatsız olmuşlardır. İlminski'nin Türk İslam düşmanlığına temas etmiştik. Sovyet döneminde de Agayev, Hüseyinzade Ali ve Alimerdan Bey gibi kişilerin çalışmaları "*Turan imperiyası yaradılması kimi geyr-i reel ve ağılsız*" bir siyaset sayılmıştı. Bunlara göre "*bu halga zıd, mürteci megsedler*" gerçekleşseydi Azerbaycan "*Türkiye burjuva milletçilerine*" tabi olacaktı. "*Pantürkizm ve Panislamizm Tatar zehmetkeşlerine ne verebilerdi? Sefillikten, açlıgdan ve sinifi şuurunu*[12] *garanlıglaşdırmagdan başka heç bir şey*".[13] Görüldüğü üzere Azerbaycan halkını "Tatar" kabul eden zihniyet, bu halkın "Türk", "İslam" kökenlerinin itirafına bile tahammül edemiyor ve aydınlanma, teşkilatlanma, eğitim hareketleri ve soydaş Türkiye ile bazı konularda iş birliğini bile hoş görmüyordu. İlminski ve Sergei Semanoviç Uvarof gibi Panslavizm'in

11 Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey*,, s.16.

12 Sovyet literatüründe millî, dinî ve muhafazakâr faaliyetler "sınıf şuurunu" karanlıklaştırmaya yol açıyor diye hoş karşılanmıyordu. Hatta "sınıf barıştırıcı" olmak da suçtu. Zira bu onlara göre işçi sınıfını düşmanı olanlarla mücadeleden alıkoyuyordu.

13 Eziz Mirehmedov, *Fikrin Kervanı*, Yazıçı Neşriyatı, Bakı 1984,s. 68-69; H.İ. Hesenov, "Birinci Dünya Muharibesi İllerinde Azerbaycan İçtimai Fikrinde Panislamizme ve Pantürkizme Garşı Mübarize" *Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Heberleri,* Bakı 1962, no: 8, s.90.

ideologu olan Rusların düşünceleri anlaşılabilir, ancak bu fikirleri – Marksizm'e inanmış bile olsa – bir Türk'ün dile getirmesini anlamak kolay değildir.

Sonuçta 1905'ten itibaren başlayan yumuşama Kafkasya'da aydınların gazetecilik faaliyetlerine hız vermelerini sağlamıştı. Bu ortamda Hüseyinzade Ali'nin redaktörlüğünde çıkan *Hayat*, Osmanlı Türkçesine yakın bir dil ve üslup kullanarak dikkati çeken bir gazete olmuş, Şiî-Sünnî ayrımına karşı çıkmıştır. Ağaoğlu buradaki yazılarında Ermeni ve Ruslarla mücadeleleriyle, özellikle Müslüman iş adamlarının ve sermayelerinin gelişmesine dair yazılarıyla dikkatleri üzerine çekmiştir. Bu yayın politikası, *Hayat'*ın Pantürkist/Panislamist olarak hem Çarlık makamlarınca hem de sonradan Sovyet döneminde suçlanmasına yol açmıştır. *Hayat*, "*ideya, siyasi istikameti Azerbaycan burjuvaziyasının mülkedar ve ruhanilerin sınıfî menafiinin*" sözcüsü sayılmış, ancak zaman zaman sosyal demokratlara, eğitime, 1905 hareketine ve işçi hareketlerine de destek vermiştir.

> "Bununla beraber zararlı, dini-idealist bahışları tebliğ eden muhafizekar, bazen de milletçilik yayan, ingilabi azatlık ideyalarına zıdd yazılar derc edilmiştir. Hemin zıddiyetli ideya ve zararlı yazıların müellifleri arasında Elibey Hüseyinzade, Ehmed Bey Agayev ... bulunmaktadır."[14]

Hüseyinzade bu gazetenin ikinci sayısında "*Türkleşmek, İslamlaşmak, Avropalılaşmak*" şiarını açıklayan yazısı ile adeta bir çığır açmış ve bu yazı, daha sonra Z. Gökalp'e aynı adla[15] malum tezini geliştirme ilhamını vermiştir.

Kendisini liberallerin sol kanadında gören Ağaoğlu *Hayat*'ı çok tutucu bulduğundan oradan ayrılarak İsa Aşurbeyli'nin malî desteği ile liberal çizgide bir gazete olan *İrşad'*ı 1905 yılından itibaren çıkarmaya başlamıştır. Ahmed Bey bu gazetede Kafkasya ve Azerbaycan Türklerinin sosyoekonomik sorunlarını işlemiştir. Bu yönü ile *İrşad* çok etkili olmuş, hatta Tebriz'de de takip edildiğinden İran'a mahsus bir nüshası bile çıkarılmıştır.[16] Sonuçta *İrşad* o dönem Azerbaycan Türklerinin çıkardığı gazeteler içinde en etkili olanlarından sayılmış, Ağaoğlu da Azerbaycan basınına sosyal meseleleri sokan kişi olarak kabul edilmiştir.[17] Resmî Sovyet görüşüne göre "*sahifelerinde tez tez çıhış eden Ehmed bey Agayev... vb muhafizekârlar dini tebliğ edir, sınıf barışdırıcı ve riyakârlık mövgeyinde dayanır, geniş halk kütlelerinin ingılabi azatlıg hareketine zıd çıhırdılar."*[18] Agayev'in yanı sıra bazen Haşim Bey Vezirov ve M. Emin Resulzade de gazetenin redaktörlüğünü

14 *Dövri Metbuat***,** s.116-117.

15 Bkz. Ziya Gökalp*, Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak*, Kültür Bakanlığı yay. Ankara 1977.

16 *Dövri Metbuat*, s. 80-81.

17 Özcan, s. 64-65.

18 Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey,* s.68-69; *Dövri Metbuat*, s.80-82.

üstlenmiştir. Bu gazete de emektarlarının bazı fikir ayrılıklarından dolayı 1908'de kapanmıştır.

*İrşad'*ın kapanmasıyla Ahmed Bey, davasını aynı istikamette yayın yapan *Terakki*'nin (Bakü 1908-1909) editörlüğü ile sürdürmüştür. Azerbaycan'ın bir başka zengini olan Murtaza Muhtarov'un desteği ile çıkan bu gazete de aynı şekilde İran'da takip edilmiş, yine Ruslarca Panislamist olarak suçlanmış ve Ağaoğlu Türkiye'ye kaçınca editörlüğe Üzeyir Hacıbeyli getirilmiştir. Ağaoğlu bundan sonra Bakü'de *Progress* (1907) adlı bir gazete daha çıkarmışsa da o da uzun ömürlü olamamıştır.

Kafkasya'da onun yazdığı gazeteler: *Kafkaz*, *Kaspiy* (Bakü 1881-1919), *Şark-i Rus* (Tiflis 1900-1905), *Hayat*, (Bakü 1905) *İrşad* (Bakü 1905), *Progress* (Rusça/Bakü 1907), *Terakkî* (Bakü 1908-1909), *Hegiget* (Bakü 1909-1910), *Yeni Hegiget* (Bakü 1911), *Taze Heber* (Bakü 1912-19159), *İkbal* (Bakü 1912-1915), *Türk Sözü* (Gence 1918). Ayrıca 1905, 1906 ve 1907 yıllarında çeşitli görevler için gittiği Petersburg, Moskova ve Kazan gazetelerinde de Rusça yazılar yayımlamıştır.

Ağaoğlu bu dönemde İran yanlısı tavrından uzaklaşarak, Ceditçi-Modernist İslamcı ve Türkçü çizgiye yaklaşmış, Jön Türklerle ve Osmanlı Şeyhülislamlık makamı ile bazı konularda görüş teatisine başlamıştır. Böylece meşru ve demokratik bir model olarak Osmanlılara yaklaşması ile hem mollaların iktidarına karşı bir dış destek ve alternatif bulmuş, hem de Hüseyinzade ile birlikte Osmanlılara yaklaşmayı düşünen ilk kişilerden biri olmuştur. Bu dönemde o, İrancılıktan uzaklaştığı gibi İran'ı ve Arapları suçlayan yazılar yazmış, ancak II. Abdülhamid'in Panislamizmini de eleştirmiştir.[19]

Ağaoğlu'nun ilk siyasî mücadeleleri bu dönemde başlamıştır. Azerbaycan Türklerinin eğitim, basın, ekonomi, siyaset vb. alanlarda etkili olmaması ve Ruslar tarafından yok sayılıp birçok konuda haklarının gasp ve inkâr edilmesi üzerine, içinde onun da bulunduğu bir heyet hem Bakü Duması'na başvurmuş, hem de Rusya Müslümanları İttifakı'nı kurarak Petersburg ve Nijni Novgorod'da çalışmalar yapmışlardır. Özellikle Müslüman ve Türk unsurun Bakü'den sürülüp yerlerine Rus ve Ermenilerin iskânı söz konusu olduğunda, Ağaoğlu ve arkadaşları Petersburg'a gidip haklarını müdafaa etmişlerdir. Ahmet Bey iyi Rusça bilgisi ve hukukçuluğu ile Rus ve Ermeni taleplerine karşı durmuş, Petersburg ve Moskova'daki Rus gazetelerine tezlerini anlatan yazılar da yazmıştır.

19 Özcan, s.74-78.

Azerbaycan'da Rus destekli Ermeni saldırıları ile zor yıllar geçiren halkı korumak için Ağaoğlu ve arkadaşları *Difaî* adlı bir teşkilat kurdular (1905). Müslüman unsurlar arasındaki Şiî-Sünnî ayrımını kaldırmak, Osmanlılarla ilişkileri güçlendirmek ve Ermeni-Rus ikilisi karşısında kendilerini müdafaa etmek amacıyla kurdukları *Difaî* teşkilatı Kafkasya'daki Rus idarecilerini çok rahatsız etmişti. Çünkü bu dernek, Türk/Müslümanlara karşı cinayet veya sair suçlar irtikâp eden Ermeni ve Ruslara olduğu gibi, onların işbirlikçilerine de suikastlar tertip ediyordu. Ağaoğlu bu faaliyetlerin yanı sıra Kafkasya'dan Rusların çıkarılması için Azerbaycan Türkleri, Gürcü ve Ermenilerin birlik olması fikirlerini de işliyordu. Rus karşıtı çalışmalarından dolayı 1908'den itibaren yazıları "Pantürkist-Panislamist" diye yasaklandı ve kendisini de polis takibine aldılar. Zor günler geçiriyordu. Arkadaşlarının evinde bir süre saklandıktan sonra 1909'da gizlice Türkiye'ye kaçtı.

4. Osmanlı Türkiyesi'nde Ağaoğlu

Ahmed Bey İstanbul'a önce kendisi gelmiş, sonra da ailesini getirmiştir. Gelir gelmez İttihatçı ve Jön Türklerle iyi münasebetler kurmuş, bu çevrelerin gazete ve dergilerinde yazarlığa başlamıştır. İlk memuriyeti Maarif Müfettişliği olmuş, bu görevi gerekçe gösterilerek vatandaşlığa da kolayca geçmesi sağlanmıştır.[20] Yine bu sırada İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) Merkez-i Umumî azâlığına getirilmesi her Türkiyelinin[21] yükselemeyeceği bir makama ulaşması açısından manidardır. Hatta İttihatçı liderlerin Dünya Harbi'ne Almanya'nın safında girme kararını aldıkları gizli toplantısında o da bulunmuştur. Görüyoruz ki kendisi İstanbul'da iyi karşılanmıştır.

Ağaoğlu ve ailesinin "*Türklüğün hür kalmış son kalesine*" büyük coşku ile gelmesine rağmen, İTC gibi bir partinin saflarında hızla yükselmesi ve aldığı etkili vazifelerden dolayı bazen İstanbul'da muhalif çevrelerce "Rus" veya "Moskof" hitabına maruz kaldıkları oluyordu. Bu sebepten çocuklarının okulunu değiştirmek zorunda bile kalmıştır. Ancak İttihatçı muhitlerde kabulü ve yükselişi Akçura ve diğer Rusyalı Türklere oranla daha kolay olmuştur. Gazete yazarlığı, Maarif Müfettişliği ve Süleymaniye Kütüphanesi veya Kulübü yöneticiliği gibi görevler üstlenmiştir. Darülfünûn (İstanbul Üniversitesi) müderrisliği, Edebiyat Fakültesi dekanlığı yapmıştır ve Ziya Gökalp'ın üniversite reformuna destek vermiş olduğu bilinmektedir. Hizmetlerinden biri de orada Türk-Moğol Tarihi adı altında Türkiye dışında kalmış olan Türklerle ilgili ilk defa bir ders teklif etmesi ve o dersi bizzat

20 BOA, DH.SN.THR 12/89'dan nakleden Özcan, s.86.

21 Türkiye dışından geldiği için bu ifade kullanılmıştır.

vermiş olmasıdır. Onun çabalarıyla Darülfünun'da Avrupaî bölümler açılmış, Almanya'dan profesörler getirilmiş, özerk ve seküler bir üniversite için ciddi adımlar atılmıştır. Maarif Müfettişliği sırasında da misyoner okulları ile ilgili yetkilileri uyaran raporları vardır.[22] Özellikle öğretim sistemindeki ezberciliği ortaya koyan raporları eğitim tarihi için değerlidir. Bu çalışmaları sonucu Talim ve Terbiye Heyeti üyeliğine seçildiğini de biliyoruz.[23]

1909'da İstanbul'dan Bakü'ye Rusça yazılar gönderiyor ve bunlar *Kaspi'*de neşrediliyordu. Bu yazılarında İslam'ın gelişmeye engel olduğuna dair görüşleri çürütmeye çalışarak, İslam müdafaası yaptığını görüyoruz.[24] Bu dönemde çok sayıda gazete ve mecmuada yazdığı gibi İTC'nin basın sorumlularından biri olmuştur. Farklı görüşteki gazete ve dergilerde yazması da dikkati çekecek bir ayrıntıdır. Modernist İslamcı *Hikmet,* Siyonist destekli *Le Jeune Turc*, İttihatçı *Tercüman-ı Hakikat*, İslamcı *Ateş, İslam, Sebilürreşad, Sırat-ı Müstakim,* Türkçü *Türk Yurdu* ve *Hilal'*de yazıları çıkmıştır. Bunların bazılarında sermuharrirlik yapmıştır. Ayrıca Türk Ocağı, Türk Yurdu ve Türk Bilgi Derneği'nin kurucularındandır. 1912'de İttihat ve Terakki'de Meclis-i Umumî azası ve ardından Afyon mebusu olmuş, 1918'de meclislerin kapanmasına kadar mebusluğu sürmüştür.

Ağaoğlu'nun *Le Jeune Turc'*de neden yazdığı sorgulanmalıdır. Celal Nuri tarafından çıkarılan ve bugün bütün koleksiyonu Kudüs'te Siyonist Arşiv'de bulunan bu gazete Siyonistlerce desteklenmektedir. Celal Nuri'nin burada Filistin'de Musevi kolonizasyonu için Araplar arasında kamuoyu oluşturmaya ve Araplarla Musevilerin bu konuda anlaşmalarını sağlamaya yönelik yazıları görülmektedir. Gazetede Müslüman olarak Ağaoğlu Ahmed ile birlikte Mustafa Bey isimli bir kişi daha vardır. Diğer yazarlar Musevi ve Hristiyan isimlidirler. Ağaoğlu Siyonist destekli bir gazetede neden yazmıştır: Öncelikle şunu belirtmeliyiz ki ilk Türkçüler arasında hatırı sayılır oranda Museviler veya dönme (Sabatayist)ler vardır. Ayrıca Almanlar o yıllarda İngilizlere karşı bir Siyonist Müslüman ittifakı planlamaktadır. Bir ara Ağaoğlu'nun, Talat Paşa'yı temsilen Siyonistlere bir Müslüman-Musevi iş birliği teklifi götürmesi de bu konuda önemli bilgilerdendir. Gerçi bunlar İngilizlere karşı bir Alman politikasıdır, ama yine de Ağaoğlu bu çalışmaları nedeniyle midir, bilemeyiz; İngilizlerce Malta tutukluluğu esnasında "Musevi asıllı" olmakla suçlanmıştır.[25] Petersburg'da da bir hocası tarafından "Musevi" zannıyla düşük notla cezalandırıldığını tekrar hatırlatalım.

22 Agayef, "Dârü'l-Hilâfe'de Ma'arif-i İptidâiyenin Hâli ve Sûret-i Islahı", *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 113, 114, 115 (1327).

23 Özcan, s. 92-93.

24 Özcan, s. 99.

25 Bilal Şimşir*, Malta Sürgünleri…*, s. 267, Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey,* s. 32.

Birinci Dünya Harbi esnasında *Rusya'da Sakin Müslüman Türk-Tatarların Haklarını Müdafaa Cemiyeti'*ni Yusuf Akçura başkanlığında kurmuşlardır. Bu yolda ABD Başkanına mektuplar yazdıkları gibi Orta Avrupa'yı gezerek davalarını kamuoyuna duyurmuşlardır. Ağaoğlu da bu seyahate katılmış, intibalarını gazetelerde yazmıştır. 31 Mart 1918'de Azerbaycan'da Ermeniler Müslümanları katletmeye başlayınca, kurulan *Kafkas İslam Ordusu* Azerbaycan'a hareket etmiş, bu oluşum içinde Ordu Komutanı Nuri Paşa'nın siyasi müşaviri olarak Ağaoğlu da bulunmuştur. Ahmet Bey aynı zamanda Osmanlı ve Azerbaycan meclislerinde üye olarak bulunmuştur. Azerbaycan'ın ileri gelenleri ile görüşmeler sonunda Sovyet dayatması ile kurulmuş bulunan Şura yönetimi dağıtılmış, millî bir hükümet kurulmuş ve 15 Eylül 1918'de Bakü Rus ve Ermenilerden kurtarılmıştır.

Ancak bir süre sonra Osmanlı İmparatorluğu Mondros Mütarekesi'ni imzalamak durumunda kalınca, Mütareke hükümlerince Osmanlı orduları silahtan arındırılmış ve bulundukları cepheleri terke mecbur kalmışlardı. Kafkas İslam Ordusu da bunun üzerine Azerbaycan'dan çekilmiş, Ahmed Bey ve Azerbaycan'ın önderleri bu ortamda Azerbaycan'ın artık tek başına bağımsız kalamayacağını düşünerek İngilizlerle ve Ruslarla ittifak imkânları aramışlar, fakat bu mümkün olmamıştır. Ağaoğlu ve bazıları önce İngiltere ile bu mümkün olmaz ise Rusya ile iş birliği yaparak ayakta kalmayı düşünmüşlerdir. Bunlar ilhakçılıkla suçlanmış; onlara karşı *İstiklalciler* adına konuşan Mehmed Emin Resulzade ise Azerbaycan'ın mutlak istiklalini müdafaa ederek "*bir defa yükselen bayrak bir daha inmez*" şeklindeki meşhur nutkunu bu sırada söylemiştir.

Böylece Osmanlı ordularından bir müddet sonra Agayev de Azerbaycan'ı terk ederek ailesinin bulunduğu İstanbul'a dönmüştür. İstanbul'a dönüşünde hasta yatağında iken tutuklanarak önce Bekirağa Bölüğü'ne, sonra Limni adasına ve oradan da diğer Osmanlı ricali ile birlikte Malta'ya sürülmüştür. Malta sürgünleri A listesinde birinci sırada olan Ağaoğlu, orada İngilizlerle en sert mücadele eden kişidir. Bu konuyu araştıran Bilal Şimşir'e göre o "*bir yavuz adam"*dır ve

> "İngilizlere onun kadar yaka silktiren bir başka sürgün yoktur. Lütuf değil hak arar. Sağlam hukuk formasyonu, polemikçi gazetecilik tecrübesi, kusursuz Fransızcası ve hepsinin üstünde yavuzluğu ile kaçak güreşmeyi yeğ tutan İngilizlere 'hodri meydan' der. İngilizler onunla açıktan polemiğe girmezler, gizli gizli aleyhinde dosya hazırlarlar."

Malta sürgünleri içinde bu nedenle en kalın dosya onunkidir.[26]

Ağaoğlu, Bekirağa Bölüğü'nde ve Malta'da iken ailesi İstanbul'da maişet derdine düşmüştür. İttihatçıların amansız rakibi Ali Kemal, Gökalp ile

26 Şimşir, s. 264, Sakal, s. 35.

Ağaoğlu'nun ailelerinin istihkaklarını kesmiş, Azerbaycan'dan kardeşi gelip malî yardımda bulunmuş ve Ankara'da İcra Vekilleri Heyeti de "*Darülfünun müderrislerinden olup İngilizlerce tevkif ve Malta'ya nefy olunan Z. Gökalp ve Ağaoğlu Ahmed Beylerin darda bulunan ailelerine yardım*" için 19.1.1337 (1921) tarihinde TBMM'de karar çıkarmıştır.[27] Malta'da kendisi de malî sıkıntı içine düşmüş, özellikle gözünden rahatsız olduğundan ameliyat için paraya muhtaç olmuştur. İçlerinde en varlıklısı olan Hüseyin Cahit Yalçın'dan ameliyat için ödünç para istemiş, ama alamamıştır. Bunun üzerine tam teşekküllü bir hastanede yapılması gerekli olan ameliyat, orada tutuklu bulunan göz hekimi Esat Paşa tarafından mutfak bıçağı gibi basit aletlerle yapılmıştır.

İngilizler ve müttefikleri, Malta sürgünlerini orada tek taraflı bir mahkemede yargılamaya kalkmışlar, Birinci Dünya Harbi'nde Ermenilere ve İngiliz esirlerine kötü muamele suçlamasıyla muhakemeye tabi tutulmuşlardır. İngilizler bu kişileri mahkûm edebilmek için Osmanlı arşivlerini yeterli bulmamışlar, kendilerinin ve Fransa'nın arşivlerine ilave olarak ABD arşivlerinden de belge aramışlar, fakat bulamamışlardır. Nihayet Ankara ile yaptıkları görüşmeler sonunda Türkiye'deki İngiliz esirleri ile Malta sürgünleri karşılıklı olarak serbest bırakılmıştır. İlginçtir, İngilizler bu kişileri salıverirken Osmanlı hükümetinden "*bunların Malta'da yargılandığını, İstanbul'da tekrar yargılanmamasını*" istemişlerdir. Bunların hepsi cumhuriyetin kurucu kadroları arasında olacaklardır.

Malta'dan salıverilince Ankara Hükümeti'nin Roma temsilcisi Câmi Bey'in yardımlarıyla Ahmet Bey ve arkadaşları Polverista'dan Roma'ya gelmişler, orada Sait Halim Paşa Ermeniler tarafından şehit edilmiş, 28 Mayıs 1921'de Ağaoğlu İstanbul'a gelmiştir. Yaklaşık bir ay kadar burada dinlenmiştir.[28] Bu sırada Azerbaycanlı politikacı Behbud Han Cevanşir, Paris Sulh Konferansı'na veya bazılarına göre de Almanya'ya petrol sondaj alet ve makineleri almak için gitmek üzere İstanbul'dadır. Ağaoğlu Ahmed'in eşi Sitare Hanım'ın akrabası olan Cevanşir ve kardeşleri Ağaoğlu ailesinin evinde misafirdirler. Ağaoğlu ve Cevanşir'in Ermenilerin ölüm listesinde olduğunu bir Ermeni profesör arkadaşı Ağaoğlu'na söylemiştir. Cevanşir bunun üzerine Ağaoğlu ailesine problem çıkarmamak için bir otele çıkmış, ancak orada gerçekten bir Ermeni tarafından katledilmiştir.[29] İşgal Güçleri Savcısı katilin idamını isteyince onu korumak için İngilizler savcıyı değiştirmişler, yeni savcı beraat istemiş ve katil Türkiye'den kaçırılmıştır.[30] Bu sırada Ağaoğlu millî mücadeleye katılmak üzere gitmiş olduğu Ankara'da bulunmaktaydı.

27 BCA, *BKKK*, 30.10./204.392.4.

28 Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey,* s. 37-38.

29 BOA, HR.SYS. 2467-41, 3.10.2018 20, 29, 19.

30 Sakal, aynı yerde, Süreyya Ağaoğlu, *Bir Ömür Böyle Geçti*, İstanbul 1975, s. 28-29.

5. Millî Mücadele ve Cumhuriyet Türkiyesi'nde Ağaoğlu

5.1. Siyasi Hayatı

Ahmed Bey, Malta dönüşü bir ay kadar evinde dinlendikten sonra Milli Mücadele'ye katılmak üzere İnebolu üzerinden Ankara'ya hareket etmiştir. Ankara'ya "*bir mü'minin mukaddes bir şehre girerken taşıdığı duygularla*" gittiğini "*orasını bütün Türklük için bir Kâbe bir Kudüs olarak*" gördüğünü anılarında yazmıştır.[31] Hamdullah Suphi onu Atatürk'e takdim ederken de aynı duygularla doludur. Bu sırada Azerbaycanlı politikacı ve eski dostu Neriman Nerimanof kendisine Azerbaycan'a dönmesini ve ülkesi için beraber hizmet etmeyi teklif etmiş, ancak Ağaoğlu şu cevapları ile adeta tarihe bir not düşmüştür: "*1. Temsil ettiğiniz fikir sistemine[32] katılmamaktayım. 2. Türkler için tek kurtuluşun Osmanlı Türklüğünde olduğuna dair kanaatim vardır. 3. Beni esaretten kurtararak yeniden can veren Ankara'ya koşmak şahsım için bir namus borcudur*".[33]

Ankara'ya gelir gelmez kendisine görevler verilmiştir. Milli Mücadele döneminde istiklâl ve mücadele ruhunu halka aşılamak için düşünülen Tenvir ve İrşad heyetlerinin en verimli üyesi Ağaoğlu olmuştur. Bu iş için Anadolu'da yedi aylık İrşad gezisi yapmış, konferanslar vermek, gazete çıkarmak ve mektepler açmak gibi görevlerle Ankara'dan Samsun, Trabzon, Gümüşhane, Erzurum üzerinden Kars'a kadar gitmiş orada ve çevre kazalarda faaliyetlerde bulunmuştur. Bu görevi esnasında Ağaoğlu Atatürk ile telgraf üzerinden haberleşmiş ve hizmetlerinden ötürü Gazi'nin takdirine mazhar olmuştur. Şark irşadından dönüşte, Ankara'da Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürü, Anadolu Ajansı Müdürü ve *Hâkimiyet-i Milliye* Başyazarlığı gibi birkaç görevi birden üstlenmiştir. Bu müdüriyetleri esnasında *Köy Hocası, Sırat-ı Müstakim* ve *Küçük Mecmua* adlı dergileri çıkarmış, ayrıca *Pontus Meselesi, Anadolu'da Yunan Zulüm* ve *Vahşeti* gibi yarı belgesel mahiyetli kitaplarını da neşretmiştir. Bu sıralarda "Serbest Âlî Dersler Müessese-i İlmiyesi" çerçevesinde pazartesi günleri Medeniyet Tarihi dersleri verdiği bilinmektedir. Bunların yanı sıra şehir ve kasabalarda bazı konferanslar vererek halkı "irşâd" ettiğini ve yeni rejimi anlattığını da bilmekteyiz.

Matbuat Müdürlüğü sırasında bazen Meclis'te ve basında Ağaoğlu ciddi suçlamalara maruz kalmış, ancak Atatürk, "*Ağaoğlu Ahmed Bey gibi yardımcılara dayanarak*" inkılâpları başaracağını söylemiş ve onu korumuştur. Bu desteğe rağmen Başbakan İsmet Paşa 11 Ağustos 1923'te onu Matbuat ve İstihbarat

31 Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, s.38-39; Ağaoğlu, "Ne İdik, Ne Olduk", *Hayat*, S. 9, s. 18.

32 Komünizmi kast ediyor. Hem milliyetçi, hem de liberal olarak komünizme karşı olması normal ve gerekliydi.

33 Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, s.38; Ağaoğlu A, "Ne İdik...", *Hayat*, S. 6, s. 12, S.7, s. 12.

Müdüriyeti'nden almış ve yerine Zekeriya Sertel'i getirmiştir. Ağaoğlu ile İsmet İnönü'nün siyasî ve şahsî olarak pek birbirlerinden hoşlanmadıkları bilinmektedir. Samet ve Süreyya Ağaoğlu'nun yurt dışında doktora yapmalarına ve bazı işlerine de İnönü'nün engel olduğunu biliyoruz.[34]

Bundan sonra Ankara Hukuk Mektebi müderrisliği, gazete yazarlığı ve 2 ve 3. dönemde Kars milletvekilliği ve şeker komisyonu üyeliği yapmıştır. Ziya Gökalp'ı Atatürk ile tanıştıran da Ağaoğlu'dur. Aldığı şu vazifeler onun Türkiye Cumhuriyet tarihinin ne kadar mühim bir siması olduğunu göstermektedir: 1921 ve 1924 Anayasalarının yapımında, Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) İçtüzüğü'nün yazılmasında ve Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) tüzük ve programının yazılmasında onun fikir ve emekleri vardır.

Rejim yerleşip menfaatler paylaşılmaya ve dava bazı inananlarını mağdur etmeye başlayınca, Ağaoğlu da ilk tenkit sesini yükseltenlerden olmuştur. Ona göre Babıâli'nin (Osmanlı Hükümeti) "*ceberut tavrı"*[35] halkçı rejim olan cumhuriyete bulaşmamalı idi. Milli Mücadele başarıyla sonlanıp rejim yerleşince artık olağanüstü hal normale dönmeliydi. "*Biz saltanatı tek adam rejiminden kurtulmak için kaldırmıştık.*" Ağaoğlu bu mantıkla İstiklâl Mahkemesi mağdurlarını, özellikle haksızca suçlananları savunuyor, böylece bazı dedikodular çıkıyor ve hâliyle iftiralara uğruyordu. H. Cahid, Ali Çetinkaya, Yenibahçeli Şükrü, Seyyid Tâhir Efendi, Dr. Nazım ve Topçu İhsan gibi mağdurlara yardım etmiş, tabii olarak bu yardımlarından dolayı da suçlanmıştır. O dönemde mağdurları müdafaa eden, rejimin baskıcı uygulamalarına karşı çıkan ve demokrasi kavgası veren en belirgin sima Ağaoğlu Ahmed Bey idi. Ağaoğlu'nun rejim veya rejimin temsilcisi İsmet Paşa ile ilk sürtüşmesi Akçura'nın başından geçen bir hadise yüzünden olmuştur. Akçura bir gün Meclis'te tasarruf yapılması için makam otolarının kullanılmamasını teklif etmiş; o gün İsmet Paşa iş çıkışında makam aracını kullanmamış ve asık suratla "*bana bir taksi çağırın*" demiştir. Neler olduysa, bundan sonra olmuş; Akçura artık Meclis'te pek konuşmamış veya kısık sesle konuşmuştur. Artık susan Akçura, Ağaoğlu'na "*bu kötülükleri neden herkese anlatmıyorsun?"* diye ara sıra sitem etmekle yetinmiştir. Ağaoğlu da cevaben ona "*ben, hep ben, hanginiz benim kadar konuşuyorsunuz?"* diye cevap vermiştir. Bundan birkaç gün sonra Ağaoğlu ve Yusuf Kemal Tengirşenk'in hem mebusluktan hem de Ankara Hukuk Mektebi'nde verdikleri derslerden dolayı iki yerden ücret almaları Meclis'e getirilmiştir. Ağaoğlu kendini müdafaaya tenezzül bile etmemiş, sadece "*bana şu vazifeyi deruhte et dediler, ben de ettim"* demiştir.[36]

---

34 Süreyya Ağaoğlu*, Bir Ömür...* s. 63; Sakal, s. 47.

35 Tabir Ağaoğlu'nundur. Bak. *Gönülsüz Olmaz,* Zeybek Basımevi, Ankara 1941.

36 Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey,* 46.

1926'da ülkedeki kötü gidişatı anlattığı bir raporu Atatürk ve İnönü'ye sunmuştur.[37] Raporda Tek Parti rejimi, merkeziyetçi, mehabetli ve hesap vermez devlet ve bürokratlar eleştiriliyor; bunların cumhuriyete uymadığı anlatılıyordu. Bu rapor Türkiye Cumhuriyeti tarihinde aydınların ve bürokratların Tek Parti rejiminin baskıcı hususunu dile getirebildikleri en cesur ve en doğru eleştirilerin başında gelir. Bu mahiyeti ile özellikle İsmet Paşa'nın husumetini çekmiş ve bu Ağaoğlu'nun ileride ikbalden düşmesinin temel sebebini teşkil etmiştir.

Ağaoğlu'nun bu demokrat duruş ve eleştirilerinden dolayı bizzat Gazi[38] tarafından Serbest Cumhuriyet Fırkası'na (SCF) sokulduğunu biliyoruz. Tek parti rejimlerinin totaliterleşmesinin kaçınılmazlığını anlattığı için bu fırkaya girip orada siyaset yapması bizzat Atatürk tarafından istenmişti. Ancak Ağaoğlu buna başlangıçta karşı çıkmıştır. O şöyle düşünüyordu: Bir tarafta cihanşümul şöhretiyle Gazi, devlet cihazı, sivil-asker bürokrasi ve başlarında haşin İsmet Paşa, diğer yanda birkaç mebus ve ılımlı şahsiyetiyle Fethi Bey... Kim giderdi onun peşine? Üstelik Fethi Bey bu sırada mebus bile değildi. Yeni partinin parasını, milletvekillerini, sağda mı, solda mı olacağını, siyasî duruşunu, her şeyi Gazi, İsmet Paşa ve Recep Peker belirliyorlardı. Ağaoğlu bunları düşünerek, önceden beri murakabe için iki partili rejimi arzuladığı halde, şimdi böyle kurulacak bir parti işinin "*danışıklı*" ve "*fazla sun'î*" olduğunu söylemişti. Atatürk orada bulunanların bazılarına yeni partiye gireceklerini söyleyince, bunların hepsi "*emredersiniz paşam*" dediği halde, Ağaoğlu ısrarla bazı konuların yetersiz anlatıldığını söylemiş ve birçok hususun meçhul ve muğlâk kaldığını belirtmiştir. Ancak Atatürk, Ağaoğlu için "*Ben Ahmed Bey'i iyi bilirim, her tarafını müemmen görmek ister. Meclis koridorlarında, gazete sütunlarında, her yerde işler kötü gidiyor diye muhalefet ediyordu. İşte şimdi muhalefet fırsatı*" demiş ve partinin kurulması kararından sonra bizzat Atatürk'ün *"sen de Fethi Bey'le berabersin*" demesiyle Ağaoğlu da yukarıdaki itirazlarını yaptıktan sonra yeni partiye girmiştir.

Tam adı Serbest Laik Cumhuriyet Fırkası olan bu partinin tüzüğünü Ağaoğlu yazmış, ılımlı liberal görüşlerini parti programına koymuştur. Parti üç aylık kısa ömründe milletin büyük teveccühünü kazanmış, halkın muazzam coşkusuyla bu partiye ilgisi iktidar çevrelerini tedirgin etmiştir. İzmir mitinginde Fethi Bey'in konuşması engellenmek istenince ahalinin galeyanı daha da artmış, polis tarafından SCF'li kalabalığa ateş edilmiş; bir çocuk vurularak öldürülmüştür. Başka yerlerde de SCF hatiplerinin konuşmaları polis ve askerce engellenmiştir. Atatürk'e olaylar "idare fırkası" yani yönetimdekilerin bakış açısından oldukça

37 Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, 46-47; Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, C. II, İstanbul 1976, s. 493-499.

38 O sıralar Atatürk için daha çok Gazi ifadesi kullanılıyordu.

tek taraflı iletilmiş ve sonunda Ağaoğlu ile Gazi arasında hararetli tartışmalar çıkmıştır. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın genelgesi üzerine valiler ve güvenlik güçleri seçimlerde CHF'nin kazanması için müdahale etmişlerdir. İki ilde (Samsun ve Silifke) valiler tarafsızlığını korumuş, bu illerde SCF kazanmış, ancak cezalandırılmak için Silifke ilçeye dönüştürülmüş, Samsun'da ise Vali ve Belediye Başkanı bizzat Atatürk tarafından fırçalandıktan sonra görevden alınmıştır. SCF idarecileri bu durumda "*Gazi ile karşı karşıya gelmemek için*" partilerini lağvetmişler, birçok SCF'li tekrar CHF'ye döndüğü halde, Ağaoğlu dönmemiş veya döndürülmemiştir. Serbest Fırkacıların bazıları işinden kovulmuş ve bazılarının evinin önünde polis gözlemciler yerleştirilmiştir. Ağaoğlu bu dönemde de basın yoluyla pek de muhalefet yapmadan yayınlarını sürdürecektir. Darülfünun'da dersler vermiş ise de, 1933-34 Üniversite Reformu sırasında açığa alınmıştır.

5.2. Cumhuriyet Türkiyesi'ndeki Gazeteciliği

Ağaoğlu Ankara'ya gelir gelmez kalemini millî davanın hizmetine sunmuştur. *Sebilürreşad, Köy Hocası, Terbiye Mecmuası, Felsefe İlim ve Fen Mecmuası, Ziraat Mecmuası, Anavatan Mecmuası* gibi yayın organları Ahmed Bey'in Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürü olarak görev yaptığı dönemde çıkmıştır.

Onun Cumhuriyet döneminde yazdığı başlıca yayın organları *Hâkimiyet-i Milliye, Türk Yurdu, Cumhuriyet, Milliyet, Vatan, Son Posta, Ülkü, Kültür Haftası, İnsan, İş Mecmuası, Akın* ve *İkdam* gazete ve dergileridir. *Hâkimiyet-i Milliye*, Milli Mücadele'nin ve Ankara'nın sesi durumundadır. Burada bir süre başyazar olarak da yazmıştır. Bunların bazıları Atatürk'ün veya rejimin dikte ettirdikleri yazılar olabilir. Bazen de Atatürk Ağaoğlu'dan ilham almış olabilir. Zira bazı yazıları Gazi'nin bazı söz ve fiilleriyle örtüşmektedir. Buradaki yazıların bir kısmı sonradan *İhtilâl mi İnkılâp mı* adıyla kitaplaştırılmıştır.[39] Hilafetin ilgasına kamuoyunu hazırlamak için *Hilafet ve Milli Hâkimiyet* adlı kitapçık onun Basın Yayın Müdürlüğü döneminde çıkarılmış ve Ağaoğlu orada Z. Gökalp ile birlikte en çok yazan kişi olmuştur.

İnkılaplar safında ikinci gazetesi *Cumhuriyet* olmuştur. Falih Rıfkı ve Ruşen Eşref ile burada dönüşümlü başyazarlık yapmıştır. Türkiye'de "dil devrimi" döneminde bu gazetede "uyduruk" kelimeler de kullandığını görüyoruz.

Her zaman olduğu gibi Serbest Fırka döneminde de rakipleriyle en şiddetli mücadeleyi basın yoluyla yapmıştır. Gerek rakip bir partili sıfatı ile gerekse bir

39 Ağaoğlu Ahmed, *İhtilal mi İnkılap mı*, Alaaddin Kral Basımevi, Ankara 1942.

basın üstadı olarak CHF yandaşlarını onun kadar rahatsız eden olmamıştır. Öyle ki ondan rahatsız olup da cevap veremeyince – Malta yıllarında İngilizlerin yaptığı gibi – muarızları kaçak güreşmeye başlamış, olmaması gereken konu ve usullerle ona saldırmaya çalışmışlardır. Mesela rejimin resmî sözcüsü durumundaki Falih Rıfkı "*iki de bir ismini, fırkasını, devletini değiştiren bir zat*" derken hiç de haklı bir olguya gönderme yapmıyordu. Bunun gibi Yunus Nadi, Celal Nuri İleri, Şevket Süreyya Aydemir ve diğer muhalifleriyle de kuvvetli münakaşalar yapmıştır.

Ağaoğlu'nun en son olarak *Akın* gazetesini çıkardığını görüyoruz. Gazetesinde o sıralar İnönü'nün devletçi politikasını eleştirmesi bahane edilerek Gazi'ye devamlı şikâyetler gitmiştir. Bir akşam Dolmabahçe'deki sofraya Ağaoğlu da davet edilmiş ve Atatürk burada kendisine bazı suçlamalarda bulunmuştur. "*Hem idareden maaş alıp hem idareyi tenkit etmek"* olur muydu? "*Gazeteyi çıkaracak parayı kimden"* almıştı? Ağaoğlu liberal bir aydın olarak hürriyetleri savunmak adına direnmiştir. Gazeteyi kapatması istenince kapatmayacağını, suçlu olmadığını, suçlu olduğuna inanılıyorsa soruşturma açılmasını istemiştir. Atatürk kendisine karşı böyle direnen birini ilk defa görüyordu. Sinirlenerek "*Demek kafa tutuyorsun! Hem sen unutuyorsun ki bir sığıntısın*" deyince Ağaoğlu "*Paşam bunları bana çok söylediler, ama diğerleri küçük adamlardı. Hâlbuki siz bu ülkeyi kurtaran insansınız... Ne yazık ki esir bir Türk yurdundan hürriyetini muhafazaya muvaffak olmuş bir kısmına gelen bir Türk'e "sığıntı" diyebiliyorsunuz.*" diyerek masayı terk etmiş, Atatürk "*Öyle demek istemedim*" diyerek gönlünü almaya çalışmıştır. Bundan sonra *Akın* kapatılmış, üniversiteden de uzaklaştırılmış olduğundan, bir demokrat tam olarak susturulmuştur.[40] Ancak *Akın* onun son yazdığı gazete değildir. Ölümüne kadar *İkdam*'da köşe yazarlığını sürdürecektir.

6. Fikirleri

Ağaoğlu'nun çocukluğu ve Azerbaycan'ın geleneksel muhitindeki gençliği yukarıda anlatılmıştır. Çocukluk anılarını naklederken, büyüklerin dinî ve mahallî kültürle ilgili tartışmalarını küçümsüyordu: "*İmam gaybı bilir mi? İmamın ilmi ezelî midir? Peygamber Miracı cismi ile mi, ruhu ile mi yaptı?"* Ağaoğlu geleneksel Şiî ortamında büyüklerinin bu tartışmalarını anlatırken "*sabahtan akşama kadar vahî meselelerde tepişirlerdi*" ifadelerini kullanmıştır.[41] Ancak Azerbaycan'ın bu mahallî kültürü üzerine daha sonra okullarda Rus etkisi ile karşılaşacak ve Kafkasya'da başlayıp Petersburg'da devam eden bu etki ile dünyası ikiye bölünmüştür. Bu bölünmüşlüğü onun şu sözlerinden anlamak mümkündü:

40 Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, 61.

41 Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, s.8.

> "İçinde büyümüş olduğum muhit artık bana ağır gelmeye başlamıştı. Onu beğenmiyor ve küçük görüyordum. Yeknesak yaşayan, saat dokuzda yatan, hep imamdan şeriattan bahseden bu muhit beni sıkıyordu. Benimle benimkiler arasında bir uçurumun açılarak hep büyüdüğünü şimdiden hissediyordum. Her gün ahundların münakaşalarını dinlemek bana sıkıcı geliyordu."

Ağaoğlu bu itiraflarını şu hazin tespitle bitirmiştir:

> "Ben tarihin ve tabiatın verdiği bütünlüğü kaybedeceğim, fakat yeni bir bütünlük de almış olmayacağım. Yarım yamalak bir şey olacağım."[42]

Onun bu halini Peyami Safa yıllar sonra şöyle ifade edecekti:

> "Ahmed Ağaoğlu en koyu Şark memleketlerinden birinde doğmuş, çocukluğunu ve ilk gençliğini yaşamış, en koyu Garb memleketlerinde okumuştu. Bu iki dünya arasındaki müthiş farkın idrakini beş duyusunun şahadetiyle tamamlamıştır… Bu farkı senelerce teneffüs ederek, senelerce yaşayarak anlamıştı. Kafasının içinde ilk mana harbi ve fikir katliamı oradan başlar: Karabağ'ın ahundları ve Paris'in profesörleri arasındaki dünya görüşü farkı, Ahmed Ağaoğlu'na anavatanı Şarkla, kafa vatanı Garp arasındaki mesafeyi büyük bir ruh dinamitiyle uçurmak sevdasını verdi."[43]

Ancak bu kopmuş ve bağlanamamış, tezatlar içindeki ruh hâli ona her iki dünyayı daha iyi tanıma imkânı vermiş de olabilirdi.[44] Ölünceye kadar bu halet-i ruhiyeyi yaşamıştır.

Onun döneminde yetişen Azerbaycanlı aydınlar çocukluklarından itibaren Arap, Fars ve Rus dillerini belli bir seviyede öğrenirlerken[45] Türkçe ve Türk tarihi öğrenmeleri söz konusu bile olamıyordu.[46] Dolayısıyla Ağaoğlu Kafkasya'da Türk tarihi öğrenmediği gibi, Fransa'da da ancak oryantalist bakış açısı ile öğrenmiş, özellikle de Türklere hoş bakmayan İraniyat uzmanlarının elinde yetişmiştir. Bu onun kendi tarihinde hatalar arayan bir aydın olarak yetişmesine sebep olmuştu.

Paris yıllarında bir taraftan Fransız ihtilal ideolojisine ve özellikle liberal fikirlere aşinalık kazanırken, diğer yandan İran kültürüne daha da yaklaşmıştı. O dönemde *Journal des Debats*'nın İran muhabiri olmuş; Şiîliği ve İran'ı öven yazılar yazmıştı. Paris'teki Agayev başlangıçta adeta İrancıdır. Şiiliği ilerici ve

---

42 Ağaoğlu, *Babamdan Hatıralar…,* s. 85-90.

43 Peyami Safa, Ahmet Ağaoğlu, *Cumhuriyet*, 24.05.1939.

44 Süreyya Ağaoğlu*, Bir Ömür...,* s. 61-62.

45 Eziz Mirehmedov, "Elibey Hüseyinzade", *Fikrin Kervanı*, Bakı 1984, s. 64.

46 Süreyya Ağaoğlu, *Bir Ömür...,* s. 61-62.

daha demokrat, Sünnîliği ise mutlakıyetçi ve uzlaşmaz gösteren yazıları vardır.[47] Ancak C. Efganî ve Ahmed Rıza gibi kişilerle tanışması onu mezhepler üstü çizgiye çekmiş; ondan sonra İslamcı-Batıcı temayülleri temayüz etmiştir.

Azerbaycan yıllarında Gaspıralı İsmail, Hüseyinzade Ali ve Yusuf Akçura gibi aydınların da içinde bulunduğu Türkçülüğün, Tatar ceditçiliğinin Azerbaycan versiyonunun, Rusya solunun muhtelif kollarının ve Panslavizm'in müessir oldukları bir ortamda karşılıklı etkilenmelerle bilinen İslamcı-Türkçü-Batıcı Ağaoğlu şahsiyeti oluşmuştur. O yıllarda önce Panislamizm'e yakınlaşmıştır. Bunun ancak Osmanlıların öncülüğünde gerçekleşeceğini düşünenlere katılmış ve Sünnîliğe eleştirilerini azaltmıştır.[48] Bu görüşü İstanbul'a gelişinde daha belirgin hâle gelecek ve Osmanlıların dağılma döneminde İttihatçılarla birlikte o da adım adım önce Türkçülüğe sonra Cumhuriyet döneminde Batıcılığa kayacak ve nihayet Tek Parti'yi eleştiren ılımlı liberal demokrat çizgiye yerleşecektir. Onunla ilgili bütün çalışmalar, "*bir kimlik peşinde*" olduğunu, ama bu arayışı sadece kendi için değil toplumu, milleti ve devleti için yaptığını anlatmaktadır. Bir araştırmacı onu "*iki imparatorluk arasında*" gösterirken, son olarak gücünü "*yeni Türkiye*"nin kurulmasına hasrettiğini vurgulayacak bir ifadeyi kitabına ad olarak vermiştir.[49] Bizce de o önce, Kafkasya'nın ananevi kültürü ile çağdaş Rus kültürü arasında, İrancılıkla Türkçülük arasında, Rus-Fransız kültürleri ile Osmanlı arasında, Osmanlı ile Cumhuriyet arasında ve nihayet Azerbaycan ile Türkiye arasında roller oynamış; ancak batılı-liberal-milliyetçi çizgisini özünde ısrarla sürdürmüştür. Ekseri araştırmacılar onu eklektik bulsalar da, gerçekte o dengeli beslenmek için her tür gıdadan alınması gerektiği gibi, ait olduğu toplumların (Azerbaycan ve Türkiye) gelişmesi için bu farklı fikir ve usullere açılması zaruretinden böyle bir intiba vermiş olmalıdır.

Ağaoğlu'nun fikir sistemleri arasındaki cevelanı biraz da Kafkasya'nın mahallî şartlarından kaynaklanmıştır. Bölgede Rus, Ermeni ve Gürcü unsurlarda millî kimlik ve kültür gelişmiş iken Müslüman Türklerin "*Çarın sâdık bendeleri*" olduğunu üzülerek anlatmıştır.[50] Bu demektir ki Azerbaycan diğer Kafkasyalılardan geç de olsa, dünyadaki siyasî ve fikrî akımlardan etkilenecekti. Ağaoğlu da Azerbaycan ile birlikte *"cemaatten millî kimliğe*" o yıllarda "*safhalardan geçerek*" birlikte evirilmiştir. Tatar "Ceditçiliği" içindeki Pantürkist akımın bir parçası hâline gelince ondaki ilk fark edilen değişim, Fars kültürü ve Şiîlik hakkındaki düşüncelerinde olmuş; vaktiyle İran'ı öven yazıların sahibi iken,

47 Georgeon, "Les Débuts d'un intellectuel Azerbaidjanais: Ahmed Ağaoğlu en France 1888-1894", *Passé Turco-Tatar, Presént Sovietique Etudes Offertes a Aleksandre Bennigsen,* Paris 1986, s. 377-385.

48 Tadeus Swietochowski, *İslami Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı…,* s. 54; Georgeon, s. 377-378.

49 Holly Shissler*, Between Two Empires Ahmet Ağaoğlu and the New Turkey,* I. B. Tauris, London, 2003.

50 Gülseven, Ahmed Ağaoğlu'nun Hayatı, Fikirleri ve Siyasi Mücadeleleri, *Azerbaycan*, Yıl 38, S. 268, s.76.

artık onları *"Türklüğü manen parçalamakla"*[51] ve İslâm'a ters düşmekle[52] suçlayan yazılar yazmaya başlamıştır.

İstanbul, Ahmed Bey'in fikriyatındaki ikinci değişim muhiti olmuştur. Fransa'dan ülkesine dönerken İstanbul'da dört ay beklemesi manidardır. Altı yıl gurbette kalmış, bu süre içinde annesi, babası ve ailenin gerçek reisi olan büyük amcası vefat etmiştir. Buna göre, normalde doğrudan yurduna dönmesi beklenirdi. Hâlbuki o böyle yapmamış, İstanbul'da Münif Paşa ve Mizancı Murat Bey ile görüşmüş, bu esnada birçok yeni etkilenişler yaşayarak Osmanlı kültür ve fikir muhitini tanımıştır. Onu kısmen Osmanlıcılığa yaklaştıran bir diğer sebep İsmail Gaspıralı ve diğer Rusyalı Türklerin tercihleriydi. Türk Birliği Osmanlıların başını çekeceği Sünnî çoğunluk tarafından gerçekleştirilebilir, bir hizip gibi görülen İran etkisinde olanlarca gerçekleştirilemezdi. Zaten o kendisi de başı derde girdiğinde İran'ı düşünmemiş ve derhal İstanbul'a gelmişti.[53] Osmanlı payitahtında başlangıçta İttihatçıların İslamcı kanadına yakın durmuş; *Tercüman-ı Hakikat, Sırat- Müstakim, Sebilürreşad, İslam Mecmuası, Hikmet* ve *Ateş* gibi mevkutelerde İslamcılık-Türkçülük hissedilen, fakat Osmanlı'yı Türklük ve İslamcılık için vazgeçilmez bir güç olarak gören yazıları peş peşe yayımlamaya başlamıştır. Osmanlıların ve Türklüğün başındaki belaları anlatan yazıları İttihatçıların safındaki Ağaoğlu tarafından çokça yazılmıştır. "Dau'l-fırka veyahut Tefrika Belası"*[54],* "İslam Âleminin İttihadı"*[55]* ve "İslâm Âleminde Görülen İnhitatın Sebepleri"[56] gibi yazıları modernist İslâmcı ve mutedil milliyetçi çizgide görülmektedir. Bu Türkçü-Osmanlıcılık, Balkan ve I. Dünya harpleri mağlubiyetleri üzerine tamamen Türkçülüğe dönüşürken Cumhuriyet döneminde Kemalist Batıcılıkta son durağına ulaşmıştır. Akçura, Hüseyinzade Ali ve Sadri Maksudî gibi diğer Rusya muhaciri Türklerde de benzer değişim görülmüştür.[57]

Rusya Türklüğü, 19. asrın sonunda Ceditçilik-Türkçülük akımlarını geliştirme yoluyla Osmanlılara ve Türk Dünyası'na çok büyük etkilerde bulunmuştu. Türkçülüğün Rusya'da doğmasının sebepleri olarak şunları hatırlamalıyız:[58] a) Rusya'da gelişen Türkoloji, b) Panslavizm'e karşı tepki olarak Türk Birliği

51 Ahmed Agayef, "Türk Alemi", *Türk Yurdu*, C. II. 1328, s. 545-548.

52 Agayef, "İran'ın Mazi ve Haline Bir Nazar", *Sırat-ı Müstakim*, C.IV, S.103, 1326, s. 427; "Türk Alemi", *Türk Yurdu*, C.II, 1328, s. 426-428.

53 Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri*..., s. 177.

54 *Tercüman-ı Hakikat,* 18 Kanun I 1912.

55 *İslâm Mecmuası***,** C.I,S.I, (1330), s. 20-27.

56 *İslâm Mecmuası***,** C.I,S.I, (1330), s. 56-59.

57 Bu konuda zengin bir kaynakça vardır. Bkz. F. Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey,* 97; Gothard Yaeschke, "Der Turanismus und die Kemalistische Türkei", *Der Orient in Deutscher Forschung*, Berlin 1944.

58 Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, 103-104.

düşüncesi, c) Balkan bozgununun aydınlar üzerindeki etkisi, d) Avrupa milliyetçiliklerinden etkilenmeler, e) Avrupa'dan Pasifik'e kadar yayılan Türk varlığının verdiği gurur.[59] Gerçi Rusya ile eşzamanlı olarak Osmanlılarda da Türkçülük başlamıştı, ancak "*fikirde, dilde, işte birlik*" şiarını yayan Gaspıralı, *Üç Tarz-ı Siyaset* yazarı Akçura ve *Türkleşmek, İslamlaşmak ve Avrupalılaşmak* yazarı Ali Bey Hüseyinzade (Turan) gibi etkili aydınlar ararsak, Türkiye'de o dönemde bir tek Gökalp bulunuyordu.[60] Ağaoğlu ise liberal Batılı ve ılımlı Türkçü sayılmalıdır. O bu vadide bir Gaspıralı, bir Hüseyinzade, bir Akçura ve bir Gökalp değildir. Buna rağmen Sovyet dönemi Azerbaycan "ideyası" onu hep Türkçü ve İslamcı olmakla suçlamıştır. Bir örnek:

> "Pantürkizm, Türklerin diğer milletlerden 'üstünlüğünü' ireli sürür ve mürteci Türk burjuvaziyasının menafeyi üçün başga ölkeleri işgal etmek, halgları esaret altına almak megsedi güdülürdü. Pantürkistler Türk diline yahın dillerde danışan bütün milletleri Türkiye etrafında birleşdirmeye cehd edirdiler."[61]

Bu suçlamanın baş hedefi Hüseyinzade ile Ağaoğlu oluyordu: "(*Z)ararlı yazıların müellifleri arasında Elibey Hüseyinzade ve Ehmed bey Agayev... bulunmaktadır*."[62] Hâlbuki Ağaoğlu Türk Dünyasının hep sosyoekonomik ve siyasî olarak geri kalmışlığından bahsetmiş, başkalarını istila değil başkalarınca istila edilmemek ve Türklüğün haklarının gasp edilmemesi gibi endişelerle yazmış ve konferanslar vermiştir.[63] O özellikle Türklerin çok şuursuz, cahil ve birbirine kayıtsız kaldıklarını, bu sebeple perişan olduklarını, kurtuluş için şuur ve millî birlik duygularına muhtaç olduklarını yazmakta idi.[64] Onun "Pan" ideolojisi saldırgan ve yayılmacı değil, aynı dil ve dinde olanların gelişmek için asgari müştereklerde iş birliği yapmalarına dayanıyordu.

Arap ve Acem kültürünün Türk kültürüne olumsuz etkisine dair görüşleri olan Ahmed Bey, gerek hurafe inançlara, gerek bu iki dilden Türkçeye geçmiş ve halkın anlamadığı kelimelere cephe almış, ancak dilde yaşayan kelimelerin de atılmamasını ifade etmiştir. Ona göre *"(N)e halita halinde olan ve milletin*

---

59 Minorsky, V. "Turan", *İslam Ansiklopedisi,* C.12/2, s.111.

60 Çok manidardır ki, Gökalp'in *Türkleşmek, İslamlaşmak ve Avrupalılaşmak* adlı eseri bile Hüseyinzade A. Turan'ın Bakü'de *Heyat* gazetesinin 2. sayısında yazdığı yazıdan ilhamla geliştirilmiştir. Bkz. Akçura, *Yeni Türk...* s.162-163., Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, 68.

61 Hesenov, "Birinci Dünya Muharibesi İllerinde Azerbaycan İçtimai Fikrinde Panislamizme ve Pantürkizme Garşı Mübarize", *Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Heberleri*, Bakı 1962, no:8, s.89.

62 *Dövri Metbuat***,** s. 116-117.

63 Agayef, "Cavid Bey-Gasprinski", *Tercüman-ı Hakikat*, 14 Temmuz 1914; "İsmail Bey Gasprinski", *Tercüman-ı Hakikat*, 26 Eylül 1914.

64 Ağaoğlu , *Gönülsüz Olmaz*, İstanbul 1943, s. 39.

ekseriyetince anlaşılmayan bir lisan, ne halk kitlelerine kapalı kalan bir din, ne kozmopolit bir edebiyat ve bediiyat ve ne de sarayların ve sultanların keyiflerini ve tercüme-i hallerini ifade eden bir tarih" millî şuur verebilir. Millî şuurun bulunmadığı muhitlerde de "*nifak ve şikak*" görüleceğini, böyle bir toplum ne kadar güçlü olursa olsun, "*zeval ve esarete mahkûm*" olduğunu yazıyordu.[65] Araplara "kavm-i necip, Türklere "barbar", "etrâk-ı bî idrâk" diyen anlayışları yerden yere vurmuştur.

Onun fikrî değişim macerasındaki son halka Türkiye'de Atatürk ve Ziya Gökalp etkisi ile cumhuriyetçilerin ılımlı liberal kanadını oluşturmasıyla tamamlanmış, liberal-laik-cumhuriyetçi çizgiye yerleşmiştir. Başlangıçta laikliğe destek amaçlı, adeta pozitivizmin ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ideolojisi olan Atatürkçülüğün yılmaz savunucusudur. Batı tarzı kurumların yerleşmesinde çok yönlü ve mühim hizmetleri olmuş; mesela Batılı gazeteciliğin[66] Azerbaycan'da olduğu gibi Osmanlı'da ve Cumhuriyet'te de kurucularındandır. 1930 sonrasında ise yine bu fikriyatın içinde olmakla beraber, Tek Parti ve tek adam yönetimini tenkit eden liberal demokrasiye yakın bir çizgidedir. Bu dönemde aydınlar ve politikacılar içinde neredeyse tek demokrat kişi odur. *Gönülsüz Olmaz* adlı eserinde bürokrasinin Osmanlı'da olduğu gibi Cumhuriyet döneminde de halkı ezdiğini ve rejimin bu ayıptan kurtulmasının elzem olduğunu işlemiştir. Bu tenkitlerinin sonucunda gazetesi kapatılmış, bütün vazifelerinden alınmış, bir köşeye atılmış ve evi gözetlenen küskün bir Ağaoğlu görüyoruz.[67]

Onun Cumhuriyet döneminde Atatürk'ün danışmanlarından olduğu söylenmektedir. Ancak bununla ilgili tek belge, yukarıda bahsedilen Aralov'un anılarıdır. Akşamları Atatürk'ün meşhur sofrasına bazen çağrıldığı, görüşüne başvurulduğu bilinmekteyse de, bu görüşmeler SCF olayında olduğu gibi bazen anlaşmazlıkla bitebiliyordu. Hilafetin kaldırılmasında en çok destekleyici yazıyı yazan iki kişi, altışar yazıyla Gökalp ve Ağaoğlu olduğu yukarıda yazılmıştı. Hâlbuki aynı Ağaoğlu Osmanlı döneminde "*Yaşasun Hilâfet-i Muazzama-i İslâmiye, Yaşasun Hükümet-i Osmaniye"* diyordu.[68] Atatürk'ün saltanat bahsinde söylediği "*Osmanoğulları Türk Milleti'nin iktidarına el koymuşlardır*" sözünün benzerini Ağaoğlu'nun yazılarında görmekteyiz. Burada kimin kimi etkilediğini ayıramıyoruz. Bu iş gelecekteki araştırmacılara düşmektedir.

---

65 Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, 98; Ağaoğlu, "Millî Şuur", *Hakimiyet-i Milliye***,** 8 Ağustos 1340/1924.

66 Özcan, s. 183.

67 Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey,* 57-61.

68 Agayef, "Yaşasun Hilafet-i Muazzama-i İslamiye Yaşasun Hükümet-i Osmaniye" *Tercüman-ı Hakikat*, 8 Teşrinievvel 1912.

Ahmed Bey'e göre tarihte din devirleri vardır.[69] O çağlarda din olgusu ile kitleler eğitilmekte idi. Ancak günümüzde ilim, kültür ve sanat erbabı aydınlar toplumları eğitme işini çağın ve ilmin gereklerine göre daha iyi ifa etmektedirler. Ahmet Bey'e göre Hz. Muhammed'in "*siz dünya işlerini daha iyi bilirsiniz*" sözü İslâm'ın laikliğe müsait olduğunu göstermektedir. Dünyada yaşanan gelişmeler "*rehber zümrenin laikleşmesini*" sağlamış, bu da "*ümmet devirlerinin geçtiğini*" göstermektedir. Onun Atatürk dönemi reform ve icraatlarını destekleyen yazılarının çok olduğu görülmektedir. Dilde sadeleşme, aile ve kadın hukuku, millî bünyeden Arap-Fars kültür unsurlarının atılarak yerine Yunan-Latin kültürünün yerleştirilmesi, üniversite reformu, çok partili hayat ve Batılı zihniyetin tam olarak alınması gibi düşünceler Ağaoğlu'nun fikirleridir.[70]

Ağaoğlu tarihte önemli üç medeniyet görür: İslam, Buda-Brahma ve Batı medeniyetleri. Bunların içinde ilk ikisinin çöktüğünü ve bu medeniyetlere mensup toplumların yok olmamak için Batı medeniyetini olduğu gibi almalarını hararetle telkin etmiştir. Ona göre "*medeniyet bir küldür, tecezzi kabul etmez.*" Şark ve İslâm medeniyetine Ağaoğlu kadar insafsızca saldıran belki de yoktur.[71] Özetle Batı medeniyetini gülü ve dikeni ile alma yanlısıdır. Şark hakkındaki fikirleri de aynı ölçüde olumsuzdur. Şark toplumlarının büyük adamlara tapınması, tenkide tahammülsüzlük, despotların meclislerinde "*müdâhene ve tabasbus*" ehlinin baş tacı edilmesi, edebiyatın gazel ve kaside gibi türleri ile siyasî önderlere abartılı övgülerde bulunulması, dinde hurafeler, kadın ve kızların eğitimsiz ve baskı altında yetiştirilmesi, aile anlayışımızın istibdada yol açması, ululayıcı unvanların istibdadı pekiştirmesi, susmayı marifet sayan anlayışımız, alfabe meselesi vs. bunlar Şark istibdadının hem sebebi hem de sonucudur. Şark ahlak metinlerinde hükümdara kayıtsız şartsız itaat, hükümdar için mal, can ve ırzları pahasına savaşılması, bütün hukukun hükümdara, vazifelerin ise tebaaya ait olduğunun yazıldığını anlatır. Şark metinlerine göre hükümdar zâlim bile olsa halka sabır ve sebat düşermiş. Şeyh Sadi'nin "*Selâmetü'l- insan fi hıfzı'l-lisan*" gibi tavsiyeleri çok yaptığını söylüyor. İnsanı hayvandan ayıran ve üstün kılan nutuk (konuşma) hassası Şarkta adeta suçtur. Çok söylemek alâmet-i hiffet (hafiflik belirtisi) sayılıyor. Küçükler hep susmalı, kadınlar ise taş kesilmelidir. Hülasa lâl olmak Şarkın mefkuresidir.[72]

O, Şark tarzı istibdada karşı olduğu gibi Batılı despotizme de karşıdır. Ancak batılılar son yıllarda despotizm ve istibdat ile mücadelede çok ilerlemişler, demokrasiyi bu mücadele kültürü ile kurmuşlardır. Hâlbuki doğulular ona göre

69 Burada Comte pozitivizminin temeli olan üç hal kanununun etkisi açıktır.

70 Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey,* 111.

71 Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, İstanbul 1927; Sakal, *Ağaoğlu…,* s. 116-151.

72 Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, 123.

"mışıl mışıl uyuyorlar."[73] Hürriyetsizlik, ferdin ezilmesi, eğitim ve edebiyatta insanları "kul" olmaya özendiren muhteva, "müdâhene ve tabasbus" kültürü ve sivil toplumun (taazzuv etmiş cemiyet) olmayışı gibi eksiklikler Şarkın uyumasına sebep olmuşlardır. *Serbest İnsanlar Ülkesinde*[74] adlı eseri Türkiye'de benzeri görülmeyen bir demokrasi ütopyasıdır.

Bütün Batıcılığına rağmen o Batıyı da yeri geldikçe tenkit oklarına hedef eylemiştir. Batı emperyalizmi, İngilizlerin Hindistan politikası, saldırganlıkları ve Levantenlerin ahlaksızlıkları, son yüz elli senede bütün savaşların Batılılarca çıkarılması vs. Ağaoğlu tarafından çok sert şekilde eleştirilmişlerdir. Batılılar kazanırlar, yerler, içerler, ajanlık yaparlar, fuhşa taparlar, zelildirler, rezildirler; asıl ve nesepleri meçhuldür; cinayet işlerler, hırsızlık yaparlar, "*hanümanlar söndürürler*."[75]

Ağaoğlu Fransız liberalizmi etkisinde olarak bireysel özgürlüğü en istikrarlı şekilde savunan aydın olmuştur. Bu bağlamda sistemin geneli ile olduğu kadar Kadrocularla da mücadele etmiştir. Onları ne solcu ne sağcı ne komünist ne faşist ne kapitalist, aynı zamanda hepsinden bir şeyler almış kişiler olarak görür ve onların anlattığı şekliyle devletin ferde müdahalesinin demokrasiye uymayacağını ısrarla vurgular. Devlet her şeyi planlar, karar verir, hürriyeti bile – eğer isterse – bir lütuf gibi bahşeder, millete iş bulur, yönetir, eğitir vs. Bu anlatılanlar, milletin ve ferdin devlet tarafından yutulmasıdır. Devlet ona göre ferde alan bırakmaz ve her alanı kendisi doldurursa yığınlar tâbi, pasif, maruz kaldığı her haksızlığa tahammül eden sürüler haline düşerdi. O halde devletin etkisi azaltılıp ferdin gücü, etkisi ve sorumluluğu artmalıydı. Güçlü ve özgür fertlerden oluşan toplum ve onun devleti de güçlü olurdu.

Ağaoğlu sınıf kavgasının K. Marks'ın sandığının aksine iyi olduğunu düşünür:

> "Sınıf kavgaları beşeriyet için felaket değil, saadet olmuştur. Şarkta bir tek kişi çıkarak Rabülalemin adına bütün sınıfları kaldırmış ve bütün insanları kendi önünde eğilmeğe zorlamıştır. Sınıf kalkmış fakat insan da ölmüştür. Garpta böyle olmamıştır. Orada sınıflar yaşamışlardır. Birisi çıkarak bütün sınıflar ve insanlar üzerine elini koyarak onları tek renkli, tek biçimli bir sürü haline götürememiştir. Sınıflar menfaatleri için kendi aralarında vuruşmağa devam etmişlerdir... Her sınıf yaşamak ve yenmek temelinin o sınıfın adamlarının dayanışma ve yardımlaşmasında olduğunu görmüşlerdir. Bu suretle kavga gitgide tekleri birleştirmeğe, insanları büyük vahdetler kurmağa sürüklüyor... Bu mücadelelerde iradeler çelikleşiyor, birlik ve

73 Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, 117-120.

74 Ağaoğlu, *Serbest İnsanlar Ülkesinde*, İstanbul 1930.

75 Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, 163.

> yardımlaşma gelenek haline geliyor. İşte böyle bir cemiyeti yenmek veya köleleştirmek mümkün değildir."

Ahmed Bey Atatürk'ün fikir ve uygulamalarının savunmasını her alanda yaptığı hâlde Tek Parti uygulamalarını eleştirmiştir. 1926 yılında Atatürk ve İnönü'ye bir rapor vererek Tek Partili rejimin kusurlarını bir bir anlatmış, bunun etkisiyle 1930'da Atatürk tarafından SCF'ye sokulmuştur. Bu dönemde bir bakıma Atatürk'ün iki parti arasında tarafsız kalma sözüne de güvendiği için gerçek Ağaoğlu karşımıza çıkıyor. O, yazılarında hep Şarkta despotların baskıları yüzünden aydınların gerçeği söyleyemediklerini, konuşanların susturulduğunu yazardı. Gazi'nin tarafsız kalma sözü ve muhalefet yapmaları için çocukluk arkadaşı Fethi Okyar'a SCF'yi kurdurması, kız kardeşi Makbule Hanım'ı da bu partiye sokması bir bakıma Ağaoğlu için konuşma ve fikir hürriyeti güvencesi olmuştur. Bu atmosfer içinde bir liberal olarak Tek Parti rejiminin cumhuriyet olamayacağını yazmış ve konuşmalarında "Bizde cumhuriyetten en uzak bir alamet bile yoktur. Bizdeki rejim tam manasıyla ve en şiddetli bir diktatörlüktür" görüşünü ifade etmiştir.[76]

Gerçi Atatürk de rejimin manzarasının diktatörce görüldüğünü ifade etmiş olmasına rağmen bu şekilde *"en şiddetli diktatörlük*" olarak benzetilmiş olmasına zamanın kurucu lideri olarak tahammül edememiştir.

Bu eleştirilere ilave olarak bir de SCF'nin halkın ilgisini fazla çekmesi yüzünden Tek Parti liderliği endişeye düşmüş ve Atatürk'ün başlangıçta verdiği tarafsız kalma sözünü terk etmesine yol açmıştır. İki parti ilişkileri nedeniyle Atatürk ile Ağaoğlu tartışmışlar, bu tartışmalar Türkiye'de romanlara konu olmuştur. Sonunda SCF "*kendini feshetmiş*", fesih sonrası SCF'liler tekrar CHP'ye döndükleri halde Ağaoğlu dönmemiştir.

Türkiye Cumhuriyeti rejiminin kurulmasındaki rolü, CHP ve SCF tüzüklerinde ve anayasa metinlerinin yazımında aldığı görevler örneği ile yukarıda anlatılmıştı. Her halükarda hürriyetlerin savunucusu olmaya çalışmıştır. 1929 İktisadi buhranı etkisiyle dünyada ve Türkiye'de liberalizmden kaçış ve totaliter-devletçi fikirlere yönelişin hızlandığı bir dönemde bile Ağaoğlu liberalizmi, ferdin hürriyetlerini ve demokrasiyi savunmasıyla temayüz etmiş, ancak bundan sonra Tek Parti yöneticileri tarafından bir köşeye itildiğinden unutulmuş, unutturulmaya çalışılmıştır. Ancak 1950'de iktidara gelen Demokrat Parti ve sonrasındaki kısmen liberal, merkez sağda yer alan ve piyasa ekonomisini uygulayan partiler ekseriyetle seçimleri kazanmışlardır. Bu demektir ki Türkiye'yi Ağaoğlu çizgisine yakın partiler yönetmiştir. Devlet ve ferdin yetki ve iktidar alanlarının belirlenmesini ve

76 Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları….,* s. 105-106.

hususi teşebbüsü[77] erken Cumhuriyet döneminde İsmet İnönü ekolüne ve "kadroculara" karşı nerdeyse savunan tek kişinin Ağaoğlu olduğunu söyleyebiliriz.

Ağaoğlu'nun Türkiye'de modern tarihçiliğin kurulmasında da hizmetleri olmuştur. İstanbul Darülfünunu'nda Türk-Moğol Tarihi kürsüsünü ilk olarak o teklif etmiş, ne kadar ilginçtir ki o zamanlar bu fikre İstanbul'da karşı çıkanlar olduğundan devam mecburiyeti olmayan serbest konferanslar serisi şeklinde verilmesi kararı çıkmış ve bu dersleri Ağaoğlu vermiştir. Türk Bilgi Derneği, Türk Ocağı ve Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti bünyesinde yazı ve konuşmaları ile özellikle Türkiye dışı Türklerin tarihine ağırlık verenler arasında hep o da bulunmuştur. I. Türk Tarih Kongresine katılmış, *Türk Tarihinin Ana Hatları* kitabının müsveddelerinin yazımında görev almıştır. Özellikle Etrüsklerin Türklüğü ve karşılaştırmalı kültür-medeniyet ve hukuk tarihi konularında yazı ve kitapları vardır.

Ağaoğlu, Atatürk inkılâplarına destek vermekle beraber Tek Parti ve tek adam yönetiminin demokrasiye uymadığını ifade ederek padişahlığın da bir tek adam rejimi olduğunu belirtmiş, Cumhuriyet'in çok partili, çok sesli ve muhalefetli bir demokrasi anlayışına sahip olduğunda amaçlarının gerçekleşeceğini söylemiş ve yazmıştır. Ölümünde muarızları bile onun *"içtenlikle demokrat ve liberal tek kişi"* olduğu fikrinde birleşmişlerdir.

7. Son Yılları ve Ölümü

Emekli edilince evinin bir hain gibi polislerce takip edilmesi Ağaoğlu'nu çok üzmüştür. Fethi Okyar'a yazdığı bir mektupta "*bir heyulâ gibi cehennemî bir hayat yaşıyorum*" demişti. Ağaoğlu'nun bu şekilde bir "*sivil ölüme"* mahkûm edilmesi karşısında Atatürk açıklama yapma ihtiyacı duymuştur. Büyükada Yat Kulübü'nde bir akşam Atatürk, Ahmed Bey'e hitaben "*İsmet Paşa Ahmed Bey'e devlet hizmetinde yer yok dedi*" demiş, Ahmed Bey de kırgın ve kızgın olduğunu hissettirecek şekilde "*ben kimseden devlet hizmeti istemedim"* demiştir. "*Kimsenin önünde eğilmem*" diyerek karşı koyunca da Atatürk şaşırmış, bunun üzerine SCF'den dava arkadaşı Şükrü Nailî Paşa, Atatürk'e hitaben "*müsaade edin de memlekette haysiyetli insanlara dokunulmasın*" demiş ve Ağaoğlu'dan yana tavır koymuştur.[78]

Ağaoğlu bundan sonra idare ve üniversitede görev almamışsa da, gazete ve dergilerde yazmayı sürdürmüştür. Özellikle *İkdam'*da ölene kadar yazmış, ancak

77 Ağaoğlu, *Devlet ve Ferd***,** Sanayi-i Nefise Matbaası, İstanbul 1933.

78 Süreyya Ağaoğlu, *Bir Ömür...* s.71; Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey,* 62.

artık pek etliye sütlüye dokunmamıştır. Son zamanlarında İstanbul'daki konağında pazar geceleri aydınlar toplanır, onun yönetiminde sabaha kadar kültür tartışmaları yaparlardı. Ahmed Bey 19 Mayıs 1939 tarihinde ölünce birçok aydın ve yazar, "*memlekette kültür sohbetleri yapılan yegâne ev kapandı*", "*entelektüel toplantıları olan yegane ev*", "*çölün ortasında tek tük vahalar halinde ilim ve sanat muhitleri varsa, bunların İstanbul'da bir numunesi Ağaoğlu'nun evi idi"* diye üzüntülerini beyan eden yazılar yazmışlardır. Cenaze namazı Teşvikiye Camisi'nde kılınmış ve Feriköy Mezarlığı'na eşinin yanına defnolunmuştur. Mezarı başında Dr. Fethi (Tevetoğlu?), Peyami Safa, İsmail Habib, Caferoğlu Ahmed ve İzmirli Cemal birer konuşma yapmışlardır.[79]

Ölümü üzerine sağlığında çatıştığı kişilerin çoğu onun değerini itiraf etmiştir. Mesela Ş. S. Aydemir için o "*bir üstün adam"*dı ve "*herkesin kaale almak zorunda olduğu millî meseleler aydını*" idi. Nurullah Ataç ise "*onun ölümü ile Türk basını en iyi baş makale muharrirlerinden birini kaybetti"* demiştir.[80]

Geriye "*Bakü'den İstanbul'a yol olacak kadar*" yazı ve 30 kadar eser bırakan Ağaoğlu çocuklarını da iyi yetiştirmiştir. Kızı Süreyya Ağaoğlu Türkiye'de hukuk fakültesine mücadele ederek giren ilk Türk kızı ve ilk Türk kadın hukukçudur. Milletlerarası ve milli ortamlarda birçok derneğin kurucusu ve üyesidir. Diğer kızı Tezer (Taşkıran) ve oğlu Samet Ağaoğlu ise Türkiye'de suçlu çocuklar, çocuk hakları ve çocuk mahkemeleri ile ilgili bilimsel çalışmalar yapmışlar, Tezer Hanım ayrıca dul ve yetimlere maaş bağlanması ve üstün yetenekli çocukların yurt dışına gönderilmesi konularında kanun metinleri hazırlamış ve bunlar kanunlaşmıştır. Ayrıca çocuk mahkemelerinin kurulması için de çalışmış, fakat sağlığında bunun kanunlaştığını görememiştir. Milletvekili olarak Tezer Cumhuriyet Halk Partisi'nde, Samet Demokrat Parti'de siyaset yapmışlardır. Samet ayrıca Menderes hükümetlerinde başbakan yardımcılığı ve bakanlık görevlerinde de bulunmuştur. O ayrıca Türk Edebiyatı'nın kalemi güçlü hikaye ve hatıra yazarlarındandır. Bilhassa hiciv kabiliyeti olan ve psikolojik tahliller yapabilen önemli edebiyatçı-siyasetçilerdendir. İşte Ağaoğlu Ahmet Bey farklı isimleriyle birlikte Azerbaycan ve Türkiye gibi iki ülkenin hem parlamentolarında bulunan, hem de bu ülkelerin çağdaşlaşma ve gelişmesinde ailesiyle birlikte çok mühim hizmetler icra eden çok yönlü bir aydındır.

79 Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey,* 63.

80 Hakkında yazılanlar için bkz. Samet Ağaoğlu, *Babamdan Hatıralar*, Ank. 1940 (farklı baskıları yapıldı)

8. Eserleri

Ağaoğlu'nun bütün yazı ve eserlerinin tam listesini çıkarmak oldukça zordur. Bunun için Azerbaycan ve Rusya'daki yazılarının da tetkik edilmesi gereklidir.[81] Önemli bazı kitap ve yazıları ile kullandığı imzalar şöyle listelenebilir:

(Ahmed Bey Agaef imzalı)

"Les Croyences Mazdéenes dans la religion Chiîte" *in Transactions of the Ninth İnternational Congress of Orientalistis*, London 1893, (Tıpkı basımı Lichtenstein 1968).

(Ahmed Bey Agayef imzalı)

İslam ve Ahund, Bakı, 1900 (neşredilmemiş); *İslâmlıkta ve İslâm Aleminde Kadın,* Nebioğlu Yay., İst. 1959; Ağaoğlu A, *İslamiyette ve İslam Aleminde Kadın*, Ankara 1985).

(Ağaoğlu Ahmed imzalı)

Üç Medeniyet, Malta 1920; Türk Yurdu Matbaası 1927 ve Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı 1972; *Türk Teşkilat-ı Esasiyesi Şerhi,* Ankara 1925; *İngiltere ve Hindistan,* İst. 1929; *Serbest İnsanlar Ülkesinde,* İst. 1930; *Hukuk Tarihi,* (1931 Ders notları, teksir); *Devlet ve Ferd,* İst. 1933; *Hukuk-ı Esasiye,* (tarihsiz teksir); *Türk Teşkilat-ı Esasiyesi Kanununun Tarihçesi,* Ankara (tarihsiz); *Etrüsk medeniyeti ve Bunların Roma Üzerinde Tesiri,* İst. 1933; "*Mütareke ve Malta hatıraları*" (*Akın*'da tefrika 1933); Ağaoğlu Ahmed, *İlk Roma ailesi ile İlk Türk Ailesi Arasında Mukayese* (neşredilmemiştir); *1500 ile 1900 Arasında İran,* Ank. 1934; *Ben Neyim,* İst., 1939; *Tanrıdağında,* İst., 1939; *İran ve İnkılabı,* İst., 1941; *Gönülsüz Olmaz,* Ank, 1941; *Serbest Fırka Hatıraları;* İst., 1942; *İhtilâl mı İnkılâp mı?,* Ank., 1942*; Serbest Laik Cumhuriyet Fırkasının Yasası,* İst., 1930; *Etika,* İst. 1934, *Milletlerin Serveti ve Yakutlar* (H. Ali Turan ile birlikte) adlı çevirileri yapmış, son ikisi yayımlanmamıştır. Yüzlerce dergi yazısı ve binleri bulan gazete köşe yazıları bulunmaktadır.

81 Şu ana kadar yapılmış bir Ağaoğlu Kaynakçası için bkz. Özcan, s. 263-280.

Kaynakça

Arşivler:

TBMM Arşivi, *Ahmet Ağaoğlu Dosyası*, Tercüme-i hal.

BCA, 30.10.0/204.392.4.

BCA, *BKKK*, 30.10./204.392.4.

BOA, HR.SYS. 2467-41, 3.10.2018 20, 29, 19.

BOA, DH.SN.THR 12/89

Kendisi ve Ailesince Yazılanlar:

Ağaoğlu Ahmed, "Mütareke ve Malta Hatıraları" *Akın*, 30 Mayıs- 22 Temmuz 1933.

Ağaoğlu Ahmed, "Ne idik ne olduk?" (Haz. Tezer Taşkıran), *Hayat Mecmuası***.** Yıl 1978, s. 6,7,8,9,10.

Ağaoğlu Samet, *Babamdan Hatıralar***,** Zerbamat Matb. Ank., 1940.

Ağaoğlu Samet, *Babamın Arkadaşları*, Güven Basımevi İst., 1958.

Ağaoğlu Süreyya**,** *Bir Ömür Böyle Geçti*, İshak Basımevi, İst., 1975.

Ağaoğlu A., *Serbest Fırka Hatıraları*, s. 105-106.

Agayef A., "Yaşasun Hilafet-i Muazzama-i İslamiye Yaşasun Hükümet-i Osmaniye", *Tercüman-ı Hakikat*, 8 Teşrinievvel 1912.

Agayef A., "Cavid Bey-Gasprinski", *Tercüman-ı Hakikat*,14 Temmuz 1914; "İsmail Bey Gasprinski*", Tercüman-ı Hakikat*, 26 Eylül 1914.

Agayef A., "Dârü'l-Hilâfe'de Ma'arif-i İptidâiyenin Hâli ve Sûret-i Islahı", *Sırat-i Müstakim*, C. V, S.113, 114, 115 (1327).

Agayef A., "*Dau'l-fırka veyahut Tefrika Belası"***,** *Tercüman-ı Hakikat***,** 18 Kanun I 1912.

Agayef A., "İran'ın Mazi ve Haline Bir Nazar", *Sırat-ı Müstakim*, C.IV, S.103, 1326, s. 427; "Türk Alemi", *Türk Yurdu*, C.II, 1328, s. 426-428.

Agayef A., *"*İslâm Âleminde Görülen İnhitatın Sebepleri*", İslâm Mecmuası,* C.I,S.I, (1330), s. 56-59.

Agayef A., *"İslam Âleminin İttihadı", İslâm Mecmuası***,** C. I, S. I, (1330), s. 20-27.

Agayef A., "Türk Alemi", *Türk Yurdu*, C. II. 1328, s. 545-548.

Ağaoğlu A.,"Millî Şuur", *Hakimiyet-i Milliye,* 8 Ağustos 1340/1924.

Agaef Ahmed Bey, "Les Croyances Mazdéennes dans la Religion Chiîte", in *Transactions of the Ninth İnternational Congress of Orientalistis***,** Londan 1893, ss.505-514.

Ağaoğlu A., *Gönülsüz Olmaz*, Zeybek Basımevi Ankara 1941.

Ağaoğlu A., *İhtilal mi İnkılap mı,* Alaaddin Kral Basımevi, Ankara 1942.

Ağaoğlu A., *Devlet ve Ferd,* Sanayii Nefise Matbaası, İstanbul 1933.

Ağaoğlu A., *Üç Medeniyet*, İstanbul 1927; Sakal, Ağaoğlu, s. 116-151.

Ağaoğlu A., *Serbest İnsanlar Ülkesinde*, İstanbul 1930.

Diğer Kaynakça:

Akçura Y., *Türk Yılı 1928*, Türk Ocakları Matbaası İstanbul 1928.

Akçura Y., *Yeni Türk Devletinin Öncüleri*, Ankara 1971.

Aralov S. İvanoviç, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları***,** Birey ve Toplum Yay. Ank., 1985.

Azerbaycan İlimler Akademisi, *Azerbaycan Dövri Metbuatı 1832-1920 Bibliyografiya*, Bakı 1987.

Geoergeon Francois, "Les Débuts d'un İntellectüel Azerbaidjanais: Ahmed Ağaoğlu en France 1888-1894", *Passe Turco- Tatar presént Soviétique études offertes a Aleksandre Bennigsen*, Paris 1986. *Osmanlı Türk Modernleşmesi (1900-1930)* Çev. Ali Berktay, Y.K.Yay., İst. 2013.

Gökalp Z., *Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak*, Kültür Bakanlığı yay. Ankara 1977.

Gülseven Fahrettin, Ahmed Ağaoğlu'nun Hayatı, Fikirleri, Siyasi ve Sosyal Mücadeleleri, *Azerbaycan*, Yıl 38, s. 68, s.76.

Hesenov H. İ., "Birinci Dünya Muharibesi İllerinde Azerbaycan İçtimai Fikrinde Panislamizme ve Pantürkizme Garşı Mübarize", *Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Heberleri*, Bakı 1962, no:8, s.89.

İsmayıl Mahmud-Marat İbrahimov, *El Atası*, Azerneşr, Bakü 1994.

Memmedov V., *Ekinci Gezeti*, Azerbaycan Dövlet Neşriyatı, Bakı 1976;

Mirehmedov E., "Elibey Hüseyinzade", *Fikrin Kervanı*, Yazıçı Neşriyatı, Bakı 1984,s. 68-69;

Özcan U., *Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği Yüzyıl Dönümünde Batıcı Bir Aydın*, Donkişot Yay., İstanbul 2002, s.18-21.

Öztürk Cemil, "Serbest Âlî Dersler Müessese-i İlmiyesi" Atatürk Yolu, C. 4, S. 13, s. 58-61.

Safa Peyami, Ahmet Ağaoğlu, *Cumhuriyet*, 24.05.1939.

Sakal Fahri, "Ağaoğlu Ahmet Bey'in Demokrasi Anlayışı" *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,* C. XII, Sayı 34, s.195-222.

Sakal Fahri, "Azerbaycan Ve Türkiye Dışı Türk Dünyasının İlk Türkçe Gazetesi Ekinci'nin Fikrî Yönü", *Yeni Türkiye Kafkasya Özel Sayısı***,** C. 76, Temmuz-Aralık 2015, s. 349-358.

Sakal Fahri, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, TTK Basımevi, Ankara 1999.

Shissler A. Holly, *Between Two Empires Ahmet Ağaoğlu and the New Turkey***,** I. B. Tauris, London, 2003.

Soyak Hasan Rıza, *Atatürk'ten Hatıralar*, C. II, İstanbul 1976, s. 493-499.

Swietochowski Tadeusz, *İslami Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı (1905-1920)*, İst. 1988.

Şimşir Bilal, *Malta sürgünleri***,** Bilgi Yay., Ankara 1985**.**

Tuncay Mete, *T.C.'de Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931),* Cem Yay., İst. 1989.

Yaeschke G., "Der Turanismus und die Kemalistische Türkei", *Der Orient in Deutscher Forschung* Berlin 1944. Minorsky, W. "Turan", *İslam Ansiklopedisi* C.12/2, s.111.

Yetkin Çetin*, Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, Karacan yay., İst. 1982.

Muasır Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Mimarı ve Kurucusu Mehmet Emin Resulzade

Aydın BALAYEV*

(Azerbaycan Türkçesinden aktaran: Ülviye FİLİYEVA)

Giriş

Azerbaycan Milli Şurası'nın kabul ettiği 28 Mayıs 1918 tarihli İstiklal Beyannamesiyle, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşu ilan edilmiş ve böylece, Müslüman Şark âleminde ilk cumhuriyet tarih sahnesine çıkmıştır. Cumhuriyetin kurucusu Mehmet Emin Resulzade'nin vurguladığı gibi;

> Türk kökenli bütün diğer devletler esas itibariyle dini temel üzerinde karar tuttukları hâlde, Azerbaycan Cumhuriyeti çağdaş milli bağımsızlık temeline, Türk milli-demokratik devlet kurumu zeminine esaslanmaktadır ve bu açıdan bizim cumhuriyetimiz ilk Türk devletidir.[1]

Kuşkusuz ki Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin oluşumu 19. yüzyılın sonu – 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan toplumunun modernleşme alanında yaşadığı gelişmelerin mantıkî bir sonucuydu. Bu gelişmeler Azerbaycan Türklerinin bir millet olarak şekillenmesi için sosyal, ekonomik ve siyasi zemin oluşturmuştur.

* Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü, kıdemli araştırmacı, Prof.Dr.

1 Айдын Балаев, *Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955),* Политический портрет, Баку, 2014, с. 108.

Söz konusu dönemde Azerbaycan'ın toplumsal yapısında yaşanan köklü değişiklikler yeni sosyal grupları, öncelikli olarak aydın zümresini tarih sahnesine çıkarmış ve bu kesim, Azerbaycan Türklerinin milli uyanışında belirleyici rol oynamıştır. 20. yüzyılın başlarında ülkenin entelektüel seçkinleri, gelişmiş toplumların yaşadıkları tecrübeden yola çıkarak millet inşasının düşünsel temellerini oluşturmuşlardır. Bu doğrultuda halkın çeşitli kesimlerinin çabalarını ortak mecraya – milli mücadeleye – yönelterek Azerbaycan Türklerinin milli uyanışını başarmışlardır. Fakat Alimerdan Bey Topçubaşov, Fethali Han Hoyski, Nesib Bey Yusifbeyov, Hasan Bey Ağayev ve diğer büyük şahsiyetlerin hizmetlerine asla gölge düşürmeden şunu vurgulamak gerekir: milli devletin kuruluşundaki lider rol, Mehmet Emin Resulzade'ye aittir.

Mehmet Emin Resulzade 31 Ocak 1884'te Bakü'nün Novhanı köyünde doğmuştur. Ona Muhammed Peygamberin amcası Hazreti Abbas'ın soyundan olan altıncı halife Muhammed Emin'in adının verilmesi de rastlantı değildir. Babası Ahund Hacı Molla Alekber Resulzade döneminin dinî eğitim görmüş aydınlarındandır. Muhammed Emin soylu bir aileden olan annesi Zal kızı Zinyet'i erken yaşta kaybetmiştir. Babası ikinci kez Meral Hanım'la evlenmiştir. Küçük Mehmet Emin'i ve kız kardeşi Şehribanu'yu Meral Hanım büyütmüş, gerçek anlamda onlara annelik yapmıştır. Bu yüzden Mehmet Emin hayatı boyunca Meral Hanım'ı öz annesi gibi görmüştür.

Din adamı olmasına rağmen Ahund Hacı Molla Alekber Resulzade, ileri görüşlü biriydi ve bu yüzden oğlunun seküler bir eğitim almasını istemiştir. İlkokul eğitimini Azerbaycan'ın ünlü eğitimcisi Sultan Mecid Ganizade'nin kurduğu ve yönettiği *II. Müslüman-Rus Okulu*'nda alan Mehmet Emin, daha sonra *Bakü Teknik Okulu'*nu kazanmış, fakat eğitimini tamamlayamamıştır. Bunun sebepleri hâlen bilinmemektedir. Muhtemelen bu konuda maddi zorluklarla birlikte, genç Mehmet Emin'i mıknatıs gibi kendine çeken Bakü'nün hararetli siyasi yaşamı da etkili olmuştur.

1. Siyasi Faaliyetlerinin Erken Dönemleri

20. yüzyılın başlarında Bakü, Rusya İmparatorluğu'nda ateşlenmeye başlamış devrimin önemli merkezlerinden biriydi. Bu şehirde dönemin önde gelen siyasi ve ideolojik akımlarının mensupları yoğun faaliyet içinde idiler. Ayrıca Bakü, Kafkas Müslümanlarının ve her şeyden önce Azerbaycan Türklerinin uyanmakta olan milli hareketinin merkezi idi. Bu anlamda, geçen yüzyılın başlangıcında Bakü'de fırtına koparan devrimci mücadele ve canlanmakta olan milli mücadele M. E. Resulzade için adeta bir "üniversite" rolünü oynamıştı.

O dönemde birçok genç gibi M. E. Resulzade de siyasi mücadeleye atıldığı ilk dönemlerde radikal sosyalist akımlara eğilimli olmuştur. Her şeyden önce, bu tercih sol eğilimli akımların Çarlık rejimine karşı barışmaz tutumuyla ilgiliydi. Daha sonralar M. E. Resulzade'nin itiraf ettiği gibi:

> "Müsavat fırkasında çalışanlar, ilk Rus inkılâbı esnasında büyük nesle rağmen Rusya cemiyetçiliğinin ihtilalcı cenahına meyleden genç nesil içinden çıkanlardan ibaretti. Çarizme karşı mücadelede ihtilalci sosyalizmi onlar, en sadık olmasa da, en münasip bir müttefik olarak görüyorlardı. Memleketimizi istila ve istismar eden Rusya'ya karşı besledikleri kinle onlar, bozguncu hareketleri, daha ileri giden ifratçı fırkaların taktiğini bittabî daha makul buluyor, daha kolaylıkla kabul ediyorlardı."[2]

Kanaatimizce, sosyal-demokrasi ideologlarının beyan ettikleri genel eşitlik ve özgürlük gibi cazip sloganların da genç Mehmet Emin'in bu seçiminde etkili olduğu söylenebilir. Bu yüzden Mehmet Emin'in 1904 yılının sonbaharında temeli atılmış – Güney Kafkasya'da ilk Müslüman sosyal-demokrat örgütü olan – *Hümmet*'in kurucuları arasında yer alması bir rastlantı değildi. *Hümmet*'in çekirdek kadrosu M. E. Resulzade'nin 1903'te kurduğu "Müslüman Gençlik Teşkilatı" adlı devrimci grubun üyelerinden oluşuyordu. *Hümmet*'in faaliyetinde solcu fikirlerle milli amaçlar uğruna yapılan mücadele tabii olarak ilişkilendirilmekteydi. Bu nedenle birçok araştırmacı, *Hümmet* örgütünü Rusya sosyal-demokrasisinde bir fenomen olarak değerlendirmektedir. M. E. Resulzade daha sonraları, örgüt üyeleri arasında "milli duyguları uyandırmak, Rus okullarında okutulmayan Türkçeyi öğretmek, Çarlık aleyhine yazılmış şiirleri ezberletmek ve matbaa tekniği ile basılmış bildirileri yaymakla" uğraştıklarını yazıyordu. [3] M. E. Resulzade'nin genç yaşta büyük siyasete atılması, şüphesiz ki halkının milli uyanışını harekete geçirmek isteğinden ileri gelmiştir. O dönemde genç Mehmet Emin, sol eğilimli akımların bu amaca ulaşmak için en iyi araç olduğunu düşünüyordu.

M. E. Resulzade faaliyetlerinin ilk döneminde halkın aydınlanmasına özellikle önem veriyordu. Bu yüzden ilk yazıları aydınlanma konusundaydı. Örneğin 1903'te *Şark-î Rus* gazetesinde yayımlanmış ilk makalesinde M. E. Resulzade Kafkasya Müslümanları ve Bakü ahalisinin tek amacının küçük çocuklarına ilim ve terbiye kazandırmak olduğuna vurgu yapıyordu.[4] Bu düşünce onun 30 Kasım 1907'de Azerbaycan milli basınının kurucusu Hasan Bey Zerdabi'nin cenaze

---

2 Mehmet Emin Resulzade, "Milli Azerbaycan Hareketinin Karakteri, *Azerbaycan Yurt Bilgisi:* Sayı: 29, İstanbul 1934 (ss. 163-166),s. 165.

3 Məmməd Əmin Rəsulzadə*, Stalinlə ixtilal xatirələri*, Bakı, 1991, s. 13-14.

4 Məmməd Əmin Rəsulzadə, "Öz müxbirlərimizdən. Bakı*", Şərqi-Rus,* 2 may 1903.

töreninde yaptığı konuşmanın da ana çizgisini oluşturuyordu. M. E. Resulzade konuşmasında "halk kendi hak ve iradesine, kendi beceri ve gücüne vakıf olursa, o zaman hiç kimse onu baskı altında tutamaz" diyerek devam ediyordu:

> "[Halkı] uyarmak, hakkı ve bâtılı ona anlatmak gerekiyor. Halkı uyandırmak, onu aydınlatmak için ne gerekiyor? Maarif, maarif, maarif! Sadece ilim ve bilgi ile halk kendisinin ne olduğunu ve ne yapabileceğini anlayabilecektir."[5]

M. E. Resulzade, Azerbaycan Türklerinin ana dilde dünyevi bir eğitim sistemine geçmesini milli uyanışın en önemli şartlarından biri olarak görüyor, ilkokulun milli olması gerektiğini ısrarla vurguluyordu.[6]

Elbette, M. E. Resulzade'nin ilgi alanı aydınlanma faaliyetleriyle sınırlı değildi. 1905-1907 Rus Devrimi'nin hem tanığı hem katılımcısı olan M. E. Resulzade, Azerbaycan Türkleriyle komşu halkların siyasi ve kültürel gelişim düzeylerini karşılaştırarak değerlendirme yapma imkânına sahipti. Bu karşılaştırmanın sonucu ise Azerbaycan Türklerinin lehine değildi. M. E. Resulzade bu durumdan rahatsızdı ve 1905-1907 olayları sırasında "her tabaka ve her milletin kendisinin uzun zamandır düşünüp bir mefkûre (ideal) olarak büyüttüğü şeyleri hemen ortaya koyduğu [nu]" yazıyordu.

> "Onu ve bunu istiyoruz dediler. Yalnız biz ne isteyeceğimizi, itiraf edelim, bilmedik. Bunu bilen ayrı ayrı fertlerimiz olsa da onların da bildiklerini bize anlatacak zamanları yoktu."[7]

Resulzade, Azerbaycan Türklerinin durumunu çalkantıya kapılmış ve nereye gideceğini bilmeyen bir gemiye benzetiyordu.[8] Resulzade'ye göre, "Fırtınaya kapılan bir gemi için hedefi olmamak ne kadar tehlikeliyse, tarihi saatlerde bulunan bir millet için de emelsizlik bir o kadar öldürücüdür."[9]

Gerçekten de 1905-1907 Devrimi sırasında Azerbaycan Türklerinin milli programı yoktu ve bu yönde her hangi ciddi pratik çalışma da yürütülmemişti. Bu olaylar sırasında Azerbaycan'da meydana çıkan ilk siyasi örgütler *(Difai, Müdafaa, eş-Şems* vb.*)* sadece Azerbaycan Türklerinin değil, Kafkasya'da yaşayan tüm Müslümanların hakları uğruna mücadele etmişlerdir. Bu durum Azerbaycan Türklerinin dinî ve bölgesel köken bilincinin etnik kimlik bilincine oranla açık

---

5 Məmməd Əmin Rəsulzadə, "H. Zərdabinin dəfn mərasimindəki nitqi", *İrşad*, 2 dekabr 1907.

6 Məmməd Əmin Rəsulzadə, "İbtidai yerli məktəblər", *Tərəqqi,* 20 noyabr 1908.

7 Məmməd Əmin Rəsulzadə, *Əsərləri, Cild: 2,* Bakı, 2001, s. 474.

8 Rəsulzadə, *Əsərləri, Cild: 2..., s. 474.*

9 Rəsulzadə, *Əsərləri, Cild: 2..., s. 474.*

bir şekilde üstün olmasından kaynaklanıyordu. Böyle bir ortam Azerbaycan Türklerinin milli kimlik bilincinin oluşumunu engellerken, onların milli ve siyasi gelişim açısından komşu halklara nazaran geri kalmalarına yol açmaktaydı.[10]

Azerbaycan'ın sosyo-politik düşüncesinde Türk kimliğinin ilk belirtisi 19. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmaya başlamıştı. Hasan Bey Zerdabi'nin *Ekinci*'deki yazıları, *Keşkül* ve *Kaspi* gazetelerinde farklı yazarların milli kimlik sorununu gündeme getirmeleri ve Azerbaycanlıların Türk kökenli olduğunu kanıtlama girişimleri bu yönde atılmış ilk adımlardı. Fakat ara sıra gözlemlenen bu durum sonradan artarak Azerbaycan içtimaî düşüncesinin belirleyici akımına dönüşememiştir. 20. yüzyılın başlangıcında Hasan Bey Zerdabi ve *Keşkül* gazetesinin Azerbaycanlıların Türk olması konusundaki yaklaşımını Azerbaycan aydınları arasında bile çok az kişi kabul ediyordu. Genel olarak, Azerbaycanlıların büyük çoğunluğu bu dönemde kendilerini Türk değil, Müslüman olarak görmeye devam ediyorlardı. Gerçi, benzer durum Rusya İmparatorluğu'nun diğer Müslüman halkları için de geçerliydi.

M. E. Resulzade, 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'daki sosyo-politik durumu tanımlayarak milletçilik duygusunun Azerbaycan Türklerinin hürriyet ve istiklalini, hatta tüm Türklerin kurtuluşunu hedef kılmak suretiyle değil, bağımsız ve yarı bağımsız bir hâlde yaşayan diğer İslam ve Türk devletlerine karşı samimi duygu ve ilgi göstererek oluştuğunu yazıyordu. Resulzade, siyasi eğilimlerin çoğu zaman bu sınırı geçmediğini, "hatta 'milliyet' kavramının, başta Ağaoğlu Ahmet Bey olmakla o dönemdeki milliyetçiliğin en ünlü mürşitlerinin bile İslamiyet'le Türkçülüğü pek fazla ayırmadıklarını, Türklük namına değil, Müslümanlık namına mücadele ettiklerini yazıyordu. Resulzade, milli hareketin, yanlışlıkla "Panislamizm" adlandırıldığını, bunun sadece Rusların bir hatası olmadığını; Azerbaycan Türklerinin İslamiyet'i yanlışlıkla milliyet kavramı yerine kullandıklarını vurguluyordu.[11] Bu durum gerçek bir vatansever olarak M. E. Resulzade'yi rahatsız ediyordu.

Resulzade, siyasi faaliyetlerinin ilk yıllarında, sosyalizmin Azerbaycan Türklerine gerçek anlamda milli kurtuluş ve kalkınma yolunu gösterecek en uygun ideoloji olarak görüyordu. Hatta 1905-1907 Devrimi'nin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından bile M. E. Resulzade sosyal-demokrat düşüncelerinin güçlü etkisinde kalmaya devam etmiştir: bu tercih, o dönemde yazdığı yazılardan da görülmektedir. Keza sol siyasi akımlar için karakteristik olan genel refah ve eşitlik ilkeleri bu yazıların esas gayesini oluşturuyordu. Genel olarak, bu

10 Михаил Губогло, *Идентификация идентичности, Этносоциологические очерки*, М., 2003, с. 261.

11 Məmməd Əmin Rəsulzadə, "İstiqlal məfkurəsi və gənclik", *Azadlıq*, 31 dekabr 1990.

dönemdeki siyasi görüşlerinde belli düzeyde bir romantizm ruhu vardı. Resulzade makalelerin birinde şöyle yazıyordu: "Dünya herkes için eşit olmalıdır. Bir avuç insanın saadet ve rahatlığı için milyonlarca insana zulmedilmemelidir."[12]

Sınıf bilincini ve sınıfsal mücadeleyi mutlaklaştırarak, milli unsurun rolünü arka plana atan sosyalist ideoloji, Azerbaycan Türklerine kurtuluş yolunu göstermek iktidarında değildi; elbette sırada M. E. Resulzade henüz bunun bilincinde olamazdı. Sadece 1905-1907 Devrimi'nin yenilgisinden sonra Rusya'da artan baskı ortamında, M. E. Resulzade'nin Çarlığın takibinden kurtulmak amacıyla 1908 yılının sonlarında Bakü'yü terk ederek İran'a gitmesi ve bu ülkede yaşananlar, onun siyasi ve ideolojik bakışlarında köklü değişikliklere sebep olmuştur.

2. Sosyalizmden Milletçiliğe Doğru

Bolşevik Partisi ile ilişkili faaliyet gösteren *Hümmet*'in liderlerinden biri olmasına rağmen M. E. Resulzade, her zaman milli çıkarlara öncelik veren, Azerbaycan Türklerinin milli kurtuluşunu sağlama gücüne sahip olan bir ideoloji arayışında olmuştur. Aynı dönemde Rusya ve İran'da, daha sonra ise Osmanlı Devleti'nde yaşananlar, M. E. Resulzade'nin arayışlarına ivme kazandırarak siyasi görüşlerinin Türkçülük yönünde evrilmesine neden olmuştur.

M. E. Resulzade İran'a geldiğinde ana merkezi Güney Azerbaycan olan Meşrutiyet Devrimi doruğa ulaşmıştı. 1909 yılının ilkbaharında Muhammed Ali Şah'ın düşmesi ve aynı yılın Kasım ayında yeni meclisin çağrılması, İran'da köklü siyasi değişikliklerin yaşanacağına dair büyük umutlar doğurmuştu. Doğal olarak M. E. Resulzade, bu gelişmelerin dışında kalmayarak Şah rejimine karşı hareket içinde aktif surette yer alıyordu. 1909 sonbaharında M. E. Resulzade Avrupa'da eğitim görmüş bir grup İranlı aydın – S. H. Takîzade, H. Nevvab, S. Mirza, S. M. Rıza ve diğerleri – ile birlikte İran Demokratik Partisi'ni kurmuş ve onun Merkez Komitesi üyeliğine seçilmiştir. M. E. Resulzade bu partinin sol kanadının liderlerinden biri olmuştur. Parti İran'da temel demokratik özgürlüklerin (ifade, basın, toplanma vb.) uygulanması, anayasanın kabulü, kanun önünde eşitlik ilkesinin uygulanması taleplerinde bulunuyordu. M. E. Resulzade aynı yıl Tahran'da *İran-e no* (*Yeni İran*) gazetesinin neşrine başlamış ve böylece İran'da Avrupa tarzı basının temelini atmıştır. Ayrıca 1910'da Tahran'ın *Faros* yayınevinde onun *Muhafazakâr veya Sosyalist-Muhafazakâr Partilerin Eleştirisi* adlı eseri yayımlanmıştır. 1911'de Erdebil'de M. E. Resulzade'nin Farsça *İnsanlığın Mutluluğu* adlı eseri yayımlanmıştır. Eserlerin adından da anlaşıldığı

12 Məmməd Əmin Rəsulzadə, "Mütaliələrimdən*", İrşad*, 15 aprel 1908.

gibi Resulzade, o dönemde hâlâ sol fikirlerin etkisi altındaydı.[13] Fakat Meşrutiyet hareketinin yükselişi uzun sürmemiş, olayların gidişatından endişe duyan Rusya ve İngiltere İran Devrimi'ni bastırmak için 1911 yılının başından itibaren ciddi önlemler almaya başlamıştır. Çar yönetimi Tahran hükûmetinden, öncelikli olarak Meşrutiyet Devrimi'ne katılmış sol eğilimli Rus tebaanın ülkeden çıkarılmasını talep ediyordu: onların arasında M. E. Resulzade de vardı. Zira M. E. Resulzade'nin bu ülkedeki siyasi ve yazarlık faaliyeti, bir yandan devrimci hareketin alevlenmesine diğer taraftan Rusya'nın Tahran'daki nüfuzunun zayıflatılmasına yönelikti. Bu gelişmelere bağlı olarak M. E. Resulzade Mayıs 1911 yılında İran'ı terk ederek İstanbul'a gitmek zorunda kalmıştır. O dönemde Rusya İmparatorluğu sömürgesindeki Türk halklarının birçok seçkin temsilcisi Çar yönetiminin takiplerinden kaçarak İstanbul'a sığınmışlardı. İstanbul, Rusya tebaası Türk muhacirlerin toplandıkları bir merkez hâline gelmişti. Türkçülüğün bir fikir akımı olarak oluşum ve gelişiminde, özellikle Azerbaycan Türklerinden Ali Bey Hüseyinzade ve Ahmet Bey Ağaoğlu, Tatar aydınlardan Yusuf Akçura'nın eşsiz hizmetleri olmuştur. Ünlü Rus tarihçi ve diplomatı A. Mandelştam bu liderleri İsmail Gaspralı ile birlikte "Türkçülük ideolojisinin kurucuları" olarak görmektedir.[14]

1908'de İttihat ve Terakki Partisi'nin iktidara gelmesiyle Osmanlı Devleti'nde Türkçülük düşüncesi yükseliş dönemini yaşıyordu. Kuşkusuz, Türkçülüğün bu şekilde yükselişi, Osmanlı toplumundaki otorite ve etkisinin güçlenmesi, hâkim İttihat ve Terakki Partisi liderlerinin, öncelikle Enver Paşa'nın bu ideoloje verdiği destekle doğrudan ilintiliydi. 1908-1911'li yıllarda Türkçülük ideolojisini yaymak amacıyla birbirinin ardınca *Türk Derneği*, *Türk Yurdu* ve *Türk Ocağı* gibi saygın örgütlerin kurulması, aynı zamanda *Türk Derneği* ve özellikle *Türk Yurdu* dergilerinin yayımlanması bu desteğin açık göstergesiydi. Bu dernek ve yayın organları Türkçülük düşüncesinin bir sistem hâline getirilmesinde ve Türkçülerin dağınık faaliyetinin teşkilatlanmasında önemli rol oynamıştır.

Türkçülüğün gittikçe önem kazandığı İstanbul çevresi M. E. Resulzade'nin siyasi ve ideolojik görüşlerinin sosyalizmden milliyetçiliğe doğru evrilmesini hızlandırmıştır. M. E. Resulzade'nin Türkçülük fikirleri ile ilk tanışması daha 1905-1907 yıllarında Rus Devrimi sırasında gerçekleşmişti. İstanbul'da yaşayan Türkçülük ideologları ile doğrudan iletişim, M. E. Resulzade'nin siyasi görüşlerinin gelişmesinde derin iz bırakmıştı. O yıllarda Azerbaycan Türkleri için "milli kurtuluş yolu" arayışında olan M. E. Resulzade'nin siyasi görüşlerinin milliyetçiliğe doğru kesin dönüşü de başlamıştır. Muhtemelen M. E. Resulzade'nin

13 Айдын Балаев, *Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955)…*,с. 25.

14 Введение Мандельштам & Зареванд, *Турция и пантуранизм*, Париж, 1930, с. 7.

bu tercihinde onun doğrudan katıldığı 1905-1907 Rus Devriminin, daha sonra İran'daki Meşrutiyet hareketinin başarısızlıklarının güçlü etkisi olmuştu. Sol eğilimli siyasi akımların önemli rol oynadığı bu devrimlerin yenilgisi genç Mehmet Emin'e bir hayal kırıklığı yaşatmış, onun sosyalizm ideolojisine olan inancına ölümcül darbe vurmuştu. Siyasi mücadele yolunu tekrar gözden geçiren M. E. Resulzade, sosyalizm düşüncelerinin Azerbaycan Türklerinin milli kurtuluş mücadelesinin taleplerine uygun olmadığı kanısına varmıştı. Bu da onun Türkçülük düşüncelerine öncelik vermesini sağlamıştı.

M. E. Resulzade Rusya'dan gelerek İstanbul'da yaşayan siyasi muhacirler arasında en genç olanıdır. Buna rağmen Türk halklarının istikbali ve "Türkleşmek, İslamlaşmak, Avrupalılaşmak" ekseninde dönen yoğun tartışmaların dışında kalmamıştır. Mesela, M. E. Resulzade Türkçülük fikirlerinin propagandasını yapan *Türk Yurdu* dergisi ile işbirliği içindeydi. Bu dergide onun *İran Türkleri* başlığı altında makaleler dizisi yayımlanmıştı. Bu makaleler İran'daki Türk toplumlarını, özellikle de onların çoğunluğunu oluşturan Azerbaycan Türklerini Türk kamuoyuna tanıtan ilk yazılardı.[15]

M. E. Resulzade ayrıca İslam dünyasının büyük düşünürü Şeyh Cemaleddin Efgânî'nin (1838-1897) *Vahdet-i Cinsiyye Felsefesi ve İttihâd-ı Lisanın Mâhiyet-i Hakîkiyyesi* eserini Farsçadan Türkçeye çevirip *Türk Yurdu* dergisinde yayımlamıştı.[16] Bu eser Müslüman halklarının kalkınmasında milli bilincin gelişmesinin zaruri olduğuna dikkat çekiyordu. Dil ve din unsurunu milletin oluşumu için iki ana bileşen olarak gören C. Efgânî, ana dilinin gelişmesi gerektiğine vurgu yapıyordu. Önce Rusya, ardından İran'daki devrimin sonuçlarından dolayı hayal kırıklığı yaşayan M. E. Resulzade, İstanbul'da Türkçülük fikirleri ve C. Efgânî'nin etkisiyle milli ülkülere doğru belirleyici adım atmış oldu.

M. E. Resulzade'nin İstanbul'da bulunduğu yıllarda Türk dünyasında siyasi düşünce akımlarının gelişimini etkileyecek önemli olaylar yaşanıyordu. Osmanlı Devleti'nin 1911 yılında İtalya ile olan savaşta, 1912 yılında ise Birinci Balkan Savaşı'nda uğradığı acı yenilgiler Osmanlıcılık, yani Osmanlı tebaasının milli ve dinî kimliğine bakılmaksızın tek millet hâlinde birleşmesi düşüncesinin iflasına yol açarken "ırka dayalı siyasi bir Türk milleti oluşturmak"[17] görüşünü ileri süren Türkçülerin pozisyonunu bir hayli güçlendirmişti. A. N. Mandelştam haklı olarak bu askerî yenilgilerin Türklerin tüm düşünce tarzını, onların devlet ve millet

15 Məmməd Əmin Rəsulzadə, *Əsərləri, Cilt: 1,* Bakı, 1992, s. 7.

16 Mehmet Emin Resulzade, "Vahdet-i Cinsiye Felsefesi. Şeyh Cemaleddin Efgani'den tercüme", *Türk Yurdu,* 1912. Cilt: 3, Sayı: 2-3.

17 Yusuf Akçura, *Üç Tarz-i Siyaset*, Ankara, 2011, s. 8.

hakkındaki kavramlarını köklü olarak değiştirdiğini, nihayetinde Türklerin, kendilerinin Osmanlı değil Türk olduklarını anladıklarını yazıyordu.[18] Böylece ölüm yatağındaki hasta adama benzetilen Osmanlı İmparatorluğu'nun yerine yeni Türkiye'nin kurulması için bir zemin oluşuyordu. İttihat ve Terakki Partisi'nin 1911 yılında Osmanlıcılık ideolojisinden tamamen vazgeçmesi ve Ziya Gökalp'ın öncülüğünde Türkçülerin giderek partide önemli mevkilere yükselmesi bu eğilimin bir göstergesiydi. Kısa sürede Rus tebaası Türkçü düşünürlerden İ. Gaspıralı, A. Hüseyinzade ve A. Ağaoğlu da İttihat ve Terakki Partisi'nin Merkez Komitesi'ne seçilmişlerdir.[19]

Osmanlı Devleti'nin uğradığı yenilgi ve gerileme Rusya sömürgesi Türk halkları üzerinde olumsuz etki yapmış, bu halkların Osmanlı'ya olan umutlarını sarsmıştır. Tatar edibi Fatih Kerimî'nin *İstanbul Mektupları* adlı kitabı Rus tebaası olan Türk aydınlarının içinde bulundukları ruh hâlinin bir tezahürü idi. Kitap Osmanlı Devleti'nin desteğine güvenen Rusya sömürgesindeki Türk halklarının kurtuluş umutlarının boşa çıkması ve bunların bir hayal olmasından bahsediyordu. Yazara göre yaşanan olaylar, Osmanlı Devleti'nin Türk dünyasının istiklali ve kalkınması yolunda lokomotif rolünü üstlenme iktidarında olmadığını göstermiştir.[20]

Osmanlı Devleti'nin uluslararası alanda yaşadığı askerî ve diplomatik başarısızlıklar Rusya sömürgesindeki Türk halkları için İstanbul'un cazibesini belli ölçüde azaltırken onların kendi imkânlarıyla milli gelişim doktrini arayışlarını yoğunlaştırmıştı. Bu tür arayışlar Türk halklarında milli bilincin gelişmesine yeni ivme kazandırmıştır. Yaşanan olaylar M. E. Resulzade'nin siyasi ve ideolojik görüşlerini de ciddi şekilde etkilemişti. Her türlü taklit M. E. Resulzade'nin kişiliğine yabancıydı ve herhangi bir ideolojik doktrine yaratıcı yaklaşım onun karakteristik özelliklerinden biriydi. O asla şu veya bu ideolojiyi bir dogma ve kutsal olarak kabul etmiyordu. Bu bakımdan, siyasal Türkçülük fikirlerinin Azerbaycan Türklerinin milli kurtuluş mücadelesinin amaçları bağlamında tekrar işlenmesi misyonu M. E. Resulzade tarafından üstlenmiş olması bir rastlantı değildir.

Osmanlı Devleti'nin Türk dünyasındaki rolüne mutlak yaklaşım sergileyen Azerbaycan Türkçülerinin ilk kuşağının temsilcilerinden, A. Hüseyinzade ve A. Ağaoğlu'dan farklı olarak M. E. Resulzade bu ülkenin imkân ve potansiyelini daha eleştirel bir şekilde ele alıyordu. A. Hüseyinzade siyasi açıdan Osmanlı Devleti'ni, Osmanlı Türklüğünü bağımsız Türklüğün çekirdeği olarak

18 Мандельштам & Зареванд (Завен и Вартуи Налбандяны), с. 9.

19 Мандельштам & Зареванд, с. 5.

20 Балаев, *Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955)...*, с. 28.

görüyordu.[21] Bu nedenle, A. Hüseyinzade'nin Türklük kavramı diğer Türk halklarını Osmanlı potasında eriterek "tek Türk milleti" fikrini benimsemeyi öngörüyordu. M. E. Resulzade'nin ise "Türk birliği" düşüncesine yaklaşımı tamamen farklıydı. O, Türk birliğini tüm Türk halklarının Osmanlı Devleti'ne birleşmesi anlamında değil, eşit haklara sahip üye devletler birliğinin oluşturulması şeklinde görüyordu. M. E. Resulzade Turancılığı değil gerçekçi ve somut milli amaçlara sahip Türkçülük düşüncesini savunuyordu. Türkçülük doktrini Azerbaycan Türklerinin dinî kimlikten bağımsız olarak milli kimliğe doğru fikrî gelişiminde bir geçiş aşamasıydı. Bu geçiş aşamasının gerekliliğinin nedenlerini açıklayan M. E. Resulzade daha sonra yazıyordu:

> "Panislamizm'den kurtulan Türk içtimaî-siyasî fikri aniden bugün sahip olduğumuz gerçekçi milli düşünceye ulaşamazdı. Psikolojik açıdan bunu anlamak mümkündür. Savaş ve ortak tehlike durumunda İslam birliği gibi büyük ve kapsamlı şiardan vazgeçen milliyetçiler onun yerine aynı etkiye sahip bir şiar bulmak zorundaydılar. Bu ise sadece "Tuna'dan Altay'a kadar tüm Türk halklarının birliği! şiarı olabilirdi."[22]

Azerbaycan toplumunda çağdaşlaşma sürecinin gelişimi sırasında Azerbaycan Türklerinin milli kimliğine dayanan ulus inşası süreci ortaya çıkmıştır. Bu sürecin fikrî temellerinin hazırlanmasında Azerbaycan'ın entelektüel elitlerinin genç temsilcileri M. E. Resulzade, N. Yusifbeyov vd. önemli rol oynamışlardır.

Manidardır ki siyasal Türkçülük ideolojisinin gelişimine büyük katkılarda bulunmuş Ali Bey Hüseyinzade ve Ahmet Bey Ağaoğlu Türkiye'de yaşamaya karar verirken M. E. Resulzade ve genç arkadaşları ise 1905-1907 Devrimi'nden itibaren Azerbaycan siyasi düşüncesinde giderek önemli mefkûrenin taşıyıcıları olmuş ve Türkçülük düşüncesini milli zeminde gerçekleştirmek amacıyla vatana dönmüşlerdir.

3. Ulus İnşası ve Resulzade'nin Düşünceleri

Ali Bey Hüseyinzade ve Ahmet Bey Ağaoğlu'nun Türkçülüğü ile Mehmet Emin Resulzade'nin temelini attığı Azerbaycancılık arasındaki fark, Çek milli hareketinin iki önemli fikir adamı F. Palatski ile K. Gavliçek'in görüşleri arasındaki farka benziyordu. F. Palatski büyük kardeş olarak gördüğü Rusya'nın yönetimi altında tek Slav İmparatorluğu'nun kurulması taraftarıydı ve Çek ulusunun sadece Rusların yardımıyla ulusal özgürlüğe sahip olacağını

21 Məmmədzadə, s. 47.

22 Мамед Эмин Расулзаде, *О пантуранизме*, *В связи с кавказской проблемой*, Париж, 1930, с. 50-51.

düşünüyordu. K. Gavliçek ise Slav birliği fikrine sempati duysa da Çeklerin, kendi istiklalleri kendilerinin kazanmaları gerektiğini savunuyordu. "Bağımsız Çek Cumhuriyeti" düşüncesi ilk olarak K. Gavliçek tarafından ortaya atılmıştı.[23]

Bu tecrübeye dayanarak M. E. Resulzade, haklı bir şekilde Slav birliği düşüncesinin Çek Cumhuriyeti'nin oluşmasına engel olmadığı gibi Türk birliği düşüncesinin de Azerbaycan devletinin kurulmasına engel olamayacağını gösteriyordu. O, yurttaşlarını inisiyatif kullanmaya ve Osmanlı Devleti'nin yardımını beklemeden bağımsız Azerbaycan devletinin kurulması için mücadeleye çağırıyordu. Bu düşünce onun Azerbaycancılık ideolojisinin gayesini teşkil ediyordu. Kuşkusuz, M. E. Resulzade'nin ulus inşası düşüncesindeki bu tespiti aniden değil uzun soluklu bir evrim sonucu ortaya çıkmıştır.

Romanovlar hanedanının Rusya'da tahta çıkışının 300. yıldönümü dolayısıyla yayımlanan af kanunu sonrası 1913 yılında yurda dönen M. E. Resulzade *Müsavat Partisi'*nin ideoloğu ve lideri konumuna gelmiştir. Azerbaycan'ın diğer siyasi örgütleri (*Difai*, *Müdafaa* vb.) gibi *Müsavat Partisi* de 1911 yılında tesis edilirken milli fikirlerden çok uzaktı ve Rusya Müslümanları çapında bir örgüte dönüşmeyi amaçlıyordu. Nitekim partinin ilk programında *Müsavat*'ın tüm İslam dünyasının dağınık güçlerini birleştirmek, bunun yanı sıra Müslümanların milli ve vatandaş haklarını savunmak amacıyla mücadeleye atıldığı yer alıyordu.[24] Müslüman halklarının birliği (İttihad-ı İslam) düşüncesi partinin 8 maddeden oluşan birinci programının ana çizgisini oluşturuyordu.

M. E. Resulzade Azerbaycan'a döndükten sonra partide durum yavaş yavaş değişmeye başladı. Nitekim M. E. Resulzade I. Dünya Savaşı öncesi ve savaş döneminde yazdığı eserleriyle *Müsavat'*ın düşünsel temelini oluşturarak, partinin siyasi programının ümmetçilikten milliyetçiliğe, İslam birliği kavramından milli mücadele ideolojisine geçişini başlatmıştır. Bu sadece *Müsavat Partisi*'nin değil aynı zamanda Azerbaycan milli hareketinin siyasi evriminde bir dönüm noktasıydı.

Kuşkusuz, I. Dünya Savaşı öncesinde M. E. Resulzade bağımsız Azerbaycan milleti fikrini henüz kabul etme aşamasına varmamıştı. Aynı dönemde Azerbaycan siyasi ve entelektüel seçkinleri gibi M. E. Resulzade de çok zor bir seçim karşısındaydı: Tek Türk milletine (Osmanlı Türklerine) katılmak veya Azerbaycan Türklerinin özgün ulusal kimliğinin kabulüne çalışmak. Bu bakımdan aynı

23 Aydin Balayev, "Mamed Emin Resulzadeh and the establishmeny of the Azerbaijani state and nation in the early twentieh century", *Caucasus Survey*, Vol. 3, No. 2, July 2015, p. 142.

24 Мирза Давуд Гусейнов, *Тюркская* демократическая *партия федералистов* «*Мусават*» *впрошломинастоящем*, Баку, 1927, с. 73.

dönemde M. E. Resulzade, Türk kimliği ile Azerbaycan milli kimliği arasında "ortak bir payda" arayışındaydı. Fakat görüşlerinin gelişim seyrine bakarak M. E. Resulzade'nin adım adım olsa da Azerbaycan Türklerinin bağımsız bir millet olarak tanınma düşüncesine yaklaştığı söylenebilir. Onun 1914 yılında *Dirilik* dergisinde yayımlattığı "Milli Dirilik" adlı yazı dizisi bu açıdan çok önemlidir. Bu yazı dizisi Azerbaycan sosyal düşüncesinde millet hakkındaki görüşleri, çağdaş ilmî taleplere uygun olarak sistemleştirmek için yapılan ilk deneme idi. Bu adım Azerbaycan Türklerinin etnik bir topluluk olarak adının dahi şekillenmediği bir dönemde atılmıştı. Nitekim o sırada tarih ve siyaset literatüründe Azerbaycan Türklerini *Müslüman*, *Kafkasya Tatarları*, *Azerbaycan Tatarları* veya sadece *Tatar* olarak adlandırmaya devam ediyorlardı.

"Milli Dirilik" adı altında yayımladığı makaleler dizisinde M. E. Resulzade, "ümmet" ve "millet" kavramlarının eş anlamlı olarak kullanılmasının doğru olmadığını, bu kavramların birbirinden tamamen farklı olduğunu yazıyordu. Nitekim ümmet kelimesi, sırf dinî içerikli olup etnik ve kültürel kimliğine bakılmaksızın tüm dünya Müslümanlarının birliği anlamına gelirken millet kavramı dinî değil etnik birlikteliğe işaret eder.[25] C. Efgânî'nin etkisiyle din unsurunu millet olmanın unsurları arasına dâhil eden M.E. Resulzade, onu millet kavramının talî bileşeni olarak görüyordu. Din bileşeninin daha zayıf olduğunu, zira tarihte dinini değiştirmiş birçok milletin olduğunu yazıyor,[26] buna rağmen "dil kalıcıdır, süreklidir, gelişse bile önemli bir itilaf ve tağyire uğramaz" şeklinde bir tespitte bulunuyordu.[27]

M. E. Resulzade "Milli Dirilik" adlı makaleler dizisinde etnik toplulukların üç basamaklı hiyerarşisi düşüncesini ileri sürüyordu: Kavimcilik, milliyet ve millet. O, ayrıca bu etnik topluluk türlerinin niteliksel farklılıklarını da belirtiyordu. M. E. Resulzade'ye göre, "kavimcilik (narodnost)" yalnızca nesil ve dil birliğini içeriyordu. Ona göre, "bir ata - babadan olan ve bir dilde konuşan küçük bir topluluk veya kavme – kavmiyet kavramı – ait edilebilir. Kavmiyete kıyasla milliyet, etnik toplulukların daha yüksek gelişmişlik düzeyini belirler. Nitekim kavmiyetten farklı olarak kan akrabalığı faktörü milliyet için önemini kaybetmekte, dil ve kültür birliği öne geçmektedir. Millete gelince ise M. E. Resulzade, "millet – dil birliği, gelenek ve ahlak birliği, ananât-ı tarihiye ve nihayet itikat-ı diniye birlikteliğinden oluşan müteşekkil bir üründür" diye yazıyordu. Bunun yanı sıra o, özellikle milletin "milliyet mensuplarının çoğunluğunun kendi kültürel ve milli ebediliğini kavradığı zaman" oluştuğunu

25 Məmməd Əmin Rəsulzadə, "Milli dirilik-II", *Əsərləri, Cilt: 2*, s. 468.

26 Rəsulzadə, *Milli dirilik-II...,* s. 468.

27 Rəsulzadə, *Milli dirilik-II...,* s. 468.

belirtiyordu. Bir başka deyişle M. E. Resulzade, milleti milliyetten ayıran en önemli farkın milleti oluşturan bireylerin milli kimlik bilincine sahip olmasında görüyordu. Böylece M. E. Resulzade etnik toplulukları zaman ve mekân içinde değişen ve biri diğerine dönüşen dinamik bir kategori olarak görüyor, tarihi gelişim sürecinde insanların giderek kavmiyetten milliyete ve milliyetten millet düzeyine yükseldiklerini yazıyordu.[28]

M. E. Resulzade'nin Azerbaycan Türklerinden bir milliyet olarak bahsetmesi dikkat çekici bir noktaydı.[29] Bununla Azerbaycan Türklerinde henüz milli kimlik bilincinin tam olarak oluşmadığını kabullenerek şöyle diyordu:

> "Bazı yerlerin Müslümanları gibi Rusya Müslümanları olarak milliyetten önce dine önem verdik. Türkçe gazete çıkardık, ismini Müslüman gazetesi koyduk. Türkçe tiyatrolar, operalar yaptık, tarifini Müslüman tiyatrosu ve Müslüman operası olarak yaptık. Okul açtık, Rus-Müslüman okulu adını verdik."

Sonunda M. E. Resulzade bu durumu düzeltmek için milli bilincin gelişmesi ve milli ideolojinin oluşturulmasının zorunlu olduğu kanısına varmaktaydı.[30] Görüldüğü üzere M. E. Resulzade, özellikle milli ideolojinin oluşturulmasına büyük önem veriyordu. O, bu tür bir ideolojinin oluşumunu kendiliğinden gelişecek bir süreç olarak görmüyordu. Resulzade'ye göre, milletin istikbali konusunda her bir bireyin kalbinde belirli istekler olabilir, "fakat onlar bu isteklere bir şekil ve suret vermekte acizdirler." Bu işin üstesinden sadece entelektüel elitlerin milli ideolojinin kurucusu ve propagandacısı kısmında olan "farklı iş yapan" temsilcileri gelebilirler.[31] Daha sonra aydınların milli ideolojinin şekillenmesindeki rolünü belirten M. E. Resulzade şöyle yazmaktaydı: "Bir milliyetin millete dönüşmesi ortak bilinç ve kolektif iradeye bağlıdır. Bu ise sadece "toplumsal hafıza" işlevini gören organın teşekkülüyle vücuda gelir." Bu görevi ise feodal sisteminin çökmesi ve "burjuvazinin zuhuru" ile oluşan aydın kesim yerine getirecektir.[32]

Resulzade, Azerbaycan Türklerinin milli bilincinin oluşturulması sürecine halkın tarihsel hafızasını onararak başlamayı öneriyordu. Resulzade'ye göre, bir milletin kendi tarihini bilmesi kadar kuvvetli bir ittihat ve medeni gelişim unsuru tasavvur edilemez.[33] Bu nedenle o, milli uyanış sürecinde milli tarihin araştırılarak

---

28 Rəsulzadə, *Milli dirilik-II...,* s. 468.

29 Rəsulzadə, *Milli dirilik-II...,* s. 468.

30 Rəsulzadə*, Milli dirilik-II...,* s. 468.

31 Rəsulzadə*, Milli dirilik-III...*, s. 471.

32 Mehmet Emin Resulzade, *Milli Tesanüd*, Ankara, 1978, s.18.

33 Məmməd Əmin Rəsulzadə, "Milli dirilik-VII", *Əsərləri, Cilt: 2,* s. 484.

ana dilinde geniş kitlelere ulaştırılmasının büyük önem taşıdığını belirtiyordu.[34] Resulzade'ye göre gerçek milli tarihin onarılması, milli ruhu uyandıran olayların canlandırılması milli kimliğin oluşumunda ve milli uyanışta belirleyici bir rol oynayacaktır.[35] O, aynı zamanda bu alandaki içler acısı duruma dikkat çekerek, milli tarihin çok zayıf bir şekilde öğrenilmesinden dolayı Türk milletinin büyük bir tarihe sahip olduğu hâlde bugün tarihsiz yaşadığını yazıyordu.[36]

M. E. Resulzade ayrıca "milletin yüzde doksan rüknünü oluşturan"[37] ana dilinin gelişimini de milli uyanışın yolunda en önemli faktörlerden biri olarak görüyordu. Avrupa devletlerinin sömürge politikasında dil unsurunun önemine vurgu yapan Resulzade'ye göre eski ve orta çağlarda herhangi bir ülkeyi istila etmiş işgalciler, mahkûm milletleri asimile etmek için öncelikle kendi dinî inançlarını onlara kabul ettirmeye çalışmışlardı. Hâkim milletler bunu uzun vadeli bir hegemonyanın güvencesi olarak görmüşlerdir. Fakat yeni tarihi dönemin başlamasıyla Avrupa sömürgecilerinin bu taktiği köklü şekilde değişmiştir. Dinî inanca kıyasla dilin daha kuvvetli bir toplumsal faktör olduğunu anlayan Avrupalılar, sömürge halkların dinî inançları üzerinde baskı uygulamaktan vazgeçip, bu yönde pek de ciddi çaba harcamadan, ana darbeyi bu halkların dillerine yöneltmişlerdir. M. E. Resulzade'ye göre, Avrupalılar bir milliyeti yok etmeye yönelik politikalarında asimilasyona başvurmakla öncelikli dikkatlerini dile yöneltiyor ve ilk olarak bir milletin dilini unutturmaya çalışıyorlardı.[38]

Bu amaçla sömürge halkların "milli okullarına baskı yapılıyor ve ana dilleri tehdit ediliyordu."[39] Bu noktadan hareketle M. E. Resulzade sömürge milletlerin, keza Azerbaycan Türklerinin uyanış ve kalkınma sürecinde milli dilin gelişimini özellikle önemsemeyi tavsiye ediyordu. Ana dilde geniş okul ağının oluşturulmasını ve Azerbaycan Türkçesinin kelime dağarcığını yabancı sözlerden, öncelikle Arapça, Farsça ve Rusçadan geçme kelimelerden temizlenmesini öneriyordu. M. E. Resulzade, Azerbaycan Türkçesindeki yabancı kelimeleri değiştirmek için hiç de eski Uygurcanın araştırılması veya Çağatay lehçesinin tahliline gerek olmadığını, evlerde, köylerde halk arasında kullanılan dilde bu tür birçok kelimenin karşılığının bulunabileceğini söylüyordu.[40] Böylece Resulzade, milli edebi dili zenginleştirmek için akraba Türk lehçelerine değil, öncelikle, Azerbaycan Türklerinin konuşma diline başvurmayı tavsiye ediyordu. Bu yaklaşım, Azerbaycan milli kimliğinin ilk adımlarıydı.

---

34 Məmməd Əmin Rəsulzadə, "Milli dirilik-III", *Əsərləri, Cilt: 2,* s. 472.

35 Rəsulzadə, *Milli dirilik-III..., s. 472*.

36 Rəsulzadə, *Milli dirilik-VII...*, s. 484-485.

37 Rəsulzadə, *Milli dirilik-III...,* s. 472.

38 Məmməd Əmin Rəsulzadə, "Milli dirilik-V", *Əsərləri, Cilt: 2*, s. 476.

39 Rəsulzadə, *Milli dirilik-V...,* s. 477.

40 Айдын Балаев,*Этноязыковые процессы в Азербайджане в XIX–XX вв*, Баку, 2005, с. 60.

Kuşkusuz, M. E. Resulzade henüz daha "Milli Dirilik"te açık bir şekilde Azerbaycan Türklerinin bağımsızlığından bahsetmiyordu. Fakat Azerbaycan Türkçesini dış etkilerden, özellikle Osmanlı Türkçesinin etkisinden koruma çabasında bulunması ve milli basın dilinin Osmanlıcaya dönüşmesine karşı çıkması onun dil konusunda Azerbaycan milli kimliğini kabul etmeye çok yakın olduğunu göstermektedir.

O sırada uluslararası alanda yaşanan gelişmeleri yorumlayan M. E. Resulzade, 1915 yılında yayımlamaya başladığı *Açık Söz* gazetesinin ilk sayısında çağdaş siyasi gelişmelerde millet düşüncesinin güçlendiğine dikkat çekerek, Birinci Dünya Savaşı sonucunda "dünya haritasının alacağı şekle vatandaşların fedakârlığı, devletlerin teşkilatı ve orduların azametiyle beraber, hiç kuşkusuz ki, vuzuh ve rüsuh peyda etmiş milliyet mefkûrelerinin de büyük bir tesiri olacağını" yazıyordu.[41] Resulzade'ye göre, sadece temelinde milli başlangıcın durduğu veya idare sisteminde bu başlangıca özel önem verildiği devletler bu tarihi sınavdan yüz akıyla çıkabileceklerdir.[42] Resulzade savaş sonrası Avrupa'nın siyasi meydanında "kendilerini yeterince tanımış ve istiklal için belli bir mefkûre yaratmış milletlerin gerçek gücü teşkil edeceklerini" belirtiyordu.[43] Böylece o, milli devletin kurulmasının zaruriliğine işaret ediyordu.

M. E. Resulzade ısrarla "yeni esaslar üzerinde kurulacak hayatta vahit bir ruh ve müşterek bir gayeye malik olmayan milletlerle hesaplaşmayacak ve böyle bir silahtan mahrum olan cemiyetler kimseye söz işittiremeyecekler*"* uyarısında bulunuyordu. Bu nedenle yurttaşlarını "söz işittirmek, milli varlığını korumak, haklarını, hürriyetlerini elde etmek için milliyet mefkûresi etrafında birleşmeye ve müteşekkil bir hale gelmeye" çağırıyordu.[44]

M. E. Resulzade'nin çıkardığı *Açık Söz* gazetesinin tüm faaliyetleri bu amacın gerçekleşmesine yönelikti. Bu dönemde Azerbaycan milli hareketi, M. B. Mehmetzade'nin tabirince, henüz daha "isimsiz kahramanı"[45] hatırlatıyordu. Bu boşluğu doldurmaya çalışan *Açık Söz* gazetesi *Müslüman* ve *Tatar* sözlerini *Türk* kelimesi ile değişmeye başlamış ve millete "Sen Türk'sün!", Rus hükûmetine ise "Biz Türk'üz!" diyerek hitap etmiştir.[46] Böylece gazete Türk kimliğini yoğun bir şekilde halk arasında yaymaya başlayarak, yakın dönemde milli kimliğe geçiş için zemin oluşturmuştur.

---

41 Məmməd Əmin Rəsulzadə, "Tutacağımız yol", *Açıq söz,* 2 oktyabr 1915.

42 Расулзаде, с. 30.

43 Rəsulzadə, *Tutacağımız yol...*

44 Rəsulzadə, *Tutacağımız yol...*

45 Məmmədzadə, s. 52.

46 Rəsulzadə, *Tutacağımız yol...*

Yukarıda bahsettiğimiz "Milli Dirilik" adlı makaleler dizisinde M. E. Resulzade, milletlerin özelliklerinin sadece milli istiklal sayesinde korunabileceğini yazıyordu.[47] *Açık Söz* gazetesinin ilk sayısında M. E. Resulzade bu düşünceye geri dönerek, milliyet düzeyinden millet düzeyine geçiş yapmak için milli devletin kurulması gerektiğini bir kez daha belirtmiştir. M. E. Resulzade daha sonra, "millet - devlet olma konusunda ısrar eden bir milliyettir" kanısına varacaktır.[48]

1917 Şubat Devrimi'ne kadar M. E. Resulzade, Azerbaycan Türklerinin milli devletinin kurulması fikrini açık bir şekilde bildirmemiştir. Zira siyasi sloganların öne sürülmesi için en azından asgari düzeyde de olsa siyasi özgürlüklere sahip olmak gerekiyordu. Halbuki Rusya'da toplum, bu özgürlüklerden yoksundu. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Güney Kafkasya sınır bölgesi olduğu için burada savaş dönemi kuralları uygulanmıştır. Bu nedenle, zaten Azerbaycan Türklerini Osmanlı Devleti'ne karşı sempati duymakla itham eden Çar hükûmetinin, en ufak itiraz ve muhalefete bile tahammülü yoktu. Böyle bir durumda, herhangi bir siyasi faaliyetten bahsetmek söz konusu değildir. Rusya'da, milli devletin kurulması talebi için gerekli olan "siyasi iklim" sadece Şubat 1917'de monarşinin yıkılmasından sonra oluşmuştur. Rus Çarlığının hızlı ve büyük kayıplar olmadan yıkımına yol açan başlıca nedenlerden biri, kuşkusuz ki milli sorunlardı. M. E. Resulzade, devrimin, imparatorluğa içten baskı yapan iki önemli gücün – bir yandan mahrum sınıflar, diğer yandan da mahkûm milletlerin – haklarını istemeleri sayesinde gerçekleştiğini yazıyordu.[49]

Çar yönetiminin yıkılması Rusya İmparatorluğu'nun diğer sömürge bölgelerinde olduğu gibi Azerbaycan'da da büyük sevinçle karşılanmıştır. Fakat 2 Mart 1917'de iktidara gelen Geçici Hükûmet beklentileri boşa çıkarmıştır. Nitekim hükûmet ülkenin temel sorunlarını, özellikle milli meseleyi çözme konusunda acele etmiyordu. Buna rağmen, Şubat Devrimi'nden sonra milli ve dinî zeminde ayrımcılığı öngören yasaların iptali, ayrıca temel demokratik özgürlüklerin tesisi Rusya İmparatorluğu'nun sömürge bölgelerinde, aynı zamanda Azerbaycan'da milli hareketin yükselişine ivme kazandırmıştır. Özellikle de Geçici Hükûmetin vatandaşlara toplanma ve örgütlenme hürriyeti tanıyan Toplantı ve Birlikler Hakkında Kararnamesi[50] Şubat Devrimi'ne kadar yeraltı faaliyetlerini sürdüren milli parti ve örgütlere serbest faaliyet fırsatı vermiştir. Azerbaycan'ın milli güçleri bu durumdan yararlanarak halk arasında milli ve siyasi

47 Məmməd Əmin Rəsulzadə, "Milli dirilik-I", *Əsərləri, Cilt: 2*, s. 466.

48 Resulzade*, Milli Tesanüd...*, s. 20.

49 Məmməd Əmin Rəsulzadə*, Azərbaycan Cümhuriyyəti,* Bakı, 1990, s. 28.

50 И. Долгачев, Февральская буржуазно-демократическая революция, Москва*,* 1995, с. 19.

uyanışı canlandırmak için harekete geçmişlerdir. Azerbaycan liderleri Şubat 1917'ye kadar milli kültür ve dilin serbest gelişiminin önünü açacak koşulların sağlanması, milli ve dinî konularda kısıtlamaların ortadan kaldırılması talepleriyle yetinirken, Çar yönetiminin yıkılmasının ardından siyasi sloganlar dile getirmeye başlamıştır. Kendi kaderini belirleme hakkının ve Rusya'nın sınırları içinde Azerbaycan'a milli toprak özerkliğinin verilmesi talebinin milli hareket programında ön plana geçmesi bu tespiti doğrulamaktaydı.

Toprak özerkliği biçiminde milli devlet oluşumu talebini içeren Azerbaycan milli hareketinin ilk siyasi programı Şubat Devrimi'nin hemen ardından, 15-20 Nisan 1917'de Bakü'de düzenlenen I. Kafkasya Müslümanları Kurultayı'nda kabul edilmiştir. Kurultaya İslamcılardan Bolşeviklere kadar geniş yelpazeye dağılan farklı kesimlerden temsilcilerin katılmasına rağmen, Azerbaycan Türklerinin siyasi amaçlarının belirlenmesinde şüphesiz ki en önemli rolü milli hareketin önde gelen isimlerinden biri olarak M. E. Resulzade oynamıştır. Kurultayın ana gündem maddesi olarak ülkenin ilerideki siyasi yapısı konusunda esas konuşmacı olarak Resulzade'nin seçilmesi bir tesadüf değildi. Bu olay Resulzade'nin milli istiklal mücadelesindeki büyük hizmetlerinin siyasi rakipleri tarafından bile kabul edilmesi anlamına geliyordu.

M. E. Resulzade'nin kurultaydaki konuşmasında ileri sürülen fikirler yakın vadede Azerbaycan milli hareketinin siyasi hedeflerini belirlemiştir. En önemlisi, Rusya İmparatorluğu'nun Türk/Müslüman halklarının, milli bağımsızlık mücadelesi tarihinde ilk kez milli toprak özerkliği talebi ileri sürülmüştür. Bu gelişme imparatorluğun diğer Türk/Müslüman halklarının birçoğundan farklı olarak Azerbaycan Türklerinin bağımsız milli kimlik düşüncesinin en azından aydınlar tarafından anlaşıldığının bir göstergesi olup Azerbaycan'ın siyasi seçkinlerinin ulus inşası düşüncesinin olgunluğuna işaret ediyordu. Artık milli toprak özerkliği (muhtariyeti) talebi, milli hareketin ana hedefi hâline gelmiştir. O dönemde sadece Azerbaycan'da değil, Rusya Müslüman hareketinde önde gelen siyasi güçler bu fikre karşı idiler. Rusya'da Müslüman hareketinde *Üniteristler* (birlikçiler) ve *Federalistler* arasında keskin bir mücadele sürüyordu. Federalistler Rusya'nın ayrı ayrı milli özerk birimlerinden oluşan federasyona dönüşmesi, birlikçiler ise Müslümanların merkezîleşmiş Rusya devleti içinde milli kültürel özerklikle yetinmesi taraftarı idiler. Bu sadece Rusya'nın gelecek devlet yönetimi meselesinde karşıt tutumda olan iki akımın çatışması değil, aynı zamanda dinî ve milli kimlik taraftarlarının çatışmasıydı. Konu, içerik olarak Rusya sömürgesindeki Türk/Müslüman halkların sorunlarının çözümüne yönelik iki farklı yaklaşımla, yani dinî ve milli kimlik yaklaşımıyla ilgiliydi.

Rusya'nın milli devlet yapısı konusunda karşı karşıya duran bu iki akımın temsilcileri, 1 - 11 Mayıs 1917 tarihleri arasında Moskova'da düzenlenen I. Tüm-

Rusya Müslümanlar Kurultayı'nda önemli bir konuyu tartışmaya açmışlardır. Kurultayda *Üniteristler* (birlikçiler) adına konuşma yapan Ahmet Salikov'un milli devlet yapılanmasının önemini inkâr etmemesi ilginçti. Fakat Rusya Müslümanları geri kaldıkları için, onların böyle bir devlet kurma imkânına sahip olmadıklarına inanıyordu.[51] Ahmet Salikov federalizm ilkesinin gerçekleşmesi durumunda Rusya Müslümanlarının çeşitli kavimlere ayrılacağından endişeliydi. Salikov'a göre, bu "bölünme" sonucunda, "Bütün Rusya Müslümanları birliği yerine Kazanlık, Türkmenlik, Kazaklık, Kırımlılık, Başkırtlık, Taciklik, Azerbaycanlılık hisleri doğacaktır." Böylece Salikov Rusya'nın ayrı Müslüman halklarında milli kimliğin oluşması ihtimalini kesin bir şekilde reddediyordu. Bu yetmezmiş gibi konuşmasında, Rusya'nın federalleşmesinin Müslümanların siyasi gücünü ve kültürel gelişimini zayıflatıp, sonuç olarak, emperyalistlerin 'böl ve yönet' planlarına hizmet ettiğini iddia ediyor ve Rusya'da "Müslümanların milliyet meselesini halledecek bir tek yol varsa, o da Müslümanlara kişisellik temeline oturtulmuş medeni muhtariyet verme usulü" olduğunu bildiriyordu.[52]

M. E. Resulzade Azerbaycan milli hareketinin tutumunu yansıtan konuşmasında, A. Salikov'un başını çektiği *Üniteristler'*in (birlikçiler, merkeziyetçiler) Rusya Müslümanlarının milli sorunlarına yaklaşımının yanlış olduğunu açıklamıştır. M. E. Resulzade önce birlikçilerin "millet" kavramına ve genel olarak ulusal sorunun çözümüne yönelik yanlış tutum sergilediklerini belirterek şöyle demiştir:

> "Diyorlar ki İslamiyetin kendisi bir millettir. Diyorlar ki İslamiyet Hristiyanlığa rağmen Müslümanları bir millet haline getiriyor. Hangi Türke ne olduğunu sorsan, hangi millettensin desen, Müslümanım der. Bu nazariye yanlıştır. İnsanlarda her zaman milliyet hissi olmuş ve bu his soyla beraber olmuştur. Bu his, yalnız ilkellik zamanlarda din ve mezhep şeklinde tecelli etmiştir. Her milletin, her soyun öz tabiatına, öz derrâkî derecesine, özelliğine mahsus bir din vücuda getirmesi de bunu ispat eder. İslam da diğer dinler gibi hiç şüphesiz kendi inananları arasında bir bağlantı yaratmıştır. Ama bu bağlantı milliyet bağlantısı değil, beynelmilliyettir (enternasyonalizmdir). Bu beynelmilliyet Hristiyan kavimleri arasında Hristiyan medeniyeti denilen şeyi vücude getirdiği gibi Müslüman milletler de bir ortak İslam medeniyeti yaratmıştır. Ama bu bütün İslam kavimlerini bir millet haline getirmiş demek değildir Hristiyan milleti olmadığı gibi Müslüman milleti de yoktur."[53]

---

51 *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi Tutanakları*, Ankara, 1990, s. 290.

52 *Rusya'da Birinci Müslüman...,* s. 146-147.

53 *Rusya'da Birinci Müslüman...,* s. 164-165.

M. E. Resulzade bir daha milletin temel özelliğinin din değil, "dil birliği, tarih birliği, gelenek birliği" olduğunu hatırlatıyordu.[54] Daha sonra M. E. Resulzade konuşmasında geleneksel Türkçülük fikirlerinin bir hayli dışına çıkarak, Türk halklarının ayrı ayrılıkta bağımsız olduklarını fiilen doğrulamıştır. M.E. Resulzade'ye göre:

> "Biz Türk - Tatar milletleri aynı soydan olan Türk oğlu Türk olmakla beraber ayrı şivelere ve çeşitli özelliklere de malik olduğumuz inkâr edilemez. Bugün Volgaboyu'ndaki Tatarların kendilerine mahsus edebiyatı, basını, edipleri ve şairleri var. Türkistan Çağataycası zengin bir edebiyata maliktir. Kazak ve Kırgızların matbuatı da yol almaktadır. Bunlarda hiçbirisi cebire teslim edip kendi özelliğini feda edemez. Azerbaycan Türkü de öz diline, edebiyatına ve adetlerine elveda diyemez."[55]

M. E. Resulzade'nin bu konuşması, Azerbaycan Türklerinin ulusal kimliğinin ortak Müslüman ve Türk bilincinden ayrılması sürecinin artık kaçınılmaz bir hâle geldiğinin göstergesiydi. Elbette, Azerbaycanlıların aynı dönemdeki milli kimliğinin olgunluk düzeyi ve toplum düzeyi arasında yayılma oranı tartışılabilir, fakat artık böyle bir kimliğin varlığı kabul edilmiştir. M. E. Resulzade'nin tutumu kongre katılımcılarının çoğunluğu tarafından destekleniyordu. Kazakların temsilcisi C. Dosmuhammedov, *Üniteristler'*e karşı çıkarak şöyle diyordu: "O [Salikov – ed.n.] Müslüman milletleri birleştirip bir Müslüman milleti yapmak istiyor. Onun raporunun esası budur. Milletleri birleştirmek genel olarak mümkün müdür? Hayır! Salikov Efendi milletin, halkın ne olduğunu anlamıyor imiş."[56]

Kurultayın 7 Mayıs 1917 tarihli toplantısında M. E. Resulzade'nin hazırladığı karar tasarısı oy çokluğu ile (lehte – 446, aleyhte – 271 oy) kabul edilmiş ve Rusya'nın farklı milli toprak özerkliğine dayalı birimlerden oluşan federal cumhuriyete dönüşmesi düşüncesi ülkenin Türk/Müslüman halklarının temel siyasi hedefi hâline gelmiştir.[57] Böylece, ağırlıklı olarak M. E. Resulzade'nin çabaları sonucunda, Rusya Müslümanlarının Moskova kurultayında tek Müslüman milleti düşüncesi değil, ülkenin Türk/Müslüman halklarının ayrı ayrılıkta bağımsız milletler olarak şekillenmesi projesi kazanmıştır. O andan itibaren M. E. Resulzade Rusya çapında faaliyet gösteren siyasi figür olarak tanınmaya başlanmıştır. Ünlü Tatar aydınlarından Abdullah Taymas'ın vurguladığı gibi M. E. Resulzade'nin I. Tüm-Rusya Kurultayı'nda yaptığı konuşma delegeler üzerinde büyük bir etki yaratmış, bu konuşma sayesinde Mehmet Emin'i tüm Rusya Türklüğü tanımıştır.[58]

---

54 *Rusya'da Birinci Müslüman...,*s. 164.

55 *Rusya'da Birinci Müslüman...,* s.166.

56 *Rusya'da Birinci Müslüman...,* s. 246.

57 *Программные документы мусульманских политических партий (1917–1920),*c. 11.

58 Şamil Qurbanov, *Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası*, Bakı, 1996, s. 153.

Aynı dönemde milli toprak özerkliği talebi ile yetindiği ve Azerbaycan'ın siyasi bağımsızlığının talebinde bulunmadığını gerekçe gösteren bazı araştırmacılar, Resulzade'yi eleştirmektedirler. Hâlbuki 1917 yılının ilkbaharında yeteri kadar olgun ve şekillenmiş milletler olan Lehler ve Finler hariç, Rusya'daki sömürge halklardan hiçbirisi siyasi bağımsızlık talebinde bulunmamıştır. M. E. Resulzade'nin tabiriyle "Kendilerini Kafkasya demokrasisinin mürşidi olarak gören Gürcüler de istiklalci değildiler."[59] Diğer taraftan, M. E. Resulzade coğrafi, etnik ve kültürel birlikten yoksun olan Rusya'da federasyon oluşumunun kaçınılmaz olarak merkezden uzaklaşma eğilimlerinin güçlenmesine ve siyasi bağımsızlık elde edilmesine yol açacağının farkındaydı. İlerleyen süreçler ve meydana gelen olaylar onun bu konuda tamamen haklı olduğunu doğrulamıştır.

Resulzade; 1917 yılının baharında Azerbaycan milletinin istiklali fikrini ortaya atan, onun teorik altyapısını geliştiren ve çağdaş Azerbaycan devletinin kuruluş projesini tasarlayan ilk liderdir. Resulzade Rusya çapındaki faaliyetleriyle diğer Türk/Müslüman halkların milli uyanışına önemli katkı sağlamıştır. Onun N. Nerimanov gibi rakipleri bile Azerbaycan'ın bağımsızlık fikrinin M. E. Resulzade'nin lideri olduğu *Müsavat Partisi*'ne ait olduğunu itiraf etmişlerdir.[60]

M. E. Resulzade milli devletinin düşünsel altyapısını oluşturan bir düşünür, bu devletin kurucusu liderdir. O, 1918-1920 yıllarında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve gelişimine eşsiz katkılarda bulunmuş bir devlet adamıdır. M. E. Resulzade siyasi ve ideolojik açıdan Türkçülük düşüncesine dayanarak Azerbaycan milli devlet tasarısını olgun ve sistematik bir şekilde işleyip hazırlamıştır. Onun sonraki siyasi faaliyetlerinin tamamı bu tasarının gerçekleşmesine hasredilmiştir.

4. Milli Devlet Kurma Aşamasında

Mehmet Emin Resulzade, 27 Mayıs 1918'de kurulan ve bir gün sonra ülkenin bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Milli Şurası'nın başkanı olarak seçilmişti. Müslüman Doğu'nun ilk cumhuriyeti olarak tarih sahnesine çıkmış Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilk dönemlerinde Milli Şura, ülkenin yüksek yönetim erkiydi ve bu yüzden M. E. Resulzade Azerbaycan devletinin başı idi. Aralık 1918'de Azerbaycan parlamentosunun kurulmasının ve Milli Şura'nın faaliyetine son verilmesinin ardından M. E. Resulzade, resmî olarak herhangi bir kamu görevi almamıştır. Bazıları buna dayanarak Resulzade'nin milli devlet inşasındaki hizmetlerini küçümsemeye çalışırken, cumhuriyetin yönetim yapısı konusunda

59 Rəsulzadə, *İstiqlal məfkurəsi və gənclik....*

60 Нариман Нариманов, *Избранные произведения,* Т. 2. Баку, 1989, с. 499.

tamamen bilgisiz olduklarını ortaya koymaktadırlar. Nitekim Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, yönetim şekli itibariyle tipik parlamenter cumhuriyetti. Parlamento yetki ve faaliyet yöntemlerinin analizi bu organın 1918-1920'li yıllarda devlet yönetiminin öncü kolu olduğunu söylemeye esas vermektedir. Bir yasama erki olan Azerbaycan parlamentosu, hükûmet başta olmak üzere tüm yönetim kurumlarını oluşturma ve onların faaliyetini kontrol etme yetkisine sahipti. Örneğin, başbakan adaylığı, hükûmet kabinesi üyeleri, ayrıca kabinenin faaliyet programının onayı sadece parlamentonun yetki kapsamındaydı. Ayrıca belli şartlar oluştuğu zaman parlamento hükûmeti istifaya gönderebiliyordu. Bu konudaki bir kararın alınması için milletvekillerinin salt çoğunluğunun lehte oy kullanmaları yeterliydi. M. E. Resulzade ülkenin siyasi hayatında parlamentonun belirleyici rolüne dikkat çekerek şöyle yazar:

> "Millet meclisi, memleketin bütün sınıf ve milletlerini temsil etmekteydi, devletin kaderine tam olarak hâkimdi. O, olmadan hiçbir emir uygulanmaz, hiçbir harcama yapılmaz, hiçbir savaş başlamaz, hiçbir barış imzalanmazdı. Hükümet meclisin güvenini kazandığı zaman kalmakta, kaybettiği zaman ise düşürülmekteydi. (…) Burada Avrupa'da uygulanmayan gerçek bir halk cumhuriyeti kurulmuştu."[61]

1918-1920'li yıllarda parlamentoda, Resulzade'nin önderliğindeki *Müsavat Partisi* gerek yasama gerekse yürütme kurumlarının işleyişini, ayrıca iç ve dış politikanın temel yönlerini belirlemek açısından önemli güce sahipti. Devletin başı olarak kabul edilen parlamento başkanının yasama organında alınan kararları etkileme gücü yoktu. Parlamento başkanı sadece temsili işleve sahipti, zira yetkileri günlük toplantıların yapılması ve kabul edilen kanunların imzalanması ile sınırlıydı. Azerbaycan parlamentosunun 1918-1920'li yıllarda kabul ettiği ve günümüzde de sadece Azerbaycan Türkleri için değil, diğer Müslüman halkları için de örnek olabilecek birçok önemli yasa, M. E. Resulzade'nin kişisel çabası ve doğrudan yönetimi altında kabul edilmiştir.

Parlamentonun kabul ettiği ilk kanunlardan biri kuvvetler ayrımının fiilen uygulanmasına yönelik mekanizmanın kurulmasıydı. M. E. Resulzade'nin ısrarı üzerine 25 Ocak 1919'da kabul edilen "Mebusluk ve Memurluk Hakkında Kanun" parlamento üyelerinin herhangi bir idari görev almalarını yasaklıyordu.[62] Uzman kadrolara ciddi ihtiyaç duyulduğu bir ortamda böyle bir düzenleme bazı riskleri de beraberinde getirmiştir. Bu nedenle parlamentodaki tartışmalar sırasında bazı milletvekilleri bu tasarıya karşı çıkmışlardır. Onlara göre, yeteri kadar uzman

61 Məmməd Əmin Rəsulzadə, *Əsrimizin Səyavuşu*, Bakı, 1991, s. 41.

62 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920),Parlament (Stenoqrafik hesabatlar),* Cild: 1, Bakı, 1998, s. 191.

kadrocun bulunmadığı ortamda böyle bir kanunun kabul edilmesi yönetimi felce uğratacaktır. Onlar, bu tür bir düzenlemenin sadece Fransa, İngiltere, ABD gibi gelişmiş devletlerde uygulanabileceğini, Azerbaycan'ın ise henüz buna hazır olmadığını iddia ediyorlardı.[63] M. E. Resulzade parlamento kürsüsünden onlara seslenerek ülkede parlamenter yönetim biçiminin tercih edildiğini, parlamentarizmin temel ilkelerinin, özellikle kuvvetler ayrımı ilkesinin uygulanmasında kararlılık sergilenmesi gerektiğini vurgulayarak, şöyle demiştir:

> "Parlamento mebusu, milleti temsil ettiği için her zaman bağımsız olmalıdır. Mebus aynı zamanda hükümet memuru olursa, asla özgürce konuşamaz. Bazıları, Azerbaycan'ın medeni gücü az olduğu için bu konuda istisnai bir tutum sergilemesi gerektiğini söylüyorlar. Ben, Azerbaycan'ın parlamentoya 60 milletvekili gönderdikten sonra memurluk için medeni gücünün tükenecek kadar yoksun olduğunu zannetmiyorum. Eğer bu kadar güçsüzsek, o zaman bize hiç parlamento gerekmez."[64]

Resulzade'nin doğrudan ısrarı sonucunda parlamentodaki güçler dengesi yasayı savunanların lehine değişmiştir.

Azerbaycan parlamentosunun ilk toplantılarının birinde Azerbaycan Kurucu Meclisi'nin kısa sürede çağrılmasının önemini vurgulayan M. E. Resulzade, bunun için özel bir komisyon oluşturulmasını önermişti.[65] Daha sonra kendisinin başkanı olduğu komisyon birkaç ay içinde "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kurucu Meclisine Seçimler Hakkında Esasname" adlı tasarıyı hazırlayarak 1919 yılının ilkbaharında parlamentonun müzakeresine sunmuştu. Temel hükümleri itibariyle yenilikçi ve gerçek anlamda devrimsel nitelikli normlar içeren bu belge Azerbaycan parlamentosunun 1918-1920'li yıllarda kabul ettiği yasal düzenlemeler içerisinde özel bir yere sahipti.

21 Temmuz 1919'da parlamento tarafından üçüncü oturumda kabul edilen seçim yasası Kurucu Meclis seçimlerinin nispi temsil sistemine göre yapılmasını öngörüyordu. Seçimler genel, eşit, doğrudan ve gizli oylama ile yapılacaktı. Kanuna göre, "seçim gününe kadar 20 yaşını doldurmuş her iki cinsten olan Cumhuriyet vatandaşlarına"[66] Kurucu Meclis seçimlerine katılma hakkı verilmiştir. Böylece *Esasname* kadın ve erkeklere eşit seçim hakkı tanımıştır. Oysa aynı dönemde seçim hakkındaki cinsiyet eşitliğinin sadece İslam ülkelerinde değil, aynı zamanda Avrupa'nın birçok ülkesinde uygulanması söz konusu bile değildi.

---

63 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament...,* s. 177.

64 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament...,* s. 178.

65 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament...,* s. 43.

66 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament...,* s. 71.

İdari ve kolluk kuvvetlerinde görev yapanlar sadece seçme hakkına sahip olacaklardı. Bir başka deyişle, bu şahıslar Kurucu Meclis üyesi olamazdı. Ayrıca, M. E. Resulzade'nin önerdiği yasa tasarısına cami ve dinî törenler için öngörülen yerlerde seçim propagandasının yapılmasını engelleyen özel bir hüküm eklenmişti.[67] Bu hükmü ihlal edenleri altı aya kadar hapis cezası bekliyordu. İslam ideolojisi ve din adamlarının toplumda hâlâ büyük nüfuz sahibi olduklarını dikkate alan M. E. Resulzade, bu şekilde din adamlarının muhafazakâr güçlerin safında siyasi olaylara müdahalesini mümkün mertebe kısıtlamaya çalışıyordu.

Beklendiği gibi, parlamento müzakereleri sırasında M. E. Resulzade'nin bu önerisi İttihad-ı İslam Partisi temsilcilerinin ciddi itirazına neden oldu. İttihat fraksiyonu üyesi, bir zamanlar M. E. Resulzade'nin öğretmeni olmuş S. M. Ganizade bu hükmün yasa tasarısından çıkarılmasını önermiştir.[68] M. E. Resulzade parlamento kürsüsünden S. M. Ganizade'nin önerisini şu sözlerle eleştirmiştir:

> "Burada ulema ve ruhanilerin haysiyetine dokunacak hiçbir şey yoktur. (…) halk cumhuriyeti ilan etmişiz. Bir zamanda ki bütün hakimiyet milletin elindedir ve bütün kanunlar halkın reyiyle hakimiyet-i milliye esasında çıkacaktır. Halkın intihap ettiği mebuslar millet ve memleketin ne usulle idare olunacağı hususunda kanunlar çıkaracaktır. (…) Eğer istiyorsanız ki mescit bir muhterem vasıta, sulh ve salah olsun, bırakınız o bitaraf ve mukaddes kalsın."[69]

Sonunda milletvekilleri S. M. Ganizade'nin teklifini kabul etmemiş, seçim kanunundaki bu hüküm M. E. Resulzade'nin önerdiği şekilde kalmıştır.

Bu örnekten görüldüğü gibi, sekülerizm (dünyevilik) düşünceleri M. E. Resulzade'nin siyasi görüşleri içinde önemli bir yere sahiptir. Bu, M. E. Resulzade'nin hem Azerbaycan Türklerinin ulusal bilincinin gelişimi, hem de milli devlet yapısının oluşma sürecine ruhban kesimin olumsuz etkisini çok iyi anlamasından kaynaklanıyordu. Sonralar yazmış olduğu *Panturanizm Hakkında* adlı eserde açık bir şekilde, İslam dininin Müslüman halklarının ulusal bilincinin uyanışına engel olduğunu ve Müslümanların gelişmesini aksattığını bildirmiştir. Bu yüzden M. E. Resulzade toplumun sosyo-politik yaşamında din adamlarının rolünün azami ölçüde sınırlandırılmasından yanaydı.[70] Bu yüzden, Azerbaycan'ın tüm Müslüman Doğu'da dinin devletten ayrıldığı ilk laik devlet olması bir tesadüf değildir.

---

67 *Азербайджанская Демократическая Республика (1918–1920),* с. 86-87.

68 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament...,* s. 729.

69 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920),Parlament...,* s. 731-733.

70 Расулзаде, с. 58.

M. E Resulzade'nin önderliğindeki *Müsavat* grubunun demokratik reformlar alanındaki en büyük başarılarından biri ifade özgürlüğünün güvence altına alınmasıdır. M. E. Resulzade'nin gururla yazdığı gibi, her partinin kendine özgü teşkilat ve gazetesi vardı, bu gazeteler ağırlıklı olarak hükûmeti tenkit ve çekiştirmekle uğraştıkları hâlde, kendilerine karşı büyük sabır sergileniyordu.[71] İfade hürriyetinin yasal dayanağını 30 Ekim 1919 tarihinde parlamento tarafından kabul edilmiş ve her türlü sansürü yasaklayan "Matbuat Nizamnamesi" oluşturuyordu. Bu düzenlemeye göre basın organının tesis edilmesi için hükûmet iznine gerek yoktu. Bunun için sadece basın müfettişine bildirimde bulunmak yeterliydi. Matbaaların kurulması, neşriyat ürünlerinin üretimi ve satışı, sahne eserlerinin gösterimi ayrıca kıraathanelerin teşkili için idari mercilerin izni gerekmiyordu.[72]

Müsavat grubu tarafından hazırlanan ve 11 Ağustos 1919 tarihinde parlamento tarafından kabul edilen Azerbaycan Vatandaşlığı Hakkında Kanun'la kendisi veya ebeveynleri Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarında doğmuş eski Rusya İmparatorluğu tebaası olan herkes milli ve dinî kimliğine bakılmaksızın Azerbaycan vatandaşı olarak kabul edilmiştir.[73]

Bazı siyasetçi ve araştırmacılara göre M. E. Resulzade ve cumhuriyetin kurucuları demokrasi konusunda ifrat tutum sergiledikleri için devletin güvenliği zaafa uğrayarak cumhuriyetin yıkılışına yol açmıştır. Cumhuriyetin bağımsızlığına düşman kesilen Taşnaksütyun, Slav-Rus Cemiyeti ve Bolşeviklere açık faaliyet imkânı sağlanması da eleştirilen hususlar arasındadır. Bu suçlamalarda kısmen doğruluk payı vardır, zira demokraside aşırılık bazen ciddi sorunlar doğurabilmektedir. Bu konuda bir gerçeği dile getirmek isabetli olacaktır. Bolşevik istilası öncesi, Mart 1920'de Azerbaycan'ın istihbarat teşkilatı Bolşeviklerin ülkede iktidarı zorla ele geçirme planlarını ortaya çıkarmıştı. Bu planın iki aktif uygulayıcısı H. Cebiyev ve A. Bayramov, hapisten kurtulmak için Bolşevik milletvekili A. Karayev'in konutunda saklanmışlardır. Polis bu olaydan haberdar olmasına rağmen konuta girememiştir. Çünkü konuta girmek için konut sahibi milletvekilinin veya parlamentonun özel izni gerekiyordu. Polis, sadece bir gün sonra böyle bir izni almayı başarmıştı. O ana kadar ise H. Cebiyev ve A. Bayramov saklandıkları konuttan kaçıp kurtulmuşlardı.

M. E. Resulzade'nin kendisi muhaceret döneminde bu hataları itiraf etmiştir. Fakat Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yıkılış sebebi bu hatalardan değil, 1920 yılının

71 Rəsulzadə, *Əsrimizin Səyavuşu...*, s. 41.

72 Азербайджанская Демократическая Республика (1918–1920), *Парламент: Стенографические отчеты*, с. 740.

73 Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920), *Законадательные акты (Сборник документов),* Баку, 1998, с. 95.

ilkbaharında Kafkasya'da oluşan jeopolitik durumdan kaynaklanıyordu. Anlaşıldığı üzere, Azerbaycan istiklalinin garantörü önce Türkiye, sonra ise İngilizler olmuştur. Ağustos 1919'da İngilizlerin Kafkasya'yı terk etmesi Azerbaycan Cumhuriyeti'ni zor duruma düşürmüştü. Bu dönemde, Bolşevik ordusu Çarlık rejimi taraftarlarını yenerek, Azerbaycan sınırlarına doğru hızla ilerlemiştir. Avrupa devletlerinin desteğini almak için 1919 yılının sonu - 1920 yılının başlarında Azerbaycan'ın yaptığı girişimler başarısızlıkla sonuçlanmıştı. O dönemde Türkiye'nin Azerbaycan'a her hangi bir şekilde destek vermesi imkansızdı. Çünkü İtilaf devletleriyle savaşan Türkiye'nin kendisinin yardıma ihtiyacı vardı. Bu yardımın kaynağı sadece Bolşevik Rusya olabilirdi. Türkiye ile Bolşevikler arasındaki yakınlaşma Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kaderini belirlemiştir: 27 Nisan 1920'de, Azerbaycan Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Fakat yönetimi ele geçiren Bolşevik yönetim bağımsızlık döneminin tüm başarılarını yok edememiştir. Bu yüzden, 1918'de Azerbaycan'ın bağımsızlığı hakkında hiçbir şey duymak istemeyen Bolşevikler, M. E. Resulzade başta olmakla Azerbaycan önderlerinin elde ettikleri kazanımları dikkate almak zorunda kalmışlardır. Onlar ilk olarak dünyanın siyasi haritasında Azerbaycan'ın yer alması gerçeği ile barışmışlardır. 1918'de Azerbaycan topraklarını komşu ülkeler – Ermenistan, Gürcistan ve Rusya – arasında taksimine çalışan Bolşevikler 1920'de artık bu plandan vazgeçerek, formalite icabı olsa da Sovyetler Birliği dâhilinde Azerbaycan Türklerinin milli devlet statüsünü korumayı kabul etmişlerdir. Bu statü, 70 yıl sonra, 1990'lı yılların başlarında Azerbaycan Cumhuriyeti'ne, yeniden bağımsızlığına kavuşma fırsatı vermiştir.

M. E. Resulzade başta olmakla birlikte Azerbaycan liderlerinin 1918-1920 yıllarında demokratik yönetim alanında elde ettikleri başarılar, Doğu despotizminin mutlak biçimde uygulandığı komşu Müslüman ülkeleriyle kıyasta kendini daha belirgin şekilde göstermiştir. O dönemde sosyo-politik gelişim düzeyi açısından Azerbaycan, istisnasız olarak komşu Müslüman devletlerini açık ara geride bırakmıştı.

M. E. Resulzade ve arkadaşları İslam âleminde ilk kez bir modern Avrupa tarzı milli devlet kurma yolunda büyük azim ve çaba harcamışlardır. Avrupa'daki birçok halk bu aşamaya 19. yüzyılda geçebilmiştir.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin yıkılışının ardından Türkiye'de ve Avrupa'nın değişik ülkelerinde muhacir hayatı yaşayan M. E. Resulzade her türlü zorluk ve sıkıntıya rağmen, istiklal mücadelesini son nefesine kadar sürdürmüştür. Resulzade ve arkadaşlarına Azerbaycan'ın yeniden bağımsız oluşunu görmek nasip olmasa da uğruna mücadele ettikleri ana gaye gerçekleşmiştir: Azerbaycan Cumhuriyeti bugün dünyanın siyasi haritasında bağımsız bir devlet olarak yer almaktadır.

Sadece Azerbaycan'ın değil, tüm Türk dünyasının önde gelen siyasi lider ve düşünce insanlarından olan Mehmet Emin Resulzade, 6 Mart 1955 saat 22: 45'de Ankara'da hayata gözlerini yummuş ve Asri mezarlığında defnedilmiştir.

Sonuç

Resulzade, Azerbaycan Türklerinin milli istiklal ve devlet düşüncesini ileri süren, bu düşüncenin gerçekleşmesinde eşsiz hizmetleri olan büyük mütefekkir, ünlü siyasetçi ve devlet adamıdır. Öncelikle şunu vurgulamak gerekir ki Resulzade'nin ileri sürdüğü istiklal düşüncesi Azerbaycan toplumunda herkes tarafından desteklenen bir ülkü değildir. Hatta istiklalin ilanından sonra bile, Azerbaycan devletinin gelişim çizgisinin nasıl gelişeceğine ilişkin tartışmalar yaşanmıştır. *Müsavat Partisi*'nin ve Milli Şura'nın Başkanı olarak M. E. Resulzade Azerbaycan'ın bağımsızlığını savunduğu sırada söz sahibi başka bir kesim de ülkenin Osmanlı Devleti'ne ilhakını öneriyordu. Bu kesime Kafkas İslam Ordusu'nun Komutanı Nuri Paşa'nın siyasi yardımcısı Ahmet Bey Ağaoğlu öncülük ediyorlardır. İlhak düşüncesini savunanlara göre Osmanlı Devleti'ne katılmak Azerbaycan Türklerinin selameti ve kalkınması açısından çok önemliydi. Onlar, Türkiye, İran ve Rusya gibi üç büyük devletin çıkarlarının kesiştiği, son derece hassas olan Güney Kafkasya bölgesinde kurulacak bir Azerbaycan devletinin ayakta kalabileceğinin imkânsız olduğunu iddia ediyorlardı. İlhakçılara göre böyle bir devlet kurulsa bile, en iyi ihtimalle daha kudretli komşuları olan İran ve Rusya'nın kuklası olacak, er veya geç söz konusu devletler tarafından işgal edilecektir. Bu çevreler Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti'yle federasyon veya konfederasyon olarak bir ittifak kurmasını öneriyorlardı. Azerbaycan Türklerinin devlet tecrübesine sahip olmamaları, ayrıca milli ve siyasi bilincinin yetersizliği bu kesimin ileri sürdüğü argüman arasındadır. M. E. Resulzade'nin aktardığı bir olay ilhakçı güçlerin zihniyet yapısını ortaya koymaktadır: "Cumhuriyetimizin ilanından bir süre sonra milli hükûmette yüksek makam sahibi olan otoritelerden biri yanıma gelerek kısık sesle sordu: 'Zaten hepimiz Türk, hepimiz Müslümandık, bu Azerbaycan nereden çıktı?'[74]

1920 yılının ilkbaharında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yıkılması bile M. E. Resulzade'yi istiklal düşüncesinden vazgeçirmemiş ve o, Azerbaycan davasını son nefesine kadar sürdürmüştür. On yıllar boyunca "havuç ve sopa" siyaseti yürüten Bolşevikler, M. E. Resulzade'yi bu yoldan caydırmak için çeşitli yollara başvurmuşlardır. 1920'li yılların ortalarında Azerbaycan'dan özel olarak görevlendirilmiş Bolşeviklerden biri Türkiye'ye gelerek M. E. Resulzade'ye,

74 Rəsulzadə, *İstiqlal məfkurəsi və gənclik....*

"Yeni Kafkasya" dergisinin neşrinin ve Bolşevikler aleyhine propagandanın durdurulması durumunda muhacirlerin vatana dönmeleri için tüm şartların sağlanacağını bildirmişti. M.E. Resulzade bu teklife karşılık olarak; son kızıl Rus askeri Poylu istasyonunu geçtiği anda 'Yeni Kafkasya'nın neşrinin durdurulacağını vurgulamıştır.[75]

Bu vaatlerin işe yaramadığını anlayan Bolşevik yönetimi bu defa çok acımasız yola başvurmuş, 1930'lu yılların tasfiye döneminde M.E. Resulzade ailesini neredeyse tamamen yok etmişti. 19 yaşındaki büyük oğlu Resul kurşuna dizilmiş, ailenin Kazakistan'a sürgün edilen tüm fertleri, küçük oğlu Azer hariç, açlık ve soğuktan hayatlarını kaybetmişler. Ama ne ailesinin Stalin'in korkunç "tasfiye makinesi"nde mahvedilmesi, ne gurbet hayatının acıları, ne de Sovyet istihbaratının takipleri onun bağımsızlık mücadelesindeki kararlılık ve inancını kıramamıştır; yüzleştiği bu insanlık dışı sınavlar tam tersine, onun mücadeleye olan inancını daha da kuvvetlendirmişti. Resulzade bu mücadelenin Azerbaycan Türklerinin milli istiklali ve bağımsız Azerbaycan davasının zaferiyle sonuçlanacağına her zaman inanmıştır. Bu özelliklerinden dolayı olsa gerek; gençlik arkadaşı, sonradan İran parlamentosu başkanı olmuş S. H. Takîzade Resulzade'nin ardından şöyle yazacaktır:

> "Resulzade, bütün ömrüm boyunca Şark dünyasında eşine rastlayamadığımı mübalağasız söyleyebileceğim fevkalade namdar insanlardan biri idi. Mehmet Emin Bey terbiyeli, kuvvetli ve sağlam mantık sahibi, temiz kalpli, doğru sözlü, metanetli, tam manasıyla dürüst, fikir ve yoluna derin bir iman besleyen, fedakâr, mücahit ve örnek bir insandı. Böylelerine zamanımızda ve hele bizim taraflarda rastlamak hemen hemen imkânsız olduğu gibi, bütün dünyada da pek rastlanmaz."[76]

75 Mehmet Emin Resulzade, *Şefibeyçilik*, Varşova, 1934, s.56.

76 Bu yazının özetlendiği makaleye bkz: "Tahran Basınında çıkan yazılar", *Azerbaycan,* Yıl: 4, Sayı: 12(36). (ss. 66-67), s. 66. Балаев, *Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955)...*, с. 444-445.

Kaynakça

Akçura Yusuf, *Üç Tarz-i Siyaset,* Ankara, 2011.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), *Parlament (Stenoqrafik hesabatlar),*Cild: 1. Bakı, 1998.

Balayev Aydın, *Məmməd Əmin Rəsulzadə*, Bakı, 2012.

Balayev Aydin, "Mamed Emin Resulzade hand the establishmeny of the Azerbaijani state and nation in theearly twentieh century", *Caucasus Survey*, Vol. 3, No. 2, July 2015. p. 136-149.

Məmmədzadə Mirzə Bala, *Milli Azərbaycan hərəkatı*, Bakı, 1992

Qurbanov Şamil, *Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası*, Bakı, 1996.

Resulzade Mehmet Emin, "Milli Azerbaycan Hareketinin Karakteri, *Azerbaycan Yurt Bilgisi:* Sayı: 29, İstanbul 1934 (ss. 163-166).

Resulzade Mehmet Emin, "Vahdet-i Cinsiye Felsefesi. Şeyh Cemaleddin Efgani'den tercüme", *Türk Yurdu*. 1912. Cilt: 3, Sayı: 2-3.

Resulzade Mehmet Emin, *Milli Tesanüd*, Ankara, 1978.

Resulzade Mehmet Emin, *Şefibeyçilik*, Varşova, 1934.

Rəsulzadə Məmməd Əmin, "Həsən bəy Zərdabinin dəfn mərasimindəki nitqi", *İrşad*, 2 dekabr 1907.

Rəsulzadə Məmməd Əmin, "İbtidai yerli məktəblər", *Tərəqqi,* 20 noyabr 1908.

Rəsulzadə Məmməd Əmin, "İstiqlal məfkurəsi və gənclik", *Azadlıq*, 31 dekabr 1990.

Rəsulzadə Məmməd Əmin, "Milli dirilik-I", *Əsərləri,* Cilt: 2, s. 463-466.

Rəsulzadə Məmməd Əmin, "Milli dirilik-II", *Əsərləri.* Cilt: 2, s. 467-469.

Rəsulzadə Məmməd Əmin, "Milli dirilik-III", *Əsərləri*. Cilt: 2, s. 470-472.

Rəsulzadə Məmməd Əmin, "Milli dirilik-V", *Əsərləri*. Cilt: 2, s. 476-479.

Rəsulzadə Məmməd Əmin*,* "Milli dirilik-VII", *Əsərləri.* Cilt: 2, s. 483-487.

Rəsulzadə Məmməd Əmin, "Mütaliələrimdən", *İrşad*, 15 aprel 1908.

Rəsulzadə Məmməd Əmin, "Öz müxbirlərimizdən Bakı*", Şərqi-Rus*, 2 may 1903.

Rəsulzadə Məmməd Əmin, "Tutacağımız yol", *Açıq söz,* 2 oktyabr 1915.

Rəsulzadə Məmməd Əmin, *Azərbaycan Cümhuriyyəti*, Bakı, 1990.

Rəsulzadə Məmməd Əmin, *Əsərləri, Cild: 2*, Bakı, 2001.

Rəsulzadə Məmməd Əmin, *Əsərləri, Cilt: 1,* Bakı, 1992.

Rəsulzadə Məmməd Əmin, *Stalinlə ixtilal xatirələri*. Bakı, 1991, s. 13-14.

Rəsulzadə*, Əsrimizin Səyavuşu*, Bakı, 1991.

Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi Tutanakları, Ankara, 1990.

"Tahran Basınında çıkan yazılar", *Azerbaycan,* Yıl: 4, Sayı: 12(36). (ss. 66-67).

Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920), *Законодательные акты (Сборник документов)*, Баку, 1998.

Азербайджанская Демократическая Республика (1918–1920), *Парламент: Стенографические отчеты*, Баку, 1998.

Багирова Ирада, *Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века,* Баку, 1997.

Балаев Айдын, *Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг,* Баку, 1998.

Балаев Айдын, *Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955), Политический портрет*, Баку, 2014.

Балаев Айдын, *Этноязыковые процессы в Азербайджане в XIX–XX вв*, Баку, 2005.

Губогло Михаил, *Идентификация идентичности. Этносоциологические очерки*, М., 2003.

Гусейнов Мирза Давуд, *Тюркская демократическая партия федералистов «Мусават» в прошлом и настоящем*, Баку, 1927.

Долгачев И.,*Февральская буржуазно-демократическая революция*, Москва, 1995.

Мандельштам А. Введение & Зареванд*, Турция и пантуранизм*, Париж, 1930.

Нариманов Нариман, *Избранные произведения*, Т. 2. Баку, 1989.

Программные документы мусульманских политических партий (1917–1920), Оксфорд, 1985.

Расулзаде Мамед Эмин, *О пантуранизме, В связи с кавказской проблемой*, Париж, 1930.

Сборник законодательных актов правительства АДР, 1919, № 1-2.

Rusya Müslümanları ve Azerbaycan Türklerinin Varoluş Mücadelesinde Alimerdan Bey Topçubaşı (1863-1934)

Cemil HASANLI*

(Rusçadan tercüme eden: Ali ASKER)

Giriş

Alimerdan Bey Topçubaşı (Topçubaşov) Azerbaycan tarihinin parlak simalarından biridir. 19. yüzyılın 80'li yıllarında Tiflis Gimnazyumu'nun ardından Rusya'nın önde gelen eğitim kurumlarından olan St. Petersburg İmparator Üniversitesi'ni bitirmiştir. Ünlü bir eğitim kurumundan mezun olan Topçubaşı derin bilgiye, geniş dünya bakışına ve yüksek zekâya sahip biriydi. Bu özellikleriyle, 19. yüzyılın ilk yarısında Rusya'da Şarkiyatın temelini koyan dedesi Mirza Cafer Topçubaşov'un çalıştığı Petersburg Üniversitesi'ni en iyi dereceyle bitiren Alimerdan Bey büyük bir istikbal vaat ediyordu.

Topçubaşı, hayatının sonraki dönemlerinde yoğun faaliyetleri sayesinde Rusya'nın siyasi çevrelerinde tanınan saygın kişiliği ile ün kazanmıştır. O, yaşam ve faaliyetlerinin belli dönemlerinde Rusya Türkleri ve Müslüman halklarının, Kafkasya siyasi muhaceretinin lideri rolünü üstlenmiş ve bu süreçleri sağduyu ve özveriyle yöneterek ileri seviyelere taşımıştır. Mehmet Emin Resulzade'nin tabirince Topçubaşı, ömrünün en azından elli yılını durmadan, yorulmadan halk ve millet meselelerine adamıştı.[1]

* Tarihçi âlim, Londra Üniversitesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü SRF-IIE/Cara bursiyeri, Prof. Dr.

1 *Kurtuluş,* 1934, № 2, s.35.

Azerbaycan'ın 20. yüzyılın sonlarına doğru tekrar bağımsızlığına kavuşmasından sonra Topçubaşı'nın hayat ve faaliyetleriyle ilgili çalışmalar hızlanmıştır. Ömrünü Azerbaycan meselelerine hasretmiş bu büyük şahsiyetin hayat ve faaliyetlerinin derinden incelenmesi Azerbaycan Türklerinin milletleşme sürecinin ve milli mücadele tarihinin daha derinden anlaşılmasına vesile olacaktır.

1. Eğitimi ve Hukukçu Kariyeri

Alimerdan Bey Topçubaşı'nın doğum tarihine ilişkin bilgiler çelişkilidir. Onun hayat ve faaliyetiyle ilgilenen yazarlar, bu konuda farklı görüşler ileri sürmektedirler. Bu yüzden araştırma ve belgelerde doğum tarihi değişik şekilde belirtilmiştir. Büyük düşünür Ali Bey Hüseyinzade'nin dedesi, Kafkasya Şeyhulislamı Ahund Molla Ahmed Hüseyinzade Salyânî'nin 6 Nisan 1870 tarihinde Alimerdan Bey için düzenlediği doğum kayıt belgesinde şöyle yazar:

> "Tarih-i Mesihiye'nin (Miladi takvimin) (bin) sekiz yüz yetmişinci senesinde Nisan'ın altısında bu belge, Alimerdan Bey Topçubaşov'a ol hususta veriliyor ki, o, Teğmen Aliekber Bey Topçubaşov'un kanuni oğludur ve onun şeriatla nikâhta bulunduğu karısı Sever Hanımla (Muhammed Hasan Bey Vekilov'un kızı) kanunî nikâhından tarih-i Mesihiye'nin (bin) sekiz yüz altmış üçüncü yılında Mayıs ayının dördünde İslam dininin Ali mezhebinde dünyaya gelmiştir."[2]

Çocuğa büyük dedesi Alimerdan'ın adını koymuşlar. Aslen Gence'den olan Topçubaşılar (Topçubaşovlar), Tiflis şehrinde Çar sarayı yakınındaki bir mahallede oturuyorlardı. Büyük dedesi Alimerdan Bey bir zamanlar Gürcü Çarı II. İrakli ve XII. Georgi'nin sarayında hizmet etmişti.[3]

Alimerdan Bey ilk eğitimini özel Müslüman medresesinde almış, daha sonra Rusça eğitim veren Tiflis Birinci Klasik Gimnazyumu'nda okumuştur.[4] 1884 yılının yazında başkente giden Alimerdan Bey Topçubaşı, Petersburg İmparator Üniversitesi'nin Tarih-Filoloji Fakültesini kazanmıştır. Üniversite Öğrenci İşleri Dairesinin Topçubaşı'ya verdiği 3 Eylül 1884 tarihli öğrenci kimliğinde onun Tarih-Filoloji Fakültesine girdiği belirtilmiştir.[5] Birinci dönemin ardından, Alimerdan Bey

---

2 A.B.Topçubaşı'nın doğum belgesi. 06.04.1870, *SPb.DMTA (Sankt Petersburg Devlet Merkezî Tarih Arşivi),* f.14, s.3, i. 24308, v.4. Ahund Molla Ahmet Hüseyinzade Salyânî (1812-1887) o dönemde (1862-1885 yılları) Kafkas Müslümanları Ruhani İdaresinin Başkanı olmuştur.

3 С.О.Кишмишев. Походы Надир шаха в Герат, Кандагар, Индию и события в Персии после его смерти. Тифлис 1889, с. 303

4 Topçibaşi Alimerdan Bey. 16.12.1951. *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*, carton n° 3. CERCEC, EHESS, Paris, p.1

5 Petersburg İmparator Üniversitesi tarafından A.B.Topçubaşı'ya verilmiş kimlik. 03.09.1884, *SPb.DMTA,* f.14, l.3, d. 24308, v.10

25 Ocak 1885 tarihinde Üniversite Rektörüne bir dilekçe yazarak, Hukuk Fakültesine geçiş yapmak istediğini arz etmiştir.[6] Dilekçesine olumlu cevap verildikten sonra fark sınavlarını başarıyla vererek, eğitimine Hukuk Fakültesinde devam etmiş, 13 Ocak 1889'da eğitimini tamamlayarak hukukçu diplomasını almış ve 9 Şubat 1889'da Tiflis Bölge Mahkemesinde çalışmaya başlamıştır. Alimerdan Bey 1893'te Azerbaycan'ın ünlü maarifçisi, Müslüman dünyasında *Ekinci* (1875 yılında) adlı ilk gazetenin kurucusu Hasan Bey Zerdabi (Melikov)'un Tiflis'te okuyan büyük kızı Peri Hanım'la evlenmeye karar vermiştir. Bir süre sonra avukat olmak için Tiflis Mahkeme Barosu'na başvuruda bulunmuştur. O dönemde Rusya yasalarına göre avukat olmak için yargı sisteminde beş sene kesintisiz çalışma şartı aranıyordu. 8 Mayıs 1895'te Mahkeme Barosu Genel Kurulu'nun kararıyla Tiflis Mahkeme Barosu'nda yeminli jüri üyeliğine kabul edilmiştir.[7]

2. Faaliyetlerinin Bakü Dönemi

1896 yılında Alimerdan Bey ailesiyle birlikte Bakü'ye taşınmıştır. O dönemde Bakü siyasi, milli ve kültürel gelişmelerin yaşandığı, dünya petrol endüstrisinin önemli merkezlerinden biri idi. Bakü'de Türkçe bilen, Müslümanların yaşam tarzından anlayan ve onların çıkarlarını koruyacak bir hukukçu yoktu. Böyle bir ortamda şehrin gelişen sanayi ve ticaret burjuvazisi Alimerdan Bey'in şahsında, Müslümanların çıkarlarını savunabilecek bir müdafi bulmuştur. Kısa sürede genç avukatın ünü tüm şehre yayıldı. O dönemde Bakü'de petrol üretimi ve maden endüstrisi ticaretinin artmış, ayrıca petrol çıkan arazilerin alım satım işlemlerinin doruğa ulaşmıştır.[8] Alimerdan Bey, Bakü'ye daha yeni gelmesine rağmen Ekim 1897'de seçimlerinin ilk turunda en fazla oyu alarak (lehine 271, aleyhine ise 117 oy) Şehir Duması'na (Meclisi'ne) seçilmiştir.[9]

Aralık 1896 yılında ünlü Azerbaycan sanayicisi Hacı Zeynelabidin Takîyev, Bakü'de Rusça çıkan günlük *Kaspi* gazetesi ve matbaasını satın almıştır. 1898 yılında Alimerdan Bey gazetenin genel yayın yönetmeni görevine davet edildi ve kısa süre sonra matbaanın yönetimi tamamen kendisine devredilmiştir. Aynı dönemde *Nicat* cemiyetinin başkanı seçilmesi Alimerdan Bey'in içtimai ve siyasi faaliyet sınırlarını daha da genişletmiştir. 19. yüzyılın sonlarına geldiğinde

---

6 Topçubaşı'nın Petersburg İmparator Üniversitesi Rektörüne yazdığı dilekçe. 25.01.1885, *SPb.DMTA*, f.14, l.3, d.24308, v.13

7 Tiflis Daire Mahkemesinin Başkanı Bıkov tarafından Topçubaşı'ya verilmiş belge. 21.05.1896, *ACTA (Azerbaycan Cumhuriyeti Tarih Arşivi)*, f.50, l.1, d.194, v.95

8 Alimerdan bey Topçibaşov. 16.12.1951. *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*, carton n° 3, p.4

9 14 ve 25 Ekim 1897 yılında Bakü Şehir Duması'na seçilmiş şahsların listesinin seçim toplantısında onaylanması, *ACTA*, f.50, l.1, d.60, v.88

Topçubaşı sadece Bakü'de değil aynı zamanda Kafkasya'nın diğer şehirlerindeki hayır ve kültür cemiyetlerinin çalışmalarında da yer alıyordu.[10]

Alimerdan Bey, 1900 yılında Avrupa ülkelerine uzun süreli seyahate çıkmış, Sofya, Belgrad, Budapeşte ve Viyana'da bulunmuş, Paris'te düzenlenmiş uluslararası fuara katılmış, Londra ve Liverpool'a gitmiş, Belçika ve Almanya üzerinden Rusya'ya dönüş yapmıştır. Alimerdan Bey gittiği her yerde Avrupalıların Doğu, özellikle de Rusya Müslümanlarıyla ilgili düşüncelerini öğrenmeğe çalışıyordu.[11] Avrupa'da tanınmış şahsiyetlerle buluşması onun düşüncelerini yakından etkilemiştir. Alimerdan Bey *Kaspi* gazetesindeki başyazılarında seyahatle ilgili izlenimlerini dikkat ve titizlikle okuyuculara aktarıyordu.

1905 yılının ilk günlerinden itibaren Bakü'de Ermeni-Müslüman çatışması çıkacağına dair söylentiler çok geçmeden gerçeğe dönüşmeye başlamıştır. 6 Şubat 1905 tarihinde Ermeni saldırısıyla başlayan ve dört gün kesintisiz devam eden çatışmalarda 400 kişi yaralanmış, 130 Müslüman, 170 Ermeni öldürülmüştür.[12] Fakat Bakü olaylarını Ermeniler kendi lehine güya "zalim, vahşi Müslümanlar"ın eliyle 10-15 bin Ermeni'nin öldürüldüğüne dair iftira ve yalanları dünyanın her yerine yaymaya başlamışlardır. Adeta bir millî karargâh hâline gelen *Kaspi* gazetesi bu tür haberlerin tekzip edilmesi için büyük çaba sarf ediyordu. Hatta birçok Ermeni tarafından *Kaspi* gazetesi aracılığıyla bu yalanlardan dolayı Azerbaycan halkından özür dilenmişti.[13]

Kafkasya'da yaşanan katliam ve çatışmalar beklenen devrimi erteleyememiştir; Çar yönetimi geri atmak zorunda kalmış, 18 Şubat 1905 tarihinde II. Nikolay Devlet Duması hakkında tasarının hazırlanmasına ilişkin kararnameyi imzalamıştır. Topçubaşı o günlerde *Kaspi* gazetesinde temsili bir halk meclisi oluşturmanın büyük önem taşıdığına vurgu yaparak, hazırlanacak tasarıda Müslümanların ihtiyaçlarının dikkate alınması ve "Kafkasya'da hayatın yenilenmesi" gerektiğini yazmıştır.[14]

İçişleri Bakanı Aleksandr Bulıgin'in başkanlığında toplanan Özel Müşavere 12 Mart 1905'te, belirlenen tarihten önce başlatılmıştır. Daha ilk oturumdan Devlet

---

10 Toptchibachy Ali Mardan bek Ali Akbar bek oglou. *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*, carton n° 6/2, p.1.

11 Alimerdan bey Topçibaşov. 16.12.1951. *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*, carton n° 3, p.6

12 *Санкт-Петербургские ведомости*, 1905, 22 апреля

13 A. B.Topçubaşı hakkında biyografik bilgiler. Birinci Bölüm. Kısa Özet, *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*, carton n° 6/2, p.7

14 *Каспий*, 1905, 11 ноября

Duması'nın tesisine dair kanun hazırlamak amacıyla toplanan Petersburg müsakerelerinin uzun süre devam edeceği belli olmuştur. Alimerdan Bey, Petersburg'a özel bir misyonla gitmeye karar vermiştir. Bu nedenle H. Z. Takîyev'in evinde 15 Mart'ta Müslüman aydınları ve burjuvasının katılımıyla geniş bir toplantı yapılmıştır. Toplantıda Alimerdan Bey tarafından hazırlanan "Müslümanların İhtiyaçları Hakkında Dilekçe" müzakere edilmiştir. On yedi maddeden ibaret dilekçenin Petersburg'da hükûmete takdim edilmesine karar verilmiştir.

Kafkasya Müslümanlarının talepleri arasında şehir hayatının yenilenmesi, Müslümanların yönetimde temsil haklarının genişletilmesi, halkın yaşam ve eğitim düzeyinin iyileştirilmesi gibi ihtiyaçlar sıralanıyordu. Toplantıda Kafkasya Müslümanlarının yaşamıyla ilgili gerçeklerin ve Müslüman aydınların taleplerinin hükûmete iletilmesi için A. Topçubaşı, A. Ağayev, A. Hüseyinzade ve F. Vezirov görevlendirilmişlerdir.[15] Topçubaşı, Bakü Duması delegasyonuyla birlikte Nisan 1905'te Petersburg'a gelerek İçişleri Bakanı, Özel Müşavere Başkanı, aynı zamanda Devlet Duması'na seçim tasarısını işleyip hazırlayan A. Bulıgin'le görüşmüş, ayrıca önceden hazırladığı ve Müslüman aydınlar, milli burjuvazi ve Bakü ve Gence'nin büyük toprak sahipleri tarafından onaylanan talepleri Bulıgin'e sunmuştur.[16]

Topçubaşı'nın, yeni atanmış Kafkasya Naibi Graf Vorontsov-Daşkov'la görüşmesi de başkent seyahatinin önemli sonuçlarındandı.[17] Temsil heyeti adına yeni Naip'le görüşen Alimerdan Bey Kafkasya'da yönetim, mahkeme, toprak, vergi ve sair reformlarının yapılmasının zorunlu hâle geldiğini söylemiştir. Bu görüşmeden sonra, 22 Nisan'da Türkçe çıkacak günlük *Hayat* gazetesinin neşrine izin verilmiştir. Bakü'ye döndükten sonra gazetenin sahibi olarak Topçubaşı, gazetenin neşrini Petersburg seyahatinde kendisine eşlik eden Ali Bey Hüseyinzade ve Ahmed Bey Ağayev'e havale etmiştir. 20. yüzyılın başlarında Bakü Valisinin sekreteri Asaf Bey Atamalıbeyov *Hayat* gazetesinin sansüründen sorumlu devlet memuru olarak görevlendirilmiştir. İlk sayısı 7 Haziran 1905'te çıkan *Hayat* gazetesi kelimenin tam anlamıyla Türk sosyal düşüncesine ve millî kimlik anlayışına yeni bir nefes vermiştir. Azerbaycan aydınlarının Petersburg seyahati, Türk dayanışması adına önemli bir adımdı. 8 Nisan 1905 tarihinde Alimerdan Bey Topçubaşı, Ali Bey Hüseyinzade, Ahmed Bey Ağayev, Ferruh Bey Vezirov, Bünyamin Ahmed, Sadri Maksudov başkentte Gabdreşid İbrahimov'un

15 Toptchibachy Ali Mardan bek Ali Akbar bek oglou. *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*, carton n° 6/2, p.2

16 Д.Б.Сеидзаде, *Азербайджанские депутаты в Государственной Думе России*, Баку 1991, с.12

17 Alimerdan bey Topçibaşov. 16.12.1951.// Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi, carton no 3, p.8

evinde bir araya gelerek Rusya Müslümanlarının siyasi bir teşkilat kurmaları gerektiği konusunda görüş birliğine varmışlardır.[18] Bir süre sonra İsmail Bey Gaspıralı'nın Petersburg'a gelişi bu dayanışmayı daha da pekiştirmiştir. Görüşmelerin devamında teşkilatın *İttifak-ı Müslimin* veya birtakım belgelerde yazıldığı gibi *Rusya Müslümanları İttifakı* veya sadece *İttifak* ismiyle anılması hususunda mutabakata varılmıştır.[19]

Bakü'ye döndükten hemen sonra, 10 Haziran 1905'te Topçubaşı, Tiflis'e giderek Naip Vorontsov-Daşkov'la görüşerek ona Kafkasya Müslümanlarının durumu, bölgeyi sarmış Ermeni-Müslüman çatışmaları, Naiplik makamına takdim edilen dilekçede yer alan konularla ilgili bilgi vermiştir. Topçubaşı, Naib'e sunduğu dilekçede devletin Kafkasya Müslümanlarına ötekileştirme muamelesi yaptığı, Hristiyan olmadıkları için kendilerine güvenilmediği, Müslümanların devlet idarelerinde ayrımcılığa maruz kaldıkları, doğdukları ve yaşadıkları şehirlerin yaşamsal sorunlarının çözümünden uzak kaldıklarını vurgulamıştır. Alimerdan Bey'in açıklamalarından sonra Naip, bu taleplerin haklı olduğunu itiraf ederek ana dilinde okul, kadın eğitim kurumları, Müslümanlar için dini tedrisat merkezi vs. açılmasıyla ilgileneceğini söylemiştir.[20]

1905 yılı haziran ayında Bakü'nün tanınmış 12 temsilcisiyle birlikte Alimerdan Bey, Ermeni-Müslüman uyuşmazlığı konusunda incelemelerde bulunmak için Petersburg'dan Bakü'ye görevlendirilen senatör Aleksandr Kuzminksi ile görüşerek şehir ve vilayetteki durum konusunda kapsamlı bilgi vermiştir. Topçubaşı, haziran ayında Naib'e takdim ettiği dilekçeyi senatör Kuzminski'ye de sunmuştur. Keza bu dilekçede Müslümanların sorunlarına ilişkin önemli hususlar yer alıyordu. Yeni koşullarla ilgili halkı bilgilendirmek ve Müslüman toplumunu seferber etmek maksadıyla, Alimerdan Bey 1905 yılının haziran ayında birkaç kez Gence ve Tiflis'e seyahatte bulunmuştur. Bu seyahatlerin birinde, Hacıkend'de yapılan toplantıda Alimerdan Bey Kafkasya Müslümanlarının siyasî, sosyal ve iktisadî sorunlarıyla ilgili açıklamalarda bulunarak yerel yönetim organlarının oluşturulmasının ne kadar önemli olduğunu vurgulamıştır. [21]

---

18 *TCMA (Tatarıstan Cumhuriyeti Milli Arşivi),* f.199, l.1, d.722, v.13.

19 Д.Усманова, *Мусульманские представители в Российском парламенте*, *1906–1916 гг*. Москва, 2005, с.134

20 Petition de musulmans du Caucase au gouverneur General Vorontsov-Dashkov. Juin 1905.*Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*, carton n° 8, p.1-3

21 Сеидзаде, с.14.

3. Birinci Rusya Müslümanları Kurultayında

1905 yılı Ağustos ayında Tiflis görüşmesinin ardından Alimerdan Bey, Nijni Novgorod'a gelmiştir. Burada Rusya'nın değişik bölgelerinden gelmiş Müslüman delegelerin katılacağı kurultay yapılacaktı. Bu konuda yapılan bazı araştırmalarda kurultay önerisinin İ. B. Gaspıralı'ya ve G. İbrahimov'a ait olduğuna dair bilgiler yer almaktadır. Fakat Alimerdan Bey, biyografisinde, kurultay düşüncesinin kendisine ait olduğunu yazar. Biyografiden anlaşıldığı gibi 1905 yılının nisan-mayıs aylarında gerçekleştirilen Petersburg görüşmesinde mutabakat sağlandıktan sonra Alimerdan Bey kurultay çağırılması maksadıyla Müslüman toplumun önde gelenlerine mektuplar göndermiş, 15 Ağustos'ta, saat 13: 00'da Oka Nehri'nde bir vapur gezintisi görüntüsü altında Birinci Rusya Müslümanları Kurultayı çalışmalarına başlamıştır. Kurultay müzakereleri gece 23: 00'a kadar devam etmiştir.[22] Kurultayın açılışında İsmail Gaspıralı kısa bir konuşma yaparak İmparatorluğun değişik bölgelerinden gelmiş delegeleri selamlamış, Alimerdan Bey Topçubaşı ve Yusuf Akçura'nın kurultay divanına seçilmesini önermiştir.[23] Öneri kabul edilmiş ve ilk olarak Alimerdan Bey Rusya Müslümanlarının siyasi, iktisadî, medeni, milli ve dinî problemleri hakkında kapsamlı bir konuşma yapmıştır:

> "Ey müminler, ey karındaşlar, ben bugün o kadar memnun oldum ki, şu memnuniyetimi hiçbir lisanla tarif edemem ve şu günü hiçbir vakit hatıramdan çıkaramam. Şu günün bundan sonra umum-Rusya Müslümanları için her sene bayram olacağı şüphesizdir (…).
>
> Biz Türk balaları [çocukları] aslımız bir, neslimiz bir, dinimiz birdir. Mağrip'ten Maşrık'a kadar bizim babalarımızın mülkü idi. Babalarımız o kadar kahraman bir millet oldukları halde, şu gün Kafkasya dağlarında, Kırım'ın bağlarında, Kazan'ın kırlarında, ta babamızın mülkü olan öz vatanımızda, öz [kendi] toprağımızda öz ihtiyaçlarımızı danışmağa [konuşmaya, görüşmeye] ihtiyarımız [imkanımız] kalmadı. Şükürler olsun Huda'ya…, şu kadar mekrleri [hilelerine] gadrlerine [zulumlerine] bakmayıp, sular üzerinde yüreklerimizi açıp, birbirimizi ruberu [yüzyüze] görüp, kucaklaşıp sevişmeye bugün muvaffak olduk. İndi artık ben katiyen eminim.. bundan sonra eğer bize sular üzerinde danışmaya vakit vermezlerse göklere çıkarız, yıldızlar üzerinde yer buluruz, yine şu günkü bayramı icra ederiz."[24]

---

22 Г.Ибрагимов, *Татары в революции 1905 года* (Пер. с тат. Г.Мухамедовой. Под ред. Г.Ф.Линсцера), Казань 1926, с. 149-150

23 *Форумы российских мусульман на пороге нового тысячелетия* (Под общ. ред. Д. В. Мухетдинова), Издательство Нижегородского исламского медресе "Махинур", Нижний Новгород 2006, с. 121

24 Rusya Müslümanları İttifakının Birinci Kongresi, 15.08.1905, *TCMA*, f.199, l.1, d.722, v.14; N.Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi: 1905-1917*, 3.baskı, TTK, Ankara 2014, s.103

Alimerdan Bey'in bu heyecanlı konuşması herkesi etkilemiştir. Musa Carullah Bigiyev şöyle yazıyordu: "Katılımcıların çoğu gözyaşlarına hâkim olamadı. Konuşma çok uzun sürdü, oturumda kâtip yoktu. Akıllarda yalnızca konuşmanın özü kaldı." [25] Kurultayın kararıyla 15 Ağustos Rusya Müslümanları için bayram günü olarak ilan edilmiş,[26] Topçubaşı ise İkinci Rusya Müslümanları Kurultayını organize etmekle görevlendirilmiştir.[27]

Alimerdan Bey Nijni Novgorod'dan döndüğünde Bakü adeta bir alev sarmalın içindeydi. Şubat çatışmalarından farklı olarak ağustos'ta meydana gelen olaylar şehrin sınırları dışına taşmıştı. Abşeron yarımadası ve Bakü köylerindeki petrol kuyularındaki yangınlar kesintisiz tekrarlanıyordu. Çatışmalarında petrol sondaj kulelerinin yarısı tahrip edilmiş ve kullanılamaz hâle gelmiştir.[28]

4. Ermeni-Müslüman Çatışması

Ağustos ayında yaşanan kanlı olaylarla ilgili Kafkasya Naibi Vorontsov-Daşkov 7 Eylül 1905'te Bakü'ye gelmiştir. Onu, şehir demiryolu istasyonunda Alimerdan Bey'in başkanlığında, Müslümanlardan oluşan bir heyet karşılamıştır. Karşılama merasiminde Topçubaşı, Bakü olaylarıyla ilgili kimin suçlu olduğu, şehirde yaşanan kanlı olayların kim tarafından kışkırtıldığı, yaşanan felaketlere kimin sebep olduğuna dair Vorontsov-Daşkov'a geniş rapor sunacağı vadinde bulunmuştur. Alimerdan Bey Naib'e "her zaman barışsever, sakin ve tarafsız olan Bakü Müslümanları huzur ve güvenliğinin sağlanması özlemi içindedirler" demiştir. [29]

Müslüman aydınlarının çabalarına rağmen 20 Ekim 1905 tarihinde Bakü'de yeniden Ermeni-Müslüman çatışması alevlenmiştir. Şehirde üçüncü kez başlayan olaylar daha yıkıcıydı. Yağma ve talanlar küçük aralıklarla 30 Ekim'e kadar devam etmiştir. Olaylarda Ermenilerin açık seçik bozgunculuk yaptığına tanıklık eden şehrin Rus ahalisi Ekim talanlarından sonra Ermenilerin silah bırakmasını ve Bakü'den tahliye edilmesini talep etmişlerdir. Katliamın durdurulması için Bakü Şehir Duması üyeleri Başbakan S. Vitte'ye müracaatta bulunmuş, fakat Vitte bu müracaata "Ben ne yapabilirim? Bütün Rusya böyledir..." şeklinde ilginç bir yanıt vermiştir. [30]

---

25 М.Дж.Бигиев, *Основы реформы*, Петроград 1917, с. 176

26 Rusya Müslümanları İttifakının Birinci Kongresi, 15.08.1905, *TCMA*, f.199, l.1, d.722, v.15

27 *А.М.Топчибаши: документы из личных архивов. 1903-1934 гг.* (Сост., предисл. и прим. С.М.Исхаков), Москва 2012, с.11

28 Й. Баберовски, *Враг есть везде. Сталинизм на Кавказе,* Москва 2010, с.76

29 *Тифлисский листок*, 1905, 10 сентября

30 *Тифлисский листок*, 1905, 2 ноября

1905 yılının ağustos ayında Bakü petrol sondaj kuyularında meydana gelen büyük yangından sonra güya petrol üretiminin güvenliğini sağlamak maksadıyla Ermeni sanayicileri, madenlere yakın ve petrol sondaj kuyuları çevresinde yaşayan Bakü Müslümanlarının başka bir yere göç ettirilmesi için devlet kurumlarıyla müzakerelere başlamışlardır. Petrol imalatında çalışan Müslüman işçilerin ve zorunlu göç tehlikesiyle karşı karşıya kalan Bakü köylülerinin haklarını savunmak için Alimerdan Bey, 1905 yılı Eylül ayında Ahmed Bey Ağayev'le birlikte Petersburg'a seyahat etmiştir. Burada Maliye Bakanı V. Kokovtsev'le görüşerek meselenin mahiyetini, özellikle göçe zorlanan ahalinin tamamının Müslümanlardan oluştuğu, böyle bir adımın milli ayrımcılık olarak yorumlanacağı konusunda Maliye Bakanını uyarmışlardır.[31]

5. Devlet Duması'ndaki Faaliyetleri

İmparator II. Nikolay Devlet Duması'nın çağırılması hakkında kararnameyi 11 Aralık 1905 tarihinde imzalamıştır. Birkaç gün sonra Alimerdan Bey, İkinci Rusya Müslümanları Kurultayı hazırlıkları için Ahmet Bey'le birlikte 1905 yılı, aralık ayının sonlarına doğru Petersburg'a seyate etmiştir. İkinci Kurultayın ilk oturumu başkentin Müslüman zenginlerinden olan Hasan Habibullah'ın evinde düzenlenmiştir. Toplantıda A. B. Topçubaşı'nın hazırladığı *Müslüman İttifakı*'nın program ve tüzüğü müzakereye sunulmuştur. Bizzat Alimerdan Bey tarafından hazırlanan bu belgelerin ilk müzakeresine G.İbrahimov ve A.Ağayev de katılmışlardı. Kurultay; Türk ve Müslüman halklarının örgütlenmesi, Alimerdan Bey'in Rusya'nın siyasi sahnesine çıkması açısından önemli olaydı. Kurultayın sonuçları Topçubaşı'nın Rusya Müslümanları arasında giderek artan nüfuzunu doğrular nitelikteydi.

Rusya Müslümanları İttifakı II. Kurultayından yaklaşık bir ay sonra, 20 Şubat 1906'da Tiflis'in Serdar Sarayı'nda Kafkasya Naibi'nin girişimiyle Ermeni-Müslüman ilişkilerini sözde normalleştirmek amacıyla bir konferans düzenlenmiştir. Konferans resmi olarak iki halk arasındaki ilişkilerin iyileştirilmesi adıyla toplanmıştı, fakat Alimerdan Bey'in tabirince, aslında bu bir provokasyondu. Tiflis Konferansı Müslümanlar ve Ermeniler arasındaki ilişkilerin daha da gerilmesine neden olmuştur.[32] Tiflis görevi sonlandıktan sonra Rusya Müslümanları İttifakı'nın 1906 yılının ağustos ayı ortalarında yapılan III. Kurultayına kadarki dönemde Topçubaşı, I. Devlet Duması seçimleri ve

31 Bkz.: A. B.Topçubaşı hakkında biyografik bilgiler. Birinci Bölüm. Kısa Özet, *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*, carton n° 6/2, p.8-9

32 Bkz.: A.B.Topçubaşı hakkında biyografik bilgiler. Birinci Bölüm. Kısa Özet, *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*, carton n° 6/2, p.9.

Müslüman Grubundaki çalışmalarla uğraşmıştır. 31 Mayıs 1906'da, saat 12:00'da yapılan oylamada I. Devlet Duması'na Bakü'den Alimerdan Bey seçilmiştir. O, Bakü seçim çevresinden aday olan yerel Sosyal-Demokrat Parti adayı İrakli Nikolayeviç Mamulaşvili karşısında açık arayla zafer kazanmıştır.[33] Mayıs ayının ikinci yarısında Bakü, Yelizavetpol (Gence) ve Revan eyaletlerinde Duma seçimleri tamamlanmıştır. A. Topçubaşı, İ. Ziyadhanov, A. Muradhanov, A. Hakverdiyev, M. Aliyev ve Ağa Han İrevanski I. Devlet Duması'na milletvekili olarak seçilerek haziran başlarında Petersburg'a gitmişlerdir.[34] Petersburg'da Müslüman bölgelerinden seçilen milletvekillerin ilk toplantısı 21 Haziran 1906'da yapılmış ve 22 temsilcinin katıldığı bu toplantıda A. Topçubaşı, I. Devlet Duması Müslüman Grubunun Başkanı seçilmiştir. Grub, toplamda 36 üyeden oluşuyordu. Grup üyeleri arasından 7 kişilik Büro oluşturulmuştur. Alimerdan Bey aynı zamanda Büro Başkanı olarak seçilmiştir. Büro üyeliğine S. G. Alkın, İ. Ziyadhanov, A. Ahtemov, S. G. Canturin (sekreter), Ş. Sırtlanov ve M. Z. Rameyev (sayman) dâhil edilmişlerdir. I. Devlet Duması'nın Müslüman Grubu ve Bürosu 21 Haziran - 9 Temmuz tarihleri arasında toplam 18 gün çalışabilmiştir.[35] Keza 9 Temmuz Pazar gününde II. Nikolay Devlet Duması'nı feshetmiştir. Müslüman Grubunun altı üyesi bu karara itiraz ederek Topçubaşı'nın öncülüğünde Vıborg Beyannamesini imzalamıştır. Stolıpin, Vıborg Beyannamesini imzalayanlar arasında 169'unun II. Devlet Duması'na aday olabileceğini tahmin ederek onların seçimlere katılımını engellemeye çalışmıştır. Fakat eylemde suç unsuru olmadığı için ani bir tutuklama mümkün değildi. Bu vekillerin bir sonraki seçimlere katılımını engellemek için Ceza Kanunu'nun 129. ve 132. maddeleri uyarınca soruşturma açılmıştır.[36] Soruşturma sırasında A. Topçubaşı bir başka önemli faaliyet içinde yer alarak, Rusya Müslümanlarının III. Kurultayını organize etme görevini üstlenmiştir. Kurultay, yetkili idari makamların izniyle yapılacaktır. 16 Ağustos 1906'da Nijni Novgorod şehrinin merkez kulübünde, Molla Halil Efendi'nin Kur'an-ı Kerim tilavetinin ardından çalışmalarına başlayan bu büyük etkinliğe yaklaşık 800 delege katılmıştı. Delegelerin 500'ü belirleyici oy hakkına sahiplerdi.[37] Topçubaşı, kurultay başkanı seçilmiş ve onun hazırladığı *Rusya Müslümanları İttifakı Partisi*'nin Programı Kurultay tarafından kabul edilmiştir.[38]

---

33 Каспий, 1906, 1 июня

34 Bakü, Yelizavetpol ve Revan guberniyalarından Devlet Duması'na seçilmiş Müslüman vekillerin listesi için bkz.: A. M. Топчибашев, *Мусульманская парламентская фракция,* Баку 1907, с.25-26

35 А.М.Топчибашев, *Мусульманская парламентская фракция*, Баку 1907, с.2-3

36 П.Н.Милюков, *Воспоминания*. Москва 1991, с.272-273

37 Alimerdan Bey Kongreye Kafkasya, Kırım, Volgaboyu, Sibirya, Türkistan ve Kırgızistan'dan yaklaşık 1000 kişinin katıldığını yazıyor. Bkz.: A.B.Topçubaşı, Rusya'da Müslüman kongreleri, Ar*chives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*, carton n° 7, p.15

38 III Congres des musulmans de Russie. *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*, carton n° 7, p. 2-3

Alimerdan Bey kurultayda yaptığı konuşmasında Müslümanların birliği ve ilerlemesi yolundaki en büyük engelin mezhepsel ayrımcılık olduğunu ifade etmekteydi:

> "Kendi halkının mutluluğunu dileyen her bir Müslüman 'bugünden itibaren mezhep ayrımı, Sünnilik yoktur, Şiilik yoktur, Azamîlik yoktur, Hanefilik vs. yoktur ve olmayacaktır' demelidir. Bu yüzden söz konusu ayrımlar Rusya Müslümanlarının dinî işlerinin yönetilmesi için ortak kurumların oluşturulması açısından engel oluşturmamalıdır."[39]

Alimerdan Bey'in bu önerisi kurultay tarafından oy birliğiyle kabul edilmiştir. Konuşma o kadar etkileyici idi ki ardından Sünnî delegeler ayağa kalkarak gözyaşları içinde Azerbaycan'dan gelen Şiî delegelere sarılmışlardır.[40] Yaşanan bu gelişmeler Devlet Duması Müslüman Grubu Başkanı ve Rusya Müslümanları İttifakı Başkanı Topçubaşı'nın Rusya Türklerinin lideri seviyesine yükseldiğinin bir göstergesiydi. Kurultay delegesi ve sonradan Topçubaşı'nın siyasi faaliyetleriyle ilgili araştırma yapan Musa Bigiyev, Alimerdan Bey'i hukuku iyi bilen, siyasî bilgilere vakıf, onurlu bir şahsiyet ve gerçek münevver olarak tanımlamıştır.[41] II. Devlet Duması seçimleriyle ilgili 1907 yılı ocak ve şubat aylarında Alimerdan Bey *Kaspi* gazetesinde yayımladığı makalesinde Kafkasya halklarını Duma seçimleri konusunda duyarlı olmaya çağırmıştır.[42] Bakü şehrinden Duma üyesi olarak seçilmiş İsmail Takîyev dışında Bakü eyaletinin Kürdemir bölgesinden Kadet Partisi'nin 29 yaşlı üyesi Mustafa Mahmudov ve Emircan'dan Sosyal-Demokrat Parti üyesi, 30 yaşlı Zeynel Zeynelov, Yelizavetpol eyaletinden Fethali Han Hoyski ve Halil Bey Hasmemmedov ve Revan'dan Muhammed Ağa Şahtahtinski II. Devlet Duması'na vekil olarak seçilmişlerdir. Seçim sonuçlarını analiz eden Alimerdan Bey, yukarıda bahsi geçen yazılarında Yelizavetpol'dan iki yüksek eğitimli hukukçu olarak Fethali Han Hoyski ve Halil Bey Hasmemmedov'un Duma'ya seçilmesinin önemli bir olay olduğunu yazmıştır.[43]

II. Devlet Duması 20 Şubat 1907'de faaliyete başlamıştır. Temeli Alimerdan Bey tarafından atılan Müslüman Grubu 17 Mart 1907'de yeniden oluşturulmuştur. Grub 22 Müslüman vekilden oluşuyordu. Azerbaycan'dan seçilen Duma üyeleri de Müslüman Gruba dahil edilmiş, Fethali Han Hoyski ve Halil Bey

---

39 A. B. Topçubaşı, Rusya'da Müslüman kongreleri, *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*, carton n° 7, p.17

40 Bkz.: Айда А., *Садри Максуди Арсал* (Пер. с тур. В.В.Феоновой. Науч. ред., прим., послесловие С.М.Исхакова), Москва 1996, с. 56

41 М.Дж.Бигиев, *Основы реформы*, Петроград 1917, с.172.

42 *Каспий*, 1907, 6 февраля

43 *Каспий*, 1907, 8 февраля

Hasmemmedov ise grubun büro üyeliğine seçilmişlerdir.[44] Müslüman Grubunda iktisat, hukuk ve din işleri komisyonları oluşturulmuştu. Alimerdan Bey, din işleri komisyonu başkanı görevine davet edilmiştir.[45] Alimerdan Bey'in Petersburg'a gelişi Müslüman Grubuna hareketlilik kazandırmıştır; kendisi bazen grup oturumlarına başkanlık ederken, Rusya Müslümanları İttifakı Merkezî Komitesi üyeleriyle birlikte grubun siyasi platformunu ve hükûmete sorulacak soruları da hazırlıyordu.[46]

Fakat II. Duma'nın faaliyeti uzun sürmemiş ve Çar II Nikolay'ın kararnamesiyle 3 Haziran 1907 tarihinde feshedilmiştir. Fesih kararının gerekçesi "Duma üyelerinin çoğunun devletin temellerini sarsmaya yönelik eylemlerde bulunmaları" idi. Yetmiş iki gün faaliyet gösteren ve I. Duma'dan biraz fazla, toplam 103 gün çalışmış II. Duma da bu şekilde tarihe karışmıştır. Bu olay Rusya'da liberal reformların yapılacağına olan ümitleri boşa çıkarmıştır. Liberalizmin önde gelen temsilcilerinden biri olarak Alimerdan Bey Topçubaşı da tutuklanma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır.

6. 1907-1917 Dönemindeki Faaliyetleri

Alimerdan Bey'in 1907 ila 1917 yılları arasındaki faaliyetleri, yeteri kadar araştırılmamıştır. Çalışmalarda ağırlıklı olarak 1907 yılına kadarki süreçte yaşanan olaylardan bahsedilirken; bu olayların devamı doğrudan 1917 yılına bağlanmaktadır. Oysa arada geçen on senelik bir dönem, Alimerdan Bey'in yaşam ve faaliyetlerinde son derece verimli bir merhaleyi teşkil etmektedir. Her türlü siyasi haktan yoksun bırakılmasına rağmen sosyal ve siyasi gelişmelerin tüm ağırlığını omuzlarında taşıyan Alimerdan Bey, Müslüman halklar için "tarih yaratan" bir eylem ve düşünce insanı olma misyonunu üstlenmiştir. 12-18 Aralık 1907'de Vıborg Beyannamesi davası sonuçlanmış ve Stolıpin'in listesinde yer alan I. Devlet Duması'nın 167 üyesi, Petersburg Mahkemesinde Rusya İmparatorluğu Ceza Kanunu'nun 129. maddesi uyarınca cezalandırılmıştır. Mahkeme kararıyla bu vekiller üç aylık hapis cezasının yanı sıra yeni Duma'ya seçilme hakkından yoksun bırakılmışlardır. Listede; bildiriyi imzalayan Müslüman Grubun altı üyesi de (A. B. Topçubaşı, A. Ahtemov, S. G. Alkin, S. G. Canturin, A. Bukeyhanov ve İ. Ziyadhanov) vardı. 8 Mayıs 1908 tarihinde Alimerdan Bey,

---

44 Д.Б.Сеидзаде, *Азербайджанские депутаты в Государственной Думе России,* Баку 1991, с.56

45 Д. Усманова, *Мусульманские представители в Российском парламенте. 1906–1916 гг.*, Москва 2005, с.171

46 Toptchibachy Ali Mardan bek Ali Akbar bek oglou, *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*, carton n° 6/2, p.3; А. *М. Топчибаши: документы из личных архивов. 1903-1934 гг.* (Сост., предисл. и прим. С.М.Исхаков), Москва 2012, с.14

söz konusu mahkeme kararı uyarınca üç aylık hapis cezasını çekmek için Krestı Cezaevinde tek kişilik hücreye hapsedilmiştir. Kendisinin de yazdığı gibi, Temmuz 1908'de Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan "Genç Türkler" inkılâbının zaferi konusunda "sevinç dolu haberi" de hapishane duvarları arasında duymuştur. O devrimi ve yeni anayasal sisteme geçiş uygulamalarını takdirle karşılamıştır.[47] 6 Ağustos'ta hapis süresi sona eren Alimerdan Bey Krestı Cezaevinden çıkarak başkentin Metropoliten Oteline yerleşmiş, ardından III. Duma'nın Müslüman Grubunun Başkanı Kutluk Muhammed Mirza Tevkelov'la birlikte 9 Haziran ila 2 Ağustos 1909 tarihleri arası Volgaboyu, Orenburg, Sibirya ve diğer bölgelerdeki Müslüman halkların yaşadıkları bölgelere seyahat etmiştir. Seyahatin amacı Müslümanlar arasında sivil, dinî ve siyasi azınlıklarla ilgili propaganda yapmak ve onları Müslüman İttifakı ve III. Kurultay tarafından kabul edilen program etrafında bir araya getirmekti.[48] Alimerdan Bey seyahati sırasında yaptığı görüşmeleri günlüğüne kaydetmiştir. Bu günlük söz konusu dönemde Rusya Müslümanlarının çalışma ve faaliyetlerini araştırmak bakımından son derece kıymetli bir kaynaktır.[49]

1909 yılı sonbaharında Topçubaşı iki seneyi aşkın bir aradan sonra Bakü'ye dönmüştür. İlk zamanlar polisin ciddi gözetimi altında bulunan Alimerdan Bey'le ilgili Haziran 1911 "tam gizli" notuyla hazırlanmış jandarma istihbarat raporunda şöyle yazıyordu:

> "Topçubaşov Bakü Panislamcıları arasında önemli bir yere sahiptir. Seviyesi itibariyle yerel Müslümanlar arasında seçilir. Kaspi gazetesinin eski editörüdür ve hâlâ Panislamcılara büyük malî destek sağlayan Hacı Zeynelabidin Takîyev'le dostluk ilişkileri içindedir. Topçubaşov bugün Takîyev'le bu ilişkilerini sürdürmektedir. Onun önceki faaliyetleri arasında; I. Devlet Duması üyesi olması, Vıborg'a gitmesi, orada malum beyannamenin hazırlanmasında yer alması, bundan dolayı üç aylık hapis cezasına mahkûm edilmesi dikkat çekiyor. Hazırda Topçubaşov, Panislamcı faaliyetlerinin yanı sıra Devlet Duması üyesi [Sadri] Maksudov'la bağlantılarını sürdürmektedir. Çok tedbirli birisidir. Kazandığı büyük tecrübe sayesinde parti faaliyetlerini sadece kişisel görüşme ve konuşmalar aracılığıyla yürütüyor. Müslümanlar bu yöntemi iyi benimsemişler, herhangi bir yazışma bırakmazlar ve evlerinde herhangi bir belge veya yasak edebiyat bulundurmazlar. Bütün bağlantılar çok küçük (3-5 kişilik) grupların

47 A. B. Topçubaşı hakkında biyografik bilgiler. Birinci Bölüm. Kısa Özet, *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*,, carton n° 6/2, p.13

48 Toptchibachy Ali Mardan bek Ali Akbar bek oglou, Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi, carton n° 6/2, p.3

49 Volgaboyu, Orenburg ve Sibirya'ya seyahat hakkında A.B.Topçubaşı'nın günlüyü.09.06.1909-01.08.1909, *Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi(ACDA)*, f.3172, l.1, d.9, v.1-8

> temsilcileri tarafından sağlanır. Bu grupların temsilcileri de kendi aralarında temsilciler seçiyorlar vs. Tüm bunlar son derece gizlilikle ve hiçbir yazışma yapılmadan gerçekleştiriliyor… Hazırda, yeri gelmişken, herkesin güvenini kazanan temsilcinin sözü grup için kanun niteliğindeydi.
>
> İmza: Albay Pastryulin"[50]

Rusya Müslümanları İttifakı'nın IV. Kurultayı 1912 yılında faaliyete başlayan IV. Devlet Duması Müslüman Grubunun önerisiyle 15-25 Haziran 1914 tarihinde Petersburg'da düzenlenmiştir. Yaklaşık 40 Müslüman delegenin katıldığı kurultayda Alimerdan Bey olayların merkezinde yer alıyordu. Müzakereler sırasında Devlet Duması'nın ilgili komisyonuna sunmak amacıyla dinî kurumların faaliyetlerini düzenleyen kapsamlı bir kanun tasarısı hazırlanmıştır. Kırk delegenin on gün boyunca aralıksız çalışması, Rusya Müslümanlarının uzun yıllar boyunca birikmiş sorunlarının müzakeresi için yetersizdi.[51] Kurultayın son oturumunda Alimerdan Bey, etkileyici bir konuşma yapmış ve hükûmetin Müslümanlara karşı önyargılı politikasını eleştirmiştir.[52] Alimerdan Bey, İslam dininin bir barış dinî olduğunu ve hiçbir şekilde devlete karşı olmadığını vurgulamış, onun "Biz Müslüman idik ve Müslüman olarak kalıyoruz" sözleri uzun süre alkışlanmıştır.[53] Rusya Müslümanlarının IV. Kurultayının sona ermesinden yaklaşık bir ay sonra patlak veren Birinci Dünya Savaşı, Güney Kafkasya'daki durumu kritik şekilde değiştirmiş, Osmanlı'nın İtilaf devletlerine karşı savaşa girmesi Rusya Müslümanları, özellikle Kafkasya Türklerine yönelik baskı politikasını daha da artırmıştır. Alimerdan Bey'in yazdığına göre Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla, Kafkasya Türkleri arasında Rusya İmparatorluğu'na duyulan öfke artmış ve bu durum Azerbaycan Türklerini bağımsızlık hareketine doğru itmiştir. Müslümanlar, savaş başladıktan sonra zahiren sakinliğini korusa da üzerlerindeki boyunduruğu ebediyen atmak istiyorlardı. Alimerdan Bey'e göre gelecekte savaş tarihini yazacak tarihçilerin Kafkasya Müslümanlarının savaş sürecinde hissettikleri ümit ve heyecanı yansıtabilmeleri için bir psikolog kadar yetenekli olmaları gerekecekti.[54]

---

50 Albay Pastryulin'in Kutaisi eyaletinin jandarma müdürüne verdiği ilgi (tam gizli), 22.06.1911, Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İşler İdaresinin Siyasi Belgeler Arşivi (ACCİİSBA), f.276, l.8, d.394, v.24-25.

51 Topçibaşi Alimerdan Bey.16.12.1951, *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*, carton n° 3, p.11

52 A.B.Topçubaşı hakkında biyografik bilgiler. Birinci Bölüm. Kısa Özet, *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*, carton n° 6/2, p.17-18.

53 Rusya Müslümanlarının IV. Kongresinde A.B.Topçubaşı'nın kapanış konuşması, 25.06.1914. *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*, carton n° 8/23, pp.1-5; Bu konuda fazla bilgi için bkz..: О.Н.Сенюткина, *Тюркизм как историческое явление (на материалах истории Российской империи 1905-1916 гг.)*, Нижний Новгород 2007, с.457.

54 A. B. Topçubaşı hakkında biyografik bilgiler. Birinci Bölüm. Kısa Özet, *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*, carton n° 6/2, p.18

Son derece önemli gelişmelerin yaşandığı bu dönemde Alimerdan Bey, Gürcü-Azerbaycan dostluğuna büyük önem veriyor ve bu ilişkilerin gelişmesine öncülük ediyordu. 26 Ocak 1915'te büyük Gürcü şairi, milli bağımsızlık hareketinin fikir babası Akaki Sereteli vefatı dolayısıyla Alimerdan Bey, Tiflis'e giderek Kafkasya Müslümanları adına cenaze törenine katılmıştır. Gürcülerin milli matem gününde "cesur Gürcü milletinin bir ferdi olarak" Sereteli'nin, Gürcü halkının, ayrıca Kafkasya halklarının tarihinde oynadığı role dikkat çeken Topçubaşı, etkileyici bir konuşma yapmış, "Azerbaycanlıların ve bütün Kafkasya Müslümanlarının her zaman 'yaşa ve başkasına da yaşama hakkı ver' ilkesini destekleyen halkın tarafında" olduğunu vurgulamıştır.[55] Onun bu sözleri uzun müddet Gürcü aydınları tarafından minnettarlıkla yâd edilmiştir.

7. Yeniden Kurultay Faaliyetleri

1917 yılının şubat ayında başlayan devrim, Çar hâkimiyetinin yıkılmasıyla neticelenmiş, üç yüz senelik Romanovlar hanedanının tarihe karışması, Alimerdan Bey Topçubaşı'nın siyasi yaşamında yeni bir dönemin başlamasına vesile olmuştur. Mart ayı boyunca Alimerdan Bey, Bakü caddelerini saran siyasi aktiviteler içinde yer almıştır. Geçici Hükûmet seçim hakkıyla, milli ve dinî azınlıklarla ilgili uygulanan her türlü sınırlamayı, ayrıca ordu, yönetim, yargı ve eğitim kurumlarında Rus olmayanlara yönelik sınırlayıcı hükümleri yürürlükten kaldırmıştır. 27 Mart 1917'de Bakü Müslümanları Milli Şurası'nın Yürütme Komitesi oluşturulmuş, komitenin başkanı görevine Muhammed Hasan Hacınski seçilirken, yönetim kadrosunda A. Topçubaşı, F. Hoyski, H. Z. Takîyev, M. Esedullayev, B. Cavanşir, N. Nerimanov, A. Emircanov yer almıştır. Aynı yıl Nisan ayında Topçubaşı milli güçleri seferber etmek maksadıyla önce Gence'ye, ardından Tiflis'e gitmiş ve bu şehirlerde Müslüman kurultayları düzenlemiştir. Kurultaylarda alınan kararlar uyarınca Müslümanlar, bölgedeki yeni yapılanma ve yönetim organlarına destek verdiklerini beyan etmişlerdir.[56] Alimerdan Bey, Serdar Sarayı'na, Kafkasya'nın yönetim sorununun müzakere edileceği Özel Müşavere oturumuna davet edilmiştir.[57] Burada ağırlıklı olarak yerel yönetim konuları ele alınmıştır. Transkafkasya Komitesi'nin kararıyla müzakerelere Gürcülerden N. Jordaniya ve G. Gvazava, Ermenilerden S. Arutyunov ve A. Camalyan, Azerbaycanlılardan A. Topçubaşı ve H. Sultanov dâhil edilmişlerdir.[58]

---

55 A. B. Topçubaşı hakkında biyografik bilgiler. Birinci Bölüm. Kısa Özet, *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*, carton n° 6/2, p.18-19.

56 Bkz.: A.B.Topçubaşı hakkında biyografik bilgiler. Birinci Bölüm. Kısa Özet, *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*,, carton n° 6/2, p.19.

57 A.B.Topçubaşı'nın Tiflis'te Özel Müşavere toplantısına davet edilmesine dair belge, 11.04.1917. *ACDE*, f. 3172, l.1, d.10, v.7 (arkası)

58 Bölgelerde yönetimin teşikiline dair bkz:1917, *ACDA*, f.3172, l.1, d. 21, v.5.

Alimerdan Bey, nisan ayının ortalarında Gence ve Tiflis'ten geri döndükten sonra 15-20 Nisan tarihleri arasında İsmailiyye binasında düzenlenen Bakü Müslümanları Kurultayına başkanlık etmiştir.[59] Kurultayda Rusya'nın siyasi yönetim yapısıyla ilgili olarak Kafkas Müslümanları adına esas konuşmacı Mehmet Emin Resulzade, ilave konuşmacı ise İbrahim Bey Haydarov idi. 17 Nisan'da Alimerdan Bey'in başkanlık ettiği bu toplantıda mezhep ayrımına son vermek için Mir Muhammed Kerim Mir Caferov'la Ahund Molla Ferecullazade'nin şahsında Şeyhülislamla Müftü birbirine sarılarak mezhepler arasında hiçbir adavet ve dargınlığın olmadığını bildirmişlerdir. Bu olay İsmailiyye'de toplanan herkesi derinden etkilemiştir.[60] Alimerdan Bey, kurultayın kapanış konuşmasını yaparak 1 Mayıs 1917'de Moskova'da Rusya Müslümanları Kurultayının yapılacağına dair bilgi vermiştir.

Rusya Müslümanları Kurultayı Moskova'da 1 Mayıs 1917'de çalışmalarına başlamıştır. Birinci oturumda başkanlık, kâtiplik ve komisyonlar oluşturulmuştur. Başkanlık Divanı, kurultaya iştirak eden tüm siyasi akımların temsilcilerinden, ayrıca kadın temsilcilerden oluşturulmuştur. Bu heyete Selime Yakubova, Alimerdan Bey Topçubaşı, Ahmet Bey Salikov, Ayaz İshakov, Fatih Kerimov, Übeyudullah Hocayev, İlyas Alkin, İbn Emin Ahtemov, Musa Efendi Bigiyev, Seyid Ahmed Caferov, Halil Dostmuhammedov, Gabdullah Hazret Apanayev ve Hasan Habeşov seçilmişlerdir. Kurultaya değişik zamanlarda Devlet Duması eski üyeleri Tevkelev, Topçubaşı, İlyas Alkin, Canturin, Tukayev, Ahtemov, Yenikeyev ve diğerleri katılmışlardır.[61] Alimerdan Bey'e Gayrı Slav Tebaa ve Diğer Dinlere İtikat Eden Vatandaşların Yönetiminden Sorumlu Komiser Sergey Kotlyarevski tarafından gündeme getirilen bazı meselelere Başkanlık Divanı adına cevap niteliğinde bir konuşma yapmış, kurultay adına hükûmet temsilcisine teşekkür ederek Kurucu Hükûmet'ten Müslümanların özellikle hürriyetler alanında birçok beklentilerinin olduğunu ifade etmiştir.[62] Kurultayın 3 Mayıs tarihli oturumunda M. E. Resulzade toprağa dayalı muhtariyet talebini ileri sürmüştür. Kurultayın 6-7 Mayıs tarihli beşinci ve altıncı oturumları Alimerdan Bey Topçubaşı'nın başkanlığında yapılmıştır. Bu oturumlarda M. E. Resulzade'nin "bölge özerkliğine" dayalı halk cumhuriyeti önerisi büyük destek görmüştür. Gece saat 04:00'da oturum başkanı olarak Alimerdan Bey oylama sonuçlarını ilan etmiştir. M. E. Resulzade'nin önerisine 21 kişi tarafsız kalmak kaydıyla 446 (271 oy aleyhine), A. Salikov'un önerisine ise 291 (422 oy aleyhine) "evet" oyu verilmiştir.

59 *Кaспий,* 1917, 18 апреля.

60 *Кaспий,* 1917, 21 апреля.

61 Tüm-Rusya Müslümanlarının Moskova Kongresi zabıt heyetinin 1 No'lu Bülteni, Mayıs, 1917. *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*, carton n° 6/2, p.2; *Açıq söz*, 1917, 23 may.

62 *Açıq söz,* 1917, 23 may.

Böylece kurultay federatif temellere dayalı demokratik cumhuriyet önerisini desteklemiştir.[63] Bundan sonra kurultay 10 Mayıs'a kadar çalışmalarına devam etmiştir.

1917 yılının yazında Rusya'da milli zeminde meydana gelen kriz daha da derinleşmişti. Ülkede istikrarı sağlamak amacıyla Kerenski başkanlığındaki Geçici Hükûmet 12 Ağustos'ta Moskova'da bir müşavere toplantısı düzenlemiştir. Müşavere toplantısına katılmak için Transkafkasya Milli Komitesi'nin işlevlerini üstlenmiş Müslüman Sivil Örgütlerinin Bakü Komitesi tarafından Alimerdan Bey görevlendirilmiştir.[64] Müşavere toplantısı, 12 Ağustos 1917'de saat 15:00'da Büyük Tiyatro binasında açılmıştır. Toplantıya Kafkasya, Kırım, Volgaboyu ve Türkistan'dan 34 temsilci katılmıştır. 13 Ağustos'ta Topçubaşı tarafından hazırlanmış metin müzakereye çıkarılmıştır. Müzakere sonucunda Alimerdan Bey, Müslüman örgütleri adına konuşma yapmak için görevlendirilmiştir.[65] Alimerdan Bey 14 Ağustos'ta yaptığı konuşmasında Rusya'nın en hassas sorunlarından biri olarak milli mesele konusunu ele alan Topçubaşı, Avrupa devletlerinde olduğu gibi özgür ve demokratik Rusya'da halkların eşitliği ve kardeşliğinin hâkim olacağı günün çok da uzak olmadığına ümit ettiğini bildirmiştir. Alimerdan Bey konuşmasının sonunda özel locada oturan yabancı ülke temsilcilerine (öncelikli olarak Fransa ve İngiltere) hitaben bu ülkelerde yaşayan Müslüman tebaanın hür siyasi yaşam ve kendi kaderini belirleme hakkının tanınacağına ilişkin temennilerini dile getirerek "Sadece bu şartlarda hep birlikte coşkuyla 'Ex oriente lux' – 'Işık Doğu'dan gelir' diye haykırabiliriz" demiştir.[66] 21 Ağustos'ta müşavere toplantısı sonrası Alimerdan Bey de Bakü'ye geri dönmüş, bir gün sonra Müslüman Komitesi'nin toplantısında komite üyelerine Moskova toplantısıyla ilgili bilgi vermiştir.[67]

8. Transkafkasya'daki Gelişmeler ve Topçubaşı

Ekim Devrimi Rusya'da görece liberal reform çabalarını sona erdirmiştir. Geçici Hükûmet'in yıkılmasının ardından 15 Kasım'da Transkafkasya'nın siyasi örgütlerinin toplantısında Transkafkasya Komiserliği oluşturulmuş, kısa süre sonra

63 A. B. Topçubaşı, Rusya'da Müslüman kongreleri, *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*, carton n° 7, p.35; Daha fazlası için bkz.: С.М.Исхаков, *Российские мусульмане и революция (весна 1917 г.- лето 1918 г.)*, Москва 2004, с.176.

64 Toptchibachy Ali Mardan bek Ali Akbar bek oglou, *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*, carton n° 6/2, p.4.

65 *Каспий,* 1917, 24 августа

66 *Государственное совещание (Стенографический отчет),* (С предисловием Я.А.Яковлева), М.-Л., 1930, с. 185-188

67 *Каспий,* 1917, 24 августа.

19 Kasım'da, Gürcistan Milli Şurası Kongresi toplanmış ve Transkafkasya Müslümanları Merkezî Komitesi tam heyetle bu kongreye katılmak için Tiflis'e gelmiştir. 23 Kasım'da kongrede Müslüman Komitesi adına konuşma yapan A. Topçubaşı, yeni hükûmetin bölge yönetimi politikasına değinerek Transkafkasya Müslümanlarının beklentilerini dile getirmiş, Gürcü halkına tüm Kafkasya halklarının refahı için birlikte hareket etme çağırısında bulunmuştur.[68]

1917 yılı sonbaharından başlayarak Güney Kafkasya'nın Müslüman ahalisi arasında Kurucu Meclis seçimleriyle ilgili Alimerdan Bey Topçubaşı'nın öncülüğünde ciddi hazırlık çalışmaları başlatılmıştır. Onun başkanlığında Müslüman Komitesi ve Müsavat'tan Kurucu Meclis seçimleri için aday listelerinin hazırlanması amacıyla kurultay çağırılmıştır.[69] Alimerdan Bey Topçubaşı'nın adaylığı Kafkasya'nın yanı sıra Sırderya vilayetlerinden, M. E. Resulzade'nin adaylığı Fergana vilayetinden, N. Yusifbeyli'nin adaylığı Amuderya vilayetinden ileri sürülmüştür.[70] Bu durum Azerbaycan aydınlarının Rusya Müslümanlarının siyasi hayatında ne kadar önemli rol oynadıklarının bir göstergesiydi. Komiserlik oluşturulduktan iki hafta sonra 26-28 Kasım tarihlerinde Transkafkasya bölgesinde Kurucu Meclis'e seçimler yapılmıştır. Müslüman ahalinin önemli kısmı Milli Komite ve Müsavat Partisi listelerine oy vermiştir. Alimerdan Bey, Kurucu Meclis'e seçildiği için 1917 yılı aralık ayında Güney Kafkasya Müslüman Komitesi başkanlığından istifa etmiştir, komitenin Bakü şubesi 1917 yılının sonlarından itibaren partiler arası bir organa dönüşmüştür.

Bolşevik hükûmetinin 6 Ocak 1918'de Kurucu Meclis'i dağıtması, Rusya'da milli meselenin çözümüne ilişkin beklentileri boşa çıkarmıştır. Bu olay milli bölgelerin, aynı zamanda Güney Kafkasya'nın Rusya'dan uzaklaşması açısında önemli bir gelişmeydi. 1918 yılı mart ayında Ermeni-Bolşevik silahlı güçlerinin Bakü'de işledikleri kanlı cinayetler Alimerdan Bey için beklenmedik bir gelişmeydi. Azerbaycan'da iktidarı ele geçirmek için Bakü Sovyeti'nin Taşnaklarla birlikte Müslümanlara karşı uyguladıkları kırım, halkların kendi kaderini belirleme ilkesini ilan etmiş Bolşevik iktidarının Azerbaycan karşıtı politikasının gerçek yüzünü ortaya koymuştur. Olaylar başlamadan önce Bolşeviklere karşı birlikte mücadele etmek amacıyla Müslüman liderleri müzakereye davet eden Taşnak Partisi'nin renk değiştirerek, bir gecede "Bolşevikleşmesi" Alimerdan Bey'i kelimenin gerçek anlamıyla şaşırtmıştı. Hâlbuki olaylardan bir gün önce, yani 29 Mart'ta Taşnaklar, Alimerdan Bey'i ve diğer Müslüman liderleri Bolşeviklere karşı ortak eylem planı konusunda

68 Bkz.: *Каспий,* 1917, 28 ноября

69 Bkz.: *Каспий,* 1917, 28 ноября; Kurtuluş, 1934, № 2, s.49.

70 *Açıq söz,* 1917, 1 noyabr.

müzakereye davet etmişlerdi.[71] Taşnakların yaptığı ihanet kanlı olayların patlak vermesine neden olmuştur. 30 Mart'ta başlayıp üç gün süren kırımda Bakü'de "karşıdevrimcilere karşı mücadele" adı altında 12 bin Müslüman katledilmiştir.[72] Alimerdan Bey'in çalışma hayatında önemli bir kesiti oluşturan *Kaspi* gazetesinin binası, milli mücadelenin öncülüğünü yapan *Açık Söz* gazetesi matbaası, İsmailiyye binası, Müslüman hayır cemiyetlerinin merkezleri, Taze Pîr Camii ve diğer eğitim, kültür ve dinî kurumların bulunduğu yapılar yakılmış, Türklük ve İslam adına olan her şey yerle yeksan edilmişti. Olaylara tanıklık eden Alimerdan Bey "silahlı Ermeniler Müslümanların evine sokuluyor, ihtiyarlara, kadınlara, hatta çocuklara bile acımıyorlardı.… Ermeniler sol partilere mensup Müslümanları bile öldürüyorlardı. Birçok Müslüman doktor ve öğretmene aynı muamele yapılmıştır" diye yazmıştır.[73]

Silahlı eylemlerin ardından 2 Nisan gecesi evinde arama yapılan Alimerdan Bey, 3 Nisan'da Ermeni askerleri tarafından hapsedilmiştir. Bakü'de uzun süre yeminli jüride görev yapmış Yakov Nikolayeviç Smirnov Mart olayları ile ilgili Azerbaycan hükûmetinin oluşturduğu Olağanüstü Soruşturma Komisyonu'na 3 Kasım 1918 tarihinde verdiği ifadede şöyle diyordu:

> "Mart yağmalarından sonra Alimerdan Bey Topçubaşov'un hapsedildiğini öğrendim. Onu şehir okullarının birinde küçük bir odada Albay Baron Osten-Saken ile birlikte tutuyorlardı. Hemen yanı başlarındaki büyük odada sadece Ermeni askerlerden oluşan koruma timi yerleştirilmişti. Onlar küstahça davranıyor, devamlı tüfek cıvatalarını çekiyor, gece gündüz içip bağırıyorlardı. Ben bunu şahsen Alimerdan Bey Topçubaşov'un tutulduğu yeri ziyaret ettiğim için biliyorum. Büyük zorluklardan sonra Caparidze[74] ve Kojemyak[75] aracılığıyla Topçubaşov'un kefaletle serbest kalmasını başardım."[76]

Alimerdan Bey bir ay hapiste kaldıktan sonra Bolşeviklerin Olağanüstü Soruşturma Komisyonu onu Müslüman Sosyal Demokrat Partisi *Himmet*'in kefaletiyle salıvermiştir. Fakat "kefaletli özgürlük" uzun sürmemiş, salıverildikten

---

71 A.B.Topçubaşı hakkında biyografik bilgiler. Birinci Bölüm. Kısa Özet, *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*,, carton n° 6/2, p.22

72 Olağanüstü Soruşturma Komisyonu üyesi A. E. Kluge'nin Bakü şehrinin Müslüman ahalisine yönelik şiddet hareketleri hakkında komisyon başkanı A. Hasmemmedov'a raporu, Temmuz 1919, *ACCİİSBA*, f.277, l.2,d.27, v.18

73 A.B.Topçubaşı hakkında biyografik bilgiler. Birinci Bölüm. Kısa Özet, *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*,, carton n° 6/2, p.22.

74 İşçi, Asker ve Denizci Vekilleri Sovyeti Yürütme Komitesinin Başkanı

75 Bolşeviklerin kurduğu Olağanüstü Komisyon Başkanı

76 Olağanüstü Soruşturma Komisyonuna tanık Yakov Nikolayeviç Smirnov'un ifade Tutanağı,13.11.1918, *ACCİİSBA*, f. 277, l. 2, d. 13, v. 154-155.

birkaç gün sonra Ermenilerin ısrarı üzerine yeniden gözaltına alınarak Bayıl Cezaevine gönderilmiştir.[77] Y. Smirnov tanık ifadesinde şöyle diyordu:

> "A. B. Topçubaşov'u hapishanede ziyaret ettiğimde moral ve sağlık olarak çok zor durumdaydı. Tutuklandığından beri kendisine yemek verilmediğini ve hâlâ aç olduğunu, kendisiyle birlikte tutuklu bulunan 30 kişinin de aç olduğunu söyledi. Bayıl'da Topçubaşov'u, kendi tabirince korkunç koşullar altında tutmuşlar. Onu İbrahim Bey Haydarov'la birlikte küçük bir odaya koymuşlardı. Oda akşam saat 06:00'dan sabah saat 07: 00'a kadar kapalı tutuluyordu. Akşam saatlerinde oraya bıraktıkları eski bir kovadan döşemeye sıvı damlıyor ve pis koku yayılıyordu. Uzun çabalardan sonra ben ve yeminli üye Leontyeviç[78] yine Caparidze aracılığıyla Topçubaşov ve Haydarov'a doktor muayenesi yaptırmayı başardık ve muayene her ikisinin de gerçekten hasta olduğunu doğruladı. Bundan sonra benim talebim üzerine eşime ait olan Doktor Larionov'un hastanesine[79] yatırdılar. Tutukluların başında sadece küstah Ermeni muhafızlar bulunuyordu. Ermeni muhafızların değiştirilmesini talep etmek zorunda kaldım. Bunu dikkate alarak bir günlüğüne Gürcü muhafız ekibi gönderdiler, fakat sonradan tamamı Ermenilerden oluşan koruma ekibi göndermeye başladılar."[80]

Kanlı Mart olayları döneminde defalarca ölümle yüz yüze kalan Alimerdan Bey, bir süre tedavi merkezinde kalmış, sonunda iki buçuk ay devam eden meşakkatli esirlik hayatından sonra kefaletle serbest kalabilmiştir. 28 Mayıs 1918'de Tiflis'te Azerbaycan Cumhuriyeti kurulduğu ve milli hükûmet Gence'ye taşındığı sırada Topçubaşı Ermeni-Bolşevik esirliğinde idi. Gelişmeleri ümitsizlik içinde izleyen Alimerdan Bey "Ne Nikolay hükûmetine ne de beni hapse atan Bolşevik hükûmetinin işine yaradım. Bakalım yeni hükûmet bana nasıl davranacak" diyordu. Topçubaşı bu karamsar fikirler girdabında, yaşamının son derece tehlikeli anlarını yaşarken, yabancı güçlerin elinde bulunan Bakü'den çıkmanın yollarını arıyordu.[81]

9. Cumhuriyet ve Topçubaşı

17 Haziran 1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ikinci hükûmet kabinesi üyeliğine atanan Alimerdan Bey Topçubaşı ile iletişim sağlanamadığı için

77 Bkz.: Topçibaşi Alimerdan Bey. 16.12.1951, *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*, carton n° 3, p.14.

78 Bakü'de Rus Milli Şurası yöneticilerinden idi.

79 P. A. Larionov tedavi merkezi Bazarnı ve Gubernisk sokaklarının kesiştiği yerde bulunuyordu.

80 Olağanüstü Soruşturma Komisyonuna tanık Yakov Nikolayeviç Smirnov'un ifade Tutanağı,13.11.1918, *ACCİİSBA*, f. 277, l. 2, d. 13, v. 155-156.

81 A.B.Topçubaşı hakkında biyografik bilgiler. Birinci Bölüm. Kısa Özet, *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*,, carton n° 6/2, p.22.

kendisine geçici olarak devlet bakanı görevi havale edilmiştir. İkinci hükûmet kabinesi kurulduğunda Alimerdan Bey, Bakü'de Bolşevik esaretinde idi ve bu yüzden devlet bakanı olarak yetki alanı belirlenmemiştir.[82] Şehirdeki zor şartlar altında tekrar takip edileceğinden endişe duyan Alimerdan Bey, zorlukla Bakü'den çıkarak Abşeron köylerinin birinde saklanmayı başarmıştır. Cephedeki yenilgiden öfkelenen Ermeni-Bolşevik koalisyonunun bu sefer kendisiyle son hesaplaşmayı yapacağı ihtimali yüksekti. Zaten kefaletle salıverildikten sonra birkaç kez ölümle tehdit edilmiştir. Bu nedenle bir süre Bakü köylerinde saklanarak Kafkas İslam Ordusu'nun şehre gelmesini beklemekten başka çaresi kalmamıştır.[83] Kafkas İslam Ordusu'nun taarruzu karşısında dayanamayan Bakü Halk Komiserleri Sovyeti 31 Temmuz 1918 tarihinde yıkılmış, 1 Ağustos'ta Bakü'de Sentrokaspi hükûmeti kurulmuştur. Temmuz ayının sonlarında İslam Ordusu Bakü civarına vardıktan sonra Alimerdan Bey, kaldığı yerden ayrılarak Hırdalan istasyonunda bulunan Türk Ordusu karargâhına gelmiştir. İslam Ordusu ve ardından Azerbaycan hükûmeti Bakü'ye, Alimerdan Bey ise Gence'ye varmak istiyordu. Ağustos ayının başlarında Alimerdan Bey artık Gence'de idi ve hükûmet binasında, İslam Ordusu'nun ardından vagon-kabinede Bakü'ye doğru ilerleyen Başbakan Han Hoyski'nin, ayrıca Dışişleri Bakanı Mehmet Hasan Bey'in görevini üstlenmiş bulunuyordu.[84] Bakü uğruna şiddetli mücadelenin devam ettiği bir zamanda Azerbaycan hükûmeti, en iyi diplomatlarından biri olarak Topçubaşı'yı, Osmanlı ile diplomatik müzakerelerde bulunmak için Olağanüstü Yetkili Bakan statüsünde İstanbul'a görevlendirmiştir. 23 Ağustos'ta Alimerdan Bey, Gence'den yola çıkmış ve eylül ayının sonuna doğru İstanbul'a varmıştır. Kısa süre önce Berlin'den dönen Talat Paşa 2 Ekim'de Topçubaşı'yı kabul etmiş, Alimerdan Bey'e Berlin'deki müzakerelerle ilgili bilgi vererek Azerbaycan'ın çıkarları için yapılabilecek her şeyi yaptıklarını söylemiştir. Alimerdan Bey, aynı gün Dışişleri Bakanı Ahmet Nesimi Bey, 3 Ekim'de ise Harbiye Bakanı Enver Paşa tarafından kabul edilmiştir. Almanya'da hükûmet değişikliği Osmanlı Devleti'ni ciddi şekilde etkilemiştir. 8 Ekim'de Talat Paşa kabinesi istifa etmiş ve İzzet Paşa başkanlığında yeni kabine oluşturulmuştur.

21 Ekim'de yeni Sadrazam İzzet Paşa, Topçubaşı'yı kabul etmiştir. 27 Ekim'de Topçubaşı yeni Dışişleri Bakanı Nabi Bey'le görüşmüştür. 28 Ekim'de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yetkili temsilcisi olarak İstanbul'da Halk Eğitimi Bakanlığı'nda kabul edilen Alimerdan Bey aynı gün içinde, 28 Ekim'de öğleden sonra yeni seçilen Şeyhülislamla bir araya gelmiştir.

82 Bkz.: A.B.Topçubaşı hakkında biyografik bilgiler.., v.22.

83 Bkz.: A.B.Topçubaşı hakkında biyografik bilgiler.., v.22.

84 Bkz.: A. B. Topçubaşı hakkında biyografik bilgiler.., v.22.

30 Ekim'de Türk tarafı ağır şartlar altında Mondros Mütarekesini imzalamak zorunda kalmış ve bu yenilgi Azerbaycan'ı zor durumda bırakmış, 3 Kasım'da mütarekenin şartları açıklanmıştır. Alimerdan Bey "Aynı gün akşam Rauf Bey'in yanındaydım" yazıyordu.[85] Mondros Mütarekesi şartları doğrultusunda 17 Kasım'da İngiliz Ordusu Bakü'ye girmiştir. İngilizler Bakü'ye girmeden bir gün önce, 16 Kasım'da Milli Şura Azerbaycan'da parlamenter yönetim sistemi konusunu müzakere etmiş, 19 Kasım'da ise Seçim Kanunu'nu kabul etmiştir. 7 Aralık'ta Parlamento açılmış ve oturuma 120 milletvekilinden 96'sı katılmıştır. Parlamentonun ilk toplantısını Milli Şura Başkanı M. E. Resulzade açarak kısa bir tebrik konuşması yapmış ve parlamento başkanı seçiminin önemine vurgu yapmıştır. Yoğun müzakereler sonucunda Alimerdan Bey Topçubaşı parlamento başkanı, Hasan Bey Ağayev başkan yardımcısı, Rahim Bey Vekilov ise kâtip seçilmişlerdir. Alimerdan Bey o sırada diplomatik görüşmelere devam ediyordu. 3 Kasım'da Rauf Bey, 4 Kasım'da Dışişleri Bakan Yardımcısı Reşat Hikmet Bey, 5 Kasım'da Dışişleri Bakanı Nabi Bey, 8 Kasım'da Maliye Bakanı Hüseyin Cavit Bey, 15 Kasım'da Ukrayna temsilcisi Sukov, 16 ve 18 Kasım'da yeni Dışişleri Bakanı Mustafa Reşat Paşa, yine aynı gün yeni Sadrazam Tevfik Paşa ve 19 Kasım'da İngiltere'nin İstanbul'daki diplomatik temsilcisi Temple, 25 Kasım'da Maliye Bakanı Abdurrahman Bey, Harbiye Bakanı Abdullah Paşa, 7 Aralık'ta Rusya temsilcisi P. N. Milyukov, 23 Aralık'ta Amerikan diplomatik temsilcisi Braun, 31 Aralık'ta İtalya Krallığı'nın temsilcisi Kont Sforts ile yaptığı görüşmelerde[86] savaşın ardından oluşan yeni koşullar ve Azerbaycan'ın durumu ile ilgili konular müzakere edilmiştir.

28 Aralık 1918'de Fethali Han Hoyski'nin başkanlığında oluşturulan yeni kabine Paris Barış Konferansı'na gönderilecek heyeti belirlemiştir. Parlamento Başkanı Alimerdan Bey Topçubaşı heyet başkanı, hükûmet üyesi Memmed Hasan Hacınski ise Başkan yardımcısı olarak atanmıştır. Parlamentonun iki üyesi Ahmet Bey Ağayev ve Ekber Ağa Şeyhülislamov da heyette yer alıyordu. Mir Yakup Mehdiyev, Muhammed Muharremov ve *Azerbaycan* gazetesinin editörü Ceyhun Bey Hacıbeyli danışman olarak görevlendirilmişlerdir. Heyetin diğer üyeleri değişik parti ve parlamento gruplarını temsilen atanmışlardır.[87] Heyet 20 Ocak 1919 tarihinde İstanbul'a varmış ve nisan ayında Paris'e hareket etmiş, bu yüzden Paris'e 9 Mayıs'ta ancak varabilmiştir. Azerbaycan heyetinin başkanı 28 Mayıs günü öğleden sonra W. Wilson tarafından kabul edilmiştir. Görüşme sırasında

85 Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Olağanüstü Büyükelçisi ve Yetkili Bakanı Topçubaşı'nın Bakanlar Şurası Başkanı Hoyski'ye mektubu 14.11.1918, *ACDA*, f.894, s.10, i.34, v.18.

86 *Дипломатические беседы А.М.Топчибашева в Стамбуле (записи чрезвычайного посланника и полномочного министра Азербайджанской республики) 1918-1919 гг.,* Баку 1994, с 33-88.

87 Bkz: Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Olağanüstü Yetkili Bakanı Topçubaşı'nın raporu. 1919, *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*, carton n° 6/1, p.3.

Azerbaycan heyeti W. Wilson'a bir memorandum takdim etmiştir. Memorandumda, Kafkasya ve Azerbaycan'daki siyasi gelişmelerle ilgili kısa bilgiler ve bazı talepler yer alıyordu. W. Wilson, bu görüşten duyduğu memnuniyeti ifade etse de Azerbaycan'ın bağımsızlığı konusunda herhangi çözüm seçeneğini dile getirmemiş,[88] Azerbaycan'ın taleplerini Barış Konferansı Sekreterliğine sunmasını önermiştir. Resmî talepler İngilizce ve Fransızca hazırlanmış ve haziran ayında 50 sayfalık kitapçık halinde basılmıştır.[89] Azerbaycan heyetinin yoğun çabaları sayesinde önemli kazanımlar elde edilmiş, 11 Ocak 1920'de İtilaf Devletleri Yüksek Konseyi Azerbaycan ve Gürcistan hükûmetlerini *de-facto* tanımıştır.[90] Bununla ilgili olarak 16 Ocak'ta Başbakan Nesib Bey Yusifbeyli tarafından Alimerdan Bey'e gönderilen tebrik mektupta şöyle yazıyordu:

> "Saygıdeğer Alimerdan Bey! Bu fırsattan yararlanarak sizi ve temsil heyetimizin tüm üyelerini Azerbaycan'ın istiklalinin İtilaf devletleri tarafından tanınması münasebetiyle kutluyorum. Bu hoş ve beklenen başarılı sonuçların elde edilmesinde önemli rol oynamış emeğinizden dolayı samimi teşekkürlerimi kabul etmenizi rica ederim."[91]

Fakat Azerbaycan'ın bağımsızlığı çok da uzun sürmemiş 27 Nisan 1920'de Azerbaycan Cumhuriyeti Kızıl Ordu tarafından işgal edilmiştir.

10. Zorunlu Muhaceret

Alimerdan Bey iki sene boyunca vatandan uzaklarda Azerbaycan'ın bağımsızlığı için yorulmadan mücadele vermiştir. İleride ise onu bir ömür boyu kaderine yazılmış muhaceret hayatının zorlukları bekliyordu. Azerbaycan'ın işgali konusunda Alimerdan Bey Topçubaşı Avrupa'da çalmadığı kapı, başvurmadığı makam ve kurum bırakmamıştır. O, İtilaf Devletleri Yüksek Konseyine, Paris'teki büyük devletlerin liderlerine, yeni oluşturulan Milletler Cemiyetine, ayrıca çok sayıda uluslararası kuruluşa mektup ve notalarla başvuruda bulunmuştur.[92] Fakat bu çabalara rağmen Azerbaycan'ın işgaliyle ilgili Batı'nın tutumunu değiştirmek mümkün olmamıştır.

---

88 А. М. Топчибашев, *Письма из Парижа*, Баку 1998, с.38.

89 *La Republique de l'Azerbaidjan du Caucase* (Imprimeur P.Harambat), Paris 1919, p.52; *Claims of the Peace Delegation of the Republic of Caucasian Azerbaijan Presented to the Peace Conference in Paris* (Imp. Robinet– Houtain), Paris 1919, p. 52

90 Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference, Vol.IX, p.959; *Bulletin d'Information de l'Azerbaidjan. Paris*, 1920, 17 Janvier, №7, p.1.

91 Letter of the N. Usubbekov to A.M.Topchibashov. 16.01.1920, *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*, carton n° 6/1, pp. 852–853.

92 Monsieur le Président de la Conférence de la Paix à Spa. Le 6 juillet 1920, *Ministère des Affaires Etrangère de France, Archives Diplomatique*, vol. 639, folio 124-132.

Kasım 1920'de Ermenistan'ın, Şubat 1921'de Gürcistan'ın Bolşevikler tarafından işgal edilmesinin ardından Alimerdan Bey, Kafkas İttifakı adı altında bir araya gelmeyi önermiştir. 10 Haziran 1921'de Paris'te Topçubaşı'nın başkanlığında, Kafkasya'nın dört cumhuriyetinin Avrupa'daki yetkili temsilcileri tarafından bir bildiri kabul edilmiştir. Bu bildiride Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve Dağlı Cumhuriyeti kendi aralarındaki her türlü uyuşmazlığı bir tarafa bırakarak Kafkasya halklarının bağımsızlığı için iş birliği yapacaklarını beyan etmişlerdir.[93] 1922 yılının ilk günlerinden itibaren Avrupa'daki Azerbaycan muhacirleri ve diğer Kafkasya cumhuriyetlerinin temsilcileri, müttefiklerin Cannes toplantısında, daha çok Bakü petrolü üzerine yoğunlaşan Cenova ve Lahey konferanslarında yoğun çaba harcamışlardır. Kafkasya'nın sürgün hükûmetlerinin girişimleri, Bakü petrolü konusunda özellikle Azerbaycan temsilcilerinin kararlı tutumu Rusya ile iktisadî ilişkiler kurmaya çalışan Batılı ülkeler üzerinde caydırıcı etkisini hissettirmiştir. 6 Nisan 1922'de Cenova'ya gelen Sovyet temsilcilerinin İtalya'da karşılaştığı ilk ciddi mesele, Kafkasya meselesiydi. Alimerdan Bey, Cenova'da bulunduğu sırada Sovyet Rusyası'nın Bakü petrolünü satma hakkına sahip olmadığı konusunda Azerbaycan Temsil Heyetinin itirazını bildirmiştir.[94]

1924 yılında Fransa'da sosyalistlerin ve Britanya'da İşçi Parti'sinin yönetime gelmesiyle SSCB ile ilişkilerde yumuşama eğilimi güçlenmiştir. Sovyetler Birliği'ni tanımaya yönelik hareketin başını Büyük Britanya çekiyordu. 1924 yılının ocak ayında Ramsay MacDonald'ın başkanlığında İşçi Parti hükûmeti Sovyetler Birliğinin tanınması yönündeki çalışmaları hızlandırmış, bu sebeple Azerbaycan Temsil Heyetinin Başkanı olarak A. B. Topçubaşı tanıma kararında iki gün önce, 31 Ocak 1924 tarihinde Britanya'nın Paris'teki elçisi Marquis de Crewe'ya kapsamlı bir memorandum sunmuştur. Memorandumda Alimerdan Bey, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin tarihine kısaca değindikten sonra, Ocak 1920'de Azerbaycan'ın fiilen mevcut olan bağımsızlığının kraliyet hükûmeti ve diğer İtilaf devletleri tarafından tanındığını, Barış Konferansının Yüksek Konseyi tarafından tanınan bir devletin Sovyet Rusyası tarafından işgal edildiğini yazılmıştır.[95] SSCB'nin tanınmasına yönelik artan ilgi ortamında Alimerdan Bey, bu memorandumun birer nüshasını Fransa hükûmeti yetkililerine, ABD, İtalya, Japonya, İsviçre, Almanya, Hollanda, Belçika, İspanya ve bütün yabancı ülkelerin Paris'te bulunan 29 diplomatik temsilciliğine de takdim etmiştir. Fakat Rus

93 Déclaration Représentants des Républiques d'Arménie, d'Azerbaïdjan, du Caucase du Nord et de Géorgie. Classé le 15 juin 1921, *Ministère des Affaires Etrangère de France, Archives Diplomatique*, vol. 639, folio 205-206.

94 Bkz.: *Corriere d' İtalia,* 1922, 12 Aprile.

95 A Son Excellence Monsieur Marquis de Crewe Ambassadeur de Grande-Bretagne et d'Irlande Paris - A.M.Toptchibachef Président de la Délégation de Paix de la République d'Azerbaïdjan, le 31.01.1924, *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*, carton n° 9/19, pp.1-5.

muhacirlerinin ve milli hükümetlerin sürgündeki temsilcilerinin sert uyarılarına rağmen, Britanya İşçi Partisi hükûmeti 2 Şubat 1924 tarihinde Sovyetler Birliğini tanımıştır.

Fransa'da 15 Haziran 1924 tarihinde iktidara gelen Edouard Herriot hükûmeti Sovyet İttifakı ile diplomatik ilişkilerin tesisi konusunu tartışmaya açmış, bu doğrultuda Alimerdan Bey tarafından Edouard Herriot'a gönderilen 17 Haziran 1924 tarihli mektupta Azerbaycan'la ilgili birçok önemli konuya dikkat çekilmiştir.[96] Muhaceret hayatının zorluklarına rağmen Alimerdan Bey, çeşitli yollardan Bakü ile iletişimini devam ettirmeye çalışırken, Azerbaycan'da yaşanan olaylarla ilgili çeşitli kanallardan bilgi alıyordu. Alimerdan Bey Azerbaycan'da, özellikle başkent Bakü'de milli güçlere karşı uygulanan topyekûn şiddet ve baskı konusunda 16 Ağustos 1927 tarihinde Ceyhun Bey Hacıbeyli'ye yazdığı mektupta şu hususlara dikkat çekmekteydi:

> "Bakü'den yenice Ezop dilinde yazılan kapsamlı bir mektup aldım, herhalde [bu mektup] orada oluşan ve yaşanan durumla ilgili tahmin oluşturuyordur. Mektup posta ile gönderilse de, 27 Temmuz'da dolaylı yollardan elime geçti. Vaziyetin orada ağır olduğu tasvir ediliyor. Herkesi korkutmuşlar, herkes yorulmuş. Kalinin bizzat Bakü'ye gelmiş, bir toplantı yapmış, hemen de dönmüş. Buna bağlı olarak baskılar güçlenmiş ve sıra dışı bir hal almıştır: hapisler, aramalar ve sürgünler. Yayılan bilgilere göre, yurtdışındaki Kafkasya, ayrıca Azerbaycan örgütleri sebebiyle çok sayıda Azerbaycanlı büyük zarar görmüştür."[97]

16 Ekim 1920'de Gürcistan hükûmetinin Alimerdan Bey'in oğlu Aliekber Bey'e verdiği pasaportla aile fertleri Paris'te toplanabilmişlerdi. Aynı pasaportta Alimerdan Bey'in eşi Peri Hanım, küçük kızı Sever, 8 yaşındaki oğlu Enver ve ailenin hizmetçisi, muhtemelen Leyla Hanım'ın adları yer almış ve fotoğrafları yapıştırılmıştı. Pasaportta 16 Ekim'de İstanbul'dan Paris'e hareket etmelerine dair sınır kapısında gereken işlem yapılmıştır. Alimerdan Bey'in büyük kızı Sara Hanım Azerbaycan Cumhuriyeti'nin son hükûmet kabinesinde ticaret ve sanayi bakanı yardımcısı olarak görev yapan, hükûmetin yıkılmasının ardından Fransa'ya göç eden Alieşref Bey Sultanov'la evlenmiştir. Bu evlilikten 24 Kasım 1921 doğumlu Zarife, 27 Mart 1923 doğumlu Gülnar adlı iki kız çocuğu dünyaya gelmiştir. Dostları ile yazışmalarından anlaşıldığı gibi torunları vatandan uzaklarda Alimerdan Bey'in hayatına anlam katmışlardır.

---

96 Son Excellence Monsieur Edouard Herriot Président du Conseil de la République Française Quai d'Orsay Paris - A.M.Toptchibacheff Président de la Délégation de Paix de la République d'Azerbaïdjan. Le 17 juin 1924, *Ministère des Affaires Etrangère de France, Archives Diplomatique*, vol. 639, folio 291-295.

97 Topçibaşinin Ceyhun Hacıbeyliye mektubu.16.08.1927, *Salman Mümtaz Azerbaycan Edebiyat ve İncesanat Devlet Arşivi (S.Mümtaz AEİDA),* f.649, l.3, d.52, v.1.

Alimerdan Bey, Fransa'nın en nüfuzlu cemiyet ve teşkilatlarının üyesiydi. O entelektüel potansiyeli, geniş dünya bakışı, kırk yıllık siyasi deneyimi ve sarsılmaz duruşu dolayısıyla her yerde saygı görüyordu. Alimerdan Bey 1920'li yıllarda tesis edilmiş ve birçok ünlü Fransız diplomatın mezun olduğu Paris Uluslararası Diplomasi Akademisi'nin faaliyeti kapsamında 1920'li yıllarda çalışmalar yürüten *Fransa-Kafkasya, Fransa-Asya, Fransa-Doğu* cemiyetlerinin üyesiyken birçok etkin kuruluşların faaliyetlerine yakından iştirak ediyordu.[98]

Ömrünün ihtiyar çağında Alimerdan Bey, yurt dışındaki milli hareketlerle ilgili süreçleri yakından izliyor, çeşitli muhacir grupların yayın organlarını takip ediyordu. Finlandiya'da basılan *Yeni Turan* gazetesi onun hayal ve düşüncelerini çok geçmişe, bir zamanlar liderlik ettiği Rusya Müslüman hareketinin yoğun mücadele yıllarına götürmüştü. 23 Haziran 1933'de gazetenin yazarlarından Memmed Sadık Bey Ahundzade'ye gönderdiği mektupta bu hazin hatıraları sezmemek imkansızdır:

> "Azizim Mehmet Bey! Bir müddettir Yeni Turan gazetenizi alıyorum. […] Size ve [gazetenin] sahibi İbrahim Arifulla Beyefendi'ye çok teşekkür ediyorum. Avrupa'nın en kuzeyinde Türk yurtlarının kurtuluş mücadelesini sürdürmek, gerçekten sarsılmaz hizmettir. Bize dost olan Fin ülkesinde, vatan yolunda yorulmadan çalışan herkes var olsun. Az çok bu medeni memleketi gördüm, tanıyorum. Vaktiyle burada Fin aydınları arasında dostlarım da vardı. Onlarla Petersburg'da (Birinci Duma'da) görüşmüştük. Acaba, onlardan [hayatta] kalan var mıdır? Böylesine hoş bir ülkede mücadeleyi kimlerle sürdürüyorsunuz? Bize daima aziz olan İdil-Ural yurtlarından olan kardeşlerimizle mi? Bu bana özellikle memnuniyet veriyor. Çünkü siyaset hayatımın en ağır dönemlerini (1903-1917) hem Azerbaycanlılarla hem de İdil-Ural yurtlarında; Kazan-Samara-Orenburg-Kargalı-Ufa-Yekaterinburg-Tümen-Yedisu Petropavlovsk vs. geçirdim. Şimdi Helsinki'de Kazan, Orenburg, Ufa vs.den kimler var? Dostlarımın çocuklarından ve belki torunlarından birileri olabilir. Onlar acaba hatırlıyorlar mı? Her halükârda hepsine selamımı söyleyin."[99]

İçten ve samimi duygularla yazılmış bu mektup, hayatını mücadeleye adamış bir Müslüman aydının, bir Türk münevverinin hafızasından süzülen hazin bir hatıra, kişiliğinin ve siyasi emellerinin aydın ifadesidir.

Uzun tartışmalar sonrası 14 Temmuz 1934'te Ermeniler hariç diğer Kafkasya cumhuriyetlerinin muhaceret temsilcileri tarafından Kafkasya Konfederasyonu

98 Topçibaşi Alimerdan Bey, 16.12.1951, *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*, carton n° 3, p.17

99 A.B.Topçubaşı'nın M.S. Ahundzade'ye mektubu. 23.06.1933, *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*, carton n° 9/19, pp.1-2.

Paktı imzalanmıştır. Belgeyi, Azerbaycan Milli Merkezi adına Alimerdan Bey Topçubaşı ve Mehmet Emin Resulzade imzalamışlardır. Alimerdan Bey, Azerbaycan ve komşu halkları konfederasyon bayrağı altında bir araya getirmeye çalışarak geleceğe hep umutla bakmış, fakat 5 Kasım 1934'de saat 12:00 civarlarında geçirdiği ağır felç sonucunda Alimerdan Bey hayata veda etmiştir. Tüm hayatını Azerbaycan ve Kafkasya halklarının hürriyeti ve bağımsızlığı uğruna mücadeleye adamış Alimerdan Bey Topçubaşı'nın ölümü, milli mücadelelerini yurt dışında yürüten tüm Kafkasyalılar için ağır bir kayıptı.[100] 8 Kasım 1934 tarihinde Alimerdan Bey Topçubaşı için düzenlenen cenaze merasimi Kafkasya, Orta Asya ve Rusya'nın sürgün hükümetleri ve milli mücadele mensuplarının dayanışma mitingine dönüşmüştür. Büyük dava adamı olarak Alimerdan Bey'in ömrünü adadığı mücadele, Azerbaycan Türklerinin istiklal tarihinin şanlı sayfalarından birini oluşturmaktadır.

Sonuç

20. yüzyılın sonlarında Alimerdan Bey mücadeleye atıldığında kendini halk işine adayanların sayısı çok fazla değildi. Fakat Mirza Fethali'nin aydın ideallerinden beslenen ve Hasan Bey'in düşünce ocağından pervaz eden bu gençlerin keyfiyeti kemiyetlerinden daha fazlaydı. Bu keyfiyet onlara, sayıca çok da fazla olmayan küçük bir aydın topluluğu olarak, içtimai-siyasi süreçlerin dönüm noktalarında tarihin yaratıcısı misyonunu üstlenme fırsatı vermiştir. Alimerdan Bey de onlardan biri ve hatta birincisiydi. Asırlar boyunca sömürge yönetimlere bağımlı kalmaya mahkûm edilmiş Rusya Müslümanlarının bin yılın ümmet anlayışından yeni dönemin millet anlayışına iman etmesi, onun adıyla bütünleşmiştir. Alimerdan Bey kelimenin gerçek anlamıyla Rusya Türklerinin milli kimlik pasaportuna imza atan birinci Müslüman hâdim, bağımsız Azerbaycan devletinin kurucularından biri, Avrupa'da Kafkasya muhaceretinin aksakallısı idi. 1991 yılında Azerbaycan yeniden bağımsızlığına kavuşunca değişik Sovyet yayınlarında "milli burjuvazinin esas ideologlarından" biri olarak tanımlanan Alimerdan Bey'in ismi hak ettiği şekilde anılmaya başlamıştır.

100 Bkz::Topçibaşi Alimerdan Bey. 16.12.1951, *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*, carton n° 3, p.19.

Kaynakça

14 ve 25 Ekim 1897 yılında Bakü Şehir Duması'na seçilmiş şahısların listesinin seçim toplantısında onaylanması. *ACTA (Azerbaycan Cumhuriyeti Tarih Arşivi)*, f.50, l.1, d.60, v.88

1917, *ACDA*, f.3172, l.1, d. 21, v.5.

A Son Excellence Monsieur Marquis de Crewe Ambassadeur de Grande-Bretagne et d'Irlande Paris - A.M.Toptchibachef Président de la Délégation de Paix de la République d'Azerbaïdjan, le 31.01.1924, *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*, carton n° 9/19, pp.1-5.

A.B.Topçubaşı hakkında biyografik bilgiler. Birinci Bölüm. Kısa Özet, *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*, carton n° 6/2.

A.B.Topçubaşı'nın doğum belgesi. 06.04.1870.// St. Petersburg Devlet Merkezî Tarih Arşivi (SPb.DMTA), f.14, s.3, i. 24308, v. 4.

A.B.Topçubaşı'nın M.S. Ahundzade'ye mektubu. 23.06.1933, *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*, carton n° 9/19, pp.1-2.

A.B.Topçubaşı'nın Tiflis'te Özel Müşavere toplantısına davet edilmesine dair belge, 11.04.1917. *ACDA (Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi)*, f. 3172, l.1, d.10, v.7 (arkası)

Açıq söz, 1917, 1 noyabr.

Açıq söz, 1917, 23 may.

Açıq söz, 1917, 23 may.

Albay Pastryulin'in Kutaisi eyaletinin jandarma müdürüne verdiği ilgi (tam gizli), 22.06.1911, ACCİİSBA *(Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İşler İdaresinin Siyasi Belgeler Arşivi)*, f.276, l.8, d.394, v.24-25.

Alimerdan bey Topçibaşov. 16.12.1951. *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*, carton n° 3.

Azerbaycan Cumhuriyetinin Olağanüstü Yetkili Bakanı Topçubaşı'nın raporu. 1919, *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*, carton n° 6/1, p.3.

Azerbaycan Cumhuriyetinin Olağanüstü Büyükelçisi ve Yetkili Bakanı Topçubaşı'nın Bakanlar Şurası Başkanı Hoyski'ye mektubu 14.11.1918, *ACDA*, f.894, s.10, i.34, v.18.

Claims of the Peace Delegation of the Republic of Caucasian Azerbaijan Presented to the Peace Conference in Paris. (Imp. Robinet – Houtain), Paris 1919, *Corriere d'İtalia,* 1922, 12 aprile.

Déclaration Représentants des Républiques d'Arménie, d'Azerbaïdjan, du Caucase du Nord et de Géorgie. Classé le 15 juin 1921, *Ministère des Affaires Etrangère de France, Archives Diplomatique*, vol. 639, folio 205-206.

Devlet N., *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi: 1905-1917*, 3.baskı, TTK, Ankara 2014.

III Congres des musulmans de Russie. *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*, carton n° 7, p. 2-3

Kurtuluş, 1934, № 2.

La Republique de l'Azerbaidjan du Caucase (Imprimeur P.Harambat), Paris 1919.

Letter of the N. Usubbekov to A.M.Topchibashov. 16.01.1920, *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*, carton n° 6/1, pp. 852–853.

Monsieur le Président de la Conférence de la Paix à Spa. Le 6 juillet 1920, *Ministère des Affaires Etrangère de France, Archives Diplomatique*, vol. 639, folio 124-132.

Olağanüstü Soruşturma Komisyonu üyesi A.E.Kluge'nin Bakü şehrinin Müslüman ahalisine yönelik şiddet hareketleri hakkında komisyon başkanı A. Hasmemmedov'a raporu, Temmuz 1919, *ACCİİSBA*, f.277, l.2,d.27, v.18.

Olağanüstü Soruşturma Komisyonuna tanık Yakov Nikolayeviç Smirnov'un ifade Tutanağı,13.11.1918, *ACCİİSBA*, f. 277, l. 2, d. 13, v. 154-155.

Olağanüstü Soruşturma Komisyonuna tanık Yakov Nikolayeviç Smirnov'un ifade Tutanağı,13.11.1918, *ACCİİSBA*, f. 277, l. 2, d. 13, v. 155-156.

Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference, Vol.IX, p.959; *Bulletin d'Information de l'Azerbaidjan. Paris*, 1920, 17 Janvier, №7, p.1.

Petersburg İmparator Üniversitesi tarafından A.B.Topçubaşı'ya verilmiş kimlik. 03.09.1884, *SPb.DMTA (St.Petersburg Devlet Merkezî Tarih Arşivi)*, f.14, l.3, d. 24308, v.10

Petition de musulmans du Caucase au gouverneur General Vorontsov-Dashkov. Juin 1905. *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*, carton n° 8, p.1-3

Rusya Müslümanları İttifakının Birinci Kongresi, 15.08.1905, *TCMA*, f.199, l.1, d.722.

Rusya Müslümanlarının IV. Kongresinde A.B.Topçubaşı'nın kapanış konuşması, 25.06.1914. *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*, carton n° 8/23, pp.1-5.

Rusya'da Müslüman kongreleri, *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*, carton n° 7, p.15

Son Excellence Monsieur Edouard Herriot Président du Conseil de la République Française Quai d'Orsay Paris - A.M.Toptchibacheff Président de la Délégation de Paix de la République d'Azerbaïdjan. Le 17 juin 1924, *Ministère des Affaires Etrangère de France, Archives Diplomatique*, vol. 639, folio 291-295.

Tatarıstan Cumhuriyeti Milli Arşivi (TCMA), f.199, l.1, d.722, v.13.

Tiflis Daire Mahkemesinin Başkanı Bıkov tarafından Topçubaşı'ya verilmiş belge, 21.05.1896, *Azerbaycan Cumhuriyeti Tarih Arşivi (ACTA)*, f.50, l.1, d.194, v.95

Topçibaşi Alimerdan Bey. 16.12.1951. *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*, carton n° 3. CERCEC**,** EHESS, Paris, p.1

Topçibaşinin Ceyhun Hacıbeyliye mektubu.16.08.1927, *Salman Mümtaz Azerbaycan Edebiyat ve İncesanat Devlet Arşivi (S.Mümtaz AEİDA),* f.649, l.3, d.52, v.1.

Topçubaşı A.B., Rusya'da Müslüman kongreleri, *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*, carton n° 7, p.35.

Topçubaşı A.B.. Rusya'da Müslüman kongreleri, *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*, carton n° 7, p.17

Topçubaşı'nın Petersburg İmparator Üniversitesi Rektörüne yazdığı dilekçe. 25.01.1885, *SPb.DMTA,* f.14, l.3, d.24308, v.13

Toptchibachy Ali Mardan bek Ali Akbar bek oglou, *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*, carton n° 6/2.

Tüm-Rusya Müslümanlarının Moskova Kongresi zabıt heyetinin 1 No'lu Bülteni, Mayıs, 1917. *Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi*, carton n° 6/2, p.2;

Volgaboyu, Orenburg ve Sibirya'ya seyahat hakkında A.B.Topçubaşı'nın günlüyü. 09.06.1909-01.08.1909, *ACDA*, f.3172, l.1, d.9, v.1-8

А.М. Топчибаши: документы из личных архивов. 1903-1934 гг. (Сост., предисл. и прим. С.М.Исхаков), Москва 2012.

Айда А., *Садри Максуди Арсал* (Пер. с тур. В.В.Феоновой. Науч. ред., прим., послесловие С.М.Исхакова), Москва 1996.

Баберовски Й., *Враг есть везде. Сталинизм на Кавказе,* Москва 2010.

Бигиев М.Дж., *Основы реформы*, Петроград 1917.

Государственное совещание (Стенографический отчет), (С предисловием Я.А.Яковлева), М.-Л., 1930.

Дипломатические беседы А.М.Топчибашева в Стамбуле (записи чрезвычайного посланника и полномочного министра Азербайджанской республики) 1918-1919 гг., Баку 1994.

Ибрагимов Г., *Татары в революции 1905 года* (Пер. с тат. Г.Мухамедовой. Под ред. Г.Ф.Линсцера), Казань 1926.

Исхаков С.М., *Российские мусульмане и революция (весна 1917 г.- лето 1918 г.)*, Москва 2004.

Каспий, 1906, 1 июня.

Каспий, 1907, 6 февраля

Каспий, 1907, 8 февраля

Каспий, 1917, 18 апреля.

Каспий, 1917, 21 апреля.

Каспий, 1917, 24 августа.

Каспий, 1917, 28 ноября.

Кишмишев С.О.. Походы Надир шаха в Герат, Кандагар, Индию и события в Персии после его смерти. Тифлис, 1889.

Милюков П.Н., *Воспоминания*. Москва 1991.

Санкт-Петербургские ведомости, 1905, 22 апреля.

Сеидзаде Д.Б., *Азербайджанские депутаты в Государственной Думе России*, Баку 1991.

Сенюткина О.Н., *Тюркизм как историческое явление (на материалах истории Российской империи 1905-1916 гг.)*, Нижний Новгород 2007.

Тифлисский листок, 1905, 10 сентября.

Тифлисский листок, 1905, 2 ноября.

Топчибашев А.М., *Мусульманская парламентская фракция,* Баку 1907.

Топчибашев А.М., *Письма из Парижа*, Баку 1998.

Усманова Д., *Мусульманские представители в Российском парламенте*, *1906–1916 гг*. Москва, 2005.

Форумы российских мусульман на пороге нового тысячелетия (Под общ. ред. Д. В. Мухетдинова), Издательство Нижегородского исламского медресе “Махинур”, Нижний Новгород 2006.

Cumhuriyetin İlk Başbakanı Fethali Han Hoyski (1875-1920)

Firdovsiyye AHMEDOVA*

(Azerbaycan Türkçesinden aktaran: Şirali MEMMEDOV)

Giriş

Azerbaycan halkının milli uyanışında önemli role sahip münevver ve siyasi seçkinlerin çoğu Rusya'nın ve Avrupa'nın yüksek eğitim kurumlarında yetişmiş insanlardı. Eğitim aldıkları ecnebi ülkelerde ilk cemiyetlerin örgütlenmesinden başlayarak milli matbuat ve tiyatronun oluşumuna kadarki faaliyetleri millet inşası sürecinde yaşanan önemli gelişmelerdir. Genellikle ilk eğitimini medreselerde alan bu insanların Doğu tarihi, edebiyatı, kültürü ve İslam dinine aşinalıkları sonralar benimsedikleri Avrupa kültürü ve düşünce yapısıyla bir bütünlük oluşturmuştur. Eğitim aldıkları muhitin etkisinde kalan bu gençler mensup oldukları halka evrensel düşünce sistemini benimsetmenin ve toplumu millet düzeyine yükseltmenin yollarını aramışlardır.

Çar yönetiminin başlatmak zorunda kaldığı birçok reform sürecine Azerbaycan aydınları da yoğun şekilde katılmışlardı. Aydın kesimin içinde çoğunluğun "cumhuriyet usul-i idaresi" düşüncesini tercih etmesi siyasi manzaranın yeknesaklığı şeklinde yorumlanamaz. Rus devrimlerinin yaşandığı bir ortamda yetişen Müslümanların tercihiyle Osmanlı İmparatorluğu'nda "Genç Türkler Devrimi'nin" etkisi altında olgunlaşan Azerbaycan aydınlarının siyasi bakışları arasında ciddi farklar vardır; keza bu bağlamda "himayeci" yahut "örnek" devletlere yönelik değişik bakış açılarının söz konusu olduğunu belirtebiliriz. O

* Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Devlet İdarecilik Akademisi öğretim üyesi, Doç.Dr.

dönemde kurulan siyasi partiler, özellikle çeşitli basın organları ve neşirler söz konusu politik manzaraya zengin bir görünüm kazandırmıştı. Şubat 1917'de monarşinin yıkılması sonucunda milletleşme sürecini yaşayan toplumlarda siyasi seçkinlerin bakış açılarındaki farklar daha da derinleşmiştir. Bu bağlamda Müslüman aydınların siyasi mücadele yolu ikiye ayrılmıştı: bir taraftan Azerbaycan milli hareketi genişlerken diğer taraftan çeşitli siyasi güçler belli merkezler etrafında bir araya gelmişlerdir. Bu güçlerin her biri Azerbaycan'ın istikbali konusunda farklı bakış açıları ortaya koymuşlardır.

Azerbaycan milli düşüncesinin milli mektep ve basından öteye geçemediği dönemlerde aydınlar faaliyetlerini bu alanlara yöneltmişlerdir. Azerbaycan Cumhuriyeti kurucuları arasında kuvvetli kalem sahiplerinin olması bir rastlantı değildir. Milli aydınlanma yolunu tutan Azerbaycan aydını bir zamanlar "Bir millet kendini tanımadıkça hakkını düşünemez. Tanımak için de milli dil, milli mektep, milli matbuat ve milli edebiyat gerekiyor" şiarıyla öne çıkmışlardır.[1] Bu süreç 1905'ten başlayarak Azerbaycan toplumunda siyasi farklılaşmayla karakterize edilebilir. 1917 yılı Şubat Devrimi sonrası gelişen siyasi farklılaşma resmi, meşru ve profesyonel karakter taşımaya başlamıştır. Azerbaycan'ın entelektüel potansiyelinin belirlediği hedefler uzun yıllar aynı olmuştur. Genellikle dayanışma içinde gelişen bu süreç Şubat Devrimi'ne destek sağlamış, milli, dini, liberal ve sosyalist yönlü hareketlerde yer alan Azerbaycan aydınlarının her biri kendi programlarının gerçekleşeceğine inanmışlardır.

Cumhuriyet yönetim biçimi konusunda dayanışma sergileyen güçler, Rusya'nın siyasi istikbalini belirleyecek Kurucu Meclis seçimlerine iştirak ederek amaçlarına ulaşacaklarını düşünüyorlardı. Azerbaycan entelektüelleri Şubat Devrimi'ne kadarki süreçte milli kültür ve dilin serbestçe gelişimine yönelik taleplerde bulunmuşlardır. Mart 1917'den itibaren artık Rusya sınırları içerisinde Azerbaycan'a mahalli muhtariyet verilmesi düşüncesi öne çıkmaya başlamıştır. Aynı yılın nisan ayından "Azerbaycan'ın muhtariyeti" düşüncesi toplumsal bir statü kazanmıştır. Azerbaycan milli hareketinin önderleri 1918'den itibaren yeni bir dönem başlatmışlardır. Rusya Kurucu Meclisi'ne seçilen temsilciler arasında Azerbaycan'ın siyasi seçkin ve aydınları da yer almıştır. Onların Şubat 1918'de oluşturulan Transkafkasya Seymindeki faaliyetleri devlet deneyimi kazanmak bakımından önemli bir süreçti. Bu süreç aynı zamanda Azerbaycan'ın istikbalinin Osmanlı Devleti'yle birlikte belirlenmesi açısından da önemliydi. Genellikle Avrupa eğitimi alan, aydın kesime mensup, ayrıca meslek hayatlarında başarılı olan bu kesimin bir araya gelmesi ve milli meselelerde dayanışma sergilemesi devlet inşasına götüren mesafeyi daha da kısaltmıştır.

1 F. Əhmədova, *Nəriman Nərimanov*, *İdeal və gerçəklik*, "Elm və həyat", Bakı 1998, s. 35.

Azerbaycan milli devletinin inşa süreci son derece zorlu ve ağır koşullarda ilerlemiştir. Bu sürece öncülük edenler milli aydınlardı. Bir zamanlar basında öne sürülen düşüncelerin gerçeğe dönüştürülmesi için bir fırsat doğmuştur. *İkbal* gazetesinin güçlü kalem sahiplerinden Abdullah Şaik, Senetüllah Eynullayev-İbrahimov, Seyid Hüseyin, Mehmet Emin Resulzade, Neriman Nerimanov, Muhammed Hadi ve diğer aydınlar ortak bir hedef ekseninde bir araya gelerek milli istiklal mefkûresinin doğmasına hizmet etmişlerdir. Bu mücadele ilerleyen tarihlerde *Yeni İkbal* ve *Açık Söz* gazetelerinde devam ettirilmiştir. *İkbal* gazetesinin naşir ve muharrirlerinin birçoğu sonradan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurucuları arasında yer almıştır.[2]

Azerbaycan Cumhuriyeti parlamentosu ve hükûmet üyeleri arasında siyasi vizyonu ve yönetim yeteneği bakımından kendini ispatlamış şahsiyetler az değildi. İlk üç hükûmette başkanlık etmiş Fethali Han Hoyski "milletin hakkı, istiklali, hürriyeti" şiarını kendine ilke edinmiş bir liderdi.[3] Fethali Han'ın Rusya çapındaki faaliyetleri Devlet Duması vekilliği döneminden başlar. Rusya Müslümanlarının haklarına ilişkin talepler ileri sürmesi, etnik ve dini gerekçelerle yurttaşların siyasi ve medeni haklarının sınırlandırılmasını öngören kanunun feshini öngören yeni kanun tasarısını imzalaması Fethali Han'ın misyonunun imparatorluğun siyasi kürsüsüne taşınması şeklinde karakterize edilebilir. Duma vekilliğinin sona ermesine rağmen Fethali Han'ın takip ettiği siyasi çizgi sonraki dönemde mesleki ve içtimaî faaliyetlerinin karakterini belirlemiştir. Bu ilke ve değerler Fethali Han Hoyski'ye daha yüce bir ülkü uğruna mücadele yolunda kararlılık kazandırmıştır. Sonunda Fethali Han Hoyski Azerbaycan istiklalinin ilanı sırasında önemli bir şahsiyet olarak öne çıkmış, peş peşe üç hükûmetin başkanı olmuş, ayrıca birçok stratejik alanda bakanlık görevini üstlenmiştir. Hayatının sonuna kadar Azerbaycan devleti ve istiklali yolunda kararlı tutum sergileyen Fethali Han Hoyski Azerbaycan'a modern yönetim kültürünü miras bırakan devlet adamlarındandır.

1. Milli İstiklal Hareketi Öncesi Faaliyetleri

Milli terakki ve istiklal mücadelesinin önemli figürlerinden olan Fethali Han Hoyski; Hoy hanlarının soyundandır. Hoy hanları Dünbülü nesline mensuplardı.[4] Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre Tebriz ve Hoy hanlıklarının temelini Dünbülü aşiretinin reisleri atmıştır. Hoy'da 15. yüzyıldan 19. yüzyılın ortalarına kadar hakimiyet Dümbülü aşiretine mahsustu. 1786'da Hoy hanlığında iktidar

2 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, İki cilddə, II cild, "Lider" nəşriyyatı, Bakı 2005, s.39.

3 *Fətəli Xan Xoyski: həyat və fəaliyyəti (sənəd və materiallar),* "Azərbaycan" nəşriyyatı, Bakı 1998, s.118.

4 *Azərbaycan Tarixi Şəcərə Cəmiyyətinin Xəbərləri*, Dördüncü Buraxılış. Bakı, 2003, s. 35.

gelen Caferkulu Han[5] 1804'te Rusya'nın tebaası olmayı kabul etmiş, 1806-1814 yıllarında Nuha (Şeki) Hanı tahtına oturmuştur. Caferkulu Han'ın soy devamcıları genellikle Hoyski soyadını taşımışlardır. Fethali Han'ın babası Hoyskilerin ünlü ismi, Rus ordusunda tümgeneral rütbesine terfi etmiş İskender Han Kelbali Han oğlu idi.

Fethali Han Hoyski 7 Aralık 1875'te Şeki şehrinde doğmuş, önce Yelizavetpol (Gence) klasik gimnazyumunu, 1897'de de Moskova Devlet Üniversitesi Hukuk Fakültesini birincilikle bitirmiştir. Aynı yılda Gence Bölge Mahkemesinde çalışmaya başlayan Hoyski sonraki yıllarda Kutaisi bölge ve kaza mahkemelerinde, Zugdidi sulh mahkemesinde çalışmış, ardından baş müşavir olarak atanmıştır. 1904'te "kolej asessorü" olarak göreve başlayan Hoyski 1907 yılına kadar Yekaterinodar (Krasnodar) Bölge Mahkemesinde savcı yardımcısı olarak devam etmiştir. Keza o dönemde bu makamlarda bulunanlar kendi diyarında görev yapamazlardı.[6] Fethali Hoyski 16-21 Ağustos 1906 tarihinde Nijni Novgorod'da yapılmış Rusya Müslümanlarının III. Kurultayında "İttifak-ı Müslimin" örgütünün ekonomi ve hukuk komisyonları üyesiydi.[7] Fethali'nin düşüncelerinin şekillenmesinde Gence muhitinin, ayrıca mesleki faaliyeti sırasında devlet dairelerinde Rus ve Hristiyanlar dışındaki tebaaya karşı yürütülen ayrımcılık politikasının etkisi büyüktü.

Fethali Han Hoyski'nin biyografisini iki döneme ayırabiliriz mümkündür: Milli istiklal hareketi öncesi dönem ve harekete katıldıktan sonraki dönem. İlk dönemi de üç aşamaya ayırabiliriz: eğitim yılları, mesleki faaliyeti dönemi ve Devlet Duması'nda mebus olduğu dönem. Mebusluk dönemi fazla uzun sürmese de Fethali Han'a mesleki görev ve devlet hizmetleri bakımından önemli deneyim kazandırmıştır. Hükûmetin yürüttüğü ayrımcılık ve göç politikalarına karşı sert konuşmalar yapan Fethali Han'a, Duma'ya seçildikten iki hafta sonra "Müslüman Meclis Grubu" adına konuşma yetkisi verilmişti.[8] Fethali Han Hoyski 2 Nisan 1907 tarihinde Devlet Duması'nda yaptığı konuşmasında Rusya nüfusunun 20 milyonluk kısmını oluşturan Müslümanların tarım sorununu gündeme getirmiş, devletin göç politikası sert bir dille eleştirmiş, Ruslaştırma siyasetinin fesatlarını gözler önüne sermiştir:

> "Şayet siz Kafkasya'da göçmen çocukları arasında ölüm hallerinin arttığından haberdar olsaydınız, göçmen için göçün sadece mutsuzluk, sadece ekonomik iflas olduğu kanısına varırdınız... Bu düşünce devletin

5 *Azərbaycan Tarixi Şəcərə...,* s. 38.

6 Seyidzadə, *Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar,* OKA ofset, Bakı, 2004, s. 20.

7 Seyidzadə, s. 107.

8 *Fətəli Xan Xoyski: Həyat və fəaliyyəti..*, s. 79.

> belirli ve çeşitli bölgelerinin Ruslaştırılmasına hizmet ediyor. Bakın! Esasında göçün temel amacı göçmenlerin çıkarları değil, işte budur. Son zamanlar göçler genellikle Kafkasya'ya, Türkistan topraklarına ve Kırgızların bulunduğu bozkır vilayetlerine yönelik yaşanmıştır. İşte bunlar, tüm kitlelerin ve binlerle halkın göç ettirildiği başlıca mıntıkalardır. Burada Müslüman veya diğer ahaliyi Rus ahali içinde asimile etmek, diğer bir ifadeyle onları Ruslaştırma öngörülmüştür."[9]

Fethali Han Hoyski toprak sorunu çözülene kadar göçün durdurulması, Kafkasya'nın doğusunda ve Türkistan'da hayati önem arz eden su sorunu ve hayvancılıkla uğraşanlara ilave toprak tashih edilmesi konusunun bir an önce çözüme kavuşturulması gerektiğini vurgulamıştır:

> "Kafkasya'nın Doğu kısmında veya Türkistan'da insanlara ne kadar toprak verseniz de su sorunu çözülmediği sürece bunun hiç bir önemi olmayacaktır. Bu yerlerin en hayati ve en önemli sorunu su sorunudur... Müslüman grubunun noktayı nazarınca toprak sorunu çözülene kadar göçün durdurulması gerekiyor." [10]

Fethali Han Hoyski Devlet Duması'nın Müslüman Fraksiyonu Bürosunun, aynı zamanda Dumanın ikinci şubesinin altı (ekonomik, hukuk, milli ve dini eşitlik ve diğerleri) komisyonunun üyesiydi.[11] Mart 1907'de Müslümanların parlamentodaki fraksiyonu parçalanmaya başlamış, kendilerini "sol eğilimlilerin Genç Tatar partisine" ait gören F. Hoyski ve H. Hasmemmedov fraksiyonun programını "zenginler ve soylular için" program olarak nitelemişlerdir.[12] F. Hoyski, M. Mahmudov ve H. Hasmemmedov harbiye bakanından Kafkasya Seyyar Askeri Mahkemesi tarafından idam cezasına çarpıtılmış mahkumların cezalarının hafifletilmesi talebini içeren resmi dilekçe sunmuşlardı; fakat bu dilekçeye olumlu yanıt verilmemiştir.[13]

Fethali Han, Yelizavetpol Genel Valisinin şehir ahalisine karşı kanunsuz hareketlerini eleştirmiş,[14] II. Devlet Duması'nın feshedilmesinden dört gün önce 29 Mayıs 1907'de yaptığı konuşmada yerel mahkemelerin yeniden oluşturulmasıyla ilgili yasa tasarısına kesin itirazını bildirerek şöyle demiştir: "Biz, ücraların nüfusu için, her zaman belliydi ki, bizim bürokratik esaslarla teşkil

9 Seyidzadə, s. 232-233.

10 Seyidzadə, s. 234.

11 Seyidzadə, s. 107, 153, 159, 163.

12 Seyidzadə, s. 162-163.

13 Seyidzadə, s. 164.

14 Seyidzadə, ss. 244-245.

edilmiş hükûmetimiz hiçbir zaman ücraları dikkate almamıştır: o,[15] ücraları sömürü aracı olarak görüyordur."[16] Fethali Han yerel yönetim birimlerinin olmaması dolayısıyla ücralarda sulh hakimi seçimlerinin yapılamamasına karşı, hukuk ve mantığa dayalı deliller ileri sürerek eleştirilerde bulunmuştur.[17] Merkezî bölgelere nazaran ücra bölgelerde daha yüksek vergi oranlarının belirlendiği, buna karşılık zaruri reformların merkez bölgelerde uygulanması, benzeri reformların ücra bölgelerde askıya alınmasına yönelik Çar yönetiminin politikaları Hoyski tarafından şiddetle eleştirilmiştir. Ücralarda yerel mahkeme seçimlerine konulan sınırlamalara itiraz sesini yükselten Fethali Han resmi görüşünü yazılı olarak da sunmuştur. Fethali Han milli ve dini ayrımcılık ekseninde siyasi ve sivil hakları sınırlayan kanunların kaldırılması için Devlet Duması'na sunulan yasa tasarısına imza atan yüz yetmiş üç vekilden biriydi.[18] Devlet Duması'nın feshinden sonra hukukçu olarak çalışmalarına devam eden Fethali Han önce Gence Bölge Mahkemesine, ardından Tiflis Mahkeme Odasına yeminli jüri üyesi olarak seçilmiştir.

Fethali Han'ın hayat ve faaliyetlerinin Bakü dönemi 1913 yılından başlamıştır; şehir bölge mahkemesinde yeminli jüri üyesi, aynı zamanda Bakü Şehir İdaresi Hukuk Bürosunda hukuk danışmanı olarak görevde bulunduğu sırada tanınmaya başlamıştır. Şehrin sosyal yaşamında ve hayır kurumlarının faaliyetlerinde yer aldığı için kısa sürede sosyal konumunu belirlemiş, hiçbir partiye üye olmamasına rağmen monarşinin yıkılmasının hemen ardından siyasi mücadelenin ön saflarında yer almıştır. Geçici Hükûmet döneminde Devlet Duması Yönetim Kurulu oluşturulduğu zaman kurul başkanına ve Müslüman Fraksiyonu Başkanına Bakü şehrinin otuz Müslüman örgütü adına gönderilen ve yeni devlet sisteminin desteklediği telgrafı Fethali Han Hoyski Nevruz Bayramı günü Bakü Müslüman Hayriye Cemiyetinin düzenlediği ziyafette okumuştur.[19] Fethali Han dört yıl devam eden süre zarfında 1917'de Bakü Müslüman Milli Şurası Yürütme Komitesi üyeliğine seçilmiş, Kafkasya Müslümanlarının Bakü Kurultayının teşkilinde önemli rol oynamıştır. Fethali Han'ın hayatının parlak sayfalardan biri Bakü Şehir Duması başkanı makamına seçilmesidir. On binden fazla oy alan Müslüman Blokunu temsilen Duma Başkanı olarak seçilmesi dönemin siyasi muhitinde Fethali Han Hoyski'nin ne kadar önemli bir şahsiyet olduğunu göstermektedir. Cumhuriyet liderlerinin Gence ve Bakü kanatlarının etki faktörü analiz edildiğinde Gence'nin henüz başkent olmadığı, Gence'deki içtimai ve siyasi

15 hükûmet

16 *Fətəli Xan Xoyski: Həyat və fəaliyyəti...*, s. 90; Seyidzadə, s. 245.

17 Seyidzadə, s. 245-249.

18 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, II cild, s. 24; Seyidzadə, s. 168.

19 Seyidzadə, s. 213.

muhitin pek kuvvetli olmadığı bir ortamda yeteri kadar potansiyele sahip Bakü'deki Müslüman güçler arasından genç Bakülü, aslen Genceli Fethali Han Hoyski'nin Şehir Duması Başkanı görevine seçilmesi önemli bir olaydı. Onun başkanlığı döneminde Bakü Şehir Duması iktidarı şiddet, baskı, kıyım ve çatışma yoluyla ele geçirmeği başaran Bakü Sovyeti'nin tek rakibiydi. Bu husus Fethali Han'ın liderlik yeteneğinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bakü Halk Komiserleri Sovyeti Başkanı S. Şaumyan 1918 yılı mayıs ayında V. Lenin'e gönderdiği telgrafta "hain" olarak nitelediği "Hoyskilere" karşı silahlı mücadeleyi tercih edeceklerini yazmıştır.[20]

Fethali Han Hoyski'nin siyasi yaşamının önemli bir dönemi Transkafkasya Seymindeki faaliyetleriyle ilgilidir. Seymin Müslüman fraksiyonunun üyesi olarak Fethali Han Güney Kafkasya, Azerbaycan ve Bakü'de meydana gelen olayların gidişatında her geçen gün vatanının bağımsızlığı yolunda bir adım daha atıyordu. Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlığı meselesinin müzakeresinde sırada Seymde konuşma yapan Hoyski Müsavat grubu ve tarafsızların fikirlerini analiz etmiş, kapsamlı bir konuşma yaparak Güney Kafkasya'nın bağımsızlığının ilan edilmesinin tek çözüm olduğunu vurgulamıştır.[21] Hoyski, Trabzon görüşmelerinin gidişatını, tüm ihtimalleri ciddiyetle dikkate alarak analiz etmiştir. Kafkasya Türkleri ve Kuzey Kafkasya Dağlıları temsilcilerinden ibaret karma komisyonun kurulmasına karar verildiği sırada Azerbaycan delegasyonu temsil eden üç kişiden biri Fethali Han Hosyki idi.[22] 4 Nisan 1918 tarihinde Seymin Müslüman fraksiyonlarının ortak toplantısı F. Hoyski ve H. Hasmemmedov'un konuşmalarıyla açılmıştı. Almanya'nın İran'daki eski konsolosu, Tiflis Üniversitesi profesörü Shreyder'le görüştükten sonra Seym üyelerine bilgi vermiştir. Almanya'nın Doğu politikasında Güney Kafkasya'nın yerini belirlemeğe çalışan Seym üyelerinin endişe duydukları temel sorun Bakü'de Bolşeviklerin Taşnaklarla beraber Azerbaycan halkına/ Müslümanlara karşı işledikleri katliamlardı. Albay Knez Magalov komutasındaki birliklerin Hacıkabul istasyonundaki yenilgisiyle ilgili gönderilen telgrafın akabinde Seymin Müslüman fraksiyonu 7 Nisan 1918 tarihinde acil toplantı yapmış, gergin ortamda devam eden müzakerelerde Fethali Han Trabzon delegasyonu başkanıyla görüşmelere umut ettiğini bildirerek acil önlemler alınmasını önermiş, belirli kişilerin sahaya gönderilmesinin önemine vurgu yapmış, diğer konuşmacıların bu konudaki önerilerini desteklemiştir**.** 7 Nisan 1918 tarihinde F. Hoyski "Doğu Kafkasya'nın bağımsızlığının ilan edilmesinin mümkünlüğü" konusunu gündeme taşımıştır.[23]

---

20 *Ст. Шаумян. Письма. 1896-1918*, Ереван, 1959, с. 79.

21 *Fətəli Xan Xoyski: Həyat və fəaliyyəti..*, s. 97.

22 *Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyası və Azərbaycan Milli Şurası iclaslarının protokolları. 1918-ci il*, "Adiloğlu" nəşriyyatı, Bakı 2006 s. 76.

23 *Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyası...,* 2006, s. 91.

Seymdeki faaliyeti F. Hoyski'ye kararlı, çevik, somut, gerçekçi ve pratik yeteneklerini sergileme fırsatı vermişti. Fethali Han Menşeviklerin farklı tutumundan duyduğu rahatsızlığı dile getirmiş, Transkafkasya'nın bağımsızlığının ilan edilmesine paralel olarak hudutlarının belirtilmesi konusunda ısrar etmiştir. Bağımsız Transkafkasya Federal Cumhuriyeti ilan edildiğinde, 26 Nisan 1918 tarihinde kurulan hükûmette Fethali Han Hoyski eğitim bakanı olarak atanmıştır. Kısa süreli faaliyeti döneminde Fethali Han Tiflis'te açılması planlanan Avrupa tipli üniversitenin Bakü'de açılmasını önermiştir. Bakü Devlet Üniversitesi'nin ilk rektörü Prof. V. İ. Razumovski bu olayla ilgili şöyle yazıyordu:

> "Kafkasya, Transkafkasya Cumhuriyeti olarak Rusya'dan ayrıldı, Gürcülerden, Ermenilerden ve Türklerden oluşan karma bir hükûmet kuruldu. Halk Eğitimi Bakanı Bakülü Han Hoyski oldu. Bu hükûmete Tiflis'te "Rus Üniversitesi'nin kurulması için yaptığımız çalışmayı hükûmetin kullanması için önerdik. Bakan [Han Hoyski] bizi dinledi, Kafkasya'da Rus Üniversitesi'nin tesis edilmesi fikrine olumlu baktı, fakat sordu: "Peki neden Tiflis? Tiflis'te Politeknikum var, şimdi de Gürcü Üniversitesi... Belki üniversiteyi Bakü'de açmak daha isabetli olur." O bizim bilgi mektubumuzu incelemek için aldı ve önerimizle ilgili Bakanlar Kurulunu bilgilendireceğini vadetti."[24]

Fakat hükûmet bu konuyla uğraşacak fırsat bulamamıştır. Şunu da belirtelim ki sonradan Fethali Han Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde Bakü'de üniversite açılması sürecinde önemli rol oynamıştır.

Müslüman fraksiyonunun 6 Mayıs 1918 tarihli toplantısında, Bakü ve Yelizavetpol vilayetlerindeki kritik durum müzakere edilmişti. Fethali Han Seym üyesi olmadan önce bu toplantıya Transkafkasya Merkezî Müslüman Şurası üyesi olarak katılmış, son derece etkili bir konuşma yaparak Taşnaksütyun Partisi'nin Seym fraksiyonunun temsilcilerinin Bakü'ye ilişkin şartlarını "küstah öneri" olarak nitelemiş, Taşnaklara karşı birtakım şartlar ileri sürmeyi önermiştir: "Bakü'de iktidarın Müslümanlara verilmesi, bu iktidarı savunmak için Müslüman askeri birliklerinin Bakü'ye girmesi ve terk-i silah edilen Ermeni askeri birliklerinin tahliyesi." Fethali Han Hoyski'nin önerisi oy birliğiyle kabul edilmiştir.[25]

Güney Kafkasya'da siyasi durumun aniden değişmesi üzerine 16 Mayıs 1918 tarihinde toplanan Transkafkasya Merkezî Müslüman Şurası Batum'a gönderilecek yeni delegasyona Fethali Han Hoyski'nin katılmasını önermiştir.

---

24 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, I cild, s. 200-201.

25 *Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyası...,* s. 104.

Seymin tüm Müslüman fraksiyonlarının 25 Mayıs akşamı yapılan toplantısına Fethali Han Hoyski iştirak etmiştir. Mayısın sonuncu haftasında yapılan Müslüman fraksiyonu ve Milli Şura toplantılarında Fethali Han inisiyatif üstlenmiş, Azerbaycan halkının istikbalinin tayin edilmesiyle ilgili kararların alınmasında önemli rol oynamıştır. Bu kararların belirlenmesi, kabul edilmesi Batum'da bulunan delegasyon dahil Müslüman fraksiyonunun üyeleri tarafından gerçekleştirilse de kararların kabulüyle ilgili Seym başkanlığıyla müzakerelerin yürütülmesi görevi Fethali Han'a havale edilmiştir. Bu anlamda Seymin Müslüman fraksiyonunun 25 Mayıs 1918 tarihli akşam toplantısında Fethali Han yoğun mesai harcamıştır. Toplantı başkanı olarak Fethali Han'a, Seym Başkanı Çheidze ile 26 Mayıs 1918 tarihli toplantının gündemini belirlemek ve Batum'da bulunan Azerbaycan delegasyonuyla acil görüşme görevi verilmişti. Görevlerini yerine getiren Fethali Han Seym Başkanına, Gürcü liderlere, Gürcistan bağımsızlığını ilan edeceği takdirde Azerbaycan Türklerinin de uygun karar alacaklarını söylemiştir.[26]

2. Azerbaycan'ın İstiklali ve Fethali Han Hoyski'nin Faaliyetleri

27 Mayıs 1918'de Seym eski üyeleri olarak toplanan Müslüman/Azerbaycanlı mebuslarının halkın istikbalini belirleyecek bir karar vermeleri gerekiyordu. Transkafkasya Seyminin tüm eski Müslüman üyeleri Transkafkasya Müslümanlarının geçici milli şurasının kurulduğunu ilan etmiş, Fethali Han Hoyski'yi oybirliği ile yürütme organına başkan seçmişlerdir. Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilan edilmesinde sağduyulu tutum sergileyen Fethali Han, devletlerle barış görüşmeleri yapılması için tam yetkili bir hükûmetin kurulmasından yanaydı. Yoğun müzakereler sonrası Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan eden "İstiklal Beyannamesi" yayımlanmış, hükûmeti kurma görevi Fethali Han Hoyski'ye havale edilmiştir. Bir saatlik aradan sonra Fethali Han yeni kurulacak hükûmetle ilgili bir konuşma yapmıştır. Azerbaycan'ın İstiklal Beyannamesi'ni imzalayan, toplamda üç hükûmete başkanlık eden, aynı zamanda ilk başbakan görevini üstlenen Fethali Han Hoyski'nin faaliyetlerinin mazmunu Doğu dünyasında ilk cumhuriyetin kuruluş süreciyle örtüşmektedir. Birinci Geçici Hükûmet kabinesinde "Reis-i Vükelâ ve Dâhiliye Nazırı" görevinde bulunan Fethali Han toprakları işgal altında kalan, ordu, maliye ve başkentten yoksun, ülke sınırları dışında ilan edilen bir devletin hükûmet başkanıydı. Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilan edilmesiyle ilgili telgrafı Tiflis'ten göndermekte zorlanan Başbakan telgrafın Rusça ve Fransızca metinlerini Batum'dan radyo ile İstanbul'a, oradan da diğer yerlere duyurulması için Dışişleri Bakanı M. H. Hacınski'ye

26 *Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyası..,* s. 113.

göndermiştir.[27] İstiklalin ilanı konusunda dünyanın önemli merkezlerine 30 Mayıs 1918'de radyogram gönderme şerefi hükûmet başkanı Fethali Han Hoyski'ye nasip olmuştur. Hükûmet geçici olarak Gence şehrine taşındığı sırada ciddi bir krizle karşılaşmıştır. Milli Şuranın 17 Haziran 1918 tarihli gizli toplantısında Fethali Han bir konuşma yaparak hükûmetin istifasını sunmuş, fakat Milli Şura hükûmet kurma görevini yeniden kendisine vermiştir. Fethali Han Hoyski "ülkenin hükûmetsiz kalamayacağını" düşünerek yeni bir hükûmet kurmuştu. Başbakan olmakla birlikte kendisi ikinci kabinede adalet bakanı görevini de üstlenmiştir. M. E. Resulzade tüm tarihi sorumluluk yükünün Fethali Han Hoyski hükûmetinin omuzlarında olduğunu belirterek onun nasıl bir misyon üstlendiğini vurgulamıştır. En isabetli benzetmeyi ise Üzeyir Bey yapmıştır:

> "Yeni vücuda gelmiş Azerbaycan hükûmetinin ilk başbakanı olmakla Azerbaycan tarihinde önemli yeri olan Fethali Han hazretleri bu yeni devletin vaziyetini tahta parçalarından yapılmış gemiye benzetiyor ki böyle fırtınalı bir günde derya üzerinde her saat, her an dağa taşa çarpılıp dağılmak tehlikesi karşısında kalmış, bütün umudunu kaptanın istidat ve maharetine bağlamıştır... Bu zayıf gemiyi bu fırtınalı günde bu dağın, bu taşın arasından sağ salim geçirmek ve kurtuluş limanına çıkarmak gibi sorumluluğu Fethali Han hazretleri üstlenmeyi kabul etti ve gemisini son kemal-i ihtiyat ve ihtimal ile sahil-i necata çıkarmakla fırtına sakin olana kadar dağa ve taşa vurmayıp bunların arasıyla geçirmekte büyük ustalık ve maharet sergiledi."[28]

Ağır siyasi, sosyal ve ekonomik şartlar altında bulunan bir ülkeyi yönetmek son derece zordu. Yürütme erkinin yanı sıra yasama yetkisi de Fethali Han hükûmetine devredilmiştir. Tüm iktidarı elinde bulunduran hükûmetin en geç altı ay içinde kurucu meclisi toplaması gerekiyordu. Hükûmet bu süre zarfında ülke istiklalini ve siyasi hürriyetleri feshedemez, tarım ve diğer mühim inkılabî önemi haiz kanunları değiştiremezdi. [29]

Milli devlet inşasında ilklere imza atmak şerefi çoğunlukla Fethali Han'a nasip olmuştur. Yapısal çalışmalarından güncel ihtiyaçların karşılanmasına kadar her türlü vazifeyi üstlenen hükûmet stratejik kararlarıyla cesur başlangıç yapmıştır. Hükûmetin en önemli görevi Bakü'nün kurtuluşu olduğu için ilk karar 19 Haziran 1918 tarihli sıkıyönetim kararıydı. Ordu oluşturulmaya başlanmış, askerlik hizmetine ilişkin kanun kabul edilmiş, Türkçe resmi dil olarak belirlenmiş, tarihi adların geri verilmesine başlanmış ve eğitim kurumlarının millileştirilmesiyle ilgili

27 Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi, f. 970, liste 1, dosya 4, v. 1-2.

28 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, II cild, s. 26.

29 *Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyası..,* s. 151,152.

kanun çıkarılmıştır. O dönemde Olağanüstü Soruşturma Komisyonunun kurulmasıyla ilgili karar büyük stratejik önemi haiz bir gelişmeydi. 15 Haziran 1918 tarihinde kurulan komisyonun görevi Büyük Harp yıllarında Transkafkasya'da Müslümanların uğradıkları katliamları araştırmaktı. Hükûmet mali sorunların aşılması için yollar ararken Fethali Han İstanbul'da bulunan M. E. Resulzade ile yazışarak Türkiye'de Azerbaycan parasının basılması meselesinin ivedilikle çözülmesini sağlamıştır. Fethali Han hükûmet başkanı olarak Bakü'nün kurtuluşu için tüm güçleri seferber etmiş, Kafkas İslam Ordusunun yanı sıra Azerbaycan hükûmeti de bu konuda yoğun mesai harcamıştır. Fethali Han savaş durumunu yakından izlerken diplomatik girişimleri sürdürmüş, İstanbul'da bulunan M. E. Resulzade'ye gönderdiği mektuplarda Bakü'nün kurtuluşu meselesinin önemini defalarca vurgulamıştır. Fethali Han hükûmetinin önemli kararlarından biri de Azerbaycan'ın çıkarlarının uluslararası düzeyde savunmak amacıyla A. Topçubaşov'un Türkiye'ye gönderilmesiydi. Azerbaycan istikbaliyle ilgili stratejik kararların kabul edilmesinde Fethali Han ilkesel tutum sergilemiştir. Fethali Han, uluslararası alanda tek müttefiki olan Osmanlı Devleti ile yakın ilişkiler içinde olmasına rağmen Türk komutanlığının Azerbaycan'ın içişlerine müdahale etmesine itiraz etmiş, cumhuriyetin bağımsızlığını korumayı temel görev olarak görmüştür. Bakü'nün kurtuluşuna ilişkin açıklamaları Fethali Han'ın Azerbaycan halkının istikbaliyle ilgili tutumunun açık göstergesidir:

> "Bizlerin de yaşamak, azat yaşamak hakkımız vardır. Ne zırhlı araç, hidroplan, kanonerka, dikenli tel, mayın ve diğer teknik tesisatlar ne İngilizler ve uzantıları, ne de her hangi bir kuvvet tarihin tabii gidişatını durdurabildi. Onların elli binlik orduya ve askeri tesisatlara sahip olmalarına rağmen, küçük kuvvetlerin hamlesine dayanamayıp Bakü'yü terk etmeleri kendi refahını ve saadetini başkasının felaketi ve bedbahtlığı üzerinde kurmaya çalışanlar için ibret dersi olmalıdır."[30]

Bakü'ye taşındıktan sonra Hoyski hükûmeti sosyal, siyasi, ekonomik ve kültürel alanlardaki çalışmalarını hızlandırarak önemli kararlar almıştır. 6 Ekim 1918 tarihinde kabine değişikliği yapılmış, Bakü'nün kurtuluşuyla ilgili 15 Eylül 1918 tarihli telgrafı imzalamak gururunu yaşama sevinci uzun sürememiş, Azerbaycan hükûmeti yeni tehlikeyle karşı karşıya kalmıştır. Ülke bütünlüğü tam olarak sağlanmadan uluslararası alanda yaşanan gelişmeler Azerbaycan'ı zorlu bir sürece sokmuştur; Osmanlı Devleti mağlup taraf olarak Mondros Mütarekesini imzalamak mecburiyetinde kalmıştır. Mütareke şartları gereği Türk ordusu Güney Kafkasya'dan çekilecek, Bakü'nün işgaline itiraz etmeyecektir. Azerbaycan İngilizlerin etki alanına dahil edilecektir. General Thompson komutasında Bakü'ye

30 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, II cild, Bakı, 2005, s. 26.

giren İngiliz ordusu ilk günden Azerbaycan iktidarına karşı ön yargılı tutum sergilemiştir. Başarılı bir siyasetçi, diplomat ve devlet adamı olarak Fethali Han Hoyski başkanlığındaki hükûmet kısa sürede İngiliz komutanlığıyla iş birliği tesis etmiş, Azerbaycan iktidarının meşruiyetini kabul ettirmeye yönelik önemli kararlar almıştır. Azerbaycan'ın "Türk entrikası sonucunda kurulmuş devlet" olmadığının kanıtı olarak 9 Kasım 1918 tarihinde Fethali Han Hoyski'nin önerisiyle hükûmet üç renkli devlet bayrağını kabul etmiş, ABD Başkanı Woodrow Wilson'a, Azerbaycan'ın bağımsızlığının dünya devletleri tarafından tanınmasına yardım etmesi talebiyle telgraf gönderilmiştir. Hükûmet Meclis-i Mebusanın (parlamentonun) toplanması için komisyon kurmuş, daha sonra bu görev yeniden faaliyete başlayan Azerbaycan Milli Şurasına devredilmiştir. Fethali Han "milli parlamentonun daveti münasebetiyle" ve Milli Şuranın Başkanı olması hasebiyle M. E. Resulzade'ye şöyle yazıyordu: "Meclis-i Millinin vakt-i muayyende toplanmasına sa'y etmenizi rica ediyorum."[31] Milli Şuranın 16 Kasım 1918 tarihli ilk toplantısında konuşma yapan Fethali Han durumu derli toplu analiz ederek şöyle bir çağrıda bulunmuştur: "Hükûmet ve bizler eminiz ki, bağımsızlık ne kadar zor elde edilen ve fazla kurban talep edip müşkülat çıkaran bir emir olsa da müttehiden çalışırsak müşküller sehlolur."[32] 19 Kasım 1918'de Milli Şura Azerbaycan parlamentosunun teşkiline ilişkin hükûmetin yasa tasarısını onaylamıştır. Azerbaycan parlamentosunun açılması için Fethali Han Hoyski Rus Milli Komitesi, Ermeni Milli Şurası ve General Thompson'la sürekli görüşmeler yapmıştır. Görüşmelerin gidişatıyla ilgili Azerbaycan Milli Şurasının toplantılarında bilgi verdiği sırada Fethali Han Azerbaycan parlamentosunun açılacağı günü de belirlemiştir. 3 Aralık 1918 tarihi Hazreti Muhammed'in (s.a.v.) vefat gününe rastladığı için Fethali Han parlamentonun açılış gününü 7 Aralık gününe ertelemeyi önermiştir.[33] Thompson'la görüşmesinin detaylarını anlatan Fethali Han Hoyski İngiliz komutanın Azerbaycan'a karşı pozitif tutumunu, hükûmetin içişlerine karışmama konusunda söz verdiğini ve hükûmetin girişimlerini desteklemeye hazır olduğunu bildirmiştir. Azerbaycan adlı bir devleti tanımak istemeyen Thompson bir ay sonra tutumunu değişmiş, 28 Aralık günü Fethali Han Hoyski hükûmetini Azerbaycan'ın tek meşru iktidarı olarak tanımıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin zor süreçten geçtiği günlerde Fethali Han Hoyski; hükûmetinin muvazenesini kaybetmemesi için siyasi iradesini ortaya koyarak kararlılık sergilemiş, bu sayede Büyük Britanya komutanlığıyla ilişkiler verimli iş birliği düzlemine taşınmıştır. Parlamentonun açılışı sırasında hükûmetin faaliyetiyle ilgili rapor sunan Fethali Han milletvekillerine şöyle diyordu:

31 "*Azərbaycan" qəzetində parlament hesabatlari və şərhlər*, I cild, "Qanun", Bakı, 2015, s. 8.

32 *Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyası..,* s. 159.

33 *Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyası..,* s.176

"Şu altı aylık süre zarfında ki hükûmeti yönetmiştir, sizler görüyorsunuz ki, bazı şeyler yeni oluşuyor. Ülke dahilinde hercümerç dışında bir şey yoktu. Hatta polis bile yoktu. Bu yüzden de herkesten fazla polis işlerine dikkat ediyoruz. Şimdi Allah'a şükürler olsun ki, Azerbaycan'ın her tarafında yeteri kadar olmasa da halkın canını, malını savunacak teşkilatımız var. Bu konuda çok şey konuşulabilir. Fakat bu işleri hangi hükûmetin ne zaman yaptığına bakıp olayları bu bağlamda değerlendirmemiz gerekiyor. Tarihi, sabıkası, asker ve hazinesi bulunan hükûmet mi? Yoksa iki günde kurulmuş parasız ve askersiz hükûmet mi? Eğer bu husus dikkate alınırsa, ne kadar zahmetli iş olduğunu göreceksiniz. Demiryolları çalışmıyordu, istasyon dağılmış, vagon falan da yoktu. Memleketin geçimi buna bağlıydı. Şuna binaen hükûmet ona zaman verdi. Şimdi bile mümkün ve gerektiği kadar birçok şeyin bulunmadığı bir gerçektir. Fakat ne kadar olsa Allaha şükür, yazın kışın demiryolları açıldı idare ediliyor. Telgraf yoktu, bir belge göndermek mümkün değildi. Şimdi gücümüz yettiği kadar çalıştık, tamamen olmasa da bazı yerlerde posta, telgraf açılmıştır. Gerekli yerlere telgraf, mektup göndermek mümkündür. Çok önemli konulardan biri de maliye meselesi idi. O olmadan hiçbir iş yapılması mümkün değildi. Hükûmet öyle bir zamanda kuruldu ki, Batum temsilcilerine para göndermek gerekli olduğu halde on bin manat bulunmamış da Tiflis'ten borç aranmıştı... Elbette ki, bu yapılanlar azdı ve üzerimize düşen vazifenin bir zerresiydi. Sadece büyük dalalet şudur ki, hükûmetimiz heder olmuş gibiydi. Zira hürriyet, adalet ve uhuvvet bayrağı taşıyan fırkalar Bakü'yü elimizden almış, bizleri payitahtsız bırakmıştı. Azerbaycan'ın göksü, payitahtının sahibi olan Müslüman milleti katliama maruz kalmıştı. Başbilenler Dağıstan, İran ve Turan'a dağılmışlardı. Şehirde onları bir araya getirecek, bir şeyler yapacak bir adam yoktu. Böyle olduğu halde bu meseleden başkasına fazla ehemmiyet vermek mümkün müydü? (…) Ben nezaretten ayrı ayrı bahsedemeyeceğim. Ancak şunu söylemem gerekiyor ki, o zaman ne mektep vardı ne de adliye idareleri. Hükûmetin dikkat etmesi gerekiyordu. Çünkü adliye olmayınca memleketi polis kuvvetiyle yönetmek zordur (...) önce kafa millileşmeliydi. Şimdi mektepler millileştiler. İlkokullar ve bazı sınıflar millileşmişler, çok sayıda yeni mektepler açılmıştır. Bunun dışında hükûmet elinden geldiği kadar çalışıp yok olmuş adliye idarelerinin süresini uzattı. Şimdi Allah'a şükür, her yerde bulunmasa da çok sayıda adliye idarelerine Türk dili bilen insanlar atanmıştır. Kuvvetimiz [yettiği] kadar vazifemizi ifa ettik. Henüz çok şey yapamadık, ama şunu cüretle söyleyebilirim ki hükûmetin noksanlarıyla birlikte yol gösteren ışıklı yıldızı bu şiar olmuştur: milletin hukuku, istiklali, hürriyeti."[34]

Fethali Han'ın bu konuşmasını Üzeyir Bey Hacıbeyli şöyle karakterize etmiştir: "Fethali Han konuşma yapmıyordu. O, mebus efendilerle dertleşmek

34 *Fətəli Xan Xoyski: Həyat və fəaliyyəti...*, s. 118.

istiyordu, derdini söyleyip şikayet ediyordu. Zannımca Fethali Han'ın şikayeti parlamento çoğunluğunun kabulüne mazhar olmayacak değildir."[35] Fethali Han parlamentonun açılışı dolayısıyla bir kutlama konuşması yapmıştır:

> "Bugün Azerbaycan için öylesine büyük, aziz ve mübarek bir gündür ki böyle bir şey aklımıza gelmez, rüyamıza girmezdi. Bugün öyle bir gündür ki muhtariyeti elinize aldınız, hükûmetin verdiği yetkiye dayanarak sizleri ve sizlerle birlikte kendimizi de kutluyorum."[36]

Hasan Bey Ağayev resmi mektupla istifasını sunan Fethali Han Hoyski'den üçüncü hükûmeti kurmayı rica etmiştir:

> "Parlamento fraksiyonlarının reyini nazara alarak ve zat-ı âliyenin meharet-i siyasilerini ve bu ana dek vatan ve millet uğruna gösterdikleri hüsn-ü hizmet ve fedakarlık böyle mühim ve müşkül mesele için zat-i alilerini davet etmeye mecbur etmesine mebna başvekaleti kabul ve müşterek kabine teşkil etmenizi arzu ederim, efendim!"

Fethali Han Hoyski kendisine gösterilen itimat ve güven dolayısıyla şükranlarını sunarak hükûmeti kurma talebini geri çevirmiş, fakat Hasan Bey 18 Aralık 1918'de başbakanlık görevini kabul etmesi için yeniden müracaatta bulunmuştur:

> "Yeni hükûmetin kurulması için zatıâlilerinize 13 Kanun'da başvuruda bulunduğum mektubuma itiraz cevabı almama rağmen, yeniden millet namına zat-ı âlilerinize rica ediyorum ki vatanın bu ağır zamanında hükûmetin teşkili gibi mesuliyetli bir vazifeden berkenar olmayıp yeni müşterek bir kabine teşkilini uhdenize alınız. Zat-ı âlinizde karar müracaatımı parlamento fraksiyonlarının tümünün muvaffak-ül rey ve müştereken zatıalilerinin namzetliğini kabul edip ve talep etmesi tezyidinden dolayı ricamın kabulü ümidindeyim, efendim!"[37]

Yeni hükûmet kurma çalışmalarına büyük özveriyle başlayan Fethali Han Azerbaycan parlamentosunun dördüncü olağanüstü toplantısında Karabağ ve Zengezur'da Andranik'in silahlı birliklerinin hareketleriyle ilgili bilgi vermiştir:

> "Zengezur olayları yeni bir şey değildir. Bu önceden başlamış bir süreçtir. Burada oturan mebuslara malumdur ki, bir zamanlar bazı Ermeniler tarafından Karabağ'la ilgili bir mesele gündeme getirilmişti. Daha [1918] Temmuz'da Andranik başında bulunduğu eşkıya çetesiyle Revan vilayetinden gelip, Gence vilayetinin sınırlarını geçti. Şunu söylemem

35 "*Azərbaycan" qəzetində parlament..,* s. 88.

36 *Fətəli Xan Xoyski: Həyat və fəaliyyəti..*, s. 112.

37 *Fətəli Xan Xoyski: Həyat və fəaliyyəti..*, s. 45.

> gerekiyor ki, Andranik Türkiye tebaasıdır. O zamanlar Azerbaycan hükûmeti Gence'de bulunduğu sırada Ermeni hükûmetine sormuştu, Andranik sizin yönlendirmenizle mi iş yapıyor, yoksa bu yaptıkları onun kendi girişimleri mi? Kendisinin eşkıya çetesi Ermeni hükûmetine tabi midir yoksa onun hareketleri kişisel girişimleri ve sıradan isyan gibi midir? Ermeni hükûmetinin yanıtı şu oldu ki, Andranik'in Ermeni hükûmetiyle hiç bir ilgisi bulunmamaktadır ve kendisi bir asidir. Ermeni hükûmeti de kovulmasını ve isyanının yatırılmasını[bastırılmasını] istiyor. Fakat gücü yetmediğinden hiçbir şey yapamıyor. Size malumdur ki Andranik [1918]Temmuz'da Zengezur mahalinde büyük katliamlar yaparak çok sayıda köyleri dağıttı, sonunda Şuşa bölgesine geçip Asgeran yolunu kapattı. O zaman büyük felaketler yaşanıyordu. Fakat Azerbaycan hükûmetinin askeri kuvveleri sadece Bakü sorunuyla uğraşıyordu. Bu nedenle sadece Gence'den iki kere Müslüman ve Ermeni delegasyonu gönderildi. Fakat bundan da bir sonuç alınmadı. Andranik kendi işine devam etti. Eylül'de Bakü istila edildikten sonra hükûmet buraya taşındı ve derhal bu konuya eğildi. Andranik sorununun bitirilmesini kendisine borç bildi. Bu yüzden de Ermeni çetelerine karşılık bir miktar askeri birlik gönderdi. Ordularımız savaş sonucunda Andranik'i Asgerandan çıkardı, Şuşa bölgesinden ve Zengezur vilayetinin birçok yerinden tamamen kovdu, Andranik kaçtı."[38]

İngiliz askeri birlikleri Dünya Savaşı'nı kazanan müttefiklerini temsilen Güney Kafkasya'ya geldikten sonra bölgedeki durum değişmiştir. Fethali Han Zengezur ve Şuşa bölgelerindeki son durumla ilgili parlamento üyelerine bilgi vererek hükûmetin bu yönde tutumunu açıklamıştır:

> "Biz tüm gücümüzle Azerbaycan'ın haklarını savunacağız ve dışarıdan gelen hiç kimsenin Azerbaycan'ın haklarını çiğnemesine müsaade etmeyeceğiz (...) Hükûmet göz göre göre hiç kimsenin Azerbaycan'da iktidar olmasına seyirci kalamazdı (...) Size malum olduğu üzere İngiliz ve müttefiklerle gereken tedbiri almışım ve şimdiye kadar Ermeni hareketi hakkında edinilen bilgileri müttefiklere göndermişim. Bunların dışında şimdi uhdemizde kendi vazifemiz var. Elimizden geldiğince tedbirler intihaz edilmiştir. Azerbaycan hükûmeti eskiden de şimdi de ihtilaflı sorunları silah gücüyle halletmek arzusunda olmamıştır. Böyle bir sorunun çözümü için silaha sarılmışsak bu bizlerin kendi isteğiyle olmadı, bizi bunu yapmak zorunda bırakmışlar. İhtilaflı sınır meselelerinin sulh yoluyla hallini teklif etmişiz (...) Hükûmet tarafından arz ederim ki mümkün kadar zararsız, kansız, sulh her meselenin çözülmesine çalışmak, hükûmet şimdi de böyle muamelede bulunacaktır. Aksi takdirde hükûmet kendisi kendi gücüyle, kuvvesiyle Azerbaycan hükûmetini her türlü tecavüzden muhafaza edecektir."[39]

38 *Fətəli Xan Xoyski: Həyat və fəaliyyəti...*, s. 118-119.

39 *Fətəli Xan Xoyski: Həyat və fəaliyyəti...*, s. 121-123.

Fethali Han 26 Aralık 1918 tarihinde parlamentonun beşinci toplantısında hükûmet programı üzerine ayrıntılı bir konuşma yaparak hükûmet programı ve üyelerle ilgili bilgi verdikten sonra konuşmasını şu cümlelerle bitirmiştir:

> "Hükûmet her zaman, yabancı memleketlerle aramızda olan meseleleri sulh yoluyla halledip, sulh yoluyla sonuçlandıracaktır... Ama sulh tesis etmek, hükûmetin kendisi için hiçbir [kolluk] gücü hazırlamayacağı anlamına gelmemelidir. Her bir devletin daima kendisini müdafaa etmek için kuvve hazırlaması gerekir. Bu yüzden bizim de harici düşmanlarımıza… [ve] istiklalimize hücum edenlere karşı müdafaa edecek bir kuvvemiz olsun... hükûmet karşısında duran meselelerin en mühimi istiklalimizi müdafaa meselesidir (...) Hükûmetin karşısında duran en mühim bir mesele varsa o da istiklal meselesidir. Bizim birinci meselemiz budur. Buna dikkat edeceğiz. Sizlerin [değişik] yerlerden buraya gelmiş olmanız bu istiklalin ayrı ayrı kişilerin isteği olmadığını, tüm milletin talebi olduğunun göstergesidir. Bir yerde milletin talebi varsa ve o yönde çalışırsa, o millet azade olursa kendi maksadına ulaşacaktır. Sizler biliyorsunuz ki, hükûmetimiz büyük sorumluluk hissiyle yeni kabinenin işini yürütmek görevini üstlenmiştir. Çoğu zaman ben de arkadaşlarım da belki de çok ağır bir yükün altına girdiğimizi düşünüyoruz. Fakat şöyle bir şey var ki, bizleri umutlandıran sizlerin yardımı ve itimadınızdır. Hükûmet hususunda sözlerimi bitirmeden önce Allah'tan tevfik ve sizden yardım isteyerek yeni hükûmetin azasını sizlere bildirmek istiyorum."[40]

Yoğun müzakereler sonucunda parlamento Hoyski hükûmetinin programını kabul ederek yeni kabineye güvenoyu vermiştir. Bu hükûmette Hoyski başbakan görevinin yanı sıra dışişleri bakanı görevini de üstlenmiştir. Fethali Han İtilaf devletlerinin Balkanlar ve Kafkaslarda bulunan ordularının başkomutanı George Milne ile yaptığı görüşmeler konusunda Azerbaycan parlamentosunun 25 Ocak 1919 tarihli dokuzuncu toplantısında bilgi vermiş, General Milne'in Azerbaycan tarafından gördüğü "hüsn-ü istikbalden ve saygıdan çok memnun kaldığını ve teşekkür ettiğini" bildirmiştir. Artık parlamento kürsüsünde hükûmetin faaliyetine ait sürekli hesap veren Hoyski'ye karşı Azerbaycan parlamentosunda bulunan bazı fraksiyonlar, özellikle Azerbaycan'ın bağımsızlığına karşı çıkan güçler ilk günden açık muhalif tutum sergilemeye başlamışlardır. Bu fraksiyonlar, özellikle "İttihat", "Ahrar" ve Sosyalistler hükûmeti pasiflikle suçlarken her türlü sorundan mesul tutmuşlardır.

Ermenistan'da diplomatik temsilcinin atamasının geç kalmasıyla ilgili muhalefet temsilcilerinin hükûmete yönelttiği eleştirilere Hoyski, parlamentonun on ikinci toplantısında şöyle yanıt vermişti:

---

40 "*Azərbaycan" qəzetində parlament..,* s. 124-129.

> "Her kelimeyi hecelersek anlamsız olur. Gerçi bizler Türkçeyi iyi bilmiyoruz fakat burada Türkçe söylendi ki, bizler Ermenistan'a temsilci atamak istedik, ama onların hükûmetinden yanıt çıkmamıştır. [1919] Kasım'da yeniden başvuru yaptık, yine de yanıt olmadı. Bir de şunu iyi bilmeniz gerekiyor ki ecnebi memleketlere temsilci atamak, memleket dahilinde bir memurun tayini gibi değildir ki, birini gönderiyorsun iş bitiyor. Hükûmetler arasında kaide böyledir ki, bir memlekete temsilci tayin etmek isterken o memleketin hükûmetin[in] o şahsı kabul etmesi gerekir. Bu nedenle de bir kişinin Ermenistan'a temsilci olarak atanması için Ermeni hükûmetinin rızasının alınması gerekiyordu. Defaatle başvuruda bulunduk. Bize hemen yanıt vermeleri için onların başına adam dikemezdik ki acilen bize cevap verin. İlaveten bir sözde ısrar ederek yüz defa tekrar edilmez. Bu hükûmete layık bir iş değildir. Bu konuda hükûmetin herhangi bir noksanı yoktur. Böyle olmaz ki, bizler sanıklar misali oturalım, sizler de mümkün olan olmayan her konuyla ilgili olarak 'bu niye böyle oldu, şu niye şöyle oldu' diyerek bizi itham edesiniz. Her işte bir noksan olması mümkündür fakat bu konuyla ilgili hükûmetin asla noksanı olmamıştır. Tekraren söylüyorum, gerekli girişimlerde bulunulmuş, sonunda 29 Ocak [1919] müspet cevap alınarak her türlü tedbir görülmüştür."[41]

Mehmet Emin Resulzade de hükûmeti savunarak "hükûmetin bu kısa sürede ne mümkünse yaptığını" söylemişti. Hoyski muhalefet temsilcilerinin soru önergelerinin garazlı olduğunu düşünüyordu. Keza parlamentonun 5 Şubat 1919 tarihli toplantısında toplam beş haftadır faaliyet gösteren hükûmete karşı son derece sert ve asılsız eleştiriler yapılmıştır. Hoyski bu eleştirilere şöyle cevap vermiştir:

> "Ben birinci beyanatımda size söylemiştim (...) böyle ağır bir zamanda hiç kimse cesaret edip hükûmeti ele alamazdı (...) sizlerin samimiyetle hükûmetin arkasında durup yardımcı olacağınızı umuyorum (...) Şayet hükûmete güveniniz olmadığını görürsem, bir dakika bile hükûmetin başında durmam (...) Verdiği soru önergesiyle hükûmete yardım edenler, onun unuttuklarını hatırlatanlar da var. Hükûmet hiçbir zaman böyle soru önergesinden kırılmaz. Soru önergesiyle zehir, bedhahlık saçanlar da var. Bu, hükûmete çelme takmaktır. Burası sanık sandalyesi midir ki, her gelen bir söz söylesin, karalama yapsın? Hatta kendilerinden biraz saygılı olmalarını talep edecek hakkımız da bulunmuyor."[42]

Hükûmete yönelik eleştirilerin haksız olduğunu düşünen Fethali Han Hoyski önyargılı davranan ve art niyetle "kusur" arayan kesimi eleştirerek şöyle devam etmiştir:

---

41 *Fətəli Xan Xoyski: Həyat və fəaliyyəti...*, s. 107.

42 *Fətəli Xan Xoyski: Həyat və fəaliyyəti...*, s. 132-133.

> "Bu soru önergesinin anlamı hükûmete çelme takmak, çuvaldız batırmaktır. Bu soru önergesi değil, hükûmeti aniden vurmak için arkasında yumruk, cebinde taş saklamaktır. Böyle soru önergesine nasıl cevap verilir ki (…) şunu bilmeniz gerekiyor ki, Azerbaycan'ın istiklali her an tehlikededir. Biliniz, şimdi öyle bir zaman ki, değil bez ve kumaş, hatta öyle bir ahval oluşur ki, Azerbaycan böyle kalmaz, bağımsızlığımız gider. Böyle önemli bir zamanda hükûmet işleri Takîyev'in fabrikalarının beziyle ölçülemez. Böyle korkunç bir zamanda dalgalar arasında bulunan teknemizi bir şekilde selamete çıkaralım ki amaçlarımıza başarıyla ulaşalım."[43]

Muhalif parti ve fraksiyonların hükûmete karşı cephe aldıkları bir ortamda, 25 Şubat 1919'da Hoyski hükûmetinin istifasıyla ilgili Üzeyir Bey Hacıbeyli 28 Şubat günü *Azerbaycan* gazetesinde şöyle yazmıştır:

> "Yeni vücuda gelmiş olan Azerbaycan hükûmetinin birkaç [defa] Reis-ül Vüzerası olmakla, Azerbaycan tarihinde mühim bir mevkii tutmuş Fethali Han hazretleri (...) bu kadar çektiği zahmet ve eziyetlerden dolayı kendisinin istirahata ihtiyacı olduğunu düşünerek dümeni başkasına devretmek istedi."[44]

Parlamento istifayı kabul etmiş, yeni hükûmet kurulana kadar Hoyski hükûmetinden faaliyetlerine devam etmesini istemiştir. Hükûmet kendi çalışmalarını 14 Mart gününe kadar, Nesib Bey Yusufbeyli'nin kurduğu dördüncü hükûmetin oluşumuna kadar sürdürmüştür. Bakü'de Denikin gönüllüleri ve Ermenilerin hareketliliği sonucunda oluşan huzursuzlukla ilgili Fethali Han Hoyski 18 Şubat 1919'da parlamentoda yaptığı konuşmada şöyle demiştir:

> "Hükûmet, bu ağır günlerde parlamento ile halk arasında heyecanla konuşulan işlerle ilgili size bir miktar bilgi vermeye kendini borçlu biliyor. Bu bir gerçek ki son günlerde Bakü'de insanları korku ve endişeye götüren bir olay vuku bulmuştur. General Prejevalski kendisine gönüllü ordu komutanı adı vermiş, Bakü'de de tanınan Hamazasp ile güya gönüllü asker topluyorlar (...) Hükûmet tedbir alana kadar bu konuyla ilgili İngiliz kumandanlığına bilgi vermeyi lüzumlu gördüm. Zira bir süredir müttefiklerin komutanlığı buradadır. Ben böyle mühim olaydan onların da haberdar olmalarını istiyordum. Bu yüzden de konuyla ilgili General Thompson'a bir mektup yazdım ve kendi noktayı nazarımı bildirdim." [45]

43 *Fətəli Xan Xoyski: Həyat və fəaliyyəti..*, s. 132-135.

44 "*Azərbaycan" qəzetində parlament..,* s. 462-463.

45 *Fətəli Xan Xoyski: Həyat və fəaliyyəti..*, s. 135.

Fethali Han Hoyski Thompson'a yazdığı 15 Şubat 1919 tarihli mektubunu da okumuştur:

> "Hükûmet kaynaklarından alınan bilgiye göre son günlerde burada, Bakü'de devletin çıkarları ve hükûmetin haysiyeti noktainazarından makul olmayan olaylar vuku bulmaktadır. Bu tür olayların hükûmet tarafından kabulüne tahammül edilemez, hiçbir devlette ve memlekette devletin ve hükûmetin düşmanı ve ona yabancı olan bir teşkilatın memleketin payitahtında, hükûmetin gözleri önünde bu kadar serbest davranarak açıktan açığa silahlı kuvvetler teşkil edemez ve bu konuda bana katılacağınızdan eminim. Fevkalzikr [yukarıda zikredilen- ed.n.] mülahazalar ile hükûmet namına zat-i âlinize müracaat ederek bilâtehir [acele- ed.n] muhtelif gönüllü ve Ermeni ordusu toplanıp teşkil olunmasını durdurmak ve her türlü gönüllü teşkilatı ve Hamazaps ile yoldaşlarının Azerbaycan'dan çıkarılmasına mezahiratte bulunmanızı ısrarla tevakki ederim. Hükûmet, zat-ı âlilerinizin mülahazaların haklı olduğunu itirafla acil surette lazımî tedbirleri göreceğinizden emindir ve hükûmet, bu tür gayrı tabii ve son derece tehlikeli işleri bitirmek için yetkisinde olan tüm gücünü kullanmak zorunda kalacaktır." [46]

General Thompson'un cevap mektubunun okunmasından sonra Fethali Han Hoyski parlamento başkanıyla beraber Thompson'la yaptığı görüşme konusunda bilgi vermiştir. Görevinden çekilmesine rağmen Fethali Han Azerbaycan'ın çıkarlarını her zaman kararlılıkla savunmuştur:

> "(...)her dakika bizler için korkunç olabilir. Ben önceden, hükûmet ve parlamentonun bir dakika bile uyuklarsa her şeyin fena olacağını söyledim. Hükûmet tüm gücüyle çalışıyor ki hata yapan teşkilatlar buradan def olsunlar ve hiç kimsenin bizden izinsiz burada kendi başına iş yapacak iradesi olmasın. Hükûmet bu konuyla ilgili tedbirler alıyor ve alacaktır. İnşallah bu günlerde askerimiz gelir de insanımız rahat eder." [47]

Denikin ordularının Dağıstan'a saldırısıyla ilgili parlamentoda konuşma yapan Fethali Han Hoyski bu konudaki uyarılarını dile getirmiştir:

> "Son günlerde vuku bulmuş olaylarla ilgili sizlere bazı bilgiler vermeyi kendime görev biliyorum. Duyduğumuz gibi, birkaç gün önce hepimize yakın, dost ve aynı dinden olan Dağıstan Cumhuriyeti üzerine gönüllü ordular harekât düzenlemiş, topraklarını istila etmiş, hükûmetine kendisini feshetmesi, Dağıstan ordularının da tasfiye edilmesi için baskı uygulamaktadırlar. Kendileri ise yerlilerden cebren asker toplamaya

46 *Fətəli Xan Xoyski: Həyat və fəaliyyəti...*, s. 136.

47 *Fətəli Xan Xoyski: Həyat və fəaliyyəti...*, s. 138.

> başlamışlar. Biz bu olanları duyar duymaz onların Büyükelçisinden bilgi istedik. Olayların gidişatı nasıldır ve hükûmet ne düşünüyor? Dün Dağıstan hükûmetinin büyükelçisi tarafından Azerbaycan'ın Dışişleri Bakanlığına konuyla ilgili bir belge gönderilmiştir. Bu belgeden duyduklarımızın gerçekten vuku bulduğu anlaşılıyor. Belge elimize ulaştıktan sonra hükûmetimiz, parlamentomuz ve tüm Azerbaycan toplumu aynı görüştedir: Dağıstanlılar böyle zulme maruz kaldığı halde biz sessiz duramayız. Elimizden gelen her şeyi yapıyoruz, gereken her türlü önlem alınacaktır. Şimdi hükûmetimiz, bu hususta İtilaf devletlerinin temsilcisi General Thompson'a Azerbaycan hükûmetinin görüşünü aktarmayı kendine görev addediyor."[48]

Fethali Han Dağıstan halklarını savunma azmini ve Azerbaycan devletinin bu yöndeki kararlığını İngiliz generale şu sözlerle bildirmiştir:

> "Hükûmetimiz bu hususta sizlere bilgi vermeyi kendisine bir borç bildi. Bizim tam gücümüzle Kuzey Kafkasya hükûmetine yardımcı olmamız gerekir. Bildiğiniz üzere, Gönüllü Ordu'nun [Denikin ordusu – ed.n.] gerçek yüzü şimdi ortaya çıkıyor. Bundan önce Gürcistan'da onların küçük bir hareketliliği olmuştu. Biz onları Azerbaycan bölgesinden çıkardık. Kuzey Kafkasya'da bulunan Gönüllü Ordu'nun düşüncesi sadece Bolşeviklerle mücadele etmek değildir. Onlar küçük milletlerin tümüyle mücadele ediyorlar ve hedefleri bu milletlerin iradesini yok sayıp çiğnemektir. Bu konuyla ilgili bir millet diğerinin iradesinin elinden alınmasına kayıtsız kalamaz. Şu bir gerçektir ki, Dağıstan hükûmetine yönelik saldırıyı bizlere indirilmiş bir darbe olarak kabul ediyoruz. Ben hükûmetimizin ve parlamentomuzun Dağıstan hükûmetine yardımcı olacağını onların büyükelçisine haber verdim. Azerbaycan'ın hükûmeti de parlamentosu da onların haklarının çiğnenmesine izin vermeyecek, tüm gücümüzle kendilerine yardımcı olacağız."[49]

6 Mart 1919'da yapılan bu konuşmadan bir süre sonra yeni hükûmet oluşturulmuştur. Deneyimli ve yetenekli devlet adamı olarak Fethali Han Hoyski'nin dönemin zorlu koşulları altında istifa etmek zorunda kalması Azerbaycan Cumhuriyeti'nin istikbalini olumsuz etkilemiştir. İstifasını sunduktan sonra Hoyski parlamento üyesi olarak birçok siyasi, ekonomik ve mali sorunun çözüm sürecine katılmış, Azerbaycan'la Ermenistan arasındaki tartışmalı toprak sorununu inceleyen konferansta Azerbaycan heyetinin başkanı olarak görev yapmıştır. Bu bağlamda Kasım 1919'da yapılan konferansın ilk oturumu ve 15 Aralık tarihli bir sonraki oturumunda toprak meselesinin ivedilikle müzakere

48 *Fətəli Xan Xoyski: Həyat və fəaliyyəti..*, s. 138-139.

49 *Fətəli Xan Xoyski: Həyat və fəaliyyəti..*, s.139.

edilmesini önermiş, fakat bu öneri Ermenistan tarafından kabul edilmemiştir. Fethali Han Hoyski'nin başkanlık ettiği 19 Aralık 1919 tarihli toplantıda konfederasyon konusu yeniden gündeme getirilmiştir. Bir süre sonra 22 Aralık günü kurulan yeni hükûmette Fethali Han Hoyski dışişleri bakanı görevine atanmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Sovyet Rusyası tarafından tanınmasına çalışan Hoyski konuyla ilgili olarak Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Halk Dışişleri Komiseri G. V. Çiçerin'e defaatle cevap notası göndermiştir. Azerbaycan'ın talebini umursamayan Çiçerin Azerbaycan Cumhuriyeti'ni Denikin ordularına karşı savaşa çekmek istemiştir. Bu sinsi plan Fethali Han tarafından cesurca reddedilmiştir. Hoyski Çiçerin'e verdiği yanıtta Azerbaycan hükûmetinin Sovyet Rusyası'nın Denikin'le mücadelesini Rus halkının iç meselesi olarak gördüğünü ve bu yüzden müdahalenin kabul edilmez olduğunu vurgulamıştır.

Sovyet Rusyası hükûmetine karşı kararlı tutum sergileyen, hukukçu mantığı ve diplomasi yeteneğiyle Azerbaycan'ın bağımsızlığını savunan, Rusya'nın kibirli ve iddialı notalarına tutarlı yanıt veren Hoyski'nin o günlerde kalbini ferahlatan, yarına umutlandıran olay Azerbaycan'ın bağımsızlığının Paris Barış Konferansı tarafından tanınması olmuştur. Fethali Han Hoyski parlamentonun 14 Ocak 1920 tarihli büyük oturumunda yaptığı konuşmada şöyle diyordu:

> "28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan halkı kendi istiklalini dünyaya beyan etmiştir. Bu bağımsızlığın diğer milletler tarafından tasdik ettirilmesi gibi bir amacı vardı. Bir milletin bağımsızlığını tüm dünyaya duyurduktan sonra cümle aleme bu bağımsızlığı hak ettiğini göstermesi ve kanıtlaması gerekiyor. Böyle olacağı takdirde onun bağımsızlığı onaylanabilir. Ayrıca bir yıl on ay sürede Azerbaycan milleti kendi yaşamını, geçimini Avrupa'ya, tüm Batı dünyasına gösterdi ve Avrupa onun hakkını vermeye ve bağımsızlığını tanımaya mecbur oldu. Bu olay ayın on birinde gerçekleşti. Fakat [haber] bize iki gün önce ulaştı. Bu haber bizler için büyük bayramdır. Bu sadece bizler için değil, tüm Türk milleti ve tüm Türk dünyası için büyük bir bayramdır. Böyle bir günü yaşamak için gayri milletler onlarca yıl çalışmışlar. Bizler ise onu kısa bir zamanda, bir buçuk senede kazandık. Bu kadar kısa bir zamanda bağımsızlığını kazanmış bir milletin onu çok iyi koruyacağından eminim. Bu günkü bayram dolayısıyla sizleri hükûmet adına kutluyorum. Bağımsızlığımızı ilan ettiğim sırada hükûmetin başında ben olduğum için kendimi hadsiz mutlu hissediyorum. Ve şimdi de tasdikini sizlere ben ilan ediyorum."[50]

Aslında Hoyski'nin Çiçerin'le nota savaşı Bolşeviklerin sinsi politikasının bir parçasıydı. Çiçerin'in 2 Ocak 1920 tarihli birinci notasında General Denikin'in

50 *Fətəli Xan Xoyski: Həyat və fəaliyyəti...*, s. 140-141.

Azerbaycan ve Gürcü halklarının düşmanı olduğu, bu yüzden onun ordularına karşı acilen güneyden saldırılması gerektiği vurgulanmıştır. Nota örtülü bir tehdit içeriyordu:

> "Bizler, fazla geç kalmadan Denikin'e karşı savaşa başlamak çağırısıyla Azerbaycan'a ve Azerbaycan halkına müracaatta bulunuyoruz. Azerbaycan devletinin doğru idrak edilen çıkarları ve kendisinin emekçi sınıflarının sosyal siyasi çıkarları, Azerbaycan'ı bizim önerimize olumlu yanıt vermeye mecbur etmelidir."[51]

Çiçerin'in birinci notasını Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Fethali Han Hoyski 6 Ocak 1920 tarihinde almış, aynı gün Nesib Bey Yusufbeyli'nin başkanlığında Devlet Savunma Komitesinin acil toplantısı yapılmış ve cevap notasında hür ve bağımsız devlet olarak Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Sovyet Rusyası ile karşılıklı ilişkiler kurması için görüşmelerin başlatılmasına hazır olduğunu vurgulayan bir metinj konusunda karar alınmış, bu bağlamda Fethali Han Hoyski tarafından 14 Ocak 1920 tarihinde G. Çiçerin'e cevap notası gönderilmiştir. Notada şöyle yazıyordu:

> "Azerbaycan hükûmeti dahili düzenini kurma meselesinde Rus halkının mücadelesine müdahale etmeyi kabul edilmez olarak görüyor. (...) müzakereler yoluyla Rus ve Azerbaycan halkları arasında her iki devletin bağımsızlığı ilkesinden ileri gelen yakın komşuluk ilişkileri kurmaya hazırdır."[52]

Çiçerin 23 Ocak 1920 tarihinde Fethali Han Hoyski'ye ikinci notayı göndermiştir. O sırada Azerbaycan'ın bağımsızlığı İtilaf devletleri tarafından tanınmıştı. Buna rağmen Çiçerin'in ikinci notasının metni birinci notaya kıyasla daha sert ve tehdit içerikliydi. İkinci notada Azerbaycan hükûmeti Denikin'le iş birliği yapmakla itham edilirken Fethali Han Hoyski'nin birinci notaya yanıtının, Denikin'e karşı mücadeleden vazgeçmek anlamına geldiği şeklinde yorumlanmıştır. Notada Denikin'in Azerbaycan'ın bağımsızlığı için tehlike oluşturması ve Sovyet hükûmetinin self determinasyon konusundaki ilkelerinden bahsedilirken Denikin'e karşı ortak mücadele önerisi tekrarlanmış, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin tanınması meselesi asla değinilmemiştir.

Sovyet Rusyası'nın bu notası Azerbaycan'a silahlı müdahale ve Bakü'nün istilası için diplomatik ön hazırlıktı. Fethali Han Hoyski yeni notaya verdiği yanıtta Çiçerin'in, Denikin'le iş birliği konusundaki fikirlerinin asılsız olduğunu

51 *Fətəli Xan Xoyski: Həyat və fəaliyyəti...*, s. 140-141.

52 *Fətəli Xan Xoyski: Həyat və fəaliyyəti...*, s. 64-65.

vurgulamış, Rus ve Azerbaycan halkları arasında iyi komşuluk ilişkilerinin tesisinin önemini belirtmiş, Azerbaycan-Rusya görüşmelerinin sadece Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlık ve egemenliğinin Sovyet hükûmeti tarafından kayıtsız şartsız tanınması durumunda mümkün olacağını vurgulamıştı. Çiçerin'in 21 Şubat 1920 tarihli bir başka notasında önceki notalarının içeriği bir daha anımsatılırken, Fethali Han Hoyski'nin yanıtları tahlil edilmiş ve Denikin'e karşı ortak mücadele konusunda bir an önce fiilen mutabakat sağlanması istenmiştir. Fakat söz konusu notada Rus diplomatı "Sovyet Rusyası ve Azerbaycan halkları arasında karşılıklı ilişkilere ait çeşitli konularda zorlu görüşmeleri" gündemin önemli sorunu olarak görmemiştir. Fethali Han Hoyski 7 Mart 1920 tarihli cevap notasında Çiçerin'in bu düşüncesine vurgu yaparak argümanlarının asılsız olduğunu vurgulamış, bir daha Azerbaycan hükûmetinin tutumunu açıklayarak halkların kendi kaderini tayin etme ilkesinin Sovyet hükûmeti tarafından bir baskı aracı olarak kullandığı imasında bulunarak, emperyalist devletlerin sıkça bu yöntemlere başvurduğunu belirtmiştir.

Böylelikle Fethali Han Hoyski Azerbaycan hükûmetinin tutumunu önceki yanıtlara oranla daha açık şekilde beyan etmiş, bağımsızlığın kayıtsız şartsız tanınması koşuluyla Sovyet hükûmetinin Azerbaycan hükûmetiyle görüşmelere başlamak niyeti olup olmadığına dair somut yanıt verilmesi gerektiğini ifade etmiştir. O sırada Rusya'nın Azerbaycan'a askeri müdahalesi her geçen gün biraz daha yaklaşmıştır. Fethali Han Hoyski 15 Nisan 1920 tarihinde Çiçerin'e sonuncu notasını göndermiş ve Sovyet ordusunun Azerbaycan sınırında toplanmasının neden ve amaçlarıyla ilgili acilen bilgi vermesini istemiştir. Aynı gün Fethali Han Hoyski parlamento oturumunda İran'la altı anlaşma imzalandığını, bunlardan en önemlisinin dostluk antlaşması olduğunu, zira bu antlaşmanın diğerleri için bir temel oluşturduğunu açıklamıştır.[53] 11. Kızıl Ordunun Azerbaycan'a yönelik müdahale tehlikesi her geçen gün daha açık şekilde kendini gösterirken Sovyet hükûmeti formel sayılabilecek diplomatik manevralardan da vazgeçmemiştir. Fethali Han Hoyski'nin çektiği telgraftan iki gün sonra Rusya Sovyet Federatif Cumhuriyeti Dışişleri Komiseri Yardımcısı L. Karahan da Sovyet Rusyası'nın ekonomik ve ticari ilişkilere ait görüşmelere hazır olduğunu beyan eden bir telgraf göndermiştir. Rusya bu adımı, dikkatleri birkaç gün sonra bağımsız Azerbaycan'a yapılacak askeri müdahale planından dağıtmak amacıyla atmıştı. Nisan ayı ortalarında 11. Kızıl Ordu Kuzey Kafkasya'da Denikin'in ordularını yenip, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuzey sınırlarına yaklaşmış, 27 Nisan 1920'de uluslararası hukuk normlarına aykırı bir şekilde Azerbaycan hududunu geçerek Bakü'ye doğru hareket etmiştir. Böylece Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yirmi üç

53 *Fətəli Xan Xoyski: Həyat və fəaliyyəti...*, s.141-142.

ay devam eden istiklaline işgalci Bolşevik Ordusu tarafından son verilmiştir. İşgalden hemen sonra Tiflis'e iltica eden Fethali Han Hoyski 19 Haziran 1920'de Taşnaksütyun üyesi olan Ermeni terörist tarafından hunharca şehit edilmiştir. Fethali Han'ın cenazesi Tiflis'in Müslüman mezarlığına defnedilmiştir. Azerbaycan'ın, işgal sonrası verdiği ilk şehit münevveri ve devlet adamı olarak Fethali Han'ın ismi istiklal mücadelesi tarihine ebedi yazılmıştır.

Sonuç

Fethali Han Hoyski Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluş ve yaşamında büyük rol oynamıştır. Cumhuriyetin ilanına kadar Fethali Han'ın geçtiği ömür yolu, kazandığı devlet yönetimi tecrübesi Cumhuriyetin teşekkülünde yönetim ve siyaset açısından eşsiz bir potansiyel oluşturmuştur. Fethali Han Hoyski eğitim ve meslek faaliyetleriyle ilgili hukukçu tefekkürü ve mantığına sahiplenmiş, günlük çalışmalarında Rusya Müslümanlarına karşı ayrımcılık politikasını gözlemlemiş, Devlet Duması vekili olarak siyasi seçkinlerin faaliyet "mutfağına" yakından aşina olan bir siyasetçi idi. Fethali Han, Şubat 1917 Devriminden sonra siyasi-içtimai hâdim olarak halkın terakkisi uğruna kesintisiz mücadele vermiş, Bakü şehrinin sosyal ve kültürel hayatına aktif iştiraki kendisine, Bakü Şehir Duması Başkanı olacak kadar nüfuz kazandırmıştır.

Güney Kafkasya'nın yüksek yönetim kurumlarında temsili Cumhuriyetin ilanından önceki dönemde Fethali Han'ın toplumda sahip olduğu konumunun resmi göstergesiydi. Transkafkasya Seymi hükûmetinde Halk Maarifi Bakanı görevinde bulunan Fethali Han Hoyski bir ay sonra bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu Başkanı olarak göreve başlamıştır. Transkafkasya Seyminde Müslüman fraksiyonunun 44 üyesi içinde bu görevin Fethali Han Hoyski'ye havale edilmesi en kritik durumda son derece sorumluluk gerektiren bir misyonu başarıyla yerine getireceğine olan inançtan kaynaklanmıştır. Bu görev Fethali Han'a olan güvenin bir tezahürü idi. Azerbaycan devlet geleneğinin ihyası ve cumhuriyetin kurulmasındaki temel adımlar bir hükûmet başkanı olarak Fethali Han Hosyki'nin adıyla bağlıdır. İkinci kabine döneminde Fethali Han hükûmeti yasama yetkisini de üstlenmiştir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin sonuncu hükûmet kabinesinde dışişleri bakanı olarak görev yapması Fethali Han'ın siyasi kariyerinin son merhalesidir.

Azerbaycan'ın entelektüel potansiyelinin bir bütün olarak seferber edildiği bağımsız cumhuriyetin ömrü maalesef çok kısa olmuştur. Rus aydınından farklı olarak Çar despotizminin hakaretine uğramış Müslüman aydını milli devletin yıkılışını kolayca hazmedememiştir.

Milli ideolojiyi kesinlikle kabul etmeyen bir siyasi sistemde milli kültürün gelişmesi milli şuurun oluşumu ve gelişimi açısından son derece önemlidir. Bu bağlamda Sovyet döneminde Azerbaycan aydınları milli kültürel değerler üzerinden hareketle milli şuuru mümkün olduğu kadar diri tutmaya çalışmışlardır. Hatta Azerbaycan siyasi muhacereti bu fedakâr aydınların ismini takdirle anmıştır.

Sovyetler Birliği'nin çöküş sürecinde Azerbaycan aydınları milli demokratik harekete öncülük etmişlerdir. Bu anlamda bilim, eğitim ve kültürün gelişmesiyle oluşan entelektüel potansiyel, bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin temel beşeri sermayesini oluşturmuştur.

Kaynakça

"Azərbaycan" qəzetində parlament hesabatlari və şərhlər, I cild, "Qanun", Bakı 2015.

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi, f.970, liste 1, dosya 4, v. 1-2.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, İki cilddə, I cild, "Lider" nəşriyyatı, Bakı 2004.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, İki cilddə, II Cild, "Lider" nəşriyyatı, Bakı 2005.

Azərbaycan Tarixi Şəcərə Cəmiyyətinin Xəbərləri, Dördüncü buraxılış, Bakı 2003.

Əhmədova F., *Nəriman Nərimanov*, *İdeal və gerçəklik*, "Elm və həyat", Bakı 1998.

Fətəli Xan Xoyski: həyat və fəaliyyəti (sənəd və materiallar), "Azərbaycan" nəşriyyatı, Bakı 1998.

Seyidzadə, *Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar,* OKA ofset, Bakı, 2004.

Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyası və Azərbaycan Milli Şurası iclaslarının protokolları. 1918-ci il, "Adiloğlu" nəşriyyatı, Bakı 2006.

Шаумян Ст., *Письма. 1896-1918*, Ереван 1959.

İstiklal Mücadelesine Adanmış Ömür: Nesib Bey Yusufbeyli (1881-1920)

Firdovsiyye AHMEDOVA*

(Azerbaycan Türkçesinden aktaran: Şirali MEMMEDOV)

Giriş

Azerbaycan'ın milli istiklal hareketi önderlerinden biri olarak tarihe geçen şahsiyetler arasında, birçok ilke imza atan Nesib Bey Yusufbeyli'nin hayatı yoğun siyasi ve içtimai gelişmelerin yaşandığı döneme tesadüf eder. Bu tespit, dönemin diğer siyasi liderlerinin hayat ve faaliyetleri açısından da geçerlidir. Nesib Bey'in düşünce ve emellerinin içtimai-siyasi karakteri onun kısa ömrünün ana gayesini oluşturmuştur. Nesib Bey'in istiklal mücadelesi bağımsız cumhuriyetin çöküşüyle son bulmuştu. Ne yazık ki bu büyük şahsiyet uğradığı meçhul bir suikast sonucunda hayata veda etmişti.

20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın kibar zümresine ait pek çok ailenin akraba oluşu toplumu çok ünlü kişilerle tanıştırmıştır. Bu kişiler artık bir değil birkaç soydan aldıkları manevi mirası tanıtıp yaşatmışlardı. Bu anlamda Gence civarı ünlü soy şecereleriyle zengindi. Yusufbeyliler de böyle bir soydandır. Bu soya mensup olan ve tarihte yerini alan şahsiyetler arasında en ünlüsü Nesib Bey'dir. İsmi Azerbaycan'ın hürriyet ve bağımsızlık mücadelesinin önderlerinden biri olarak ebedileşen Nesib Bey, kısa ömrüne istiklal adına çok şeyi sığdırabilmiştir.

* Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Devlet İdarecilik Akademisi öğretim üyesi, Doç. Dr.

1. Gençlik Yılları ve Türklük Düşüncesi

Nesib Bey 1881'de Gence'de doğmuş, orta öğrenimi Gence klasik gimnazyumunda tamamladıktan sonra 1902'de Odessa (Novorossiysk) Üniversitesinin Hukuk Fakültesine girmiş, Birinci Rus Devrimi sırasında siyasi faaliyetlere başlamıştır.[1] Kendisi üniversitede Azerbaycanlı öğrencilerin oluşturduğu Azerbaycan Hemşeriler Teşkilatı'nın liderlerindendi. Çar hükûmeti 1907'de Odessa Üniversitesini geçici olarak kapattıktan sonra Nesib Bey Yusufbeyli, Kırım'ın Bahçesaray şehrine taşınmış ve orada büyük fikir adamı İsmail Gaspıralı'nın (1851-1914) çıkardığı *Tercüman* gazetesinde makaleler yazmaya başlamıştır. Kendisi İsmail Bey'in kızı Şefika Sultan Hanım Gaspıralı'yla (1886-1975) evlenmiş ve bir süre bu şehirde ikamet etmiştir.[2]

Nesib Bey'in siyasi faaliyetlerinin ana çizgisini istiklalcilik teşkil etmiştir. 18 Ekim 1905'te Odessa'dan sevgilisi Şefika Hanım'a yazdığı mektubunda Nesib Bey yaşam ilkelerini şöyle açıklamıştır:

> "Senin gururlu, onurlu ve özgür halini ne kadar çok seviyorum, bir bilsen… Lermontov'un sözleri aklıma geliyor: 'İki arkadaştan biri diğerinin kölesidir!' Eminim ki köleliği ben hiçbir zaman yapmayacağım. Eğer böyle bir durum söz konusu olsaydı ben seni sevmekten vazgeçerdim."[3]

24 yaşında Kafkasyalı, Müslüman sevgilisine "senin gururlu, onurlu ve özgür halini ne kadar çok seviyorum, bir bilsen" demesi bu değerlerin onun düşüncesinde, hayata bakışında son derece sağlam bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Şahsi hayatında belki de birçok sorunun ortaya çıkmasına neden olan bu değerler, Nesib Bey için içtimai önem arz ettiğinden kendisi, bulunduğu sorumluluk makamını doğru idrak edebilmişti. Odessa'da hareketli devrim muhitinde Nesib Bey'in sosyal adalet düşüncesine bağlılığı ise daha kuvvetliydi. Onun sosyal-demokratik maarifçilikten milliyetçi maarifçiliğe geçişi aniden değil aşamalı şekilde gerçekleşmiştir. Gence-Bahçesaray-İstanbul sosyal muhitleri bu sürece hakim olan görüşlerin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. O, her iki düşünce tarzında maarifçiliği milletin tek kurtuluş yolu olarak görmüştür. 1905 Devrimi'nden önce Gence çocuklarını mektebe hazırlaması genç kuşağın düşüncesine tesir etmenin gerçek imkanlarından biriydi. Okuryazarlığı yaymak

---

1 Mövsüm Əliyev, "Nəsib bəy Yusifbəyli", İçinde: *Azərbaycan Demokratik Respublikası: Azərbaycan hökuməti (1918-1920)*, Bakı 1990, s. 33.

2 Əliyev s. 33.

3 Minara Aliyeva Çınar, *Nesip Yusufbeyli'den Şefika Gaspıralı'ya Mektuplar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2018, s. 181

ve maarifçiliği güçlendirmek için Nesib Bey kitap ticareti ve neşriyle de uğraşmıştır. Ayrıca, geniş bir çevrede değişik cemiyet ve teşkilatlar aracılığıyla maarifçilik faaliyetlerini yürütmüştür. Nesib Bey, Gence'de bulunan Müslüman Hayır Cemiyeti, Müslümanlar Arasında Maarifi Yayma Cemiyeti, Tiyatro Oyuncuları Cemiyeti ve çok sayıda dernek ve cemiyetin faaliyetlerine katılmıştır.[4] Nesib Bey'in ismini Nizami Gencevi'nin türbesini onarmak isteyen gönüllüler arasında da görmekteyiz.[5]

Azerbaycan'ın siyasi düşünce tarihinde Nesib Bey nazariyeden çok pratik faaliyete ağırlık vermiştir. Birbirinden farklı sosyal ve kültürel yapıya sahip Gence ve Odessa muhitlerinin çelişkili yapısı Nesib Bey'in görüşlerini etkilemişti. Muhitini değiştirmek zorunda kalan Nesib Bey'in Bahçesaray hayatı milli ve dini değerlerine bağlılığı ile dikkati çekmektedir. Bu yıllarda Azerbaycanlı oyun yazarlarının eserlerini Bahçesaray'da sahneye koymuş, kendisi de başrollerde oynamıştır. *Tercüman* gazetesinin 13 Ocak 1907 tarihli sayısında Bahçesaray Şehir Tiyatrosunda amatör oyuncuların sahneye koyduğu Abdurrahim Bey Hakverdiyev'in *Dağılan Tifag* oyununda Necef Bey rolünü Nesib Bey'in oynadığına dair bir haber geçmektedir. Aynı gazetede yer alan yazılardan görüldüğü gibi Nesib Bey, o yıllarda ünlü Azerbaycan edebiyatçısı F. Köçerli'nin *Azerbaycan Edebiyatı* ve Hüseyin Efendi Gayıbov'un *Azerbaycan'da Meşhur Olan Şüaranın Eşarine Mecmuadır* adlı eserlerinin Bahçesaray'da neşredilmesi için çok gayret sarf etmiş, fakat belirsiz nedenlerden dolayı bunu başaramamıştır. Nesib Bey genel olarak 20. yüzyıl Azerbaycan – Kırım kültürel ilişkilerinin temelini atan önemli isimlerden biridir.[6]

Yusufbeyli'nin milliyetçi düşüncelerinin şekillenmesinde Gaspıralı İsmail Bey'le yakın teması ve Türkiye seyahatinin büyük etkisi olmuştur.[7] Şefika Hanım Nesib Bey'in siyasi görüşlerinin değişime uğradığını şöyle anlatacaktır: "Nesib *Tercüman* gazetesinde çalıştığı sırada zaman zaman babamla münakaşa ediyordu, o zamanlar babamla farklı görüşlere sahipti. Fakat bu durum sadece birkaç sene devam etti. Sonraları tamamen babamla aynı düşünmeye başladı."[8]

---

4 Ədalət Tahirzadə, "Nəsib bəy Yusifbəyli". *Fikir və əməl böyüklərimiz*, "Nurlar" nəşriyyatı, Bakı 2014, s. 273.

5 Musa Qasımlı, Cavid Hüseynov, *Azərbaycanın baş nazirləri,* Bakı 2005, s.17

6 Əliyev s. 33

7 Firdovsiyyə Əhmədova, "Azərbaycan milli istiqlal hərəkatında Nəsib bəy Yusifbəylinin rolu". *Nəsib bəy Yusifbəyli-milli istiqlal və dövlətçilik mücahidi* (Elmi redaktor: Firdovsiyyə Əhmədova), "Ziya", Bakı 2013, s. 108

8 Nazif Qəhrəmanlı, *Nəsib bəy nümunəsi*, "Nurlan", Bakı 2008, s.7.

İsmail Bey Gaspıralı ile ünsiyeti Nesib Bey'i Azerbaycan Türkçülerinin safına katmıştır, keza o zamana kadar Nesib Bey sol düşünceli sosyal-demokrat idi.[9] Önceki görüşlerine vurgu yaparak N. Nerimanov 1919'da Nesib Bey'e şöyle yazıyordu: "Saygıdeğer Sayın Nesib Bey Yusufbeyov! Ben size böyle sesleniyorum. Zira siyasi görüşlerimiz öyle keskin ayrıldı ki size başka türlü müracaatta bulunamıyorum."[10] Altı yıllık *Tercüman* ekolü 25-30 yaşlardaki Nesib Bey'in içtimai ve siyasi görüşlerini ciddi biçimde etkilemiştir. Gazetede çalışması siyasi görüş ve ideolojik düşünce düzleminde kendisini Türkçülük ülküsüne kaydırmış, onu Rusya Türklerinin istikbali uğruna mücadeleye katarak siyasi konumunu belirlemiştir. *Tercüman'ın* içtimai ve siyasi mücadele kürsüsü olarak faaliyet göstermesinde Nesib Bey'in de hizmetleri olmuştur. 1917'de yazıldığı tahmin edilen mektubunda Nesib Bey Şefika Hanım'a şöyle bir hatırlatmada bulunuyordu: "Şunu daim hatırlamalısınız, *Tercüman* sadece Bahçesaray'da olmayıp tüm Müslümanların gazetesidir."[11] Onun *Tercüman* gazetesindeki siyasi içerikli yazıları, Rusya Türkleri ve Müslümanlarını siyasi yönden aydınlatma amacını taşıyordu.

Nesib Bey Rusya'da çıkan Türk basını ve edebiyatıyla yakından ilgileniyordu. Bu ilgi Azerbaycan Türklerinin kimlik bilinci yönünden aydınlanmasına vesile oluyordu. Nesib Bey Yusufbeyli Azerbaycan kültürünü umum-Türk kültürü düzleminde takdim ve tebliğ ediyordu. Onun Azerbaycan tiyatro maarifçiliği alanında da birçok hizmeti vardır.[12] Türkiye seyahati ise Nesib Bey'in Türkçülük görüşlerini pekiştiren önemli bir merhaleydi. Bu seyahat Nesib Bey için sıradan bir tanışma veya gözlemci seyahati değildi. İstanbul Nesib Bey'in siyasi görüşlerinde derin iz bırakmıştı. İstanbul'da bulunduğu sırada Türk Derneğinin ilk üyeleri arasında yer almış, mitinglere iştirak etmiş, kalabalıklara seslenerek etkili konuşmalar yapmıştır.[13] Nesib Bey'in Türkiye'ye müteakip seyahati 1909'da İsmail Bey Gaspıralı ve Yusuf Bey Akçura ile beraber olmuştur. Cafer Seyitahmet Kırımer'in, Nesib Bey Yusufbeyli ile ilgili makalesinden şu satırları paylaşmak isabetli olacaktır:

> "Biz bu toplantıda Nesib Bey'le birbirimizi anlamış ve ona candan bağlanmıştık. […] Nesib Bey ise biz gençlerde gördüğü imandan, fedakarlık duygularımızdan, özellikle de devrim ateşiyle yanmamızdan, bütün fikirlerimizin halkımızı yükseltmeye yönelik olmasından dolayı çok

9 Tahirzadə, s. 274

10 *Азербайджанская Демократическая Республика. Документы и материалы.1918-1920 гг. (*Под редакцией Дж.Б. Гулиева), "Элм", Баку 1998, s. 264.

11 Aliyeva Çınar, s. 205.

12 Tahirzadə, s. 278

13 Bkz: Nağı Şeyxzamanlı, Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri, Bakı 1997, s. 113.

> sevindiğini söyledi ve bizi bu yola sadık kalmaya, bu amaç için hazırlanmaya teşvik etti. Nesib Bey, her şeyden çok karakterimizin sağlam, doğru ve ciddi olmasına dikkat etmemizi özellikle tavsiye etti. Nesib Bey'in sözleri bizi o kadar etkilemişti ki İsmail Bey'e olan saygımızı bile unutmuş, Nesib Bey'i en coşkun tarzda candan alkışlamıştık. […] Bu toplantıda temaslarımız kafalarımızda ve ruhlarımızda derin izler bırakmıştı."[14]

Nesib Bey 1912-1918 yıllarında Gence'deki yoğun faaliyetleriyle dikkat çekmektedir. Adalet Tahirzade'nin tabirince "Şehir ahalisi arasında soyuna göre değil de halk arasında rağbet gören hizmetleri nedeniyle saygı kazanan Nesib Bey'i 1912'den Cumhuriyet kurulana kadar Gence şehir yönetiminde ve Gence Şehir Meclisi üyelerinin arasında görüyoruz."[15] Yani Nesib Bey artık Gence insanlarının istikbaliyle ilgili söz ve otorite sahibi bir kişiydi.

1911'de Azerbaycan aydınları M. F. Ahundzade'nin doğumunun 100. yıl dönümünü kutlamaya hazırlanmışlardır.[16] Bu aydınlar arasında N. Yusufbeyli de yer almıştır. Kendisinin 20 Mayıs 1911'de *Tercüman* gazetesinde yayımlanan makalesi bu yıl dönümüyle ilgiliydi. O yıllarda *Molla Nasreddin* mizah dergisini savunan aydınlardan biri de N. Yusufbeyli idi.[17] 4 Eylül 1909 tarihli *Tercüman* (No:36) gazetesinde yayımladığı "Matbuat" adlı makalesinde Rusya'da çıkan Müslüman mizah dergilerinden bahsederken *Molla Nasreddin*'e özel önem veriliyordu. Aynı gazetenin 9 Ekim 1909 tarihli 40. sayısında yayımlanmış makalesinde Tatar dergisi *Yulduz*'un editörü ile tartışmaya giren yazar, *Molla Nasreddin*'e yönelik saldırıların haksız olduğunu belirtiyordu.[18]

2. Siyasi Mücadelesi ve Faaliyetleri

Nesib Bey'in milli istiklal mücadelesinde başarılı adımlar attığı dönem 1917'nin şubat ayına, Gence Müslüman Milli Komitesine başkanlık ettiği zamana denk gelmektedir. Mutlak monarşi rejiminin devrilmesi yıllardır düşledikleri bir ülkünün gerçekleşmesi için büyük fırsat doğurmuştu. Böyle bir ortam aynı zamanda doğal olarak birbirine zıt, çeşitli platformlarda duran siyasi güçler için de aynı olanakları sunuyordu. Bu durumda yapılması gereken ilk iş, örgütlenmek ve organize hareket edebilecek siyasi mekanizmayı oluşturmaktı.

---

14 Naklen: Tahirzadə, s. 280.

15 Tahirzadə, s. 281.

16 Əliyev s. 34

17 Əliyev s. 34.

18 Əliyev s. 34.

Güney Kafkasya'da yerel örgütleri bulunan siyasi güçlerin yeni evreye girdiği bu dönemde, yani Rus ihtilalinin başlangıç evresinde Nasip Bey Yusufbeyli tarafından Gence'de Türk Adem-i Merkeziyet Fırkası kurulmuştu.[19] Partinin düşünsel ilkeleri Azerbaycan toplumu için yeni değildi ve 1911'de kurulan Müsavat Partisi'nin siyasi programıyla örtüşüyordu. Türk Adem-i Merkeziyet Partisi program yönünden ve 'milliyet' meselesinde Müsavat Partisi'ne çok yakındı.[20] Bu yakınlık 1917 yılınının nisan ayı başında Bakü'de yapılan Kafkas Müslümanları Kurultayı'nda bizzat kendini göstermiştir. Gence'ye döndükten sonra *Açık Söz* gazetesiyle iş birliği yapan Yusufbeyli "M. E. Resulzade ile fikir arkadaşlığı yapıyordu." [21] İran Azerbaycanı'nın Azatlık Hareketi liderlerinden Mircafer Pişeveri Müsavat Partisi'nin merkezi ve tüm teşkilatlarında üç grubun faaliyetinden bahsederken Nesib Bey Yusufbeyli'nin başını çektiği grubu "sağ cenaha mensup olan… mülkedar (toprak ağaları) ve kapitalistler grubu" olarak tanımlamıştır.[22] Nesib Bey'in düşünce yapısındaki sol eğilimle bu grup arasında gözlemlenen zıtlık, gerçeği yansıtmamaktadır. Keza Gayret Partisi'nin geleneklerini sürdüren Türk Adem-i Merkeziyet Partisi'nin tabanını köylüler ve işçiler oluşturuyordu.[23]

Parti programına göre örgütün sosyal tabanı emekçi halk kitlelerinden ibaretti. Parti, Rusya'da İslam dinine inanan Türk emekçilerin ekonomik, ulusal, kültürel ve sınıf çıkarlarını savunmaya çalışıyordu.[24] Programın özellikle de "Tarım Sorunu" ve "İşçi Sorunu" kısımları, toplumun sosyal kesimlerinin çıkarları bakımından "Nesib Bey Yusufbeyli'nin mülkedar ve kapitalist grubu" tabirini kuşku altında bırakmaktadır. Ortak milli mefkureyi paylaşan parti gruplarının cenahları 1917 ilkbaharında aynı hareket hedeflerini belirlemişlerdir. Gayret Partisi'nin ilkeleri üzerinde kurulasn Türk Adem-i Merkeziyet Fırkası Kafkas Müslümanları Kurultayında ilk günden Müsavat Partisi ile aynı platformda yer almıştır.[25]

Azerbaycan'ın özerklik talebini ilk kez açık şekilde ifade etme görevini de Nesib Bey Yusufbeyli üstlenmiştir. M. E. Resulzade şöyle yazıyordu:

> "Nesib Bey'in Azerbaycan istiklal hareketindeki rolü sadece nazırlıkta ve başvekalette bulunduğunu söylemekle ifade edilemez. Onun hareketteki

19 Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, Gençlik Basımevi, İstanbul 1975, s. 205.

20 Baykara, s. 205-206.

21 Baykara, s. 206.

22 Baykara, s. 208.

23 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 2-ci cild. "Lider" nəşriyyatı, Bakı 2005, s. 409

24 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası,*. 2-ci cild. "Lider nəşriyyatı", Bakı 2005, s. 409

25 Məryəm Oruclu, *Azərbaycanda və mühacirətdə Müsavat Partiyasının fəaliyyəti (1911-1992)*, "Azərnəşr", Bakı 2001, s. 41

> hakiki rolü sonra tuttuğu bu resmi mevkilerden çok daha evvel başlamıştır. Bu rol onun Gence'de 1917'de Türk Adem-i Merkeziyet Halk Fırkası namıyla tesis edilen siyasi Azerbaycan fırkasın teşkiline teşebbüs etmesiyle başlar."[26]

Nesib Bey, Türk Adem-i Merkeziyet (Federalistler) Partisi liderlerinden biri olarak 2 Nisan 1917'de Gence'de Şah Abbas Camii'nde "Yaşasın Demokratik Cumhuriyet", "Yaşasın Azerbaycan muhtariyeti" sloganlarıyla gösteri yapmış ve kendi programını halka tanıtmıştır. Nesib Bey Rusya'da milli-mahalli muhtariyet talebinde bulunurken "Azerbaycan'ın muhtariyeti" uğruna mücadele etmiş, Azerbaycan Cumhuriyeti ilan edildikten sonra baştan sona kadar istiklal düşüncesine fikren ve fiilen sadık kalmıştır. Mart 1917'de "Türk federalizminin Rusya'da ilk memba-yı zuhuru Gence'dir" diyen M. E. Resulzade, ilk adımın Nesib Bey Yusufbeyli'ye ait olduğunu defalarca vurgulamıştır: "Azerbaycan idesini siyasi bir talep maddesi şeklinde formüle etmek şerefi merhum Nesib Bey'indir."[27]

Kafkas Müslümanları Kurultayına Nesib Bey'in katılımı sadece bir parti kurucusu ve başkanının temsilen katılımı değildir. Nesib Bey, yıllardır taşıdığı istiklal ruhunu kurultay kürsüsüne, oradan da tüm Kafkasya'yı temsil eden insanların şuuruna aktarmıştır. M. E. Resulzade on iki sene sonra bu olayla ilgili şöyle yazacaktı:

> "1917 senesinin Nisan ayında Bakü'de toplanan Birinci Müslüman Kafkasya Kurultayı sonradan Azerbaycan siyasi faaliyet sahasında şu veya bu şekilde mevcudiyet gösteren kuvvetleri belirten bir meşher hükmünü almıştı. Bu meşherin en kuvvetli ve bariz şahsiyetlerinden birini de bizim Nesib Bey teşkil ediyordu. Onun Kafkasya kavmi haritasını açarak yukarıda kaydettiğimiz kurultayda çok müessir bir sesle "kim dava edebilir ki biz kendini idareye salahiyettar bir millet değiliz!" dediği hala kulaklarımda çınlıyor."[28]

Kafkas Müslümanları Kurultayından bir süre sonra, 1-11 Mayıs aralığında Rusya Müslümanları Kurultayı Moskova'da yapılmıştır. Bu kurultaya Nesib Bey Yusufbeyli de katılmış ve partisinin çizgisini savunmuştur.[29] Nesib Bey, Rusya genelinde Azerbaycan Müslümanlarını temsil eden siyasi seçkinlerin temsilcisiydi.

---

26 M.Emin [Resulzade], Yusufbeyli Nasip bey, Odlu Yurt, Yıl: 1, Sayı: 3, 27 Nisan 1929, (ss. 110-112), s. 110.

27 M.Emin [Resulzade], s. 110.

28 Qəhrəmanlı, s. 175; M.Emin [Resulzade], s. 111.

29 Tahirzadə, s. 283

30 Tahirzadə, s. 284

21-28 Eylül 1917'de Kiev'de yapılacak Rusya Halkları Kurultayına Gence'den Nesib Bey Yusufbeyli ve Hasan Bey Ağayev'in, Bakü'den Fethali Han Hoyski'nin gönderilmesiyle ilgili Bakü'de, Müslüman Komitesinin toplantısında karar alınmıştı.[30] Türk Adem-i Merkeziyet ve Müsavat partileri iki ay sonra resmen birleşseler de birliğin temeli daha önceden atılmıştır. Kafkas Müslümanları Kurultayı ise bu birleşmeyi hızlandırmıştır. Bu süreçte Nesib Bey'in bir fikir adamı olarak milli meselelere önem verdiği bir kez daha doğrulanmıştır. Nesib Bey, milli istiklalci güçleri bir araya getirmenin tek yolunun partilerin birleşmesinden geçtiğini düşünerek hareket etmiştir. Oysa lideri olduğu partinin teşkilat yapısı ve teorik (siyasi ve ideolojik) altyapısı bağımsız bir örgüt olmak için yeterliydi. Uğruna mücadele verdiği ilkeler Nesib Bey için çok daha önemliydi. Bu hususa dikkat çeken M. E. Resulzade "milli Azerbaycan demokrasisinin yetiştirdiği en tipik mümessillerden biri" olarak gördüğü Nesib Bey hakkında şöyle yazmıştır: "Öyle bir mümessil ki milli Azerbaycan hareketinin istiklale müncer olan gayesini formüle etmek onun ismiyle merbuttur." Resulzade sadece bu merbutiyetin bile Nesib Bey'in isminin Azerbaycan tarihinde ölmez ve unutulmaz kılmak için yeterli olduğunu yazmaktadır.[31]

Ömrünün sonuna kadar istiklalcilik çizgisinden sapmayan Nesib Bey'in faaliyetlerini farklı hususlar üzerinden de değerlendirebiliriz. Bu hususlarla ilgili görüşlerini okuyucularla paylaşan Resulzade birkaç kez Nesib Bey'in "zeka ve samimiyetini" vurgulamış, Türk Adem-i Merkeziyet ve Müsavat partilerinin birleşmesindeki rolünü takdir etmişti:

> "(M)illi Azerbaycan istiklalcilik hareketinde çok mühim eserleri sonradan meydana çıkan bu "ittihadın" husulunda Nesib Bey'in zeka ve samimiyetinin kati rol oynadığını burada tespit etmeliyim. Bu "ittihad" üzerine idi ki Kafkasya Kurultayını müteakip Türk Federalist Müsavat Halk Fırkasının ilk kurultayı Bakü'de toplanmış ve bu toplantı siyasi Azerbaycan hayatında pek mühim bir hadise teşkil eylemiştir."[32]

Gence şubesi başkanı olarak Yusufbeyli, aynı zamanda partinin Merkezî Komite üyesiydi. Partinin Bakü'de yapılan ilk kurultayıyla ilgili yapılan çalışmalar sırasında programı hazırlayanlardan biriydi. Partinin dokuz kişiden oluşacak Merkezî Komitesi Riyaset Heyetine adaylığı ileri sürülen on beş kişi arasında Nesib Bey Yusufbeyli ilk aday olarak yer almıştır.[33]

31 M.Emin [Resulzade], s. 112.

32 M.Emin [Resulzade], s. 111..

33 Oruclu, s. 174.

3. Mavera-yı Kafkas Seymindeki Faaliyetleri

Nesib Bey Yusufbeyli'nin istiklal mücadelesinin bir diğer merhalesi Kafkasya Seymine üye olduğu dönemidir. Güney Kafkasya'dan Rusya Kurucu Meclisine seçilmiş diğer üyeler gibi Nesib Bey de Petrograd'a gidememiştir. 23 Şubat 1918'de oluşturulan Mavera-yı Kafkas Seymi'nde Müsavat Partisi temsilcileri arasında yer alan Nesib Bey, aynı zamanda Seym'deki Müslüman Fraksiyonu Riyaset Heyeti'nin başkanvekiliydi. Hümmetçi Menşevikler hariç Seym'de temsil edilen tüm Müslüman partilerinin ortak kararıyla Müsavat fraksiyonunun ve Demokratik Tarafsızlar Grubu'nun riyaset heyeti Müslüman Fraksiyonların Birleşmiş Toplantılarının Riyaset Heyeti olarak kabul edilmiştir.[34] Riyaset Heyeti Başkanı M. E. Resulzade, yardımcıları ise Mehemmed Yusif Caferov ve Nesib Bey Yusufbeyli idi. Seym'in Müslüman fraksiyonu, kendi toplantılarını bazen Kuzey Kafkasya Dağlı halklarının temsilcileriyle birlikte yapıyordu.

Kuzey Kafkasya'nın Mavera-yı Kafkas Devleti'ne birleştirilmesi konusu ele alındığı sırada Nesib Bey Yusufbeyli, aynı inanca sahip halkların ortak çıkarlarının bulunduğu konularda ortak tutum sergilemenin zaruri olduğuna dikkat çekiyordu. Kuzey Kafkasya'nın Güney Kafkasya ile ittifakı konusundaki çalışmaları sürdürmek amacıyla oluşturulan altı kişilik özel komisyonda Mavera-yı Kafkas Müslümanlarını temsil eden üç üyeden biri Nesib Bey Yusufbeyli idi.[35] Nesib Bey, Güney Kafkasya Müslümanlarının aynı zamanda Azerbaycan Türklerinin çıkarlarıyla ilgili konulara hiçbir zaman seyirci kalmamış, Hümmetçilerin Gürcü Menşeviklerle aynı çizgiyi takip etmelerine karşı çıkmış, onları Gürcü milliyetçiliği yapanların peşinden gitmemeye, milli mefkureye sahip çıkmaya davet etmiş,[36] Seym toplantılarında Müslüman vekillerle ilgili adil olmayan davranışlara karşı sert tepkisini ortaya koymuştur. Hacıgabul muharebesinde Mavera-yı Kafkas hükumeti tarafından zaruri askeri malzemelerin gönderilmemesi nedeniyle Albay Magalov'un birliği yenilgiye uğramıştır. Bu konunun ele alındığı oturumda Nesib Bey Yusufbeyli sorumluların hesap vermelerini ve hükûmetten istifa ederek Tiflis'i terk etmelerini istemiştir.[37]

Bölgelere temsilci gönderilmesi söz konusu olduğunda Nesib Bey Yusufbeyli de göz önünde bulunduruluyordu.[38] Müzakereler sırasında Nesib Bey, Menşeviklere ve hükûmete ültimatom vererek Mavera-yı Kafkasya'nın

34 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 2-ci cild. s. 449.

35 *Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyası və Azərbaycan Milli Şurası iclaslarının protokolları. 1918-ci il,* "Adiloğlu" nəşriyyatı, Bakı 2006, s. 76.

36 *Zaqafqaziya Seyminin müsəlman...,,* s. 86.

37 *Zaqafqaziya Seyminin müsəlman...,,* s. 89.

38 *Zaqafqaziya Seyminin müsəlman...,,* s. 90.

bağımsızlığını talep etmiştir. Bu talep on beş gün sonra gerçekleşmiş, 22 Nisan'da Mavera-yı Kafkas Federatif Cumhuriyeti ilan edilmiş ve Milli Eğitim Bakanlığı görevini N. Yusufbeyli üstlenmiştir. Nesib Bey Yusufbeyli, Seymin milletler komisyonunda Müsavat Partisi'ni temsil etmiştir.[39] Seymin ve hükûmetin kısa süreli faaliyeti döneminde Nesib Bey Azerbaycan'ın kaderini belirleyen sorunların çözümünde kararlı tutum sergilemiş ve önemli görevler üstlenmiş, Bakü'de Müslüman katliamlarıyla ilgili müzakereler sırasında Taşnakların Bakü'de "enternasyonel bir hakimiyet" kurma önerisini kesinlikle reddetmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu delegasyonu ile müzakerelerde bulunmak için Batum'a gidenlerin seyahatini kolaylaştırmak amacıyla gerekli birimlere başvuruda bulunma görevi Karabağ'dan olan iki temsilciyle beraber N. Yusufbeyli'ye havale edilmişti.[40] Nesib Bey aynı zamanda başka önemli bir görevi de üstlenmiştir. O sırada Türkiye'den gelecek yardımları hızlandırmak için Batum'a ve İstanbul'a yeni heyet gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Aynı heyete M. Y. Caferov, N. Yusufbeyli ve H. Hasmemmedov seçilmişlerdir. Mirza Bala Mehmetzade, bu heyetin gönderilme gerekçesini açıklarken Nesib Bey'in rolünü özellikle vurgulamaktadır:

> "Bu feci vaziyet karşısında, Seym hükûmetinden hiçbir yardım göremeyen Azerbaycan ne yapabilirdi? Milletimizin istikbalini tayin eden bu tarihi hareketin istikametini bize 'Müsavat' liderlerinden Yusufbeyli Nesib Bey tayin etmişti. Müstakil Kafkasya'nın Batum sulh konferansına sulh heyeti gönderdiği zaman Azerbaycan siyasi fırkalarının birleşik içtimasında, memleketin dahili vaziyetini hülasa eden raporunda Nesib Bey demiştir ki: Yalnız Azerbaycan'ı değil, bütün Mavera-yı Kafkas'ı istila etmiş büyük, dehşetli anarşiyi biz kendi kuvvetimizle yatırmalıyız. Şark tarafından Bolşeviklerin bizim asrî düşmanımızla müttefikan hücum etmesi, vaziyeti daha da keskinleştirerek Türk milletine envai mesaib ve felaket getiriyor. Mevki böyle iken bize harici kuvve müdahelesine rücu etmekten başka çare kalmıyor. İstiklalimizin kızgın taraftarı olmakla beraber ben bu mesele hakkında birinci olarak danışmak mecburiyetindeyim. Felaketin yüzüne cüretli bakarak ve cereyan eden hadiseleri göz önüne almak ve ona göre hareket etmek gerekir. Biz sevinmeliyiz ki, hoşbahtlıktan müdahele edecek harici kuvvet bizimle dost ve kardeş Türkiye'dir. Belki bu bizim komşularımızın o kadar hoşuna gitmeyecek, lakin başka çaremiz yoktur. Müthiş anarşi karşısında onlar da bizim gibi güçsüzdürler. Onların elinde olan ordu kuvvesinin ahvali ruhiyesi intizamsızlık lehinde olduğu için onlara istinaden intizam berpa edilemez. […] Hatır için hasta düşemeyiz. Bizim heyetin Batum'a giderek Şarkî Mavera-yı Kafkas Türkleri namından

39 Tahirzadə, s. 285.

40 Tahirzadə, s. 103-105.

> Osmanlı Devleti'nden yardım istemesinin zamanı gelmiştir. […] Fakat bununla beraber Azerbaycan'ın istiklal idaresini de hiçbir vakit unutmamalıyız."[41]

16 Mayıs günü Kafkasya Merkezî Müslüman Milli Şurasının toplantısında Güney Kafkasya'daki siyasi durumun temelden değiştiğine dair müzakereler sırasında F. Hoyski de Batum'a gönderilecek heyete dahil edilmiştir. Batum'da Türk tarafıyla yürütülen müzakerelerle ilgili Nesib Bey, 27 Mayıs'ta bir konuşma yapmıştır. Artık Mavera-yı Kafkas Seymi yoktu ve Gürcistan bağımsızlığını ilan etmişti. Seymin eski Müslüman üyeleri olağanüstü oturum için toplanmıştı. Nesib Bey'in konuşmasında gündeme gelen sorunların bir kısmı artık sürecin akışına göre kararlaştırılmıştı. Türkiye'nin, Mavera-yı Kafkasya'nın bağımsız devlet olarak kalarak güçlenmesini uygun görmesi ve devamına destek vermesi mevcut şartlara uymuyordu. Nesib Bey'in konuşmasında en sancılı konu Azerbaycan Türkleri tarafından bazı toprakların Ermenilere devrinin zaruri olduğunu belirtmek olmuştur.

4. Cumhuriyet Dönemi Faaliyeti

4.1. Cumhuriyetin İlanı

Mavera-yı Kafkas Cumhuriyeti'nin yıkılışıyla ilgili olarak Seymin Müslüman vekilleri Geçici Milli Şuranın kurulduğunu ilan etmiş, M. E. Resulzade gizli oylamayla Milli Şura Başkanı seçilmiştir. Parti oranları ilkesine uygun olarak yönetim organı da belirlenmiştir. Bu heyet Milli Şuranın 28 Mayıs tarihli kararıyla onaylanmıştır. İlk hükûmette Nesib Bey Yusufbeyli, maliye ve eğitim bakanı olarak görev almıştır. Milli Şuranın ilk oturumlarıyla ilgili bilgi vermek ve açıklama yapmak amacıyla Güney Kafkasya'nın "Müslüman merkezlerine" temsilciler gönderilmesi kararlaştırılmıştır. İlk heyet Gence'ye gönderilmiştir. Nesib Bey Ş. Rüstembeyli ve H. Sultanov'la beraber Gence'ye gitmekle görevlendirilmiştir.[42]

Azerbaycan'ın milli istiklal tarihinde 28 Mayıs 1918 özel bir öneme sahiptir. İşte o gün Müslüman Milli Şurası Tiflis'te Azerbaycan'ın İstiklal Beyannamesi'ni kabul etmiştir. M. E. Resulzade'nin Batum'dan gönderdiği telgraf ve mektup Milli Şura üyesi Nesib Bey tarafından okunmuştur. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilan edilmesinin bir zaruret olduğunu söyleyen konuşmacılar arasında Yusufbeyli ön saftaydı. Mehmet Emin Resulzade'nin yazdığı gibi:

---

41 Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi* (Yayına hazırlayan: Ahmet Karaca), Azərbaycan Kültür Derneği yayınları, Ankara 1991, s. 86-87.

42 *Zaqafqaziya Seyminin müsəlman...,,* s. 119.

> "Gerek Rusya Müessesan Meclisi intihaplarında, gerek Tiflis'te teşekkül eden Maveray-ı Kafkas Seyminde Nesib Bey milli siyasetin en çetin ve en mesuliyetli vazifelerini ifa ediyordu. Azerbaycan istiklalinin teessüs ettiği devirde Nesib Bey Eğitim Bakanlığında bulunmak, sonra da iki kez başvekalete gelmek suretiyle aktif idare işlerinde bulunmuştur."[43]

Nesib Bey Yusufbeyli Milli Şuranın 29 Mayıs 1918 tarihli oturumuna katılmamıştı. Temsilciler heyetiyle beraber Gence'de bulunmuş ve 1 Haziran'da Milli Şura üyeleri karşısında oradaki durumla ilgili ayrıntılı bir konuşma yapmıştır. Bu konuşma sonrası başlayan müzakereler sonucunda Batum'daki Müslüman delegasyonunu (M. E. Resulzade, M. H. Hacinski Batum'da görüşmeler yapıyordu) bilgilendirme görevi Nesib Bey'e havale edilmiştir. Nesib Bey Batum'dan döndükten sonra (13 Haziran) Azerbaycan Milli Şurasının Tiflis'te yapılan son toplantısına katılmıştır. Azerbaycan Milli Şurası ve hükûmeti 16 Haziran'da Tiflis'ten Gence'ye taşındığı sırada genç cumhuriyetin siyasi hayatında yeni bir kriz doğmuştur.

4.2. 17 Haziran Krizi

Azerbaycan, bağımsızlığının en zor sınavını 17 Haziran'da vermiştir. Milli Şuraya karşı güvensizlik ülkede bir hakimiyet krizi doğurmuştu. Fakat gergin başlayan yoğun müzakereler sonrası bu sorun atlatılabilmiş, 17 Haziran'ın son saatlerinde nihai mutabakat sağlanabilmiş ve Milli Şuranın iradesiyle yeni bir hükûmet oluşturulmuştur. İşte o gün Nesib Bey'in önerisi doğrultusunda en uygun, uzlaşmacı ve yapıcı karar metni hazırlanarak kabul edilmiştir. Bu öneri, karamsar havanın hakim olduğu o günkü ortamda kelimenin gerçek anlamıyla bir kurtuluş olmuştur. Nesib Bey ilhakçılara karşı sert ifadeler sarf ederken sağduyulu bir çözüm önermiştir:

> "Aşikardır ki, Paşa Hazretleri ve Devlet-i Aliyye- yi Osmaniyye Azerbaycan'ın müstakil kalıp da kendisine bir hükûmet teşkil etmesine taraftardır. Malum iştir ki onlar bizim işlerimize karışmak istemezler. Fakat Paşa'nın etrafını menhus adamlar, şüpheli şahıslar tutmuşlar. (...) Bu adamlara karşı bizim elimizde bulunan hukuktan istifade etmek lazım… Bu ise, böyle müşkül bir zamanda bulunduğumuz için, vatanperverane bir hareket olamaz. Bunun için de ben teklif ediyorum ki, kabinenin istifasını kabul edelim, sonra reisimiz kendisi itimat ettiği bir adama yeni bir hükûmet teşkili konusunda talimat versin. Yeni teşkil olunacak hükûmete hürriyetten hasıl olan bütün esasları muhafaza etmesi ve onlara sadık kalması şartıyla, salahiyeti tam verelim ki memleketi idare edip yakın zamanda Meclis-i

43 M.Emin [Resulzade], s. 111.

> Müessesan davet eylesin ve bu yetkiyi kimseye hoşlukla teslim etmeyip kıymettar bir emanet gibi saklasın. Ve yalnız kuvvete, süngüye teslim olsun. Bunu da arz etmeliyim ki, istiklalimize vaki olacak tecavüze karşı ilk önce isyan çıkaran ben olacağım."[44]

Nesib Bey'den sonra söz alan konuşmacılar bu öneriyi desteklemişlerdir. Milli Şuranın katibi Rehim Vekilov, konuşmasında "Nesib Bey'in Müsavat namına eylediği teklif ihtimal ki Müsavat fırkasının çekildiği son sengerdir [mevzi savunması-ed.n] ve zaruridir" demiştir.[45] Milli Şura Başkanı M. E. Resulzade de Nesib Bey'in önerisine katılmıştır:

> "Burada eğer elimizdeki hukuki salahiyetten istifade etmeyip bütün hükûmet teşkilatını başka kuvvelere terk edersek o zaman kara [güruh] bir hükûmet teşkili korkusu vardır. Hâlbuki burada icra-yı nüfuz edersek, daha münasip bir hükûmet teşkiline muvaffak olabiliriz. Bunun için ben Nesib Bey'in teklifine katılıyorum."[46]

Böylece Milli Şuranın Gence'de yaptığı son oturumunda alınan kararla, yeni geçici hükûmeti kurma görevi Fethali Han Hoyski'ye verilmiştir. Geçici Hükûmet bağımsızlığı ortadan kaldırmak, mevcut siyasi özgürlükleri lağvetmek, tarım meselesi ve diğer önemli konularda kanunları değiştirmek yetkisine sahip değildir. En geç altı ay içinde Kurucu Meclis toplanacaktır. Yönetimle ilgili diğer konularda hükûmet tam yetkiye sahipti. Azerbaycan Milli Şurasının feshedilmesiyle tüm iktidar yeni kurulan hükûmete geçmiştir. İkinci geçici hükûmet kabinesinde Nesib Bey Yusufbeyli, Halk Eğitimi ve Din İşleri Bakanı olarak görev yapmıştır.

4.3. Yeni Bir Sınav Karşısında: İngiliz İşgali

Bakan makamında bulunan Nesib Bey Yusufbeyli'nin yaptığı işler, zaruretten ileri gelen ve ivedilikle ifa edilmesi gereken vazifelerdi. Halk Eğitimi Bakanlığının ilk icraatlarından biri olarak Türk dili devlet dili olarak edilmiştir. 28 Ağustos'ta Nesib Bey'in önerisi üzerine hükûmet Azerbaycan okullarının millileştirilmesiyle ilgili kararı kabul etmiştir. Bu zor süreçte Türkiye'den ders kitapları getirilmesi ve öğretmen davet edilmesine ilişkin kararların alınması büyük önem taşıyordu. Cumhuriyetin erzak meselesini düzgün teşkil etmek için dört bakandan ibaret komisyonda Nesib Bey Yusufbeyli de yer almıştır. 6 Ekim'de yapılan hükûmet

---

44 Mehmetzade, s. 94; Ayrıca bkz: *Zaqafqaziya Seyminin müsəlman...,* s.142. [metinde geçen bazı Azerbaycan Türkçesi kelime ve ifadeler tarafımızdan günümüz Türkçesine uyarlanmıştır - ed.n.]

45 Mehmetzade s. 94; *Zaqafqaziya Seyminin müsəlman...,* s.144.

46 Mehmetzade s. 94; *Zaqafqaziya Seyminin müsəlman...,* s.145.

içindeki görev değişikliği sırasında Nesib Bey, Halk Eğitimi Bakanlığı'nın yanı sıra Erzak Bakanı görevini de yürütmüştür.[47]

Uluslararası alanda yaşanan gelişmeler, gergin iç ve dış sorunlar Azerbaycan yönetimine sağduyulu karar alma sorumluluğu yüklemiştir. Hükûmetin ilk günden üzerinde durduğu en önemli mesele Bakü'nün kurtuluşu idi. Bakü'nün başkent olarak cumhuriyete kazandırılması sayesinde kısa süre zarfında çok önemli adımlar atılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin yenilgisi sonucunda Güney Kafkasya'dan ordularını çekmek zorunda kalması, İtilaf devletleri adına İngiliz ordusunun Bakü'ye girmesi umutsuz ve belirsiz bir durum ortaya çıkarmıştır. Bu yüzden önleyici adımların atılması gerekiyordu. İtilaf Orduları Komutanlığıyla müzakerelerde bulunmak için N. Yusufbeyli, M. Refiyev ve A. Ağayev'den ibaret bir heyet Enzeli'ye giderek "ilişkileri kısmen yumuşatmaya çalışmışlardı."[48] Enzeli'den dönen heyet, 16 Kasım'da Azerbaycan Milli Şurasının kapalı oturumunda müzakerelerin verimli geçtiğine dair bilgi vermişti.[49] Aynı gün Azerbaycan Milli Şurası yeniden faaliyete geçmiş ve ilk toplantısını yapmıştır. İtilaf güçleri Bakü'ye girdiği sırada Azerbaycan Cumhuriyeti tam yetkileri haiz meşru iktidar olarak kabul edilmesi için *"*Şura-yı Milli yeniden davet edilip mukadderat-ı memleketi kendi eline almıştır."[50] Azerbaycan devleti yeni bir sınavdan geçiyordu. Milli Şuranın 24 Kasım tarihli toplantısında ülkenin istikbalini belirleyen çok önemli meseleler müzakere edilmiştir. Bir taraftan General Thompson'un, diğer taraftan Rus Milli Komitesinin şartlarını dikkate alan Şura üyeleri kapalı toplantıda sürdürülen yoğun müzakereler sonucunda mutabakata varmışlardır.

4.4. Hükûmet Faaliyetleri

4.4.1. Eğitim Bakanı

Nesib Bey Yusufbeyli'nin siyasi ve devlet yönetimindeki faaliyetlerinde bir sonraki aşama Azerbaycan Parlamentosunun açılmasıyla başlamıştır. Müsavat Partsi milletvekili olarak Yusufbeyli'ye yeni kurulmuş hükûmette Halk Eğitimi ve Din İşleri Bakanlığı görevi havale edilmiştir. Nesib Bey'in üç hükûmette Halk Eğitimi Bakanlığı görevinde bulunması, kendisine eğitim alanında kesintisiz bir

47 *Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920 гг). Законодательные акты. (Сборник документов),* Баку 1998, s. 240.

48 Oruclu s. 62.

49 *Азербайджанская Демократическая Республика. Документы и материалы.1918-1920 гг. (*Под редакцией Дж.Б. Гулиева), "Элм", Баку 1998, s. 69.

50 *Zaqafqaziya Seyminin müsəlman...,,* s. 157.

politika izleme olanağı sunmuştur. Milletinin kurtuluşunu eğitimde gören Nesib Bey şöyle diyordu: "İstiklalimiz, istikbalimiz sadece maarife bağlıdır. Milli maarifimiz, milli mektebimiz terakki etmezse bizim için mutluluk ve necat umudu kalmaz."[51]

Nesib Bey öğretmenlerin sosyal durumunun iyileştirilmesi yönünde yeni düzenlemeler yapmaya çalışıyordu:

> "Muhterem vekiller! Muallimlerin maaşları ne kadar fazla olursa emin olun bu durum nedeniyle hiçbir şey kaybetmeyeceksiniz. Zira bizim varlığımız ve istikbalimiz muallimlerin elindedir. Muallim ne kadar aç olursa, ne kadar gözü etrafta ve yabancıların elinde olursa tabi ki o muallim hiçbir şey veremez ve o okuldan hiçbir şey çıkmaz."[52]

Çeşitli düzeylerde eğitim kurslarının teşkili, lise ve diğer eğitim kurumlarının açılması sonucunda 1919 yılı başlarında ülkede devlet desteğiyle 637 ilkokul ve 23 ortaokul faaliyet göstermiştir.[53]

4.4.2. Dördüncü Hükûmet Kabinesi Başkanı

Nesib Bey, 14 Nisan 1919'da parlamentonun 29. oturumunda merkez ve sol grupların alkışları altında Hükûmet Başkanı olarak kendi programını açıklamıştır. "Bu kabine, gene İttihad hariçte kalmak şartıyla, fırka mümessillerinden teşekkül etti. Nesib Bey'in bu kabinesi 8 ay kadar yaşamış ve Azerbaycan'ın devlet kuruluşu devrini ihtiva etmiştir."[54] Cumhuriyet tarihinde tek tam takvim yılı olan 1919 devlet inşası bakımından verimli zaman dilimini oluşturmuştu. Sayıca dördüncü hükûmet kabinesinde Nesib Bey Yusufbeyli başbakan görevinin yanı sıra dışişleri bakanı görevini de yürütmüştür. Hükûmetin iç ve dış siyasetine ilişkin programıyla milletvekillerini bilgilendiren başbakan öncelikli olarak ülkenin toprak bütünlüğü sorununa dikkati çekmiştir:

> "Azerbaycan'ın ayrılmaz parçasını oluşturan Lenkeran kazası hâlâ yabancıların elindedir. Yüz bin kadar vatandaşımızın hayatlarına, ırz ve namuslarına tasallut ediliyor. Azerbaycan'ın Tiflis ve Revan vilayetlerindeki kısımlarına bile göz koyanlar bulunmaktadır. İşte bu sorunları olabildiğince barışçıl yolla çözmek hükûmetin öncelikli görevlerinden biridir."[55]

---

51 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament*, s. 443-455

52 Tahirzadə, s. 306

53 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası,* 2-ci cild, s.441.

54 Mehmetzade, s. 105.

55 Qəhrəmanlı, s. 131.

Nesib Bey Yusufbeyli'nin "tüm gücümle ve büyük inancımla çalışacağımı taahhüt ederim" beyanıyla biten konuşmasında hükûmetin karşısında duran görevler açıklanmış, iki mesele "sürekli alkışlar"la karşılanmıştır:

> "Herkes ne yazarsa yazsın, herkes ne isterse söylesin, nerede içtima yaparsa yapsın. Sadece bir mesele vardır ki, ona el uzatmaya tahammül edilemez. O da Azerbaycan'ın istiklaliyeti konusudur"; "Askerlik gibi kutsal görevin ilk başta zenginlerin, kavilerin, aydınların görevi olduğunu hükûmet kendilerine anlattıracaktır. Bundan kaçmaya çalışan olursa gereken ceza verilecektir."[56]

Zorlu bir görev üstlenen Nesib Bey'in başbakan olduğu müddette yaptıkları, zaman ölçüsüne oranla daha fazladır. Onun hizmetleri Azerbaycan Cumhuriyeti coğrafyasıyla sınırlı değildir. Onun döneminde Batum'daki okula, Türkistan Halk Şurasına, Kuzey Kafkasya'nın dağlı halklarına, Dağıstan mültecilerine, Gürcistan'da depremzedelere, Revan Müslüman Milli Komitesine, ayrıca defalarca Revan Müslümanları ve mültecilerine büyük miktarda maddi yardımda bulunulmuş, ülkede gayrimüslimlerle ilgili sosyal içerikli ve insani yardım maksadı taşıyan birçok karar alınmıştı. Yahudi okullarına, Ermeni öğretmenlerine mali destek verilmiş, Polonyalı mültecilerin vatanlarına dönmesi için trenler tahsis edilmiş, Paskalya ve diğer gayrimüslim dini bayramlarının kutlanmasıyla ilgili kararlar alınmış, mültecilerin demir yolunu ücretsiz kullanması sağlanmıştır.

Nesib Bey bulundukları konumu, yürüttükleri siyaseti esas alarak parlamentodaki konuşmasında şöyle demiştir: "(H)er ne kadar hükûmetimize 'ağa, paşa' hükûmeti deseler de işinin başında olan hükûmet kendi demokratik ve hayale gelmeyecek icraatlarıyla demokratlığını ispat etmiştir."[57] Daha başbakan olmadan önce halk eğitim bakanı olarak Nesib Bey Yusufbeyli, Müsavatçı işçilerin konferanslarına katılmıştı. 1919'un ilkbaharı aynı zamanda Azerbaycan'ın askeri birliklerinin Bakü'ye gelişiyle hafızalarda kalmıştır. Kısa süre önce, 23 Mart'ta Nesib Bey Yusufbeyli, parlamento ve hükûmet üyeleriyle beraber Gence'ye gitmiş, şölenlerin eşlik ettiği askeri geçit törenine iştirak etmiştir. 5 Nisan'da Azerbaycan Milli Ordusunun askerleri Bakü'ye varmış, gelen subayların şerefine 7 Nisan'da Bakü şehir yönetiminin verdiği davete hükûmet üyeleri Nesib Bey Yusufbeyli'nin başkanlığında tam heyet olarak katılmıştır.[58]

Bolşeviklerin ordu birliklerinde propaganda yapma hazırlıkları içinde bulunduklarına dair bilgi alan Savunma Bakanı Samed Bey Mehmandarov, Milli

---

56 Qəhrəmanlı, s.133, 138.

57 Qəhrəmanlı, s. 138.

58 *Азербайджанская Демократическая Республика. Документы и материалы...*, s. 203.

Ordunun Bakü'de Bolşevik propagandasının etkisi altında kalmasından endişe ediyordu. Bu nedenle de Nesib Bey Yusufbeyli'ye sunduğu raporda önleyici tedbirler alınması gerektiğine dikkat çekmiştir. Nesib Bey Yusufbeyli aynı zamanda içişleri bakanı olarak, "orduyu zararlı propaganda ve politikadan" koruma emri vermiştir. Samed Bey Mehmandarov'un endişesi boşuna değildi. Bakü'de Bolşeviklerin ideolojik etkisi altında birtakım Müslümanlar, her fırsatta kışlalara girerek propaganda yapıyorlardı. Bu konuda bilgi alan General Samed Bey Mehmandarov, Bakü'de bulunan ordu birliklerinde, özellikle de kara kuvvetlerinde askeri disiplin durumundan rahatsızdı ve bu nedenle orduları Bakü'ye getirmek istemediğini yazmıştır.[59] 11 Mayıs'ta İçişleri Bakanı Nesib Bey Yusufbeyli'ye sunduğu raporda, kışlanın bulunduğu ilçede polis kontrolünün olmasını istiyordu. Dış tehlike Bolşevik propagandasıyla sınırlı değildi. Tam bir ay sonra General Denikin'in askeri müdahale tehlikesi karşısında, Nesib Bey Yusufbeyli Devlet Savunma Komitesi Başkanı olarak 11 Haziran'da Azerbaycan genelinde sıkıyönetim uygulanmasıyla ilgili kararı imzalamıştı.[60] Bu dönemde en önemli olaylardan biri Azerbaycan Cumhuriyeti'nin birinci kuruluş yıl dönümünün devlet düzeyinde kutlanması olmuştur. Nesib Bey iki dilde "Azerbaycan Vatandaşlarına Hükûmetin Müracaatı"nı okumuştur:

> "28 Mayıs 1919 senesi Azerbaycan Cumhuriyeti'nin milli bayramıdır. Öyle bir bayram ki, onun hatırı umum-Azerbaycan vatandaşları için sonsuza kadar muhterem ve kutsal sayılacaktır…. Bu kısa zaman zarfında Azerbaycan Türkleri kendilerinin müstakil ve azat yaşamaya layık olduklarını en güzel biçimde göstererek devlet kuracak istidat ve yeteneklerinin olduğunu ispat ettiler. Bunun sayesinde ise şimdi memlekette insanı memnun edecek bir düzeyde nizam var ve asayiş berkemaldir. Devletin faaliyeti bir dakika olsun tehir etmemiş ve şu anda hükûmet işlerinde devam etmektedir... 28 Mayıs büyük ve umum-bayram hesap edilmelidir. Bu günde bilâ-fark herkes kendini müsavi hukukla Azerbaycan vatandaşı hissetmelidir."[61]

Nesib Bey, Paris Barış Konferansı'nın Azerbaycan Türklerinin kaderine kayıtsız kalmayacağından emin olduğunu, aksi takdirde, "büyük medeni halkların" medeni olduklarından şüphe edeceğini belirtmiştir: "İstiklaliyeti müdafaa ve muhafıza etmek umum-Azerbaycan halkının mukaddes vazifesidir" derken Nesib Bey, "Kuzeyden" beklenen tehlikenin her iki türüne, yani "beyaz" ve "kızıl" tehdide vurgu yapmış ve bayram mesajında şöyle demiştir: "Tehlike ve tehdit defedilememiştir. Üzerimize kara bulutlar gelmektedir. Bizim dahildeki

59 *Азербайджанская Демократическая Республика. Документы и материалы...*, s. 228.

60 *Азербайджанская Демократическая Республика. Документы и материалы...*, s. 244-246.

61 *Азербайджанская Демократическая Республика. Документы и материалы...*, s. 230-231.

hareketimiz, nizam ve asayişimiz temin edilirse istiklaliyetimizi tehdit eden kuvvelere yol vermez, rahat ve azat yaşamaya malik oluruz."[62]

1919 Mayıs grevi cumhuriyet iktidarının devrilmesi için hazırlanmış bir eylemdi. Nesib Bey "grev yapanların ve grev yaptırmak isteyenlerin" meramını parlamento oturumunda şöyle açıklamıştır: "Bu grevin ülkeyle bir alakası yok, dış güçlerin kışkırtmasıyla yapılıyor. Amaç Azerbaycan'ı Rusya'ya ilhak etmektir... Soldan da bunu isteyenler var. Sol kesim de bir yolunu bulup Azerbaycan'ı Rusya'ya ilhak etmek istiyor."[63] Petrol konusunun siyasi pazarlığa alet edilmesi girişimine karşı Nesib Bey'in yanıtı kısa idi:

> "Şayet Rusya bizim bağımsızlığımızı tanırsa, bizimle hesaplaşırsa o zaman petrol veririz. Tüm bunlar olmayınca hükûmet Sovdepiyaya[64] petrol vermez. Fakat diyorlar ki, yolu koşulsuz açın gelsinler. Hiçbir hükûmet, hiçbir işçi, Türk demokrasisi, hiçbir Azerbaycanlı bunu kabullenmez."[65]

Mayıs grevi amacına ulaşmamış, fakat karşılığında Denikin tehlikesi artmıştır. Nesib Bey Yusufbeyli'nin İngiliz komutanlığıyla yaptığı görüşmeler sonucunda Denikin'in Gönüllü Ordusuyla Azerbaycan Cumhuriyeti arasında yeni sınır çizgisi belirlenmiştir. Hükûmetin kararıyla, Devlet Savunma Komitesi oluşturulmuştur. Komitenin Başkanı Nesib Bey Yusufbeyli 26 Mayıs ve 5 Haziran'da hükûmetin Denikin tehlikesine karşı aldığı önlemlerle ilgili parlamentoda milletvekillerine güvence vermiştir:

> "[…] sizlere arz ediyorum ki, hiç kimse hudutlarımızı geçmemiştir. Ve sadece cesetlerimizi çiğneyip geçebilirler […]. İngiltere temsilcilerine söyledim ki, bizler artık vaatlere doymuşuz. Bundan sonra kendimize güveneceğiz. Ve gerektiğinde bir adam gibi hürriyet ve istiklalimizi müdafaaya kalkacağız. […]. Kim olursa olsun, dünyanın en büyük ve kuvvetli devleti de olsa karşısına çıkıp [kendimizi] savunacağız."[66]

O dönemde hükûmetin Britanya komutanlığıyla yaptığı görüşmelerin ana konusu Denikin tehlikesiydi. Nesib Bey Yusufbeyli konuyla ilgili aldığı resmi belgeleri (Türkçe ve Rusça) parlamento üyelerine sunmuş, yaptığı görüşmelerle ilgili kapsamlı bilgiyi İngiliz komutanlığına söylediği bu sözlerle tamamlamıştır:

---

62 *Азербайджанская Демократическая Республика. Документы и материалы...*, s. 230.

63 Qəhrəmanlı, s.139.

64 Sovdepiya – [Rusça: Sovet deputatov – Vekiller Sovyeti, Vekiller Şurası]. Bu sözcük Sovyet Rusya ile mühalif Rus muhacereti tarafından aşağılayıcı bir ifade olarak da kullanılmıştı (ed.n.).

65 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (Stenoqrafik hesabatlar)*, Cild: 1, Bakı 1998, s. 517

66 Qəhrəmanlı, s.142, 144.

> "(S)izin vaatleriniz olmasaydı biz Dağıstan'a büyük yardım gösterecektik, bugün Dağıstan yenik ve sınırımız tehdit altında olmayacaktı. Siz o zaman vadettiniz, bunun sonucu ne oldu? Sonuçta Denikin Kuzey Kafkasya'yı aldı."[67]

16 Haziran'da Gönüllü Ordu tehlikesine karşı Azerbaycan hükûmeti Gürcistan Cumhuriyeti ile askeri savunma paktı imzalamıştır. Azerbaycan Devleti'nin karşısında duran önemli sorunlardan biri de "Karabağ sorunu" idi. Nesib Bey üç ay önce 14 Nisan'da parlamentoda hükûmet bildirgesini okuduğu sırada "Karabağ hususunda tartışma yok" demiştir. Fakat Ermeniler bölücülük faaliyetlerini sürdürmeye devam etmişlerdir. Parlamentonun 17 Haziran tarihli oturumunda Nesib Bey'in "Karabağla İlgili Hükûmetin Beyanatı"nı okuması gerekiyordu. Ermeni fraksiyonları tarafından gündeme getirilen meselenin amacı "suçluları bulmak değil Genel Valiyi suçlamaktı." Nesib Bey, Hüsrev Paşa Sultanov'la ilgili "Ben kendisini tanıyorum. Fakat hiç kimse ona hain diyemez" ifadesiyle konuşmasına devam etmiştir: "Şuşa'da askerlerimiz asayişi temin ve tecdit etmeye çalışmışlardır. Ben böyle askerlerle […] sadece iftihar ederim."[68] Ermenilerin Karabağ Genel Valisine yönelttiği suçlamalara Nesib Bey kesin yanıt vermiştir: "Tek kelimeyle ifade etmek gerekirse, askerlerin ve Sultanov'un hiçbir suçu yok." N. Yusufbeyli'nin hükûmete başkanlık ettiği dönemde, ülkenin toprak bütünlüğünün sağlanmasında başarılı sonuçlar elde edilmiştir. Samed Bey Mehmandarov'la beraber 29-30 Haziran 1919'da Karabağ'da bulunduğu sırada Hankendi'de garnizon ordularının askeri geçit törenini kabul etmiş, Şuşa Camisi'nde konuşma yapmış ve Ermeni Kilisesi'ni ziyaret etmiştir.

Ağustos ayı sonunda Karabağ'daki Ermeni cemaatin temsilcilerinden oluşan bir heyet Nesib Bey Yusufbeyli'nin kabulünde olmuş, Karabağ sorununun barışçıl çözümü dolayısıyla Karabağ'daki tüm Ermeni ahalisi adına memnuniyet ve şükranlarını arz etmişlerdir. Şöyle ki 15 Ağustos'ta Karabağ Ermenileri, Azerbaycan hükûmetiyle anlaşma imzalamış ve Azerbaycan'ın egemenliğini kabul etmişlerdi. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin toprak bütünlüğünün temini yönünde Yusufbeyli hükûmetinin aldığı tedbirler olumlu sonuçlar vermiştir. Resulzade'nin vurguladığı gibi ülkede emniyet ve asayiş tesis olunarak Rus isyancılarının işgalindeki Lenkeran kazası ana vatana iade edilmiş, Karabağ Ermenilerine Azerbaycan'ın egemenliği tanıttırılmış, Bakü'de uzakta yer alan Nahçıvan'ın Ermenistan'a karşı mücadelesi maddi, manevi ve siyasi olarak güçlendirilmiş ve oraya vali atanarak idari yönden Azerbaycan'a bağlılığı sağlanmıştır.[69]

---

67 Qəhrəmanlı, s.149.

68 Qəhrəmanlı, s.159.

69 Əhmədova, s. 127-128.

Nesb Bey Yusufbeyli 29 Ağustos 1919'da Dışişleri Bakanı M. Y. Caferov ve İtilaf devletlerinin Güney Kafkasya Yüksek Komiseri Albay Haskel ile beraber Revan vilayetinin Nahçıvan ve Şerur-Dereleyez kazalarını geçici yönetmenin ana hükümlerini hazırlamışlardı. Mevcut koşulları da dikkate alarak geçici yönetim kurallarını milli çıkarlarla uzlaştırmaya çalışan başbakan, adı geçen kazaların Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ayrılmaz parçası olduğunu ve bu topraklarda bulunan Müslüman ahalinin iradesinin destekleneceğinden emin olduğunu ifade etmiştir. Nesib Bey'in Zengezur'la ilgili yaklaşımı İtilaf devletlerin Yüksek Komiserliğine gönderdiği telgrafta da vurgulanmıştır. Albay James Ray'in peş peşe yazdığı üç telgrafa cevaben 17 Kasım 1919'da da Zengezur'un, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ayrılmaz bir parçası olduğu beyan edilmiştir.[70] Cevap telgrafında Karabağ'ın Genel Valisine askeri yardım gönderen Azerbaycan hükûmetinin Zengezur'da Müslüman köylerinin talan edilmesini engellemek, 60 bin evsiz barksız Müslüman mülteciyi evine döndürmek ve asayişi berkemal etmek istediği yazılmıştı.[71]

Azerbaycan hükûmetinin barışçıl tutumuna rağmen Ermeni hükûmeti, 23 Kasım anlaşmasına uymayarak Zengezur'da askeri operasyonlara devam etmiştir. Masum Müslümanlar Ermeni birlikleri tarafından acımasızca katledilmiş, köyler ve diğer iskan birimleri yakıp yıkılmıştır. Nesib Bey 8 Aralık'ta Albay Haskel'e, Britanya Başkomiseri Wardrop'a, Gürcistan'ın Dışişleri Bakanına gönderdiği telgrafta en geç beş gün içinde Amerikan subaylarından oluşan komisyonu Zengezur kazasına gönderip Ermeni birliklerinden topların ve makineli silahların toplanmasını talep etmiştir. Nesib Bey, aksi takdirde Azerbaycan hukûmetinin; masum yurttaşlarının öldürülmelerine, sürekli acı çekmelerine, kendi kanlarında boğulmalarına sessiz ve seyirci kalmayacağını, gereken önlemleri almak zorunda kalacağını vurgulamıştır.[72] Emniyeti ve asayişi sağlamak hiç de kolay değildir. İngiliz ordularının Güney Kafkasya'yı terk etmesi hükûmet çevrelerinde endişeye sebep olmuştu. İstikrarın teminatı olarak gördükleri Britanya askeri birliklerinin kalmasını isteseler de artık karar kesindi. Kuzey sınırlarıyla ilgili rahatsızlık, Ermenistan'ın saldırgan siyasetinin devam etmesi, sürekli askeri müdahaleler Britanya birliklerini arabuluculuk veya baskı aracı olarak kullanma imkanı doğuruyordu.

Nesib Bey Yusufbeyli İngilizlerin Azerbaycan'dan çekilmesiyle ilgili parlamentoda yaptığı konuşmasında şöyle diyordu: "Efendiler! Devletin bu günden itibaren tam bağımsızlığa kavuşması münasebetiyle sizleri kutluyorum."[73]

---

70 *Азербайджанская Демократическая Республика. Документы и материалы...*, s. 371.

71 *Азербайджанская Демократическая Республика. Документы и материалы...*, s. 371.

72 *Азербайджанская Демократическая Республика. Документы и материалы...*, s. 394-395.

73 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (Stenoqrafik hesabatlar)*, Cild: 2, Bakı 1998.

22 Ağustos 1919'da Nesib Bey Yusufbeyli içişleri bakanı olarak halka seslenişinde "provokatör unsurlar" tarafından yayılmış söylentilerin asılsız olduğunu bildirmiştir.[74] İngilizlerin gitmesinin ardından ülkedeki farklı azınlıklara karşı şiddet uygulanacağına dair söylentilerin birer yalan olduğunu, millet ve köken ayrımı yapmaksızın tüm halkın can ve mal güvenliğinin ülke kanunlarıyla korunduğunu ve tam bir güven içinde olduğunu kararlılıkla beyan etmiştir. Amerikan misyonu mensupları Eylül 1919'da Nesib Bey'in kabulünde bulundukları sırada ülkedeki istikrardan memnun kaldıklarını ifade etmişlerdir. Aynı yıl 5 Ekim'de misyon şefi, Amerikan hükûmetinin Güney Kafkasya'daki komiseri General Harbord geniş bir heyetle Bakü'ye gelmiş, Nesib Bey Yusufbeyli'yle bazı önemli siyasi konuların müzakere edildiği görüşmesinde Azerbaycan'daki istikrardan memnun kaldığını vurgulamıştır.[75]

Yabancı misyonların genç devlet yönetiminden takdirle bahsettiği dönemde, ülkenin sosyal ekonomik yaşamını ciddi etkileyen mülteci sorunu yaşanıyordu. Hükûmetin 11 Ağustos 1919 tarihli kararıyla Mülteci İşlerinden Sorumlu Merkezî Komisyon, milliyetine bakılmaksızın Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sınırları içinde bulunan tüm mültecilerin boş arazilere iskanına ilişkin projenin hazırlanması konusunda talimat vermiştir. 18 Ekim'de Merkezî Komisyon, Nesib Bey Yusufbeyli'ye kapsamlı bir rapor sunmuştur. Raporda, Revanlı mültecilerin yerleştirilmesinde büyük zorlukların yaşandığı ifade edilmiştir. Bu durumu dikkate alarak hükûmet, iki gün sonra 20 Ekim'de Revan mültecilerinin nakli ve iskanı için 69 milyon ruble tahsis etmiştir.[76]

Güney Kafkasya cumhuriyetleri arasında gayrimüslimler dahil mültecilerin en fazla iltica ettikleri ülke Azerbaycan idi. 1920 başlarından gemilerle gelen mültecilerin Bakü limanına sığınmaları Azerbaycan Türkleri/Müslümanlarına karşı işlenmiş korkunç katliamlara rağmen halkın diğer milletlere hoşgörüyle davrandığının bir göstergesiydi. 30 Ocak 1920'de Nesib Bey Yusufbeyli'nin önerisiyle kabul edilen kararda Petrovsk, Krasnovodsk ve Enzeli'den gemilerle gelen mültecilerin Bakü limanında kabul edilmesi kesinleştirilmiştir. Azerbaycan'ın istiklali için Bolşevik Rusyası tarafından reel tehdit ortamında Bakü'ye mülteci akının devam etmesi sakıncalı bir durumdu.

1919 ilkbaharından Bolşevik propagandası ve provokasyonu Yusufbeyli hükûmetine ciddi zarar vermiştir. Nesib Bey 23 Ekim 1919'da içişleri bakanı olarak Bolşevik gazetelerinin kapatılması, Bolşevik taraftarı periyodik neşirlerin

74 *Азербайджанская Демократическая Республика. Документы и материалы...*, s. 285.

75 *Азербайджанская Демократическая Республика. Документы и материалы...*, s. 334-335 .

76 *Азербайджанская Демократическая Республика. Документы и материалы...*, s. 382.

yasaklanmasıyla ilgili emir imzalamak zorunda kalmıştır.[77] Bağımsızlık düşüncesine sonuna kadar bağlı kalan Nesib Bey, hükûmet krizi durumunda bile kararlılığından vazgeçmemiştir:

> "İster Bolşevik olsun ister Menşevik olsun ister Denikin taraftarı olsun, o hudut geçilirse onun efal ve hareketi bizim tarz-ı idareye zarar verirse, onu orada durdururum… İster anarşist olsun ister Denikin olsun ister Bolşevik. Ben onlarla mücadele ediyor ve sizleri de bu mücadeleye katılmaya davet ediyorum."[78]

Hükûmetin iç ve dış siyasetiyle ilgili sosyalist fraksiyonunun soru önergesiyle başlatılan müzakerelerde Nesib Bey Yusufbeyli, sorulara kapsamlı yanıtlar vermiş ve parlamento tarafından hükûmete güvenoyu verilmesini sağlamıştı. Fakat hükûmet parlamentoda kayıtsız şartsız güvenebileceği güçlü bir destekten yoksundu. Böyle bir ortamda Nesib Bey, başkanlık ettiği kabinenin istifasını sunmuştur. Üç gün sonra, 22 Eylül'de parlamento fraksiyonları arasında mutabakat sağlanmış ve Nesib Bey Yusufbeyli yeni hükûmet oluşturmakla görevlendirilmiştir. Nesib Bey parlamento başkanına yazdığı mektupta, yeni kabinenin Müsavat, İttihat fraksiyonları ve Tarafsızlar Grubu arasında sağlanan mutabakat doğrultusunda şekillendirmesi gerektiğini belirtmiştir. Yeni hükûmette N. Yusufbeyli bakanlar kurulu başkanı ve içişleri bakanı görevinde bulunacaktı. Nesib Bey'in rakipleri (özellikle *İttihat* gazetesi) bile onu işini seven ve dürüst bir devlet adamı olarak karakterize etmiştir. Onun bu meziyeti Tiflis'te Cuma Camiinde yaptığı konuşmasındaki şu ifadelerden de görülmektedir: "Hükûmet halksız hiçbir şeydir; Azerbaycan devlet adamlarının [yaptıkları] hizmetler Azerbaycan halkının kendi hizmetidir."[79]

Kurban Bayramı günü Azerbaycan Başbakanının Tiflis'te Cuma Camiini ziyaret etmesi, Müslümanlar için önemli bir olaydı. Cami imamı Tiflis Müslümanları adına Nesib Bey'i selamlamış, başbakan kısa cevabında Müslüman-Gürcü dostluğundan bahsetmiş, Tiflis'teki Müslümanların iki vatanı (Azerbaycan ve Gürcistan) olduğunu vurgulamıştır.

Bakü'nün kurtuluşunun birinci yıl dönümü Kurban Bayramı'ına denk gelmiş ve 15 Eylül 1919'da çifte bayram sevinci yaşanmış, bu tarih tatil günü olarak ilan edilmiştir. Nesib Bey Yusufbeyli o gün coşkulu askeri törene katılmış, şehit askerler şerefine Müslüman mezarlığında dikilecek anıtın temel atma töreninde bir konuşma yapmıştır. Nesib Bey, Azerbaycan Parlamentosunun oluşturulmasıyla

77 *Азербайджанская Демократическая Республика. Документы и материалы...*, s. 348.

78 Qəhrəmanlı, s.165-166.

79 *Азербайджанская Демократическая Республика. Документы и материалы...*, s. 307.

ilgili yasa tasarısının müzakeresinde söylediği "Türk kardeşlerimizin yardım eli uzatarak bizleri kurtarmaları hiçbir zaman unutulamaz. Biz bununla ilgili nazik şükranlarımızı diğer vesilelerle de söyleyebiliriz" düşüncesinin[80] icabını her fırsatta yerine getirmiştir. Müsavat Partisi'nin II. Kurultayında (2-12 Aralık 1919) hükûmet adına yaptığı tebrik konuşmasında da "Azerbaycan'ın istiklali uğrunda şehit olmuş Türkleri ve Mart olaylarının tüm masum kurbanlarını ayakta anmayı" teklif etmişti.[81] Kurultayda yaptığı muhteşem konuşması sık sık alkışlarla kesilmiştir. Nesib Bey Kafkas Müslümanlarının I. Kurultayı'nda Azerbaycan'ın muhtariyeti ile ilgili açık bir şekilde konuşmaya cesaret edemeyen bazı şahısların önerilerini hatırlatarak "o zaman biz itirazımızı bildirdik ve bugün Azerbaycan'ı artık tüm dünya tanıyor" demiştir.[82] Aynı gün, 2 Aralık'ta kurultayın siyasi komisyonuna seçilen üç esas konuşmacıdan biri olarak Nesib Bey'in "mevcut ve umumi siyasi vaziyet" ile ilgili konuşması ülkenin iç ve dış siyaset meselelerini kapsayan on yedi maddeyi içeriyordu.

Hükûmet krizinin uzun sürmesi kurultay gündeminin dışında kalmamıştır. 10 Aralık'ta oy birliğiyle kabul edilen karara göre kurultay, N. Yusufbeyli'nin hükûmet kriziyle ilgili açıklamasını dinlemiş; ülke yönetiminde takip ettiği çizgiyi ve hizmetlerini değerlendirerek hükûmete olan güveni tazelemiştir. Kurultayın 11 Aralık tarihli oturumunda Nesib Bey Yusufbeyli partinin Merkezî Komite üyeliğine seçilmiştir. Kurultaydan bir süre sonra 24 Aralık'ta Nesib Bey ikinci hükûmet kabinesini kurmuştur.[83]

4.4.3. Beşinci Kabine Başkanı

Nesib Bey'in ikinci kabinesi Azerbaycan Cumhuriyeti'nin beşinci kabinesi, Mirza Bala Mehmetzade'nin tabirince "milli cumhuriyetimizin son hükûmeti" idi.[84] Nesib Bey'in birinci kabinesi, bağımsızlık döneminin "devlet yapılanma" sürecinde faaliyet göstermiştir. İkinci kabinenin teşkilinde sol Müsavatçılar, tarafsızlar, Hümmetçi Menşevikler, Sosyalist Blok ve İttihat yer almıştır.[85] Hükûmet Başkanı olarak ekonomik durumun ağırlığını ve siyasi güçler arasındaki çekişmeleri dikkate alan Nesib Bey yeni kabinenin kuruluşu sırasında "sol muhalefeti tecrit etmek amacıyla İttihat Partisi'ni koalisyona çekmeyi" gerekli

80 *Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyası*..., s.165.

81 Oruclu, s. 195.

82 Oruclu, s. 195.

83 Mehmetzade, s. 113.

84 Mehmetzade, s.113.

85 Oruclu, s.70-71.

bulmuştu.[86] Geniş yelpazeli, dayanışma ve güvene dayalı bir hükûmet kurma girişimine rağmen Nesib Bey'in parlamentoya sunduğu Hükûmet Programı, gergin tartışmalara neden olmuştur. Başkanlık yaptığı önceki dönemin faaliyetleriyle kıyaslandığında yeni programda somut meseleler tek tek sıralanarak açıklanmıştır. Elde edilen sonuçların yanı sıra hükûmetin yapacağı işlerle ilgili ayrıntılı bilgi veren yeni hükûmet başkanı, zorlukları ve hatta hükûmetin çözemediği sorunları dile getirmekten çekinmemiştir. İlk temas edilen konu Azerbaycan Cumhuriyeti'nin toprak bütünlüğü meselesi olmuştur. Lenkeran kazasını kurtarma operasyonunun başarıyla sonuçlanmasından bahseden Nesib Bey, Karabağ'la ilgili daha detaylı bilgi vererek Zengezur'un yüzyıllar boyu Karabağ'ın ayrılmaz bir parçası olduğunu özellikle vurgulamış, bölgedeki Ermeni azınlığın kültürel haklarının Kafkasya genelinde ilk olarak Azerbaycan tarafından güvence altına alındığını belirterek komşu halkların da bu örnek uygulamayı sürdürmelerini temenni etmiştir. Nesib Bey Şerur-Nahçıvan konusunu ayrıca ele alarak "cesur Nahçıvanlıların, Şerurluların ve Vedibasarlıların bu sorunu kendilerinin çözdüğünü" belirtmiş, bölge halkının yasal haklarının, kararlılık, cesaret ve vatanseverliklerinin dikkate alınması gerektiğini söylemiştir.

Nesib Bey'in hükûmet programında vurguladığı husus son yüzyıllık tarihi süreçte de kendisini bariz şekilde göstermiştir. Keza "mütekabiliyet ilkesi"ne uymayan Ermenistan, her fırsatta Azerbaycan topraklarına saldırmıştır. İlk belgelerde "federasyon" olarak geçen Ararat Cumhuriyeti, "sınırları" içindeki yerli ve çoğunluk oluşturan ahalinin kültürel haklarını bile tanımamıştır. "Azerbaycan'ın da Ermenistan'ın da istikbali milli azınlıkların haklarının güvence altına alınmasıyla ilgilidir" düşüncesine Azerbaycan tarafı gerek bağımsız cumhuriyet gerekse Sovyet döneminde sadık kalmış, Ermenistan ise saldırgan ve işgalci politikasını devam ettirmiştir. Azerbaycan'daki Ermenilere toprak muhtariyeti verilmesine ve Revan'ın Ermenistan'a devredilmesine karşılık sonraki dönemlerde toprak kaybeden taraf her zaman Azerbaycan olmuştur.

Nesib Bey komşu devletlerle dostane ilişkiler geliştirilmesine özellikle önem vermiş, Gürcistan, Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti, Türkiye ve İran'la ilişkilerden bahsederken Rusya'nın farklı, büyük devlet siyaseti yürüttüğünü belirtmiştir. Bağımsızlığı tehdit eden unsurlara karşı tüm tedbirlerin temelinde ordu teşkilatının önemine vurgu yapan Nesib Bey, defalarca milletvekillerine gerçek durumu anlatmaya ve olası çözüm yollarını göstermeye çalışmıştır. Nesib Bey, ticaret ve mali alandaki kusurların diğer alanlara da yansıdığını, paranın değer kaybetmesinin nedenlerini izah ederek hükûmet tarafından alınacak önlemleri de açıklamıştır.[87]

86 Oruclu, s.73-74.

87 *Азербайджанская Демократическая Республика. Документы и материалы...*, s. 405-508.

Eğitim, sağlık, kültür alanındaki başarılardan (üniversitenin, çok sayıda eğitim kurumlarının açılması, yüz talebinin yurt dışındaki yüksekokullarda eğitim almaya gönderilmesi vd.) bahsederken mevcut sorunları ve yapılacak işleri de teker teker sıralamış, hükûmetin tek başına altından kalkamayacağı en büyük sorunun mültecilerle ilgili olduğunu vurgulamıştır. Revan bölgesinden son birkaç ay içinde 150 binden fazla mültecinin, bilhassa kadın ve çocukların ülkeye girdiklerini belirtirken halkın bu konuda yardımcı olması temennisinde bulunmuştur.[88]

Mültecilerden Sorumlu Merkezî Komisyon tarafından 18 Ekim 1919'da Nesib Bey Yusufbeyli'ye sunulan raporda 11 Ağustos tarihli hükûmet kararının yerine getirildiğini bildirmiştir. Hükûmet programında yargı sistemiyle ilgili reformlara da yer verilmişti. Yargı kurumları ve halkın birbirine yakınlaşması, halkın yargı sürecine katılımının sağlanması, mahkemelerin millileştirilmesi ve bağımsızlığının temin edilmesi vadedilen önceliklerdendi.

İşçi ve köylülerin ekonomik ve sosyal durumundan bahseden Nesib Bey, her iki sosyal kesimin ihtiyaçlarını karşılamak için işçilere ucuz ekmek satılmasını ve toprakların en kısa zamanda köylüye verilmesini önermişti. Tüm bu sorunların ülkenin iç yönetimiyle ilgili olduğunu belirten Nesib Bey, yönetim sistemini geliştirmenin öneminden bahsederek ahali ve hükûmet arasındaki lüzumsuz mercilerin kaldırılacağını vadetmiştir. Gündeme getirilen bu sorunlara rağmen devrim yaşayan diğer ülkelere kıyasla Azerbaycan'daki durumun daha istikrarlı olduğunu ifade etmiş, Azerbaycan'ın tüm siyasi mülteciler için bir sığınma yeri haline geldiğini vurgulamıştır.[89] Konuşmasının sonunda Nesib Bey, bağımsızlık düşüncelerine bağlı olduğunu, resmi kürsüden bir kez daha tekrarlamıştır. Azerbaycan'da mevcut özgürlüklerin üzerinde duran en değerli özgürlüğün istiklal olduğunu vurgulaması, aynı zamanda siyasi muhaliflere bir göndermeydi. Nesib Bey "göz bebeği gibi" savunacakları istiklal adına her şeyi feda etmeye hazır olduklarını kararlılıkla ifade etmiştir: "Parti ve grup çıkarlarının bu bağımsızlık için feda edilmesi gerekiyor."[90] Savunduğu "ilke ve değerler" için bağımsızlığı bile feda etmeye hazır olan bazı siyasetçilerden farklı olan Nesib Bey, Azerbaycan istiklaline yönelik sınırlayıcı ve kısıtlayıcı nitelikteki her şeyi kesinlikle reddediyordu: "Sıralanan tüm özgürlüklerin belirli sınırları vardır" dediğinde bu sınırlamanın bağımsızlık olduğunu kastetmiştir. Bağımsız hakimiyetin kuvvetlenmesi bakımından önemli vazifelerden biri de Kurucu Meclise seçimlerin yapılması idi. Yeni hükûmet programı parlamentoda geniş şekilde müzakere edilmiştir. Hükûmete ilk kez katıldığını belirten İttihat fraksiyonu, çeşitli

88 *Азербайджанская Демократическая Республика. Документы и материалы...*, s. 406.

89 *Азербайджанская Демократическая Республика. Документы и материалы...*, s. 407.

90 *Азербайджанская Демократическая Республика. Документы и материалы...*, s. 408.

bakanlıkların işini sert biçimde eleştirmiş, sosyalistler uyarılarda bulunmuş, Rus ve Ermeni fraksiyonlarının temsilcileri provokasyon nitelikli konuşmalar yapmışlardır.

1920 yılının ocak ayında Azerbaycan istiklali Avrupa'da *de facto* olarak tanınmıştır. Yaklaşık üç sene önce Nisan 1917'de Nesib Bey Yusufbeyli'nin önderliğinde, Gence'de Şah Abbas Camiinin avlusunda yapılan büyük mitingde "Yaşasın Azerbaycan muhtariyeti" şiarları yazılmış, kırmızı bayraklar dalgalanmıştı. O dönemde Azerbaycan istiklali Rusya'nın sınırları içinde düşünülmekteydi. Zorlu ve keşmekeşli istiklal yolunun üçüncü yılında artık Azerbaycan muhtar değil, müstakil bir cumhuriyetti ve onun bağımsızlığı dünyanın büyük devletleri tarafından tanınmıştır. Bu tanınma dolayısıyla parlamentoda yapılan büyük toplantıya N. Yusufbeyli'nin başkanlığında üzere hükûmet tam kadro katılmıştır. *Azerbaycan* gazetesinin 16 Ocak 1920 tarihli sayısında yayımlanan haberde Cumhuriyetin tanınması dolayısıyla yapılan şölenden bahsedilmiştir. Nesib Bey Yusufbeyli'nin şölene katılması katılımcıları çok sevindirmiş, halk onu otomobilden alarak elleri üstünde parlamentoya taşımıştır. Nesib Bey'in imzasıyla hükûmetin Azerbaycan Vatandaşlarına Müracaatı yayımlanmıştı. Müracaat; "Yaşasın bağımsız Azerbaycan halkı!" sloganıyla bitiyordu.

1920'nin ilkbaharında Azerbaycan halkı sevinçle üzüntüyü bir arada yaşadı. Cumhuriyetin bağımsızlığı tehdit altındaydı. Sovyet Rusyası ile notalar mübadelesinin yaşandığı bu dönemin gerçek tablosu dışarıdan göründüğünden daha karmaşıktı. Başbakan Nesib Bey'in siyasi durumla ilgili resmi gazeteye verdiği 24 Şubat 1920 tarihli demeci de olağanüstü gelişmelerden kaynaklanıyordu. Nesib Bey bu demeçte hükûmete karşı ileri sürülen üç ithama tek tek yanıt vermiştir. Partiler arası mücadelenin devleti sarsacak düzeyde olmadığını anlatırken Azerbaycan halkının egemenliği konusunda partilerin dayanışma içinde olduklarını belirtmiştir. Hükûmeti Bolşevik eğilimli siyaset yürütmekle suçlayanlara Nesib Bey'in verdiği yanıt kısa ve açıktı: Bolşevik ideolojisinin Azerbaycan halkının karakterine ve ruhuna kesinlikle uygun olmadığını, Sovyet Rusyası ile ilişkilerin ise Çiçerin'e verilen cevap notalarında açık şekilde yansıtıldığını söylemiştir.[91] Hükûmetin Türkiye politikasına ilişkin tutumunu ayrıntılı şekilde açıklayan Nesib Bey'in düşünceleri, basın yoluyla gerekli yerlere ulaştırılması gereken bir mesaj olarak da algılanabilir. Başbakan iki farklı yönden hükûmete yönelen ithamların asılsız olduğuna dikkat çekmiştir. Azerbaycan hükûmeti bir taraftan Türk siyasi muhacirlere kucak açmakla, onları himaye etmekle suçlanırken diğer taraftan da Bolşeviklerle iş birliği yapmakla

91 *Азербайджанская Демократическая Республика. Документы и материалы...*, s. 475-476.

suçlanmıştır. Oysa durum farklı idi. Mirza Bala Mehmetzade yıllar sonra bu durumu şöyle tasvir ediyordu:

> "Kara emperyalist Denikin ortadan kalkınca, Ermenistan kızıl emperyalistlerle anlaştı ve bu emperyalist kuvvetlere dayanarak kendi tarihi komşularının esareti pahasına kendisine saadet kurma hayal-i hamına kapıldı. Azerbaycan'a karşı tertip edilen bu suikast bile kızıl Rusya çarlığının şeytani emellerini tahakkuka kâfi gelmiyordu. Ermeni ordularının mağlubiyeti ve Bakü'de ihtilal teşebbüslerinin suya düşmesi, onu Ermenilerden istifade etmekle beraber aynı zamanda Türkiye nüfusundan dahi istifadeye sevk etti. Moskova, Azerbaycan'daki Türkiyeli zabitan vasıtasıyla Ermenistan'la harple meşgul milli hükûmeti yıkacak, istediği hükûmeti kuracak ve hükûmetin daveti üzerine Azerbaycan'a girip yerleşecekti. Bunun için efkar-ı umumiyeyi aldatacak şiarlar da hazırdı: "Türkiye ölüm dirim mücadelesindedir, Kızıl Ordu Türkiye'nin yardımına koşmak istiyor, 'Müsavat' hükûmeti ise bırakmıyor". İnkılâpçı Türkiye'nin Garp emperyalistleriyle savaşında Bolşeviklele anlaşmış olması Moskova'nın işgal siyasetinin tatbikine geniş imkân veriyordu."[92]

Anadolu Heyet-i Temsiliyesi Bolşeviklerle iş birliği yapmaya karar vermiştir. Türklerin milli mücadelesine düşman kesilen İngilizlerin taleplerini dikkate alan Nesib Bey, basına yaptığı açıklamada Türk temsilcilerle ilgili söylentilerin yalan olduğunu belirtmiştir. Nesib Bey vakit buldukça Azerbaycan hükûmetini yardım etmemekle suçlayan Türkiye temsilcileriyle görüşmüş ve kendileriyle istişare etmiştir. M. E. Resulzade konuyla ilgili şöyle yazıyordu:

> "İstanbul'a sefir gönderildiği gibi, Anadolu Türkiyesi ile de münasebata girişmek ve inkılâpçı Türkiye'ye maddi yardımlarda bulunmak için daha 1919'da suret-i hususiyede teşebbüsler edilmiş, fakat bu münasebat tabii yoluna girmeden Azerbaycan kızıl Rus istilasına uğramıştı."[93]

Hatta Nesib Bey'in Türkiye'ye Kurtuluş Savaşı için gösterdiği maddi yardım, kendisinin feci ölümünden sonra Ankara'ya ulaşmıştır. Bunu doğrulayan Mirza Bala Mehmetzade şöyle yazmaktadır:

> "Merhum Nesib Bey'in emriyle Mehmet Ali Ahmetzade Bey tarafından 1920, 2 İlkteşrin'de [2 Ekim – ed.n.] Ankara'ya teslim edilen 19 bin Osmanlı lirası ve bir milyon Fransız frankı ve 8 kıt'a petrol poliçisenin o zamanki Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey'in imzasıyla musaddak makbuzu eldedir."[94]

92 Mehmetzade, s. 124-125.

93 Mehmetzade, s.120.

94 Mehmetzade, s. 120.

Nesib Bey'in bağımsızlık ilkesi tartışılamayacak kadar yücedir. Basına verdiği demeçte Nesib Bey "hükûmetin siyasi programının temelinde devletin bağımsızlığı ve istiklali duruyor" diyordu.[95] "Bizim politikamız gizli anlaşmalar siyaseti değildir. Özgür Azerbaycan uluslararası ilişkilerin eskimiş kurallarına hiçbir zaman dönmeyecektir" düşüncesi bir şiar değil, siyasi bir ilkenin ifadesiydi. Mevcudiyeti boyunca Azerbaycan hükûmeti bu ilkeye sadık kalmıştı. Nesib Bey'in birçok söylemi onun siyasi çizgisinin niteliğini belirgin şekilde ortaya koymaktadır: "Biz sözle değil de amelle yanıt vermeyi tercih ederiz", "Düşünce özgürlüğü özgür bir ülkede baskı altına alınamaz", "Hükûmet partilerden yüksekte duruyor."[96] Nesib Bey Yusufbeyli demecinin sonunda tüm halkın desteği, komşuların anlayışı, Batı'nın büyük ve küçük halklarının hoşgörülü tutumuna ümit beslediğini belirtmiştir. Fakat bu ümitler hiçbir zaman gerçekleşmemiştir. Mart 1920'de bölücü Ermeni çeteleriyle Ermeni hükûmeti, Kafkasya'da kanlı bir süreç başlatmış, Müslüman ahaliye yönelik toplu katliamlarda bulunmuşlardır. Bu gelişmeler üzerine Azerbaycan parlamentosu olağanüstü toplanmış, yirmi bir milletvekilinin imzasıyla hükûmet başkanına soru gönderilmiştir. Milletvekilleri, Kars vilayetinin masum Müslümanlarının kurtuluşu için hükûmetin hangi adımları attığına dair açıklama beklentisi içindelerdir. 9 Mart günü hükûmet başkanı Nesib Bey Yusufbeyli, parlamentoda geniş bir konuşma yapmış; Kars faciası ve hükûmetin bu konuda aldığı tedbirlerle ilgili milletvekillerini bilgilendirmiştir. Azerbaycan hükûmetinin Ermeni hükûmetine verdiği notalara, karşı tarafın verdiği yanıtları da okumuştur. Ermeni hükûmeti kendisine teslim olmayan yerleri top atışıyla almaya karar vermiştir.[97] Maddi zarar ve insani kayıplarla ilgili kesin sayıları belirten Nesib Bey "yine de son çare olarak yarın oraya bir heyet gönderilmesini" teklif etmiştir.[98] Kars faciasıyla ilgili yaptığı açıklamanın sonunda Nesib Bey, olayla ilgili stratejik görüşünü şöyle ifade etmiştir:

> "Fakat mesele sadece Kars değil. Görüyorsunuz ki, Ermenilerin yönetimi altında bulunan yerlerde Eçmiadzin, Novbayazıt, Revan kazalarında ve diğer yerlerde çok sayıda Müslüman bulunmaktaydı. […]. […]şimdi orada Müslüman bulunmuyor. Sadece iki köy kalmıştır. Bizi endişelendiren şudur ki, Kars'ta da aynı akıbet yaşansın. Binaenaleyh bunun karşısını almamız gerekiyor. "[99]

95 *Азербайджанская Демократическая Республика. Документы и материалы...*, s. 477.

96 *Азербайджанская Демократическая Республика. Документы и материалы...*, s. 477.

97 Qəhrəmanlı, s. 167.

98 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (Stenoqrafik hesabatlar)*, Cild: 2, Bakı 1998, s. 824

99 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (Stenoqrafik hesabatlar)*, Cild: 2, Bakı 1998, s. 825

Ermeni saldırganlığının karşılığını barışçıl yollarla almaya çalışan Başbakan, Ermeni hükûmetine şu mesajı yollamıştır:

> "Böyle kurulmuş hükûmet yaşayamaz. Kanla yoğrulmuş devletin istikbali olamaz. […] Ermeni yurttaşlarımızın da bizlerle, hatta bizden önce seslerini yükselterek 'yeter artık, böyle hükûmet kurulamaz' demeleri gerekir. Bu reftarınızla âlemi kana bulayacaksınız."[100]

Bu sözlerin söylenmesinden yüz sene geçse de Azerbaycan Cumhuriyeti'nde bulunan Ermeniler, Ermenistan devletinin saldırgan politikasını desteklemekten asla vazgeçmemişlerdir. Buna karşılık sürekli saldırılara maruz kalan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet politikası, kendi vatandaşları olan Ermenilerin haklarını, dokunulmazlıklarını güvence altına almaya, yaşam ve faaliyetlerini sürdürmeleri için onlara her türlü kolaylık sağlamaya yönelik olmuştur.

1920 senesinin ilkbaharında Kars, Zengezur ve Karabağ'da Ermenilerin Müslümanlara yaptıkları mezalim sırasında Azerbaycan hükûmeti, Ermeni vatandaşlarının durumunu yakından takip ederek onları her türlü korku ve endişeden uzak tutmaya çalışmıştır. Ermenilerin Müslümanlara yaptıkları katliamların yankısı, Gence'deki durumu geriyordu. Gence Ermenilerinin endişeyle Bakü'ye, Tiflis'e kaçmalarını önlemek, onların güvende olduklarını göstermek amacıyla Başbakan Nesib Bey Yusufbeyli, mart ayında Gence'ye seyahat etmiştir. Krizin yaşandığı, siyasi durumun gergin olduğu bir zamanda hükûmet başkanının Gence'ye gitmesi önemli bir olaydı. Bu gezi sırasında Nesib Bey, Gence aydınlarıyla görüşmesinde siyasi durumu anlatmış, milli kimliğine bakılmaksızın herkesi Gence Müslümanları ve Ermeniler arasındaki barışçıl ilişkilerin daha da güçlendirilmesi için yardım etmeye çağırmıştır. Şah Abbas Camiinin avlusunda, kalabalık mitingde hükûmet başkanı Müslüman ahaliye hitap ederek ülkenin çıkarları doğrultusunda tüm vatandaşlar arasında iyi ilişkilerin sağlanması gerektiğini vurgulamıştır.[101] Nesib Bey ayrıca Ermenilerin yaşadıkları semte gelerek kilisede, hükûmetin Ermeni vatandaşlarının durumundan endişe duyduğunu, Ermenistan'la ilişkilerin Azerbaycan'ın kendi vatandaşına karşı münasebetini hiçbir şekilde değişemeyeceğini beyan etmiştir. Başbakanın Ermenilere güvence veren açıklamaları ve Gence'deki konuşmaları, şehirdeki gerginliği aradan kaldırmış ve şehri terk eden Ermeniler geri dönmeye başlamışlardır. Hükûmetin hızlı ve iyi niyetli adımlarına rağmen Ermeni basını *(Aşhatavor)* Gence Ermenilerinin esarette tutularak açlığa mahkum edildiklerini, kendileriyle tüm ticari ilişkilerin yasaklandığını yazmıştır. Maksatlı ve gerçekleri

---

100 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (Stenoqrafik hesabatlar)*, Cild: 2, Bakı 1998, s. 825-826

101 *Азербайджанская Демократическая Республика. Документы и материалы...*, s. 496.

göz ardı ederek yayımlanan bu tür haberler diğer milletlerden olan kesimleri de rahatsız etmiş ve bir öfke birikimine yol açmıştır.

Nesib Bey Yusufbeyli'nin General Samed Bey Mehmandarov'la birlikte yaptığı bu seyahatte somut önlemler alınmıştır. Şehirde Ermenilerin yaşadığı semtlerin güvenliği, polis ve devriyelerden oluşan özel gruba havale edilmiş, alkollü içkilerin satıldığı yerler kapatılmıştır. Menkul ve gayri-menkullerin piyasa değeri altında satılmasından dolayı Ermenileri zarara uğratacak pazarlıklara müsaade edilmemiştir.[102] Tüm bu tedbirlere rağmen Bakü Ermeni Milli Şurası bir memorandum yayımlamıştır. 14 Nisan 1920 tarihinde Nesib Bey Yusufbeyli bu memorandumla ilgili bir konuşma yapmış, bu bağlamda Göyçay, Nuha ve diğer bölgelerde Ermenilerle çatışmalarda işlenmiş suçlarla ilgili soruşturmaların başlatılması amacıyla özel bir komisyon oluşturulmasına, Ermenilerin demir yolu ve kara yollarını serbestçe kullanmalarını sağlamak amacıyla bazı önlemlerin alınmasına karar verilmiştir. Aynı zamanda Adalet Bakanlığı, yaşanan olayların mağdurlarına yardım etmek amacıyla beş milyon ruble tahsis edilmesi talebiyle parlamentoya yasa tasarısı sunmakla görevlendirilmiştir.

Nesib Bey Yusufbeyli, ülkesinin ve devletinin istikbalini düşünerek tüm yurttaşların, özellikle de Ermeni kökenli vatandaşların dokunulmazlığını güvence altına alınmasına çalışırken Ermeni hükûmetinin tertibiyle Karabağ'da isyan başlatılmış, Azerbaycan halkı ve toprakları tekrar bir Ermeni saldırısına maruz kalmış ve ülkenin milli egemenliği tehlike altına düşmüştür. Sovyet Rusyası tehdit mahiyetli notalar gönderdiği sırada Bakü'de bulunan Bolşevik muhalefet, hükûmeti işçi sınıfına şiddet ve baskı yapmakla itham etmekteydi. 29 Mart günü Sendikalar Birliği Şurasının Yönetim Kurulu tarafından Bakanlar Kuruluna gönderilen mektup açık tehditler içeriyordu. Mektubun yazıldığı tarihten bir gün sonra, 30 Mart'ta Nesib Bey'in başkanlık ettiği hükûmet istifa etmek zorunda kalmıştır. Fakat hükûmetin istifası durumu değiştirmemiştir.[103]

Nesib Bey hükûmeti Türk Milli Mücadele önderlerinin sözde müttefiki olan XI. Kızıl Ordunun Bakü'ye, Azerbaycan'a girmesi önünde engel teşkil ediyordu. Bu sürecin ünlü aktörlerinden olan Halil Paşa'nın arkadaşlarından Talat Bey, Türkiye İstiklal Mahkemesi'nde yargılandığı sırada şöyle bir açıklamada bulunacaktı: "Halil Paşa ve arkadaşları da Azerbaycan'da muhalif fırkalara, 'siz doğrudan-doğruya Müsavat dışındaki fırkalarla birleşmek suretiyle Nesib Bey hükûmetini devirebilirsiniz' diye tavsiyede bulunmuşlardı."[104] 1912-1913

102 *Азербайджанская Демократическая Республика. Документы и материалы...*, s. 522.

103 Oruclu, s.75.

104 Mehmetzade, s.131.

senelerinde İstanbul'da kurulan Türk Ocağının ilk üyeleri olarak Nesib Bey'le bu ocakta arkadaş olmuş Fuat Sabit İstanbul'dan Bakü'ye gittiği zaman Nesib Bey başbakandı. Anadolu'ya yardım istemek için görevlendirilmiş Dr. Fuat Sabit, Nesib Bey Yusufbeyli ile görüştükten sonra sonucu Rauf Bey'e rapor etmiştir. "Reis-i Vükela Nesib Bey, Rauf Bey'in buraya gelmesinin muvafık olacağını söyledi. Silah ve cephane ne miktar verileceğini ve hangi vasıtalarla gönderileceğini soruyor."[105] Fakat "Dr. Fuat Sabit Azerbaycan hükûmetinin Anadolu'ya yardıma niyetli olduğunu ve buna imkan ve kabiliyeti bulunduğunu öğrenir öğrenmez Moskova ve Bakü'de bulunan üyesi olduğu Türk Komünist Partisi ile anlaşıp bu yardımı sabote etmiştir."[106] Bu çevrelerin Azerbaycan hükûmetinin izlediği politika konusunda yalan haberler yayması sonucunda yanlış bir algı oluşmaya başlamıştır.

İçte ve dışta yaşanan gelişmeler, Rusya'nın Azerbaycan'ı işgal etmek amacıyla fiilen harekete geçmesi ülkedeki siyasi krizi daha da derinleştirmiş, sonuçta Nesib Bey hükûmeti istifa etmek zorunda kalmış, Mehemmed Hasan Hacınski yeni kabineyi oluşturmakla görevlendirilmişti. "Ertesi gün yapılan celsede Hacınski intikal kabinesinin teşekkülüne intizar zaman kalmadığı için doğrudan doğruya Neriman Nerimanov'un komünist hükûmeti olarak iş başına geçmesine karar verilmişti."[107] Böylece Mehemmed Hasan Hacınski'nin yeni hükûmeti kurma girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Yeni hükûmet kurulana kadar görevinin başında bulunan Nesib Bey Yusufbeyli, Azerbaycan Cumhuriyeti tarihinde son hükûmet başkanı/başbakan olarak kalmıştır.

Sonuç

Nesib Bey'in gizemli katli bugüne kadar bir sır olarak kalmaktadır. Sır olmayan bir hakikat var ki 1920 senesinin ilkbaharında Azerbaycan, Nesib Bey Yusufbeyli'nin şahsında bir istiklal mücahidini, dava, devlet ve ülkü adamını, siyasi liderini, parlak aydınını ve vatanperver yurttaşını kaybetmiştir. Fakat Azerbaycan tarihinde merhum araştırmacı Nazif Kahramanlı'nın tabirince bir "Nesib Bey numunesi" kalmıştır.

Nesib Bey'in hayatında örnek alınacak ibretli olaylar çoktur. Nesib Bey ve babası Yusif Bey arasında geçen ve herkes tarafından bilinen diyalog bir onur ve erdem göstergesidir. Nesib Bey'in babası oğlunun eğitimi, içtimai ve siyasi faaliyetleri için elinden gelen her şeyi yapmış, büyük sıkıntılar içinde borç alıp

105 Baykara, s.299-300.

106 Baykara, s.269.

107 Mehmetzade, s.127-128.

yükseköğrenim görmesini sağlamıştır. Nesib Bey bulunduğu görev ve makamların hakkını vererek çalışmış, parada pulda asla gözü olmamıştır. Hiçbir zaman zengin olmamış, fakat babasına her zaman güvenmiştir. Nesib Bey'in şahsi bir yardım talebi üzerine Yusif Bey'in cevaben yazdığı mektup biraz tuhaf karşılansa da gerçekte hükûmet yöneticilerinin, makam sahiplerinin çalışma ahlakı bakımından ibret alacağı bir numunedir. Babası Nesib Bey'e şöyle yazmıştır:

> "Tiflis'e giderek, Seym'in Eğitim Bakanı oldun. Yine de aldığın parayla geçimini sağlayamadın. Birkaç kere para istedin, yolladım. Sonra Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan ettiniz. Geldin Cumhuriyetimizin Eğitim Bakanı olarak çalıştın. Yine de aldığın maaş sana yetmedi. Yine benden para istedin. Her zaman gönderdim. Senin adına olan toprak arsasının bir kısmını sattım. Bu paraları da sana gönderdim. Bugün Başbakansın, Devletin başısınız, yani ülkemizin padişahı olmuşsunuz. Yine bahçenin kamışını ben mi alayım?!"[108]

Azerbaycan Türklerinin milli istiklal davasının cesur önderlerinden, dava ve düşünce adamı Nesib Bey Yusufbeyli minnet ve şükranı fazlasıyla hak etmiş onurlu bir şahsiyettir. Büyük önder M. E. Resulzade'nin bir zamanlar söylediği gibi "Muzaffer istiklal neslinin ilk yapacağı şükran vazifelerinden birincisi siyasi Azerbaycancılığın ilk mübeşşirlerinden Nesib Bey namını ebedileştirmek ve Bakü ile Gence'de kendisine birer anıt dikmekten ibaret olmalıdır!.."[109] Nesib Bey'in kısa, fakat şerefli hayatının ibret alınacak anları hiçbir zaman unutulmayacaktır. Basında çıkan yazıları, konuşmaları ve devlet görevindeyken yaptığı icraatlar sadece Nesib Bey Yusufbeyli'nin hayat yolunu ve mücadelesini öğrenmek, faaliyetlerini değerlendirmek açısından değil, aynı zamanda Azerbaycan halkının milli düşünce ve devlet tarihini karakterize etmek açısından önemlidir.

108 Qəhrəmanlı, s.193.

109 M.Emin [Resulzade], s. 112

Kaynakça

Aliyeva Minara, Çınar, *Nesip Yusufbeyli'den Şefika Gaspıralı'ya Mektuplar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2018.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (Stenoqrafik hesabatlar), c.2, Bakı, 1998

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, 2-ci cild. "Lider" nəşriyyatı, Bakı 2005.

Baykara Hüseyin, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, Gençlik Basımevi, İstanbul 1975.

Əhmədova Firdovsiyyə, "Azərbaycan milli istiqlal hərəkatında Nəsib bəy Yusifbəylinin rolu". *Nəsib bəy Yusifbəyli-milli istiqlal və dövlətçilik mücahidi* (Elmi redaktor: Firdovsiyyə Əhmədova), "Ziya", Bakı 2013.

Əliyev Mövsüm, "Nəsib bəy Yusifbəyli", İçinde: *Azərbaycan Demokratik Respublikası: Azərbaycan hökuməti (1918-1920)*, Bakı 1990.

Mehmetzade Mirza Bala, *Milli Azərbaycan Hareketi* (Yayına hazırlayan: Ahmet Karaca), Azərbaycan Kültür Derneği yayınları, Ankara 1991.

Oruclu Məryəm, *Azərbaycanda və mühacirətdə Müsavat Partiyasının fəaliyyəti (1911-1992)*, Azərnəşr, Bakı 2001.

Qasımlı Musa, Hüseynov Cavid, *Azərbaycanın baş nazirləri,* Bakı 2005.

Qəhrəmanlı Nazif, *Nəsib bəy nümunəsi*, "Nurlan", Bakı 2008.

[Resulzade] M.Emin, Yusufbeyli Nasip bey, *Odlu Yurt*, Yıl: 1, Sayı: 3, 27 Nisan 1929, (ss. 110-112).

Şeyxzamanlı Nağı, Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri, Bakı 1997.

Tahirzadə Ədalət, "Nəsib bəy Yusifbəyli". *Fikir və əməl böyüklərimiz*, "Nurlar" nəşriyyatı, Bakı 2014.

Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyası və Azərbaycan Milli Şurası iclaslarının protokolları. 1918-ci il, "Adiloğlu" nəşriyyatı, Bakı 2006.

*Азербайджанская Демократическая Республика. Документы и материалы.1918-1920 гг. (*Под редакцией Дж.Б. Гулиева), "Элм", Баку 1998.

Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920 гг). Законодательные акты. (Сборник документов), Баку 1998.

Mirza Bala Mehmetzade ve Bağımsız Azerbaycan Davası

Rafail AHMEDLİ*

(Azerbaycan Türkçesinden aktaran: Ali ASKER)

Giriş

Azerbaycan'ı istiklale taşıyan mücadele yolu aydınlanma dönemiyle başlamış, zamanla gelişerek olgunlaşmış ve nihayetinde geleneksel bir toplumdan millet inşası sürecine geçmeyi sağlamıştır. Terakki yoluna girmiş Azerbaycan'da milli, siyasi, ideolojik, romantik ve realist akım mensuplarının her birisi Azerbaycan düşünce tarihindeki hizmet ve faaliyetleriyle mihenk taşı rolü üstlenmişlerdir. 19. yüzyılın ortalarında Mirza Fethali Ahundov'la başlayan süreç, Azerbaycan Türklerinde milli şuurun ve milli kimlik inşasının gelişmesinde çığır açmış, edebî düşünce zamanla siyasi düşünceye dönüşerek 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan Türklerinde demokratik cumhuriyetin kuruluşuyla sonuçlanmıştır. Her tür baskı, şiddet ve mahrumiyetlere rağmen Azerbaycan aydınları yarım yüzyıldan fazla devam eden bu sürecin tüm ağırlığını onurla omuzlamışlardır. Mirza Bala Mehmetzade'nin belirttiği gibi "Zannımızca, Mirza Fethali ve Hasan Bey Zerdabi elli yıl sonra dünyaya gelseydiler istiklal fikri, Azerbaycan Misak-ı Millisi de elli yıl sonra meydana gelecekti. Bunların arasında sıkı bir münasebet ve rabıta vardı."[1]

Azerbaycan'ın milli, siyasi, ideolojik, romantik ve realist akım temsilcileri demokratik toplum oluşturmaya, milli değerlere ve sağlam ideolojiye dayalı devlet

* Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Felsefe Enstitüsünün Azerbaycan Felsefe Tarihi Şubesi, Prof. Dr.

1 Mirza Bala Mehmetzade, *Azerbaycan Misak-ı Millisi: 28 Mayıs İstiklâl Beyannamesinin Tahlili* (Aktarma ve şerhler A. Aleskerli- E.Mahmudov), Azerbaycan Kültür Derneği yayınları, Ankara 2002, s. 36.

kurmaya çalışmış ve bunu başarmışlardır. Ali Bey Hüseyinzade'nin "Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak" formülünü benimsemiş Doğu'nun ilk demokratik cumhuriyeti kısa da olsa varlığını sürdürebilmiştir.

Cumhuriyetin milliyetçi aydınları arasında hayatını istiklal davasına adayan düşünce adamlarından biri de Mirza Bala Mehmetzade'dir. Mirza Bala istiklal davasını cumhuriyetin yıkılışından sonra hayatının sonuna kadar muhacerette devam etmiştir. Yaptığı çalışmalarla Azerbaycan Türklerinin 19. ve 20. yüzyıl siyasi tarihine ışık tutan Mirza Bala Mehmetzade'nin, 1918'de Tiflis'te yazdığı *İki İnkılâp Arasında*, aynı yılda Bakü'de yazdığı *Bakü Uğruna Mücadele*, 1922'de yine Bakü'de yazdığı *Azerbaycan Türk Matbuatı*, 1927'de *Azerbaycan Misak-ı Millisi (28 Mayıs İstiklal Beyannamesinin Tahlili)*, 1927'de İstanbul'da yayımladığı *Ermeniler ve İran*, 1938'de Varşova'da yazıp Berlin'de neşrettirdiği *Milli Azerbaycan Hareketi* ve 1951'de İstanbul'da yayımladığı *Azerbaycan Tarihinde Türk Albanya* adlı eserleri Azerbaycan siyasi tarihinin öğrenilmesi açısından önemli kaynaklardır.

Yazdığı eserlerin yanı sıra Mirza Bala Mehmetzade içtimai, siyasi ve ideolojik meselelerden bahsederken Azerbaycan'ın siyasi tarihinin değişik konularını ele alan yüzlerce makale yazmıştır. Mirza Bala Mehmetzade, hayatının sonuna kadar devam ettirdiği yayın faaliyetleriyle Azerbaycan istiklali ve milli mefkûre meselelerinin teorik açıdan işlenip hazırlanmasında büyük hizmetler vermiştir.

1. İstiklale Giden Yol

19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarında Kuzey Azerbaycan'da güçlü aydın tabakası yetişmekteydi. Halkın aydınlanması için yorulmadan mücadele eden bu kesimin izlediği yol Azerbaycan tarihinde *Maarifçilik* olarak tanımlanmaktadır. Toplumsal kalkınmanın temelini eğitimde arayan bu kesim, okuryazarlık düzeyinin gelişmesine özellikle önem vermiş, halkın maddi ve manevi yönden gelişmesine destek vererek onu hürriyet mücadelesine hazırlamıştır. Çar yönetiminin baskı, şiddet ve sindirme siyasetine rağmen Azerbaycan aydınları bu göreve yılmadan devam etmişlerdir. O dönemde Azerbaycan'da belli bir tüzük ve programa sahip her hangi bir örgütlenme yoktu. Fakat Bakü'ye sürgün edilen Rus Sosyal-Demokrat Derneği ve Tiflis'ten Bakü'ye gelerek yeraltı faaliyetlerinde bulunan Gürcüler tarafından Sosyal-Demokrat teşkilatı kurulmuş, böylece 1901'de Bakü'de Rus Sosyal Demokrat Partisi'nin Bakü Komitesi tesis edilmiştir. Bakü işçilerinin rağbetini kazanmak amacıyla sosyal-demokratlar tarafından 1904 yılında Hümmet adlı sosyalist eğilimli bir fırka oluşturulmuştur. 1905 Rus Devrimi sonrası yarı bağımsız faaliyet gösteren bu örgütün oluşumunda Mehmet Emin Resulzade ve İosif

Stalin'in rolü büyüktü. Neriman Nerimanov ve Meşedi Azizbeyov 1905 yılında Hümmet'e üye olmuşlardır.[2]

Japonya ile savaştan yenik çıkmış Rusya'da yaşanan devrimin baskısı altında II. Nikolay, 17 Ekim 1905'te bir "Manifesto" imzalamak zorunda kalmış ve 18 Şubat 1905'te Devlet Duması (Meclisi) tasarısının hazırlanmasına dair açıklamada bulunmuştur. Bu durumdan yararlanarak Bakü'nün önde gelen zengin iş adamlarından Hacı Zeynelabidin Takîyev'in evinde 15 Mart 1905 tarihinde bir araya gelen Alimerdan Bey Topçubaşov, Ferruh Bey Vezirov, Ahmet Bey Ağaoğlu, Şemsi Esedullayev, Ağakişi Aliyev, Necefkulu Sadıgov vd. tarafından bir arz-ı hal metin kaleme alınmıştır. Bu metinde 1864 tarihli Kafkasya Mahkeme Nizamnamesi'nin zamanın ihtiyaçlarına cevap vermediği belirtilirken, Müslüman halkın gelenek ve inançlarına aşina olan hâkimlerin yerel halk içinden seçilmesi, sulh hâkimlerinin seçimle işbaşına gelmesi, ayrıca mahalli yönetimlerin kurulması ve bu oluşumların yürütmeden bağımsız olması, Müslüman halk için mahalli yönetimde hiçbir şekilde hukukî sınırlama getirilmemesi gibi talepler ileri sürülmüştür. Tasarıda siyasi hak ve özgürlüklerin yanı sıra topraksız köylülere toprak verilmesi ve vergilerin mahalli şartlara göre adil bir şekilde belirlenmesi, köylülerin yaşam koşullarının iyileştirilmesi vs. talepler yer almıştır.[3] Bakü'de aydın, tüccar, köylü temsilcileri meclisinde kabul edilen memorandum ve benzeri tasarılar Duma'nın Müslüman grubu tarafından gündeme getirilmişse de Rus mebuslar tarafından öfkeyle karşılanmıştır. Böyle bir durumda Müslüman münevverler, hukukçu, milletvekili, öğretmen, ayrı ayrı gazetelerin naşir ve muharrirleri ve ulema bir araya gelerek Rusya Müslümanları İttifakını oluşturmuşlardır.[4] Azerbaycan'ın, ayrıca Rusya Müslümanlarının siyasi tarihinde büyük rol oynayan bu örgütün ilk kurultayı 20 Mayıs 1905 tarihinde Petersburg'da yapılmıştır. Stolıpin'in baskı rejimi kurulduktan sonra faaliyetlerini durduran bu örgüt netice itibariyle Rusya'da yaşayan Müslüman ve Türk halklarının hürriyet ve istiklal mücadelesinde bir çığır açmıştır. Stolıpin'in 3 Temmuz 1907 tarihli kararnamesiyle 17 Ekim Manifestosu yürürlükten kaldırılmış, devrimcilerin bir kısmı kurşuna dizilmiş, bir kısmı hapse atılmış veya Sibirya'ya sürgün edilmişlerdir. Alimerdan Bey Topçubaşov Stolıpin rejimine karşı beyanname imzaladığı için tüm hakları elinden alınarak cezaevine gönderilmiş, Ahmet Bey Ağaoğlu, Ali Bey Hüseyinzade ve Yusuf Akçura Türkiye'ye, Mehmet Emin Resulzade ise İran'a iltica etmek zorunda kalmışlardır. Stolıpin'in baskı rejimine rağmen 1905 Devrimi'nin Azerbaycan'a getirdiği özgürlükçü hava unutulmamış, o dönemde açılan okullar faaliyetlerine devam etmiş, kapatılmış birçok gazete ve

2 Bkz: Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, Gençlik Basımevi, İstanbul 1975, s. 76-79.

3 Baykara, s. 121.

4 Baykara, s.120-121.

dergi bir hafta bile geçmeden başka adlar altında yeniden yayın hayatına devam etmişlerdir. 1910 yılına kadar Rus liberalizmi ve sosyalizmi arasında devam eden mücadeleden farklı olarak Azerbaycan'da üçüncü, bağımsız bir siyasi fikir akımı meydana gelmiştir. Bu akımın tesiriyle:

> "Yeni teşkilat teşebbüsleri başlıyor ki bu da milli demokratizm ve milli inkılap mefkureciliğinden ibarettir... Müsavat Fırkasında mütekebbir bir şekle giren bu mefkûre, ilk defa olarak Kafkasya Türklüğünün siyasi mukadderatını, Rusya alakaları haricinde müstakil olarak düşünülmüştür. Bu şeref ise Türkçülüğe aittir."[5]

1911 yılında temeli atılan ve 1917 Şubat Devrimi'ne kadar yeraltı faaliyetlerini sürdüren Müsavat Partisi Müslüman/Türk toplumunu hürriyet ve demokrasi ilkeleri doğrultusunda örgütlemeye çalışmıştır. Partinin sekiz maddelik ilk programında İslam dini öne çıkarılmıştır. Bu durum, araştırmacılar tarafından parti kuruluşunun Trablusgarp ve Balkan savaşları dönemine denk gelmesi ile açıklanmaktadır.[6] Müsavat Partisi kısa sürede çok iş görebilmiştir. 1913 yılında Romanovlar hanedanının 300. yıldönümü şerefine Çar'ın ilan ettiği af kararnamesinin ardından yurda dönen M. E. Resulzade'nin bu mücadelede rolü büyüktür. İstanbul'da benimsediği Türkçülük düşüncesini parti ideolojisi olarak kabul ettiren M.E. Resulzade, 1915 yılında çıkardığı *Açık Söz* gazetesinin şiarını "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" olarak belirlemiştir. Yaklaşık kırk milyon Türkü esaret altında tutan, onları en temel haklarından yoksun bırakan Rusya ile Osmanlı arasında savaş başladığında Türklerin yanı sıra Rusya'nın ezilen diğer halkları da kendi kurtuluşlarını Rusya'nın yenilgisinde görmüşlerdir. Bu durumu iyi değerlendiren M. E. Resulzade, Azerbaycan aydınları arasında propaganda yaparak çok sayıda taraftar toplamış; münevver kesimi, Ahmet Bey Ağayev'den sonra lidersiz kalan Difai Partisi ve daha önce oluşturduğu Hümmet teşkilatı üyelerinin önemli bir kısmını Müsavat Partisi safına katabilmiştir. 1917 Şubat Devrimi'nin başladığı dönemde Gence'de Nesib Bey Yusufbeyli tarafından kurulan Türk Adem-i Merkeziyet Partisi de o dönemde önemli milli teşkilatlardan biri olarak ortaya çıkmıştır. Nesib Bey Yusufbeyli bir müddet Kırım'da *Tercüman* gazetesinde çalışmış, Türkçülük mefkûresini benimsemiştir. İstanbul'da bulunduğu sırada 1908'de kurulan Türk Derneği'nin ilk üyelerinden biri olarak Azerbaycan'a döndükten sonra *Açık Söz* gazetesinde faaliyete başlamış ve M. E. Resulzade ile yakından tanışmıştır. Nesib Bey Yusufbeyli de M.E. Resulzade gibi, Rusya'nın federal temel üzerine kurulmasından, tüm milletlere ayrıca Azerbaycan, Türkistan, İdil-Ural ve Kırım'a mahallî muhtariyet verilmesinden yanaydı.

5 Mehmed Emin Resulzade, *Kafkasya Türkleri* (Hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Selahattin Çağın), İstanbul 1993, s. 40-41.

6 Baykara, s. 203-204.

Devletin şekli meselesinde cumhuriyetçi bir çizgiyi takip Nesib Bey Yusufbeyli[7] *Açık Söz* gazetesinde milliyetçiliği savunan yazılar yazmıştır. 1917 yılı nisan ayının başlarında Kafkasya Müslümanlarının Bakü'de büyük düzenledikleri kurultayda Müsavat ve Türk Adem-i Merkeziyet Partisi ilk günden itibaren ağırlıklarını ortay koymuş, kurultaya başkanlık eden Alimerdan Bey Topçubaşov'un önderliğindeki Tarafsız Demokrat Grup da bu milliyetçi akıma katılmıştır. Kurultay iki bentten ibaret çok önemli bir karar almıştır:

1) Kafkasya Müslüman Kurultayı, milli-siyasi maksatlar hakkındaki meseleyi müzakere ederek, Müslüman toplumların çıkarlarının en çok karşılandığı Rusya yönetim şeklinin mahalli federasyon temelleri üzerine kurulacak bir cumhuriyet olduğunun kabulüne karar verir.

2) İslam dinine mensup tüm toplumların ruhani ve medeni irtibatını dikkate alarak Kafkasya Müslüman Kurultayı tüm Rusya Müslümanları için yasama yetkisine sahip genel bir idarenin teşkilini gerekli görür.[8]

Kurultayda yaşanan tartışmalar sırasında Rusya'yı federasyon temelinde kurmayı isteyen ve yalnız Türk milletinin menfaatlerini dikkate alan milliyetçilerin aynı şeyi savundukları anlaşıldığından, Müsavat ve Türk Adem-i Merkeziyet fırkaları bir araya gelerek tek parti hâlinde örgütlenmişlerdir.[9]

Bu dönemde dikkat çeken önemli gelişmelerden biri de milli burjuvazi ve aydın zümrenin bu mücadelede bir araya gelmeleriydi. Bu iki kesimin birliğinden doğan milliyetçilik, kısa süre sonra siyasi harekete dönüşmüştür. Milli burjuvazi ve aydınların birliği sayesinde yayımlanan *Kaspi*, *Hayat*, *Füyûzat*, *Taze Hayat*, *İrşad*, *Terakki* gibi gazete ve dergilerin sahipleri Hacı Zeynelabidin Takîyev ve İsa Bey Aşurbeyli, imtiyaz sahibi Alimerdan Bey Topçubaşov, müdür ve baş editörleri Ali Bey Hüseyinzade ve Ahmet Bey Ağayev idi. Böylece, Azerbaycan aydınları, burjuvazisi ve matbuatı köhne düşünceleri terk ederek ve muasır milliyetçi ideolojiyi benimseyerek milli vahdet uğruna mücadeleye atılmışlardır. Bu birliktelik, 20. yüzyılın başlarında İslam dünyasında ilk demokratik cumhuriyetin tarih sahnesine çıkmasına yol açmıştır. Yirmi üç ay gibi kısa bir süre varlığını sürdürmüş Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, 1920 yılının nisan ayında 11. Kızıl Ordunun müdahalesi sonucunda yıkılmıştır. Fakat Cumhuriyet döneminin liderleri, siyasi seçkin, aydın ve gençleri istiklal mefkûresini zorlu şartlar altında devam ettirerek gelecek kuşaklara aktarmışlardır. Büyük zorluk ve yokluklar

7 Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi* (Yayına hazırlayan: Ahmet Karaca), Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1991, s. 47-48.

8 Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, s. 49.

9 Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, s. 49-50.

içinde yürütülen bu mücadele Azerbaycan düşünce tarihini aydınlatacak parlak şahsiyetlerin yetişmesine vesile olmuştur. Bu şahsiyetlerden biri de Mirza Bala Mehmetzade'dir.

2. Yaşamı ve Faaliyetleri

2.1. Yaşamı

Ünlü düşünce adamı, araştırmacı, yazar, gençlik yıllarından başlayarak hayatının sonuna kadar çalkantılı yaşamını Azerbaycan'ın istiklal davasına adamış Mirza Bala Mehmetzade, 24 Mayıs 1898'de Azerbaycan'ın Avşaran (Abşeron) bölgesinin Zire köyünde balıkçı bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir.[10] Ailesinin geçimini sağlamak için 20. yüzyılın başlarında Bakü'ye taşınan babasının vefatından sonra, Mirza Bala çocuk iken annesinin evde pişirdiği çörekleri pazarda satarak aile bütçesine katkıda bulunmuş, diğer taraftan okuluna devam etmiştir.

1907'de Bakü'de *Yedinci Rus-Tatar Okulu'*nda okuyan Mirza Bala eğitimini tamamladıktan sonra Hebib Bey Mahmudbeyli'nin yönetimindeki Rüştiye'ye devam etmiş, 1914 yılında bu okulu bitirmiş, 1915 yılında *Bakü Politeknik Teknikumu*'nun İnşaat ve Mimarlık bölümüne kaydını yaptırmıştır. Zeki bir çocuk olduğundan öğretmenlerin dikkatini çekmiş, hayırsever arkadaşlarının kitap, defter, kalem ve çeşitli maddi yardımları ile eğitimine devam etmeye çalışmıştır.[11]

Çarlık istibdadını düşman olarak gören Müslüman/Türk gençliğinin bir mensubu olarak Mirza Bala gençlerin rejimi karşıtı toplantılarını yönetmiş, etkileyici konuşmalar yapmış, yazılar yazmış[12] ve kendini devrime hazırlamıştı.[13] Mehmet Emin Resulzade'nin tavsiyesi ile *Açık Söz* gazetesine yazılar yazan Mirza Bala, sonradan gazetenin etkin yazarlarından biri olarak tanınmıştır. Bunun yanı sıra Mirza Bala *Kurtuluş*, *Doğru Söz* gibi dergi ve gazetelerde makaleler

10 Mirza Bala'nın yaşamı ve faaliyetleriyle ilgili bkz: Ahmet Karaca, "Mirza Bala Mehmetzade'nin Azerbaycan Milli İstiklal ve Hürriyet Davasındaki Yeri", İçinde: Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi* (Yayına hazırlayan: Ahmet Karaca), Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1991 (s. VII-LVII); Asif Rüstəmli, *Zirədən başlanan yol: Mirzə Bala Məhəmmədzadənin həyatı, yaradıcılığı və mühiti*, "Gənclik", Bakı 2018; Asif Rüstemli, "Mirza Bala Mehmetzade (1898-1959)", İçinde: *Azerbaycan Türklerinin Önderleri* (Editör: Nesib Nesibli), Berikan Yayınevi, Ankara 2017 (s. 397-414)

11 Karaca, s. VIII.

12 Birçok kaynakta Mirza Bala'nın ilk eserinin "Nef-i İlim yahut İlmin Sonu" adıyla 1912 yılında *Kaspi* matbaasında neşredildiğine dair bilgi yer almaktadır.

13 Araştırmacı Asif Rüstemli, Mirza Bala'nın ilk edebi eserinin Çoban Veli olduğunu yazar. Ayrıca Mirza Bala Cafer Cabbarlı ile ilgili anılarında okul yıllarında *İrşad* adlı teşkilatta faaliyet gösterdiği ve Arzu unvanlı eli ile yazılı resimli bir mecmua çıkardıklarını yazmaktadır. Bkz: Mirza Bala, "Cafer Cabbarlı", *Kurtuluş*, Berlin No: 4, Şubat 1935, s. 109; Rüstəmli, *Zirədən başlanan yol*..., s. 34.

yayımlamıştır. Mirza Bala *İttifak-ı Müteallimin* ve *Gençler Sedası* mecmualarının etkin yazarlarından biri olarak, Şii-Sünni çatışmasını körükleyen Çar yönetiminin politikalarını eleştirerek bu fesadı engellemeye çalışmıştır. Azerbaycan'daki siyasi olaylara faal surette katılan Mirza Bala Mehmetzade bu dönemde açık faaliyete geçmiş Müsavat Müslüman Demokratik Partisi'ne yazılmış ve bu örgütün saygın ve sağlam üyelerinden biri olarak tanınmaya başlamıştır. 1918 yılında Güney Kafkasya Müslüman Cemiyeti tarafından yerel komitelerle ilişki kurmak için arkadaşı Salih Kuluzade ile birlikte Şamahı'ya gönderilen Mirza Bala, 1918 yılının başlarında kurulan Transkafkasya Seymi[14] döneminde siyasi faaliyetlerini Tiflis'te devam ettirmiştir.

28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ilan edildikten sonra Mirza Bala Mehmetzade 23 Temmuz 1918 tarihinden itibaren yayına başlayan ve "Cumhuriyet döneminin ilk mecmuası" olan[15] *Gençler Yurdu* dergisinin editörü olarak görev yapmıştır. 17 Eylül 1919'da Azerbaycan Devlet Tiyatrosu'nda Mirza Bala'nın *Bakü Uğrunda Mücadele* piyesinin ilk oyunu sahnelenmiştir. Aynı yılın ekim ayında Mirza Bala Müsavat Partisi Bakü Komitesi üyeliğine seçilmiş, o dönemde çeşitli basın organlarında çok sayıda sosyal-siyasi içerikli yazılar yayımlamıştır.

27 Nisan 1920'de Azerbaycan'ın ikinci kez Ruslar tarafından işgal edilmesinin ardından Müsavat Partisi'nin yer altı faaliyetlerini yürütmek için arkadaşları Abdul Vahab Yurtsever, Cafer Cabbarlı, Mehmet Sadık Kuluzade, Mehmet Hasan Baharlı ve Rehim Vekilli ile bir araya gelerek[16] işgale karşı mücadele maksadıyla kurulan gizli Milli Mukavemet Hareketi'nin başına geçmiştir. Komite, gizli matbaa kurarak *İstiklal* gazetesinin neşrine başlamıştır. Bu dönemde Mirza Bala Azerbaycan Yüksek Ekonomi Şurası'nda çevirmen ve ortaokulda öğretmen olarak çalışmış, *Yeni Yıldız* dergisinde Azerbaycan tarihine dair seri yazılar ve 1922 yılında Bakü'de *Azerbaycan Türk Basını* adlı kitap yayımlanmıştır. 1923 yılının ekim ayında *İstiklal* gazetesinin matbaasının yeri devlet organları tarafından tespit edilmiş, Milli Mukavemet Komitesi ve gazetenin neşrinde yer alan matbaa işçileri hapsedilmiş, fakat Mirza Bala Mehmetzade gizlenmeyi başarmış, 1923 yılı, ekim ayının sonlarında Zire'den yük gemisi ile Güney Azerbaycan'ın Enzeli şehrine kaçabilmiş, fakat Azerbaycan'ın istihbarat ajanları tarafından takip edildiği için önce Tahran'a, oradan da Tebriz'e gelmiştir. Bir süre burada yaşadıktan sonra Güney

14 Ocak 1918'de Rusya Kurucu Meclisi Bolşevikler tarafından dağıtıldıktan sonra Kurucu Meclisin Güney Kafkasya'dan olan vekilleri ve bölgenin siyasi teşkilatlarından seçilen vekillerden oluşan bölgesel parlamento. 26 Mayıs 1918'de Gürcistan'ın bağımsızlığının ilan edilmesiyle Transkafkasya Seymi feshedilmiş oldu.

15 Rüstəmli, *Zirədən başlanan yol*..., s. 39.

16 Karaca, s. IX.

Azerbaycan'ın Sulduz kenti etrafında şose yolunun inşaatında teknoloji mühendisi olarak çalışmıştır. Mirza Bala aynı zamanda Mehmet Emin Resulzade'nin editörlüğünde İstanbul'da neşredilen *Yeni Kafkasya* dergisine makaleler yazmıştır. Üç yıl Güney Azerbaycan'da yaşadıktan sonra 1927 yılında İstanbul'a gelen Mirza Bala'nın, burada *Azerbaycan Misak-ı Millisi: 28 Mayıs İstiklal Beyannamesinin Tahlili* ve *Ermeniler ve İran* adlı kitaplar, *Yeni Kafkasya*, *Azeri Türk*, *Odlu Yurt* dergilerinde çeşitli makaleler yayımlamıştır. O sırada İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesine kaydını yaptırarak eğitimini tamamlamaya çalışmıştır.

Mirza Bala 1932 yılında Sovyetler Birliği'nin ısrarlı talebi ile İstanbul'u terk etmek zorunda kalarak Polonya'nın başkenti Varşova'ya göç etmiştir. 1932-1939'lu yıllarda Polonya'da bulunduğu sırada Mehmet Emin Resulzade'nin editörlüğü ile Berlin'de neşredilen *İstiklal* gazetesinde (1932-1934) ve *Kurtuluş* dergisinde (1934-1938) Azerbaycan'ın bağımsızlık davasını konu alan çok sayıda makale yayımlamıştır. O dönemde Mirza Bala'nın Berlin'de *Kurtuluş* dergisi matbaasında *Milli Azerbaycan Hareketi* adlı önemli kitabı basılmıştır. Mirza Bala'nın Müsavat Partisi'nin yurtdışında yayımladığı bültenlerde de Rus sömürge yönetimini ifşa eden çok sayıda makalesi yayımlamıştır.

Mirza Bala Mehmetzade, 1936 yılında Varşova'da düzenlenen Milli Azerbaycan Müsavat Halk Partisi'nin III. Kurultayı'na katılmış; 1939 yılında Polonya'nın Almanya ile Sovyetler Birliği arasında yapılan gizli antlaşmayla taksimi sırasında İstanbul'a dönmüş; *Milliyet* ve *Cumhuriyet* gazetelerinde Rusya'da esir olan Türkler hakkında makaleler yazmış; *Türk Ansiklopedisi* ve *İslam Ansiklopedisi*'nde Azerbaycan tarihiyle ilgili birçok madde kaleme almıştır.

1949 yılında Ankara'da Azerbaycan Kültür Derneği'nin kurulmasıyla[17] Azerbaycan siyasi muhaceretinin faaliyetlerinde yeni bir dönem başlamıştır. Mirza Bala Mehmetzade yoğun faaliyetlerinin yanı sıra derneğin çıkardığı *Azerbaycan* dergisinde çok önemli yazılar yayımlamıştır. 1951 yılında Mirza Bala'nın *Azerbaycan Tarihinde Türk Albanya* adlı eseri dernek tarafından yayımlanmıştır.

Mirza Bala 1954'den itibaren Münih'te bulunan Sovyetler Birliğini Araştırma Enstitüsü'nde çalışmış, bu kurumda iki yıl ilmi şuranın başkanlığı, iki yıl başkanvekilliği görevini yürütmüş, Türkçe yayımlanan *Dergi* adlı siyasi yayının başyazarlığını yapmıştır.

Mirza Bala yazılarını M.B. Mehmetzade, A. Kut, M.B. Daşdemir, Ali Kutluk, Azeri, Senan, Kemal vs. imzasıyla yayımlatmıştır. 6 Mart 1955 tarihinde

17 Bu konuda bkz: Refik Turan, "Türkiye'de Bir Azerbaycanşinaslık Ocağı: Azerbaycan Kültür Derneği", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 5*(3), 2016, (s. 1182-1203).

Azerbaycan milli istiklal hareketi ve Müsavat Partisi lideri M. E. Resulzade'nin vefatından sonra bu görevi Mirza Bala Mehmetzade üstlenmiştir. Mirza Bala Polonya'da yaşadığı dönemde Varşova'da Karadenizli bir Türk ailenin kızı Bahire Hanım'la nişanlanmış, İkinci Dünya Savaşı başladığı yıllarda Türkiye'ye gelerek evlenmiş, fakat bu evlilikten çocuğu olmamıştır.

Tüm hayatını halkının milli istiklaline adayan, Azerbaycan istiklal davasının büyük ve unutulmaz kahramanlarından olan Mirza Bala Mehmetzade, 8 Mart 1959 tarihinde geçirdiği kalp rahatsızlığı sonucu vefat etmiş, İstanbul'daki Karaca Ahmet mezarlığında defnedilmiştir.

2.2. Azerbaycan'daki Faaliyetleri

1905 Devrimi ile şekillenmeye başlayan milliyetçilik hareketine, dönemin olaylarına tanıklık ve iştirak eden Mirza Bala Mehmetzade solculuktan milliyetçiliğe, milliyetçilikten cumhuriyetçiliğe, cumhuriyetçilikten işgale, işgalden muhacerete uzayan macera dolu bir yaşam sürmüştür. Mirza Bala oyun yazarı, eleştirmen, tarihçi, düşünce adamı ve en önemlisi, tanınan ve kabul gören bir toplum seçkini ve siyaset adamı idi.

Mirza Bala, hayatının önemli bir bölümünü doğup büyüdüğü Kuzey Azerbaycan'da (1898-1924), üç yılını Güney Azerbaycan'da (1924-1927), kesintilerle Türkiye'de (1927-1932 ve 1939-1959 yılları), yedi yılını Polonya'da (1932-1939) ve belirli dönemlerini Almanya'da geçirmiştir. Onun siyasi, içtimai ve ideolojik görüşlerini içinde bulunduğu dönemler ve siyasi muhitlerin koşullarını dikkate almadan incelemek imkansızdır. İlk siyasi faaliyete henüz Bakü Politeknik Teknikumunda öğrenciyken *Muhammediye* adlı yer altı örgütte başlayan Mirza Bala, Azerbaycan gençliğini milli ve dinî ruhta yetiştirmeye çalışan bu örgütün toplantılarına aktif şekilde katılmıştır. Mirza Bala, yakın arkadaşı Cafer Cabbarlı ile birlikte konuşma ve şiirleriyle toplantılara farklı bir renk katmış, yine Cafer Cabbarlı ile birlikte dönemin İttifak-ı Müteallimin ve Kafkasya Talebelerinin Merkezî Komitesi adlı gençlik örgütlerinin liderliğini yapmıştır. Mirza Bala İttifak-ı Müteallimin örgütünün aynı adlı haftalık gazetesinde Cafer Cabbarlı, Ebdül Ebdülzade ve Abdul Vahab Yurtsever gibi isimlerle birlikte siyasi içerikli yazılar yazmıştır. Rusça ve Türkçe basılan Kafkasya Talebeleri Merkezî Komitesi tarafından yayımlanan *Gençler Sedası* gazetesinin editörü Mirza Bala Mehmetzade idi.[18]

18 A. Vahap Yurtsever, "43 Senelik Arkadaşım Mirza Bala", *Azerbaycan*, Sayı: 12(84), Mart, Ankara 1959, s. 17.

"Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" şiarıyla yayımlanan *Açık Söz* gazetesinin "Açık Sütunları"na makaleler yazan Mirza Bala Mehmetzade ilk yazılarını daha çok milli mefkûre, kültür, tarih ve edebiyat konularına hasretmiştir. Mirza Bala Gürcistan'da Kafkas Konfederasyonu'nun tesisi amacıyla oluşturulan propagandacılar grubunun üyesi olarak Kafkasya Talebelerinin Merkezî Komitesi üyeleriyle birlikte kasaba, köy ve fabrikalarda propaganda yaparak Kafkasya Federatif Cumhuriyeti'nin kuruluşu fikrinin benimsenmesi için azim ve gayret göstermiştir. Tiflis'te bulunduğu sırada yazdığı *İki İnkılâp Arasında* adlı çalışmasında Mirza Bala, 1905-1917 yıllarında Kafkasya ve Azerbaycan'da yaşanan siyasi ve toplumsal olayları, dönemin eğitim, basın, edebiyat, tiyatro ve dini yaşamla ilgili konuları ele almış; ayrıca kadın haklarından ayrıntılı söz etmiştir. Bu eserde Mirza Bala özellikle Azerbaycan Türklerinin millet olarak mevcudiyetini sürdürmek için tek mefkûre etrafında birleşmesinin önemli bir vazife olduğunu ortaya koymuştur. Eserde 1905 Devrimi sonrası güçlenen Türk milliyetçiliğinden, Arap ve Fars kültürünün yerine konulmak istenen Rus kültürüne karşı çağdaş Türk milliyetçiliğinin zafer kazanmasından, Azerbaycan toplumunun o dönemlerde resmen ve kesin olarak "ümmet" dönemini kapatıp "millet" dönemine dâhil olmasından ve Azerbaycan toplumunun yenilenme ve milliyetçilik hareketine öncülük eden *Ceditçilerden* bahsedilmiştir.

Mirza Bala 1918 yılında Tiflis'te yazdığı *Bakü Uğruna Mücadele* adlı eserinde Azerbaycan'ın o günlerdeki durumuna kısaca değinmiş, Lenin tarafından Tüm-Kafkasya Komiseri görevine atanan Ermeni Stepan Şaumyan tarafından organize edilen 31 Mart 1918 Bakü katliamından bahsetmiştir. Bu katliamda çok sayıda masum, silahsız ve savunmasız Müslüman/Türk'ün hunharca katledildiği, Kafkasya Seymi'nin bu trajedi karşısındaki duyarsızlığı Mirza Bala tarafından ifşa edilmiştir. Eserde, Bakü'yü Ermeni-Taşnak ve Bolşeviklerden temizleyen Türk askerlerinin kahramanlığına geniş yer verilmiştir. Eser halk tarafından beğenildiği için 15 Eylül 1919 tarihinde Azerbaycan Devlet Tiyatrosu sahnesinde oynanmıştır. Oyuna tanıklık eden Hüseyin Baykara yıllar sonra yazdığı "Mirza Bala" adlı makalesinde bu olaydan bahsetmiştir. Baykara'nın yazdığına göre Azerbaycan'ın istiklali için yapılan bağımsızlık savaşını ve Bakü'nün Türk İslam Ordusu tarafından kurtuluşu konusunda bir eser yazmak için iki mücadele arkadaşı Cafer Cabbarlı ile Mirza Bala Mehmetzade kendi aralarında yarışmış, her ikisi yazdıkları eserleri Bakü tiyatrolarında sahneye koymuşlardır. Cafer Cabbarlı'nın güçlü edebi yeteneğine rağmen Mirza Bala'nın yazdığı eser daha çok ilgi görmüştür.[19]

7 Aralık 1918 tarihinde Azerbaycan Parlamentosu'nun açılışından sonra Mirza Bala Mehmetzade yakın arkadaşı Cafer Cabbarlı ile birlikte parlamentoda

19 Hüseyin Baykara, "Mirza Bala", *Azerbaycan*, Sayı: 12 (84), Mart, Ankara 1959, s. 30.

stenograf olarak çalışmış, parlamento üyeleriyle birlikte birçok resmi görüşmelere katılmıştı. Parlamentonun çalışmalarını yakından izleyen Mirza Bala Mehmetzade bu kurumda yaşanan olayları titizlikle kaleme almıştır. 28 Nisan 1920'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin yıkılışından sonra Mirza Bala Mehmetzade ve arkadaşlarının yeraltı faaliyetlere geçerek verdikleri mücadele uzun sürmemiştir. Zaten en ufak karşıt düşünceye tahammül etmeyen Bolşevik hükûmetinin, şiddet ve baskı rejimi ortamında bu tür faaliyetlerin ömrü uzun olamazdı. Tüm varlığı ve şuurlu faaliyetleri ile milli istiklal davasına bağlı olan Mirza Bala Mehmetzade Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin yıkılışının geçici yenilgi olduğuna inanmış, bu doğrultuda kararlılıkla çalışmış ve yazmıştır.

2.3. Siyasi Muhaceret Dönemi

Mirza Bala Mehmetzade İran'da başladığı, Türkiye'de ve Avrupa'nın değişik ülkelerinde devam ettirdiği siyasi muhaceret dönemi boyunca Azerbaycan'ın istiklal davasından ve benimsediği mücadele ilkelerinden sapmamış, çok değerli çalışmalar yapmış, değişik gazete ve dergilerde yayın faaliyetlerini sürdürmüştür. İstanbul'da bulunduğu sırada Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde Türkiye'ye eğitim almak için gönderilmiş öğrencilerle bir araya gelerek çeşitli toplantılar düzenlemiş, onların memleket meselelerine duyarlı olmalarını sağlamış, Azerbaycan'ın milli bayramları ve önemli günlerinin yüksek seviyede anılmasına katkı sağlamıştır. Bu sayede Azerbaycan gençlerinin çoğu vatana geri dönmemiş, Türkiye'de kalarak milli mücadeleye katılmışlardır.

Söz konusu dönemdeki başarılı muhaceret yayınları arasında *Yeni Kafkasya* dergisinin rolünü özellikle vurgulamak gerekir.[20] Bu dergi Sovyet rejimini ciddi şekilde rahatsız etmiştir. Sovyet yöneticileri Komünist Parti toplantılarında Türk hükûmetine karşı yoğun eleştirilerde bulunmuş, Sovyet karşıtı siyasi muhacirlerin Türkiye'den çıkarılmasını istemiştir. Bu baskılar sonucunda 1927 yılının sonlarında *Yeni Kafkasya* dergisi kapatılmış, onun yerini 1928 yılı Şubat ayında aynı heyecanla neşredilen *Azeri Türk* dergisi almıştır. 1931 yılına kadar devam eden *Azeri Türk* dergisinin imtiyaz sahibi Mehmet Sadik Ahundzade, sorumlu müdürü ve başyazarı Mehmet Emin Bey idi. Derginin neredeyse tamamı Azerbaycan meselelerine ait yazılardan ibaretti.[21] Kasım 1928'de çıkan 20.

20 Azerbaycan siyasi muhaceretinin Türkiye'deki basın faaliyetleriyle ilgili bkz: Belkıs Ulusoy Nalcıoğlu, *Azerbaycan Siyasi Muhaceretinin İstanbul'daki Basın Etkinliklerinin (1923-1931) Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü,* İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, İstanbul 2004.

21 Belkıs Ulusoy, Azerbaycan Siyasi Göçmenlerinin En Önemli Yayın Organlarından Biri Olan Azeri Türk Dergisi, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, Sayı 11, 2001, (s. 223-233), s. 223-224. Kasım 1928'de çıkan 20. Sayıdan sonra M.E.Resulzade ve M.B.Mehmetzade'nin derginin imtiyaz sahibi Mehmed Sadık Ahundzade ile aralarında çıkan anlaşmazlıklardan dolayı dergiden ayrılmışlardır. Bu tarihten sonra derginin kalitesinde hissedilir bir düşüş yaşanmıştır.

sayıdan sonra derginin imtiyaz sahibi Mehmet Sadık Ahundzade ile aralarında çıkan anlaşmazlıktan dolayı M. E. Resulzade ve M. B. Mehmetzade dergiden ayrılmışlardır. Bu tarihten sonra derginin kalitesinde bir düşüş yaşanmıştır. *Azeri Türk*'ten ayrıldıktan sonra Mehmet Emin Resulzade ve Mirza Bala Mehmetzade *Odlu Yurt* dergisini çıkarmaya başlamışlardır.[22] *Odlu Yurt* dergisi 1929-1931 yıllarında yayımlanırken, 1930-1931 yılları arasında *Bildiriş* adlı gazete (ilk sayısı 7 Ağustos 1930 Perşembe) neşredilmiştir. *Bildiriş* gazetesi, kısa ömürlü bir yayın olmasına rağmen Azerbaycan istiklal mücadelesinin önemli bir ayağını temsil etmiştir. Gazetenin yazarları arasında Mehmet Emin Resulzade, Mirza Bala Mehmetzade, Abbaskulu Kazımzade, Abdulkadir İnan (Fethilkadir Süleymanov), Cafer Seydahmet Kırımer gibi güçlü kalem sahipleri vardı. Gazetede sadece Azerbaycan'la ilgili değil aynı zamanda Sovyet baskısı altındaki Türk dünyasıyla ilgili haberler, İran'da yaşanan gelişmeler ve Türklerin durumuna dair yazılar da yer almıştır. Türkiye'deki gelişmeler "Türkiye Dâhilinde" başlığı altında ele alınmış, gazete sayfalarında önemli olaylara ilişkin yazılara yer verilmiştir.[23]

Mirza Bala Mehmetzade değişik dergi ve gazetelerde yayımladığı yazılarında Azerbaycan istiklal davasını ön plana çıkarmıştır. Mirza Bala Mehmetzade Azerbaycan Türklüğünü yok etmeye yönelik kanlı olayların yaşandığı Mart 1918 faciasına, 28 Mayıs 1918 bağımsız cumhuriyetin kuruluş gününe, 15 Eylül 1918 Bakü'nün kurtuluş gününe ve 28 Nisan 1920 işgaline hasrettiği yazılarda tarihi hafızayı yenileyerek milli şuuru diri tutmaya çalışmıştır. *Odlu Yurt* dergisindeki "31 Mart 1918 Bakü" adlı makalesinde Mirza Bala 28 Mayıs İstiklal günü ve 15 Eylül zaferinin anlamını ve büyüklüğünü idrak etmek için daha önceden meydana gelen 31 Mart faciasının ifade ettiği anlamın, o günün kahraman, şehit ve mazlumlarının, ayrıca yaşanmış felaketlerin unutulmaması gerektiğini yazıyordu.[24]

Mirza Bala Mehmetzade 1929 yılı *Odlu Yurt* dergisinin 2. sayısında Sovyetlerin *Zarya Vostoka* ve *Kommunist* gazetelerine dayanarak "Azerbaycan Hayat ve Matbuatından" adlı makalesinde 1927 yılında Sovyetlerde yapılması gereken seçimlerin bir yıl ertelendiğini, 1928 yılının tamamen seçim hazırlıklarına hasredildiğini belirtmiştir. Yazara göre Sovyet rejimi ekonomik, bilimsel, kültürel,

---

22 Ulusoy, s. 228.

23 Bildiriş gazetesiyle ilgili bkz: Mustafa İnce, Bolşeviklere Karşı Azerbaycan'da Milli Şuurun Oluşmasında Bildiriş Gazetesi'nin Rolü, *İletişim Çalışmaları* (Editörler: Aydın Ziya Özgür-Aytekin İşman), Sakarya Üniversitesi, TOJSAM, Sakarya, 2017, (s. 482-535); Mustafa İnce, Azerbaycan Muhaceretinin Etkili bir Yayını: Bildiriş Gazetesi (1930-1931), *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 2, 2016 (s. 543-558); Ali Asker, Orhan Zahidov, "Azerbaycan Muhaceretinin İstanbul'dan Yükselen Sesi: Bildiriş Gazetesi (1930-1931)", *Müsəlman şərqində ilk parlamentli respublika: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları, 21-23 May 2018*, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı 2018 (s. 341-343).

24 Mirza Bala Mehmetzade, "31 Mart 1918 Bakü", *Odlu Yurt*, Yıl: 1, Sayı: 2, Nisan, İstanbul 1929, s. 8-9.

tıbbi, edebi vb. kurumlarda "temizlik" yapmakta, hapis, idam ve sürgün politikasını devam ettirmektedir. Sovyet basını ve Sovyet devlet adamları ise büyük bir endişeyle köy, ilçe ve şehir Sovyetlerinin tamamen milliyetçi unsurların elinde olduğundan bahsedip durmaktadır. 1929'da yapılan seçimlerde "Çeka terörü" artık halk üzerindeki nüfuzunu kaybetmiştir. Azerbaycan halkı komünistlere karşı tüm gücüyle mücadeleye başlamıştır. Azerbaycan halkı kendi memleketinin sahibi olmak istemektedir. Lenkeran, Cebrayıl, Salyan, Gence, Göyçay, Ağdaş, Şeki, Guba, Kazak, Tavus, Nuha, Ağdam vs. kazalarda köylüler seçim kurullarının bulundukları binaları işgal ediyor, propagandistleri dövüyor, Sovyetleri boykot ediyor, resmî daireleri ateşe veriyor ve komünistleri öldürüyorlardı. Bütün bunlar Sovyet rejimi ile Bolşevizm ve Moskova ağalığının halk nazarındaki değerini göstermektedir. M. B. Mehmetzade, Azerbaycan köylülerini cezalandırmak için komünistlerin kazalara "ceza alayları" ve "olağanüstü seyyar mahkemeler" gönderdiklerini, fakat ne olursa olsun iki yıl hazırlıktan sonra, memleketi en etkin unsurlardan ve aydın zümrelerden "temizledikten" sonra büyük dikkat ve ihtiyatla yapılan bu seçimlerin komünizm psikolojisi üzerinde derin etkisi olacağını yazmıştır. Mehmetzade, köylülerin süngü karşısında mağlup olabileceklerini, fakat Azerbaycan halkının manevi zaferinin de yadsınamaz bir zafer olduğunu vurgulamıştır.[25]

Sovyet hükûmetinin ciddi baskıları sonucunda 1931'de Azerbaycan muhacirleri Türkiye'yi terk etmek zorunda bırakılmışlardır. Mehmetzade'nin tabiriyle, Sovyet hükûmetinin müdahalesi üzerine Azerbaycan muhaceretinin milli faaliyet ve neşriyatının İstanbul dönemi kapatılarak 1932'den itibaren Avrupa dönemi başlamıştır.[26] *Yeni Kafkasya*, *Azeri Türk*, *Odlu Yurt* ve *Bildiriş* yazarlarının katılımıyla ve aynı programla 1932'de Berlin'de *İstiklal* gazetesi çıkmaya başlamıştır. Mirza Bala Mehmetzade şöyle yazıyordu:

> "Sovyet hükümeti artık çıldırıyordu. O bütün fitne ve fesat aparatıyla beraber, diplomasi kuvvetini de harekete geçirmiş, nihayet 'İstiklal'in üç yıl devamdan sonra, Türkiye'ye girmesine men'e muvaffak olmuştur. Mühim bir kısım muhaceratımızın yaşamakta bulunduğu Türkiye'de, neşriyatımızın okunması milli dava namına çok lazım olduğundan, 'istiklal'i tamamiyle durdurarak aylık 'Kurtuluş' mecmuasını çıkarmak mecburiyeti hâsıl olmuştur."[27]

Azerbaycan muhacirlerinin gerek Türkiye ve gerekse Avrupa'da kurdukları örgütler ve yayın organları, istiklal mücadelesi ve milli bağımsızlık düşüncesini

25 Mirza Bala Mehmetzade, "Azerbaycan hayat ve matbuatından: Sovyetlere seçki nasıl gidiyor?" *Odlu Yurt*, №: 2, Istanbul 1929, s. 55-58.

26 Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*..., s. 181.

27 Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*..., s. 182.

geniş bir coğrafyaya yaymış; ne istediklerini, neyin mücadelesini verdiklerini çok iyi bildiklerini kamuoyuna duyurmuşlardır. Bunda Azerbaycan Milli Merkezi'nin, özellikle M. B. Mehmetzade'nin eşsiz hizmetleri vardır. 1920-1930 yıllarında Azerbaycan siyasi muhacirlerinin önemli rol üstlendiği Kafkas Konfederasyonu Şurası ve Promote (Prometheus) örgütleri faaliyete başlamıştır. Bu örgütlere Rus ve Ermeniler dışında Sovyet Rusya'sından olan tüm mülteci teşkilatlarının temsilcileri de katılmışlardır. Kafkas Konfederasyonu Şurası ve Promote örgütlerinin faaliyete başlaması, muhacerette milli istiklal ideolojisinin pekişmesinde önemli rol oynamıştır. Azerbaycan'a ve Kafkasya cumhuriyetlerine gönderilen *Promote*, *İstiklal*, *Kurtuluş* vs. basın organları, gazete ve dergiler milli istiklal hareketinin Sovyet yönetimi tarafından tasfiye edilmesinin önünde ciddi engel oluşturmuştur.[28]

Almanya'nın Polonya'yı işgal etmesinin ardından Mirza Bala Mehmetzade ve arkadaşları Varşova'daki faaliyetlerini durdurarak Türkiye'ye dönmüşlerdir. Değişik gazete ve dergi yazılarının yanı sıra Mirza Bala Mehmetzade *İslam-Türk Ansiklopedisi*'ne ve *İslam Ansiklopedisi*'ne Azerbaycan ve Türk dünyası ile ilgili çok sayıda madde yazmıştır.

Mirza Bala Mehmetzade Ankara'da yayımlanan *Azerbaycan* dergisinde Azerbaycan'ın tarihi, sosyal ve siyasi yaşamının değişik yönlerini ele alan, istiklal davasına hasredilmiş çok sayıda makale yayımlamıştır. 1955 yılında Münih'teki Sovyetler Birliğini Araştırma Enstitüsü'ne[29] davet edilen Mirza Bala Mehmetzade, Enstitü Bilim Şurası'nın başına geçmiş, iki yıl bu görevde çalıştıktan sonra şuranın başkanvekili olarak faaliyetine devam etmiştir. Henüz Türkiye'de iken Enstitü tarafından çıkarılan aylık *Dergi* mecmuasına yazılar yazmış, Almanya'ya geldikten sonra derginin başyazarı olmuştur. Sovyetler Birliğini Araştırma Enstitüsü'nde çalıştığı dönemde yazmış olduğu yazılarında Türklerin yanı sıra diğer halkların topraklarının da Bolşevikler tarafından işgal edilerek bağımsızlık ve özgürlüklerine son verildiğini açık bir şekilde belirtmiş, Sovyetler Birliği esaretindeki halkların tarih ve kültürlerini araştırmış ve tanıtmıştır.[30]

Azerbaycan siyasi muhaceretinin istiklal davasında Mirza Bala'nın yapmış olduğu çalışmalar yeterince incelenmemiştir. Halbuki o, etkileyici yazı üslubu, yüzlerce makalesi ve birkaç temel eseriyle Sovyet tarihinin yasak konularına ışık tutmuş, baskı, şiddet ve tasfiye rejimini cesaretle ifşa etmiştir.

---

28 Xaləddin İbrahimli, *Azərbaycan siyasi mühacirəti*, Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1996, s. 172.

29 Bu kuruluş 8 Temmuz 1950'de faaliyete başlamıştır.

30 Tahir Çağatay, "Aziz dostum Mirza Bala", *Azerbaycan*, Yıl: 7, Sayı: 12(84), Mart, Ankara 1959, s. 43.

3. İstiklal Davası ve Düşünceleri

Mirza Bala Mehmetzade'nin görüşleri ve düşünce sisteminin şekillenmesi 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da yaşanan sosyal ve siyasi dönüşümler ve yenilenme hareketleriyle doğrudan ilgilidir. Onun faaliyete başladığı dönem, sömürge sistemimin doğurduğu mahrumiyetlere rağmen Azerbaycan toplumunun "ümmet" aşamasından "millet" aşamasına geçmesi ve milli-siyasi aydınlanma süreçleriyle karakterize edilebilir. Bu dönemi sonralar Mirza Bala kendi eserlerinde geleneksel ümmetçilikten yeni bir aşama olan "milletçiliğe, İslamcılıktan Türkçülüğe, kültürel milliyetçilikten siyasi milletçiliğe, siyasi Türkçülüğe" geçiş aşaması, Azerbaycan'ın "millet aşamasına girdiği dönem" olarak karakterize etmiş,[31] onun mahiyet ve derinliğini açmaya çalışmıştır.[32] Bu dönemde Azerbaycan'ın gerek güneyinde, gerekse kuzeyinde yaşanan tarihi ve siyasi olaylar kuşkusuz düşünce ve ideolojik açıdan bir dönüm noktası oluşturmuştur. Yaşanan bu değişimlerin kökleri ise aslında 19. yüzyılın ikinci yarısına uzanıyordu. Mirza Bala, bağımsızlık öncesi Azerbaycan'da önemli siyasi gelişmelerin yaşandığı dönemde Müsavat Partisi'nin talimatıyla çoğu zaman Gürcistan'da bulunmuş, Transkafkasya Seymi'nde çalışırken Tiflis'te siyasi faaliyetlerini değişik gazete ve dergilerde devam ettirmiştir. Mirza Bala Mehmetzade, ayrıca Kuzey Kafkasya halklarının tarihi, edebiyatı, kültür ve gelenekleri ile ilgili makaleler yazarak toplumlar arasında sosyal ve kültürel ilişkilerin gelişmesine önemli katkıda bulunmuştur. Henüz Tiflis'te iken *Gençler Yurdu* dergisinde siyasi içerikli "Azerbaycan Cumhuriyeti" başlıklı bir makale yayımlamıştır. Makalede yazar Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilanı, kuruluşu ve karşıda duran önemli görevlerden bahsetmiştir.[33] İlerleyen tarihlerde yazdığı yazılarda döneme ilişkin siyasi olayları tahlil eden Mirza Bala Mehmetzade, Bolşeviklerin Kafkasya'nın Rusya'dan kopmasına tahammül etmediklerine, 31 Mart 1918'de Bakü'de Müslümanlara/Türklere karşı Taşnak-Bolşevik güçlerinin topyekûn bir kıyım gerçekleştirdiğine dikkat çekmiştir.[34]

Rusya'da 1905 ve Şubat 1917 devrimlerinin gerçekleşmesiyle Azerbaycan'da gelişen siyasi mücadele farklı aşamalardan geçmiştir. Mirza Bala bunları üç döneme ayırmaktadır: Birinci aşamada milli kültürün sonucu olarak "milli kültürel özerklik" mücadelesi, ikinci aşamada milli-siyasi düşüncenin ortaya çıkması sonucunda "milli toprak özerkliği", üçüncü aşamada ise Rusya ile siyasi ilişkiler

31 Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*..., s. 6-21.

32 Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*..., s. 22.

33 Ağarəfi Zeynalzadə, *Azərbaycan mətbuatı və çar senzurası: 1850-1905*, "Elm" nəşriyyatı, Bakı 2006, s. 100.

34 Mirza Bala Mehmetzade, "Azerbaycan ve Bolşevikler", *Odlu Yurd*, Yıl: 3, Sayı: 2 (27), İstanbul, Mart 1931 (s. 47-52), s. 50.

devam ettikten sonra bu özerkliğin bir fayda vermeyeceği sonucuna varılarak "tam milli istiklal" mücadelesi dönemleri.[35]

Mirza Bala Mehmetzade milli mefkûrenin kuşaktan kuşağa geçmesine dikkat çekerek şöyle yazıyordu:

> "(…) Azerbaycan milli hareketinde Ahundzade Mirza Fethali ile Hasan Bey Zerdabi'den, Kırımlı İsmail Bey'den başlamış Ali Bey Hüseyinzade, Ahmed Ağaoğlu ve Resulzade Mehmed Emin Bey'e kadar herkesin bir hisseyi iştiraki vardır. Yalnız şu farkla ki bu sonuncu, umumi bir haleti ruhiye şeklinden içtimai bir cereyan şekline giren ve tebellür ederek milli içtimai bir ideoloji mahiyetini kesbeden milliyetçiliğimizi formüle ederek bir sisteme sokmuş, bir program haline koymuş, onu devlet teşkilatı halinde ebedileştirmek için taazzuv ettirmiş, onu istiklal beyannamesiyle devlet teşkilatının temeli yapmıştır."[36]

Mirza Bala Mehmetzade'ye göre İstiklal Beyannamesi uzun soluklu bir mücadele sonucunda ilan edilmiştir:

> "1918'de ilân olunan büyük istiklâl fikri, bu ana kadar pek büyük tecrübeler geçirmiş, oddan, demirden geçmiş, manevî pek kuvvetli muvaffakiyetler kazanmış, zafer görmüş, hatta iki yıllık tam bir zafer ve galebe devri bile geçirmiştir. Şimdi bu fikir artık büyümüş, derinleşmiş, ölümle yüz yüze, göğüs göğse duracak kadar metin ve reşit genç kahramanlar yetiştirmiştir. Şimdi bu mefkûreyi temsil eden üç boyalı bir bayrak, bir edebiyat, bir felsefe, bir tecrübe devri, bir mücadele tarihi, bir mücadele karargâhı, o karargâhın pek yüksek tuttuğu istiklâl bayrağı uğrunda ölmeye hazır mücahitler, cehennemî tedhişlere göğüs geren mazlumlar, şehitler ve kahramanlar vardı."

Mirza Bala'ya göre 1918 yılına kadar Azerbaycan'ın istiklâli yalnız bir partinin desteklediği gaye idi. Mart 1918 faciasından sonra bu gaye, yani istiklâl mefkûresi, bir milletin Milli Şurası tarafından ilân edilen bir mefkûre hüviyetine bürünmüştür.[37]

Ermeni-Bolşevik birliklerinin 31 Mart 1918 tarihinde yaptıkları katliamı siyasi yönleriyle değerlendiren Mirza Bala şöyle yazıyordu:

> "1918 senesi, kanlı Mart faciası, Azerbaycan Türk istiklalciliğinin henüz Misak-ı Millî hâline gelmemiş bir zamanında vaki oluyordu. Bu faciayı

35 Mirza Bala Mehmetzade, "Resulzade Mehmet Emin", *Dergi*, Yıl: 1, Ocak-Mart, Münih 1955, s. 13.

36 Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, s. 7.

37 Mehmetzade, *Azerbaycan Misak-ı Millisi...,* s. 32.

> yapanlar, Azerbaycan istiklâl mefkûreciliğinin fikirden fiile, nazariyattan ameliyata geçmesine mâni olmak için, bu faciayı kasta makrûn olarak tertip etmişlerdi. O zaman mefkûreyi ileri götürecek, bir mefkûre ordusu henüz teşekkül ediyordu. Gence'de, Şirvan'da, Karabağ'da, Salyan'da, Lenkeran'da, Tatar Alayı neferlerinin himmetiyle millî ordu hazırlığı devam ettiği zaman idi ki Bolşevik ve Taşnak kuvvetleri Azerbaycan'ın Bolşeviklerin Himmet namıyla maruf teşkilatlarının tam mazahiratıyla meydana çıkarak, Azeri mefkurecilerinin istinat edecekleri maddi kuvveti doğmadan öldürmek istediler. (...) Fakat Rus-Ermeni irtica kuvvetlerinin bu darbeleri milli hareketin azmini bir kat daha artırdı; böyle ki, o vakte kadar milli hareketinin zahiri unvanı 'Muhtariyet ve Federasyon' iken, o günden sonra yeni kat'i bir istikamet aldı, istiklal şekline girdi ve bu mefkûre uğrunda kanlı mücadele başladı. İşte o mücadele zamanında idi ki, bugün Azerî milliyetperver gençliğinin Misak-ı Millîsini teşkil eden İstiklâl Beyannamesi meydana çıktı."[38]

Mirza Bala'ya göre İstiklâl Beyannamesi fikirden fiiliyata geçildiğini gösteren, mefkûre uğruna mücadeleyi başlatan, bir nevi Rusya'ya karşı savaş ilan eden ültimatom idi. O günden itibaren bu savaş sürecek ve kesin zafer ileride ortaya çıkacak mücadele sonucunda hasıl olacaktı. Son derece gergin ve ağır bir ortamda yürütülen istiklali mücadelesini M.B. Mehmetzade kendisi ve düşünce arkadaşları için şeref ve mutluluk olarak görmüştür:

> "Başka milletlerin idealistleri için istiklâl mefkûresi, belki de bir kadar farziye hâlinde addolunabilirken, bizim için istiklâl mefkûresi bir defa hayatta görülmüş, tecrübe edilmiş bir hakikattir. Bugünkü mübariz Azerî gençliği nazarında istiklâl devri, mefkûrenin hayat-ı hakikîyedeki tecellisidir; yalnız o kadar da değil, bütün bir geçmişin, tarihin ve geleceğin canlı bir timsalidir. Gençlik onu hatırlıyor, ondan ruh ve ilham alıyor, ona doğru koşuyor, onun için çarpışıp ölüyor. Üç boyalı Azerbaycan bayrağı onu temsil ettiği için mukaddestir. Şûra-yı Millî'nin istiklâl karardâdî o mes'ut devri yaratmış olduğu için 'Mukaddes Azerbaycan Misak-ı Millîsi' olmuştur."[39]

Azerbaycan Misak-ı Millisini Fransa'nın İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'ne benzeten Mirza Bala Mehmetzade şöyle yazıyordu:

> "Şûra-yı Millî'nin istiklâl beyannamesi olan Misak-ı Millî, Azerî muhiti tarafından o kadar sevilmiştir ki, onun vücuda getirdiği zihniyet, iman ve itikat karşısında, vaktiyle Müsavat Fırkası aleyhine mübareze eden 'Azerbaycan' kelimesini yakın bırakmayan 'gayrı millî' fırkalarıyla bu gün

38 Mirza Bala Mehmetzade, *Azerbaycan Misak-ı Millisi: 28 Mayıs…,* s. 83-84.

39 Mehmetzade, *Azerbaycan Misak-ı Millisi*, s. 33.

> onu programlarının ilk safhasına kaydetmişlerdi. Millî muhitimizden ecnebilere uşaklık eden 'gayrı millî' cereyanları değil, Azerbaycancılığın, Türklüğün, İstiklâlciliğin amansız düşmanı olan Rusya ile bugün bir, 'Azerbaycan' kıt'ası tanımakta, ahalisinin Türk olduğu, hatta Azerbaycan'ın müstakil bir cumhuriyet olduğunu, sözde de olsa kabul etmektedir."[40]

Önceki dönemin siyasi karakteristiğini açan Mirza Bala Mehmetzade'ye göre:

> "Rusya'ya bey ve raiyet, çoban ve koyun gibi içtimaî bir kuvvet hâlinde teslim edilen Azerbaycan cemiyetinin canlı amilleri artmıştı. O zaman meydanda âlim namına hükümdar, mülkedar ve hanlar vardı. Hâlbuki şimdi meydanda âlim namına halkın içinden doğmuş mütefekkirler, muharrirler, şairler, edipler, muallimler, siyasiyunlar ve mütefenninler vardı. Ortaya daha yeni tabakalar, sınıflar ve zümreler çıkmıştı. Bir taraftan on dokuzuncu asır mahsulü demokratik hareketin tesiri, diğer taraftan da Ermeni ile rekabet mücadelesinin tesiriyle Türklerde iktisadî şuur uyanmıştı. Artık Azerbaycan'da yeni, muasır sanayi zümreleri, muasır burjuva, tüccar ve amele sınıfları vardı; memleketin muharrik, canlı, terakkiperver ve müstahsel kısmını işte bu zümreler teşkil ediyordu."[41]

Mirza Bala Mehmetzade'ye göre feodalizme çoktan "elveda" diyen Azerbaycan'da esasen millî hanedan dahi bulunmadığından istibdat ile cumhuriyet arasında tereddüt edenler de yoktu:

> "Demokratik cumhuriyet kararını kuru bir 'nazire' addedenler Azerbaycan'ın geçirmiş olduğu içtimaî-iktisadî devirleri ve siyasî-içtimaî, fikrî cereyanları bilmeyenlerdir. Azerbaycan istiklâlini Azerbaycan bey ve hanlarının entrikası diye, iddia eden düşmanlarımız demokratik cumhuriyeti de Müsavatın şahsî arzusu diye düşünebilirler; fakat ne olursa olsun, o fikri de, Müsavat'ı teşkil eden mefkûrecileri de, halk hareketinin kendisini de yaratan yine millet, yine Azerî halkı idi. O fırka yalnız milletin re'yini, o meclis yalnız milletin iradesini temsil ediyorlardı. Binaenaleyh, 'demokratik cumhuriyet' kararı milletin kendi kararı, kendi fermanı ve kendi iradesi gibi kabul edilmelidir."[42]

Mirza Bala Mehmetzade sözlerine şöyle devam ediyordu:

> "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin bu hem harice hem de dâhile ait siyaseti Azerî istiklâl mefkûreciliğinin ruhundan doğuyordu. Azerbaycan istiklâlciliğini tebliğ ve müdafaa eden ve nihayet onu bütün cihana, millet meclisi vasıtasıyla, ilân ettiren fırkanın programında bu mesele esaslı bir

40 Mehmetzade, *Azerbaycan Misak-ı Millisi*, s. 84.

41 Mehmetzade, *Azerbaycan Misak-ı Millisi*, s. 50-51.

42 Mehmetzade, *Azerbaycan Misak-ı Millisi*, s. 55.

> gaye teşkil ediyordu. Müsavat Fırkasının istiklâlciliği, milliyetçiliği ve Türkçülüğü umumî ve beşerî bir gayeden neş'et ediyordu. (…) Mezkûr meslek-i siyasînin talimine göre, âlem-i beşerat, milletlerin adedi nispetinde hükümetlere taksim olunarak, bâde büyük dünya federasyonu vücuda getirmelidir. Fakat bunun husûlünden evvel müşterek bir din ve medeniyet sahibi olan milletler arasında, o cümleden Müslümanlar meyanında, hususî bir irtibat peydası mümkündür. Yalnız bu irtibat bütün Müslümanları mekanik bir surette birleştiren, İttihad-ı İslâm'dan ibaret olamaz. İttihad-ı İslâm, gayrı mümkün bir mif [mit – ed.n.], bir 'anka'dır. Bilâkis, bütün Türklerin, bütün Farsların, bütün Arapların uzvi bir vücut-i içtimaî gibi, birleşmeleri hem mümkün hem de matluptur. Müslüman olan milletler birer millet ve birer hükümet-i millîye hâline geldikten sonra ittihat değil, İttifak-ı İslâm mümkünü'l-vuku' olabilir. Fakat böyle siyasî bir ittifak mevcut olmasa da medenî bir ittifak vardır ve olmalıdır. Bütün Türkler kendi aralarında, bütün dünya federasyonuna bir kademe olmak üzere, bir federasyon yapmalıdırlar. Yeni Turan, hars birliği üzerine tesis edip, ancak müstakil Türk hükümetlerinin federasyonu şeklinde tasavvur olunabilir. Azerbaycan dahi bu müstakil Turan silsilesinin mühim bir halkasıdır."[43]

"28 Mayıs yüksek millî bir ideal sahibi fedakâr bir neslin yorulmak bilmeyen gayretlerinin parlak bir mahsulüdür"[44] diyen Mirza Bala'ya göre:

> "Azerbaycan'ın (...) müstakil, millî ve demokratik bir cumhuriyet olarak ilân edilmesi, millî iradenin tecellisi ve Türk-Müslüman âleminde demokrasinin muazzam bir zaferi demekti. Bir sülâle, bir sınıf veya bir zümrenin hâkimiyet ve saltanat hak ve dâvası şeklinde değil de, millî kültürel bir gelişmenin tabiî ve mantıkî bir neticesi olarak, milletin heyet-i umumiyesinin müşterek millî bir dâvası halinde hayata doğan Müstakil Azerbaycan Cumhuriyeti'ne 'demokrasinin zaferi'nden başka bir sıfat da takılamazdı."[45]

Mirza Bala Mehmetzade Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ne yönelik yakın tehdidin farkında idi. *İstiklal* gazetesinin 23 Nisan 1920 tarihli sayısında yayımladığı yazıda bu tehdide dikkat çekerek şu hususları dile getirmiştir:

> "Bir ay sonra Azerbaycan'ın istiklalinin ikinci yılı tamam olacak. Bir yıl on bir ay önce 28 Mayıs 1918 yılında Azerbaycan Milli Şurası Azerbaycan'ı bağımsız bir Halk Cumhuriyeti ilan etmiştir. Bu büyük tarihi gerçekten sonra düzenlenen hükümetler, Bakü için verilen mücadelelerin hepsi Milli

43 Mehmetzade, *Azerbaycan Misak-ı Millisi*, s. 56-57.

44 Mirza Bala Mehmetzade, "Azerbaycan istiklâl günü (1918 - 28 Mayıs -1952)", *Kafkasya*, No: 10, Minih, Mayıs 1952 (s. 7-9), s. 9.

45 Mirza Bala Mehmetzade, "28 Mayısa Doğru", *Birleşik Kafkasya*, No: 5 (22), Münih, Mayıs 1953.

> Şura'nın ilan ettiği ve kabul ettirdiği bu esaslı ilkeler üzerine kurulmuştur. Bu iki yıl içerisinde Milli Şura'nın bu ilkeleri artık halkın tek ve ortak arzu ve gayesi şeklini almış olduğundan millet her dönemde tek bir vücut olarak istiklalini savunma ve korumaya çaba göstermiştir. İstiklalimiz ile ilgili olan o büyük günleri millet asla unutmayacaktır. Çünkü o şerefe millet zor zahmet, büyük fedakârlıktan, sayısız kurbanlar verdikten sonra nail olmuştur. Bu yolda hükümet milletten kuvvet, halktan umut almıştır. Bundan sonra da Azerbaycan üzerine ne gibi korkular gelirse gelsin istiklalimizi ne gibi güçler korkutursa korkutsun bu bizim dış ve iç politikamızı bir kez ilan ettiğimiz o kutsal ilkelerimizi değişmemelidir. Bunların yanı sıra gerek yurtiçinde gerekse yurtdışında istiklalimizi yıkmak isteyen güçlere karşı hükümet duyarsız değildir, ciddi ve kesin davranmalıdır. Zamanın ciddiyeti, durumun önemi bu konuda daha hızlı ve kararlı davranmayı gerektiriyor."[46]

Mirza Bala Mehmetzade Kuzey Azerbaycan tarihine "Bakü Faciası" olarak giren 31 Mart 1918 tarihinde Bolşevik- Taşnak birlikleri tarafından Bakü'de yapılan kıyımdan bahseden onlarca yazı yayımlamıştır. 31 Mart 1920 tarihinde *İstiklal* gazetesinde yayımladığı "Mart Günleri" adlı makalesinde Azerbaycan Türklerinin istiklal düşüncesini mahvetmek maksadıyla Bolşeviklerin Azerbaycan tarihinde unutulmayacak kanlı bir iz bıraktığını yazmıştır. Mehmetzade'ye göre Azerbaycan Türkleri, cumhuriyet kurmakla Doğu toplumlarında yeni bir tarih vücuda getirmiş, Türk-Turan tarihinde yeni bir intibah dönemi yaşamışlardır. Azerbaycan Türklüğü kendi istiklalini, üzerine yapılan saldırılar, tehdit ve darbeler altında, korku ve dehşetler arasında elde etmiş ve pekiştirmiştir. Fakat Azerbaycan Türklüğü iki yıl boyunca Ermeni-Taşnak ihanetinden kurtulmamış, Revan, Nahçıvan, Şerur, Ordubad, Zengezur ve Kars facialarına, yine iki yıl sonra Mart günlerinde Asgeran, Karabağ ihanetlerine maruz kalmıştır. Mirza Bala Mehmetzade Azerbaycan istiklal âşıklarını vatanı savunmaya, bir daha Mart faciasının yaşanmaması için mücadeleye çağırmıştır:

> "Ey Azerbaycan'ın istiklali ile çırpınan yürekler! Ey Türklüğün parlak günlerini dileyen kalpler! Ey kanlı günleri hatırlayan payitaht halkı, işçi ve emekçileri! Seni bir zaman samimiyetle mücadeleye sevk etmiş Karabağ ve Gence tarafa imdada koş! Ey kanlı ellerde inlemiş kızlar! Senin hürriyetin uğruna can veren kardeşlerinin yarasını sar! Unutma ki, Mart günlerini hatırlarken bugün aynı Mart faciası içerisindesin."[47]

İstiklal gazetesinin 1920 yılı nisan sayısında M.B. Mehmetzade, her zaman Azerbaycan kuzeyden tehlikeye maruz kalınca Ermeni iştahının başkaldırdığına

---

46 Mirzə Bala Məhəmmədzadə, "Zaman və xətti-hərəkət", *İstiqlal*, 23 aprel 1920.

47 Mirzə Bala Məhəmmədzadə, "Mart günləri", *İstiqlal*, 31 mart 1920.

vurgu yaparak "Vatanımızın güneybatı toprakları kesin olarak ana yurda ilhak edilmediği sürece silah elden bırakılmamalıdır" demiştir.[48]

Mirza Bala Azerbaycan'da yaşanan tüm olayları tahlil süzgecinden geçirerek daha çok Azerbaycan gençliği üzerinde durmuştur. O, Sovyet yönetiminin bu yöndeki çalışmalarını yorumlarken şu hususlara dikkat çekmiştir: Sovyet ideologları Azerbaycan gençlerinin Sovyet okullarından milliyetçi olarak çıkmalarının ve okullarda milli ruhun hâkim olmasının nedenlerini araştırarak genç neslin millet ve din karşıtı olarak yetiştirilmesini önemsemektedirler. Eğitim Komiserliği'nin vazifesi gençleri "komünizm ahlakıyla" yetiştirmekti. Bu maksatla okullarda millet ve din karşıtı tahsilin içerik ve yöntemini belirlemek ve bu hususta tüm okullara kesin direktif vermektedir. Bu direktife göre milliyetçi öğretmenler okullardan atılacak, komünist gençlik teşkilatları okullarda faaliyetlerini artıracak, millet karşıtı propaganda yapılacak, Rusya'da olduğu gibi Azerbaycan'da da milli ve dinî bayramlar ortadan kaldırılarak bunların yerine devrim bayramları ikame edilecektir. Direktifte, ebeveynler arasında millet, din vb. ile mücadele çalışmalarını değerlendirmek için Allahsızlar Cemiyeti'nin çalışmalarının canlandırılması gerektiği vurgulanmıştır.

"Millet ve Devlet" başlıklı makalesinde Mirza Bala Mehmetzade, Avrupa'da bundan önce ne eski ve ne de orta yüzyıllarda millet ve milli hâkimiyet fikir ve kavramlarının olmadığını, hatta kralların kişisel hâkimiyetlerinin yerine halk hâkimiyetinin geçtiğini ilan eden 1789 Beyannamesi'nin bile milleti bugünkü manada anlamadığını yazmıştır. Mirza Bala'ya göre Fransız Devrimi'nin tesis etmiş olduğu demokrasi dönemi netice itibarıyla muasır milliyet hareketini başlatmıştır. Çünkü giderek bir halkın ancak milli kültür, dil, edebiyat ve tarihi aracılığıyla siyasi bir hayatiyet gösterip egemenliğini elde edeceği anlaşılmış, kralların şahsi iktidarlarına son vermek ihtiyacı doğmuştur. Halk hâkimiyeti fikri içerik itibarıyla milli hâkimiyet ve milliyet fikirlerini meydana getirmiş ve sonuçta bu hareket Avrupa'nın eski Orta Çağ toplumunu yıkmış, Avrupa'da yeni milli toplumlar teşekkül etmiştir. Böylece 19. yüzyılın sonlarına doğru Belçika, İtalya, Almanya, 20. yüzyılın başlarında Balkan devletleri, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Finlandiya, Estonya, Letonya, Litvanya, Polonya, Çekoslovakya devletleri ortaya çıkarken, sırada Ukrayna, Belarus, Kırım, İdil-Ural, Azerbaycan, Gürcistan, Kuzey Kafkasya ve Türkistan vardır.

Bir halkın sadece milli kültürü, dili ve edebiyatı, gelenek ve tarihi aracılığıyla siyasi egemenliğini tesis edebileceğini öne süren Mirza Bala "her bir demokratik hareketi milli hareket" olarak görmüş, gerçek ve tam bir demokratik ve milli

48 Mirzə Bala Məhəmmədzadə, "Erməni çıxışı", *İstiqlal*, aprel 1920.

hareketi her zaman birbirine karışan ve eşit yürüyen aynı güç olarak karakterize etmiştir. Mirza Bala makalesinin son bölümünde Türk devlet tarihinden kısaca bahsederken milli devlet kurmak için Avrupa'da 18. yüzyılın sonlarından itibaren başlayan hareketin Türk tarihinde 6-7. yüzyıllarda başladığını yazmıştır.[49]

Mirza Bala'ya göre Azerbaycan halkının devlet kurma düşüncesinin kaynağını, her şeyden önce tarihi gelişim süreci içinde milliyet halinden millet haline dönüşümde aramak gerekir. Milliyetçiliği kendi devletini kurmak veya var olan devletini korumak isteyen bir etnik topluluğun veya ulusun ideolojisi olarak kabul eden Mirza Bala Mehmetzade Azerbaycan Cumhuriyeti dönemindeki milletçiliğin; halkı siyasileştirmeyi ve ulus devlet sisteminde medeni ve siyasi birlikteliği amaçlayan bir akım olduğunu vurgulamaktadır. Modern toplumlarda olduğu gibi Azerbaycan milletçiliği de sanayileşmiş bir toplumda ortaya çıkmıştır. Siyasi, sosyal, medeni ve iktisadi yapıya sahip olmak devlet olmanın gerektirdiği faktörlerdir. Ülkenin demografik yapısı bağımsız devlet olmanın zorluklarını ortaya çıkarmıştır. Azerbaycan halkı tarihte İldenizler, Şirvanşahlar, Safeviler vs. devletlerini kurarak derin tarihi geçmişi ve devlet tecrübesi olan bir toplum olduklarını tasdik etmiştir.

Mirza Bala Mehmetzade'ye göre Azerbaycan'da tarihi gelişim süreçlerinde ülke içindeki topluluklar, gruplar ve sınıflar arasındaki yardımlaşma ve dayanışma güçlenmiş, böylelikle birlikte devlet olmanın arzu ve isteği kaçınılmaz hale gelmiştir. Azerbaycan toplumunda sınıf sorunlarını geride bırakan, bir arada yaşamanın koruduğu güven, itibar ve istikrar ortamı devlet anlayışını güçlü kılan şartlar olarak açıklık kazanmıştır. Bir toplumun ortak isteği ile ortak kararı, iradesi ve gayretiyle devlet kurması o toplumun millet düzeyine ulaşmasının bir göstergesidir. Milletler, mevcudiyetini korumak ve istikbalini emniyet altına almak için devlet kurarlar. Devlet kurmak için mücadele etmeyen toplumlar millet düzeyine erişmemişlerdir.[50]

Azerbaycan siyasi muhacirleri arasında Sovyet Azerbaycanı'nı en çok tetkik eden, ülkede yaşanan olaylara tepki veren en üretken yazar Mirza Bala Mehmetzade idi. Bu bağlamda yazarın "Lenin Milli Siyaseti Azerbaycan'da Ne Neticeler Verdi?" adlı makalesi 1920-1931 yıllarında ülkede yaşanan gelişmeleri anlamak bakımından önemlidir. Yazar bu makalesinde Azerbaycan Türklerine karşı baskı ve dışlama politikasına ve Sovyet yönetiminin Azerbaycan Türklüğünü yozlaştırma çabalarına dikkat çekmiştir. Yazara göre Bakü Sovyeti'nin resmi dili

49 Mirza Bala Mehmetzade, "Millet ve Devlet", *Odlu Yurt*, Yıl: 3, Sayı: 5-6, (30-31) Temmuz-Ağustos, İstanbul 1931 (s. 145-150), s. 150.

50 Mirza Bala Mehmetzade, "Devlet Oluş Günümüz (1918-28 Mayıs - 1935)", *Kurtuluş*, Yıl: 2, Sayı: 7-8, Berlin 1935 (s. 195-197), s. 195.

Rusçadır ve bu kurumda çalışan yetkililerin yüzde yetmiş beşini Ermeniler ve Ruslar oluşturmaktadırlar. Azerbaycan'daki on iki yükseköğretim kurumundan sadece Pedagoji Enstitüde tedris tamamen Türkçe, diğerlerinde ise Rusça ve Türkçedir. Azerbaycan Eğitim Bakanlığı bünyesindeki yüz dört memurun sadece ellisi Türk'tür. Bu bakanlıkta da Rus dili hâkimdir. Azerbaycan'ın içler acısı durumunu Sovyet istatistiklerine dayanarak ortaya koyan Mirza Bala, "Lenin milli siyaseti"nin ülkeyi tehdit eden oyunlarına dikkat çekmiştir. Sovyet yönetimi milli azınlık adıyla Azerbaycan'da on beş millet (Kürt, Talış, Tat, Lezgi, Yahudi, Ermeni, vs.) var etmiş, Zengezur ve Karabağ'ı Ermenilere vermiş ve Bakü'yü Azerbaycan'dan ayırarak Rusya şehri ilan edilmesi meselesini ortaya atmıştır.

Mirza Bala, *Kurtuluş* dergisinde Sovyet sisteminin totaliter yüzünü ifşa eden çok sayıda makale yazmıştır. Onun Ağustos 1936'da yayımladığı "Dördüncü Devir: Sovyetlerin Yeni Temel Yasası Münasebetiyle" adlı makalesi bu anlamda dikkat çekmektedir. Yazara göre tüm dünya matbuatı için Temel Yasa tasarısı bir aldatmaca ve manevradan ibarettir[51] ve bu tasarıda Sovyet rejimi esas itibarıyla olduğu gibi kalmış, "halk" kelimesi altında aynı proleter diktatörlüğü, yani komünist partinin keyfi iktidarı kastedilmiştir.[52] Mirza Bala'ya göre Sovyet milli siyasetinin temel gayesi Rus olmayan milletleri ve milli kültürleri ortadan kaldırmaktır. Mirza Bala bu yazısında milli kültüre düşman olan Bolşevikleri ifşa etmiştir:

> "Bütün milli kültürleri ve o kültürlerin hâlıkı olan bütün milli varlıkları meydandan kaldırmaya fiilen şuru etmiş olan Bolşevikler, müstemlekelerindeki kapı kullarının ağzıyla aksini iddia etmek mecburiyeti hissediyorlar. Ve yalnız kapı kullarının değil, onların eliyle, milli sanatta büyük hizmetleriyle tanınmış ve siyasetle hiçbir alakaları görülmemiş şahsiyetleri bile konuşturuyorlar veyahut adlarına sahte nutuklar uydurup basıyorlar."[53]

"Lenin'in 07.07.1918 Tarihli Telyazısı Münasebetiyle" başlıklı makalesinde Mirza Bala Mehmetzade, elverişli jeopolitik konuma ve zengin petrol yataklarına sahip Azerbaycan'a karşı Bolşevik politikasının içyüzünü ortaya koymuştur. Bu yazısında Mirza Bala, Bakü'de oturan ve Azerbaycan köylüsüne süngü gücüyle "nüfuz etmeye" çalışan Rus proletaryasının Azerbaycan köylüsüyle hiçbir alakası olmadığını, bu iki kuvvetin birbirine düşman olduğunu, bunlardan Türklerin mahkûm, Rusların ise hâkim olduğunu yazmıştır.[54]

---

51 Mirza Bala Mehmetzade, "Dördüncü Devir: Sovyetlerin Yeni Temel Yasası Münasebetiyle", *Kurtuluş,* Yıl:3, Sayı: 21, Temmuz-Ağustos, Berlin 1936 (s. 8-13), s. 9.

52 Mehmetzade, "Dördüncü Devir …", s. 13.

53 Mirza Bala Mehmetzade, "Türk Kültürünün Düşmanları ve Dostları", *Kurtuluş*, Yıl: 3, Sayı: 21, Temmuz-Ağustos, Berlin 1936 (s. 26-28), s.26.

54 Mirza Bala Məmmədzadə, "Leninin 07.07.1918 Tarihli Telyazısı Münasebetiyle", *Kurtuluş,* Yıl: 2, Sayı: 19. Berlin, Mayıs 1936 (s. 540-543), s. 542.

Mirza Bala, Türk kültür ve dilinin Sovyetlerin imha politikası sonucunda yarı Rusça yarı Türkçe bir hal aldığını ve "enternasyonal" olarak adlandırılabilecek bir şekilde teşekkül etmeye başladığını yazmıştır. Ruslaştırma ve imha siyasetine karşı meydana gelen protestolar, dışarıdan hiçbir yardım görmediği için hep sonuçsuz kalmaktadır. Bu duruma itiraz eden ve kendi başına Türkçeleştirmeye geçmiş ve Türkçe eğitim yapmaya girişmiş birçok öğretmen ve ilim adamı Sibirya'ya sürülmüştür. Komünist Partisinin 16. Kongresinde Stalin tarafından formüle edilen "SSCB'de milli kültür faaliyetinin hedefi, bütün milli kültürlerin tek bir dile malik ortak bir kültür halinde birleşmesinden ibaret olmalıdır" tezinde geçen ortak kültür aslında "sosyalizm medeniyeti" adını taşıyan Rus kültürüdür. Mirza Bala Mehmetzade dünya kamuoyunun dikkatini Moskova'nın izlediği politikalara çekerek imha ve Ruslaştırmanın durdurulamasa bile en azından yavaşlatacak, milletleri bu ölümden kurtaracak, onların milli varlıklarını, hayat ve istiklallerini emniyet altına alabilecek tek yolun milli istiklal yolu olacağını yazmıştır.[55]

Mirza Bala Mehmetzade "Sovyetlerde Nasyonal-Komünizm ve Kızıl Turan Efsanesi" adlı yazısında bu "efsane"nin bir Bolşevik blöfü olduğunu, fakat en ağırbaşlı fikir, kalem ve siyaset adamlarının bile buna inandıklarını, Müslüman/Türk yönetici ve siyaset adamlarının milletçi-burjuva suçlamasıyla tasfiye edildiklerini yazmıştır.[56] Mehmetzade, Sovyet istilasının Azerbaycan üzerindeki yıkıcı etkisini şu cümlelerle aktarmıştır:

> "Sovyet istilası ile beraber başlayan siyasi, iktisadi ve askeri kolonizasyon, cebir, istismar ve Ruslaştırma siyaseti (…) Azerbaycan'ı en geri bir müstemleke haline düşürmüştür. Milli varlığı ile beraber korkunç bir devir yaşayan Azerbaycan'a karşı tatbik olunan Sovyet kolonizasyon siyaseti Moskova ile bu memleket arasında 'vahdet'in süngüye istinat ettiğini tebarüz ettiren delillerin en parlağı sayılabilir."[57]

Bütün hayatı boyunca İsmail Bey Gaspıralı'nın "dilde, fikirde, işte birlik" düşüncesine, Ali Bey Hüseyinzade tarafından ileri sürülen, Ahmet Bey Ağaoğlu, Yusuf Akçura tarafından desteklenen, Ziya Gökalp tarafından sistemleştirilerek program haline getirilen "Türkleşmek, İslamlaşmak, çağdaşlaşmak" düşüncesine

---

55 Mirza Bala Mehmetzade, Sovyet Azerbaycan'da Türk Dilinin Ruslaştırma ve İmha Siyaseti Hakkında, ", *Kurtuluş,* Yıl: 3, Sayı: 19. Berlin, Haziran 1936 (s. 572-576), s. Not: Bu makale Mirza Bala Mehmetzade'nin 31 Mayıs-1 Haziran 1936'da Varşova'da düzenlenmiş olan "Promete" teşkilatına mensup Rus esiri milletlerin dil kurultayındaki konuşma metnidir.

56 Mirza Bala Mehmetzade, "Sovyetlerde Nasyonal-Komünizm ve Kızıl Turan Efsanesi", *Dergi*, Yıl: 3, No: 10, Münih 1957 (s. 3-12), s. 11.

57 Bkz: Mirza Bala Mehmetzade, "Azerbaycan'da Sovyet Kolonizasyon Siyaseti", *Dergi*, Yıl: 1, No: 3, Temmuz- Eylül, Münih 1955 (s. 3-12), s. 12.

sadık kalan Mirza Bala Mehmetzade, Bolşevizm, Sosyalizm ve Komünizme karşı yorulmadan mücadele etmiştir.

Hüseyin Baykara'nın tabirince Mirza Bala fakir halk zümrelerinin komünistler tarafından refaha kavuşturulamayacağını, onların tarihte eşi benzerine rastlanmayacak köle durumuna düşeceklerini ilk günden itibaren görmüş ve anlamıştır.[58] Hayatı boyunca istiklal mücadelesi ve hürriyet düşüncesinden hiçbir şekilde sapmayan, Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesini diri tutmak için yorulmadan, gece gündüz çalışan bu büyük düşünce adamının eserleri bugün de önemini ve güncelliğini korumaktadır.

Sonuç

Mirza Bala Mehmetzade Azerbaycan milli istiklal mücadelesi tarihinde eşsiz hizmetleri olan bir düşünce adamıdır. 1920 yılında bağımsız Azerbaycan'ın Rusya tarafından işgal edilmesinin ardından M. B. Mehmetzade bir süre Bakü'de yeraltı faaliyetlerde bulunmuş, Mayıs 1924'te İran'a iltica etmek zorunda kalmıştır. Vatandan ayrıldıktan sonra ömrünün sonuna kadar devam eden siyasi muhaceret dönemi Mirza Bala Mehmetzade'nin çok yönlü faaliyetleriyle devam etmiştir. Acılı ağrılı muhaceret hayatında her türlü mahrumiyet ve sıkıntılara rağmen Mirza Bala'nın yaşam ve mücadelesinin temel gayesi, yeniden milli bağımsızlığa kavuşmak olmuştur. Bu gaye onun vatan ve millet ülküsünden kaynaklanan ideolojik görüşlerinin omurga kemiğini oluşturmuştur. Mirza Bala Mehmetzade'nin bu düşüncesi 20. yüzyılın sonuna doğru Azerbaycan'ın yeniden bağımsızlık elde etmesiyle gerçekleşmiştir.

58 Hüseyin Baykara, "Mirza Bala", *Azerbaycan*, Yıl: 8, Sayı: 2-3 (86-87), Ankara 1959, s. 37.

Kaynakça

Asker Ali, Zahidov Orhan, "Azerbaycan Muhaceretinin İstanbul'dan Yükselen Sesi: Bildiriş Gazetesi (1930-1931)", *Müsəlman şərqində ilk parlamentli respublika: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları, 21-23 May 2018*, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı 2018 (s. 341-343).

Baykara Hüseyin, "Mirza Bala", *Azerbaycan*, Sayı: 12 (84), Mart, Ankara 1959.

Baykara Hüseyin, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, Gençlik Basımevi, İstanbul 1975.

Çağatay Tahir, "Aziz dostum Mirza Bala", *Azerbaycan*, Yıl: 7, Sayı: 12(84), Mart, Ankara 1959.

İbrahimli Xaləddin, *Azərbaycan siyasi mühacirəti*, Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1996.

İnce Mustafa, Bolşeviklere Karşı Azerbaycan'da Milli Şuurun Oluşmasında Bildiriş Gazetesi'nin Rolü, *İletişim Çalışmaları* (Editörler: Aydın Ziya Özgür-Aytekin İşman), Sakarya Üniversitesi, TOJSAM, Sakarya, 2017, (s. 482-535).

İnce Mustafa, Azerbaycan Muhaceretinin Etkili bir Yayını: Bildiriş Gazetesi (1930-1931), *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 2, 2016 (s. 543-558).

Karaca Ahmet, "Mirza Bala Mehmetzade'nin Azerbaycan Milli İstiklal ve Hürriyet Davasındaki Yeri", İçinde: Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi* (Yayına hazırlayan: Ahmet Karaca), Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1991 (s. VII-LVII).

Məhəmmədzadə Mirzə Bala, "Erməni çıxışı", *İstiqlal*, aprel 1920.

Məhəmmədzadə Mirzə Bala, "Mart günləri", *İstiqlal*, 31 mart 1920.

Məhəmmədzadə Mirzə Bala, "Zaman və xətti-hərəkət", *İstiqlal*, 23 aprel 1920.

Mehmetzade Mirza Bala, "31 Mart 1918 Bakü", *Odlu Yurt*, Yıl: 1, Sayı: 2, Nisan, İstanbul 1929 (s. 8-9).

Mehmetzade Mirza Bala, "Azerbaycan hayat ve matbuatından: Sovyetlere seçki nasıl gidiyor?" *Odlu Yurt*, №: 2, İstanbul 1929 (s. 55-58).

Mehmetzade Mirza Bala, "Azerbaycan istiklâl günü (1918 - 28 Mayıs -1952)", *Kafkasya*, No: 10, Münih, Mayıs 1952 (s. 7-9).

Mehmetzade Mirza Bala, "Azerbaycan ve Bolşevikler", *Odlu Yurd*, Yıl: 3, Sayı: 2 (27), İstanbul, Mart 1931 (s. 47-52).

Mehmetzade Mirza Bala, "Azerbaycanda Sovyet Kolonizasyon Siyaseti", *Dergi*, Yıl: 1, No: 3, Temmuz- Eylül, Münih 1955 (s. 3-12).

Mehmetzade Mirza Bala, "Devlet Oluş Günümüz (1918-28 Mayıs - 1935)", *Kurtuluş*, Yıl: 2, Sayı: 7-8, Berlin 1935 (s. 195-197).

Mehmetzade Mirza Bala, "Dördüncü Devir: Sovyetlerin Yeni Temel Yasası Münasebetiyle", *Kurtuluş,* Yıl:3, Sayı: 21, Temmuz-Ağustos, Berlin 1936 (s. 8-13).

Mehmetzade Mirza Bala, "Leninin 07.07.1918 Tarihli Telyazısı Münasebetiyle", *Kurtuluş,* Yıl: 2, Sayı: 19. Berlin, Mayıs 1936 (s. 540-543).

Mehmetzade Mirza Bala, "Millet ve Devlet", *Odlu Yurt*, Yıl: 3, Sayı: 5-6, (30-31) Temmuz-Ağustos, İstanbul 1931 (s. 145-150).

Mehmetzade Mirza Bala, "Müstakil Azerbaycan", *Birleşik Kafkasya*, No: 5 (22), Münih, Mayıs 1953 (s. 12-14).

Mehmetzade Mirza Bala, "Resulzade Mehmet Emin", *Dergi*, Yıl: 1, Ocak-Mart, Münih 1955 (s. 134-139).

Mehmetzade Mirza Bala, "Sovyetlerde Nasyonal-Komünizm ve Kızıl Turan Efsanesi", *Dergi*, Yıl: 3, No: 10, Münih 1957 (s. 3-12).

Mehmetzade Mirza Bala, "Türk Kültürünün Düşmanları ve Dostları", *Kurtuluş*, Yıl: 3, Sayı: 21, Temmuz-Ağustos, Berlin 1936 (s. 26-28).

Mehmetzade Mirza Bala, *Azerbaycan Misak-ı Millisi: 28 Mayıs İstiklâl Beyannamesinin Tahlili* (Aktarma ve şerhler A.Aleskerli-E.Mahmudov), Azerbaycan Kültür Derneği yayınları, Ankara 2002.

Mehmetzade Mirza Bala, *Milli Azerbaycan Hareketi* (Yayına hazırlayan: Ahmet Karaca), Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1991.

Mehmetzade Mirza Bala, "Sovyet Azerbaycan'da Türk Dilinin Ruslaştırma ve İmha Siyaseti Hakkında", *Kurtuluş,* Yıl: 3, Sayı: 19. Berlin, Haziran 1936 (s. 572-576).

Resulzade Mehmed Emin, *Kafkasya Türkleri* (Hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Selahattin Çağın), İstanbul 1993.

Rüstemli Asif, "Mirza Bala Mehmetzade (1898-1959)", İçinde: *Azerbaycan Türklerinin Önderleri* (Editör: Nesib Nesibli), Berikan Yayınevi, Ankara 2017 (s. 397-414).

Rüstəmli Asif, *Zirədən başlanan yol: Mirzə Bala Məhəmmədzadənin həyatı, yaradıcılığı və mühiti*, "Gənclik", Bakı 2018.

Turan Refik, "Türkiye'de Bir Azerbaycanşinaslık Ocağı: Azerbaycan Kültür Derneği", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 5*(3), 2016, (s. 1182-1203).

Ulusoy Belkıs, Azerbaycan Siyasi Göçmenlerinin En Önemli Yayın Organlarından Biri Olan Azeri Türk Dergisi, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, Sayı 11, 2001, (s. 223-233).

Ulusoy Nalcıoğlu Belkıs, *Azerbaycan Siyasi Muhaceretinin İstanbul'daki Basın Etkinliklerinin (1923-1931) Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü,* İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, İstanbul 2004.

Yurtsever A. Vahap, "43 Senelik Arkadaşım Mirza Bala", *Azerbaycan*, Sayı: 12(84), Mart, Ankara 1959.

Zeynalzadə Ağarəfi, *Azərbaycan mətbuatı və çar senzurası: 1850-1905*, "Elm" nəşriyyatı, Bakı 2006.

Azerbaycan Şiirinde Bir Ekol: Ali Ekber Sabir (1862-1911)

Ali EROL*

Giriş

Azerbaycan edebiyatında 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan yeniden yapılanma çalışmaları, 20. yüzyılın başlarında özellikle Batı ve Türk edebiyatı etkisi altında yeni bir çehre kazanmış, yeni edebî ekoller oluşmuştur. Kaynağını daha çok Halk edebiyatından almakla birlikte, dil anlatım ve üslup açılarından bir sentez arayışının da kendini hissettirdiği bu ekollerin en önemli temsilcilerinden birisi Mirza Ali Ekber Sabir'dir.

Molla Nasreddin, *Behlül*, *Hayat*, *Füyûzat*, *İrşad*, *Malumat* gibi süreli yayınlarda yayımlanan satirik şiirleri ile muasırları kadar sonraki kuşakları da etkileyecek olan Sabir, Azerbaycan şiiri için adeta bir dönüm noktası olmuştur. Aşağıda ayrıntılı bir şekilde ele alacağımız üzere, konu dairesi açısından oldukça zengin bir görünüme sahip olan söz konusu şiirler, devrin pek çok sosyal, siyasi ve ekonomik problemlerine ışık tutar nitelikte olup, bir bütün olarak o yıllara ait panoramik görüntüler sunmaktadır.

Çalışmamız bir dil çalışması olmadığı için alıntılarda bugünkü yazım şeklini tercih ederek, terkipler dışında bir değişikliğe gidilmemesi uygun görülmüştür. Yine aynı gerekçe ile Ortak Türk Alfabesi'nde de yer alan kalın sesli arka damak ünsüzü olan "g" için "q /Q", hırıltılı gırtlak ünsüzü olan "h" için, "x / X", Azerbaycan (Latin) alfabesinde yer alan "kapalı e" için "É/é", "ə" (açık e) için ise "E/e" harfleri kullanılmıştır.

* Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Öğretim Üyesi, Prof. Dr.

1. Hayatı

Çağdaş Azerbaycan edebiyatının kurucularından olan Mirza Ali Ekber Sabir Tahirzade (1862-1911), Şamahı'da doğdu. Babası Hacı Meşhedî Zeynelabidin, annesi ise Saltanat Hanım'dır. Muhafazakâr bir ailenin çocuğu olan Sabir sekiz yaşına geldiğinde bir mollahaneye verilir. Buradaki eğitimi dört yıl kadar sürer ve ardından bir süre Seyid Azim Şirvanî'nin Şamahı'da açmış olduğu okula devam eder. "Usûl-i cedid" eğitimi veren ilkokullardan olan bu okulda geleneksel din dersleri ile birlikte Türkçe (Azerbaycan Türkçesi) ve Arapça dil dersleri Rus ve Doğu edebiyatları, Coğrafya ve Tarih gibi dersler de okutulmaktadır. Burada iki yıl kadar eğitim alan Sabir, ticaretle uğraşan babasının kendi yanında çalışmasını istemesi üzerine okulu bırakmak zorunda kalır. Eğitim ile iş arasında sıkışıp kalan Sabir, babasının yanında çalışırken de okuma çalışmalarını sürdürür. Şair o yıllarda yaşadığı zorluğu, bir şiirinde kendisini Hz. İbrahim'e, babasını da her fırsatta onun önünü kesmeye çalışan Azer'e benzeterek, yaşadıklarını şu şekilde tasvir etmiştir:

Xelilüllah-i esrem men, atam yurdumda Azerdir,
Çıxam Babille Şirvandan gerek cür'etle inşallah.
Egerçi şé'rimi yırtıb, qezeble odda yandırdı,
Bu gövherler saçan teb'im tiker qüdretle inşallah[1]

1883 yılında uzun bir seyahate çıkan Sabir, iki yıl kadar sürecek olan yolculuğu sırasında Meşhed, Hemedan, Nişabur, Sebzivar, Horasan, Taşkent, Buhara, Semerkant ve Aşkabat gibi merkezî bölgeleri dolaşır. 1885'te Kerbela'ya gitmeye karar verir ve hazırlıklara başlar. Ancak babasının ölümü üzerine Şamahı'ya dönmek zorunda kalır.

1887 yılında Billûrnisa Hanım ile evlenen Sabir'in bu evlilikten, sekizi kız olmak üzere dokuz çocuğu olur. Bu sırada geçimini baba mesleği olan sabunculukla sağlamaktadır. Ancak tek gelir kaynağı olan bu mesleğin hayatını idameye yeterli gelmemesi nedeniyle 1900 yılında Meşhed'e, kardeşinin yanına gider. Orada yine bir süre ticaretle uğraşır. İki yıl sonra tekrar Şamahı'ya döner ki aynı günlerde eski dostu olan Abbas Sıhhat İran'da, *Medrese-yi Nizamiyye-yi Nasiriyye'*de gördüğü tıp eğitimini tamamlamış ve dönmüştür. Bu gelişme kendisinin tekrar yarım bıraktığı edebî çalışmalara yönelmesi için iyi bir vesile olur ve sonrasında Sıhhat, Naseh ve Terrah gibi ediplerle birlikte sık sık edebiyat sohbetlerine katılır.[2]

---

1 Sabir, "Xelilüllah-i Esrem Men, Atam Yurdumda Azerdir", *Sabir-Hophopname II* (Haz. Memmed Memmedov), Şerq-Qerb, Bakı 2004 s.41.

2 Cemo Cebrayılbeyli, "Sabir Xaqqında Xatireler", *Sabir Xatirelerde* (Haz. Abbas Zamanov), Genclik, Bakı 1982, s.77.

Sabir 1903'te *Şark-i Rus* ve ardından 1905'te *Hayat* gazetelerinde yayımlanacak olan ve öncekilerden oldukça farklı iki şiiri ile edebî çevrelerin dikkatini çeker. Ardından *Molla Nasreddin*'de yayımlayacağı satirik şiirleri, yeni ve orijinal bir ses olarak büyük ilgi görür. Molla Penah Vagıf'ın halkçı dil prensibi ile Kasım Bey Zakir'in satirik üslubunun bir sentezi niteliğindeki bu tarz, aynı zamanda giderek rağbetini artıracak olan yeni bir ekolün de habercisi olur. Her türlü sosyal, siyasi ve dinî istismarın, cehalet ve ataletin ifşa ve eleştirisini esas alan bu yeni bakış açısı, 20. yüzyılın başlarından itibaren yapılanma içine girecek olan Azerbaycan şiirinin de en karakteristik niteliklerinden birini oluşturacaktır.

Ancak söz konusu yeni söylemle birlikte kazanılan ün, diğer taraftan mutaassıp çevrelerin giderek artan baskıları nedeniyle rahatsızlık vermeye başlayacaktır. Bu nedenle şair, 1907 yılında Şamahı'dan ayrılma planları yapmaya başlar. 1908'de Tiflis'te, Kafkas Şeyhülislâmlık Dairesi'nden öğretmenlik sertifikası alır[3] ve bir süre yine Şamahı'da bulunan *Uhuvvet* adlı okulda yardımcı öğretmen olarak derslere girer. Aynı yıl, *Ümid* adını verdiği bir okul açar. Ancak *Ümid* fazla ayakta kalamaz. Zira Sabir de tıpkı Şirvanî gibi usûl-i cedid üzere eğitim yapacak olan bir okul planlamıştır ki bu durum mutaassıp çevreler tarafından pek hoş karşılanmamış ve okul, 1909 yılında öğrenci yetersizliği nedeniyle kapanmıştır.

Hem ruhsal hem de fiziki anlamda oldukça yıpranan Sabir, 1910'da ciğerlerinden rahatsızlanır ve Bakü'ye döner. Bu zor günlerinde sevenleri kendisini yalnız bırakmaz. Özellikle de aynı zamanda bir hekim olan yakın dostu Abbas Sıhhat hem maddi hem manevi açıdan kendisine büyük yardımlarda bulunur. *Molla Nasreddin* dergisinin kurucularından ve aynı zamanda yine yakın kalem arkadaşı olan Celil Memmedkuluzade de 1911'de tedavisi için kendisini Tiflis'e davet eder. Memmedeli Sıdkı Seferov'a bir mektup yazan Memmedkuluzade, kendisinden mümkün mertebe ona yardımcı olmasını, onu Tiflis'in tanınmış doktorlarına göstermesini ve tedavisi ile yakından ilgilenmesini ister.[4] Bu çağrı üzerine Sabir Tiflis'e gelir. Memmedkuluzade ve eşi Hamide Hanım kendisine büyük bir yakınlık gösterirler[5] ve onu evlerinde misafir ederler. Sabir "Eger Ecel Elinde Eyilmeseydi Qeddim" adlı şiirinde Hamide Hanım'ın kendisine gösterdiği bu teveccühü büyük bir minnettarlık ile dile getirecektir. Tedavisi için kendisine önerilen ameliyatı kabul etmeyen Sabir, bir süre sonra tekrar Şamahı'ya geri döner. Bu dönem içerisinde geçirdiği ağır süreç onun bir şiirine şu dizelerle yansımıştır:

İsterem ölmeyi men, léyk qaçır menden ecel,
Gör ne bedbextem, ecelden de gerek naz çekem[6]

3 Sultanmecid Qenizade, "Sabir Haqqında Kiçik Bir Xatire", *Sabir Xatirelerde*, age, s. 27.

4 İsa Hebibbeyli, *XX. Esrin Evvelleri Azerbaycan Yazıçıları*, Nurlan, Bakı 2004, s.45.

5 Hemide Xanım Memmedquluzade, "Sabir Haqqında Xatirelerim", *Sabir Xatirelerde*, age, s. 41.

6 Sabir, *Sabir-Hophopname II*..., s. 91.

Sabir 12 Temmuz 1911 tarihinde vefat eder. Eserleri ile Azerbaycan'da hemen hemen her kesimin sevgilisi hâline gelmiş olan şairin naaşı, geniş katılımlı bir cenaze töreni ile Şamahı'daki Yeddi Günbed mezarlığına defnedilir.

2. Sanatı

Mirza Ali Ekber Sabir şüphesiz ki Azerbaycan ile birlikte bütün Türk kültür dünyası ve edebiyatı adına büyük bir değeri ifade etmektedir. Onun en yakın arkadaşlarından Abbas Sıhhat bir vesile ile kendisinin Azerbaycan'da şiir adına gerçekleştirdiği yeniliğin bir inkılap değeri taşıdığını ifade etmiştir[7] ki, bu inkılabın niteliği dil ve üsluptan anlatım tekniklerine, içerikten biçim özelliklerine kadar oldukça geniş bir yelpazeyi kapsar. Nitekim eserleri üzerinde ayrıntılı çalışmaları olan Mir Celâl, incelemelerini: "Konu Dairesinin Genişliği", "Düşünce Açısından Halka, Bağımsızlığa ve Demokrasiye Dayanması", "Vatandaşlık Cesareti", "Sanat Yeniliği", "Kinaye ve İstihza ile Tasvir", "M.E Sabir'in Taziyaneleri", "Küçük, Canlı Sahnecikler", "Gülüşün Ciddi Şiirlerde Ciddi Bir Ruhla Verilmesi" ve ayrıca "Halk Masallarının, Konuşma Dilinden Zenginliklerinden İstifade Yöntemi" gibi pek çok alt başlık hâlinde tasnif ederek gerçekleştirme gereği duymuştur.

Realist çalışmaları ile birlikte bazı şiirleri açısından Azerbaycan romantik şiirinin de önemli temsilcilerinden olan Ali Abbas Müznib, sanat anlayışı açısından Sabir'i tanıtırken onun çalışmalarında tip, şahsiyet, manzara ya da durum tasvirlerinde adeta mahir bir ressam gibi hareket ettiğini söyler.[8] Gerçekten de *Hophopname*'de yer alan pek çok şiir, adeta yetenekli bir ressamın elinden çıkmış birer tablo hâlinde dönemin sosyal ve siyasi manzaraları hakkında panoramik görüntüler sunmaktadır.

İlk kalem tecrübelerine klasik tarzda gazel, kaside, mersiye gibi şiir türleri ile başlayan Sabir, 1903'te *Şark-i Rus*'ta "Şükr Lillah ki, Afitab-ı Süxen" ve 1905'te *Hayat* gazetesinde yayımlanacak olan "Beynelmilel" adlı sosyal içerikli iki şiiriyle sonrasında geliştirerek sürdüreceği bakış açısını ortaya koymuştur. Söz konusu şiirler gerek konu gerekse kaynak açısından yaşanan hayatın yansıtıldığı gözleme dayalı şiirler olup, şairin yeni sanat anlayışının da habercisi olmuştur. Bu tarihten sonra klasik üslubu terk edecek olan şair ayrıca 1909'da *Molla Nasreddin*'de yayımlanacak olan "Éy Alnın Ay, Üzün Güneş, Éy Qaşların Keman" adlı şiiriyle de klasik şiir anlayışına karşı alacağı tavrı ortaya koyacaktır.

---

7 Abbas Sehhet, *Eserleri II*, Azerbaycan Dövlet Neşr., Bakı 1976, s. 13,14.

8 Elabbas Müznib, "Sabirden Bir Xatire", *Séçilmiş Eserleri* (Haz. İslam Ağayév), Şerq-Qerb, Bakı 2006, s. 173.

Ali Ekber Sabir, *Molla Nasreddin* yazar kadrosu arasındaki yerini aldığı ilk yıl daha çok okul, okullaşma eğitim ve terbiye konularına ağırlık vermiştir. "Stolıpin Faciası"[9] olarak bilinen tarihi hadiseden sonra ise şairin daha çok sosyal ve siyasi olaylara yöneldiğini görürüz. Şairin 1906'da *Molla Nasreddin* dergisinin 4. sayısında yayımlanacak olan "Millet Necé Tarac Olur-Olsun Ne İşim Var" adını taşıyan çalışması ise geniş kitlelerin dikkatini çekecek ve bu şiir onun için bir dönüm noktası teşkil edecektir.

Bu dönemden itibaren realist bir bakış açısı sergileyecek olan Sabir'e göre şair, dolayısıyla sanat ve edebiyat, hayatın gerçeklerini aksettiren bir ayna olmalıdır.[10] Nitekim *Taze Hayat* gazetesinin 6 Haziran 1907 tarihli sayısında "Ali Sabir Tahirzade Şirvanî" imzası ile yayımladığı[11] "Terane-yi Şairane" adlı bir şiirinde bu yöndeki düşüncelerini oldukça açık ifadelerle ortaya koyar. Sanatçının bütün dünyayı gösteren bir levha (ayna) olduğunu belirtir. O sadece hakikat peşinde olmalıdır. İkiyüzlü olmamalı, riyakârlık bilmemelidir. Aşağıdaki mısralarda görüldüğü gibi onun bütün beklentisi sadece vatan ehlinin yüceltilmesi olmalıdır:

Riza-yi heqqi gözet, gét reh-i heqiqetle,
Bu yolda gelse bela, heq riza déyil de, nedir?

Eli, şikencé-yi ehl-i diyare ol Sabir,
Bela-yi hübb-i veten lilvela déyil de, nedir?[12]

Sabir'e haklı bir ün kazandıracak, onu Azerbaycan şiiri açısından yeni bir ekol hâline getirecek olan bu ve ardından gelen şiirlerinde dikkat çeken en önemli unsurlar, şüphesiz ki onun hemen hemen her bende, dizeye, hatta kelimeye yansıyacak olan hiciv yeteneği ve dili kullanma becerisidir. Bir söz üstadı olarak sahasında adeta virtüöz mesabesine yükselecek olan şairin bu yeteneği şüphesiz biraz da mizacı ile ilgilidir. Sağlık nedenleri ile kendisini ameliyat etmek isteyen doktorlara "Benim karnım sandık değil ki açıp bakıp örtesiniz"[13] diyerek hastalığını bile mizah konusu yapabilmiş olması da bunun göstergelerinden birini teşkil eder.

---

9 Çar II. Nikolay'ın emri ile dönemin başbakanı Stolipin tarafından II. Duma'nın feshedilmesi (Mart-Haziran 1907) ile birlikte başlayan istibdat süreci.

10 Sabir, "Seda"nın 162-ci Nömresine", *Sabir-Hophopname I* (Haz. Memmed Memmedov), Şerq-Qerb, Bakı 2004, s. 303.

11 Sabir, s. 264.

12 Sabir, *Sabir-Hophopname II*..., s. 61.

13 Memmedeli Sıdqi, "Kiçik Bir Xatirat", *Sabir Xatirelerde,* s. 13.

Azerbaycan'da, *Molla Nasreddin* ve Sabir'in bu dergideki yayınları ile başlı başına bir ekol hâline gelecek olan şiir türü "satirik şiir" ya da "satira" olarak bilinir. Bilindiği üzere çoğunlukla kişilerin, olay ya da olguların irdelenerek hicvedildiği satirik şiir, bir anlamda nükte, ima, istihza, ironi ve kinayeler manzumesidir. Abartma, karikatürize etme, alaya alma ve ironi (tersinleme) gibi farklı ve kendine özgü yöntemlere sahip olan bu tür, Türk edebiyatında da farklı sahalardan Nef'i, Süruri, Şair Eşref, Neyzen Tevfik, Ziya Paşa, Orhan Veli Kanık, Can Yücel gibi isimlerin çalışmalarında sıklıkla yer almıştır.

Azerbaycan edebiyatında ilk olarak Kasım Bey Zakir'in çalışmalarında kendine yer bulan satirik şiir, 19. yüzyılda ortaya çıkmaya başlamış, "sanat ve toplum" polemiklerine paralel bir çizgide giderek rağbetini artırmıştır. Zakir'le birlikte Abbaskulu Ağa Bakıhanlı (Kudsî), Seyid Azim Şirvanî, Nebatî, Vazeh, Salik ve Arif gibi yeniliğe açık isimler dolaylı yollarla da olsa sanatlarında siyasi eleştirilere yer vermeye başlamışlardır. Gazel, koşma, rubai, muhammes ve geraylı gibi geleneksel biçimlerle de olsa yeni içeriklere yönelmiş feodal yapıya, hâkim güçlere, sosyal yapıyı tahrip eden adaletsizliklere karşı eleştirel bir tavır sergilemişlerdir.[14]

Ancak hemen ifade etmek gerekir ki, 1905 Manifestosunun sağladığı nispeten daha özgürlükçü şartların oluşumuna kadar eleştiri anlamında bazı adımlar atılmış olsa da özellikle bürokratların, devlet kademesinde görevli memurların, kamu görevlileri ve din adamlarının eleştirilmesi, matbuatın ağır yaptırımlar altında olması nedeniyle pek mümkün olamamış, buna imkân tanınmamıştır. Daha önce yayın hayatına girmiş olan *Ekinci* ve *Şark-i Rus* gibi yayın organları rejimle ters düşmemeye gayret göstermişler; dil, üslup ve muhteva yönünden temkinli bir yol izlemek zorunda kalmışlardır. Hatta Aziz Şerif, özellikle *Şark-i Rus'*un, Çarlık rejimini eleştirmek bir tarafa, yer yer ondan övgüyle bahseden yazılara yer verdiğinden bahsetmiştir.[15]

Satirik şiir, bu sahada yeniden yapılanmanın başladığı, hatta yenilikçi adımların organize bir görünüm almaya başladığı 19. yüzyılın ikinci yarısında Mirza Fethali Ahundzade (1812-1878), Necef Bey Vezirli (1854-1926), Abdurrahim Bey Hakverdili (1870-1913), Sultan Mecid Ganizade (1866-1937) gibi sanat ve kültür adamlarının da gayretleriyle 20. yüzyılda taşınmıştır. *Molla Nasreddin* dergisinin yayın sürecine girmesi ile birlikte ise yeni bir formla daha keskin bir dil ve içerik kazanmıştır. Şiirde kademeli olarak önce dil, sonra içerik değişmiş, ardından gözlem, tasvir, tahlil ve sosyal eleştiri ile birlikte bu tür nihaî şeklini almıştır. Mir Celal'in bu konudaki tespiti şu şekildedir:

14 *XIX. Esr Azerbaycan Şé'ri Antologiyası*, (Haz. Zaman Esgerli Şerq-Qerb, Bakı 2005, s. 9.

15 Eziz Şerif, *Molla Nesreddin Nece Yarandı*, Azerbaycan Dövlet Neşr., Bakı 1986, s. 245.

> "Bu zaman satira çox yüksek seviyyeye qalxmışdı. Edebiyyatda yumor ve satira böyük senetkarların qelemi ile felsefi seviyyeye qaldırılmış, beşerî idéyalar cehetinden menalandırılmışdı. Köhneliye gülüş, tekce senetkarın yox, yéniliyi, geleceyi alqışlayan xalq kütlelerinin gülüşü, qehqehesi kimi seslenirdi."[16]

Gücünü salt gözlemden alan bir tasvir şairi olmaktan çok, eserleri ile zengin bir eleştirel bakış açısı sergileyen Sabir, şiirinde kinaye ve istihzalara büyük yer vermiştir. Ancak onun eserleri, yine satir türünün de ayırt edici niteliklerinden biri olduğu gibi, eserlerinde eleştiriler çoğunlukla dolaylı söylemlerle ortaya konulmuş, gönderme ve çağrışımlarla önü açılan duygu ve düşüncelerin okuyucu muhayyilesinde tamamlanması hedeflenmiştir.

Sabir, asıl ününü her ne kadar *Molla Nasreddin*'de yazmaya başladıktan sonra kazanmaya başlamış olsa da özellikle satirik şiir konusundaki yeteneğiyle bu derginin yayın politikası üzerinde de oldukça etkili olmuştur. Memmed Memmedov onu "söz sarrafı" olarak tanıtır ve satir denildiğinde onun Azerbaycan'ın bin yıllık şiir tarihinde akla gelecek ilk isim olduğunu ifade eder.[17]

Bu yöndeki yeteneği ile Sabir pek çok muasırı üzerinde büyük etkiler bırakmış, pek çok isim onu örnek almış, onun tarz ve üslubunu taklit etme yoluna gitmiştir. Öyle ki Ali Nazmi, Sabir tarzındaki dil ve üslubu nedeni ile "İkinci Sabir" unvanı ile anılmıştır. Salman Mümtaz da hatıralarında eski tarzdan vazgeçip satirik şiire yönelmiş olmasında en büyük etkenin Sabir'e olan hayranlığı olduğunu ifade edecektir.[18] Onun gibi daha niceleri Abdulla Şaik, Memmed Said Ordubadi, Alikulu Gemküsar, Alikulu Necefov, Cafer Cabbarlı, Aliağa Vahid, İbrahim Tahir, Mirza Ali Möcüz gibi sahada söz sahibi pek çok isim bir şekilde Sabir'den etkilenmiş, eserlerinde onun yolunu izlemişlerdir. Sovyet dönemi yıllarında *"mürtece romantik"* suçlaması ile karalanmaya çalışılacak olan isimlerden Ali Abbas Müznib de yine bir çalışmasında bu bağlamda onunla ilgili bir anısını şu sözleri ile özetler:

> "Bu texellüs çox nezerfirib, çox cazibedar idi. Şübhesiz, bu qüvvet texellüsde déyildi. O texellüsle yazılıb neşr olunan menzume de bilxasse, Sabire mexsus olan üsul ve üslubda idi. Buna göre üreyimde Sabire qarşı semimi ve böyük mehebbet yarandı, onunla tanış olmağı arzu étdim, feqet hele tanış olmamışdan mezkûr menzumeni qiymetli bir yadigâr kimi ezizleyib saxladım. Her defe o şéri oxuyanda özümü hele tanış olmadığım ve menden çox uzaqda olan Sabirle danışmış kimi sanırdım."[19]

16 Mir Celâl, *Azerbaycan'da Edebî Mektebler* (Haz. Tehsin Mütellimov), Ziya-Nurlan, Bakı 2004, s. 53.

17 Sabir, *Hophopname I*..., s. 4.

18 Salman Mümtaz, "Sabir Haqqında Xatireler", *Sabir Xatirelerde,* s. 47.

19 Elabbas Müznib, "Sabirden Bir Xatire", *Séçilmiş Eserleri* (Haz. İslam Ağayév), Şerq-Qerb, Bakı 2006, s. 174.

3. Eserleri (Hophopname)

Sabir'in eserleri, sağlığında bir kitap hâline getirilememiş, mevcut maddi ve manevi şartlar buna imkân vermemiştir. Vefatından bir yıl kadar sonra bu işi yakın arkadaşı, kalem dostu Abbas Sıhhat ayrıca eşi Billurnisa Hanım ve Mahmudbey Mahmudbeyov üstlenmiş, şiirlerin belli bir kısmı ilk kez 1912 yılında *Hophopname* adı altında bir araya getirilmiştir. Sabir'in mahlas olarak sık kullandığı "hop-hop" ifadesinden ilhamla Sıhhat tarafından belirlenen bu isim, sonraki basımlar için de bir teamül hâline gelmiştir.

Molla Nasreddin'de yayımlanmaya başladıktan sonra büyük bir okuyucu kitlesine ulaşan Sabir'in eserleri Tiflis, Heşterhan, Semerkant, İstanbul ve Petersburg gibi merkezî bölgelerde gazete ve dergi sayfalarında kendine yer bulmuş, ülkemizde olduğu gibi Rusya, İran, Gürcistan, Tacikistan ve Ermenistan gibi pek çok ülkede *Hophopname* adı ile basılmıştır.

Sabir, 1906'da *Molla Nasreddin* dergisinde yayımlanan yirmi beş şiirinden on yedisinde "hop-hop*"* imzasını kullanmıştır. Hophop halk arasında "fatmabacı", "bubbu", "öp-öp", "taraklıkuş" gibi isimlerle de bilinen bir kuş çeşidini ifade eden, ses yansıması bir kelimedir. Dolayısıyla kelimenin bir kuşun çıkardığı sesten mülhem olduğu ifade edilmektedir. Ancak mevcut kaynaklara göre Sabir bu mahlası aslında kendisi seçmemiş, ona dostu Meşedi Habib tarafından verilmiştir.[20] Ali Nazmi'nin bu konudaki yorumu ise farklıdır. Ali Nazmi'ye göre bir gün *Molla Nasreddin*'e bir çocuk gelmiş, derginin kurucularından Ömer Faik'e imzasız bir şiir bırakarak alelacele gitmiştir. Yazarı bilinmediği için ertesi gün şiir "hop-hop" imzası ile yayımlanmıştır. [21] Ali Abbas Müznib ise aynı olaya ithafen şiirin "hop-hop" imzası ile yayımlanmış olmasını, bu çocuğun matbaadan "hoppana hoppana" uzaklaşmasına bağlamıştır.[22]

Sabir şiirlerinde "hop-hop" ile birlikte daha pek çok mahlas kullanmış, bazı şiirlerini ise imzasız olarak yayımlamayı tercih etmiştir. *Hophopname*'nin, Memmed Memmedov tarafından kapsamlı olarak 2004 yılında hazırlanan iki ciltlik son baskısını incelediğimizde Sabir'in *Behlül*, *Bürhan-ı Terakki*, *Debistan*, *Füyûzat*, *Güneş*, *Hakikat*, *Hayat*, *İrşad*, *Malumat*, *Millî Nağmeler*, *Molla Nasreddin*, *Rehber*, *Seda*, *Taze Hayat*, *Yeni Füyûzat*, *Yeni Hakikat*, *Zenbur* gibi periyodiklerde 1903 ve 1905'te birer, 1906'da yirmi sekiz, 1907'de kırk sekiz, 1908'de kırk bir, 1909'da yirmi üç, 1910'da yüz yirmi dokuz ve 1911'de kırk beş olmak üzere müstakil birer şiir hacminde toplam üç yüz on altı çalışması yayımlanmıştır.

---

20 Salman Mümtaz, "Sabir Haqqında Xatireler", *Sabir Xatirelerde*, s. 50.

21 Eli Nazmi, "Xatirelerimden", *Sabir Xatirelerde*, s. 21.

22 Elabbas Müznib, "Sabirden Bir Xatire", *Sabir Xatirelerde*, s. 62.

Yine aynı yayını esas aldığımızda Sabir'in bu şiirlerinde yetmiş yedi kez "E. S." imzasını kullanmış olduğunu görürüz ki bu sayı aynı zamanda onun en fazla bu mahlası tercih ettiğini göstermektedir. Ayrıca "Örümçek", "Din Direyi", "M. Möhtemil", "(M.M), Boynuyoğun", "İran Qurdu", "Fazil Qardaşoğlu" gibi bazı imzaları sadece birer kez kullanan şair, elli sekiz şiirini imzasız olarak yayımlamış, yirmi dört şiirinde de imza yerine sadece boş parantez kullanmıştır.

Hophopname'nin Abbas Sıhhat tarafından 1912 yılında hazırlanan ilk baskısı Sabir'in *Molla Nasreddin*'de yayımlanmış olan bazı şiirlerini kapsamaktadır. Eserin bundan daha kapsamlı bir diğer baskısı yine aynı isim tarafından 1914 yılında yapılmıştır. Bu ikinci çalışma Sabir'in diğer periyodiklerde yayımlanan değişik türdeki bazı çalışmalarını da kapsamaktadır. Söz konusu baskıda Sabir'in *Terceme-i Hâl*'i ile birlikte, ressam Azim Azimzade tarafından şiirlere özel çizilen bazı karikatürler de yer almaktadır.

Bu baskıdan sonra *Hophopname* 1922'de Ali İskender Caferzade, 1934'te Seyid Hüseyin, 1948'de Habibulla Samedzade ve 1962'de Arap alfabesi ile Hamid Memmedzade tarafından bastırılmıştır. 1962-1965 yılları arasında eserin daha kapsamlı bir baskısı üç cilt hâlinde Memmed Memmedov tarafından hazırlanmış, bu baskı Azerbaycan İlimler Akademisi tarafından yayımlanmıştır. Aynı eser 1976, 1979 ve 1992 yıllarında Yazıçı ve Maarif yayınevleri tarafından gözden geçirilerek yeniden düzenlenmiş ve basılmıştır.

Hacı Ali İbrahimov, *Hophopname*'nin 1948 baskısını esas alarak 2000 yılında iki cilt hâlinde tekrar yayımlamıştır. Eser 2002 yılında 1914 baskısı esasında gözden geçirilerek ve Latin alfabesine aktarılarak Prof. Dr. Vagıf Sultanlı tarafından yayımlanmıştır. *Hophopname* son olarak da daha kapsamlı ve ayrıntılı bir çalışma hâlinde 2004'te Memmed Memmedov tarafından yayımlanmıştır. Şark-Garp yayınevi tarafından iki cilt hâlinde yayımlanan bu baskı yine Latin alfabesi ile hazırlanmıştır. Memmedov çalışmasının sonuna şiirlerin ilk yayım tarihlerini, sonradan yapılan değişiklikleri, ayrıca bazı tarihî şahsiyet ve olayların açıklandığı bilgileri de ilave etmiştir. Bu çalışmada Sabir'in klasik şiirlerini, çocuk şiirlerini, manzum hikâye ve temsillerini, mektup ve makale türü çalışmalarını, tercümelerini ve genellikle Şamahı'da bulunduğu yıllarda yazdığı haber niteliği taşıyan bazı yazılarını da bulmak mümkündür.

Hophopname Güney Azerbaycan'da da (Tebriz-İran) 1941 yılında Hilal Nasirî tarafından yayımlanmıştır.[23] Ülkemizde ise eser ilk kez bir kitap hâlinde Mecid Doğru tarafından 1975 yılında aktarma olarak hazırlanmıştır. Yine *Hophopname*'deki bazı şiirlerin derlendiği bir diğer çalışma 2007 yılında İsa

23 Yavuz Akpınar, *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh, İstanbul 1994, s. 434.

Öztürk tarafından hazırlanan ve Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları'ndan çıkan*"Sabir, Mirze Elekber, Hophopname (Seçmeler)"* adlı çalışmadır ki bu çalışma özellikle aktarmadaki problemler nedeni ile ciddi eleştiriler almıştır.

Hophopname'deki şiirler konu açısından oldukça kapsamlı bir nitelik arz etmektedir. Eserde güncel konular realist bir yaklaşımla ele alınmış, genelde dönemin bakış açısını yansıtır niteliktedir. Olay, olgu ve durumlar, kişi ve nesneler üzerinden kurgulanmıştır. Bu bağlamda *Hophopname*'de, sokaktaki insanlardan, aç, açık, zavallı, biçare yoksul halk tabakalarına; emeği sömürülen işçilere; köylü ve çiftçilere; oradan mevcut sıkıntıların müsebbibi olan idarecilere; han, bey ve beyzâdelere; kapitalist zihniyetin nimetleri peşinde koşan menfaat düşkünü maddiyatperestlere; umursamaz tutumları ile sözde aydın ve entelektüellere; din istismarcılarına kadar toplumun hemen her kesimine uzanan oldukça geniş bir tipoloji ile karşılaşırız. Seçilen söz konusu tipler, vuku bulan olaylar ve olgular kaynağını tamamen yaşanmış ya da yaşanmakta olan hayattan alır. Bu bağlamda konu eğer matbuat ise okuyucu kendini bir anda *Molla Nasreddin*, *Hayat*, *Bürhan-ı Terakki*, *Debistan*, *Hamiyyet*, *Işık*, *İrşad*, *Keşkül*, *Nicat*, *Rehber*, *Seda*, *Tekamül*, *Ülfet*, *Zenbur* gibi bu sahada aktif faaliyet gösteren yayın isimleri arasında buluverir. Ya da siyasi, iktisadi, tarihî ve millî düşünceler ele alınırken, Osmanlı, Türkiye, Kafkasya, Rusya, Harezm, Kızıl Orda, İran, Fas, Mançurya, Japonya ve Çin gibi gerçek coğrafyalarla karşılaşır. Mekan ve zemin unsurları kimi zaman da sembolik nitelikleri ile tasvir, tahlil ya da atıflar hâlinde çıkıverir okuyucunun karşısına: Babil, Bakû, Berlin, Buhara, Erdebil, Frankfurt, Gence, Kazvin, Hançoban, İsfahan, Kazan, Kerbela, Keşkan, Lenkeran, Medine, Mekke, Nahçıvan, Necef, Odesa, Ordubad, Petersburg, Port-Artur, Rey, Salyan, Selanik, Şeki, Şirvan, Şuşa, Tahran, Tebriz, Tiflis, Yemen, Zencan, Zengezur.

Aynı tablo tip, tipleme ya da karakter örneklemelerinde görülür. Düşünce ve duygularını daha somut ifadelerle ortaya koyma gayreti içerisinde hareket eden şair, taşıdığı sembolik anlamları ile Ahad Han, Atabeki, Azer, Bağır Han, Bahadır, Cem (İran), Cengiz, Dara, Ebrehe Esed, Eynüddövle, Fazlullah, Habil-Kabil, Hâlilüllah (Hz İbrahim A.S), Hz. Süleyman, II. Abdülhamid, İskender, Kamil Paşa, Karun, Mehdi, Mehemmedeli Şah, Melik Mütekellim, Melikşah, Meryem, Mir Haşim, Mirza Cevad, Mirza Ganber, Mirza Hüseyin, Molla Gevam, Molla Mehemmed Tağı, Molla Selam, Muzaffereddin Şah, Nasreddin Şah, Nemrud, Nuh, Rahim Han, Rüstem, Setterhan, Sipehdar, Sultan Selim, Şah İsmayıl, Şapşal, Timur, Toktamış Han, Tumanov, Yefrem, Yıldırım (Bayazıt), Zerdüşt, Zilli Sultan, Zöhhak gibi siyasi, dinî, tarihi efsanevî ya da mitolojik değeri haiz pek çok isme atıflarda bulunur. Yine aynı tavır özellikle gerek Doğu gerek Batı dünyası açısından bilim ve eğitim gönüllülerinin gayretleri anlatılırken de karşımıza çıkar ve yer yer Abdullah Cevdet, Ahmed Midhat, Vambery, Arşimet, Gutenberg, Cafer

Bünyadzade, Çaker, Eşref, Faik Numanzade, Fuzuli, Hakanî, Hüseyin Efendi, Mahmudbeyov, Mecidî, Mehemmed Ağa Şahtahtlı, Meşed Sijimkulu (Ali Nazmi), Mirza Ebülhasan, Nef'î, Seyid Azim Şirvanî, Şeddad, Ünsizade Said, Zerdabî, Zülfüqarî gibi isimlere atıflarda bulunulur.

*Hophopname'*de yer alan şiirlerin pek çoğu, farklı tarihlerde, farklı yayın organlarında yayımlanmış olsa da esasen bu şiirler kendi içerisinde bir bütünlük arz eder. Şiirlerin yayımlandığı tarihler içerik unsurları ile birlikte değerlendirildiğinde, adeta birbirini tamamlayan küçük hikâyelerle karşılaşılır.

Bilindiği üzere Sabir:

> "20 yüzyıl Azerbaycan edebiyatında alt tabakanın, yoksulların, fakir fukara, garip gurebanın, işçinin emekçinin köylü ve çiftçinin ağır yaşam şartlarını gözleme dayalı tasvirlerle edebî sahaya aksettiren ilk isimlerden olup Realizm'in kurucuları arasındadır. Onun bu yöndeki rolü konusunda, muasırları ve araştırmacılar arasında fikir birliği mevcuttur. Sabir, yakın arkadaşlarından Abbas Sıhhat'e göre, Ahundzade'nin nesir ve tiyatro alanlarındaki prensiplerini şiire taşıyabilmiş en önemli isimdir."[24]

Sanatın işlevi konusundaki polemiklere "toplum için sanat" düşüncesi ile katılan Sabir, eserlerinde sosyal aksaklıklara ve eksikliklere dikkat çekme amacı içerisinde, yaşanan hayata odaklanmış ve gözlemlerini, izlenimlerini sanatına aktarmayı bir görev bilmiştir. Bu bağlamda diyebiliriz ki 1906'da *Hayat* gazetesinde yayımladığı "Bir Meclisde On İki Kişinin Söhbeti" adlı şiir, onun sanat anlayışı açısından adeta bir poetika niteliğindedir. Söz konusu şiirde edebî sanatlardan da yararlanılarak öne çıkarılan on iki kelime; yani vekil, hekim, tacir, rövzəxan, derviş, sofi, molla, elm, cehl, şair, evam ve gazeteci kavramsal ve simgesel anlamları, uyandırdıkları çağrışımlar, hatırlattıkları olay ve olgular ile devrin genel görünümü hakkında bizlere panoramik bir kesit sunar. Ortaya konulan tablo adeta bir itirafnameler manzumesidir. Yönetenleri temsilen Vekil: "*Heqsize heqli déyib, bir çox günaha batmışam"* sözü ile adaletsizliğini itiraf ederken hekim, derdi teşhis etmediğini, nemelazımcı bir tavır takınarak halka sırtını döndüğünü söyler. Menfaatleri icabı insanları kandırmaktan çekinmeyen diğer tiplerin, kişi ya da kişiliklerin gerçek kimlikleri de yine onların itirafları hâlinde şu ifadelerle deşifre edilir. Tacir: *"Men helal ile heramı bir-birine qatmışam"*, Rövzexan: *"Ümmetin pulun alıb, men gözlerin islatmışam"*, Derviş: *"Nérde bulsam soq açıb, min min yalan söz satmışam*" , Sofi: *"Ruz ü şeb heq-heq déyib, men her kesi oynatmışam"*, Molla: *"Günde bir fitva vérib, mexluqu çox aldatmışam*", Elm: *"Qet'i ümmid étmişem, yékser bu qövmi atmışam"*, Cehl:

24 Abbas Zamanov, *Séçilmiş Eserleri,* Çinar Çap., Bakı 2003, s. 89-92.

"Ortada kéyf éyleyib, men hem merame çatmışam", Şair: *"Bülbüle, éşqe, güle dair yalan fırlatmışam"*, Evam: *"Anlamam hergiz, cehalet besterinde yatmışam."*, Qezéteçi: *" Men ceridem dolmaq üçün metlebi uzatmışam."*[25]

Sabir'in şiirlerinde en fazla eleştirilen konu, sosyal ve siyasi sahada yaşanan adaletsizlikler, hak hukuk ihlalleridir. Dolayısıyla onun pek çok şiirinde eleştiri okları öncelikle devlet kademesinde görevli idarecilere, bürokratlara, güç sahibi yöneticilere çevrilmiştir. Esasen "Bir Meclisde On İki Kişinin Söhbeti" şiirinde konuşturulan ve *"haksıza haklı deyip birçok günaha battım"* itirafında bulunan Vekil de bu tabakayı temsil etmektedir. Bu şiir üzerine yapılmış olan mevcut aktarma ya da değerlendirme/yorumlama çalışmalarında *vekil* kelimesi genellikle hukukî bir terim olarak *dava vekili* ya da *avukat* kelimeleri ile karşılanmıştır. Ancak diğer taraftan *vekil* kelimesinin tarihî bir terim olarak *bakan* ve *milletvekili* anlamlarına geldiğini de biliyoruz.[26] Nitekim Sabir'in 1907 yılında meclisin feshedilmesi üzerine yazdığı "He, Dé Görüm, Ne Oldu Bes, Ay Balam, İddeaların" adlı şiirinde geçen Bakü Vekili ve II. Meşrutiyet'in ilanı ile ilgili "Osmanlılar, Aldanmayın, Allahı Séversiz!" adlı şiirinde yer alan *millet vükelası*[27] kelimeleri de tamamen milletvekili anlamında kullanılmıştır. Şairin bir başka çalışmasında da yine aynı kelime bu anlamı ile şu ifadelerle karşımıza çıkacaktır: *"Allaha şükür, meger özümüzde béle vékiller azdır? İndi ki, paytaxta députat, vekil göndermek lazımdır, kişi de sen Allah, beri bax a, xéyrin özgelere vérermi?"*[28].

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Sabir bu tür şiirlerinde siyasileri, idarecileri, bürokratik kimlikleri, hükümet yetkililerini ve bunlarla maddi menfaat birlikteliği içinde olan güç ve nüfuz sahipleri beyleri, beyzâdeleri hedef alır. Yine menfaatleri gereği bunlarla ağız birliği içerisinde olan sözde din adamlarını bazen "taş kalpli[29] insanlar" bazen de *"*alçaklığın mücessem yüzleri*"*[30] olarak nitelendirir.

Sabir'in kimi zaman ima yolu ile kimi zaman da doğrudan anlatımlarla gündeme getirdiği sosyal adalet vurgusunda kast ettiği en önemli haksızlık, şüphesiz ki temel hak ve özgürlükler konusundaki kısıtlamalardır. Hürriyet özlemi Abbas Zamanov'un tabiri ile "*dilber-i hürriyetin aşiqi, carçısı"*[31] olan Sabir'in şiirlerindeki anahtar mazmunlardan biridir. Bu şiirlerde bazen *dilber-i hürriyet*, bazen *Éy sevgili*, bazen *Éy şahbaz-i ulviyet* nidası ile kendisine seslenilen hürriyet,

25 Sabir, *Hophopname I*..., s. 37-38.

26 Seyfettin Altaylı, *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I*, MEB, İstanbul 1994, s. 620.

27 Sabir, *Hophopname I*..., s. 178.

28 Sabir, *Hophopname II*..., s. 168.

29 Sabir, "Daş Qelbli İnsanları Néylerdin, İlahi", *Molla Nesreddin*, 6 Yanvar 1908, No: l, s. 2.

30 Sabir, *Hophopname I*..., s. 285.

31 Abbas Zamanov, *Séçilmiş Eserleri,* Çinar Çap., Bakı 2003, s. 156.

vazgeçilmez bir sevgili konumundadır. Şair bu tavrını İran'da verilen mücadele için de sürdürecek "Arzu", "Ay Can! Ay Can!", "Cavablar Cavabı", "Elminnetü-Lillah ki, Debistan da Qapandı", "Éyle Bilirdim ki, Dexi Sübh Olub", "İstiqbalımız Lağlağadır", "Qaç, At Basdı!","Soldumu Gülzarın, Éy Faiq-i Né'man Peser" gibi çalışmaları ile söz konusu mücadeleye atıflarda bulunacak, destek olacaktır.

Sabir karanlık günlerin başladığı dönemde, 3 Haziran 1907'de yaşanan Stolıpin Faciası ile pek çok milletvekilinin sürgün edilmesi, Duma'nın [Devlet Duması – yasama meclisi, ed.n.] kapatılması gibi olumsuz gelişmeleri ilk kez aynı tarihte yazdığı "Banlamaram" adlı şiiri ile gündeme taşımış ve eleştirmiştir. Yine aynı yıl baskıların daha da artması üzerine yazdığı "Nolur Şirinmezaq Étse Meni Helva-yi Hürriyyet" adlı şiiri ile bu tavrını sürdürür. 1908' de Mehemmed Hadi'nin "İstiqbalımız Parlaqdır" adlı şiirine nazire olarak kaleme aldığı "İstiqbalımız Lağlağadır" adlı şiirinde ise bu kez karamsarlık hâkimdir ve artık adalet ve hürriyet güneşinin doğacağına, dünyanın mutlu olacağına inanmadığını[32] söyleyen bir Sabir vardır karşımızda.

Sabir, hürriyet temasını terennüm ettiği şiirlerinde sadece yakın çevresindeki gelişmelerle yetinmemiş, dünyanın farklı coğrafyalarında bu anlamda verilen mücadelelerden de ilham almış, zaman zaman göndermelerde bulunmuştur. 19. yüzyılda sanayileşme ile birlikte İngiltere, Fransa, Almanya ve Amerika gibi ülkelerin Hindistan, Kuzey Afrika, Mısır ve Uzak Doğu üzerinde başlattıkları emperyalist politikaların yarattığı rahatsızlıklar, Türkiye, İran, Çin, Mısır, İspanya gibi ülkelerde verilen siyasi mücadeleler farklı cepheleri ile onun şiirlerinde geniş yer bulmuştur. Söz gelimi 1910'da kaleme alınan bir şiirinde İran'dan Türkiye'ye, Fas'tan, Hatay'a, Albanya (Arnavutluk – ed.n.), Buhara ve Yemen'e kadar geniş bir coğrafya ortaya konur:

Buyur, qıl da dünyaye etf-i nezer,
Bu Iran, o Türkiye - hep bixeter,
Evet, başla Fasdan Xetaye qeder,
Baxıldıqca qelbe meserret gelir!..
Qaç, oğlan! Qaç, at basdı! Millet gelir!
O Albanyada arnavud qéyreti,
Bu Qezvindeki mürtecé héy'eti,
Kiridde müselmanların haleti,

32 Sabir, *Hophopname I*..., s. 186.

Buxarada mezhebçiler söhbeti,
Yemenden de başqa revayet gelir!
Qaç, oğlan! Qaç, at basdı! Millet gelir![33]

Aynı şekilde *Hophopname*'de yer alan "Amma, Millet", "Asudelik Bu Saat Yérden Göye Cehanda", "Bura Say", "Ehl-i İranda, Pah Oğlan, Yéne Hümmet Görünür", "Füzuliye Benzetme", "Hatifden Gelen Bir Nida Déyir ki", "İran İki Cavablara Bir Cavab", "İstiqbal Bizimdir", "Menimki Béle Düşdü", "Mülk-i Şiraze Zilli-Sultanın", "Mürtecé Xadimlerim, Ha İndi Xidmet Veqtidir", "Mürtecéler, Sévinin, Kişver-i İrane Yéne", "Néçin Vérmeyir", "Nedir, Aya, Yéne Üsyanları İranlıların", "Osmanlılar, Aldanmayın, Allahı Séversiz", "Qem-ü Möhnet Füzun Oldu", "Satıram", "Şahname", "Şure Gelib Şad Olun, İranlılar" gibi pek çok şiirde şairin bu yöndeki tespit ve tahlillerini bulmak mümkündür.

Şairin bu tür şiirlerinde karşımıza en fazla çıkan iki ülke İran ve Osmanlı devletleridir. Özellikle 19. yüzyılın sonlarından itibaren hem sosyal, hem siyasi, hem de iktisadi anlamda büyük problemler yaşamaya başlayan İran'daki şartlar kısa sürede edebî sahayı da etkisi altına almış ve Mirza Ali Mö'cüz, Seyid Rıza Sarraf, Mir Abdulhüseyin Hazin, Mirza Cabbar, Zeynelabidin Kıyamî, Bayram Ali Abbaszade, Cefer Kâşif, Mirza Mehemmed Ali, Seyid Ahmed Kesrevî, Hacı İsmayıl Emir Gazi, Kerim Tahirzade, Behzat Nusretulla gibi isimler gelişmeleri farklı boyutları ile eserlerine yansıtmışlardır. Söz konusu gelişmeler Sabir için de önemli bir ilham kaynağı olmuştur. Rızakulu Necefov Sabir'in 1907-1909 yılları arasında İran'da cereyan eden hemen hemen bütün gelişmeleri takip ederek çalışmalarına yansıttığını[34], Sıhhat ise onun bu mücadeleye bir sanat adamı olarak yaptığı katkının bir ordununkinden daha etkili olduğunu ifade eder.[35] Onun, "Abbas Ağa Déyir ki", "Camaat ve Zilli-Sultan", "Doğrudan da, Memdeli, Qéyret Helal Olsun Sene!", "Écdadına Çekdi, Pederin Mütleq Unutdu", "Éşidiriz ki", "Satıram", "İstiqlal Bizimdir", "Memdeli", "Men Bilmez İdim Bextde Bu Nikbet Olurmuş", "Men Şah-i Qevi Şövketem, İran Özümündür", "Menimki Bélé Düşdü", "Müxabire", "Nédir Aya, Yene Üsyanları İranlıların", "Qem-ü Möhnet Füzun Oldu", "Qerin-i Meğfiret Qıl, Ya İlahi", "Sébéb Boynu Yoğun Oldu", "Settarxana", "Sipehdar Déyir ki", "Şahname" gibi şiirlerinde İran'da verilen mücadelenin sosyal ve siyasi sahadaki yansımalarını, Mehemmed Ali Şah, Zilli Sultan, Muzaffereddin Şah, Eynüddevle, Rahim Han, Hacı Mirza Hasan, Sipehdar, Mirza Ali Ekber, Mir Haşim ve Şeyh Fazlullah gibi idari kadroda yer alan isimler üzerinden ortaya koyduğu son derece ağır eleştirilerini bulmak mümkündür.

33 Sabir, *Hophopname I...,* s. 283-284.

34 Rzaqulu Necefov, "Sabir ve İran İnqılabı", *Sabir ve Müasirleri* (Haz. Abbas Zamanov), Azerbaycan Dövlet Neşriyyatı, Bakı 1973, s. 220.

35 Abbas Sehhet, *Eserleri II,* Azerbaycan Dövlet Neşr, Bakı 1976, s. 14.

Devlet kademesinde yer alan yöneticilerin ardından Sabir'in şiirlerinde sıklıkla gündeme gelen bir başka sosyal tabaka da öz değerlerine yabancı, halka karşı mesafeli duran nemelazımcı, sözde entelektüel tiplerdir. Şair şiirlerinde bu tipleri bazen "urusbaşlı", bazen "Rusça okumuşlar" bazen de "inteligent" tanımlamaları ile ortaya koyar. Toplumdaki dert ve sıkıntıları umursamayan bu tipler; sahte aydınlar, iş birlikçiler, kendi kültürüne yabancılaşmış, öz değerlerini küçümseyen züppe tiplerdir. Şairin "Ürefa Marşı" adlı şiiri, işte bu kesimin güçlü bir gözlem ve eleştirel gerçekçi bir tavırla tasvir edildiği en yetkin çalışmalarından biridir. İlk kez 1910'da *Zenbur* dergisinde yayımlanan bu şiirde, hayatı "zevk u safadan ibaret gören, neşe içinde ömür sürmekten başka bir talebi olmayan arifler (!)" hedef alınır. Millî dil ve ana dili konularında da büyük hassasiyet içerisinde olan şair, bu kesime yönelik eleştirilerini şu mısralarla dile getirmiştir;

Türk qezéti vérse de eqle ziya,
Men onu almam elime mütleqa,
Çünki müselmanca qonuşmaq bana
Éybdir! Öz éybimizi anlarıq!
Ay berakallah, ne gözel canlarıq![36]

Aynı şekilde Sabir'in "Bir Cibimde Eskinasım, Bir Cibimde Ağ Menat", "Eqvalé Hekimané", "Eqval-i Hikemiyyeden Müqtebis Bir Menzum", "İntéligéntler Déyir ki", "Kimdir Arif?- Déye Sordum, Dédiler, Esre Göre", "Millet Déyir ki", "Şimdi Her Millet Édir Nefsini İrfane Feda" gibi pek çok şiirinde söz konusu kesim karşısında takındığı benzer tavrı görmek mümkündür.

Sabir'in şiirlerinde karşılaştığımız bir diğer konu, tip ya da tiplemeleri ile kapitalist zihniyet ve bu zihniyetin açtığı sosyal yaralardır. Bilindiği üzere Azerbaycan'da 19. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan sınıfsal ayrılık, maddi açıdan olduğu kadar insanî, ahlaki ve vicdanî zafiyetlere yol açması nedeniyle de eleştiri konusu olarak öne çıkmıştır. Dönemin pek çok kalemi tarafından ele alınıp işlenen bu konu, en yetkin örneklerine yine eleştirel tavırdaki olağanüstü yeteneğiyle Sabir'in şiirleriyle ulaşmıştır.

Sabir'in bu şiirlerinde, yanında durulan ve alt tabakayı temsil eden fakir, fukara ve çalışan kesim "alın teri", "emek", "azim", "gayret", "hak", "hukuk", "adalet" gibi kavramlarla yüceltilirken, onlara reva görülen acımasız ve aşağılayıcı tavrın müsebbipleri kınanır. *Hophopname*'de yer alan "Ey Pulluların Sefası, Novruz!" adlı şiir, söz konusu tavrın, ayrışmanın boyutlarını ve vahametini göstermesi bakımından oldukça ilgi çekicidir. Şiirde, bayramların bile artık sadece belli bir

36 Sabir, *Hophopname I*..., s. 249.

kesimin özeli hâline gelmiş olmasından, bu mübarek günlerin para pul, güç kuvvet sahipleri için sefa; fakir fukara için ezaya dönüşmüş olmasından duyulan rahatsızlık dile getirilir. Yine "Qurban Bayramı" adlı bir başka şiirde de aynı sosyal yaraya dikkat çekilir. "Bayram Töhfesi" şiirinde fakir çocuklar için bayramın ne ifade ettiği sorusu sorulur. 1907'de kaleme alınan "Mezlumluq Édib Başlama Feryade, Ekinci" adlı şiirde çiftçinin ağa karşısındaki içler acısı durumunu; "Daş Qelbli İnsanları Néylerdin, İlahi" de sömürülen köylülerin bu dönemde yaşadığı trajediyi; büyük beğeni kazanmış şiirlerinden olan "Bakı Fe'lelerine" de toplumun bir ferdi olduğunu fark etmeye başlayan ve insan yerine konmak isteyen işçinin dramını bulmak mümkündür. Aynı şekilde "Bela-yi Feqre Düşdün, Razı Ol, Biçare, Sebr Éyle", "Bize Ne", "Dilençi", "Fe'le Özünü Sen de Bir İnsanmı Sanırsan", "Mah-i Ken'anın Batıb, Ey Pir-i Ken'an, Qem Yéme", "Mah-i Remezandır, Yéne Méydan da Bizimdir", "Redd Ol Qapıdan, Ağlama Zar-Zar, Dilençi", "Tö'mé-yi Nehar" gibi şiirlerde de aynı şikâyetlerin yüksek perdeden dile getirilmiş olduğunu söylemek mümkündür.

Biraz önce de ifade ettiğimiz gibi, Sabir'in bu tür çalışmalarında, yoksul insanların yaşadıkları trajedi ile birlikte maddiyat düşkünlüğünün yarattığı ahlaki zafiyetlere de vurgu yapıldığını görürüz. Söz konusu şiirlerde maddiyata endeksli bir yaşam tarzına bağlı olarak kişisel haz ve ihtirasları için yaşayan tipler, toplumdaki ahlaki çöküşün de başlıca müsebbipleri olarak hedef tahtasına oturtulurlar. "Ademi Adem Éyleyen Paradır", "Artıq Alıb, Eskik Satan", "Bildir Éhya-yi Semerqend Étdi İran Taciri", "Éy Vay ki, Héysiyyet-i Millet Götürüldü","İftardan Bir Göftar, Ya Mecmueden Bir Löqme", "Be'zi Yérlerde Tesadüf Olunur Aşa, Ete", "Her Ne Vérsen, Vér, Mebada Vérme Bir Dirhem Zekat", "Mektub", "Şirvan", "Ademi Adem Éyleyen Paradır", "Nur-i Çeşmanımmısan, Éy Pul, Ya Canımmısan?", "Naehl Olana Metlebi Andırmaq Olurmu", "Pula Teveccüh", "Sebr Éle" ve "Xesisin Héyfi, Varisin Keyfi" gibi şiirler içerik itibariyle bu şiirlere örnek gösterilebilir.

*Hophopname'*deki şiirlerin önemli bir bölümü de taassup ve din istismarı üzerinedir. Bu konu o yıllarda matbuat dünyasında önemli bir gündem olarak sıklıkla işlenmiş, özellikle Molla Nasreddin'le birlikte *"İnkılapçı Demokratik"* olarak adlandırılan yazarların dikkat çektikleri konulardan biri olmuştur. Değişik türdeki çalışmalarda tasviri anlatımlarla istismarcı kitleler ifşa edilmiş, halk uyarılmaya çalışılmıştır. "Ölüler", "Danabaş Kendinin Mektebi" (Celil Memmedkuluzade), "Alimnümalar", "Müselman Ürefalarına","Yad Êt" "Nitq-i Manzum" (Abbas Sıhhat), "Meherremlik Büsatı", "Köhne Bakı", "Pir Fabriki", "Molla Nesreddin", "Stavropol Seferi" (Abdulla Şaik), "Yazıq Millet", "Meşriq'den Bir Sada", "Sün'i Yuvalara Dair" (Mehemmed Hadi) "Yorqun Bir Baxış" (Ali Nazmi), "Vaiz-i Möhtal" (Salman Mümtaz) "Axund" (Alikulu Gemküsar) gibi

çalışmalarda taassup, cehalet, din istismarı, geri kalmışlık, eğitim ve toplum meseleleri irdelenmiş, "bağnaz" ve "yobaz" çevreler kıyasıya eleştirilmiştir.

Sabir bizzat mutaassıp bir muhitte yetişmiş ve dinî konularda duyarlı olmakla birlikte konunun istismar edilmesine sessiz kalamamış ve yine eserlerinde eleştirel bir tavır sergilemiştir. Onun mücadele ettiği ve eleştirilerinden nasibini alan, farklı statü ve kimlikleri ile toplumun değişik tabakalarını temsilen özenle seçilmiş tip ve tiplemeler arasında, "molla", "vaiz", "ahund", "hacı", "mürid", "işan", "meşedi", "derviş" ve "zahid" isimleri altında toplanmış, menfaatleri için dinî duyguları istismar eden büyük bir kesim vardır.

Burada hemen ifade etmek gerekir ki Sabir'in hiçbir zaman gerçek dindarlarla bir problemi olmamıştır. Hatta kendisi de esasen dindar bir kişiliğe sahiptir diyebiliriz. "Dreper Deyir ki" adlı şiirinde dinsiz bir medeniyet olamayacağını vurgulayan şair, değişik vesilelerle zaman zaman inancını dile getirmiş; eserlerinde yer yer millî ve İslamî kimliğe vurgu yapmıştır. Özellikle de ilk kez 6 Eylül 1911'de *Yeni İrşad*'da yayımlanan "Eşhedü Billahi Eliyyül Ezim" adlı şiirinde dindar ve iman sahibi bir insan olduğunu; yeni bir dine inandığı yönündeki dedikoduların iftira olduğunu; bunun doğru olmadığını; *Kur'an*'a kail olduğunu belirtmiştir. Bir süre Seadet Mektebi'inde din derslerine de giren şairin, müfredat konusunda da bu yöndeki düşüncelerini hayata geçirmeye çalıştığını şu ifadelerinden anlamak mümkündür: *"Hele ise her şeherde, bacardıqca her kendde iştiyaq ile, ittifaq ile mekteb açmalı, mekteb-i islamiyye açmalı."*[37] Konuyla ilgili olarak Akpınar'ın tespiti de bu yöndedir:

> "Daha sonraları bazı kimselerin göstermek istediği gibi Sabir İslamiyet'e karşı değil, aksine dinî inançlarına bağlı, samimi bir Müslüman'dı. O sadece dine karışmış batıl itikatlara, halkın cahilliği ve taassubuna, cemiyetin geleceğini değil kendi menfaatlerini düşünen din adamlarına, İran'da mutlakıyete destek olan dinî çevrelere şiddetle karşı idi."[38]

Sabir ilk kez 1907'de *Molla Nasreddin*'de yayımlanan ve döneminde olduğu kadar günümüzde de bazı tartışmaları beraberinde getiren "Qorxuram" adlı şiiriyle mutaassıp çevrelerin saldırılarına maruz kalmıştır. Bu zihniyetin istismarcı tavrını değişik katmanlarıyla pek çok şiirine taşıyacak olan şair, "Aldanmaram ki, Doğrudur Ayının, Éy Emu", "Ax", "Ay Can!", "Ay Haray", "Ay Nene, Bir Qırmızı Saqqal Kişi", "Berakallah", "Bir Behane Elde Ünvan Étmeli Bundan Sora","Cehd Éyle, Sen Ancaq Nezer-i Xelqde Pak Ol", "Cennetdeki Hurileri, Qılmanları Allah", "Çapma Atını, Girme Bu Méydane, A Molla", "Çox da Déme

37 Sabir, *Hophopname II*..., s. 206.

38 Akpınar, s. 472, 473.

Servet ü Samanlıyam, Éy Filan!", "Eşhedü Billahi Eliyyül Ezim", "Étdi Bu Felek Her Kese Bir Tövr Yamanlıq", "Men Bilmez İdim Bextde Bu Nikbet Olurmuş", "Nesihet","Növhé-yi Milli", "Övradımız, Ezkarımız Efsané-yi Zendir","Qabla Dexi Marfaşını, Mir Haşim", "Şikayet", "Tehessür", "Vaiz, Qelem Ehlin Niye Tehqir Éleyirsen", "Vay, Vay! Ne Yaman Müşgüle Düşdü İşim, Allah", "Ve'z Étdiyin İnandı, Sen Amma İnanmadın", "Veqta ki, Qopur Bir Évde Matem", "Zahid Ölmekden Qabaq Meqsudine Çatmaq Diler", "Zahida, Gel Soyunaq Bir Kere Paltarımızı", ve "Zahidlere" gibi çalışmalarında oldukça ayrıntılı müşahedeler aktarır.

Sabir'in konu ile ilgili olarak eleştirilerini yönelttiği başlıca iki sosyal tabaka vardır. Bunlardan birincisi idarî kademede yer alan din adamlarıdır, ki bunlar genellikle medrese eğitimli molla ya da ruhanî olarak da bilinen, çıkarları gereği devletin üst kademeleri ile bağlantı içerisinde olan nüfuz sahibi kişilerdir. Diğeri ise halk arasında yaşayan en azından dinî bilgiler okumuş, sözde "molla", "vaiz" ve "ahund" olarak bilinen, eğitim öğretim sahasında yeni yapılanma çalışmalarına karşı çıkan, eski sistemin kaldırılması ile aç, açıkta kalacağından endişe eden mollahane ya da medrese mezunu muallimler ya da toplumdaki saygınlığını kaybetme korkusu içerisinde her türlü yeniliğe karşı çıkan sözde dindar kesimlerdir. Sabir'in "Éy Vay ki, Héysiyyet-i Millet Götürüldü!" adlı şiirinde köhne, miskin ve cahilane yaşam tarzını güzel adetler olarak gösteren bir menfaatperestin, "arif" adı verilen bozguncular tarafından uyandırılmasından duyduğu rahatsızlık karşısındaki şikayetleri bu tür şiirleri için çarpıcı bir örnektir. Ya da bir başka şiirde karşımıza çıkan sözde mollanın yakınmaları, Sabir'in bu konuda verdiği mücadelenin mahiyetini ortaya koyar niteliktedir:

Bizler idik xelqin inandıqları,
Pir-i hidayet déye qandıqları,
Nur görürlerdi qarandıqları,
Bizde idi cümle qazandıqları,
Kim bize pul vérmese bednam idi,
Ax!.. néce kéf çekmeli eyyam idi![39]

4. Hophopname'de Anlatım Tekniği, Tür, Dil ve Üslup Özellikleri

Özbek, Türkmen Tatar, Başkırt, Afgan sahasından pek çok şairi de etkisi altına almış olan Sabir'in gücü, dili kullanma becerisi ile yakın alakalıdır. Yusuf Bey

39 Sabir, *Hophopname I*..., s. 189.

Vezirli, şairin ününü, kullandığı dil ve üsluba borçlu olduğunu ifade ederken,[40] Abbas Sıhhat de, onun şiirinin geniş kitlelerce benimsenmiş olmasında, dil ve üsluptaki anlaşılırlığın oynadığı role dikkat çeker[41] ve düşüncelerini şu dörtlükle özetler:

Xatirim şé'rinle şirinkamdır,
Layiq-i teqdir-i hass ü âmdır.
Terz ü üslub-i beyanın sadedir,
Cezb-i qelb étmekliye amadedir[42]

Konuşma dilinin benimsenmiş olması, mahallî dile işlerlik kazandırma, deyim ve atasözü yanında gücünü kelime seçiminden alan ifadelerden; ünlem ve ses taklidi kelimelerden; tekrarlar ve dil sapmalarından; diyaloglardan; dil musikisi ve iç kafiye unsurlarından yararlanma düşüncesi, Sabir'in dil hususiyetleri arasında önemli yer tutar. Böyle bir tercihle şair, tasvir ve tahlillerinde canlı, etkin ve son derece cazip bir ifade gücü yakalayabilmiştir. Ayrıca tür ve ele aldığı konuya uygun bir dil ve üslup geliştirmiş olması da onun "seciyevî" bir diğer özelliğidir. Dolayısı ile Sabir'in gerek klasik şiirlerinde gerekse *Molla Nasreddin* ya da sayısı az olsa da *Füyûzat* dergisinde yayımlanan şiirlerindeki dil ve üslup arasındaki farklılık göze çarpar.

Sabir'in dil ve üslup konusunda sergilediği bu özenli yaklaşım kullandığı anlatım tekniklerinde de kendini gösterir. Bu anlamda duygu ve düşüncelerini verirken çoğu zaman dolaylı bir anlatımı tercih eden şair, mesajlarını tersinleme ve kinayelerle genellikle esasen eleştiri konusu yaptığı tiplerin ağzından vermeyi tercih etmiştir. Hatta çocuklar için yazdığı didaktik nitelikli şiirleri hariç tutulursa *"*Uşaqlara", "Ata Nesiheti", "Vah!.. Bu İmiş Ders-i Üsul-i Cedid", "Tehsil-i Élm" gibi yine eğitim ve terbiye meselesine odaklandığı çalışmalarında bile onun bu yöntemi tercih etmiş olduğunu söylemek mümkündür. Bu tür çalışmalarında şair, durumu genellikle kinaye ve istihzalarla ortaya koyarken, herhangi bir yorum getirmez, müdahalede bulunmaz, değerlendirmeyi okuyucuya bırakır. Ancak bu tavır daha etkin ve canlı tablolar ortaya koyma imkânı sağlamış olsa da aynı zamanda yoğun eleştirileri de beraberinde getirmiştir. Söz konusu vahametin müsebbipleri olan feodal yapının, din istismarcılarının, burjuvazinin, doğrudan eleştirilmesi yerine onların söylemleriyle öne çıkarılmaları bazı çevrelerde rahatsızlık uyandırmıştır.

---

40 Yusuf Bey Vezirov, *Azerî Edebiyyatına Bir Nazar*, Matbaa-yı Âmire, İstanbul 1337, s. 74.

41 Abbas Sehhet, *Eserleri II*, Azerbaycan Dövlet Neşr., Bakı 1976s. 13-14.

42 Abbas Sehhet, "Sabir", *XX. Esr Azerbaycan Poéziyası* (Haz. Memmed Memmedov), Yazıçı, Bakı 1988, s. 298.

Ününü daha çok satirik tarzda yazdığı şiirlerine borçlu olan Sabir, şekil açısından geleneksel bir yol izlemiş, özellikle okuyucuyu ürkütmeme adına yeni konuların ve fikirlerin geleneksel biçimlerle işlenmesinin mantıklı bir yol olacağını düşünmüştür.[43] Ancak daha çok klasik biçimleri kullansa ve bunların sayısı az olsa da onun bazı çalışmaları birer ilk olma özelliğine sahiptir. Söz gelimi Batı'da "epigram" olarak bilinen ve bizdeki rubai türüne benzeyen "taziyane" türündeki çalışmaları bu kabildendir. Aynı şekilde belli bir aruz kalıbı ve kafiyeli olarak nesir hâlinde yazılan "behr-i tevil (uzun derya)" de bu tür çalışmaları arasında gösterilebilir. Şair'in bazı şiirlerinde, daha çok tiyatro ve dramatik roman türlerinde, karşılaştığımız diyaloglar yer alır ki bu tercih de en azından Azerbaycan şiiri için yeni bir uygulama olarak dikkatleri çekmektedir. Gösterme-sahneleme tekniğinin şiire adaptasyonu olarak da değerlendirebileceğimiz bu uygulama, Azerbaycan şiirinde "balaca sahne" adı ile bilinmektedir.

Sabir'in öncülüğünde Azerbaycan şiirinin kazandığı bir diğer yenilik de bazı türlerin yeni içeriklerle sunulması olmuştur. Söz gelimi *Hophopname*'de yer alan "Ürefa Marşı", "Qocalar Marşı" ve "Millet Marşı" gibi şiirler, içerik açısından aslında marş türü çalışmalar değilken; "Millet Şerqisi"ve "Mekteb Şerqisi" gibi şiirler de bilinen temaları ile birer şarkı olmaktan oldukça uzak çalışmalardır. Bu uygulama Abdulla Şaik, Ali Nazmi gibi isimler tarafından da sıklıkla kullanılmıştır.

5. Klasik Şiirleri

Sabir'in sosyal-siyasi içeriğe sahip ilk şiirleri "Şükr Lillah ki, Afitab-ı Süxen" ve "Beynelmilel" adlı şiirleridir. Daha öncesinde ise hocası Seyid Azim Şirvani'nin de yönlendirmesi ile geleneksel etkiler altında, klasik şiir denemeleri yapmıştır. Abbas Sıhhat Sabir, Naseh ve Terrah birlikte katıldığı edebiyat sohbetlerini ve ortaya koydukları ilk çalışmaları ona ithafen yazdığı bir şiirinde şöyle tasvir eder:

Bir zaman Naséh u Terrah ile Sabir, bende
Yaşayırdıq hamımız qeflet ile ferxende.
Birimiz mersiyequlluqda böyük şair idi,
Birimiz sağere mail, birimiz canane,
Birimiz hecvde yeğma kimi çox mahir idi,
Laübali kéçinirdi günümüz rindane,
O perişan yuxudan sen bizi bidar étdin,
Doğru, düz yolda çalışmaqlığa vadar étdin![44]

43 Salman Mümtaz, "Sabir Haqqında Xatireler", *Sabir Xatirelerde,* s. 51.

44 Mir Celâl, *Azerbaycan'da Edebî Mektebler* (Haz. Tehsin Mütellimov), Ziya-Nurlan, Bakı 2004, s. 272'den.

Memmed Memmedov tarafından hazırlanan *Hophopname*'nin 2004 yılı baskısında bu türden on bir şiire yer verilmiştir. Bu şiirlerden ikisi ilk kez *Füyûzat* ve *Gurtuluş* dergilerinde, diğerleri ise *Hophopname*'nin 1914'teki baskısında yayımlanmıştır. Çalışmada söz konusu şiirler ilk dizeleri esas alınarak şu şekilde adlandırılmışlardır: "Qoyma Gele, Saqiya, Zahidi Méyxaneye", "Her Ser-i Muyde Min Aşıq-ı Nalanın Var", "Virane Şemaxide Mene Genc Tapılmaz", "Meftun-ı Ser-i Zülfüne Qüllab Gerekmez", "Kuyini Xunabé-yi Çéşmimle Nemnak Éylerem", "Ger İstesen ki, Fitné-yi Alem Oyanmasın", "İstesen Könlüm Kimi Zülfün Perişan Olmasın", "Éy Dil, Amandı, Sirrini Bigane Bilmesin!", "Éy Şux, Yéne Hemdem Olub Kakıle Zülfün", "Xosrov-i Hüsnün, Ezizim, Sen İmişsen Tacı", "Qeminde Çerx-i Çarümden Kéçen Feryad ü Ahım Var".

Şekil olarak daha çok gazel tarzında yazılan bu şiirlerde vezin ve kafiye yapısı tamamen klasik ölçüler içerisindedir. Bir başka ifade ile söz konusu şiirlerde tamamen geleneksel içerik ve biçim özellikleri ile karşılaşırız. Mazmun ve mecaz sistemi bilinen kalıplara dayanır. Hep olduğu gibi sevgili bu şiirlerde de yine uzun boyu ile "serv-i revan"dır. Yüzü güneş ya da ay kadar parlaktır. Saçları yılana, kaşları yaya benzemekte olup, kirpikleri birer oktur. Ceylan gözlü, ahu bakışlıdır. Dudakları yakut, ağzı hokka, beli ise yok denecek kadar incedir. Aşkından deli divane olunan güzel, yine her zamanki o muhayyel güzeldir. Tıpkı ateş etrafında dönen pervaneler gibi onu görüp de yanmamak mümkün değildir.[45] O sevgili ki, saçının her telinde kendisi için ağlayan binlerce aşığı barındırır. Âşık onun için kendi varlığından vazgeçer, ona kurban olur.[46] Kendisine ne kadar eziyet edilse de aşk derdinden hoştur ve tabibin bu konudaki yardımlarına kapalıdır.[47] Onu üzen, ona sıkıntı veren tek şey vefasızlık olup "sövmek veya azarlamak şeklinde de olsa" sevgiliden ilgi bekler. Şair bazen de bu tür şiirlerinde yine geleneksel bir tavır içerisinde şarap içer, "sâkî" ile muhabbet eder. Aslında dert şarap değildir. Zira o, sevgilinin aşkı ile zaten sarhoştur. Ancak efkârını dağıtmak, duygularını paylaşmak için konuşma ihtiyacı içerisindedir.[48]

6. Çocuk Şiirleri

Bilindiği üzere Azerbaycan matbuatında çocuklara yönelik ilk çalışmalar *Ekinci* gazetesi ile başlamış, ardından *Ziya*, *Keşkül* ve *Şark-i Rus* gibi periyodiklerde pedagoji ve çocuk edebiyatı konularına yer verilmiş, yer yer örnek metinler sunulmuştur. 1900'lerin başlarından itibaren ise çocuk edebiyatına,

45 Sabir, *Hophopname II…,* s. 100.

46 Sabir, "Her Ser-i Muyde Min Aşiq-i Nalanın Var"…, s. 96.

47 Sabir, "İstesen Könlüm Kimi Zülfün Perişan Olmasın"…, s. 101.

48 Sabir, "Meftun-i Ser-i Zülfüne Qüllab Gerekmez"…, s. 98.

Abdulla Şaik, Süleyman Sânî Ahundov, Abbas Sıhhat, Sultan Mecid Ganizade, Reşid Bey Efendizade, Mehemmed Garayev, İbrahim Bey Musabeyov, Mirza Mehemmed Ahundov gibi çoğu aynı zamanda öğretmen ya da pedagog olan isimler tarafından özel bir ilgi gösterilmiştir. Özellikle *Rehber* (1906-1907), *Debistan* (1906-1908) ve *Mekteb* (1911-1918) olmak üzere üç dergi bu sahadaki yayımları ile öne çıkmıştır. Ali Ekber Sabir de dahil olmak üzere Abbas Sıhhat, Abdulla Şaik ve Fuad Efendizade gibi pek çok isim bu sahaya ait ilk çalışmalarını yine bu dergilerde yayımlamışlardır.[49] Azerbaycan çocuk edebiyatının kurucuları arasında yer alan Ali Ekber Sabir'in[50] ayrıca *Debistan*, *Güneş*, *Milli Nağmeler*, *Seda*, *Hakikat*, *Taze Hayat*, *Yeni Füyûzat* ve *Yeni Hakikat* gibi periyodiklerde ve ders kitaplarında bu türden pek çok şiiri yayımlanmıştır.

Hophopname'de yer alan şiirlerden bir kısmı çocuklar için düşünülmüş, didaktik çalışmalardır. Bu şiirler daha çok eğitim amaçlı, halk hikâyelerinden ilhamla kaleme alınmış şiirler olup, bazıları fabl özelliği taşır. Son derece yalın bir dil ve üslubun tercih edildiği şiirlerde hedeflenen amaç, çocukların bilgi, ilgi, algı ve zevk seviyeleri doğrultusunda onlara birtakım eğitici bilgiler vermek ve kendilerine bazı olumlu davranış biçimleri kazandırmaktır. *Hophopname*'nin Memmed Memmedov'un hazırlamış olduğu 2004 tarihli baskısında bu tür şiirler "Çocuk Şiirleri" başlığı altında verilmiştir. Bunlar şu isimlerden ibarettir: "Ağacların Behsi", "Artıq Alıb, Eskik Satan Tacir", "Azarlı Kendçi", "Camuşçu ve Sél", "Cütçü", "Élme Terğib", "İskender ve Feqir", "Mekteb Şagirdlerine Töhfe", "Mekteb Şerqisi", "Mekteb Uşaqlarına Töhfe", "Mektebe Terğib","Molla Nesreddin ve Oğru", "Molla Nesreddinin Yorğanı", "Örümçek ve İpek Qurdu", "Qarğa ve Tülkü", "Qarınca", "Qoca Bağban", "Tebib ile Xeste", "Uşaq ve Buz", "Uşaq ve Pul", "Uşaqlara Hediyye", "Yalançı Çoban", "Yaz Günleri".

Sabir'in çocuk şiirlerinden ilki "Mekteb Şerqisi" adını taşır. Bu şiir, 1906'da ilk sayısında "Necip Türk milletinin çocuklarına hizmet" amacı içerisinde yayıma başladıkları ifadesi yer alan *Debistan*[51] dergisinde yayımlanmıştır. 1906-1907 yılları arasında ise yine şairin bu sahaya ait pek çok şiiri, Mahmud Mahmudbeyli'nin redaktörlüğünü yaptığı ve kendisini de çocuk edebiyatına yönlendirecek olan *Rehber* dergisinde yayımlanmıştır.

Söz konusu şiirlerde genel teamüle uygun olarak eğitim ve terbiye meselesine dikkat çekilir. Pek tabii olarak da dil, üslup ve teknik açıdan bu şiirlerde diğerlerinden oldukça farklı bir yaklaşım söz konusudur. Mir Celal'in bu yöndeki tespiti şu şekildedir:

---

49 Qara Namazov, *Azerbaycan Uşaq Edebiyyatı,* Maarif Neşr., Yéni Kitab Metb., Bakı 1984, s. 20.

50 Ebdül Ezizov, *Uşaqların Sévimlileri*, Genclik, Bakı 1978, s. 40.

51 Sabir, *Hophopname I…,* s. 351.

> "Sabir mektebliler üçün, mekteb heyatını, maarifi, élmi tebliğ éden, emeyi, zehmet meşğelelerini terennüm édén bir çox şerqi ve mahnılar, temsiller yazmışdır… Bu parçalarda şair sadeliye, cümle ve ifadelerin danışıq diline yaxın bir üslubda qurulmasına sey étmişdir."[52]

Şair bu tür şiirlerinde büyük ölçüde manzum, masal, rivayet ve kıssadan hisse gibi halk edebiyatı unsurlarından yararlanmıştır. Bu anlamda "Qoca Bağban", "Qarınca" gibi şiirlerde öğüt niteliğinde mesajlar vardır. Ayrıca çocukların ilgi ve dikkatlerini çekmek için teşhis ve intaklarla fabl türü şiirlere yer verilmiştir. "Qarqa ve Tülkü", "Örümçek ve İpek Qurdu" aynı zamanda tabiat bilgisi verilen "Ağacların Behsi" bu şiirler arasında yer alır. Yine aynı kategorideki çalışmalardan olan "Mekteb Şerqisi", "Mektebe Terqib" "Mekteb Şagirdlerine Töhfe", "Uşaq ve Pul", "Artıq Alıb Eskik Satan", "Yalançı Çoban" ve "Çütçü" gibi şiirlerde okul sevgisinin, çalışma ve emeğin kutsallığının, alın teri ve mücadele kavramlarının taşıdığı değerin öne çıkarıldığı görülür.

Sonuç

20. yüzyıl başlarında reform niteliğindeki bir dizi yenilikçi atılıma sahne olan Azerbaycan edebiyatının yenilikçi isimlerinden olan Ali Ekber Sabir'in eserlerini "Klasik şiirler", "Çocuk şiirleri" ve "Sosyal ve Siyasi İçerikli Şiirler" olmak üzere üç ana başlık altında toplamak mümkündür. Yukarıda da ayrıntılarına yer verdiğimiz gibi, daha çok satirik tarzda yazdığı sosyal ve siyasi konulu şiirleri ile adından söz ettiren şair, gerek içerik gerekse biçim özellikleri açısından Azerbaycan şiiri için yeni bir ekolün mimarı olmuştur.

Dil, üslup, konu, tema, mazmun, mecaz, motif ve figürler açısından halk edebiyatı kaynaklarından da büyük ölçüde istifade eden Sabir, mizah konusundaki yeteneğini de kullanarak hemen her yaştaki okuyucunun beğenisini kazanıp haklı bir ün elde etmiştir. Nitekim eserleri *Hophopname* adı altında Azerbaycan ve Türkiye başta olmak üzere Rusya, İran, Gürcistan, Ermenistan ve Tacikistan gibi pek çok ülkede talep doğrultusunda defalarca basılmıştır.

52 Mir Celâl, s. 163.

Kaynakça

Abbas Sehhet, "Sabir", *XX. Esr Azerbaycan Poéziyası* (Haz. Memmed Memmedov), Yazıçı, Bakı 1988.

Abbas Sehhet, *Eserleri II*, Azerbaycan Dövlet Neşr, Bakı 1976.

Abdullayeva Tarana, *Molla Nasreddin Dergisinin Azerbaycan Şiirine Katkıları*, (Danışman: Prof. Dr. Fikret Türkmen), Basılmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi TDAE, İzmir 2005.

Ağaoğlu Ehmed, *İran ve İnqilabı* (Haz. Vagıf Sultanlı), Bakı 2009.

Akpınar Yavuz, *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh, İstanbul 1994.

Altaylı Seyfettin, *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü* I-II, MEB, İstanbul 1994.

Axundov Nazım, *Molla Nesreddin Jurnalının Neşri Tarihi*, Azerneşr, Bakı 1959.

Caferoğlu Ahmet, "Azerbaycanda Maarif Hareketleri", *Türk Kültürü*, S.18, Ankara 1964, ss.130-136.

Ceferzade Eziz & Sabir, *Azerbaycan Dövlet Neşriyyatı*, Bakı 1989.

Ehmedov Teymur, *Azerbaycan Yazıçıları,* Azerbaycan Ensiklopediyası Neşriyat Poligrafiya Birliyi Öner Neşri, Bakı 1995.

Elabbas Müznib, "Sabirden Bir Xatire", *Séçilmiş Eserleri* (Haz. İslam Ağayév), Şerq-Qerb, Bakı 2006.

Eliyév Rehim, *Edebiyyat Nezeriyyesi*, Mütercim, Bakı 2008.

Emin Abid, "Müasir Azerbaycan Edebiyatı", *Medeniyyet Dünyası*, Azerbaycan Dövlet Medeniyyet ve İncesenet Üniversiteti, S. XII, Bakı 2006.

Erol Ali, "İran İnkılabı'nın Azerbaycan Edebiyatındaki Yansımaları Üzerine Bir İnceleme (1906-1911)", *Karadeniz Araştırmaları*, S.34, Ankara 2012, s.147-162.

Erol Ali, *Azerbaycan Şiirinde Romantizm (1915-1917),* Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları No:53, İzmir-2007.

Esgerli Zaman (Hazırlayan), *XIX. Esr Azerbaycan Şé'ri Antologiyası*, Şerq-Qerb, Bakı 2005.

Ezizov Ebdül, *Uşaqların Sévimlileri*, Genclik, Bakı 1978.

Hebibbeyli İsa, *XX. Esrin Evvelleri Azerbaycan Yazıçıları*, Nurlan, Bakı 2004.

Kafkasyalı Ali, "Sabir ve Devrin Meselelerine Bakışı", *Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*; S.9, Erzurum 2004. s.237-261.

Köprülüzâde Mehmed Fuad, "Azerî Edebiyatı'nın Tekâmülü", *İslam Ansiklopedisi*, c.II, MEB., İstanbul-1961.s. 129-151.

Memmedquluzade Celil, *Eserleri III* (Haz. Eziz Mirehmedov-Turan Hesenzade), Azerbaycan Dövlet Neşriyatı, Bakı 1984.

Memmedquluzade Celil, *Eserleri I, II, IV* (Haz. İsa Hebibbeyli), Önder Neşriyyat, Bakı 2004.

Memmedov Memmed (Hazırlayan), *XX. Esr Azerbaycan Poéziyası*, Yazıçı, Bakı 1988.

Mir Celâl, *Azerbaycan'da Edebî Mektebler* (Haz. Tehsin Mütellimov), Ziya-Nurlan, Bakı 2004.

Mir Celal & Firidun Hüseynov, *XX Esr Azerbaycan Edebiyyatı*, Qızıl Şerq Metb., Bakı 1974.

Morreall John, *Gülmeyi Ciddiye Almak* (Çev. Kubilay Aysevener-Şenay Soyer), İris, İstanbul 1997.

Mustafayév F., *XIX. Esr Azerbaycan Realist Şé'ri*, Azerbaycan Respublikası Xalq Tehsili Nazirliyi, Bakı 1991.

Muxteser Azerbaycan Edebiyyatı Tarixi, "Réalizm", C.II, Qızıl Şerq Metb., Bakı 1944.

Namazov Qara, *Azerbaycan Uşaq Edebiyyatı*, Maarif Neşr., Yéni Kitab Metb., Bakı 1984.

Némanzade Ömer Faiq, *Xatirelerim*, (Haz. Şamil Qurbanov), Genclik, Bakı 1985.

Sabir, "Daş Qelbli İnsanları Néylerdin, İlahi", *Molla Nesreddin, 6 Yanvar 1908*, No:l, s.2.

Sabir, *Hophopname* (Haz. Vagıf Sultanlı), Turan Neşrler Évi, Bakı 2002.

Sabir, *Hophopname I-II* (Haz. Memmed Memmedov), Şerq-Qerb, Bakı 2004.

Şerif Eziz, *Molla Nesreddin Néce Yarandı*, Azerbaycan Dövlet Neşr., Bakı 1986.

Vezirov Yusuf Bey, *Azerî Edebiyyatına Bir Nazar*, Matbaa-yı Âmire, İstanbul 1337.

Zaman Esgerli (Hazırlayan), *XIX. Esr Azerbaycan Şé'ri Antologiyası*, (Şerq-Qerb, Bakı 2005.

Zamanov Abbas (Hazırayan), *Sabir ve Müasirleri,* Azerbaycan Dövlet Neşriyyatı, Bakı 1973.

Zamanov Abbas (Hazırlayan), *Sabir Xatirelerde*, Genclik, Bakı 1982.

Zamanov Abbas, *Séçilmiş Eserleri*, Çinar Çap., Bakı 2003.

Hürriyet Âşığı Mehemmed Hâdi'nin Hayatı ve Düşünce Dünyası

Mehdi GENCELİ*

Giriş

Hayatı inkılâplar ve savaşlar dönemine tesadüf etmiş olan Mehemmed Hâdi, Azerbaycan edebiyatında 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarında gelişen romantizm akımının en önemli temsilcilerinden biridir. Arzu ettiği bir şekilde eğitim alamamış olmasına rağmen Arapça ve Farsçayı iyi derecede öğrenip, tefsir, İslam tarihi, fıkıh ve klasik Doğu edebiyatı alanlarında ciddi bir bilgi sahibi olmuştur. Mehemmed Hâdi, politik açıdan oldukça karmaşık bir dönemde yaşamasının yanı sıra, özel hayatında da büyük dalgalanmalar ve keşmekeşlikler yaşamış mütefekkir bir şairdir.

Azerbaycan'ın, Rusya İmparatorluğu'nun bir parçası olduğu dönemde doğan Hâdi, varlığını yirmi üç ay sürdürebilmiş bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin de tanığı olmuştur.

Sovyet iktidarı ise Hâdi'nin ölümünden çok kısa bir süre önce ilan edildiğinden, Hâdi bu rejimi yakından tanıma fırsatını bulamamıştır. Fakat Hâdi hakkında yapılan araştırmaların büyük çoğunluğu ve şiirlerinin kapsamlı ilk neşirleri Sovyet dönemine denk gelmektedir. Hâdi'nin, kendi menfaatlerini, yer yer en basit insanî ihtiyaçlarını bile göz ardı edercesine halk, millet ve bütünüyle

* Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Öğretim Üyesi, Dr.

insanlık adına mücadele ettiği, çeşitli çalışmalarda altı çizilerek belirtilmiştir. Sovyet döneminde Hâdi üzerinde yapılan çalışmalarda, bu "artı değerlere" ısrarla vurgu yapıldığını açık bir şekilde görmek mümkündür.

Edebî faaliyetleri "Asya'nın uyanması dönemine"[1] rastlayan Hâdi'nin, Doğu halklarının içinde bulunduğu acıklı durumu yazılarında sıkça konu edinmesi ve kendi gücüne fazla güvenen Batı'nın, Doğu toplumlarını ezmeye kalkmasından bahsetmesi de Sovyet rejimince memnuniyetle karşılanmıştır. Sovyet döneminde Mehemmed Hâdi, "düşünce ve vicdan özgürlüğünün büyük savunucusu"[2] olarak kabul görmüş, hatta yer yer "20. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının en önemli siması"[3] olarak değerlendirilmiştir.

1. Hayatı ve Edebî Faaliyete Başlaması

Mehemmed Hâdi (gerçek ismi Ağa Mehemmed) 1879 yılında, Azerbaycan'ın tarihî kenti Şamahı'da tüccar bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir.[4] Hâdi, ilk eğitimini Molla Samed isimli bir zattan almış, daha sonra ise Molla Ali Abbas'ın okuluna devam etmiştir.[5] Hâdi, on yaşındayken babasını kaybetmiştir. Babasının ölümünün ardından annesi çocuklarını bırakarak Şamahı civarından zengin birisiyle evlenmiştir. Çocuklar, babaanneleri Tayyibe Hanım'ın himayesine geçmişlerdir. Kendisi de tüccar olan amcası Hacı Abbas Kulu da Hâdi'nin Şamahı ulemasından ders almasını sağlamaya çalışmıştır. O yıllarda amcanın aileye yakınlaşması sonucu, Hâdi ile amcasının kızı Emine arasında bir samimiyet oluşmuş, zamanla bu samimiyet ateşli bir aşka dönüşmüştür. Babasının ölümünün üzerinden henüz iki sene geçmişken Hâdi, amcasını da kaybetmiştir. Birkaç sene sonra Tayyibe Hanım da vefat edince çocuklar büsbütün sahipsiz kalmış ve her biri bir akrabanın himayesine sığınmıştır. Hâdi'yi, halasının yakınlarından birisi himayesine almıştır. Dönemin ünlü aydınlarından olan bu zat, daha sonra Hacıtarhan'a giderek *Burhan-ı Terakki* gazetesini çıkaracak olan Mustafa Lutfi İsmailzade'dir.

Amcasının ölümünden sonra, kuzeni Emine'yi Hâdi'den zorla ayırarak zengin bir tüccarla evlendirirler.[6] Zaten hassas bir genç olan Hâdi, bu gelişme üzerine

1 Memmed Cafer, "Işıklı Düşünceler Şairi", *Edebiyat ve İncesanat*, 7 Aralık 1979.

2 İ. Bekdaşi, "Romantizmin Görkemli Numayendesi", *Azerbaycan Gençleri*, 6 Aralık 1979.

3 Cafer Handan Hacıyef, *XX. Asır Azerbaycan Edebiyatı Tarihi*, Bakü, 1955, s. 418.

4 Kâzımoğlu, "Mehemmed Hâdi'nin Tercüme-i Hali", *Maarif ve Medeniyet*, no: 3, Mart 1923.

5 Ünlü şair Abbas Sıhhat'in babası

6 Eziz Mirehmedov, Emine Hanım'la 1945 yılında Bakü'de görüştüğünü ve gençliğinde Hâdi'yle izdivaçlarına neyin engel olduğunu sorması üzerine şöyle bir cevap aldığını anlatmaktadır: *"...çok kısa bir ifadeyle evlenememelerine başlıca nedenin Hâdi'nin fakirliği ve kimsesizliği olduğunu belirtti."* Eziz Mirehmedov, *Mehemmed Hâdi,* Bakü, 1985, s. 17.

büsbütün sarsılmış ve hayatının sonuna kadar evlenmemiştir. Daha sonraları ise kadın meselesini fikir hayatının en önemli konularından biri haline getirmiş ve hem şiirlerinde hem de makalelerinde Doğu kadınının durumunu ele alıp kadının aile ve toplum içindeki yerini anlatmış ancak aşk konusuna ilgisi yok denecek kadar az olmuştur.

1900 yılı sonlarında Mustafa Lutfi Hacıtarhan'a taşınınca Hâdi, babasından kalan evde yalnız yaşamaya başlar. Bu dönemde, kendisiyle zaman zaman halası Zeynep Hanım ilgilenir. Mustafa Lutfi'den Arapçayı öğrenen Hâdi, eğitimini zorlukla sürdürmüş ve Şamahılı müderrislerden altı sene kadar edebiyat, İslam tarihi, fıkıh ve tefsir dersleri almıştır. Yine aynı dönemde zamanının büyük bir bölümünü Carullah isminde bir şahsın Şamahı'da açtığı kıraathanede geçirmiştir. Burada dönemin pek çok gazete ve dergisi arasında *Servet-i Fünun* dergisini de takip ettiği bilinmektedir. Araştırmacı Manaf Süleymanov, Hâdi'nin kıraathanede geçirdiği zamanı, onun arkadaşlarının birinin dilinden şöyle aktarmaktadır: *"*Ünlü öğretmenlerden Ali Mehmed Mustafayev anlatırdı ki Şamahı'da bir grup adam, bir dükkânda toplanarak Hâdi'nin sohbetlerini ilgiyle dinlerdik. O, Kuran'ı ezbere bilir, okudukça anlamını söyler, tercüme ederdi.*"*[7]

Akrabaları, Hâdi'ye tahsil peşinde koşmaktansa amcasının oğluyla ortak bir dükkân açmayı önermişlerdir. Başka çıkar yol kalmadığını gören Hâdi, bu öneriyi kabul ederek ticaretle uğraşmak zorunda kalmıştır. Ne var ki genç ortaklar zarar ederek kısa sürede ticaretten vazgeçmişlerdir.

Şamahı, 31 Ocak 1902 depreminde bütünüyle yıkıldığında Hâdi 23 yaşındadır. O da pek çok Şamahı sakini gibi, şehri terk ederek Şamahı'ya yakın bir belde olan Kürdemir'e taşınır. Geçimini sağlamak için burada da küçük bir aktar dükkânı açmış fakat yine zararlı çıkmıştır. Daha sonra aslen Şamahılı olan Ağa Efendi isimli bir zatla birlikte okul açarak dersler vermeye başlamış ve maddî durumunu az çok düzeltmeyi başarmıştır.

Hâdi yazarlığa 1905 Devrimi'nden sonra başlamıştır.[8] 29 Kasım 1905'te Hâdi, *Hayat* gazetesinde *Levh-i Mekâtib* başlıklı şiirini yayımlamıştır. Bu, onun ismini dönemin basın ve edebiyat dünyasında duyuran ilk şiirdir denilebilir. 1906 yılının nisan ayında, Mustafa Lutfi İsmailzade, Hâdi'yi Hacıtarhan'a davet eder. Mustafa Lutfi, Hacıtarhan'da bulunduğu beş küsur sene zarfında, *Şûrâ-yı İslâm* isimli bir hayır cemiyeti tesis etmeyi, *Darü'l-edeb* isimli bir okul kurmayı ve *Burhan-ı Terakki* namında bir gazete çıkarmayı başarmıştır. Daveti kabul eden Hâdi, aynı senenin mayıs ayında Hacıtarhan'a gitmiş ve bir süre *Darü'l-edeb* mektebinde

7 Manaf Süleymanov, *İşittiklerim, Okuduklarım, Gördüklerim,* Bakü, 1989, s. 184.

8 Kâzımoğlu, "Mehemmed Hâdi'nin Edebî Faaliyeti", *Maarif ve Medeniyet*, no: 3-4, Nisan-Mayıs 1923.

öğretmenlik yapmıştır. Hâdi, Hacıtarhan yolculuğundan önce de Hacıtarhan'dayken de *Hayat* gazetesiyle sıkı bir iş birliği yapmayı sürdürmüştür. 3 Eylül 1906 tarihinde *Hayat* gazetesi kapanmış, 1 Kasım 1906 tarihinde ise *Füyûzat* dergisi neşre başlamıştır. Henüz Hacıtarhan'da bulunan Hâdi'nin, derginin ilk sayısında dört şiirinin çıktığı görülmektedir. Zaten kısa bir süre sonra, *Füyûzat*'ın genel yayın yönetmenliğini yapan Ali Bey Hüseyinzade tarafından Bakü'ye davet edilecek ve dergide daha yoğun bir şekilde çalışmaya başlayacaktır. *Füyûzat* mecmuasının neşre başlaması dolayısıyla Hâdi, Ali Bey tarafından 1907 yılında Bakü'ye davet edilmiş, mecmuanın heyet-i tahririyesinde çalışmaya başlamış ve edebî faaliyetlerini günden güne yükseltmiştir.[9]

1907 yılı başlarında Hâdi'nin artık muktedir bir şair ve keskin kalemli bir yazar olarak ünlendiği bilinmektedir. Mesela Mehemmed Emin Resulzade, *Tekâmül* gazetesinin 11 Ocak 1907 yılına ait sayısında, ukala tavırlarını ve yazılarını beğenmediği bazı genç gazetecileri eleştirirken; onların, basın dünyasına kendilerinden önce gelmiş bulunan yazarları örnek almalarını istemekte ve "hürriyetten önce mevcut olan millet-perest muharrirlerin" isimlerini sıralarken Hâdi'yi de anmaktadır.[10] Bir süre sonra *Füyûzat* dergisi de kapanır. Hâdi'nin büyük bir şevk ve iştiyakla bağlanmış olduğu derginin kapanması, kendi tabiriyle, "düşman-ı envâr*"* bir muhitte yaşamak ve "*ilm-i dîn ü dehre iltifatı olmayanların"* kuşatması altında bulunmak, şairi son derecede sıkmaktadır. Öyle ki Hâdi, derginin kapanmasıyla İslam dünyasının kurtuluşuna olan inancını da kaybetmiştir:

Eyyuhe'l-İslâm, ümmîd-i necâtın yok senin,
Kat'-i ümmîd eyledik biz doğrusu İslâm'dan[11]

1907 yılının Aralık ayı ortalarından itibaren, Hâdi'nin imzasına *Taze Hayat* gazetesinde rastlanmaktadır. Hâdi, bu gazetenin de en önemli yazarlarından biri konumundadır. Gazeteyle yaptığı iş birliğini, gazetenin kapandığı tarihe (7 Ekim 1908) kadar sürdürür. 1 Ocak 1908 tarihinden itibaren *İttifak* gazetesi neşre başlar ve Hâdi, ilk sayıdan itibaren gazetenin yazarları arasındaki yerini alır. Hâdi'nin *İttifak*'ta yayımlanan eserlerinin çoğunluğu şiirdir fakat bazen Türkiye'de ve Balkanlarda gelişen olaylara temas eden makalelerine de rastlanmaktadır. *İttifak* gazetesinin arkasından Hâdi, Ahmet Ağaoğlu'nun çıkardığı *Terakki* gazetesine geçer. 1909 yılına gelindiğinde Hâdi artık Kafkasya'nın tamamında ünlenmiş olan ve çok okunan şairlerden biridir. Aynı günlerde *Terakki* gazetesi Hâdi'yi, *"Bu cenabın eş'âr-ı ber-güzîdelerini [seçkin şiirlerini] Kafkas dairesinde okumayan*

9 Kâzımoğlu, "Mehemmed Hâdi'nin Tercüme-i Hâli", *Maarif ve Medeniyet*, no: 3, Mart 1923.

10 Mehemmed Emin Resulzade, *Eserleri*, c. I, (1903-1909), Bakü, 1992, s. 95.

11 "Elveda yahut Acı Bir İkrar", *Füyûzat*, no: 32, 1 Kasım 1907.

yoktur. Hürriyet andelibi [bülbülü] Hâdi Efendi'nin en çok değindiği, millet, milliyet, hürriyet, ilim ve irfandır"[12] şeklinde tanıtır. 12 Ekim 1909 tarihinde *Seda* adlı yeni bir gazete neşre başlar. Bu gazetenin de hemen ilk sayısında Hâdi imzasına rastlanır.

1910 yılının başlarında Hâdi İstanbul'a gelir. Şairin önce trenle Batum'a gittiği, oradan ise Karadeniz üzerinden İstanbul'a geldiği anlaşılmaktadır.[13]

İstanbul'da önce *Tanin* gazetesinde Doğu dilleri mütercimi olarak çalışmaya başlamış, ardından ise hem aynı gazetede hem de *Sabah*, *Rebâb*, *Şehbâl*, *Mehtab* gibi gazete ve dergilerde yazılar yazmıştır. Hâdi'nin Türkiye'ye büyük ümitlerle geldiği şüphesizdir. Fakat şair, bu ümitlerinin tamamını yine Türkiye'de kaybetmiş ve kısa bir süre sonra İstanbul'dan Selanik'e sürgün edilmiştir. Hâdi, Selanik'e sürülmesinin nedenlerini Abdulla Şaik'e kısaca şöyle anlatmıştır:

> "Kadın özgürlüğüne dair yazdıklarım hoşlarına gitmedi. Halkın özgürlüğüne dair yazdım, yine darıldılar. İttihatçılar her yazardan ancak methiye bekliyorlardı. Ben methiye için değil, âlemi altüst ederek inkılâp yaratmak için doğdum."[14]

Hâdi'nin Türkiye matbuatında çıkan makale ve şiirleri gözden geçirilince bu yazıların birtakım çevreleri rahatsız etmesinin nedenleri daha iyi anlaşılmaktadır. Hâdi, *Mehtab* mecmuasında çıkan son iki yazısındaki fikirlerin şeriata mugayir addedilerek Bâb-ı Meşihat'ın verdiği fetva üzerine sürülmüştür. Hâdi, sürgün sonrası döndüğü Bakü'de yazdığı şiirlerinden birinde "yazarak doğruyu kovulduk biz*"*[15] demektedir. 1914 yılında, büyük zorluklarla Bakü'ye dönen Hâdi, büsbütün perişan bir haldedir. Öyle ki sokakta karşılaştıkları zaman, yakın arkadaşı Abdulla Şaik bile şairi tanımakta güçlük çekmiştir: "Ayakkabısı yırtık olduğundan ayakları dışarıda kalmıştı. Üstü başı ve yakası görünen iç çamaşırları kapkara ve yırtıktı. Ne facialar geçirdiği gözlerindeki sönük şualardan belli oluyordu…"[16] Bakü'ye döndükten kısa bir süre sonra Hâdi, *İkbâl* gazetesinde aktif olarak çalışmaya başlar ve Ömer Hayyam'dan tercüme ettiği yirmi kadar rubaiyi bu gazetede yayımlatır.

Birinci Dünya Savaşı başlayınca Azerbaycan'ın petrol zenginleri, Müslümanlardan müteşekkil gönüllü bir tabur teşkiline öncülük ederler. Amaç, her halükârda savaşı kazanacağına inandıkları Rusya'nın yanında oldukları izlenimini yaratmak ve savaş sonrasının muhtemel baskılarından biraz olsun muaf

---

12 *Terakki*, no: 28, 5 Şubat 1909. (1908'de çıkan *Firdevs-i İlhâmât* kitabının imzasız tanıtım yazısı)

13 N. Keremof, R. Kerimof, "Mehemmed Hâdi'nin Seyahatleri", *İlim ve Hayat*, no: 12, 1979, s. 25-26.

14 Abdulla Şaik, "Mehemmed Hâdi'nin Faciası", *Eserleri*, IV. cilt, Bakü, 1977, s.235.

15 "Mülhime-i Eş'âr", *Aşk-ı Muhteşem yahut Eflâtun Sevgisi,* Bakü, 1914, s. 23

16 Abdulla Şaik, "Mehemmed Hâdi'nin Faciası", *Eserleri* IV. cilt, Bakü, 1977, s. 238.

tutulma imtiyazı kazanmaktır. Hâdi'nin, Azerbaycan'da oluşturulan bu gönüllü tabura, imam sıfatıyla katıldığı söylenmektedir.[17] Oysa Hâdi'nin savaş meydanında yazıp Bakü'ye gönderdiği mektuptan onun "heyet-i şifaiyede" bulunduğu anlaşılmaktadır. *İkdam* gazetesi, mektubu, "Hal-i hazırda meydan-ı muharebede Müslüman sıhhiye destesinde olan edib-i şehir Mehemmed Hâdi Abdüsselimzade Efendi tarafından müdürümüz namına gönderilen mektuptur" şeklinde takdim etmiştir. Aynı mektuptan Hâdi'nin hatıralarını kaleme almakta olduğu ve memleketine dönünce bir gazete çıkarmayı düşündüğü de görülmektedir.[18]

Hâdi, savaşın bitimine kadar, yani yaklaşık üç yıl boyunca Karpatlarda ve Polonya'da bulunmuş, Avrupa'nın pek çok şehrini görme fırsatı elde etmiştir. Savaş meydanlarındaki izlenimlerini şiirlerine ve makalelerine aktarmış, bu yazıları Bakü'deki matbuata göndererek neşrine muvaffak olmuştur. Savaşın sonunda Çarlık Rusya yıkılmış, Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmiştir fakat Bakü henüz işgal altındandır. Nuri Paşa komutasındaki Türk Ordusu, 1918'in ilkbaharında Bakü'yü kurtarmak için yola çıkmıştır. Bazı kaynaklar, Hâdi'nin Bakü'ye Nuri Paşa komutasındaki Türk Ordusuyla birlikte döndüğünü anlatmaktadır.[19] Nitekim 15 Eylül 1918 tarihinde Bakü'yü işgalden kurtaran Kafkas İslâm Ordusu'na şiirler ithaf ederek onlara en çok yakınlık gösteren Azerbaycanlı şair, Hâdi olmuştur.

Hâdi'nin, 13 Haziran 1918 tarihinde kaleme aldığı ve Ali Bey Hüseyinzade'nin arşivinde muhafaza edilmiş olarak ilk kez Yavuz Akpınar tarafından yayımlanan "Kahraman Türk Askerlerine" isimli şiirinde, dönemin olayları içinde bulunmaktan duyduğu coşku açıkça sezilmektedir:

Türk oğluyuz, Osmanlıyız
Namusluyuz, vicdanlıyız
Tarihimiz meydandadır
Dünya bilir ki şanlıyız
...
Dört yılda verdik çok nefer
Kafkasya'ya kıldık sefer
Kıymetli kurbanlar verip
Kesb eyledik parlak zafer[20]

17 Eziz Mirehmedov, *Mehemmed Hâdi,* Bakü, 1962, s. 176.

18 "*İkdam* Gazetesine Mektup", *İkdam*, no: 69, 17 Mart 1915.

19 Manaf Süleymanov, *Neft Milyoncusu,* Bakü, 1996, s. 111.

20 Yavuz Akpınar, "Azerbaycanlı Şair Mehemmed Hâdi'nin Bilinmeyen Bir Şiiri", *Kardeş Kalemler*, Temmuz 2007, s. 62.

Rus işgali ve komünist iktidarı aleyhinde 25-31 Mayıs 1920 tarihleri arasında cereyan etmiş olan Gence ayaklanmasından birkaç gün sonra Hâdi'nin hastanede yattığı ve ağır bir durumda bulunduğu, dolayısıyla aynı günlerde vefat etmiş olabileceği, çağdaşlarının anılarına dayanılarak anlatılmaktadır.[21] Hâdi'nin tam olarak ne zaman ve nasıl öldüğü konusu değilse bile, nerede öldüğü ve mezarının yeri meselesi, 1966 yılında nihayet çözüme kavuşmuştur: "Gence'nin tarihî Sebzkâr mezarlığının doksan küsur yaşındaki bekçisinin ve yerli aydınların girişimiyle Hâdi'nin mezarı belirlenmiştir. Daha sonra cenaze şehir merkezine nakledilerek oraya defnedilmiştir."[22]

Dönemin Azerbaycan Komünist Partisi Gence Şehir Komitesi Başkanı Tevfik Bağırof, özel bir Hâdi Komisyonu kurarak, mezarın bulunmasını ve şehir merkezine naklini temin etmiştir.[23]

Henüz hayattayken *Firdevs-i İlhâmât (1908), Şükûfe-i Hikmet (1914), Aşk-ı Muhteşem yahut Eflâtun Sevgisi(1914) ve İnsanların Tarihî Faciaları yahut Elvâh-ı İntibah (1918-1919)* isimli dört kitap neşretmiş olan Mehemmed Hâdi'nin eserlerinin büyük bir kısmı, dönemin gazete ve dergilerinin sayfalarında kalmıştır. Hâdi Bakü'de neşredilen *Hayat*, *Taze Hayat*, *İttifak*, *Terakki*, *Sedâ*, *Sedâ-yı Hak*, *İkbâl*, *Basiret*, *İkdam*, *Doğru Söz*, *Tekâmül*, *İrşad*, *Sovgat*, *Yeni İrşad*, *Yoldaş* ve *Azerbaycan* gazetelerinde; *Füyûzat*, *Debistan*, *Işık* ve *Evrak-ı Nefise* dergilerinde makale ve şiirler yayımlatmıştır. Bir dönem İstanbul'da çalıştığı bilinen Hâdi'nin, Türkiye'nin *Sabah*, *Tanin* ve *Senin* gazetelerinde ve *Mehtab*, *Şehbâl* ve *Rübâb* dergilerinde de imzası bulunmaktadır. Bunlardan başka özel yaprak halinde bastırdığı birkaç çalışması daha bilinmektedir.

Hâdi, telif eserler yazmanın dışında Hâfız, Sadî, Nizamî, Hakanî, Ömer Hayyam, Senaî, Mevlânâ gibi pek çok şairden tercümeler de yapmıştır. Öte yandan, Osmanlı Türkçesine tercüme edilmiş bir Fransız romanını nazım-nesir karışık olarak özetlediği de bilinmektedir.

2.Hâdi'nin Düşünce Dünyası

2.1.Türk Dünyası ve Türklerle İlgili Düşünceleri

Hâdi'nin, Şamahı'da bulunduğu dönemde Osmanlı matbuatını da yakından takip ettiği bilinmektedir. Osmanlı matbuatı konusunda 1908 yılında kaleme aldığı uzunca bir makalesinde Hâdi, matbuatın "az vakitte gösterdiği hâl-i

21 Mir Celal, Feridun Hüseynov, *XX. Asır Azerbaycan Edebiyatı,* Bakü, 1982, s. 333.

22 Eziz Mirehmedov, *Mehemmed Hâdi,* Bakü, 1985, s. 222-223.

23 Zakir Murad, "Tevfik - Hedefe Varmak", *525-ci Gazete*, no: 2209, 7 Haziran 2006.

muvaffakiyetten övgüyle bahsetmiş ve bu durumun, Osmanlı matbuatının istikbalinin ne kadar parlak ne derece âlî olduğunu irâe eden bir âyîne-i istikbalnümâ" olduğunu belirtmiştir. Hâdi'ye göre, "Osmanlı matbuatı yalnız Türkiye'yi değil hatta cihan-ı irfandan habersiz kalmış İran, Hint, Kafkas, mâverâ-yı bahr-i Hazar, Çin, Sibirya ve gayri gibi kıtaât-ı İslâmiye'yi bile tenvir ü tenevvüre vasıta olabilecektir."[24] 1910 yılında Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na ithaf ettiği şiir, Hâdi'nin hep "şanlı Osmanlılar" diye andığı kavim hakkındaki samimi duygularının ifadesidir.[25] Hâdi, Osmanlı'yı "*bütün âlem-i İslâm'ın yegâne ümmidgâhı*" olarak görmekte[26] ve "Türk'ün hilalinin" bütün Doğu'yu aydınlatacağına kuvvetle inanmaktadır:

İşte bak! Türk'ün hilâli nûr-bahş-ı Şark'tır
Şark'ı tenvîr eyleriz elbet meh-i tâbân ile[27]

Osmanlı Devleti'nin, Balkan Harbi sırasındaki durumu, Hâdi'yi de fevkalade üzmektedir:

> "Vaktiyle gayret-i kahramanânesiyle Avrupa'yı titreten, Viyana'yı taht-ı muhasaraya alan, bugün bir siyaset-i ebkem takip eden Fransızlara âguş-ı himayesini açan bu mert ve necâbet-fıtrat Türkler birtakım avâmil ve müessirâtın sâikasıyla evvelki mevkilerinde değildirler."[28]

Hâdi, Türk dünyasının durumunu hep dikkat merkezinde bulundurmuş ve yazılarında sıkça konu etmiştir. Özellikle Orta Asya'da ve Rusya'da yaşayan Türklerin çeşitli sorunlarını dile getirdiği ve toplumun, bu sorunlara karşı hassasiyetini temin etmeye çalıştığı görülür. Hâdi'nin Türkistan'ı ilk ve ciddi bir biçimde ele aldığı bir şiirde, Türkistan'ın içler acısı durumu gözler önüne serilmekte ve burası, ıssız bir mezarlığa benzetilmektedir:

Mesken-i İslâm olan bu mülk Türkistân'dır,
Ülkedir zanneyleme ıssız mezâristândır.[29]

Hâdi, Türkistan'ın durumunu özellikle Türkiye'de bulunduğu sırada kaleme aldığı yazılarında sıkça işlemiştir. *Tanin* gazetesinde "Şark Postası" üst başlığı ile yayınlanan makaleleri bu açıdan dikkat çekicidir.

---

24 "Osmanlı Matbuatında Parlaklık", *Taze Hayat*, no: 208, 209; 10, 11 Eylül 1908.

25 "Hissiyat-ı Samimiye: Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na", *Seda*, no: 3, 4 Ocak 1910.

26 "İd-i Adhâ Münasebetiyle", *Mehtab*, no: 14, 13 Teşrin-i evvel 1327.

27 "Zafer-i Nihaîye Doğru", *Azerbaycan*, no: 7, 2 Teşrin-i evvel 1918.

28 "Vakayi'-i Hazıra", *Mehtab*, no: 11, 18 Eylül 1327.

29 "Türkistan yahut Mezar-ı Zî-hayat", *Terakki*, no: 169, 29 Temmuz 1909.

Türkistan'a Bir Nazar isimli makalesinde bir vakitler İslamiyet'in kültür merkezlerinden olan Buhara'nın o günkü durumu söz konusu edilmektedir. Hâdi, Türkistan'ın içinde bulunduğu kötü durumun başlıca iki nedeni olduğunu belirtmiştir. Bu iki nedenden biri "zevk ve sefahate düşkün hükümdarlar*"*, diğeri ise "kisve-i ulûma bürünmüş birtakım cahiller*"*dir. Birinciler, ahalinin maddi servetlerini yağmaladıkları gibi, ikinciler de her insana doğuştan bahşedilmiş olan vicdan ve düşünce özgürlüğü gibi manevi meziyetleri gasp etmişlerdir. Neticede:

> "[…] Bu iki istibdat mengenesinin arasında yaşayan ahalinin hem servet-i maddiyesi hükümdarlarının zevk ü sefasına kurban olmuş hem de kazanılması müşkül, belki de muhal derecesinde bulunan sermâye-i manevîsi mahvolup gitmiştir."[30]

Rusya'nın Japonya'yla yaptığı harp sonrasında Kırım, Kazan ve Kafkasya Müslümanlarında "âsâr-ı intibâh ü teyakkuz*"* görüldüğüne dikkat çeken Hâdi, bu uyanış sedalarının Türkistan'a "aks-endâz-ı tesir*"* olmadığını da üzülerek vurgulamıştır.

Hâdi, yazılarında Türk dünyasının durumunu ele alırken Türklerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde matbuatın durumuna değinmiştir. Milletin gaflet uykusundan uyanması ve aydınlanmasında matbuatın fevkalade rolü olduğunu ısrarla belirten yazar, henüz 1910 yılında kaleme aldığı *Gazetelerimiz, Muharrirlerimiz* isimli makalesinde,[31] hem Kafkasya'da hem de Tataristan'da yayınlanan Müslüman (Türk) gazetelerini incelemekte, gelişmiş ülkelerde yayınlanan gazete ve dergilerden örnek alınması gerektiğini vurgulamaktadır.[32]

2.2. İslâm Âlemi

Hâdi'nin İslam âlemiyle ilgili görüşlerinden bahsederken öncelikle onun İslam dünyası içinde birlik ve beraberliğe çağıran *Gülbang-i İttihad* isimli şiirini hatırlamak yerinde olacaktır. Yazarlığa başladığı zamanlarda kaleme aldığı bu şiirde Hâdi, Müslümanları "yek can, yek dil, yek beden" olmaya davet etmiştir. Bir "dîn-i vahdet-perveri*"* bin parçaya bölmeye çalışanları eleştiren Hâdi, kendi görüşünü şöyle dile getirmiştir:

Gülşen-i İslâm'a saçmaklık gerek tuhm-ı vifâk
Ta ki bitsin gönlümüzde sümbülât-ı ittifâk.

30 "Türkistan'a Bir Nazar", *Tanin*, no: 926, 1 Nisan 1911/19 Mart 1327.

31 *Seda*, no: 14, 16; 18, 20 Ocak 1910.

32 "Gazetelerimiz, Muharrirlerimiz", *Seda*, no: 14, 16; 18, 20 Ocak 1910.

Hâdi, yazılarında İslam âleminin problemlerini sıkça konu edinmiş ve bu problemlerin kaynağını ve çözüm yollarını araştırmıştır. 1908 yılında *Taze Hayat* gazetesinde neşrettirdiği *Marazımız Nedir* başlıklı makale, bu konudaki yazılarının en önemlilerindendir. Hâdi'ye göre, İslam kavimlerini tehdit eden en büyük "maraz*"* cehalettir. Cehalet, diğer hastalıkların da anasıdır:

> "Bizim fikr-i âcizânemizce endâm-ı İslâm'a ârız olmuş hastalıklar saymakla kurtaran [biten] değildir; ancak bunların membaı, menşei, emrâz-ı maneviyenin en şiddetlisi, en vahîmi olan cehâlet marazıdır ki başkaları da bundan vücuda gelmiştir."[33]

Türkiye'de bulunduğu sırada kaleme aldığı bir makalede ise Hâdi, İslam dünyasını, "ummân-ı hayat ü siyasiyatta hatt-ı istikametini kaybetmiş bir sefine"ye benzetmiştir. Önce Fas ve İran'ın içinde bulundukları üzücü durumdan bahseden yazar, daha sonra Osmanlı coğrafyasına göz atmakta ve Trablusgarp olaylarını anımsatarak endişelerini şöyle dile getirmektedir:

> "Hâkimiyet-i milliyesini mevcudiyetinden daha ziyade seven her bir Osmanlı'yı dâğdâr-ı hüzn eden Trablusgarp mesele-i hâzırası Avrupa'nın mesâil-i şarkiye hakkında perverde ettiği niyet-i malûmesinin canlı bir şahidi değil midir? Yarın da bir Girit, bir Mısır, bir Makedonya meselelerinin meydana çıkmayacağına dûr-endîşân-ı milleti kim tatmin edebilir?"[34]

Fakat Hâdi, İslam ülkelerindeki kötü gidişin sorumlusu olarak Avrupa'yı göstermenin yanlış olduğu kanaatindedir:

> "Hükûmât-ı İslâmiye'nin sebeb-i mahkûmiyet ü perîşânîsini Avrupa'ya atfetmek pek de doğru değildir. Kişver-i maneviyatımızı yakan, yıkan, enzâr-ı efkârımıza perde çeken, sâha-ı hayatı görmekten bizi bütün bütüne mahrum bırakan taassub-ı câhilâne ve evhâm-perverliğimizi de göz önüne getirmelidir."[35]

Terakki gazetesinde sekiz sayı devam etmiş olan *Asr-ı Teceddüt ve İki Kuvve* isimli uzunca makalesinde Hâdi, İran'ın durumunu da ele almakta ve İran hükümetini suçlamaktadır. Yine aynı gazetede çıkmış *İranlı Kardeşlerime* isimli uzunca şiir ise İran'da cereyan eden devrime dayalı değişimlerle ilgili olarak kaleme alınmıştır. Hâdi, önce, Doğu'nun "mehd-i kemâli" ve "sahn-ı edebiyyât*"* olarak nitelendirdiği, ufukları "talat-geh-i irfân" olan ve Sadi, Hafız, Firdevsi gibi dehalar yetiştirmiş İran'ın bir süreden beridir bir "lâne-i vîrâna*"* dönüştüğünü yazar. Yine aynı dönemde kaleme alınan bir makalede İran hükümdarı Muhammed

33 "Gülbang-ı İttihad", *Hayat,* no: 154, 14 Temmuz 1906.

34 "Âlem-i İslam", *Mehtab*, no: 12, 27 Eylül 1327.

35 "Âlem-i İslam", *Mehtab*, no: 12, 27 Eylül 1327.

Ali Şah'ın tahttan indirilmesi ve Kanun-ı Esasî'nin ilan edilmesi konusuna değinilmiştir. Hâdi makalesini şu temennilerle bitirir:

> "Ey ebnâ-yı İran, hürriyet ve adalet yolunda fedâ-yı can edenlerinize rahmet, ber-hayat kalanlarınız için hürriyete muvaffak olmağınızı bütün ruh ü hissiyatımla temennâ ederim. İlahî, meşrutiyet askerine hizmet edenleri nâil-i âmâl eyle!"[36]

Hâdi'nin İslam âlemi hakkındaki görüşlerinden bahsederken, Hindistanlı Müslümanların da onun ilgi alanı içinde bulunduklarını vurgulamak icap eder. *Hayat* gazetesindeki bir yazısında, Hindistanlı Müslümanların eğitim ve terakki yolunda elde ettikleri başarılardan dolayı ne derecede sevinçli olduğu görülmektedir:

> "Kâh kâh muhterem Hayat ve cerâid-i İslâmiye'nin sütunlarını ziynetlendiren, zîverlendiren Hintli dindaşlarımızın mekâtib ve maarif ve terakkiyâta ettikleri hıdemât-ı cihân-pesendâne ve İslâmiyet yolunda gösterdikleri gayret-i millet-perverâne ve bu gibi âsâr-ı terakki haberlerini gördükçe, okudukça insanın kalbi ne kadar memnun, ne kadar ferah-nâk oluyor, vasfı kabil değildir."[37]

Hâdi, Hindistanlı Müslümanların bu "hamiyet-perverlik"lerinin Rusya Müslümanları için de bir *"*numune-i ibret*"* olması gerektiğini söyler.

2.3. Vatan ve Millet

Hâdi, vatan konulu bir makalesinde Namık Kemal'in bir sözünü örnek olarak almıştır:

> "Edîb-i şehîr Nâmık Kemâl Hazretleri vatana dair şöyle güzel bir söz söylemiştir: Akıl, murabba başkadır, müselles başka kaziyesinin hakikatine ne kuvvette hükmediyorsa vicdan da, vatan başkadır, hâric-i vatan başka sözünün sıhhatine o kuvvette itimat eder."[38]

Hâdi, insanın, vatanını tanıması ve vatanın hudutlarıyla o hududun dışında kalan topraklar arasında bir ayrım yapması gerektiğine kanidir. Bir şiirinde vatanı yine "zemin-i müstesna"[39] olarak tanımlaması da bu hususu kanıtlamaktadır.

---

36 "İran'da Kanun-ı Esasî - Şark'ta İdare-i Meşruta", *Terakki*, no: 188, 191; 21, 25 Ağustos 1909.

37 "Terakki-i Millet Neye Vâbestedir", *Hayat*, no: 14, 17 Ocak 1906.

38 "Evlâd-ı Vatan Bais-i Ümran-ı Vatandır", *Hayat*, no: 152, 12 Temmuz 1906.

39 "Gurbet İllerde Yâd-ı Vatan", *Azerbaycan*, no: 45, 47, 55; 20, 22 Teşrin-i sani, 3 Kanun-ı evvel 1918.

Hâdi için vatan, "*dünyada en mukaddes ve en sevgili şeylerden biri değil, en birincisi"* dir.[40] Şair, "vatan" ile "anne" arasında sıkça bağlantı kurmuş ve bu iki mefhumu hep birlikte anmıştır. Kafkasya'dan bahseden bir şiirinde:

Kafkas, ey sevgili, güzel mâder[41]

diyen Hâdi, başka bir şiirinde de vatanı yine "şefkatli bir anneye" benzetmiştir:

Kıymetli vatan mâder-i zî-şefkatimizdir[42]

Vatan toprağı, yaşarken insanı kendi nimetleriyle beslediği, geçimini temin ettiği gibi, ölünce de "*âguş-ı ebediyetini açarak bizleri sîne-i müşfikânesine bastırmaktadır."*[43] Bu nedenledir ki Hâdi, vatanı, "ulvî bir secde-gâh*"*[44] olarak nitelendirir.

Hâdi, herkesin vatanını sevmesi, hatta vatan sevgisini "millî bir ibadet" olarak görmesi gerektiğine kanidir:

"Hubbü'l-vatan"ı yazmalıdır kalbine millet
"Hubbü'l-vatan"ı sanmalı bir millî ibâdet[45]

Çeşitli makalelerinde sıkça "Vatana muhabbet imandandır" hadis-i şerifine atıfta bulunan Hâdi, vatan sevgisinin ne anlama geldiğini de açıklamaya çalışmıştır. Ona göre, insanın vatanını sevmesi için, öncelikle onu tanıması, vatanının ve milletinin tarihini bilmesi icap eder:

> "Hâlbuki insan vatanına hâlisâne ve sâdıkane muhabbet etmek, hizmet göstermek bi'z-zarûre ulûm ve fünûna, hassaten ilm-i tarihi bilmeye muhtaçtır. Milletini kemalince tanımayan adam millet-perver olamayacağı ne kadar aydın bir hakikat ise, vatanını kemâ-hiye-hakkıhâ bilmeyenler de vatan-pereset olmayacakları bir o kadar açık bir keyfiyettir."[46]

Hâdi, vatan sathında her şeyden ziyade iki unsurdan -cehalet ve istibdattan- yakınmaktadır. Vatan ehlinin "cefâ vü cevrden nâlân ve mücessem bir enîn-i nâle vü efgan"[47] olmasının nedeni de cehaletle istibdattan başka bir şey değildir.

---

40 "Evlâd-ı Vatan Bais-i Ümran-ı Vatandır", *Hayat*, no: 152, 12 Temmuz 1906.

41 "Gurbet İllerde Yâd-ı Vatan", *Azerbaycan*, no: 45, 47, 55; 20, 22 Teşrin-i sani, 3 Kanun-ı evvel 1918.

42 "Askerlerimize - Gönüllülerimize", *Azerbaycan*, no: 163, 164; 22, 23 Nisan 1919.

43 "Evlâd-ı Vatan Bais-i Ümran-ı Vatandır", *Hayat*, no: 152, 12 Temmuz 1906.

44 "Gurbet İllerde Yâd-ı Vatan", *Azerbaycan*, no: 45, 47, 55; 20, 22 Teşrin-i sani, 3 Kanun-ı evvel 1918.

45 "Askerlerimize - Gönüllülerimize", *Azerbaycan*, no: 163, 164; 22, 23 Nisan 1919.

46 "Malûmat-ı Tarihiye", *Füyûzat*, no: 11, 3 Mart 1907.

47 "Terane-i Vatanperestâne", *Taze Hayat*, no: 107, 13 Mayıs 1908.

Hâdi, sadece vatanını çok seven ve onun içinde bulunduğu kötü duruma üzülerek acıklı şiirler yazan bir şair değil, ülkesi ve milleti lehinde bazı çözümler üreten, say ve gayret gösteren bir aydındır. Hayatının son yıllarındaki faaliyetleri incelenirken dönemin çok önemli olaylarında elinden geldiği kadar rol almaya çalıştığı görülebilmektedir.

Hâdi'nin makale ve şiirleri dikkatle okununca onun milletine ne büyük bir sevgiyle bağlı bulunduğu çok iyi anlaşılmaktadır. Henüz 1908 yılına ait bir şiirinde:

İmzasını koymuş milel evrâk-ı hayâta
Yok milletimin hattı bu imzâlar içinde[48]

diyen Hâdi'nin, hayatının sonuna kadar en sık dile getirdiği emeli, *"imzalar içinde kendi milletinin de hattını görebilmek"* olmuştur. Bu emelinin gerçekleşebilmesi için, milletin "gaflet uykusu"ndan uyanması gerektiğini bilen Hâdi, bu doğrultudaki çalışmalarını ısrarla sürdürmüş, hem makaleleri hem de şiirleri ile milleti uyandırmaya gayret etmiştir.

Terane-i Millî şiirinde hem kendi gayretlerini hem de diğer aydınların çalışmalarını göz önünde bulundurarak kaleme aldığı şu mısralarda, milletin geleceği adına duyduğu endişe apaçık sezilmektedir:

Usandı hâmeler tahrîrden, millet usanmaz mı?
Açıldı subh-ı sâdık, hâbdan millet uyanmaz mı?[49]

Milletinde "intibah feyzinin emarelerini" görme isteği, Hâdi'yi hayatının sonuna kadar terk etmemiştir. Yıllar geçtikçe, yukarıdaki mısralarda dile getirdiği duyguların hemen aynısını bıkıp usanmadan yinelemesi dikkat çekicidir:

Bir gaye-i emel bana cânân-ı candır:
Yükselsin işte pâye-yi bâlâya milletim![50]

Hâdi, milletin "gaflet uykusu"ndan uyanması için neye ihtiyacı olduğunu da göstermektedir. Ona göre, bir milletin her şeyden önce, "sahib-i idrak" olması icap eder:

Millet ışık olsun, beni yutsun şu siyeh hâk,
Ancak dilerim kavmim ola sâhib-i idrâk![51]

---

48 "Zemzemat-ı Tahassürat yahut Karışık Hayaller", *İttifak*, no: 1, 1 Kasım 1908.

49 "Terane-i Millî", *Füyûzat*, no: 7, 12 Ocak 1907.

50 "Dün Akşamın İlham-ı Yetimânesi", *İkbal*, no: 615, 1 Nisan 1914.

51 "Ümit Sahne-i Temâşâ-yı Hayatın Ruhudur", *İkbal*, no: 747, 25 Eylül 1914.

Diğer taraftan, milletler, mefkûre sahibi olmalı ve bu mefkûrelerini gerçekleştirmek uğrunda gayret sarf etmeliler. Mefkûresiz milletleri "gözsüzlere" benzeten Hâdi, "dileksiz bir milletin" parlak bir geleceğe kavuşamayacağına inanmaktadır. Fakat bu mefkûre ve isteklerin gerçekleşmesi, sebatlı bir şekilde çalışmaya bağlıdır:

Sâbit-kadem olmaz bu cidâl-gâhta Hâdi
Bir kavm ki yoktur reh-i azminde sebâtı.[52]

Hâdi, hem milletin terakkisi için fertlerin terakkisinin şart olduğuna hem de birlik ve beraberlik içinde bulunmayan milletlerin akıbetlerinin pek parlak olamayacağına inanmaktadır.

Hâdi milletin birlik ve beraberlikten asla ödün vermemesi gerektiğini vurgular. Henüz yazarlık faaliyetinin başlarında kaleme aldığı *Tebrik-i Îd-i Adhâ* isimli şiirinde Hâdi, İslamiyet'in millet ve ümmet içinde birlik duygularını ne kadar önemsediğine dikkat çekmeye çalışmaktadır:

Bugün beyt-i muazzam nokta-ı icma-ı ümmettir
Meâl-i haccdan maksat nedir: Şûrâ-yı millettir.[53]

2.4. İstiklal ve Hürriyet Üzerine Düşünceleri

Bir şiirinde:

Tükendi ömr-i kıymet-dârımız bîdâd altında
Karardı nûr-ı isti'dâd istibdâd altında[54]

diyen Hâdi'nin, istibdattan sıkça yakındığı görülmektedir. "Seylâb-ı istibdat*"* vatanı "viran*"* etmiştir ve yine bu nedenledir ki vatan, *"ahrâr için bir gûşe-i zindan"* kesilmiştir.[55] Hâdi, "esaret ile pek harâb" olan vatanın, "hürriyet ile ma'mur*"* edilmesi gerektiğini söyler.[56] Hemen ilave etmeli ki, burada "esaret"ten kastettiği, yine "istibdat"tır.

---

52 "Kuvvet, Hayat, Ümit (Yaşamayı Seviyorum)", *İkbal*, no: 671, 7 Haziran 1914.

53 "Tebrik-i Îd-i Adhâ", *Füyûzat*, no: 7, 12 Ocak 1907.

54 "Şerare-i Ruh", *Taze Hayat*, no: 61, 65, 100; 17, 23 Mart, 5 Mayıs 1908.

55 "Terane-i Vatanperestâne", *Taze Hayat*, no: 107, 13 Mayıs 1908.

56 "Ben Bir Kitabım", *Taze Hayat*, no: 205, 7 Eylül 1908.

Hâdi, hürriyeti öven yazılar kaleme almayı her fırsatta sürdürmüştür. Öyle ki:

> "Özgürlük düşüncesi Mehemmed Hâdi'nin görüşlerinde mühim bir yer işgal etmiştir. 'Hürriyet' kelimesi şairin dilinin ezberidir. Ya doğrudan ya da dolaylı şekilde hürriyetten bahsetmediği hiçbir şiiri yoktur."[57]

Birçok araştırmacı Hâdi'nin Çarlık Rusya hakkında dile getirmekten kaçındığı eleştirilerin çoğunu İran, Türkiye ve diğer ülkeleri anlattığı eserlerinde daha rahat bir biçimde ifade ettiğinin altını çizmektedir.[58] Hâdi, bu ülkelerde cereyan eden hâdiseleri yorumlarken aslında Rusya'nın içinde bulunduğu duruma karşı da itirazlarını bildirmiş oluyordu. Hâdi'nin eserlerinde, insan hakları konusunun hep ön planda olduğu söylenebilir. Esasında Hâdi, özellikle dönemi için, çok gelişmiş bir adalet prensibi anlayışına sahiptir. Hâdi, "dest-i kudretin insanoğluna ihsanı" olan yeryüzünde herkesin eşit muamele görmesi gerektiğine inanır.[59] Oysa çoğu insan, kendi hukukunu anlayamamaktadır ki, onları "hukuk-ı âdemiyetten sâkıt eden"[60] şey de budur. Hâdi, herkesin meşru haklarının gözetildiği adaletli kanunlar yapılmasını istemektedir:

Her kes hak-ı meşruuna sahip gerek olsun
Gayette adaletli kavânîn koyulsun[61]

Hâdi'ye göre, herkes bu kanunlara uymalı, insanoğlu, "*inkıyâd-ı adle mu'tâd"* olmalıdır.[62]

Diğer milletlerin esaretinden kurtulma anlamında bağımsızlık düşüncesinin, Hâdi'nin makale ve şiirlerinde, özellikle 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilanı ile birlikte görülmeye başladığını vurgulamak icap eder.

Şühedâ-yı Hürriyetimizin Ervahına İthaf şiirinde, Hâdi'nin, milletin "şerefli bir istiklal" bulması dolayısıyla ne kadar sevinçli olduğu gözlemlenmektedir:

Sizinle buldu bu millet şerefli istiklâl
Sizinle buldu bu millet hayât-ı pür-ikbâl.
...
O hûnunuzla açıldı bahâr-ı hürriyyet,
Sizin de yurdunuz olsun behişt-i ulviyyet.[63]

---

57 Refik Zekâ Handân, *Mehemmed Hâdi,* Bakü 1979, s. 30.

58 Aziz Mirahmetof, *Mehemmed Hâdi,* Bakü, 1985, s. 127.

59 "Cemaate İthaf", *Yoldaş*, no: 1, 2 Ağustos 1907.

60 "Facia-ı Hayatımızdan Bir Perde", *Füyûzat*, no: 16, 29 Nisan 1907.

61 "El Feryadı", *Tekâmül*, no: 1, 16 Aralık 1906.

62 "Terane-i Ahrârâne - 2", *İttifak*, no: 15; 18 Ocak 1909.

63 "Şühedâ-yı Hürriyetimizin Ervahına İthaf", *Azerbaycan*, no: 147, 31 Mart 1919.

1919 yılında *Azerbaycan* gazetesinde *Askerlerimize - Gönüllülerimize* adıyla yayımlanan iki şiirinde de Hâdi, milletine ne derecede bağlı olduğunu göstermiştir:

Milletim ister yürekten çok şerefli bir hayât
Anlasın, etsin bunu idrâk ehl-i kâinât!
...
Âmâlimize doğru şitâbân olalım, gel!
Milletle vatan râhına kurbân olalım, gel![64]

Hâdi'nin vatanına ve milletine büyük bir aşk ve sevgiyle bağlı olduğu bütün eserlerinde açıkça görülmektedir. Şair, "belirsiz bir vatan" sevgisinden bahsetmemiş, vatan uğruna çalışmanın ve gayret sarf etmenin önemini vurgulamıştır. Millet konulu makale ve şiirlerinde milletinin "gaflet uykusu"ndan uyanmasını arzu ettiğini belirten Hâdi, bu hususta yapılacakları da söylemekte, yani kendince birtakım "reçeteler" sunmaktadır.

2.5. Doğu-Batı Eksenindeki Görüşleri

Hâdi'nin, Doğu ülkelerinin içinde bulunduğu durumu nazar-ı itibara alarak Batı medeniyeti karşısında ciddî bir utanç duygusuna kapıldığını görmemek elde değildir. Daha 1906 yılında kaleme aldığı bir şiirinde:

Görmüyorsuz mu milel içre nice hâr olmuşuz
Kalmamış ikrâmımız menfûr-ı enzâr olmuşuz
Düşmüşüz gözden, nazardan dillere bâr olmuşuz[65]

dediği görülmektedir.

Kısa bir süre sonra kaleme aldığı bir şiirinde ise:

Temeddün-perverân indinde aldık "vahşî" unvânın
Utan ey zevk alan sefk-i dimâ'dan, fi'l-i vahşetten[66]

diye yakınır.

Hâdi, Doğu milletlerinin "ıslah-ı hal" etmeleri[67] gerektiğine inanır. Şair, zaman zaman, "mehd-i medeniyet" olarak gördüğü Batı'da doğmuş olmayı arzu etmekten

64 "Askerlerimize - Gönüllülerimize", *Azerbaycan*, no: 163, 164; 22, 23 Nisan 1919.
65 "Gülbang-i İttihad", *Hayat*, no: 154, 14 Temmuz 1906.
66 "Facia-ı Hayatımızdan Bir Perde", *Füyûzat*, no: 16, 29 Nisan 1907.
67 "Gülbang-i İttihad", *Hayat*, no: 154, 14 Temmuz 1906.

de kendini alamaz. "Ecânipten ders-i ibret"[68] alınması gerektiğini savunan şair, Avrupa'nın kültür düzeyine ulaşmak için, fedakârcasına çalışmak gerektiğini anımsatır:

Fedâ-kârâne ikdâm etmeli âbâdî-i mülke,
Eğer Avrupa-âsâ sizlere 'kültür' lâzımsa.[69]

Hâdi, dönemin bazı Avrupalı devlet adamlarının Müslüman Türk toplumları hakkında sarf ettikleri hakaretlere kendi yazılarında yer verirken bu sözleri söyleyenleri suçlamaktan ziyade, toplumu kendine çeki düzen vermeye çağırır:

> "Dikkat edin! Fransa'nın meşâhîr-i hükemâsından Renan, biz Müslümanların hakkında ne demiştir: Müslümanların başı dokuz kat tabakat-ı âhenînle [demir tabakalarla] demirlenmiştir. Böyle bir kafaya şu'le-i irfan nüfuz edebilmez!"[70]

Fakat kısa bir süre sonra, Doğu toplumlarını hakaretle anan bu insanların gerçek yüzünü anlayacaktır:

> "Müteveffa Gladstone'un şu mealdeki acı istihzaları nakş-gîr-i câmirimizdir ve ebediyen silemeyeceğiz: 'Kendime insan demeye ar ediyorum, utanıyorum. Çünkü Türkler de insan şekil ve suretindedirler.' Merkumun bu gibi sihâm-ı istihzası insan olduğumuza değil, şüphe yok ki Türkoğlu Türk olduğumuza atılmıştır. Ey necip kardeşlerim, ey kahraman Türkler! Daha aldanmayalım!"[71]

"Medeniyet"in, Doğu halklarını hâlâ aydınlatamamış olması, Hâdi'yi fevkalade üzmektedir:

Hâlâ medeniyyet denilen çehre-i rahşân,
Şark âlemini etmedi tâbân ü dirahşân.[72]

Hâdi, Doğu halklarının, "medenî" Batı'nın gözünde bir eğlenceye dönüşmüş olduğunu fark etmiştir:

Medeniyyet biz ile istihzâ
Ediyor, eğlenir, neden acabâ?[73]

---

68 "Kalem Ne Söylüyor", *Firdevs-i İlhâmât,* Bakü, 1908, s. 128-132.

69 "Maşrıktan Bir Seda", *İttifak*, no: 34, 11 Şubat 1909. "Lazımsa" redifi daha önce Ziya Paşa ve Namık Kemal tarafından kullanılmıştır.

70 "Gazetelerimiz, Muharrirlerimiz", *Seda*, no: 14, 16; 18, 20 Ocak 1910.

71 "Vakayi'-i Hazıra", *Mehtab*, no: 11, 18 Eylül 1327.

72 "Kaçma", *İkbal*, no: 590, 28 Şubat 1914.

73 "Ümmehât-ı Hayât yahut Cins-i Lâtîfe Bir Bakış", *Aşk-ı Muhteşem yahut Eflâtun Sevgisi,* Bakü, 1914, s. 3-14.

Hâdi'nin tek tesellisi, Doğu'nun şanlı mazisini anmaktır. Düşünce ve söz özgürlüğünden bahseden bir makalesinde, bu özgürlüklerin asıl kaynağının İslam dini olduğunu savunur:

> "Bakalım acaba diyanet-i Ahmediye'de hürriyet-i efkâra, serbestî-i ârâya müsaade, mezuniyet var mıdır, yok mudur ve ilh. Var, biz kendi dinimizi bilmiyoruz. Hûrşîd-i hürriyet bizim maşrığımızdan arz-ı dîdâr-ı Garbiyyûna lem'a-nisâr-ı feyz oluyor, efsûs!"[74]

Hâdi'ye göre, Batı'nın başarıya ulaşmasını sağlayan en önemli etkenlerden biri de gayret ve çalışkanlıktır. "Avrupa bugünkü medenî yaşayışı, bugünkü bedâyi ve sanâyii, bugünkü servet ü sâmânı velhâsıl bugünkü hayat-ı âliye-i medeniyeyi 'damdan düştü' elde etmemiştir."[75] diyen Hâdi, Avrupalıların hep çok çalışmış oldukları kanaatindedir. Oysa Doğu, tembellik ve ataletin hüküm sürdüğü bir yerdir:

> *Mağrip'te var çalışmak, Maşrık'ta var atâlet*[76]

Hâdi, Batı'yı *ilim ve maarifin beşiği* olarak nitelerken, aslında Avrupa'nın Doğu'yu cehalette bırakmak istediğine pekâlâ kaniiydi:

> "Bugün Avrupa siyasiyununu en çok meşgul eden, düşündüren bu meseledir; yani Şark'ı nur-ı maarif ve pertev-i ulûmdan hâib ve hâsır etmek… Niçin? Şarkiyyun ayılırsa Avrupa'yı kim besler? Garp'ın Şark hakkında beslediği niyet ve politika bu merkezdedir. Ey Maşrık evlâdı, Garp'ın hakkınızda beslediği âmâl ü efkârı biliniz; biliniz de hukukunuzun ayaklar altında ezilmesine razı olmayınız!"[77]

Her şeye rağmen, Hâdi'nin Batı'dan neyin alınıp neyin alınmayacağı meselesine kafa yorduğu göz ardı edilemez. *Saadet-i Zaile* hikâyesinde, Avrupa'ya seyahat edenlerin, nereleri gezip görmeleri gerektiğini şu satırlarla dile getirir:

> "Müslüman seyyahlarının bu nazar-ı zişt-bînânesinden anlaşılır ki bunlar Avrupa'nın âlî mekteplerini, darülfünunlarını, neçe [kaç] asırların vukuatını sinesinde saklayan azametli kütüphanelerini, müze-hanelerini, sahne-i temâşâ-yı hayat olan tiyatrolarını, yüz binlerce ahalinin medâr-ı maişeti olan dest-gâh ve imalathanelerini ve bu misillû mahsul-i bedâyi'-nümûn-ı medeniyeti temâşâ etmiyorlar; fakat görüp temâşâ ettikleri yerler ise sefâlet-haneler, dârül-fuhuşlar gibi mevâki'-i sefîlelerden ibaret kalır."[78]

---

74 "Hürriyetü'l-kelam ve'l-beyan fi'l-İslam", *Hayat*, no: 115, 8 Aralık 1905.

75 "Türklerin İlk Saltanat'ı Havaiye Kurbanı", *İkbal*, no: 590, 28 Şubat 1914.

76 "Elvah-ı İntibah: Şark İle Garbın Mukayesesi", 23 Aralık 1914.

77 "Balkan Havadisinin Hint'te Aks-i Sedası", *İttifak*, no: 12, 14 Aralık 1908.

78 "Saadet-i Zaile", *İttifak*, no: 20, 22, 23, 25; 24, 26, 28, 31 Aralık 1908; no: 3, 4, 6, 19; 4, 5, 7, 19 Ocak 1909.

Hâdi, edebiyat alanında da Batı'yı örnek almanın yolunu şöyle göstermiştir: "Avrupa'nın hikâye-i âşıkânelerini alacağımıza, onları taklit edeceğimize bunları bırakıp da milel-i mütemeddinenin münevver dimağlarını almalı ve dehalarından istifade etmeliyiz."[79]

Hâdi, Fas'ı konu edinen başka bir yazısında, "güçlü" Batı'nın "zayıf" Doğu'yu ezmekten çekinmediğini şu sözlerle gözler önüne serer:

> "Sâir İslâm hükümetlerine indirilen darbe-i ihtirâsât, bugün de Fas'a indirilmek isteniliyor. Koca bir İslâm hükümetinin bu hâline acımamak kabil değildir. Çünkü teessüratımızı mucip olan manevî bir histir. Fakat bizim bu teessürat-ı maneviyemize kavânîn-i cihan iştirak edemiyor. Ve tabiatın düstur-ı lâ-yetegayyeri tarafından bu teessürata karşı verilen cevap son derece müthiş, tüyleri ürpertecek bir mahiyettedir. Teessürât-ı beşerden, dûçâr-ı melâl olmak istidadından mahrum bulunan kavânîn-i tabiiye-i hayatiye lisân-ı lâliyle, bütün sükût ve hamûşîsiyle şu müthiş cevapları fırlatıp duruyor: Bu teessürâtınız mahsul-i aczinizdir. İster müteessir olunuz, isterseniz olmayınız; hükm galibin, hak kuvvetin, kuru bir teessür ise sahne-i mübareze-i maişette mağlup olanların hisse-i tabiiyesidir."[80]

İtalya'nın Trablusgarp'a düzenlediği askerî harekât üzerine kaleme aldığı makalesi de bu konuyu desteklemektedir. Hâdi, "kisve-i medeniyete bürünenlerin kirli kalpli, vahşi niyetli, rusbî-hilkat" olduklarını söylemekten çekinmez. Aynı makaleye esef ve üzüntüden ziyade, ibret alma ve istikbale doğru daha sağlıklı bir şekilde yürüme tavsiyesiyle bir iyimserlik havasının hâkim olduğu da gözden kaçırılmamalı:

> "Bugünlerde İtalya'nın göstermiş olduğu küstahâne ve nâ-merdâne harekât-ı hukuk-şikenânesi Türklere meyusiyet değil, parlak ümitler, ibretli intibah dersleri vermeye kâfidir. Çünkü bu mert, necip ve temiz yürekli millet, kisve-i medeniyete bürünenlerin nasıl kirli kalpli, vahşi niyetli, rusbî-hilkat olduklarını bir kat daha öğrenmiş oldu. Hande-i medeniyetin nasıl bir kahkaha-ı fâhişâne olduğunu bütün üryanlığıyla anladı. Şüphe yok ki kahpe handelerin, bu aldatıcı kahkahaların ne mal olduğunu bilmek için biraz hasâret, biraz da ağlamak ister. Biz dûçâr-ı hasâr olacağız, ağlayacağız, sızlayacağız; fakat bu acı hakikatleri hissettikten sonra bir daha aldanmamaya, ağlamamaya gayret edeceğiz."[81]

---

79 "Millet Düşünceleri", *Senin*, no: 32, 12 Haziran 1911/9 Haziran 1327.

80 "Fas'ın Ahval-i Hazırası Münasebetiyle", *Tanin*, no: 956, 1 Mayıs 1911/18 Nisan 1327.

81 "Vakayi'-i Hazıra", *Mehtab*, no: 11, 18 Eylül 1327.

Hakkın hep kuvvete yenildiğini ifade eden Hâdi'nin aşağıdaki teşbihleri de Doğu – Batı sorunuyla ilgili düşüncelerini ortaya koymak bakımından ilginçtir:

Dâimâ mağlûp olan haktır elinde kuvvetin
Sanki "kuvvet" İngilizli,[82] *"hak" da bir Îrânlıdır*[83]

*"*Garb-ı müsellahın esbâb-ı müdâfaadan çıplak Şark hakkında beslediği âmâl-ı ihtirâs-perverâne"nin farkında olanların, milletin "hâl ve istikbalini düşünmeye başlaması*"*[84] Hâdi'yi birazcık teselli eder gibidir. Her şeye rağmen, daha İstanbul'dayken kaleme aldığı bir yazısındaki şu sözlerin, bugün bile önemini hiç kaybetmemiş olduğu görülür:

> "Biz artık anladık ve anlıyoruz ki hür de olsak, medenî de olsak, süllem-i medeniyetin son basamağına da çıksak, mademki Türk'üz Avrupa kerime-i medeniyetine damat olamayacağız, kendimizi bu mütemeddin (!) milletlere beğendiremeyeceğiz."[85]

Hâdi de birçok Doğulu aydın gibi başta medeniyet, ilim ve tekniği geliştirip insanlığın hizmetine sunan Avrupa'yı takdir etmiş ve *"müşterisi olmamız gereken Avrupa budur"* demiştir. Fakat Fas, Trablusgarp ve bütün Kuzey Afrika'daki işgaller ve "medenî" Avrupa'nın oradaki insanlık dışı olaylara sessiz kalışı, Hâdi'yi sukut-ı hayale uğratmıştır. Böylece Hâdi, medenî Avrupa'nın yanında bencil, emperyalist bir zihniyetle hareket eden Avrupa'yı da tanımıştır.

2.6. Maarif ve Mektep Hakkında Görüşleri

İlim konusu, Hâdi'nin bütün yazarlık faaliyeti boyunca mütemadiyen müracaat ettiği konuların en önemlilerindendir. Hâdi, gerek ilmin yararlarını gerekse ilimden yoksun kalmanın ne kadar kötü olduğunu, hem fertlerin hem de milletlerin yaşamında ne gibi arızalar ortaya çıkardığını bıkıp usanmadan anlatmıştır. İlk yazılarında, daha çok İslam dininin ilme verdiği önemin üzerinde duran ve ilmin manevî feyzinden bahseden Hâdi, zamanla hem ilim sayesinde elde edilen dünyevi kazanımları hem de ilimden yoksun bulunan fert ve milletleri bekleyen acıklı akıbeti ön plana çıkarmaya çalışmıştır. *Şekvâ-yı Âşıkane yahut Elhân-ı Perişan* isimli şiirinde "erbab-ı maarifin şayan-ı behişt" olduğunu söyleyen[86] şair, başka

82 Demek istenilen anlaşılsa da "İngilizli" tabiri ilginçtir.

83 "Muammâ-yı Kâinat", *Seda-yı Hak*, no: 163, 1914.

84 "Ânât-ı Tefekkür", *Mehtab*, no: 13, 6 Teşrin-i evvel 1327.

85 "Vakayi'-i Hazıra", *Mehtab*, no: 11, 18 Eylül 1327.

86 "Şekvâ-yı Âşıkane yahut Elhân-ı Perişan", *Taze Hayat*, no: 173, 174; 29, 30 Temmuz 1908.

bir şiirinde de Peygamber'in, ilmi *nur-ı İlahî* olarak gördüğünü hatırlatır.[87] Hâdi'ye göre ilim "nur-ı seher"[88] ve "şems-i sabah-ı ezelî"dir.[89] "İnsanı hayvandan temyiz eden"[90] şeyin ilim olduğunu söyleyen Hâdi, "insan" denilmeye layık bulunmak için, ilim sahibi olmanın kaçınılmazlığı konusunda ısrar etmektedir:

İlmdir hilye-i insâniyyet[91]

veya:

Bilin ki, ilm iledir şân-ı nev'-i insânî[92]

İnsanoğlunun ancak ilim sayesinde yükselebileceğini ve "kesb-i şeref" edebileceğini[93] dile getiren Hâdi, cihanda "sezâ-vâr-ı iltifat" bulunanların da "ilm ehli" olduklarını vurgulamıştır.[94]

Hâdi, bir yandan ilmi teşvik ederken, öte yandan da ilimden yoksun kalmanın doğuracağı fenalıkları gözler önüne sermeye çalışmıştır. İlimsiz insanın "behâimden de bî-miktar" olduğunu söylerken "her fenalığın, her kötülüğün ilimsizlikten türediğinde"[95] ısrar eder.

Maariften yoksun bir milletin istikbalinin tehlikede olduğu konusunda Hâdi'nin kanaati kesindir: "Kesb-i maarif edemeyen milletin istikbali duçar-ı tehlike olacağı 'iki kere iki dört eder' kaziyesi gibi aydın bir hakikattir."[96] Hâdi, kendi hayat tecrübesinden de yola çıkarak, ilim tahsilinin pek kolay olmadığını bilmekte ve bu amaca yönelenlerin desteklenmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Hâdi, ilim tahsilinin sadece erkekler değil, kadınlar üzerine de farz olduğunu sıkça yinelemektedir. Bir şiirinde Hâdi, "Ulûma talib olmak farzdır merdân ü nisvâna"[97] der; cahil ve ilimden yoksun bir insana, erkek veya kadın olsun, "nazar-ı nefret ü hakaretle" bakılacağını, dinî vecibelerin yerine getirilmesinde erkeklerle kadınları eşit olarak sorumlu tutan İslam dininin, kadınları

87 "Levha-ı Tasvir-i Maarif", *Debistan*, no: 8, 2 Ağustos 1906.

88 "Mekteb-i Darü'l-Edeb", *Debistan*, no: 9, 17 Ağustos 1906.

89 "Hissiyat-ı Maderâne yahut Evlat Besleme Hisleri", *Füyûzat*, no: 4, 8 Aralık 1906.

90 "Levha-ı Tasvir-i Maarif", *Debistan*, no: 8, 2 Ağustos 1906.

91 "Şükufezâr-ı Benât yahut Kızlar Bahçesi", *Füyûzat*, no: 1, 1 Kasım 1906.

92 "Gülberg-i Perişan", *Firdevs-i İlhâmât,* Bakü, 1908, s. 133.

93 "Millî Nağmeler", *Taze Hayat*, no: 219, 23 Eylül 1908.

94 "Ben Bir Kitabım", *Taze Hayat*, no: 205, 7 Eylül 1908.

95 "Oku, Bil, Öğren", *Seda*, no: 11, 14 Ocak 1910.

96 "Vatanımızın Timistokl ve Aristidlerine Nasihat", *Hayat*, no: 118, 1 Haziran 1906.

97 "Levha-ı Tasvir-i Maarif", *Debistan*, no: 8, 2 Ağustos 1906.

"sermâye-i saadet ü necât, vâsıta-ı derece-i ekmeliyet ü ekremiyet olan ulûm ve maariften, terakki ve tekâmülden mahrum ve bî-nasip" edemeyeceğini söyler.[98]

Hâdi, mektebi, "cehaletin karanlık gecesinin dolunayına ve hür serviler besleyen bir çimene"[99] benzetir, "hâdım-ı kutsiyyet-i millet, bais-i ulviyyet ü şevket ve cilvegeh-i nur-ı hakikat"[100] olarak görür. İnsanoğlu, felaketlerden mektep sayesinde kurtulur ve gizli sırlardan mektep sayesinde haberdar olur:

Mekteple kılır nev'-i beşer def'-i belâyâ
Mekteple çıkar zâhire esrâr-ı hafâyâ[101]

Hâdi'ye göre, bütün sırlar "subh-ı mektepten" parlayacaktır.[102] Zira mektep, "şa'şaa-bahşâ-yı cihan ve miftah-ı der-i genc ü künûzat-ı nihan"dır.[103] Mektep sevgisini, idealize ettiği bir toplumu anlattığı *Âlem-i Müsavattan* isimli şiirler silsilesinde:

Ma'bedleri, mescidleri tahrîb ederek hep,
Ta'mîr edilip yerlerine mektep, mektep...[104]

diyecek kadar ileri götürecektir.[105]

Hâdi, her yeni mektep açılışını sevinçle karşılamış ve bundan memnuniyet duymuştur. *Hacıtarhan'dan Mektup* isimli makalesinde,[106] bu şehirde Mustafa Lütfi tarafından açılan iki okulu, erkek çocuklara mahsus *Darü'l-edeb*'le kızlara mahsus *Numune-i Terakki* mekteplerini, anlatır. Bu okulların programlarının "Osmanlı iptidâiye mekteplerinin tarzında" olduğunu belirten Hâdi, kitapların da Türkiye'den celp olunduğunu kaydeder. Yaklaşık bir buçuk ay kadar sonra yazdığı *Darü'l-Edeb Etfaline Tevzi'-i Mükâfat* isimli makalesinde[107] yine aynı okullardan bahseden Hâdi, *Darü'l-Edeb* mektebine ayrıca bir şiir de ithaf eder.[108] *Taze Hayat* gazetesinde çıkan *Millî Nağmeler*[109] isimli şiirini *Firdevs-i İlhâmât*'ına da alan

98 "Diyanet-i İslamiye'nin Nisvâna Bahşettiği Hukuka Bir Nazar", *Hayat*, no: 26, 1 Şubat 1906.

99 "Levh-i Mekâtib", *Hayat*, no: 109, 29 Kasım 1905.

100 "Mektep Ne Demek", *Hayat*, no: 9, 11 Ocak 1906.

101 "Mekteb-i Dârü'l-Edeb", *Debistan*, no: 9, 17 Ağustos 1906.

102 "Sevgili Şakirtlerimize Armağan", *Debistan*, no: 4, 6 Mart 1907.

103 "Millî Nağmeler", *Taze Hayat*, no: 219, 23 Eylül 1908.

104 "Âlem-i Müsavattan", *Taze Hayat*, no: 186, 189, 190, 193, 194; 13, 18, 19, 22, 24 Ağustos 1908.

105 Bu şiir *Firdevs-i İlhâmât*'a da alınmış fakat kitapta "mescitleri" kelimesinin yerine noktalar konmuştur.

106 "Hacıtarhan'dan Mektup", *Hayat*, no: 117, 31 Mayıs 1906.

107 "Darü'l-Edeb Etfaline Tevzi'-i Mükâfat", *Hayat*, no: 154, 14 Temmuz 1906.

108 "Mekteb-i Darü'l-Edeb", *Debistan*, no: 9, 17 Ağustos 1906.

109 "Millî Nağmeler", *Taze Hayat*, no: 219, 23 Eylül 1908.

Hâdi, kitapta bu şiirle ilgili şu kaydı düşer: "Bakü'de tesis edilen Nur mektebi münasebeti ile kaleme alınmıştır."[110]

Okula giden bir Hristiyan çocuğundan etkilenerek yazdığı *Rehgüzar-ı Matbuatta Bir Şükûfe-i Maarif* şiirine iyimser mısralarla başlayan Hâdi, daha sonra:

İslam çocukları, a kuzum dil-harâbdır[111]

diyerek üzüntüsünü dile getirir. Aynı üzüntüyü Hâdi'nin sıkça yaşadığını görmek mümkündür. Sadece Azerbaycan'da değil, Doğu'nun pek çok ülkesinde eski tarzda eğitim veren medreselerin pek iç açıcı olmayan durumu, *usul-i cedit* okullarının yetersizliği, şairi hep düşündürmüş ve kederlendirmiştir.

Ne mükemmel medrese var bizde, ne dârülfünûn[112]

diyen Hâdi, Şamahı depreminin ardından taşındığı Kürdemir'i anlattığı bir yazısında, burada, "köhne usule rahmet okutturacak" bir iptidaî Rus okulu bulunduğunu söyledikten sonra, üzüntüsünü şöyle dile getirir: "Efsus bizim hâlimize. Mekâtib-i İslâmiye ise hiç yoktur. Çocuklar serseri gezerek gonca-ı vücutları tünd-bâd-ı cehlden pejmürde olmaktadır."[113]

Hâdi, medreselerde okutulan derslerin ve konuların da eskiyerek çağa ayak uyduramaz hale geldiğinden esefle bahseder. Talebelik hatıralarını anlattığı bir yazısında, medrese hocalarından birine şöyle dediğini görürüz:

> "Asır tâze, îcâbât-ı vakit tâze, âlem hulk-ı cedit üzere, zerrât-ı kâinat bütün başka; biz ise köhne hamam, köhne tas, köhne kafa" diyerek itiraz edince, -Böyle mükâleme ve mübahaseden lisanını hıfz et; bedbaht olursun!"[114] diye ikaz edildiğini üzülerek söyler. Bir başka makalesinde de "Efsus olsun ki, hocalarımız, medresecilerimiz özleri muhtac-ı marifettirler. Nerde kaldı başkalarına öğretmek!" [115]

Nisvân-ı İslam'da Âsâr-ı İntibah makalesinde Hâdi, erkeklere hitap ederek kızlarına iyi bir eğitim vermelerini önerir ve eğitim almanın, onların gelecek yaşamlarını ne şekilde değiştireceğini anlatmaya çalışır.[116]

---

110 "Millî Nağmeler", *Firdevs-i İlhâmât,* Bakü, 1908, s. 195-199.

111 "Reh-güzâr-ı Matbuatta Bir Şükûfe-i Maarif", *Taze Hayat*, no: 32, 33; 10, 11 Şubat 1908.

112 "Gülbang-i İttihad", *Hayat*, no: 154, 14 Temmuz 1906.

113 "Feryad-ı Dil-i Vatan-perestan", *Hayat*, no: 19, 22 Ocak 1906.

114 "Talebelik Hatıratımdan", *Hayat*, no: 88, 90, 92; 23, 26, 28 Nisan 1906.

115 "Mekteplerimizin, Kitaplarımızın Islahı Lazımdır", (Azərb. Türkcəsində verilməsi lazım deyilmi?) *Seda*, no: 19, 21, 24; 24, 26, 29 Ocak 1910.

116 "Nisvân-ı İslam'da Âsâr-ı İntibah", *Füyûzat*, no: 16, 29 Nisan 1907.

İstanbul'da bulunduğu sırada kaleme aldığı bir yazısı, kızların eğitimi konusundaki kararlılığını göstermesi bakımından önemlidir. *Sabah* gazetesinde, Maarif Nezareti'nin, Avrupa'ya kız öğrenciler göndereceğini okuyan Hâdi, bu haberden memnuniyet duymuş fakat gönderilecek öğrencilerin, "gayr-i müslim vatandaşlarımızın ailelerinden seçileceğini" anlayınca memnuniyet duygusu, yerini üzüntüye bırakmıştır. Avrupa'da eğitim alarak Türkiye'ye dönecek olan bu kızların, daha sonra Müslüman ailelerin kızlarının "mürebbiye ve muallimeleri" olacağını yazmaktadır.[117]

2.7. Cehalete Karşı Mücadele

Hâdi, bütün yazarlık faaliyeti süresince cehalete karşı mücadele etmiş, hurafelere karşı tavizsiz bir tutum sergilemiştir. Hâdi hem ülkesindeki hem yakından takip ettiği Türkiye ve İran'daki hem de bütünüyle İslam âlemindeki evham, taassup, gaflet ve cehaleti yazılarına konu etmiştir. Onun bu konudaki görüşleri, ilgili başlıklar altında ele alınmış olunduğundan, burada tekrara mahal verilmeyecektir. Fakat daha 1907'de kaleme aldığı bir yazısında doğduğu kente yakın bir yeri anlatırken şöyle yazacaktır:

> "Baştanbaşa cihan-ı İslâm'ı bürüyen zalâm-ı evhamdan bu zavallı mahal de yakasını kurtaramamıştır"[118] dediğini anımsatalım. Zamanla bu sınırı daha da genişletecek ve "Japonya müstesna olmak üzere, bütün şarkiyyûnun gaflet ve cehaletin, evham ve esatir-i evvelînin kurbanı."[119]

Toplumun gelişmesinde aydınların rolü, omuzlarına yüklenmiş olan görevlerin üstesinden ne derecede başarıyla gelebildikleri, ayrıca başarısızlıklarının nedenleri gibi konularda Hâdi'nin dile getirdiği görüşler başka bir başlık altında ayrıca incelenmiştir. Yine ilgili kısımda, aydınların cehalet ve hurafata karşı verdikleri mücadelenin manzarası ve sonuçları ele alınmaktadır. Evham, hurafe ve "esatir-i evvelîn*"*i "düşman-ı bî-âmân*"* ilan eden Hâdi, "tarik-i terakkimizi kesmiş olan" şeylerin de bunlardan başkası olmadığını söylemektedir.[120] Hâdi, özellikle din perdesi altında tebliğ edilen hurafelere dikkat çekmekte, gerçekte dinin esatir ve hurafeden uzak olduğunu vurgulamakta, ayrıca bu tür şeylerin dinin temelini sarstığını da belirtmektedir. Bir yazısında, "yed-i kudretin bize bahş ü itâ ettiği hissiyât-ı rûhâniyemizin diyanet nikabı altında icrâ-yı nüfuz eden evhâmât ve hurâfât âguşunda perveriş-yâb olduğunu"[121] cesaretle dile getirmektedir. Hâdi, bir

117 "Avrupa'ya Talibat İ'zamı", *Mehtab*, no: 8, 29 Ağustos 1327.

118 "Kafkas'a Ait", *Füyûzat*, no: 26, 8 Eylül 1907.

119 "Hive'de Âsâr-ı İntibah", *Tanin*, no: 933, 8 Nisan 1911/26 Mart 1327.

120 "Ânât-ı Tefekkür", *Mehtab*, no: 13, 6 Teşrin-i evvel 1327.

121 "Numune-i Esaret", *Füyûzat*, no: 20, 23 Haziran 1907.

yandan "levsiyât-ı hurâfiyenin Şark'ın sîmâ-yı hayatını kirlettiğini"[122] yazmakta, öte yandan da medreselerde hâlâ aynı esatir ve hurafelerin tedris edildiğini esefle dile getirmektedir. Üstüne üstlük, bu hurafelere karşı gelmeye çalışmak, dine itiraz etmek ve mukaddesata saygısızlık gibi algılanmaktadır. Hâdi'nin kendi yaşam tecrübesinden vermiş olduğu bir örnek son derecede ilgi çekicidir. Talebe olduğu dönemde, hocasına kuyruklu yıldızların [akanyıldızlar] ne olduğunu soran Hâdi, şöyle bir cevap aldığını anlatır:

> "Yer üzerinde bulunan şeytanlar göğe çıkarak meleklerden gaybı haber veren malûmat öğrenmek istiyorlar ki, bu vasıta ile insanları iğvâ ve ıdlâl etsinler. Onlar âsmâna çıktıkları esnada Cenab-ı Hak tarafından memur edilmiş melâike, tîr-i şihâb ile onları atıyor, ihrâk-ı bi'n-nâr ediyor. Bi'setten evvel göğe çıkmaya şeytanlara müsaade vardı fakat ondan sonra bu müsaade, daha doğrusu bu imtiyazdan mahrum olundular. İşte şihâb-ı sâkıb [akanyıldız], şeytanları gökten kovmak için meleklerin okudur."

Hâdi bu cevapla ikna olmayınca, şu sözlerle azarlandığını yazar:

> "İtikatsızlığını son dereceye çıkarıyorsun ha! Bedbaht olacaksın, bed-tevfik olacaksın. Bu tevfiksizlik alâmetlerini hayli vakitten beri sende müşahede ediyorum. Ders esnasında müçtehitlere itiraz ettiğin yetmez mi, şimdi de esrâr-ı ilahiyeye el uzatıyorsun! Yazık değil mi sana?"[123]

Başka bir yazısında da İslam kitaplarının "asılsız, mânâsız meselelerle dolu" olduğundan yakınan Hâdi, "akıldan uzak ve havsala-ı imkâna sığmayan hurâfelerin kitaplarımızdan izale edilmesi" gerektiğini savunur.[124]

Hâdi, "imâmeli jandarmalar"[125] dediği sözde din âlimlerini de suçlamakta, onların esatir ve hurafatın gerçek dinin yerini alışındaki "hizmetlerini" vurgulamaktadır. Şiirlerinden birinde, bu sözde din âlimlerine beslediği nefreti şu şekilde ifade eder:

Âh, ey âlem-nümâ, mahlûku güm-râh eyledin!
Âkıbet din-perverânı, dinden ikrâh eyledin.[126]

Halkın içinde bulunduğu cehalet karanlığının koyuluğundan yararlanarak irşat iddiasıyla ortaya çıkan "erbâb-ı ıdlâl" da Hâdi'nin eleştiri oklarının hedefi

122 "Hasbıhal - 1", *Mehtab*, no: 3, 25 Temmuz 1327.

123 "Asr-ı Teceddüt ve İki Kuvve", *Terakki*, no: 146, 2 Temmuz 1909.

124 "Mekteplerimizin, Kitaplarımızın Islahı Lazımdır", *Seda*, no: 19, 21, 24; 24, 26, 29 Ocak 1910.

125 "Numune-i Esaret", *Füyûzat*, no: 20, 23 Haziran 1907.

126 "Ulema Libasındaki Cühelâya", *Firdevs-i İlhâmât,* Bakü, 1908, s. 59-61.

olmaktan kurtulamaz. Hâdi, öte yandan, "şeyhin mugâyir-i gayret ve hilâf-ı hakikat olan her bir fermanına gerden-dâde-i inkıyâd ü teslîm" olan cahil kitleleri de acı bir istihzayla tenkit etmektedir.[127]

Aşağıdaki mısralar, hem dönemin bir manzarasını gözler önüne sermesi hem de Hâdi'nin ne derecede meyus olduğunu anlatması bakımından önemlidir:

Bak câmie leb-â-leb hâbîde-gân-ı gaflet,
Vâiz hurâfelerden etmektedir hikâyet[128]

Esatir ve hurafeleri "katilü'l-hayât" diye niteleyen[129] şair, bir makalesinde "İslâm'a ârız olmuş hastalıkları sayarken emrâz-ı maneviyenin en şiddetlisi, en vahîmi olan cehalet marazını" kaydeder ve diğer bütün felaketlerin bundan türediğini yazar. Hâdi, bu "cehalet marazının" hem akıl ve şuurumuzun payitahtı olan beynimize hem de kardeşlik ve muhabbetin merkezi bulunan gönlümüze yuva yaptığını acı acı anlatmaktadır. "Nûr-ı hakikatin tal'at-gâh-ı cemali olan levha-ı idrakimizi evham ve hurâfât perdeleriyle ihata edip hâl ve istikbalimiz gibi kesif bir zulmet içinde bırakan" da aynı hastalıktan başkası değildir.[130]

Bir şiirinde aynı düşünceleri şu sözlerle yineler:

Cehâlettir ki itfâ' eylemiş mişkât-ı İslâm'ı
Cehâlettir ki jeng-âlûd edip mir'ât-ı İslâm'ı
Cehâlettir ki ateş-zâr edip cennât-ı İslâm'ı
Cehâlettir ki berbâd etti te'sîsât-ı İslâm'ı[131]

Hâdi, "bütün âlem-i İslâm'a ârız olup ve henüz esbâbı tahakkuk edemeyen ve yahut 'cehl ve gaflet, evhâm ve hurâfât' namlarıyla yâd olunan emrâz-ı maneviyenin" ortaya çıkışından önce, İslam ülkelerinin de birer ilim ve maarif merkezi olduklarını özlemle anar.[132]

Hâdi'nini cehalet ve hurafat konusundaki görüşlerini, özellikle de gerçek dinle hurafeler arasındaki farkı ön plana çıkarmaya çalışan makale ve şiirlerini incelerken üzerinde durulması gereken bir nokta daha bulunmaktadır. Hâdi, Türkiye'de bulunduğu dönemde *Mehtab* dergisinde *Mezarlardan İstişfa* isimli bir

127 "Kafkas'a Ait", *Füyûzat*, no: 26, 8 Eylül 1907.

128 "Elvâh-ı İntibah" (Şark İle Garbın Mukayesesi), 23 Aralık 1914.

129 "Esatir-i Evvelîne", *Mehtab*, no: 1, 10 Temmuz 1327.

130 "Marazımız Nedir", *Taze Hayat*, no: 67, 25 Mart 1908.

131 "Şerare-i Ruh", *Taze Hayat*, no: 61, 65, 100; 17, 23 Mart, 5 Mayıs 1908.

132 "Türkistan'a Bir Nazar - 1", *Tanin*, no: 926, 1 Nisan 1911/19 Mart 1327.

yazı yayımlatmıştır. Bu yazıda, mezarlardan şifa ummanın ve yardım beklemenin gülünçlüğü vurgulanmıştır:

> "Azâb-ı ıztırâbı altında inlediğimiz cerâyih-i maneviyeden birine ilişmek istiyorum. Bu cerîha-ı mühlike, asırlardan beri ahlâkiyat ve maneviyatımızın endâmını kemirip duran yaraların en vehâmet-encâmlarından biridir: Mezarlardan istişfa! Âlât-ı tahaffuziyesi ve sıhhiyesi mükemmel olmayan bilumum Türkiye'de kolera ve başka marazlar hükm-fermâ-yı zuhûr olduğu bir zamanda, birçok 'canlı cenâze'lerin ruhaniyet-i emvâttan istişfâ ettiklerini efsûs ki her gün görüyorum."[133]

"Akıldan başka râh-ber olmadığı"nı söyleyen[134] Hâdi, herkesi "ehl-i şuûr" olmaya davet eder:

Körlükten ne biter, âşık-ı nûr olmalıyız,
Terk edip safsatayı, ehl-i şuûr olmalıyız.[135]

Hem fertleri hem de bütünüyle toplumu cehaletle mücadeleye çağıran Hâdi, kesin kararını vermiş bulunmaktadır ve bunu açık bir dille ifadeden çekinmez:

Ölmeli mutlaka cehâletimiz[136]

Sonuç

Hâdi, döneminin basın hayatına faal bir şekilde katılmış, bir süre Hacıtarhan'da, dört yıl kadar da İstanbul'da bulunmuştur. Hayatının sonuna doğru Birinci Dünya Savaşı'na katıldığı ve bu sayede Avrupa'nın bazı şehirlerini gezip görme fırsatı elde ettiği de bilinmektedir.

Dini kaynaklardan, klasik Doğu edebiyatlarından, klasik ve çağdaş Türk edebiyatından beslenmiş olan Hâdi, Batı felsefesi ve edebiyatıyla da mümkün mertebe ilgilenmeye çalışmıştır. Edebiyatın, toplumun çıkarlarına hizmet etmesi gerektiğini savunan Hâdi, hem makalelerinde hem de şiirlerinin çoğunda insan, toplum, devlet, vatan, millet, kültür vesaire hakkındaki görüşlerini ortaya koymuştur. Aşk veya doğa konulu şiirleri yok denecek kadar azdır.

---

133 "Mezarlardan İstişfa", *Mehtab*, no: 9, 5 Eylül 1327.

134 "Sahne-i Mübareze-i Hayatta Şanlı İnsanlar", *Terakki*, no: 204, 9 Eylül 1909.

135 "Şuur", *Firdevs-i İlhâmât*, Bakü, 1908, s. 202.

136 "Ümmehât-ı Hayât yahut Cins-i Lâtîfe Bir Bakış", *Aşk-ı Muhteşem yahut Eflâtun Sevgisi*, Bakü, 1914, s. 3-14.

Hâdi, vatanına ve milletine gönülden bağlı bir şairdir. Öte yandan, Türk dünyasının tamamının (özellikle Osmanlı Devleti'nin) ve bütün İslam âleminin durumuyla da yakından ilgilenmiştir. Cehalete karşı mücadele, eğitimi ve aydınlanmayı teşvik, Hâdi'nin eserlerinin en önemli konularındandır. İlme büyük değer vermiş, aydınların ve matbuatın millet hayatındaki rolünü oldukça mühimsemiştir.

Mehemmed Hâdi eserlerinin çoğunda istibdat ve zulümden yakınıldığı görülür. Şairin, mücerret bir hürriyet arzusunda olmadığı, ne istediğini bildiği, hatta bunun bedelinden de haberdar olduğu, eserlerinde açık bir şekilde izlenebilmektedir.

Hâdi'nin en önemli temlerinden biri kadın hak ve özgürlükleri meselesidir. Şark kadınlarının durumundan duyduğu memnuniyetsizliğini sıkça dile getiren Hâdi, kadına hem birey olarak değer vermiş hem de onun aile ve toplum içindeki yerini ve önemini vurgulamıştır.

Azerbaycan'da, Mehemmed Hâdi'nin şiirlerinin – ayıklanmış da olsa – az çok kapsamlı bir neşri mevcut olmakla birlikte, nesir yazıları toplanarak bir araya getirilmemiştir.

Azerbaycan'daki neşirlerin önemli bir eksiği de Hâdi'nin Türkiye matbuatındaki şiirlerinden çok az bir kısmını içeriyor olmasıdır. Türkiye'de de Hâdi'nin, en azından başlangıç için, Türk edebiyatı hususundaki çalışmaları ve Türkiye'ye müteallik görüşleri ihtiva eden makale ve şiirlerinin neşrine ihtiyaç duyulmaktadır.

Kaynakça

Abdulla Şaik, "Mehemmed Hâdi'nin Faciası", *Eserleri* IV. cilt, Bakü, 1977.

Akpınar Yavuz, "Azerbaycanlı Şair Mehemmed Hâdi'nin Bilinmeyen Bir Şiiri", *Kardeş Kalemler*, Temmuz 2007.

"Âlem-i İslam", *Mehtab*, no: 12, 27 Eylül 1327.

"Âlem-i Müsavattan", *Taze Hayat*, no: 186, 189, 190, 193, 194; 13, 18, 19, 22, 24 Ağustos 1908.

"Ânât-ı Tefekkür", *Mehtab*, no: 13, 6 Teşrin-i evvel 1327.

"Askerlerimize – Gönüllülerimize", *Azerbaycan*, no: 163, 164; 22, 23 Nisan 1919.

"Asr-ı Teceddüt ve İki Kuvve", *Terakki*, no: 146, 149, 150, 153, 154, 155, 158, 170; 2, 6, 7, 10, 12, 13, 16, 30 Temmuz 1909.

"Avrupa'ya Talibat İ'zamı", *Mehtab*, no: 8, 29 Ağustos 1327.

"Balkan Havadisinin Hint'te Aks-i Sedası", *İttifak*, no: 12, 14 Aralık 1908.

Bekdaşi İ., "Romantizmin Görkemli Numayendesi", *Azerbaycan Gençleri*, 6 Aralık 1979.

"Ben Bir Kitabım", *Taze Hayat*, no: 205, 7 Eylül 1908.

"Cehaletimden Şikâyet", *Firdevs-i İlhâmât,* Bakü, 1908.

"Cemaate İthaf", *Yoldaş*, no: 1, 2 Ağustos 1907.

"Darü'l-Edeb Etfaline Tevzi'-i Mükâfat", *Hayat*, no: 154, 14 Temmuz 1906.

"Diyanet-i İslamiye'nin Nisvâna Bahşettiği Hukuka Bir Nazar", *Hayat*, no: 26, 1 Şubat 1906.

"Dün Akşamın İlham-ı Yetimânesi", *İkbal*, no: 615, 1 Nisan 1914.

"El Feryadı", *Tekâmül*, no: 1, 16 Aralık 1906.

"Elvah-ı İntibah: Şark İle Garbın Mukayesesi", 23 Aralık 1914.

"Elveda yahut Acı Bir İkrar", *Füyûzat*, no: 32, 1 Kasım 1907.

"Esatir-i Evvelîne", *Mehtab*, no: 1, 10 Temmuz 1327.

"Evlâd-ı Vatan Bais-i Ümran-ı Vatandır", *Hayat*, no: 152, 12 Temmuz 1906.

"Facia-ı Hayatımızdan Bir Perde", *Füyûzat*, no: 16, 29 Nisan 1907.

"Fas'ın Ahval-i Hazırası Münasebetiyle", *Tanin*, no: 956, 1 Mayıs 1911/18 Nisan 1327.

"Feryad-ı Dil-i Vatan-perestan", *Hayat*, no: 19, 22 Ocak 1906.

"Gazetelerimiz, Muharrirlerimiz", *Seda*, no: 14, 16; 18, 20 Ocak 1910.

"Gurbet İllerde Yâd-ı Vatan", *Azerbaycan*, no: 45, 47, 55; 20, 22 Teşrin-i sani, 3 Kanun-ı evvel 1918.

"Gülbang-i İttihad", *Hayat*, no: 154, 14 Temmuz 1906.

"Gülberg-i Perişan", *Firdevs-i İlhâmât,* Bakü, 1908.

"Hacıtarhan'dan Mektup", *Hayat*, no: 117, 31 Mayıs 1906.

Hacıyef Cafer Handan, *XX. Asır Azerbaycan Edebiyatı Tarihi*, Bakü, 1955.

Handân Refik Zekâ, *Mehemmed Hâdi,* Bakü 1979.

"Hasbıhal - 1", *Mehtab*, no: 3, 25 Temmuz 1327.

"Hissiyat-ı Maderâne yahut Evlat Besleme Hisleri", *Füyûzat*, no: 4, 8 Aralık 1906.

"Hissiyat-ı Samimiye: Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na", *Seda*, no: 3, 4 Ocak 1910.

"Hive'de Âsâr-ı İntibah", *Tanin*, no: 933, 8 Nisan 1911/26 Mart 1327.

"Hürriyetü'l-kelam ve'l-beyan fi'l-İslam", *Hayat*, no: 115, 8 Aralık 1905.

"Îd-i Adhâ Münasebetiyle", *Mehtab*, no: 14, 13 Teşrin-i evvel 1327.

"*İkdam* Gazetesine Mektup", *İkdam*, no: 69, 17 Mart 1915.

"İran'da Kanun-ı Esasî - Şark'ta İdare-i Meşruta", *Terakki*, no: 188, 191; 21, 25 Ağustos 1909.

"Kaçma", *İkbal*, no: 590, 28 Şubat 1914.

"Kafkas'a Ait", *Füyûzat*, no: 26, 8 Eylül 1907.

"Kalem Ne Söylüyor", *Firdevs-i İlhâmât,* Bakü, 1908, s. 128-132.

Kâzımoğlu, "Mehemmed Hâdi'nin Edebî Faaliyeti", *Maarif ve Medeniyet*, no: 3-4, Nisan-Mayıs 1923.

Kâzımoğlu, "Mehemmed Hâdi'nin Tercüme-i Hali", *Maarif ve Medeniyet*, no: 3, Mart 1923.

Keremof N., Kerimof R., "Mehemmed Hâdi'nin Seyahatleri", *İlim ve Hayat*, no: 12, 1979.

"Kuvvet, Hayat, Ümit (Yaşamayı Seviyorum)", *İkbal*, no: 671, 7 Haziran 1914.

"Levha-ı Tasvir-i Maarif", *Debistan*, no: 8, 2 Ağustos 1906.

"Levh-i Mekâtib", *Hayat*, no: 109, 29 Kasım 1905.

"Malûmat-ı Tarihiye", *Füyûzat*, no: 11, 3 Mart 1907.

"Marazımız Nedir", *Taze Hayat*, no: 67, 25 Mart 1908.

"Maşrıktan Bir Seda", *İttifak*, no: 34, 11 Şubat 1909.

"Mekteb-i Darü'l-Edep", *Debistan*, no: 9, 17 Ağustos 1906.

"Mektep Ne Demek", *Hayat*, no: 9, 11 Ocak 1906.

"Mekteplerimizin, Kitaplarımızın Islahı Lazımdır", *Seda*, no: 19, 21, 24; 24, 26, 29 Ocak 1910.

Memmed Cafer, "Işıklı Düşünceler Şairi", *Edebiyat ve İncesanat*, 7 Aralık 1979.

"Mezarlardan İstişfa", *Mehtab*, no: 9, 5 Eylül 1327.

"Millet Düşünceleri", *Senin*, no: 32, 12 Haziran 1911/9 Haziran 1327.

"Millî Nağmeler", *Firdevs-i İlhâmât,* Bakü, 1908, s. 195-199.

Mir Celal, Feridun Hüseynov, *XX. Asır Azerbaycan Edebiyatı,* Bakü, 1982.

Mirehmedov Eziz, *Mehemmed Hâdi,* Bakü, 1962.

Mirehmedov Eziz, *Mehemmed Hâdi,* Bakü, 1985.

"Muammâ-yı Kâinat", *Seda-yı Hak*, no: 163, 1914.

Murad Zakir, "Tevfik - Hedefe Varmak", *525-ci Gazete*, no: 2209, 7 Haziran 2006.

"Mülhime-i Eş'âr", *Aşk-ı Muhteşem yahut Eflâtun Sevgisi,* Bakü, 1914.

"Nisvân-ı İslam'da Âsâr-ı İntibah", *Füyûzat*, no: 16, 29 Nisan 1907.

"Numune-i Esaret", *Füyûzat*, no: 20, 23 Haziran 1907.

"Oku, Bil, Öğren", *Seda*, no: 11, 14 Ocak 1910.

"Osmanlı Matbuatında Parlaklık", *Taze Hayat*, no: 208, 209; 10, 11 Eylül 1908.

"Reh-güzâr-ı Matbuatta Bir Şükûfe-i Maarif", *Taze Hayat*, no: 32, 33; 10, 11 Şubat 1908.

Resulzade Mehemmed Emin, *Eserleri*, c. I, (1903-1909), Bakü, 1992.

"Saadet-i Zaile", *İttifak*, no: 20, 22, 23, 25; 24, 26, 28, 31 Aralık 1908; no: 3, 4, 6, 19; 4, 5, 7, 19 Ocak 1909.

"Sahne-i Mübareze-i Hayatta Şanlı İnsanlar", *Terakki*, no: 204, 9 Eylül 1909.

"Sevgili Şakirtlerimize Armağan", *Debistan*, no: 4, 6 Mart 1907.

Süleymanov Manaf, *İşittiklerim, Okuduklarım, Gördüklerim,* Bakü, 1989.

Süleymanov Manaf, *Neft Milyoncusu,* Bakü, 1996.

"Şekvâ-yı Âşıkane yahut Elhân-ı Perişan", *Taze Hayat*, no: 173, 174; 29, 30 Temmuz 1908.

"Şerare-i Ruh", *Taze Hayat*, no: 61, 65, 100; 17, 23 Mart, 5 Mayıs 1908.

"Şuur", *Firdevs-i İlhâmât,* Bakü, 1908.

"Şühedâ-yı Hürriyetimizin Ervahına İthaf", *Azerbaycan*, no: 147, 31 Mart 1919.

"Şükufezâr-ı Benât yahut Kızlar Bahçesi", *Füyûzat*, no: 1, 1 Kasım 1906.

"Talebelik Hatıratımdan", *Hayat*, no: 88, 90, 92; 23, 26, 28 Nisan 1906.

"Tebrik-i Îd-i Adhâ", *Füyûzat*, no: 7, 12 Ocak 1907.

"Terakki, no: 28, 5 Şubat 1909. (1908'de çıkan *Firdevs-i İlhâmât* kitabının imzasız tanıtım yazısı)

"Terakki-i Millet Neye Vâbestedir", *Hayat*, no: 14, 17 Ocak 1906.

"Terane-i Ahrârâne - 2", *İttifak*, no: 15; 18 Ocak 1909.

"Terane-i Millî", *Füyûzat*, no: 7, 12 Ocak 1907.

"Terane-i Vatanperestâne", *Taze Hayat*, no: 107, 13 Mayıs 1908.

"Türkistan yahut Mezar-ı Zî-hayat", *Terakki*, no: 169, 29 Temmuz 1909.

"Türkistan'a Bir Nazar - 1", *Tanin*, no: 926, 1 Nisan 1911/19 Mart 1327.

"Türklerin İlk Saltanat-ı Havaiye Kurbanı", *İkbal*, no: 590, 28 Şubat 1914.

"Ulema Libasındaki Cühelâya", *Firdevs-i İlhâmât,* Bakü, 1908.

"Ümit Sahne-i Temâşâ-yı Hayatın Ruhudur", *İkbal*, no: 747, 25 Eylül 1914.

"Ümmehât-ı Hayât yahut Cins-i Lâtîfe Bir Bakış", *Aşk-ı Muhteşem yahut Eflâtun Sevgisi,* Bakü, 1914.

"Vakayi'-i Hazıra", *Mehtab*, no: 11, 18 Eylül 1327.

"Vatanımızın Timistokl ve Aristidlerine Nasihat", *Hayat*, no: 118, 1 Haziran 1906.

"Zafer-i Nihaîye Doğru", *Azerbaycan*, no: 7, 2 Teşrin-i evvel 1918.

"Zemzemat-ı Tahassürat yahut Karışık Hayaller", *İttifak*, no: 1, 1 Kasım 1908.

Celil Memmedguluzade'nin (1869-1932) Yaşamı, Faaliyetleri ve Düşünce Dünyası

Elhan NECEFOV*

(Azerbaycan Türkçesinden aktaran: Nazım MURADOV)**

Giriş

Celil Memmedguluzade'nin zengin edebi mirasının araştırılıp incelenmesinde ünlü edebiyat teorisyeni Yaşar Qarayev'in bilimsel araştırmaları önemli yere sahiptir. Onun *Tənqid: problemlər, portretlər* [Eleştiri: Sorunlar, Portreler] (1976) ve *Realizm: sənət və həqiqət* [Gerçekçilik: Sanat ve Hakikat] (1980) monografilerinde Azerbaycan realizminin tarihi, gelişme merhaleleri, tipolojik sınıflandırılması, eleştirel gerçekçiliğin mahiyeti vb. meseleler yüksek bilimsel değerini bulmuştur.

Celil Memmedguluzade eserlerinin incelenip yorumlanmasında Məsud Əlioğlu'nun [Mesut Alioğlu'nun] *Cəlil Məmmədquluzadə'nin dramaturgiyası* [Celil Memmedguluzade'nin Tiyatro Eserleri] (1954); Ehed Hüseynov'un *Sənət yanğısı* [Sanat Yangısı] (1979); Halid Alimirzeyev'in *Problemlər və xarakterlər dramaturgiyası* [Problemler ve Karakterler Dramaturjisi] (1979); Hidayet

* Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Edebiyat Enstitüsü

** Lefke Avrupa Üniversitesi Öğretim Üyesi / KKTC

Efendiyev'in *M. F. Axundovun realist-satirik nəsrinin davamçıları* [Mirza Fethali Ahundzade'nin Realist Kara Mizah Nesrinin Devamcıları] (1974); İsa Habibbeyli'nin *C. Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri* [Celil Memmedguluzade: Çevresi ve Çağdaşları] (1997); Arif Memmedov'un *Nəsrin poetikası (XIX əsrin II yarısı)* [Nesrin Poetikası (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı)] (1990); Tehran Alişanoğlu'nun *Əsrdən doğan nəsr (XX əsr Azərbaycan nəsrinin təşəkkül poetikası)* [Asrın Doğurduğu Nesir (XX. Yüzyıl Azerbaycan Nesrinin Teşekkül Poetikası)] (1999); Allahverdi Memmedli'nin *Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında azərbaycançılıq* [Celil Memmedguluzade'nin Eserlerinde Azerbaycancılık Görüşleri] (2003) monografilerini ayrıca belirtmeliyiz. Azerbaycan'ın ünlü edebiyat bilginleri Memmed Cafer Caferov, Abbas Zamanov, Memmed Arif, Ali Sultanlı, Mikâyıl Refili ve Azerbaycan'ın halk yazarı Mehdi Huseyn de Celil Memmedguluzade'nin eserleri hakkında değerli makaleler yazmışlardır.

1. Genel Olarak Hayatı ve Yaratıcılığı

Celil Memmedguluzade 22 Şubat 1869'da Azerbaycan'ın eski yurtlarından olan Nahçıvan şehrinde doğmuştur. Babası Memmedgulu Meşhedi Hüseyingulu oğlu herhangi bir okula gitmemesine rağmen ilkokul düzeyinde bilgi sahibiydi. Memmedgulu Bey, hayatı boyunca şeriat kurallarına uymuş, helal bir ömür sürmüş, ailesinin geçimini alın teriyle sağlamıştır. Uzun yıllar boyunca Nahçıvan Tuz Madeni'nde bekçi olarak çalışmış, ardından bir bakkal dükkânı açarak küçük esnaflık yapmıştır.

Celil Memmedguluzade 1873-1878 yıllarında molla mektebine [eski usul okula] gitmiş, burada Arapça ve Farsça öğrenmiştir. Daha sonra ise Nahçıvan şehrindeki üç sınıflı iptidai mektebinde [ilkokulda] okumuştur. Pozitif bilimlere ilgisi, hayat ve toplum hakkındaki görüşleri burada şekillenmiştir.

Celil Memmedguluzade'nin Gürcistan'daki *Gori Öğretmen Okulu*'nda geçen eğitim yılları (1882-1887), hayatının önemli bir dönemini oluşturmaktadır. O, burada çeşitli halkların temsilcileri olan öğretmenlerden (A. O. Çernyayevski'den, D. D. Semyanov'dan, N. N. Novospasski'den, N. O. Lomouri'den vd.) dersler almış, deneyimli pedagogların edebiyat, eğitim ve metodik bilgilerinden yararlanmıştır. C. Memmedguluzade'nin Gori'de edindiği bilgi ve kazandığı deneyimlerin, onun sonraki edebi hayatında ve öğretmenlik yıllarında da derin izler bıraktığı şüphesizdir. Nitekim o, Azerbaycan edebiyatını tür ve şekil yönünden birçok yeniliklerle zenginleştirmiştir. Azerbaycan edebiyatında ilk manzum alegorik dram eserinin, ilk satirik (kara mizahî) hikâyenin, ilk felyetonun [hicivli fıkranın] vb. Celil Memmedguluzade'ye ait olması onun *Gori Öğretmen*

Okulu'ndaki okumaları sayesindedir. Daha 1895 yılında Latin alfabesinin kabul edilmesi için Çarlık Rusya'nın başkenti Petersburg'a gidip görüşmelerde bulunması onun; kendi dönemindeki kültürel olayları yakından takip ve derinden tahlil ettiğini ve milletinin geleceğiyle ilgili sosyo-kültürel vizyonunu göstermektedir. 1897-1903 yılları arasında Erivan ve Nahçıvan'ın mahkeme organlarında çalışması, kendisine ağır kadere mahkûm sıradan insanları tanıma fırsatı vermiş, çeşitli karakterleri keşfetmesini ve onları büyük edebiyat dünyasına kazandırmasını sağlamıştır. Yazarın *Poçt qutusu* [Posta Kutusu] hikâyesi, onun bu yıllardaki gözlemlerini yansıtan en mükemmel eserlerinden biridir.

1903 yılından başlayarak Tiflis'te yaşayıp faaliyetlerini de burada sürdürmesi, çevresinin sunduğu daha iyi olanaklardan yararlanmasını, zengin edebi-kültürel ortamdan faydalanmasını sağlamış, onun aktif gazetecilik faaliyetine başlamasını da desteklemiştir. *Şark-i Rus* gazetesindeki çalışmaları, Celil Memmedguluzade'nin yaşamında yeni ve daha verimli bir merhale teşkil etmektedir. Muhammed Ağa Şahtahtlı tarafından temelleri atılan bu gazetenin kapanmasından (1905) sonra Ahıskalı Ömer Faik Numanzade ve Nahçıvanlı Meşedi Alesker Bağırov ile birlikte *Şark-i Rus*'un basıldığı matbaayı satın almış, "Qeyrət" (Gayret) adı ile yayıncılık faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu tarihten sonraki Celil Memmedguluzade çalışmalarının, yaratıcılığındaki çok yönlülüğün tüm istikametlerde mükemmel bir şekil aldığını açık bir şekilde söyleyebiliriz. Onun lirik, epik ve dramatik yönlerdeki edebi faaliyetlerini kapsayan yaratıcılığının, artık birer ustalık seviyesinde olduğunu, gazetecilik ve yayıncılık çalışmalarının tam olarak şekillendiğini söylemek mümkündür.

Celil Memmedguluzade çalışmalarının zirvesi *Molla Nesreddin* dergisidir. Onun başyazarlığı ile 7 Nisan 1906'da Tiflis'te yayımlanmaya başlayan bu karikatürlü mizah dergisi, Kafkasya'daki olayların aynası olmuş, genel olarak Müslüman Şark'ın ve özellikle de Azerbaycan halkının milli idrak sürecinde, kendini tanımasında ve uyanışında önemli rol oynamıştır. Dergi 1917'ye kadar Tiflis'te, 1921'de Tebriz'de, 1922-1931 yıllarında ise Bakü'de neşredilmiştir.

Edebi çalışmalarını 20. yüzyılın başlarından itibaren düzenli hâle getiren C. Memmedguluzade *Usta Zeynal* (1905), *Dellek* [Berber] (1906), *İran'da Hürriyet* (1906), *Fatma xala* [Fatma Teyze] (1906), *Qurbanəli bəy* [Kurbanali Bey] (1906), *Quzu* [Kuzu] (1914), *Nigarançılıq* [Tedirginlik] (1916), *Konsulun arvadı* [Konsolosun Karısı] (1918) vd. hikâyeleriyle küçük öykü türünün büyük ustası olduğunu kanıtlamıştır.

Azerbaycan'da Sovyetlerin, iktidarı ele geçirmesi Celil Memmedguluzade'nin hayat ve faaliyetlerinde belli değişikliklere yol açmıştır. Sovyet iktidarının benimsemiş olduğu bazı ideolojik ilkelerin, Mirza Celil'in görüşleriyle

örtüştüğünü söylemek mümkündür. Bu nedenle de Sovyetlerin 1921-1927 yıllarında düzenledikleri birçok etkinliğe katılmış ve elinden geldiği ölçüde destek de olmuştur. Bu zaman diliminde Azerbaycan Öğretmenlerinin V. Kurultayı'na (1925), Birinci Türkoloji Kurultayı'na (1926) katılmış, hükümet tarafından düzenlenen jübile ve edebi akşamlara aktif bir şekilde katkı sağlayarak dikkat çekmiştir. *Yeni Yol* gazetesinin editörü olduğu dönemde ise Latin alfabesinin kabulü konusunda özverili faaliyetlerde bulunmuş ve fedakârlık göstermiştir.

Sovyetlerin hâkimiyete geldiği karmaşık ve belirsiz bir ortamda da Mirza Celil edebi çalışmalarını sürdürmüştür. Onun Sovyet dönemi faaliyetinin ürünü olan *Danabaş kəndinin məktəbi* [Danabaş Köyünün Mektebi] (1921) piyesi; *Lənət* [Lanet] (1921), *Oyunbazlar* (1921) adlı kısa sahne eserleri; *Dəli yığıncağı* [Deliler Toplantısı] (1926), *Yığıncaq* [Toplantı] (1929), *Ər* [Koca] (1930) eserleri bu dönemde yazılmıştır. Edip, yazı faaliyetinin her aşamasında öykü türünün en güzel örneklerini ortaya koymuştur. *Şərq fakültəsi* [Şarkiyat Fakültesi], *Taxıl həkimi* [Buğday Doktoru], *Hamballar* [Hamallar], *Şeir bülbülleri* [Şiir Bülbülleri], *İki ər* [İki Koca], *Zırrama* [Gerzek], *Şəhər və kənd* [Şehir ve Köy], *Qoşa balınc* [Çifte Yastık], *Bəlkə də qaytardılar* [Belki Geri Verirler] adlı hikâyeleri de bu yılların edebi mahsulleridir.

Sanatçının Sovyet yönetiminden beklentisi çok kısa sürmüş, yeni yönetim onu hayal kırıklığına uğratmıştır. Kendisine karşı kıskançlıklar ve baskılar gün geçtikçe artmış, 1928 yılından itibaren yeni hükümetin ideolojik taleplerini ve tazyiklerini daha fazla hissetmeye başlamıştır. Dönemin birçok yazar ve şairi gibi Mirza Celil de bu talepleri manevi terör olarak kabul etmiştir. Komünist (Bolşevikler) Partisi'nin 9 Nisan 1929 tarihli genel toplantısında *Molla Nasreddin* dergisinin, "din aleyhine okunaklı, kitlesel, ucuz bir dergi olarak yeniden düzenlenmesi ve yayımlanmasına" karar verilmiştir. Bu kararın, Mirza Celil'in düşüncesi ve bu zamana kadarki hedefleriyle çeliştiği kuşkusuzdur. Diğer gazete ve dergilerde kendisine karşı yürütülmekte olan iftira ve baskı kumpanyası onu çok üzüyordu. Matbuatta sık sık "milli küçük burjuvazi temsilcisi", "Azerbaycan dilini kirleten yazar", "çığırdaş" [Bolşevik karşıtlarının iziyle giden kişi] vb. ifadelerle dönemin ünlü şahsiyetlerine karşı kullanılan suçlamalarla karşılaşıyordu. Bütün bu baskılar karşısında kalan Mirza Celil, 1931 yılında *Molla Nasreddin* dergisinin başyazarlığından ayrılmak zorunda kalmıştır. Yılmaz, mücadeleci kişiliğiyle tanınan büyük Celil Memmedguluzade'nin yeni hükümete ve onun sert ideolojisine karşı itirazını, ömrünün son günlerinde basılmamış birçok eserinin yazmasını sobada yakarak gösterdiğini belirtmiştir.[1]

1 İsa Həbibbəyli, "Ədəbi şəxsiyyət və zaman". *Əsərləri,* 10 cilddə (II), "Elm və təhsil", Bakı 2017, s.134

Celil Memmedguluzade 4 Ocak 1932'de Bakü'de vefat etmiş ve Fahri Hıyaban'da defnedilmiştir. Edibin Bakü'de, Nahçıvan'da, Celilabad'da heykelleri dikilmiş, eldeki eserlerinin tamamı büyük tirajla yayımlanmıştır. Doğumunun 100. ve 125. yılında jübile törenleri düzenlenmiş, bu doğum yılları devlet düzeyinde ve muhteşem bir şekilde kutlanmıştır.

2. Celil Memmedguluzade'nin Edebi Nesir Eserleri

Mirza Fethali Ahundzade tarafından temelleri atılan Azerbaycan edebi nesir geleneği, onun halefleri –Celil Memmedguluzade, Neriman Nerimanov, Abdurrahim Bey Hakverdiyev, Sultan Mecit Ganizade, Süleyman Sânî Ahundov, Mehmed Said Ordubadi, Yusuf Vezir Çemenzeminli, Seyid Huseyin ve başka yazarlar tarafından sürdürülmüştür. Onlar, kendi seleflerinin miras bıraktıkları Azerbaycan realist edebi nesrini yeniliklerle zenginleştirmiş, birbirinden farklı karakter ve tipleri en gerçekçi betimlemelerle edebi nesir hazinesine mal etmişlerdir. Bu yazarlar nesrimizi şekil yönünden de geliştirmiş; roman, novella (nuvel), küçük hikâye, felyeton (hicivli fıkra) vd. türlerin ilk klasik örneklerini ortaya koymuşlardır.

Celil Memmedguluzade nesrinin şekillenmesi M. F. Ahundzade nesri ile yakından ilgilidir. Onun nesir üslubunun şekillenmesinde ve kısa hikâye ustası gibi yetişmesi sürecinde Ahundzade nesir geleneğinin olumlu etkisi görülmektedir.

Celil Memmedguluzade derin milli-içtimai tefekkür sahibi bir sanatçı idi. Onun edebi nesir serüveni Azerbaycan edebiyatında bir fenomen sayılabilir. Gözlemlediği hayat gerçeklerini realist bir şekilde tasvir etmesi, emeği ile geçinen dürüst insanların acı kaderlerinin gerçek bir şekilde sunumu, milli uyanışa ve terakkiye çağrı, etkili dil ve üslup başarıları Mirza Celil nesrinin kendine özgülüğü ve ferdi sanatkârlık yönünden dikkat çeken önemli özelliklerinden bazılarıdır.

Celil Memmedguluzade nesri kendi içeriği, poetik yapısı yönünden Azerbaycan edebiyatının yeni bir sayfası sayılır. Toplumun sosyal durumunu yansıtan, insan psikolojisinin dış ve iç özelliklerini tümüyle ifade eden ister geniş süjeli *Danabaş kəndinin əhvalatları* [Danabaş Köyünün Maceraları] (psikolojik-dramatik uzun hikâyet), isterse de daha somut süjeye sahip eserlerinde (hikâye ve nuvellerinde) dikkat çeken önemli özelliklerden biri, onların tümünün dolgun bir süje ve yapıya ve sağlam bir kompozisyona sahip olmalarıdır.

Azerbaycan nesrinde ilk kez prolog ve epilogdan yararlanmanın Mirza Celil'in ilk büyük nesir eseri olan *Danabaş kəndinin əhvalatları* povestində (uzun öyküsünde) ortaya çıkması (*Bir yüngülvari mukaddime*, *Hitame*); bu poetik

yapının somut ve sınırlı süjeye sahip eserlerde de *Xanın təsbehi* [Hanın Tespihi], *Təsbeh barəsində bir neçə söz* [Tespih hakkında birkaç söz]; *Bəlkə də qaytardılar* [Belki Geri Verirler], *Axır söz* [Son söz]) kullanılması, somut verilere dayanarak bilimsel teorik tahlili C. Memmedguluzade nesrinin yeni sanat özelliklerinin su yüzüne çıkmasıyla sonuçlanmıştır.[2]

Üstat yazarın keskin kalem ürünü olan *Danabaş kəndinin əhvalatları* (1894) eseri, edebiyatımızın edebi-estetik nesir tarihinde en yüksek konuma sahiptir. Eserin başkahramanı Mehemmedhesen Emmi [Muhammedhasan Amca] sadece Celil Memmedguluzade eserlerinde değil, tüm Azerbaycan edebiyatında küçük adamın büyük edebiyata ilk gelişi olarak kabul edilir.[3]

Yoksulluk girdabında yüzen Mehemmedhesen Emmi'nin dünya malında gözü yoktur. O, mazlumluğu, saflığı, necip yönleri, yardımseverliği, iyi bir eş, evladını çok seven bir baba olmasıyla dikkat çeker. Mehemmedhesen Emmi kalbinin sesini dinleyerek hareket etmektedir. Ne yazık ki toplum, ona karşı oldukça acımasızdır. Onun şuur ve düşüncesi toplumu yönetenlere, güçlüler karşısında boyun eğme yönündedir. Sahip olduğu tüm insani ve manevi özelliklerine rağmen, fakirlik ve korku onu hırpalamakta ve küçük düşürmektedir. Mehemmedhesen Emmi girmiş olduğu mücadelelerde başarısız olur. Aynı durum gözyaşları içinde boğulan, hiçbir hukuku olmayan çaresiz kadın Zeynep'i de tehdit etmektedir. Mehemmedhesen Emmi'den farklı olarak o, kendi yüreğinin sesini dinleyip mücadele etmek, başkalarının önünde boyun eğmemek, kırılmamak için çırpınıp durur. Onun bu mücadelesi sonucu insanları ezen kaba güçler kendisini "deli", hareketlerini de "delice" adlandırmaktadır. Sonuçta Zeynep boynu bükük, çaresiz durumda kalıp istediği gibi hareket edemez. Eserdeki Hudayar Bey tipi ise adaletsizliği ve haksızlığı ifade eden sembolik ve menfi bir kahraman olarak hafızalara kazınır.

Danabaş kəndinin əhvalatları eseri Azerbaycan sosyal düşüncesini harekete ve toplum vicdanını alarma geçiren realist bir povest yani uzun hikâyedir. Tiplemelerin son derece canlı ve inandırıcı olması, hayatın acı gerçeklerine ve yazarın o gerçekleri ustalıkla betimleyen dil ve üslubundaki büyük başarısına bağlıdır. (Mirza Celil'in diğer eserlerindeki kahramanlar da hayal ürünü olmayıp gerçek insanların prototipleridir.) Bu eser, sadece Azerbaycan kadınının değil genel olarak Müslüman-Şark kadınının çiğnenen hukuklarını savunan, daha doğrusu Müslüman-Türk kadınına hukuk elde etmeye çalışan yazarın, Türk ailesinde kadının değerinin azalmasına itiraznâmesi olarak da düşünce tarihimizde saygın yerini almaktadır. Kadınına iyi bir eş olup, büyük değer veren

2 Səadət Vahabova, *Cəlil Məmmədquluzadə nəsrinin poetikasi*, " Elm və təhsil" nəşriyyatı, Bakı 2014, s. 147-148.

3 Cəlil Məmmədquluzadə, *Əsərləri,* 4 cilddə, I cild, "Öndər" nəşriyyati, Bakı 2004, s. 13.

Mehemmedhesen Emmi ile onu, eşini ve çocuğunu değersiz görüp hayvani istekleri için kullanmaya yeltenen Hudayar Bey arasındaki en büyük fark da buradadır. Mirza Celil, küçük bir devlet olan aileyi bir bütün olarak özgür görmek istemekte, onu bütün fertleriyle omuz omuza mücadeleye davet etmektedir. Yazarın, "Ailesi özgür olmayan toplumların devleti de bağımsız olamaz; ailenin reisi olan kişiler kendi hukuklarını koruyamıyor iseler eş(ler)inin (karılarının) ve çocuklarının da ezilmesi kaçınılmazdır" şeklinde yorumlayabileceğimiz mesajı bu anlamda oldukça düşündürücü ve manidardır. Yani burada sosyolojik olarak *cemaatten toplum*a; *toplumdan halk*a; *halktan millet*e doğru diyalektik bir gelişme çizgisinin takip edilmesi gerektiğinin ima edildiğini söyleyebiliriz. Realist Mirza Celil'in inkılapçı-demokrat tarafı da bu yönden değerlendirilmeli ve eserlerinde dile getirdiği toplumsal hastalıkların tasvir, tahlil, teşhis yönleri ile satır aralarında gösterdiği tedavi yolları tek tek ortaya çıkarılmalıdır. İnkılâpçı-demokrat yazarın gelecekle ilgili düşünceleri onun inkılâpçı ve demokrat kişiliğinde saklıdır: Ezilenlerin intikamını "inkılap"la alıp (Hudayar Beylerin temsil ettiği eski düzeni yıkıp) yeni düzende ise elde edilen insani değerleri ve hakları "demokrasi" ile korumak, bir çare olarak düşünülmekte, görülmekte ve sunulmaktadır.

Celil Memmedguluzade hikâye türünün Azerbaycan edebiyatındaki en güçlü temsilcilerindendir. Yazarın *Poçt qutusu* [Posta Kutusu] öyküsü Azerbaycan edebiyatında hikâye türünün en mükemmel örneklerinden biridir. Öykü gibi hacimce küçük bir nesir türünde çok sistemli bir şekilde betimlenen olayların sosyolojik yönden kapsayıcı olması oldukça zordur ve yazar, bu zoru başarmıştır. Eserde Novruzali'nin kaderi Azerbaycan köylüsünün kaderi gibi ifade olunmuştur. Yazarın, Novruzali gibi saf ve görgüsüz bir adamın savunuculuğunu yapması dikkat çeker. "Poçt qutusu, küçük hikâyenin büyük programıdır." tespitinde bulunan Prof. Dr. İsa Habibbeyli şöyle demektedir:

> "Edip *Poçt Qutusu* [Posta Kutusu] eserinde, küçük adamlığın toplumsal psikolojik olgu örneği şeklinde tipikleştirilmiş Novruzali tipinde 'Novruzali adamdır' toplumsal tarihi hükmü ile birlikte kendi yazar görüşünü de 'Novruzali nasıl adamdır?" sosyal psikolojik sorusunu sorarak dile getirmiş, bu sorunun cevabını bulmaya, mevcut sosyal sorunların çetrefilliliği ve karmaşıklığı içinde sosyal adaletin durumunu bu tezlerden yola çıkarak tespit etmeğe çalışmıştır."[4]

Hikâyede fazla ya da eksik bir cümle bulunmamaktadır. Eserin kurgusunda tüm ayrıntılar sistemli bir şekilde müteselsil olarak planlanmış, doğal olarak bir noktadan başlayıp mantık sırasıyla finale taşınmıştır. Öyküde dikkat çeken önemli

4 Ramiz Qasımlı, *Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında "kiçik" adam obrazlarının ictimai-bədii funksiyası*, "Elm və təhsil", Bakı 2012, s. 63.

yönlerden biri; yazarın olaylara müdahale etmemesi, kahramanları konusunda tarafsız olması, münasebet bildirmemesidir. Öyküde geçen olayları kötülemek veya övmek konusunda bir kelime bile bulunmamaktadır. Yazarın dünya görüşü, hikâyenin genel trendi (eğilimi) ve didaktik yönleri süjenin içinde ve kahramanların hareketlerinde eritilmiş, bu hareketler kısa cümle ve fikirlerle dile getirilmiştir. Klasik nuvele [hikâyeye] özgü lakoniklik [öz sözlülük], betimleme ve ifade düzenliliği, diyalogların doğallık ve canlılığı bu hikâyede dikkat çeken özelliklerdir.[5]

Bəlkə də qaytardılar... [Belki Geri Verirler], Mirza Celil'in, manen müflis olmuş insanların fikir ve düşüncesini yansıtan hikâyesidir. Öyküdeki müflisleşenler [maddi ve manevi yönden iflas edenler] grubu, Molla Emi'ye artist Balagedeş aracılığıyla sunulur. Önceki zengin hayatlarını sabırsızlıkla bekleyen fakat bu arzuları gerçekleşmeyen insanlar hayallerle yaşamakta, eski saadetlerine yeniden kavuşacaklarını ümit etmektedirler. Öykünün "Axır söz [Son Söz]" adlı son kısmında yazarın olaylarla ilgili kanaati dile getirilmiştir:

> "Kısacası, o arkadaşlarla sıkça görüşüp konuşur, dertleşirdik. Birbirimize moral veriyorduk ve her ayrılışımızda birbirimizden büyük ümitlerle ayrılıyorduk ki inşallah muradımıza ulaşırız ve inşallah öyle olur ki eski mal ve mülkümüzü, eski hayat tarzımızı belki geri verirler..."[6]

Dəllək [Berber] hikâyesinin adı, bu meslek ile cehaletin, saflığın hangi belalara neden olduğu genel olarak değerlendirilmiş, *Taxıl həkimi* [Buğday Hekimi] hikâyesinde lakonik betimlemelerle tahıl hekimi – "ziyalı" – tipi gerçek edebi tasvirini bulmuştur. Başına bela gelen insanlara yardım etmek zorunda olan bu hekim, incelediği böceğin vücut yapısıyla ilgili köylülere uzun açıklamalar yapmış, sonra da mecliste şerefine düzenlenmiş davette içkiyi fazla kaçırıp "keşfettiği" haşereyi köyde unutmuş ve geri dönmüştür. Tahıla zarar veren böcek ile onu bu beladan kurtarmakla mükellef buğday hekiminin – "aydının" – verdiği zarar aynı ölçüdedir (böcek maddi zarar verirken, hekim de maddi ve manevi zarar vermektedir). Burada genel olarak "hekim" meslek adı altında yapılan çirkinliklerle yazarın acı ironik tepkisi, aynı metin içinde sunulmuştur.

İlginçtir ki geniş süjeli eserlere özgü bu poetik yapıya Mirza Celil'in hikâyelerinde de rastlanır. *Xanın təsbehi* (Hanın Tespihi) öyküsü bu yönleriyle dikkat çekicidir. İlk bakışta iki kısım ve iki ad ile ("Xanın təsbehi" [Hanın Tespihi], "Təsbeh barəsində bir neçə söz" [Tespih hakkında birkaç söz]) sunulan hikâyenin birinci kısmı prolog niteliğindedir. Edip bu kısımda ilginç bir öyküleme tarzı ile

5 Hikâyenin orijinal metni için bkz. Məmmədquluzadə, *Əsərləri,* 4 cilddə, I cild…, s. 122.

6 Məmmədquluzadə, *Əsərləri,* 4 cilddə, I cild…, s. 167.

Keleyber karyesinden, Kermeçatak köyünden, bu köyün ünlü hanlarından Nazarali Han ve cemaatinden söz etmektedir. Yazar, Nazarali Han'ı, Karadağ hanlarının en iyisi, liyakatlisi, insaflısı gibi sunar. Çelişkili fikirler dallandıkça sular durulur, övgüyle söz edilen Han'ın yaptıkları yavaş yavaş ortaya çıkar. Artık yazar, sözü Han'ın tespihine getirir. Tespihin olağanüstülüğü, eserin ana fikri olarak ikinci kısımda açılır. Kurala göre önce farraş gelip raiyetten bir şeyler ister. Raiyet onun istediğini verdiyse kurtulmuş sayılır; vermediyse farraş ona birkaç kamçı vurduktan sonra Han'ın huzuruna gelir ve bu kez de Han'ın tespihini getirirdi. Bu kez de farraşın sözü dinlenirse iş tamamdır, dinlenmezse farraş artık tam yetkiye sahiptir. Hatta o kadar yetki sahibidir ki hançerini çıkarıp 'Hayır' diyenin boynunu vursa dahi ne olacağını bilmem ve kesin hiçbir şey olmaz.[7]

Celil Memmedguluzade'nin edebi nesir eserleri arasında öykü türünün en güzel örneklerinden biri de *Usta Zeynal* hikâyesidir. Sanatçının dikkatli gözlem sahibi olduğunu kanıtlayan bu hikâye, gözle görülen ama dille ifadesi yürek parçalayan gerçekleri yansıtır:

> "Yüreğim dertli idi. Tiflis'in Şeytanbazarı'nda karşılaştığım İslâm âlemi her gün ve her saat beni bir şeyler yazmaya itiyordu... Sonunda bir hikâye yazdım. Yazdım ki bir bedbaht Müslüman zavallısı -adı Usta Zeynal'dır- kendisini dini cehalete öylesine kaptırmış ki bu cehaletin sayesinde gece gündüz durmadan çabalamaktadır. Görüyordum ki mollalar bu biçare Usta Zeynal'ı kandırmışlar ki dünyada sadece temiz ile murdarın olduğunu zannediyor. Ben de kâğıt bulamayınca Usta Zeynal'ın zavallılığını taşa duvara yazıp onun çaresizliğini tasvir etmek için duvarın sayfalarını ganimet biliyordum."[8]

Celil Memmedguluzade hikâyesinin konusunu çetrefilli bir toplumsal siyasi olaydan değil, küçük bir sosyal olaydan almış; hikâyesinin omurgasını bu olay üzerine kurmuş ve vermek istediği mesajları da söz konusu olaydan hareketle kurgulamıştır. Yazar, kendi hedefleri doğrultusunda öyküde iki hayat tarzından söz etmiş, birbirinin tersi olan iki dünya görüşünün, iki düşüncenin çatıştığını betimlemiştir. Bunlardan biri Müslüman fanatiklerin hayatı ve şuurudur ki, eserde Usta Zeynal ve onun çırağı Gurban tipleriyle temsil edilmiştir. İkincisi ise evladının eğitim aldığı yerden dönmesini bekleyen Ermeni Mugdisi Akop ve onun ailesidir. Açıkça görünen şudur ki yazar, Usta Zeynallerin saflığını ve cahilliğini doğru değerlendirir. Halkın, içinde bulunduğu bu cehaletten kurtulma yolunu da doğru tespit ederek çıkış yolunun bilimde, eğitimde olduğuna işaret eder. En büyük tembelliğin cehaletten doğduğunu hikâyenin dilinden anlamak oldukça kolaydır:

---

7 Məmmədquluzadə, *Əsərləri,* 4 cilddə, I cild…, s. 232.

8 Cəlil Məmmədquluzadə, *Əsərləri,* 4 cilddə, II cild, " Öndər" nəşriyyatı, Bakı 2004, s. 499-500.

"Merhumun en ziyade çalıştığı cihet, Müslümanların hukukunu Ermeni ve diğer vatandaşlarla eşit hâle getirmekti."[9]

Mirza Celil, hikâyenin başkahramanı Usta Zeynal'ın saflığını ve bunun nedenlerini büyük ustalıkla göstermiştir. Ayrıca günümüzde de duyulan ve Ermeni yalanlarından en büyüğüne edebi bir metotla işaret edilmiştir; bu ise Usta Zeynal'ın karanlık dünyasında bile görünen hakikatin dile getirilmesidir. Usta Zeynal'ın aniden Ermeni Mugdisi'ye sorduğu "Ağa, neden sizin padişahınız yoktur?" sorusu derin sosyal-siyasi anlam taşımaktadır.

Celil Memmedguluzade'nin bilinen ilk nesir eseri *Danabaş kəndinin əhvalatları* [Danabaş Köyünün Maceraları] (1894) uzun öyküsüdür. Yazar, bu ad altında bir dizi eserler yazmayı planlamıştır. "Bir yüngülvari müqəddimə" [Hafifçe Bir Önsöz] ile başlayan bu öykü dizisi içinde "Eşşəyin itməkliyi" [Eşeğin Kayboluşu] uzun hikâyesi tamamlanmış, yazar "Danabaş kəndinin məktəbi" [Danabaş Köyünün Mektebi] öyküsünü ise bitirememiştir. Bu nedenle de "Danabaş kəndinin əhavalatları" dendiğinde "Eşşəyin itməkliyi [Eşeğin Kayboluşu]" uzun öyküsü kast edilir. Eserdeki olaylar köyde gerçekleşir. "Danabaş köyü" eski dünyanın, fanatizmin, kaba güç kullanma âleminin sembolü olarak seçilmiştir. "Celil Memmedguluzade, Danabaş köyünü sınırlı ve belli başlı bir mekân olarak seçmemiştir. Danabaş köyünün karakteristik olay ve tipleri insanlar arasından seçilmiş ve genelleştirilmiştir. 'Danabaş köyü' 'danabaşlar âlemi'nin tamamını tecessüm ettirmektedir."[10]

Bu uzun hikâye de konusunu somut ve canlı hayat materyalinden almış, bu olayların kurgusuna bile pek müdahale edilmemiştir.

Olayın süjesini yarı şahitlik, yarı rivayet şeklinde sunma usulü, Celil Memmedguluzade'nin *Danabaş kəndinin əhvalatları* uzun öyküsünde büyük bir ustalıkla sergilenir. "Ahvalatlar" [maceralar, olaylar] hikâyecinin diliyle sunulmasına rağmen Celil Memmedguluzade'nin "ben"ine rastlanmaz. Onun yerine ise eserde iki "ben" ve iki hikâyeci vardır: Lağlağı Sadıq [Alaycı Sadık] ve qəzetçi Xəlil [Gazeteci Halil]. Eserin "telif hakkı" hikâyeciye verildiği gibi tüm sorumluluk da sanki onun omuzlarına yüklenmiştir.[11]

Eserin başında yer alan "Bir yüngülvari müqəddimə" [Hafifçe Bir Önsöz'de] uzun hikâyenin anlatıcısı olan kişi, burada söz edilen olayların uydurulmadığını bildirmekte, gerçek hayattan alındığını, günlük yaşamımızda gerçekleşen

9 Cəlil Məmmədquluzadə, *Əsərləri,* 4 cilddə, IV cild, "Öndər" nəşriyyatı, Bakı 2004, s. 132.

10 Mirzə İbrahimov, *Böyük demokrat*, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, Bakı 1957, s. 63.

11 Məmməd Məmmədov, *Cəlil Məmmədquluzadənin bədii nəsri*, Azərb. SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı 1963, s. 93.

olaylardan esinlenildiğini ifade etmektedir. Anlatıcının altını çizerek belirttiğine göre, buradaki olaylara ya kendisi şahit olmuş ya da olayları bizzat gören kişilerden duymuştur. Söz edilen olaylar güçlü çatışma üzerine kurulmuştur. Bu çatışmanın bir tarafında zulmü, adaletsizliği, haksızlığı temsil eden kəndxuda (köy ağası) Hudayar Bey; bir tarafında namuslu, şerefli, cesaretli Zeynep; diğer tarafında ise sade, ailesine düşkün, inançlı Mehemmedhesen Emmi bulunmaktadır:

Hudayar Bey 'küçük adam' değil, üç yüz evin kâttasıdır (üç yüz evlik bir köyün ağasıdır). Köylüler onu görür görmez hemen sohbetlerinin en tatlı yerinde bile ayağa kalkar, kendisine baş eğerler. Onun verdiği emirleri dinlememeye veya bir sözünü iki etmeye kim cesaret edebilir? Hudayar Bey 'ağ' der ise ağdır, 'kara' der ise kara. Herkes onun söylediğini onaylar. Hudayar Bey çubuğu (sigarasını) cebinden çıkarır çıkarmaz herkes gov (kibrit, çakmak) yakıp onun önünde baş eğerek durmak zorundadır. Danabaş köyünde hiç kimse Hudayar Bey'e karşı küçük bir saygısızlık gösteremez. Çünkü Hudayar Bey kâttadır: Köyde 'gözün üste kaşın var' diyen yoktur. Zeynep cesaretli, iradeli bir kadındır. O, cemiyetteki mevkii itibariyle Mehemmedhesen Emmiye benzese de, huyu suyu ondan farklıdır. Zeynep çaresiz, zavallı gibi gözükmüyor, düşman karşısında daha güçlü durabilir. O, hukuklarını korumak yönünden (diğerlerine göre) daha çok özgüven sahibidir. Hudayar Bey'in saldırıları ve kabalığına karşı yapabildiği kadar mukavemet göstermektedir. Zeynep, Hudayar Bey'in dünürcüsüne 'Hudayar Bey anırsın, eşini bulsun!' Zeynep'ten ona eş olmaz, ona kapı kulluğu bile vermez[12] cevabını verebilecek kadar cesaretli ve isyankârdır. Mehemmedhesen Emmi ise 54-55 yaşlarında sessiz, fakir bir köylüdür. O, gözünü açtığı günden beri ağır işkencelere maruz kalmıştır. Daha çocuk iken anne ve babasını kaybetmiş, babasından kalan servete ise amcaları konmuştur. Mehemmedhesen Emmi son derece evcimen, evlatları üzerinde esen samimi bir aile reisidir. Onun bu özellikleri eser boyunca etkili bir dille tasvir edilmiştir. Küçük ticaretle meşgul olan Mehemmedhesen Emmi'nin en büyük arzusu Kerbela şehitlerini ziyaret etmektir. Hudayar Bey sadece Zeyneb'in değil, Mehemmedhesen Emmi'nin ziyaret hayallerine de engel olur. O, Mehemmedhesen Emmi'nin eşeğini çalmakla zavallı adamı "bedbaht" eder. Celil Memmedguluzade, Mehemmedhesen Emmi'nin faciasını tesadüfî bir hadise, münferit bir aile musibeti gibi değil; geniş, toplumsal bir facia gibi sunar. Prof. Dr. Mir Celal Paşayev'in ifadesiyle "Mehemmedhesen Emminin başından geçen olaylar komik bir macera değil, aslında acılı bir toplumsal faciadır. Bu öyle bir faciadır ki geçmiş zamanda yalnız Mehemmedhesen Emmini değil, binlerce zavallı ve fakir köylüyü yıpratmıştır."[13]

12 Məmmədquluzadə, *Əsərləri,* 4 cilddə, I cild…, s. 71.

13 Cəlil Məmmədquluzadə, *Danabaş kəndinin əhvalatları haqqında*, Uşaq-Gəncnəşr, Bakı 1953, s. 94.

Danabaş kəndinin əhvalatları eserinin yorumlanma sürecinde karşılaştığımız en zor şeylerden biri bu epigrafın [eserin ithaf cümlesinin] eserdeki olaylar ve kahramanlar ile ilişkisinin tespit edilip açıklanması olmuştur. Hudayar Bey'in yaptığı çirkin işler, epigraftaki "vicdanın sesi" ve "insaf" sözleriyle asla uyuşmaz. Büyük bir olasılıkla Mirza Celil, Sokrates'in bu vecizesinin felsefi anlamını eserinin ana fikri olarak kabul etmiştir. Biz "Sokrates'in bu sözleri yalnız bizim belirttiğimiz anlamda anlaşılmalıdır" iddiasında değiliz. Aslında burada söz konusu olan ahlâk meselesidir: Eğer sağlıklı bir düşünce yararlı ve kârlı bir işe hizmet ediyor ve yalnız sağlam düşüncenin ölçüsü yararlı-kârlı işler sayılırsa, o zaman asıl iyi insan, asıl ahlaklı adam, kendi yararını ve kârını hesaplayan pragmatik kişi ve yalnız başarılı olmaya odaklı egoist (bencil ve kendini beğenmiş) insandır. Oysa Sokrates'e göre sağlam bir düşünce, yalnız her bir ferdin kendine özgü bir duyarlılıkla kendi iç sesini dinleyip ona uyduğu zamanlarda sadece bir insanın değil, tüm insanlığın yararına olacaktır.

Genel olarak Celil Memmedguluzade'nin nesir eserleri Azerbaycan edebiyatında edebi nesrin özellikle de küçük hikâyenin ve uzun öykünün bir tür olarak şekillenmesini sağlamıştır. Kuşkusuz ki edebiyatımıza yapılan bu hizmetler sonraki edebi nesrimizin başarılarını da olumlu yönden etkilemiştir.

3. Celil Memmedguluzade'nin Tiyatro Eserleri

Celil Memmedguluzade'nin tiyatro eserleri ve piyes yazarlığı Azerbaycan edebiyatı için yeni merhaledir. Hem tür hem de şekil yönünden tamamen yeniliklerle gözlemlenen Mirza Celil tiyatrosu, Azerbaycan yazılı edebiyatında temeli Mirza Fethali Ahundzade tarafından atılan zengin bir mirasın liyakatli bir devamcısıdır. Ahundzade'nin komedilerinden farklı olarak Celil Memmedguluzade'nin komedilerinde gözyaşı daha çok hâkimdir. Zahiri (dış) gülüşle dâhili (iç) kederin vahdetinden oluşan Celil Memmedguluzade komedileri aslında daha çok trajikomedidir. Onun ilk tiyatro eseri olan *Çay Desgâhı* (1889), aynı zamanda Azerbaycan edebiyatının ilk manzum alegorik ve manzum tiyatro eseridir. Çocuk tiyatro eserlerinin güzel bir örneği olan bu eserde derin sosyal konular da ele alınmıştır.

Azerbaycan edebiyatında özel bir yeri ve ağırlığı olan *Ölüler* (1909) trajikomedisi cehalet ve fanatizm aleyhine kaleme alınmış en etkili eserlerdendir. *Ölüler,* konunun orijinalliği, düşünce zenginliği ile birlikte edebi-estetik, ele alınış tarzı ve tür özellikleri vb. yönlerden de mükemmel bir edebi sanat incisidir. Hurafelerin, cehaletin, rezaletin ve manevi çöküntünün zihinlerde oluşturduğu yıkıntıların ve dinci fanatizm tellallarının ifşa edilmesi amacıyla yazılmış tiyatro eserleri arasında *Ölüler* trajikomedisi kadar etkili bir eser bulunmamaktadır.

İnsanların bilgisizliğini ve cehaletini suiistimal edip dincilik yapan ve din bayrağı altında mazlumların kanını emip onların başını belalara sokan üçkâğıtçı, fırıldak Şeyh Nasrullah, onun yardımcısı Şeyh Ahmed, toplumun tüm rezilliklerini gören ve onların sebeplerini anlayan Keyifli (Sarhoş) İskender, "ölü dirilir mi?" sorusu karşısında korkudan şaşırıp kalan Hacı Hasan Ağa, Azerbaycan tiyatro eserleri literatüründe yeni ve orijinal edebi tipler, daha doğrusu genelleştirilmiş tipik karakterlerdir.

Eserdeki mezarlık sahnesi yani Şeyh Nasrullah'ın "ölü diriltme" betimlemesi, tüm dünya edebiyatında benzeri olmayan edebi-estetik ifade araçlarındandır. Mirza Celil sırf bu usulle hurafelere esir olmuş toplumun içinde bulunduğu rezaleti, cehaletin neden olduğu faciaları dramatik ideanın tartışma odağına çevirebilmiştir. Ölüler dünyası, bir bütün olarak Mirza Celil'in en mükemmel sembolik tipler topluluğudur. Sırf bu topluluğa ait tiplerin karakteristik özellikleri, psikolojik tavrı, tipik seciyeleri ile "ölüler" ve "diri ölüler" dünyasının nitelikleri karşılaştırılır. İskender'in maneviyata çağrısı cahilliğin ifşasına yönelik; gururunu, şahsiyetlerini kaybetmiş insanların deşifre olunması yönündedir.

İskender aydındır, cesaretlidir, gözü açıktır, hak ve hakikat yanlısıdır. Girdiği tartışmalarda sert olduğu kadar manevi yönden de onurludur, iğneli sözlerinin hedefindekileri açıkça gösterir. Şeref ve liyakat hissini yitirmişlere karşı yürek dağlayan haykırtısını içine atmadan bağırır.

Şeyh Nasrullah mahalli değil, döneminin son derece tehlikeli, uluslararası çapta fırıldakçı ve iftiracı bir insanıdır. Yalancı, riyakâr ve maneviyat yoksunu bir sapıktır. Din tüccarı ve dini kendi sapık isteklerine alet eden bir yaramazdır. Aslında belki de akıl edemeyeceğimiz kadar geniş imkânları olan "istihbaratçı"dır. Sırf bu kurnazlığı sayesinde "ölüleri dirilteceğini" duyurduğu ve olayların gerçekleşme mekânı olacağı Revan köylerinden birini önceden belirlemiş, bu köy hakkında geniş bilgi edinmiştir. Birkaç yıl önce vefat etmiş Kerbelayı Fetullah hakkında; onun akrabaları, Hacı Hasan Ağa, onun köylüleri olan Mir Bağır Ağa, Hacı Bahşali, Kerbelayı Veli ve onların ölmüş akrabaları hakkında geniş bilgi sahibi olduğundan, mezarlıkta "ölü diriltmek" işine cesaretle girişmektedir.

Ölüler eserinde geçici, ciddi olmayan, tesadüfî uygunsuzluklar, komik olaylar söz konusu değildir ve bu eserde insanı eğlendiren hiçbir şey yoktur. *Ölüler*'deki komiklik bir halkın kaderini belirleyen derin toplumsal çatışmaların; ölü düşünce ile aklın; manevi korluk ile gözü açıklığın; köktendincilik ve fanatizm ile sağlam düşüncenin; hakikat ile mistiğin arasındaki derin, barışmaz karşı durmanın ürünüdür. *Ölüler*'deki trajiklik bu eserin derin ve sert tenkidinin özünden gelir. *Ölüler* yazarının, gülüş ve yergi hedefinde sert bir şekilde kamçıladığı yurttaşları

vardır. Onların bu hedefte olmasının nedeni ise birer düşünce ölüsü olduklarından kaynaklanır.[14]

Eserdeki Keyifli (Sarhoş) İskender karakteri 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan toplumunda görülmeye başlayan milli aydın tabakasının genelleştirilmiş trajik temsilcisidir. Üniversite mezunu olan İskender etrafında olup bitenleri doğru anlamakta, cahil cemaate olayların iç yüzünü göstermek için elinden geldiği kadar mücadele etmektedir. Fanatizmin ve cehaletin derin girdabına girmiş toplum ise İskender'i anlayacak bir düzeyde değildir. İskender, yaşadığı toplumun çok ilerisindedir. Bu topluma yakışan adam ise Şeyh Nasrullah'tır. Mirza Celil, bu karakter aracılığıyla tüm yalancı, üçkâğıtçı din adamlarının kötü işlerini genelleştirmiştir. Şeyh Nasrullah'ın "ölü diriltmek" planının parçası olan birçok fırıldaklar eserde gerçekleşir. Lakin Keyifli İskender zor da olsa bu oyunu bozmaktadır. Eserdeki mezarlık sahnesi ise Mirza Celil'in dâhiyane bir şekilde düşünüp kurguladığı edebi manevradır.

İskender'in eserin sonundaki monoloğu; cehalete, zamana ve zamandaşlara vurulmuş en sert kırbaç niteliğindedir. Keyifli İskender yüzünü şeyhlerin bir gecelik keyfinin kurbanı olan, dini nikâh altında ezilen, küçük yaşlarında dünyası kararmış kızların zavallı anne-babalarına çevirerek şöyle der: *"*Bakın! Bakın! İyice bakın! Dikkatle bakın! Bu, sizin tarih kitabınızda kan ile yazılmış bir sayfadır! Sizden sonra gelenler bu kitabın sayfalarını çevirip bu sayfayı gördüklerinde sizi hatırlayıp diyeceklerdir: 'Tüh sizin yüzünüze!'"[15]

Ölüler eseri ilk kez 1916'da Bakü'de sahneye konmuştur. Son derece çağdaş bir eser olan *Ölüler* trajikomedisi bugün de tiyatro repertuarında önemli yere sahiptir.

Celil Memmedguluzade'nin tiyatro eserlerine Azerbaycan'ın en güncel sorunu olan Karabağ problemi penceresinden baktığımızda "Kâmança" [Kabak Kemane] (1920) piyesinin özel bir yeri olduğunu görürüz. Piyes Şuşa şehrinde kaleme alınmıştır. Edebi türü açısından trajedi olan bu eserin konusu 1918-1920 yıllarında Karabağ'da gerçekleşen olaylardan alınmıştır. Eserin merkezindeki kişi Kahraman Yüzbaşı'dır. Yazar onun şahsında cesaretli, yılmaz, mert bir Azerbaycanlı genci tasvir etmiştir. Dostları, Ermeniler tarafından öldürüldüğü için Kahraman Yüzbaşı oldukça kaygılı ve gergindir. Kahraman Yüzbaşı'nın yüreğinde birbirine karşı duran iki his, iki duygu, iki niyet çatışma içindedir. O, öldürülmüş dostlarının intikamını almak, düşmanın akıttığı kanların bedelini onlara ödetmek ister. Bununla birlikte Kahraman Yüzbaşı yüksek insani duygulara sahiptir; etnik

14 Hüseyn İsrafilov, *Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf problemləri*, "Elm", Bakı 1988, s. 38.

15 Cəlil Məmmədquluzadə, *Seçilmiş əsərləri,* 6 cilddə, II cild, "Azərnəşr", Bakı 1983, s. 60.

çatışmalara karşıdır, halkının maruz kaldığı soykırımdan dolayı öfkeli, şahidi olduğu mukateleden bıkkındır. Kısacası yazarın, gerçek hayattan alıp idealize etmeden edebiyata getirdiği soydaşı Kahraman Yüzbaşı, temiz kalpli vicdanlı bir insandır.

Piyesteki Ermeni Bahşı sıradan bir sanat adamı, kabak kemane ustasıdır. Düğünden geri dönerken Azerbaycanlılar tarafından yakalanır; korkusundan titremeğe ve zavallıca ağlamaya başlar. Ömrünün son anlarını yaşadığını düşünen Bahşı, Kahraman Yüzbaşı'nın emriyle kabak kemanını "köyneği"nden (kılıfından) çıkarıp "Rast" ve "Zâbul Segâh" muğamlarını (Azerbaycan sanat musikisi havalarını; makamlarını) çalar. Ermeni Bahşı'nın çaldığı etkileyici Azerbaycan musikisi Kahraman Yüzbaşı'nın öfkesini soğutur, insani duygularını coşturur: "(...) Yüzbaşı aniden ayağa kalkar, hançerini kınından çıkarır ve sinirli bir şekilde yüksek sesle Bahşı'ya şöyle der: "Ulan Ermeni, çabuk kemençeni de topla def ol git buradan!.. Çabuk git! Yoksa şimdi seni de öldürürüm kendimi de!"[16] Eserin bu sözlerle bitmesi onun beşeri değerini daha da artırır.

Azerbaycan'da Sovyetlerin (Bolşeviklerin) iktidar yıllarında (1921) yazılmış *Lâl* [Dilsiz], *Oyunbazlar* ve *Lanet* adlı kısa piyeslerinde eskiliğin ve geriliğin (ifrat muhafazakârlığın), köktendinciliğin ve cehaletin eleştirisine yer verilmiştir. *Danabaş Kəndinin Məktəbi* piyesinde ise sanatkârın bilime, bilgiye, çağdaşlaşmaya çağrısı duyulmaktadır.

Celil Memmedguluzade'nin *Anamın Kitabı* (1920) trajikomedisi, Azerbaycan edebiyatında istiklâl düşüncesinin, Azerbaycancılık akide ve ideolojisinin ele alındığı en etkili tiyatro eseridir. *Anamın Kitabı,* Azerbaycan milli istiklâli üzerine 20. yüzyıl boyunca yazılmış tüm eserlerin manevi Anasıdır. Azerbaycan edebiyatının küçük hikâye türü Mirza Celil'in *Posta Kutusu*'ndan çıktığı gibi, Azerbaycancılık ve milli istiklal ülküsü de yekpare bir konsept olarak *Anamın Kitabı*'ndan doğmuştur. Milli bağımsızlık ve birlik, soy köküne olan derin bağlılık, milli mefkûre ve istiklâl uğruna mücadele gibi önemli meseleler *Anamın Kitabı*'nın asıl konusunu ve gayesini oluşturur.[17]

Facia, yazar tarafından hem aile faciası hem milli facia hem de sınıf faciası olarak sunulur. Birbirleriyle de anneleri ve kız kardeşleriyle de ortak bir dil bulamayan üç erkek kardeş sıradan halkla, "gara cemaatle" bir iletişim kopukluğu içindedirler. Mirza Celil böyle "aydınlar" ile halk arasındaki uçurumu derin bir acı hissederek göstermektedir. Mirza Celil'e göre, kurtuluş yolunu yalnız başka halkların medeniyetini kör körüne taklitte gören "ziyalı"; hiç kimseye

16 Məmmədquluzadə, *Əsərləri,* 4 cilddə, I cild…, s. 436.

17 İsa Həbibbəyli, *Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri*, "Azərnəşr", Bakı 1997, s. 369.

gerekmiyor. 20. yüzyıl Azerbaycan toplumsal düşüncesinde, göreceli olarak Rusofillik [Slav ve özellikle Rus kültürüne hayranlık; Rusların hoşuna gitmek için gösterilen çabalar] Pantürkizm ve Panislamizm gibi üç cereyanı "karikatürleştirilmiş" şekilde tecessüm ettiren üç kardeş arasında aşılmaz sınırlar, taş duvarlar durmaktadır.

Eserin en "aktif" tipleri aynı anne ve babadan olan üç erkek kardeştir: Rüstem Bey, Mirza Memmedali ve Samet Vahit. Bu kardeşler öncelikle kıyafetleriyle birbirlerinden ayrılırlar. Rusça üniversite bitirmiş olan Rüstem Bey "intiligent" kıyafetindedir yani pidjak (ceket) ve jilet (yelek) giymekte, qalstuk (krovat) takmaktadır. İran'da okumuş olan Mirza Memmedali'nin kafasında büyük bir İran şapkası, eğninde uzun İran hilatı varken İstanbul'da okumuş Samet Vahit de başına kırmızı fes koymuştur. Üç kardeşin tıpkı giysileri gibi zevkleri, dünya görüşleri de farklıdır. Babaları merhum Abdülazim vatansever ve halkın derdini çeken bir kişi olduğu halde erkek evlatları milli gelenek ve göreneklerden tam olarak uzaklaşmış, neredeyse yabancılaşmışlardır. Kardeşler ana dillerinde değil, eğitim aldıkları dillerde – ilgili dilde de kendilerini tam olarak ifade edemeden – konuşmaya çalışırlar. Onlar milli köke ve uçup gittikleri yuvaya öylesine yabancılaşmışlar ki aynı odada hatta aynı evde birbirlerine tahammül edemiyor, bir yerde kalamıyorlardı.

Üç erkek kardeşin çocukluk yıllarını geçirdikleri anne baba ocağında birbirinden kopuk, "parçalanmış" halde bulunmaları facialara yol açar. Bu facialar hem aile içinde hem de genel olarak Vatan sınırları dâhilinde kendini gösterir. Ailedeki trajedi üç ağabeyin tek kız kardeşleri olan Gülbahar'ın kiminle evlenmesi meselesi tartışılınca gerçekleşir. Ana'nın, sözün mecazi estetik anlamında ise Vatan'ın ölmesiyle sona erir.

Celil Memmedguluzade'nin Sovyet döneminde Sovyet toplumunu kendine özgü bir üslupta betimlediği en önemli eseri *Dəli Yığıncağı*'dır [Deliler Toplantısı]. Bu trajikomedi 1926'da yazılmıştır. "Ölüler" dünyasından "deliler" dünyasına kızıl bayrakla geçit yapan toplum, hâlâ fırıldaklık ve cehaletin kurbanıdır. Deliler dünyasında Şeyh Nasrullahlar Hazreti Eşref veya Lalbyuz'a; diri ölüler delilere; Keyifli (Sarhoş) İskenderler Pırpız Sona'ya; Farmasyon Rüstem'e; Hemzad da Kurban'a dönüşmüştür. Eserde gerçekleşen olayların zaman ve mekânı değişse de *Deli Yığıncağı*, yazarın Sovyet toplumunda gözlemlediği yetersizliklerin suratına attığı etkili bir "tokat"tır. Ali Sultanlı'nın ifadesiyle dersek "*Deliler*", "*Ölüler*"in mefkûrece devamıdır. Yazar, sonralar *Deli Yığıncağı* olarak adlandırdığı bu komedide karanlık dünyanın çirkefli köşelerine yeniden dönmüştür. *Ölüler*, *Deli Yığıncağı*" ve *Danabaş Kəndinin Məktəbi* piyesleri bir triloji (üçleme) niteliğindedir. Üç eserde de yazarın gülüş hedefi karanlık dünyadır;

üç eserin de fabl yapısı birbirine benzemektedir. *Deli Yığıncağı* üçlemenin ikinci eseri sayılmalıdır.[18]

Deli Yığıncağı eserinde Molla Abbas'ın deli kıyafetinde olmasının nedenini doğru anlayabilmek için Nasreddin Hoca'yı yeniden hatırlamalıyız. Bilindiği üzere Nasreddin Hoca delilerle deli dilinde konuştuğu gibi kendisini "akıl deryası" olarak dev aynasında görenlere karşı akil adam rolüne girmez. Ölü ve deli numarası yapan Nasreddin Hoca kuşku yok ki oyun oynamaktadır. Gülmek ve güldürmek amaçlı bu oyunda ciddi olmak, akıllı adam gibi görünmeğe çalışmak Nasreddin Hoca'nın değil, onun kendilerine güldüğü, alay ettiği sığ adamların işidir.

Ölüler ve *Deli Yığıncağı* trajikomedilerinde karakter ikizleşmesi halk kültüründeki ikizleşme ile örtüşmektedir. Bu örtüşme her şeyden önce başkahramanların, Nasreddin Hoca'yı kendilerine örnek almalarında görülür. Onlar Nasreddin Hoca gibi hareket ediyorlar; Keyifli (Sarhoş) İskender "diri ölüler" arasında ölü kıyafetini; Molla Abbas ise "akıllı deliler" arasında deli kıyafetini tercih etmek zorunda kalır. Akıl sahibi bir insanın ölü ve deli gibi hareket etmeye kalkışması; ikide bir şekil değiştiren, yüzüne farklı maskeler takan çevre insanının iç yüzünü açmaya, düşünce insanı ile kara kitle [sıradan halk; okumamış insanlar] arasındaki ilişkilerin komik ve trajik yönlerinin derinliklerine inmeye yardımcı olur.

Akıllı ve deli yer değişmesinin yani akıllının deli, delinin ise akıllı gibi görülmesi, Celil Memmedguluzade'nin Sovyetler döneminde kaleme aldığı bir başka piyesinde *Er* [Koca, eş] komedisinde de açık bir şekilde ortaya konmuştur.

Son yıllarda bulunup ortaya çıkarılmış *Er* (1930) piyesinde de Sovyet toplumu ele alınmıştır. Eserde, siyasi-ideolojik Sovyet sisteminin etkisiyle ortaya çıkan toplumsal süreçler, yeni düzende yaşanılan korku ve evhamlar, şaşkınlık ve ümitsizlik konuları işlenmiştir. Eserdeki Cihangir, Mirza Ervahallah Han, Azad Bey vd. tipler, yeni düzene yani Sovyetlere ümitle bakan fakat ümitsizlik duygusuyla yaşamaya zorlanan insanların genelleştirilmiş hali ve temsili karşılıklarıdır. *Er* piyesinde kaleme alınan problemlerin bir benzeri, Mirza Celil'in *Yığıncag* (Toplantı) piyesinde de dile getirilmiştir. Sovyetler Birliği iktidarının ilk on yılında gerçekleşen oldukça karmaşık içtimai hadiseler, yalan ve baskıya dayalı Sovyet propagandası ve genel olarak bu türden hadiselerin su yüzüne çıkması, realist bir dil ve üslupla ifade edilmiştir.

18 Əli Sultanlı, *Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf tarixindən*, Azərnəşr, Bakı 1964, s. 227.

4. Celil Memmedguluzade'nın Satirik (Kara Mizah) Şiirleri

Celil Memmedguluzade edebi çalışmalarını kendisine özgü konu zenginliği ve üslubuyla şiir alanında da sürdürmüştür. O, edebi nesir, tiyatro eserleri ve gazetecilik alanlarında olduğu gibi kara mizah şiirlerinde de maarifçiliğe (eğitime) çağrı yapmış, gözlemlediği olay ve kişilerin yetersiz yönlerini eleştirmiş, cehaleti ve tutucu köktendinciliği sert şekilde eleştirmiştir. "Hoş ol zaman ki, halk yatıp bî-zeban idi", "Lisan belası", "Zaman ol zaman idi" "Gafgaz (Kafkasya) haberleri" ve diğer şiirleri daha çok toplumsal içeriklidir. Bu şiirler, yazarının tercih ettiği tasvir (betimleme) şekli ve konunun sunumu yönünden onun makale ve felyetonlarını (hicivli fıkralarını) hatırlatmaktadır.

Sanatçının kara mizah şiirleri ağırlıklı olarak *Molla Nasreddin* dergisinin çeşitli sayılarında yayımlanmıştır. Celil Memmedguluzade'nin eserlerine genel olarak baktığımızda manzum türün yazar tarafından pek tercih edilmediği açıkça görülür. *Molla Nasreddin* dergisi etrafında toplanmış büyük ve güçlü hiciv şairleri vardı. Edebi sözün kara mizahi üsluptaki ustası olan Celil Memmedguluzade, arada kalemini kara mizah üslubunda da deniyor, onlarla dostça yarışıyordu. O, arkadaşı olan kara mizah şairlerinden ilham almış, birçok halk türküsünü ve folklor örneğinin şeklini değiştirip de hiciv hâline getirerek mükemmel edebi metinler ortaya çıkarmıştır. Bütün edebiyat hayatı boyunca halkını sade bir dille uyanışa çağıran Celil Memmedguluzade, edebi eserlerinde düşüncesini kara mizah ve mizah diliyle sunup, okuyucusunun yüzüne gülücükler kondurmakla birlikte, ele aldığı konularda insanın yüreğini dağlayıp canını yakan hayat gerçeklerini de ifade etmekten geri durmuyordu. Halkın görgüsüzlüğünün, eğitimsizliğinin, cahilliğinin, tembelliğinin yol açabileceği faciaları yüreği yanarak kaleme alan Mirza Celil, edebiyatın çeşitli alanlarına da büyük ilgi gösteriyordu. Yazarın sözlü halk edebiyatına olan ilgisi onun edebi çalışmalarını da tür ve şekil yönünden zenginleştirmiştir. Azerbaycan matbuatının ilk ekollerinden olan *Molla Nasreddin* dergisinin adından ve yazarın birçok imzalarından da anlaşıldığına göre Mirza Celil, mizahi ve ironik düşüncesini ifade etmek için folkloru çok iyi kullanmıştır.

20. yüzyılın başlarında Realizm edebi akımının temsilcileri *Molla Nasreddin* dergisinin etrafında toplaşmışlardı. *Molla Nasreddin* edebi mektebinin devamcıları sade halk dilini kullanmakla, çeşitli edebi türlerde yazdıkları eserlerle halkı uyandırmaya, çağın gelişmelerine ayak uydurmaya çalışıyorlardı. Onlar, eksiklikleri ilgili edebi eserdeki tiplerin diliyle sunarak halkın da kendi eksikliklerini kendi gözleriyle görmesini sağlıyorlardı. *Molla Nasreddin* dergisi etrafında bir araya gelen Mirza Alekber Sâbir, Ali Nazmî, Mirza Ali Mûciz vd. söz ustalarının kara mizah şiirleri, Celil Memmedguluzade'yi de etkilemiştir. Celil Memmedguluzade, eserlerinin küçük bir bölümünü oluşturan hiciv şiirlerinde

genel olarak kendi şair yönünü ortaya koymuş aynı zamanda hikâyelerinde, makalelerinde ve felyetonlarında (fıkralarında) ele aldığı konuların belirli bir kısmını manzum şekilde ifade etmekle bu konuları tamamlamıştır. Halkının içinde bulunduğu belaları çok iyi bilen Celil Memmedguluzade Azerbaycan halkını Ruslarla, Gürcülerle, Ermenilerle karşılaştırıp yetersizliklerini ayna gibi yansıtabilmiştir. Ermenilerin kendilerine devlet kurmak hevesini; Gürcülerin bilime, okula bizlerden daha fazla olan ilgisi ve hep yönetimde bulunma isteklerini kendi halkının atalet ve lakaytlığıyla karşılaştıran Mirza Celil, tüm bunları kendisine dert ediyor ve şiirlerinde dile getiriyordu:

... Sən ermənitək dövləti-nəhsə həvəs etmə,
(Sen Ermeniler gibi uğursuz devlet kurma işlerine girme)
Sən gürcü kimi məktəbə, dərsə həvəs etmə,
(Sen Gürcüler gibi okul ve bilime heves etme)
Sən rus kimi Hindü Sərəxsə həvəs etmə,
(Sen Ruslar gibi [uzak] Hindistan'ı, Serahs'ı merak etme)
Kafirləri goy cifeyi-dünyayə bulaşə
(Bırak kâfirler dünyanın leşleriyle uğraşsınlar)
Tərpənmə aman, çəkgilə yorğanuvu başə...[19]
(Sakın kıpırdama, yorganını başına çek [uyu]!..)

Bu şiirlerin neredeyse tamamı *Molla Nasreddin* dergisinin çeşitli sayılarında yayımlanmıştır. *Molla Nasreddin* dergisi etrafında bir araya gelen hiciv şairleri arasında Celil Memmedguluzade'nin de imzası olduğu bir gerçektir.

5. Celil Memmedguluzade'nin Gazetecilik Faaliyeti

Celil Memmedguluzade yazar, nâşir ve şair olmakla birlikte aynı zamanda ünlü bir gazetecidir. Azerbaycan edebiyat ve matbuat tarihinde kendine özgü yeri vardır. Edebi ekol oluşturabilmiş ilk matbuat organı olan *Molla Nasreddin* dergisinin kurucusu da odur. Celil Memmedguluzade yaratıcılığının en yüksek zirvesini belirlemek için birbirinden farklı görüşler bulunmakla birlikte yine de onun şaheserlerinin başında *Molla Nasreddin* dergisi gelmektedir. Bu dergi Mirza Celil'in edebi faaliyetlerinin tüm yönlerini kapsayan, eserlerinde tartışılmak üzere ortaya attığı problemlerin ve ileri sürdüğü ideolojik meselelerin toplamını oluşturmaktadır. 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da ve Azerbaycan dışında gerçekleşen olaylara ayna tutan bu önemli dergi, aynı zamanda Molla

19 Məmmədquluzadə, *Əsərləri,* 4 cilddə, I cild..., s. 635.

Nasreddinciler ordusunun da merkez "karargâhı"dır. Azerbaycan matbuat tarihinin altın sayfalarını yazan basın ordusunun ünlü komutanları – Mirza Alekber Sâbir (1862-1911), Mehmet Said Ordubadî (1872-1950), Ömer Faik Numanzade (1872-1938), Ali Nazmî (1878-1946), Aligulu Gamküsar (1880-1919), Abdurrahim Bey Hakverdiyev (1870-1933), Mirza Ali Mûciz (1873-1934), Bayram Ali Abbaszade (1859-1926) vd. bu "karargâhta" bulunmuş ve görev yapmışlardır.

Halkın görgüsüzlükten, cahillikten ve fanatizmden kurtulması için mücadele eden Molla Nasreddinciler, kendilerine aksakal olarak seçtikleri Mirza Celil'in etrafında toplanmışlardı. Celil Memmedguluzade'nin ilk makaleleri ise daha *Molla Nasreddin* yayımlanmadan önce yazılmıştı. 1904 yılından itibaren *Şark-i Rus* gazetesinde işe başlaması Mirza Celil'in publisistik (gazetecilik) faaliyetinin başlangıcı sayılabilir. *Molla Nasreddin* dergisi Kuzey ve Güney Azerbaycan'ın matbu organı olmakla Azerbaycan edebiyatının bir bütün olarak gelişmesinde köprü rolünü üstlenmiş ve bu görevi başarıyla yürütmüştür. Derginin ad aldığı fıkra kahramanı Nasreddin Hoca[20] bir gözüyle gülüp diğer gözüyle ağladığı gibi, Molla Nasreddinciler de Müslüman dünyasında olup biten hadiselere gülüyor, güldükçe düşündürüyor, düşündürdükçe de ağlatıyorlardı. Celil Memmedguluzade bu derginin kurucusu olmanın yanı sıra yazılarıyla da Azerbaycan basın tarihinde *satirik publisistikanın* (kara mizah gazeteciliğinin) da kurucusu unvanını kazanmıştır. Yazarın hicivli fıkralarının neredeyse tamamı ve köşe yazısı niteliğindeki publisistik makaleleri *Molla Nasreddin*'in çeşitli sayılarında yayımlanmıştır.

Mirza Celil'in gazete (ve dergi) yazıları, mensur eserleri içerik ve şekil yönünden oldukça renkli olup *mektuplar, felyetonlar, makaleler* vb. türleri içermektedir. Bu eserlerde dile getirilen düşünce ve amaçlar, tartışılmak üzere kaleme alınan idealar – yazarın edebi-estetik nesrinde ve dram (tiyatro) eserlerinde de olduğu gibi – zamanın en güncel sorunlarından oluşmakta, Azerbaycan halkının milli uyanışına hizmet etmekte, milli bağımsızlığın edebiyat ve gazetecilik ayağını teşkil etmekte ve bu yönde okuyucusuna yol göstermektedir.

Celil Memmedguluzade satirik realizmin öncüsü idi. O, toplumsal sorunların çözüm yollarını gökte veya hayallerde değil, daha çok gerçek hayatta arıyordu. Mirza Celil, problemlerin çözümü için halkın arasına girip onun diliyle konuşuyor, halkın dertlerini ve içinde bulunduğu belaları ayna gibi eserlerine yansıtıyordu. Eserleri, çeşitli insan karakterleriyle dolu olan yazar, onların tahayyül ürünü

20 Nazım Muradov, "Türk Dünyasının Tiflis (Kafkasya) – Astırhan (Aşağı İdil) – Bahçesaray (Kırım) Üçkeninde Molla Nasreddin Dergisi", 21. *Yüzyılı Nasrettin Hoca İle Anlamak Uluslararası Sempozyum,* Akşehir, 8-11 Mayıs 2008, (ss. 513– 540)**,** TC Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını: 385, Bilimsel Toplantılar Dizisi: 48, Ankara 2009, s. 522-523.

olmayıp gerçek hayattan alındığını realist çizgilerle ortaya koyabilmiştir. Yazarın aşağıdaki görüşleri onun, kalem dostlarını realist edebiyata çağrısının ifadesidir:

> "Bizler bir yazar ordusuyuz. Bizler yağ ve peynirden, süt ve kaymaktan önce dünyayı tanımalı, onun sırlarını bilmeli ve iyisini kötüsünü tecrübe etmeliyiz. Kısacası bizim yazı atölyemizin, yazı masamızın her zaman dolu olması lazımdır. Bu bitip tükenmeyen malzeme de halkımızın dertleridir ki onlar bizi de rahat bırakmamalıdır. Bizim kalemimiz her zaman vatana hizmet aracı olmalıdır."[21]

"Celil Memmedguluzade edebi-toplumsal düşünce tarihimizde Azerbaycancılık ideolojisinin kurucularından biri, Büyük Azerbaycan idealinin mecnunu ve mücahididir. Demokratik değerleri benimseyip demokrat bir kişiliğe sahip olan yazarın edebi faaliyeti derin anlamlı ve heyecanlı bir Azerbaycan-namedir."[22] Mirza Celil'in "Azerbaycan" makalesi Prof. Dr. İsa Habibbeyli'nin bu isabetli görüşlerinin somut bir kanıtıdır. Hiç kuşkusuz, Celil Memmedguluzade'nin bu makalesi onun gazetecilik faaliyeti sırasındaki kalemlerin şaheserlerinden biri belki de birincisidir.

"Ahh, unutulmuş vatan, ahh zavallı vatan!

Dünyalar titredi, âlemler alt üst oldu, felekler birbirine girdi, milletler uykudan uyanıp gözlerini açtılar ve çil yavrusu gibi sağa sola dağılmış kardeşlerini bulup yıkılmış yurtlarını onarmaya, sönmüş ocaklarını yeniden yakmaya başladılar.

Peki, sen neredesin ey çaresiz vatan!

Dünya ve âlem başkalaştı, her şey farklı bir anlam kazandı, mânalar farklı tabirlerle ifade edilmeye başlandı yani öz dilimizce söylesek, asıl anlamlarını kaybeden şeyler yeniden eski ve asıl anlamlarıyla buluştu - inna lillahi ve inna aleyhi raciun, fakat herkes bu görüşte birleşti: Vatan, vatan, vatan; dil, dil, dil; millet, millet, millet!.. Artık hiçbir insanoğlu için bu çizgilerin dışında bir kurtuluş yolu yoktur...

(...) Bununla birlikte artık her şey söylenmiş, her matlap dile getirilmiş, tüm pehlivanlarımız kendi hünerlerini meydana çıkartmış olmalarına rağmen benim bütün sinirlerimi alt üst eden bir söz de vardır ki o söz de Azerbaycan Vatanım hakkındadır. Çoğu zaman tek başıma oturur ve şapkamı önüme koyup düşünüyorum. Dalıp gidiyor, dert deryasına batıyor, kendi kendime şu soruları soruyorum:

---

21 Cəlil Məmmədquluzadə, *Əsərləri.* 6 cilddə, I cild, "Azərnəşr", Bakı 1983, s. 243.

22 Məmmədquluzadə, *Əsərləri*, 4 cilddə, II cild..., s. 25.

- Benim anam kimdir?

Kendi kendime de cevap veriyorum:

- Benim anam rahmetli Zöhrabanu bacı idi.
- Dilim ne dilidir?
- Azerbaycan dili!
- Yani Vatanım neresidir?
- Azerbaycan vilayetidir.

Demek ki dilimin adı Türk-Azerbaycan dili olduğu için Vatanım da Azerbaycan vilayetidir.

- Peki, bu Azerbaycan neresidir?
- Azerbaycan'ın büyük bir kısmı İran'dadır ki merkezi Tebriz şehridir. Geride kalan kısmı da Gilan'dan başlayıp eski [Çarlık] Rusya hükümeti ile Osmanlı hükümetinin sınırları içindedir...

(...) Lütfen gelin, gelin, gelin! Bana bir yol gösterin! Yemin ederim ki aklımı yitirmişim! Yahu, dünya ve âlem değişti, her şey eski hâline dönüp aslını buldu, herkes isteğine kavuştu, gelin biz de bir kez oturup konuşalım ve keçe kalpaklarımızı önümüze koyup bir karar verelim ki bizim vatanımız neresidir?[23]

Makaleden de görüldüğü gibi yazar, Azerbaycan topraklarını içine alan büyük bir harita çizmiş, Büyük Azerbaycan coğrafyasının içinde bulunduğu en büyük problemlerini sıralamıştır.

Yazar, edebi faaliyeti boyunca halkın problemlerini kaleme almış, edebiyata taşımıştır. Bunlar, kendi döneminin en güncel sorunlarındandır. En yaygın olanları da dil ve alfabe meseleleri, dini konulardaki bilgisizliğin yol açtığı istismar, çağın ve dünyadaki gelişmiş halkların çok gerisinde kalmışlık, milli kimlik meseleleri, demokratik toplum inşasında karşıya çıkan engeller, tarihi Azerbaycan topraklarının hatırlatılması ve sınırların milli hafızaya yazılması vb. idi. "Sizi deyib gelmişəm" [Sizin adınızı tutup geldim], "Rus məxrəci" [Rus mahreci], "Niye meni döyürsünüz" [Neden beni dövüyorsunuz?], "Hansı elmlər lazımdır" [Hangi ilimler gerekir?], "Meymunlar" [Maymunlar], "Azadeyi vicdan" [Vicdan özgürlüğü], "Qondarma bəylər" [Uyduruk (Sözde) Beyler], "Müsəlmanlar içində gördüklərim" [Müslümanlar içinde gördüklerim], "Firqələr davası" [Parti kavgaları], "Rişə" [Kök, damar], "Ana dili", "Cümhuriyyət [Cumhuriyet]" gibi makaleler, söz konusu sorunları ele alıp tartışmaya açmaktadır.

23 Cəlil Məmmədquluzadə, *Əsərləri,* 4 cilddə, III cild, "Öndər" nəşriyyatı, Bakı 2004, s. 4-5.

Mirza Celil'in, bu sorunları Azerbaycancılık mefkûresi açısından ele aldığını kesin bir şekilde söyleyebiliriz. Nitekim yazar, sadece bu sorunları göstermekle kalmamış, halkı bu belalardan kurtarmanın yollarını da göstermiştir.

Mirza Celil *Anamın Kitabı* ve *Deliler* piyeslerinde ana dili problemini büyük bir hassasiyetle ele almış, aynı duyarlılığı diğer eserlerinde de açık bir şekilde ortaya koymuştur. Yazarın "Maymunlar" hicivli fıkrası bu yönüyle dikkat çekmektedir. "Gidip bir dostun kapısını çalıyorsun. Küçücük bir kız kapıyı açıyor. 'Baban evde midir?' diye sorduğunda babasına 'Papa!' diye seslenerek koşup onu çağırıyor. İçeri girip dostunun kızını görünce hal hatır sorup diyorsun: 'Maşallah, Münevver Hanım ne kadar da büyük bir kız olmuşsun?!' deyince kızın bu sözlerden dolayı surat astığını görüyorsun. Meğer bu kıza 'Münevver' değil, 'Varya' diye seslenmeliymişim…"[24]

Ünlü yazar ve akademisyen Mirza İbrahimov, Azerbaycan milli-içtimai düşünce tarihinde kendine özgü yeri olan Celil Memmedguluzade'den "büyük demokrat" olarak söz etmektedir. Mirza Celil'in demokratik görüşleri, çağının milli bağımsızlık mücahitlerinin görüşleriyle örtüşür. Demokratik cumhuriyet ilkelerini benimsemiş Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasından bir yıl önce kaleme aldığı "Cumhuriyet" makalesi ile ileri görüşlülüğünü tekrar kanıtlayan yazar, bu yazısında ileri sürdüğü yöneticilik usulünün bir yıl sonra uygulandığına şahit olmuş ve ülke milli cumhuriyete dönüşmüştü. Bu, yazarın milli ve demokratik cumhuriyete sunduğu en önemli armağan demekti. Prof. Dr. İsa Habibbeyli'ye göre "Cumhuriyet makalesi Celil Memmedguluzade demokratizminin tüzüğüdür." C. Memmedguluzade şöyle der:

> "Memleket belirli kanunların gücü ve vasıtası ile yönetilir. O kanunları hazırlayan ve onaylayanlar ise milletin mebusları yani vekilleridir. Memleketin reisine 'prezident' (cumhurbaşkanı) denir. Prezident'i ise ya milletin kendisi ya da parlament yani milletvekillerinin oluşturduğu meclis seçer. Prezident memleketi yönetmek için kendisine yardımcı olan kişileri atar..."[25]

Bir süreliğine yani Sovyetler iktidarının belirli döneminde Celil Memmedguluzade topluma daha çok ateist, dinsiz bir kişi olarak sunulmak isteniyordu. Aslında o, dinsiz ya da ateist bir kişi değildi. Tam tersine, başta Celil Memmedguluzade olmakla hiçbir Molla Nasreddinci yazar veya şair, İslam dinini veya genel olarak dinleri eleştiri hedefi hâline getirmemişlerdir. Bu yazar ve

24 Məmmədquluzadə, *Əsərləri,* 4 cilddə, II cild…, s. 96.

25 Cəlil Məmmədquluzadə, *Cümhuriyyət* (red. V. Məmmədov), "Qeyrət" nəşriyyatı, Naxçıvan 2002, s. 97.

şairler, halkı, *Ölüler* eserindeki "İsfahan lotularından",[26] şeyh nesrullahlardan, köktendincilik ve fanatizm borazanları olan yalancı, fırıldak din adamlarından ve onların fitnekâr işlerinden korumaya çalışıyorlardı. Celil Memmedguluzade'nin kendi eliyle bu konudaki açıklamaları zaten tüm karanlık noktaları aydınlatır niteliktedir. Celil Memmedguluzade'nin asıl amacı din perdesi altında saklanıp halkı fanatizme iten, sözleri sohbetleri yalanla dolu din adamlarının iç yüzünü açıp ortaya koymak ve onları ifşa etmektir.

6. Celil Memmedguluzade'nin Düşünce Dünyası

20. yüzyıl Azerbaycan edebiyatında yeni yönelimlerin, tür ve üsluplar ortaya çıkmasında, edebiyatın klasik kalıplardan kurtulup kapılarını yeniliklere açmasında en büyük hizmet gösterenlerden biri değerli düşünce adamı Celil Memmedguluzade olmuştur. O, edebiyatı tür yönünden zenginleştirmekle toplumsal düşünce tarzına yeni bakış açıları kazandırmıştır. Sömürgeci burjuva muhitinin, hurafelerin, cehaletin hâkim olduğu bir ortamda tesadüfen zenginliğe kavuşan milyonerler, çalıştırdıkları işçiler, petrol ve kan kokusuna üşüşen yabancılarla dolu Bakü'de edebiyat ortamı zayıflıyor, edebi muhit kan kaybediyordu. Birer mefkûre adamı olan Mirza Celil'in, Mirza Alekber Sabir'in, Ali Bey Hüseyinzade'nin, Abdurrahim Bey Hakverdili'nin, sonraki yıllarda da Hüseyin Cavid'in, Cafer Cabbarlı'nın pes etmeyip mücadeleye devam etmeleri sayesinde edebiyat da kendi üzerine düşen görevi yapmaya imkân bulmuştur.

Pekiyi, Mirza Celil neler düşünüyordu? Onu rahatsız ve tedirgin eden hangi duygulardı? Bu soruların tek cevabı yoktur fakat Mirza Celil mefkûresinin temelinde iki yönlü bir durum söz konusu olduğunu net bir şekilde söyleyebiliriz: Bunlardan birincisi Azerbaycancılık, ikincisi ise Maarifçilik (Aydınlanma) idi. İlerde Maarifçilik konusu üzerinde duracağımızdan ilk olarak Mirza Celil faaliyetinin ana çizgisini oluşturan "Azerbaycancılık" görüşlerinden kısaca söz etmek istiyoruz.

Celil Memmedguluzade'nin edebi toplumsal mücadelesinin Azerbaycan halkının milli uyanışında oynadığı rol, yazarın *Anamın Kitabı* piyesinde açıkça görülmektedir. Yazar bu eserinde Azerbaycan'da Halk Cumhuriyeti'nin kurulması arifesinde gerçekleşen olayların tarihi tasvirini sunmuştur. Bilindiği üzere 1917 yılının şubat ayında Rusya'da Çarlık rejiminin devrilmesi, Çarlık Rusya İmparatorluğu'na dâhil edilmiş halkların kendi milli bağımsızlıkları için çalışmalarının da önünü açtı. Bu halklardan biri de Azerbaycan halkı idi. Bu yıllarda ülkede iktidar savaşı sürüyor, birbirleriyle düşman olan siyasi partiler de

26 "Lotu" kelimesi "Lûtî"den [lanetlenmiş Lut kavminden olan] gelmiş olup "cinsel isteklerine esir olup her türlü yaramazlık yapabilecek düzenbaz [dü-zen-baz = iki kadını birden idare eden] demektir. (Aktaranın notu)

mücadele ediyordu. C. Memmedguluzade, mensup olduğu halkın milli bağımsızlık ruhunu uyandırmak için *Anamın Kitabı*'ndan önce, *Molla Nasreddin* dergisinin 27 Kasım 1917 tarihli 24. sayısında ünlü "Azerbaycan" makalesini yayımlatmış, Çarlık Rusya'nın çökmesinden yararlanıp Azerbaycan halkını milli bağımsızlık mücadelesine davet etmişti. Halk arasında *Azerbaycancılık* düşüncesini uyandırmak ve yaymak için topluma "Anam kimdir?", "Dilim ne dilidir?", "Vatanım neresidir?" sorularını soruyor ve kendisi de "Dilimin adı Azerbaycan Türk dili, vatanım da Azerbaycan'dır!" sözleriyle cevap veriyordu.[27]

Tüm faaliyeti boyunca ilerici bir görüş sahibi olan C. Memmedguluzade'yi, sadece kendi döneminin edebiyat ortamının değil, Azerbaycan'ın toplumsal düşünce tarihinin de "büyük demokratı" saymak mümkündür. Prof. Dr. Yaşar Qarayev "Nesrin ve Sahnenin Acı Hafızası" (Nəsrin və səhnənin ağrı yaddaşı) makalesinde Mirza Celil'in *Azerbaycancılık* ve devletçilik düşüncesini açıklayarak şöyle der:

Kafasında tasarladığı milli devlet kuruluşu, halkın hâkimiyetine dayanan demokratik ve bağımsız cumhuriyet idi. Mirza Celil bu cumhuriyetin perspektif faaliyet programını ise milli devlet, halk hâkimiyeti ve toprak reformu olmak üzere üç temele oturtuyordu. Dolayısıyla Mirza Celil, hem çeşitli makaleleri hem de Molla Nasreddin dergisindeki yazılarıyla devletçilik ve vatandaşlık kriterinin ne olduğunu bu eserlerinde bir araya getirmiş, Azerbaycan halkının terakkisi yolunu başlatan milli istiklâl edebiyatının, istiklâl mücadelesinin ve gazeteciliğinin öncülerinden biri olmuştur. Mirza Celil'in milli bağımsızlık aşılayan eserleri ve varlığıyla bir istiklal meydanı görevini üstlenen Molla Nasreddin dergisi, fedakârlık, milli gayret mektebi idi. Bu mektep kişisel çıkarlarını güdenlerin, boğazdan yukarı 'halk, vatan' deyip bağıranların, koltuk kavgasında dış devletlere uşaklık ve ajanlık yapanların, vatanın sıkıntılı günlerinde onu dert edenlerin kürsüsü değildir; yurt, halk, milli devlet mefkûresinin yayılması yolunda mücahitlik ekolüdür.[28]

Celil Memmedguluzade faaliyetinin ikinci ana hattı Maarifçilik (Aydınlanma) idi. M. F. Ahundzade'nin başlattığı bu yol Mirza Celil yaratıcılığının da esaslarındandır. Maarifçilik Mirza Celil edebi faaliyetinin üç yönünde de – nesir, tiyatro ve mizahi eserlerinde – (ana çizgiyi oluşturur.

Maarifçilik icabında bedel ödemeği de gerektiren bir yoldur. Halkın modernleşmesi (çağdaşlaşması) için aydınlık kişilerin bir türlü gerçekleşemeyen girişimleri (örneğin, Seyid Azim Şirvanî'nin usul-i cedit mektebi tesis etme isteği; Mirza Fethali Ahundzade'nin alfabe reformu için İstanbul'a kadar gelip Osmanlı devletine ricası vb.), aydın kişiler üzerindeki baskılar, sert eleştiriler gibi sorunlarla

27 İslam Ağayev, *Ədəbiyyat* qəzeti. Bakı 2009, 26 iyun, S.1, 2.

28 Yaşar Qarayev, *Seçilmiş əsərləri*, 5 cilddə, IV cild, , "Elm", Bakı 2015, s. 237.

boğuşan aydınlar, havlu atmamış, kalemlerini halka hizmetten uzak tutmamışlardır. Böylece Maarifçilik, Azerbaycan nesrinde, şiirinde ve 19. yüzyılın sonlarından itibaren özellikle tiyatro eserlerinde bir yol olarak benimsenmiş ve şekillenmiştir. Mirza Fethali'nin başlattığı Maarifçilik yolunu sürdürenler ise Necef Bey Vezirovlar, Abdurrahim Bey Hakverdiyevler, Mirza Celiller, Cafer Cabbarlılar ve diğer sanatçılar olmuş, onlar bu yolu daha da ileriye götürmüşlerdir.

20. yüzyılın başlarında Maarifçilik, Azerbaycan tiyatro eserleri alanında yeni bir yönelimin ortaya çıkmasını sağladı. Tenkidî Realizm'in (Eleştirel Gerçekçilik'in) yaygınlaşmaya başladığı bir dönemde Maarifçi Realizm de hızla gelişti. Bu işte ise Molla Nasreddinci aydınların büyük rolü oldu. Eleştirel Gerçekçilik ve Realist edebi nesrin klasiği olan Celil Memmedguluzade dramaturjisinde (tiyatro eserlerinde) de en belirgin yönelim Maarifçiliktir. Celil Memmedguluzade'nin düşünce dünyasını daha iyi anlayabilmek için onun zengin edebiyat hayatının her bir aşaması ayrıca incelenmeli ve yorumlanmalıdır.

Sonuç

20. yüzyıl Azerbaycan toplumsal edebi düşüncesinin ünlü temsilcilerinden biri olan Celil Memmedguluzade çok yönlü faaliyeti ile Azerbaycan edebiyatında Eleştirel Gerçeklik akımını yeni ve satirik (kara mizahlı) bir aşamaya ulaştırdı. Yenilikçi ve usta yazarın klasik sanat eserleri ile birlikte edebi nesri de konu-içerik, poetik biçim yönünden mükemmel örneklerdendir. Edibin Azerbaycan milli düşüncesinin uyanması yönünde etkili olan edebi faaliyeti onun nesir eserlerinde estetik gaye ve idealinin tecessümü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilindiği üzere bir eserin şekil ve içeriği, halk hazinesinden gelen dil ve üsluptan yoksun bir eserin idea zenginliği okuyucular tarafından makbul sayılamaz. Celil Memmedguluzade sanatkârlığının ana gayesi de içerik ve şeklin poetik vahdetini en yüksek seviyeye ulaştırmak, dil ve üslubunda ise en zengin edebi sanatlardan yararlanıp eseri monotonluktan kurtarmak olmuştur.

Celil Memmedguluzade'nin edebi eserleri çeşitli dillere çevrilmiştir. Edibin hikâyeleri Rusça, İngilizce, Fransızca, Arapça, Gürcüce, Ukraynaca, Tacikçe dillerine çevrilmiş, Türkçe ve Özbek Türkçesi başta olmakla birkaç Türk lehçesine aktarılmıştır. Onun hakkında Azerbaycan dışındaki ülkelerde de kitaplar yayımlanmıştır.

Celil Memmedguluzade'nin dile getirdiği sorunlar bugün de güncelliğini korumaktadır. Bu bakımdan o, sadece kendi döneminin değil, bugünün de Azerbaycan vatandaşıdır. Mirza Celil'in milli-manevi uyanış, terakki, milli istiklâl vb. konularını ele alan, tarihin tüm dönemlerinde de güncel olan eserleri, günümüzdeki milli ve bağımsız Azerbaycan devletine uğurla hizmet etmektedir.

Kaynakça

Ağayev İslam, *Ədəbiyyat* qəzeti. Bakı 2009, 26 iyun, s.1, 2.

Həbibbəyli İsa, "Ədəbi şəxsiyyət və zaman". *Əsərləri* 10 cilddə (II), "Elm və təhsil", Bakı 2017.

Həbibbəyli İsa, *Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri*, "Azərnəşr", Bakı 1997.

İbrahimov Mirzə, *Böyük demokrat*, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, Bakı 1957.

İsrafilov Hüseyn, *Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf problemləri*, "Elm", Bakı 1988.

Qarayev Yaşar, *Seçilmiş əsərləri*, 5 cilddə, IV cild, "Elm", Bakı 2015.

Qasımlı Ramiz, *Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında "kiçik" adam obrazlarının ictimai-bədii funksiyası*, "Elm və təhsil", Bakı 2012.

Məmmədquluzadə Cəlil, *Cümhuriyyət* (red. V. Məmmədov), "Qeyrət" nəşriyyatı, Naxçıvan 2002.

Məmmədquluzadə Cəlil, *Danabaş kəndinin əhvalatları haqqında*, Uşaq-Gəncnəşr, Bakı 1953.

Məmmədquluzadə Cəlil, *Əsərləri,* 4 cilddə, I cild, "Öndər" nəşriyyatı, Bakı 2004.

Məmmədquluzadə Cəlil, *Əsərləri,* 4 cilddə, II cild, " Öndər" nəşriyyatı, Bakı 2004.

Məmmədquluzadə Cəlil*, Əsərləri,* 4 cilddə, III cild, "Öndər" nəşriyyatı, Bakı 2004.

Məmmədquluzadə Cəlil, *Əsərləri.* 6 cilddə, I cild, "Azərnəşr", Bakı 1983.

Məmmədquluzadə Cəlil, *Seçilmiş əsərləri,* 6 cilddə, II cild, "Azərnəşr", Bakı 1983.

Məmmədov Məmməd, *Cəlil Məmmədquluzadənin bədii nəsri*, Azərb. SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı 1963.

Muradov Nazım, "Türk Dünyasının Tiflis (Kafkasya) – Astırhan (Aşağı İdil) – Bahçesaray (Kırım) Üçkeninde Molla Nasreddin Dergisi", 21. *Yüzyılı Nasrettin Hoca İle Anlamak Uluslararası Sempozyum* / Akşehir, 8-11 Mayıs 2008, (ss. 513– 540)**,** TC Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını: 385, Bilimsel Toplantılar Dizisi: 48, Ankara 2009.

Sultanlı Əli, *Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf tarixindən*, Azərnəşr, Bakı 1964.

Vahabova Səadət, *Cəlil Məmmədquluzadə nəsrinin poetikasi*, " Elm və təhsil" nəşriyyatı, Bakı 2014.

Ömer Faik Numanzade ve Azerbaycan Düşünce Tarihindeki Yeri

Nazım MURADOV*

Giriş

Siyasi ve kültürel sınırlarıyla Azerbaycan, bulunduğu coğrafya ve sahne olduğu siyasi, tarihi ve medeni olaylar nedeniyle Türk ve İslam dünyasının önemli kültür ve cazibe merkezlerinden biri olmuştur. Burası, Batı'nın doğusu, aynı zamanda Doğu'nun da kapısı olmakla birlikte, Batı'ya açılan önemli kapılarındandır. Azerbaycan, aynı zamanda Türk (Altay) halkları ağırlıklı olmakla Hint-Avrupa, İber-Kafkas ailelerine mahsus dilleri konuşan birçok küçük halkın da vatanıdır.

19. yüzyılın başlarından itibaren gelişen olaylar, Rusların sıcak denizlere doğru harekete geçip doğu ve güneye doğru ilerlemeleri Azerbaycan'ın da bulunduğu Güney Kafkasya'da Çarlık Rusya'nın işgal olgusunu ön plana çıkarmıştır. Rusya ile İran arasında yaşanan savaşlar sonucunda 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay antlaşmalarıyla Azerbaycan'ın tarihî toprakları parçalanmış ve bu coğrafyada Rus etkisi daha da güç kazanmıştır. Rusların bölgeyi işgalinin akabinde çok sayıdaki Azerbaycan hanlıklarına son vermesi, Osmanlı etkisini azaltması ve Tiflis merkezli Kafkasya Naipliğinin (Umumi Valilik) oluşturmasından sonra Tiflis, Güney Kafkasya bölgesinin siyasi, idari ve kültürel merkezi hâline getirilmiştir. Fakat Çarlık Rusya'nın yüz on yılı aşkın (1804-1917) bir zaman dilimini kapsayan bölge hâkimiyeti modernleşmenin Anadolu (Osmanlı) yolunu kapatamamış, bu yıllarda

* Lefke Avrupa Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Dr. Öğretim Üyesi

Türkiye ve Rusya üzerinden olmak kaydıyla iki koldan çağdaşlaşma süreci karşılıklı olarak devam etmiştir. Rusya'da Bolşevik, Türkiye'de ise Cumhuriyet döneminin başlamasıyla Türkiye'nin siyasi-kültürel etkisinin durdurulma süreci hızlanmıştır. Sonraki on yıllık zaman dilimini kapsayan 1930'lu yıllar Türkiye etkisinin sürmesi için Azerbaycan aydınlarının çabaladığı son yıllar sayılabilir.

1. "Aydın" ve "Düşünce Adamı" Kimdir

Sözlük anlamı "Kültürlü, okumuş, görgülü, ileri düşünceli (kimse), münevver"[1] olan *aydın* kavramı, "sahip olduğu bilgi, görgü ve deneyim ile sıradan insanlardan farklı olarak, içinde yaşadığı topluma ve tüm insanlığa yararlı olan, onlara öncülük eden kişi"dir."[2] Eleştirmen Memet Fuat, "Aydın Nitelikleri" adlı yazısında "aydın olmanın temelinde elbette bir bilgi birikimi yer alır ama bu birikimi sağlayacak olan yalnızca öğrenim kurumları değil, öncelikle okuma alışkanlığıdır. Arkasından da sanatlar gelir. Sanatlarla ilgilenmeyen bir kimsenin 'aydın nitelikleri' edinebilmesi olanaksızdır"[3] demektedir. Grigori Petrov ise ünlü Fin aydını Snelman'ın diliyle "... Aydınlar halkın beynidir. Aydınların vazifesi halkın zekâsını, vicdanını, irade ve enerjisini uyandırmak, harekete geçirmektir. Halkın düşünme yeteneğini canlandırmak; işçileri, köylüleri ve toplumun alt kesimlerini daha iyi bir hayat kurmak için ne yapmaları gerektiği konusunda eğitmektir..." diyor.[4]

Sosyolog Ali Şeriati, *İnsanın Dört Zindanı* adlı ünlü eserinde daha genel bir çerçeve çizerek önce çok önem verdiği terim ve kavram ilişkisinden söz ettikten sonra konuya "insan" kavramını irdelemekle başlar. Şeriati, "insan" kavramının incelikleri üzerinde durur. Ardından, "biyolojik insan" ile "sosyolojik insan"ı birbirinden ayırır ve "insan imek" [var bulunmak – ed.n.] ile "insan olmak" kavramlarının altını çizer. "İnsan imek"e "beşer", "insan olmak"a da "insan" diyen Şeriati, "insan olma" sürecinde a) "bilinçlilik" (varlığının farkında olan varlık); b) "seçme yeteneğine sahip; c) "yaratıcı özelliği" olan kişi olmak üzere üç vasfı (niteliği) kaydeder ve "insan"ın tanımını özetle şöyle yapar: "İçimizden her biri, öz benliğinin varabildiği ölçüde, gerçekten seçim yapabilme aşamasına ulaşabildiği ölçüde, sonra oluşmayanı ve doğada bulunmayanı meydana

1 Bkz. *Türkçe Sözlük*, Birinci Cilt (A-J), "aydın" maddesi, Türk Dil Kurumu Yay., 8. baskı, Ankara, 1998, s. 173; Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, "münevver" maddesi, İstanbul, Çağrı Yayınları (7. Baskı), 1996, s. 1422

2 Sibel Akgün, Aydın Kimliği ile Nihat Erim'in Kıbrıs Sorunu'nda Yeri ve Önemi (1956 - 1965), *SOBİDER Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 4, Sayı: 13, Ağustos 2017, s. 71 (71-97).

3 Emin Özdemir, Eleştirel Okuma, Ankara, Ümit Yayıncılık, 1997, s. 21'den naklen Şerif Aktaş, Osman Gündüz, *Yazılı ve Sözlü Anlatım*, 17. Baskı, Akçağ Yay., Ankara, 2013, s. 58.

4 Grigoriy Petrov, *Beyaz Zambaklar Ülkesinde (Atatürk'ün Okulların Müfredatına Konulmasını İstediği Kitap)*, (Rusçadan çeviren Elnur Osmanov), Koridor Yayınları, İstanbul, 2007, s. 88.

getirebildiği ölçüde ... 'insan' olabilmiştir." Şeriati, insan olabilme sürecinde 1) "Düşünüyorum, demek ki varım!" (Descartes);[5] 2) "Duyumsuyorum, demek ki varım!" (Gide) ve 3) "Başkaldırıyorum, demek ki varım!" (Albert Camus) aşamalarının da öneminden söz ederek[6] bu kavramları iyice irdelemenin ardından "... Başlangıçtan beri bilinçsiz bir kul olarak ibadet eden insanın ibadeti değersizdir. Başkaldırma bilincine ulaştıktan sonra itaat eden insanın itaati ise iradi bir itaattir. Şu hâlde insan, tabiat içinde seçebilen tek varlıktır..." der. Sonra ise "... İnsan üç boyutlu, üç yetenekli bir varlıktır. Bu yetenekler önce öz benliğinin... bilincine varma yeteneği; (ikincisi) özgür olma özelliği, üçüncüsü de sanayi ve güzel sanatlar alanında yaratıcılık niteliğidir" der. Tahlillerini Kur'an-ı Kerim'i referans göstererek sürdüren Ali Şeriati'ye göre "İnsan, bütün tabiat varlıklarından ayrı olarak öyle bir varlık olur ki başkaldırabilir, seçebilir, bilinçlenebilir, doğaya karşı yaratıcılık yeteneğini kullanabilir... Şimdi bu bilinçli, seçebilen ve yaratıcı varlık, **dört zorlayıcı gücün**, **dört zindanın baskısı** altındadır ki, bu güçler, insanı öz benliğinin bilincine varmaktan, yaşamı çevresindeki seçim yeteneğini kullanmaktan ve yaratıcılık yeteneğinden yararlanmaktan alıkoymaktadır. Maalesef çağımız insanının büyük trajedisi buradadır... İlk olarak irade sahibi, bilinçli ve yaratıcı insan, **ilk zorlayıcı gücün – Doğa'nın baskısı** altındadır, bu zorun tutsağıdır. Doğa baskısı (Natüralizm), Tabiat temeline özellikle yaslanmaktadır, oldukça önemli ölçüde de gerçeklik payı vardır. **İkinci zorlayıcı güç Tarihin (Historizm) baskısı**dır...; **üçüncüsü Toplum baskısı**dır (Sosyologizm), **dördüncüsü ise 'Ben' duygusu**dur ki buna da 'Biyologizm' demek mümkündür.[7]

Ali Şeriati'nin çizdiği bu çerçeveyi, ana hatlarıyla "insan olma", "aydın olma", "düşünce adamı olma" için de temel bir normatif gibi kabul edebiliriz. Ömer Faik Numanzade'nin, bunların farkında olup-olmadığını ve bu kriterlere uyup-uymadığını tespit etmeden önce kendisinin, içinde bulunduğu muhit ekseninde *"imek"*ten *"olmak"*a *doğru* çabalarını ve bu çabalar sonucunda elde ettiği sonuçları gözden geçirmeğe çalışalım.

2. Ömer Faik Numanzade'nin "İnsan İmek" Muhiti

1937'de SSCB KGB'si tarafından kurşuna dizilerek öldürülen Numanzade'nin pek uzun olmayan (65 yıllık) hayatı A. Camus'un "Başkaldırıyorum, demek ki varım!" ilkesine uygun bir şekilde sürüvermiştir, diyebiliriz. Haksız saydığı

5 Descartes'in "İnsan, dünyadaki nesneler hakkındaki doğru bilgiyi ancak edilgen bir idrak ve anlama ile edinir" görüşü, varoluşun merkezine düşünceyi koymasının bir diğer kanıtıdır.

6 Bkz. Ali Şeriati, *İnsanın Dört Zindanı* (Çeviren: Hüseyin Hatemi), 5. Baskı, İşaret Yay., İstanbul, 1997, s. 20

7 Şeriati, s. 28.

şeylere karşı başkaldırı, ölü balıklar gibi akınla değil, diri balıklar misali her türlü akına karşı yüzme, toplumsal konularda kimseye taviz vermeme, açık sözlülük, sert dil, kendine özgü üslup ve objektif eleştiri, yanlışları gösterip onlardan kurtulmak için neler yapılması gerektiğini ve çözüm yollarını gösterme ... gibi özellikler, Ömer Faik Numanzade'nin aydın şahsiyetinin ana çizgileri olmuştur.[8] Ömer Faik Efendi'nin, bu niteliklere sahip olabilmek için ömrü boyunca ağır bedeller ödediğini, içinde bulunduğu karanlıkları aydınlatmak için bir mum gibi yanıp eridiğini ve bu "yanma"yı da gönüllü bir şekilde kendi hayat tarzı hâline getirdiğini söyleyebiliriz.

Adı her zaman Celil Memmedguluzade ile birlikte çekilen Ömer Faik Numanzade, 1872 yılında Gürcistan'ın Ahalsih (Ahıska) kazasının Azgur köyünde doğmuştur. Ömer Faik Numan Ali oğlu, dünyaya geldiği muhiti, hatıralarının ilk cümlesiyle şöyle anlatıyor:

> "1878 yılının yazı. Öğlen vakti idi. Ahalsih [Ahıska] kazasının Azgur köyündeki molla mektebinde dizlerim üste yere çöküp sallana sallana 'Rabbi yessir vela tu'assir sehhil aleyna ya müyessir'i ezberliyordum..."[9]

Ömer Faik'in "emel dostu"[10] Celil Memmedguluzade de '*Hatıratım*'ın baş kısmı ve "Karanlık" adlandırdığı bölümünde şu cümlelere yer veriyor:

> "Gözlerimi ömrümde ilk kez açtığım andan itibaren dünyayı karanlık gördüm. Bu karanlıkta ilk işittiklerim ise şunlardır: "Allahu Ekber! Allahu Ekber!"[11]

Numanzade, Ahıska'nın o yıllarda başka yerlerden pek farklı olmayan karanlık muhitini hatıralarında anlatmaya devam ediyor.[12] Dayısı ile birlikte gittiği İstanbul'daki Fatih Medresesi de 10 yaşlı Ömer Faik için Azgur'dan pek farklı değildir ve çağın gerisindedir.[13] Ömer Faik, Fatih Medresesi'nden sıkılıp Darüşşafaka Mektebi'ne geçer ve buradaki eğitimini (1883-1891) tamamlar. İstanbul Galata Postahanesi'ndeki çalışma yıllarından (1891-1892) sonra Jön

8 Ömər Faiq Nemanzadə, *Xatirələrim*, "Gənclik" nəşriyyatı, Bakı 1985, s. 5.

9 Nemanzadə, *Xatirələrim*, s. 9; Ömer Faik Numanzade, *Kafkasya'dan İstanbul'a Hatıralar* (Haz. İrfan Murat Yıldırım, Fazıl Gökçek), Akademi Kitabevi, İzmir 2000, s. 3.

10 Abbas Zamanov, içinde bu iki şahsın da bulunduğu kişileri "emel dostları" adlandırmaktadır.

11 Cəlil Məmmədquluzadə, *Xatiratım,* "Gənclik" nəşriyyatı, Bakı 1971, s. 3.

12 Nemanzadə, *Xatirələrim*, s. 9-18.

13 Nemanzadə, *Xatirələrim*, s. 20-25.

14 Ömer Faik'in, Paris'teki İttihatçılarla ilişki içinde olduğu, onlarla düzenli iletişim kurduğu, onun kendi yazdıklarından hareketle söylenebilir. Ö. Faik, Prens Sabahattin'in Hüseyin Tosun adlı bir şahsı, Abdulhamit karşıtı faaliyetlerde bulunmak için görevlendirdiğini; Türkiye'nin bu yönetimden kurtulması için Avrupa'da, Mısır'da faaliyet gösteren Jön Türklerden Ahmed Rızai'yi, Abdullah Cevdet'i uzun zamandan beri tanıdığını yazıyor. Bkz. Ömər Faiq Nemanzadə, *Seçilmiş əsərləri,* "Yazıçı" nəşriyyatı, Bakı 1992, s. 453'ten naklen Azər Turan, *Ali Bey Hüseynzade*, Moskva, Salam-Press, 2008, s. 41.

(Genç) Türkler ile birlikte Sultan Abdülhamit karşıtı eylemlere katılır.[14] Ardından, sahip olduğu siyasi görüşlerinden dolayı İstanbul'u terk edip vatanına dönünce bu karanlık muhitte olumlu anlamda hiçbir ilerleme, hiçbir değişiklik görmez. Bu vahim durumu değiştirmek için kollarını sıvayıp işe girişme isteği, mektep açma, köy çocuklarını yeni usul eğitimle tanıştırma çabaları sonuçsuz kalmakla yetmezmiş gibi adı "Gâvur Ömer"e de çıkar.[15]

Mirza Aliekber Sabir'in tabirince "atılan toplara diksinmeyen" bu karanlık muhit 20. yüzyılın başlarında da değişmemiştir. Numanzade hayatının Tiflis (1894), Şeki (1894-1896), Gence (1896) dönemlerinden sonra rahatsızlığından dolayı iki yılını (1896-1898) geçirdiği Azgur köyünde ve genel olarak Ahıska bölgesinde durum yine aynıdır. Bunu 1899'un sonlarında *Tercüman* gazetesine gönderdiği ve gazetenin 7 Yanvar (Ocak) 1900/18 Ramazan 1317 tarihli 1. sayısında (s. 3) "Ahıska'dan Mektup (İdareye)" adıyla yayımlanan mektup-yazısından[16] da anlıyoruz. Geleceğin Molla Nasreddincisi, bu derginin benimseyeceği bir dil ve üslupla; sert, sade ve açık ifadeleriyle kendi "insan imek" muhitini şöyle anlatmaktadır:[17]

> "Cenap muharrir,
>
> Cemaatimiz çok rahattır – ne yeni mektebimiz var, ne de eski! Cemaatimiz merhametlidir – sanat (zanaat, meslek) mektebinin bir hayli harcını çekip, Ermeni, Yahudi ve Gürcü etfâlini (çocuklarını) meccanen (bedava) okutturur. Cemaatimiz kanaatlidir – öküz ve eşek işlerinden gayrılara bakmazlar, bu sebeple uyezdlerimizde (kazalarımızda, ilçelerimizde) bir Müslüman demircisi, yemenicisi (ayakkabıcısı) bulunmaz. Ama küçük bir köyde, meselâ Azgur'da, Müslümanların parasıyla geçinen beş büyük meyhane, altı kahvehane vardır.Bu hesapça, 40 bin cana bir usul-i cedit mektebi düştüğü hâlde, yirmi eve bir meyhane ile iki kahve isabet ediyor. Maarifimiz de o derecedir ki dört saat uzak olan Gori Darülmualliminîn'de bizden ancak bir Müslüman var. Cemaate rehber olacak devletlilerimiz, beylerimiz az değildir. Hayıf ki maarife, millete olan himmetleri pek azdır. Bu sebepten camilerimiz viran, mekteplerimiz perişan, hâlimiz yamandır."[18]
>
> Ö. Numanzade"[19]

15 Nemanzadə, *Xatirələrim*, s. 36-38.

16 Bu yazının Rusçası, *Tercüman*'ın Rusça versiyonu olan *Perevodçik*'in aynı tarih ve sayısında "İz Axalkalax" başlığı ve *U. Nogmad* [doğrusu'Nogman' veya 'Nugman' olmalıdır] *Zade* imzasıyla yayımlanmıştır.

17 Bu mektup ilerde dil, üslup, söylem ve Numanzade'nin düşünce yapısı yönlerinden de ele alınacaktır.

18 Gaspıralı İsmail Bey de Kafkasya seyahati sırasında Ömer Faik'in yazdıklarının doğruluğuna âdeta emin olmak için uğradığı Ahıska'da aynı berbat durumla karşılaşmış, gözlemlediklerini can sıkkınlığıyla biraz da geçiştirerek şöyle anlatmıştır: "*... Ahıska'da bir Cuma mescidi var. Dışarı büyük kapısı çamurla, mal tersiyle suvanmış! Azgur köyünün mescitleri ise inanılsın, ahırdan daha harap. Yanıbaşlarındaki Yahudi, Gürcü kiliselerinin mükemmeliyetinden ibret alacak gözler kör olmuş. Bu şehirler büyüklerinin, medeniyet yolunda hiçbir eserleri yok...*" (*Tercüman*, 23 Dekabr (Aralık) 1901 / 25 Ramazan 1319, Sayı: 47) Bkz. İsmail Gaspıralı, Zakafkazya Boyu: Ahıska ve Ahalkelek, *Seçilmiş Eserleri: 3 Dil – Edebiyat – Seyahat Yazıları* (Neşre hazırlayan Yavuz Akpınar), Ötüken Yay., İstanbul 2008, s. 348-349.

19 *Tercüman*, 7 Yanvar [Ocak] 1900/18 Ramazan 1317, Sayı: 1, s. 3.

Tercüman

> "Allah ıslâh eylesin, insanların da sa'y ve gayreti lâzımdır. Mahallin uleması kahvehanelere gedik olmuş gibi gün boyu tavla oynama(k)dan ise, özlerinin ve cemaatin tahsil ve terbiyesine himmet etseler, gayretin iptidasından addolunup ıslâha mübaşeret olmuş olurdu."

Gaspıralı İsmail Bey de Kafkasya seyahati sırasında Ömer Faik'in yazdıklarının doğruluğuna âdeta emin olmak için uğradığı Ahıska'da aynı berbat durumla karşılaşmış, gözlemlediklerini can sıkkınlığıyla biraz da geçiştirerek şöyle anlatmıştır:

> "(...) Ahıska'da bir Cuma mescidi var. Dışarı büyük kapısı çamurla, mal tersiyle sıvanmış! Azgur köyünün mescitleri ise inanılsın, ahırdan daha harap. Yanı başlarındaki Yahudi, Gürcü kiliselerinin mükemmeliyetinden ibret alacak gözler kör olmuş. Bu şehirler büyüklerinin, medeniyet yolunda hiçbir eserleri yok…"[20]

3. Ömer Faik Numanzade'nin Muhiti ve Faaliyetlerinin Azerbaycan'daki Birinci Dönemi

Ömer Faik Numanzade'nin doğum tarihi, kaynakların neredeyse tamamında 1872 olarak gösterilse de doğum yeri, vefat tarihi ve vefat yeri hakkında birbiriyle örtüşmeyen bilgiler bulunmaktadır. Numanzade'yi en derinden araştıran Şamil Gurbanov'a, aynı zamanda Yavuz Akpınar'a ve *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi* (TDTEA)'ne göre edibin doğum yeri Gürcistan'ın Ahalsih (Ahıska) kazasının Azgur köyüdür.[21] Vefat[22] yeri ve tarihini Yavuz Akpınar "Gence?" 1937, İsa Habibbeyli Bakü, 1938 olarak belirtmiştir. TDTEA'ya ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi'ne[23] göre yazarın ölüm yeri ve yılı Tbilisi (Tiflis), 1937 olarak belirtilmiştir. 2012 yılında Bakü'de neşredilmiş

---

20 *Tercüman*, 23 Dekabr (Aralık) 1901/25 Ramazan 1319, Sayı: 47. Ayrıca bakınız: İsmail Gaspıralı, Zakafkazya Boyu: Ahıska ve Ahalkelek, *Seçilmiş Eserleri: 3 Dil – Edebiyat – Seyahat Yazıları* (Neşre hazırlayan Yavuz Akpınar), Ötüken Yay., İstanbul 2008, s. 348-349.

21 Bkz. Nemanzadə, *Xatirələrim*, s. 4; Yavuz Akpınar, *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yay., İstanbul 1994, s. 471; *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (Nesir-Nazım) Azerbaycan Türk Edebiyatı IV*, Kültür Bakanlığı Yay. 1481, *Türk Dünyası Edebiyatı Dizisi 32*, Ankara 1993, s. 203; İsa Həbibbəyli, *XX. əsrin əvvəlləri Azərbaycan yazıçıları,* "Nurlan", Bakı 2004 (ss. 77-80), s. 77; Şureddin Memmedli'ye göre Ahıska kazasının Agara köyünde doğmuştur. Bkz: Şureddin Memmedli, Ahıskalı Ömer Faik Numanzade'nin Edebî Kişiliği ve Bir Makalesi, http://www.ahiska.org.tr/wp_pdf/sayi13/parcali/39_sayi13.pdf (Erişim tarihi: 03.08.2018).

22 Aslında ise Numanzade kendi eceli ile ölmemiş, kurşuna dizilmiştir.

23 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası,* II cild, s. 285-286.

"Qardaş Köməyi (Kardeş Yardımı)" kitabında yer alan bilgi notunda ise doğum yeri Tiflis vilayetinin Ağsuri[24] köyü, vefat tarihi ise 1941 olarak belirtilmiştir.[25]

Ömer Faik Numanzade 65 yıllık ömrünün yarısından fazlasında Azerbaycan ile ilgili meselelere kafa yormuştur. Azerbaycan ziyalı muhitinde, aydınlar arasında, Abbas Zamanov'un tabiriyle, "Ömrünün 45 yılı içtimai faaliyette, siyasi mücadelelerde, Azerbaycan matbuatının sayfalarında boy gösteren idea (fikir) tartışmalarında geçmiştir."[26]

Konumuzun dışına çıkmamak için Numanzade hayatının Azerbaycan'da geçen dönemini kronolojik olarak özetliyor[27] ve özellikle aktif gazeteciliğinin başladığı 1903 sonrası yıllar üzerinde duruyoruz:

Şeki (1894-1896): Şeki'de Yukarı Cuma Mescidi yanında taştan yapılmış iki katlı, dört odalı usul-i cedit mektebinde öğretmenlik yapmıştır.[28]

Gence (1896): Ö. F. Numanzade'nin Şeki'de hastalanarak Gence'ye gelmesi, iyileşmek için birkaç ay burada (Hacıkent'te) kalması, onun şehirdeki eğitim-öğretim hayatıyla tanışmasına da olanak sağlamıştır. Şehir ve çevresindeki Türk-Müslüman ahalinin, burada ikamet eden Ermenilerden geride kaldığını söyleyen Numanzade, Şeki-Gence karşılaştırması da yapmakta ve "Şeki, hacı, efendi ocağı olduğu gibi; burası (Gence) de meşhedi, kerbelayî, ahund kaynağı idi" demektedir.[29] Aslında o yıllarda Gence'deki *Şah Abbas Mescidi Mektebi*'nin ıslah edilerek usul-i kadimden usul-i cedide geçmesi, *Cemiyet-i Hayriye*'nin kurulması Kırım'da çıkan *Tercüman* gazetesinin sayfalarına *Terakki Eserleri* adıyla yansımıştır.[30]

İkinci kez Şeki (1898): Azerbaycan'da iyi bir usul-i cedit muallimi gibi bilinen ve artık Şeki'yi de iyi tanıyan Numanzade, 1898'de ikini kez buraya geldiğinde, muallim olarak çalıştığı dönemde gördüğü Şeki, birkaç yıl önceye göre daha da ilerlemiş, "zamanın gerektirdiği maarif yoluna girmeye, fanatizmden, gelenek

24 2012 tarihinde açıklama niteliğinde verilmiş bu yazıda köyün ismi yanlış belirtilmiştir. Keza Ahıska'da böyle bir köy bulunmazken muhtemelen Azgur köyünün Gürcüce ismi olan "Atskuri"den yanlış uyarlanmıştır [ed.n.].

25 *Qardaş Köməyi (Kardeş Yardımı)*, TİKA, Azərbaycan GYF, Bakı 2012, s. 201.

26 Abbas Zamanov, "Ömər Faiq Nemanzadə", *Seçilmiş əsərləri* (Çapa hazırlayan İsa Həbibbəyli), "Çinar-Çap" nəşriyyatı, Bakı 2003 (s. 221-229), s. 221.

27 Bkz. İsa Həbibbəyli, *XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan yazıçıları*, "Nurlan" nəşriyyatı, Bakı 2004, s. 77-80.

28 Daha geniş bilgi için bkz. Nemanzade, *Xatirələrim*, s. 39-55.

29 Nemanzadə, *Xatirələrim*, s. 56.

30 "Terakki Eserleri", *Tercüman*, 22 İyul [Temmuz] 1897 / 5 R.-evvel 1315, Sayı: 29, s. 2-3.

zincirlerinden az çok kurtulmaya başlamış" idi.[31] Birkaç muallimi, yüz elli öğrencisi olan *Şeki Usul-i Cedit Mektebi*'nde Faik Efendi'nin de önemli bir rolü olduğu inkâr edilemez.[32]

Numanzade, *Tercüman* gazetesine Şeki'den "Muallim Numanzade" imzasıyla mektuplar da yollar: [33]

> "Bazı şehirlerde usul-i cedit mekteplerindeki şakirdânın (öğrencilerin) ekseri mektepten çıktıktan sonra daha büyük mekteplere ya ki medreselere girmeyip ya ki giremeyip babalarının eski sanatıyla iktifa ediyorlar (yetiniyorlar). Malûmât-ı ilmiye ve fenniyeleri (ilim ve fen konusundaki bilgileri) az olduğundan, ne baba sanatlarını terakki edebiliyorlar, ne de yeni ve müfit bir iş tutabiliyorlar. Bu hâller mülâhaza olunup gayrılara bir numune olmak üzere Şeki mektebinde bu yıldan itibaren sanat şubesi tesis olunacaktır. / İbtida-yı hâlde şakirtlere ipek kurdu ya ki böceği asramak (beslemek, büyütmek) hususta ilmî ve nazarî ders verilecektir. İşbu teşebbüs cenap kadının (kadı cenaplarının) ve cemaatin himmetinden meydana geldiği, ilerde mektebimizde sıbyana (çocuklara) birkaç türlü iş gösterileceğine kefildir.
>
> Muallim Numanzade[34]

Numanzade'nin bu mektubunda yumuşak bir üslup kullanarak anlattıkları ile hatıralarında anlattıkları karşılaştırılınca, gerçek tablonun tamamlandığı görülmektedir. Şeki'deki eğitim-öğretim faaliyetlerinin usul-i kadimden usul-i cedide geçişi; eğitimdeki değişikliğin asrın talepleri doğrultusunda gerçekleşmeye başlaması; radikal bir şekilde değil, ikna yoluyla ve "maarif neşri ile" hayata geçmişti. Usul-i cedit sisteminin Rusya'ya bağlı Türk-Müslüman topraklarında yaygınlaşmasının öncüsü olan Gaspıralı İsmail Bey'in temel yaklaşımının ikna olması, sadece Azerbaycan'da değil, genel olarak tüm Kafkasya'da takdir ettiği yerlerin başında da Şeki'nin gelmesi bir tesadüf değildir.[35]

Bakü (1900): Bakü'ye çalışmak için ilk gidiş tarihinin 1900 yazında olduğunu belirten Numanzade, buradaki geri kalmışlıktan şikâyetçi olup "Bakü,

---

31 Numanzade, *Kafkasya'dan İstanbul'a Hatıralar*, s. 73.

32 Şeki Usul-i Cedit Mektebi'ni tesis eden Hayriye Cemiyeti'nin üyeleri için bkz. "Terakki Eserleri", *Tercüman*, 22 İyul 1897 – 5 R. Evvel 1315, Sayı: 29, s. 2-3.

33 Bu yazının Rusçası, *Tercüman*'ın Rusça versiyonu *Perevodçik*'te de (s. 89) "*G.*[ospodin] *Nugman Zade nam pişet*" [Cenap Numanzade bize yazıyor] giriş cümlesiyle "Nuxi" haber başlığı altında özetlenerek yayımlanmıştır.

34 Bkz. *Tercüman*, 5 İyun [Haziran] 1898/28 Muharrem 1316, Sayı: 22, s. 3.

35 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Nazım Muradov, "Tercüman Gazetesinde Gence, Nuha (Şeki) ve Çevresi", VIII. Uluslararası Atatürk Kongresi (Atatürk ve Türk Kültür Coğrafyasında Kafkasya ve Çevresi), 13-15 Ekim 2015 / Gence /Azerbaycan, II. Cilt (Yayına haz.: Merve Uğur), TC AKM Yayınları, Ankara 2017 (ss. 1705-1770).

(...) maarif ve medeniyetçe Tiflis, Gence, Şeki gibi şehirlerin yanında yüzü kara idi" yazmaktadır.[36] Onu burada sevindiren tek şey ise Hacı Zeynelabidin Takîyev'in açtığı kız mektebidir.[37] Numanzade bu çağdaş mektebin imkânlarından öylesine etkilenmiştir ki "Hayr-ı Mazlume" imzasıyla bir yazı yazıp, İstanbul'da çıkan *Servet-i Fünun* dergisine yollamış, dönemin birçok gazetesi de bu yazıyı *Servet-i Fünun*'dan alıp yayımlamıştır.[38] *Tercüman* gazetesi de Hacı Zeynelabidin Takîyev'in açtırdığı bu okulla ilgili çok sayıda yazı yayımlamıştır.[39]

Şamahı (1900-1902): Şamahı'da da muallimliğe başlayan Numanzade, *Şeki Usul-i Cedit Mektebi'*nin ders programını burada da uygulamaya başladıklarını, din derslerini zahirde fazla gösterip aslında ise fen ve dil derslerine ağırlık verdiklerini belirtmektedir. Ayrıca Sünni-Şii çocuklarının bir arada okuduklarını, Çarlık Rusya Devleti tarafından gönderilen müfettişleri kandırmak için "İstanbul kitaplarının ciltlerini söküp Bahçesaray kitap ciltlerinin aralarına koyduklarını" yazmaktadır. 31 Ocak 1902 tarihli Şamahı depreminde enkaz altında kalıp ağır yaralandığı için buradan ayrılmak zorunda kalan Numanzade, Şamahı'da fanatizmin diğer yerlere göre daha derin kök saldığını yazar. Ömer Faik Efendi, Şamahı uyezdinin şeyhliklere bölündüğünü, Hakani, Nesimi, Seyyid Azim (Şirvani), Ünsizade kardeşler, (Abbas) Sıhhat, Nâsih, Terrah, Hadi gibi aydın insanların vatanı olan Şamahı'nın, "aptal, dalkavuk, dilenci âlimler"e teslim edildiğini yana yakıla dile getirmektedir.[40]

Tiflis (1903-1911): Numanzade hayatının Tiflis dönemi, aydınlanma, birikimini ortaya koyma, usul-i cedit eğitimi alanından aktif bir gazetecilik alanına geçip ciddi bir faaliyet gösterme dönemi sayılabilir. Bu dönemi *a) Şark-i Rus* gazetesi dönemi (1903-1905); *b) Gayret* matbaası (neşriyatı) dönemi (1906) ve *c) Molla Nasreddin* dergisi dönemi (1906-1911) olmak üzere üçe ayırmak mümkündür ve aşağıda onların her biri üzerinde özetle durulacaktır.

---

36 Numanzade, *Kafkasya'dan İstanbul'a Hatıralar*, s. 75.

37 Nemanzadə, *Xatirələrim*, s. 61; 60.

38 Numanzade'den naklen Manaf Süleymanov, *Eşitdiklərim, oxuduqlarım gördüklərim*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1989, s. 175-176.

39 Söz konusu yazılardan birkaçının sadece künyesini vermekle yetiniyoruz: Bir Milyonluk Hayr-ı Hayrat, *Tercüman,* 31 Dekabr (Aralık) 1900 / 22 Ramazan 1318, Sayı: 48, s. 2-3; Kız Mektepleri, *Tercüman,* 16 İyun (Haziran) 1901 / 14 R. Ahir 1319, Sayı: 26, s. 2; Mektep İlanı, *Tercüman,* 16 İyun (Haziran) 1901 / 14 R. Evvel 1319, Sayı: 22, s. 1; Bir Müslimenin Mektubu, *Tercüman*, 9 Sentyabr (Eylül) 1901 / 9 Cemaziyülahir 1319, Sayı: 33, s. 3; Bakü Kız Mektebi, *Tercüman*, 8 Oktyabr (Ekim) 1901 / 7 Receb-i Şerif 1319, Sayı: 37, s. 2; Bakü'de Aleksandra Kız Mektebinin Resm-i Küşadı, *Tercüman,* 22 Oktyabr (Ekim) 1901 / 23 Receb-i Şerif 1319, Sayı: 39; Hoşnidî ve Tebrik Telegramları, *Tercüman,* 31 Oktyabr (Ekim) 1901 / 2 Şaban 1319, Sayı: 40, s. 2.

40 Nemanzadə, *Xatirələrim*, s. 61-73; Numanzade, *Kafkasya'dan İstanbul'a Hatıralar*, s. 77-87; 89-91

Ahıska (Azgur) (1912-1917): Numanzade'nin anıları 1878-1906 yıllarını kapsadığından,[41] hayatının bu dönemi – matbuat organlarında çıkan birkaç yazısı hariç – pek aktif ol(a)madığı yıllar sayılır ve hastalığı nedeniyle 1911-1917 yıllarını vatanı Ahıska'nın Azgur köyünde geçirdiği söylenir.[42] İsa Habibbeyli de edibin hayat hikâyesini kronolojik bir şekilde özetlerken 1911'den sonra doğrudan 1919-1920 yıllarına geçmiştir.[43]

Bilindiği gibi, Ömer Faik Numanzade'nin Celil Memmedguluzade ile birlikte 1905 yılında Tiflis'te kurdukları *Gayret* matbaası (aynı zamanda neşriyatı) ve 7 Nisan 1906'dan itibaren çıkarmaya başladıkları *Molla Nasreddin* dergisinin 1906-1917 (Tiflis), 1921 (Tebriz) ve 1922-1931 (Bakü) olmak üzere üç dönemi vardır. Bunlardan birincisinde "daimî muharrirlerinden ve müessislerinden olmuş"[44] (özellikle 1906-1911) en aktif ikinci kişi Numanzade'dir. Numanzade'nin hatıralarını ve seçilmiş eserlerini yayına hazırlayan Şamil Gurbanov'a göre, 1913-1915 yılları arasında "Lağlağı" imzasıyla yazılan makaleler Numanzade'ye aittir. Şamil Gurbanov, 1912-1913'te *Molla Nesreddin* dergisinde çıkan karikatürlerde de Ömer Faik Efendi'nin emeği olduğu görüşündedir.[45]

4. Mehmet Emin Resulzade'nin Ömer Faik Numanzade Atıfları[46]

Mehmet Emin Bey, "muhterem arkadaşı" ve gazetecilikteki üstadı olarak gördüğü Ömer Faik Bey'in yazılarına sıkça başvurmuş, onun görüşlerinden yola çıkarak kendi meramını beyan etmiştir. Resulzade'nin Numanzade atıflarından birkaçını kuşbakışı gözden geçirmeğe ve onları, Ömer Faik Bey'in bir düşünce adamı olması yönünden sırasıyla aşağıdaki gibi yorumlayabiliriz:

Resulzade, "Endişeli Alâmetler" makalesinde[47] şöyle demektedir:

---

41 Bkz. Şamil Qurbanov'un önsözü, s. 3.

42 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası,* II cild s. 285.

43 İsa Həbibbəyli, "Ömər Faiq Nemanzadə", *XX. əsrin əvvəlləri Azərbaycan yazıçıları,* "Nurlan", Bakı 2004 (ss. 77-80), s. 80.

44 Azerî Matbuatının Muhtasar Tarihçesi, *Yeni Kafkasya* dergisi, 3. Yıl, Sayı: 9, TEAS Press, İstanbul 2018 (ss. 132-135), s. 132; Zamanov, s. 225

45 Ş. Qurbanov'dan naklen Aynur Askerova, 'Molla Nasreddin' Dergisinin Görünmeyen Yüzü: Ömer Faik Numanzade, 21. *Yüzyılı Nasrettin Hoca İle Anlamak Uluslararası Sempozyum* / Akşehir, 8-11 Mayıs 2008**.** Sempozyum bildiri kitabı: *21. Yüzyılı Nasrettin Hoca İle Anlamak*, Ankara 2009 (ss. 105-120), s. 113-114; 119.

46 Bu başlık, sadece Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, *Əsərləri,* III Cild (1915-1916), (Hazırlayan: Şirməmməd Hüseynov), "Elm" nəşriyyatı, Bakı 2012 kitabındaki bazı atıflardan hareketle oluşturulmuştur.

47 Rəsulzadə, s. 58

> "(...) 'zulüm, taaddi ve cebr'in neden ibaret olduğunu bir az olsun tasavvur edebilmek isteyenler Faik Efendi'nin makalelerini, bilhassa 'Bir lokma ekmek'ini okusunlar."[48]

"İnsanlara Hürriyet, Milletlere İstiklâl!" söylemini[49] kendi ideali olarak kabul edip tüm hayatını, canından çok sevdiği milleti ve ülkesini bu hedeflere ulaştırmak için harcayan Mehmet Emin Bey'in, "hürriyet" ve "istiklâl" kavramlarının karşıt anlamlısı olan "zulüm, taaddi ve cebr"i Numanzade'nin ilgili yazısından da ilham alarak ortaya koyup şekillendirdiği anlaşılmaktadır. Bu anlamda, Numanzade ve eserleri, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşu sırasında onu fikri yönden besleyen bir kaynak niteliğindedir.

20 Mart 1915 tarihli *İkbal* gazetesinin 891. sayısında yayımladığı "Bazı Yazılar Münasebetiyle" yazısında Resulzade şöyle demektedir:

> "Qardaş Köməyi'nde (Kardeş Yardımı)[50] Ömer Faik Efendi'nin 'Umidsizlik' unvanı ile bir makalesi vardı. Bu makalesinde Faik Efendi kendilerine has olan bir hassasiyetle bütün tabaka ve sınıflarımızın atalet ve hareketsizliğinden şikâyet ediyor ve bunların hamısını (hepsini) bir yas ve pişmanlığa tutulmuş gördüğünden, ümitvar olmaya ve var kuvvetle çalışmaya davet ediyordu."[51]

Numanzade, "yas ve pişmanlığa tutulmuş" soydaş ve dindaşlarına ümit aşılayan, onların istikballe ilgili kötümser düşüncesini değiştiren, muhataplarını mutlu bir gelecek konusunda motive eden pozitif bir fikir adamı olarak görülmektedir. "Bir kere yükselen bayrak bir daha inmez!" inancını doğuran da bu inam ve düşüncedir.

Resulzade *İkbal* gazetesinin 19 Fevral (Şubat) 1915 tarihli 869. sayısında yayımladığı "Bayramın (Nevruz bayramının) Yaklaşması Münasebetiyle" yazısında da Numanzade'nin bir yazısına atıfta bulunarak "Dindaşlarının ağlar gözlerine yazıklanmayan ağalar – Faiq Efendi dediği gibi – kendi gözlerinin kuvvetli olduklarına hiç inanmasınlar" sözlerini hatırlatmaktadır.[52]

---

48 Ömer Faik Numanzade'nin bu makalesi *İkbal* gazetesinin 19 Yanvar (Ocak) 1915 tarihli 842. sayısında yayımlanmış ve 1992'de Bakü'de çıkan *Seçilmiş Eserleri*'nin 210-213. sayfalarında yer almıştır.

49 Bu söylemin analizi için bkz: Muradov Nazım, Mehmet Emin Resulzade'nin '*İnsanlara Hürriyet, Milletlere İstiklal!*' Söylemi Üzerine Notlar, *100. Yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Uluslararası Kongresi*'nde Eskişehir, 26-27 Mayıs 2018 (Editörler: Mehmet Topal, Rza Mammadov), Eskişehir 2019 (ss. 369-387).

50 1915 yılının Mart ayında tek sayı çıkmış *Qardaş Köməyi* gazetesi kast edilmektedir. Konuyla ilgilenenler *İgbal* gazetesinin 13 Mart 1915 tarihli 885. sayısında 'M. E. Resulzade' imzasıyla çıkan "Qardaş Köməyi' Neşri Münasebetiyle" yazısına bakabilirler. (M. E. Resulzade, Eserleri, III. c., s. 91-93) Daha etkili olup ses getiren resimli *Qardaş Köməyi – Herbzedeler Nefine* dergisi ise Mayıs 1917'de çıkacaktır.

51 Rəsulzadə, s. 97.

52 Rəsulzadə, s. 80.

Numanzade "göz" metaforunu ustalıkla kullanıp "ağlar göz" ve "basiretsiz göz" mecazlarından yola çıkarak "ağlar mazlumları görmeyen veya görmek istemeyen 'asilzade' kanaat önderleri sadece vicdansız değil, aynı zamanda basiretsiz kör şeytanlardır!" şeklinde okuyabileceğimiz sert bir söylem kullanmış, âdeta Müslümanların yüz yıllardan beri içinde bulundukları vahametli durumun neticesinden hareketle sebebini açıklamıştır.

Resulzade, *Açık Söz*'ün tam 22 sayısında bir yazı dizisi olarak 11 bölüm şeklinde yayımlanan uzunca (30 s.) "Mekteb ve Medrese" makalesinde de Ömer Faik'in gündeme getirdiği eğitim konusunun çok önemli olduğunu belirtmekte ve kendisiyle ilgili şunları yazmaktadır:

> "Kurslardaki talim dili hakkında muhterem arkadaşımız Ömer Faik Efendi Açık Söz'ün 144. sayısında gayet haklı olarak kendi reylerini beyan buyurmuşlardır. Esasen Faik Efendi ile bir (aynı) fikirde olduğumuz şüphesizdir. Gelecek makalemizde Faik Efendi'nin çok münasip bir zamanda kaldırdığı (ortaya koyduğu) bu mesele hakkındaki fikri ve mütalaamızı da tafsilen izaha say edeceğiz!"[53]

Numanzade'nin "talim dili" ve "ana dilde eğitim" meselelerindeki hassasiyeti vurgulanmış, atıf yapılan yazısı da çok önemli bir konuyla ilgili gündem oluşturan başmakale gibi değerlendirilmiştir. Üstelik Numanzade'nin gündeme getirdiği bu konuyu tartışanların başında Resulzade gelmiş ve verdiği "Faik Efendi'nin çok münasip bir zamanda kaldırdığı (ortaya koyduğu) bu mesele hakkındaki fikri ve mütalaamızı da tafsilen izaha say edeceğiz!" sözüyle konuyu gündemde tutacağını da vadetmiştir. Nitekim Resulzade verdiği sözü tutmuş, 11 bölümlük "Mekteb ve Medrese" yazısının[54] 6. bölümünün sonundaki vaadinden sonraki bölümlerde dil konusunu ayrıntılı olarak masaya yatırmıştır.[55] Burada Numanzade'nin "ufuk açıcı bir fikir babası ve düşünce adamı" özelliği Resulzade tarafından teslim edilmiştir.

Resulzade, aynı yazısında Numanzade'nin milleti için yaptığı bir diğer hizmetle ilgili şunları yazmaktadır:

> "Rudolf cenaplarının yukarda adı çekilen layihasından Açık Söz okuyucuları evvelce muhterem arkadaşımız Ömer Faik Efendi'nin kısmen dünya yüzü görmeyen makalelerinden (makaleleri sayesinde) haberdar, sonra da mezkûr layihanın sayfalarımız vasıtasıyla neşrolunan tercümesi ile aşina olmuşlardı."[56]

---

53 Rəsulzadə, s. 444.

54 "Mekteb ve Medrese" yazısının tam metni için bkz. Rəsulzadə, s. 427-457.

55 Numanzade'nin dil yazıları, dil hassasiyeti, dilbilim meseleleri konusundaki görüşleri için bkz. Qalibə Hacıyeva, *Ömər Faiq Nemanzadənin əsərlərində dil və dilçilik məsələləri (Metodik vəsait),* "Nurlan" nəşriyyatı, Bakı 2007.

56 Rəsulzadə, s. 448.

Atıftan da görüldüğü gibi Mehmet Emin Bey, çok yönlü bir düşünce adamı olan Numanzade'nin, Rus matbuatını yakından izlediğini, Müslümanların/Türklerin eğitimi konusundaki art niyetli Rusya projelerini Ömer Faik Bey'in açığa çıkarıp ifşa ettiğini ve soydaşlarını, beklenen tehlikelere karşı seferber etmeğe çalıştığını belirtmektedir. Burada Numanzade'nin bir diğer aydın kişiliğinin – her türlü bedeller ödemeğe hazır olan cesaretli ve milli çıkarları her şeyden üstün tutan fedakâr bir vatansever özelliğinin – altı çizilmiştir.

Açık Söz gazetesinin 22 Dekabr (Aralık) 1915 tarihli 67. sayısında yayımladığı "Blok ve Fraksiya Meselesi" makalesinde M. E. Resulzade şunları yazar:

> "Müselman (Müslüman) vekilleri, malûm olduğu üzere ayrı bir milli heyet teşkil ediyorlar. Buna göre bloka girince blokun, kendilerine bir şey verdiğini bilmeli idiler. Blok programında Müslümanlar için ciddi bir şey olmadığı, şüphesiz ki arkadaşımız Faik Efendi'nin dediği gibi 'layla' (ninni) değil, hakikattir. Bu hakikati blokçular muhtelif milli heyetler namına teklif olunan zararsız katnamenin (kararnamenin) reddetmesi ile de ispat etmişlerdir."[57]

Resulzade'nin yazdığı bu satırlardan; Numanzade'nin, vatandaşlık görevini sonuna kadar takip eden talepkâr bir gazeteci ve iyi bir seçmen olduğu, Devlet Duması'na gönderilen Müslüman vekillerin faaliyetini yakından izlediği, seçilen milletvekillerinin itimadı tam olarak doğrultmadıklarını çekinmeden belirttiği ve Müslüman vekillerin zamanı öldürmek ve uyumak işini daha iyi bildiklerini dile getirdiği anlaşılmaktadır. Numanzade'nin yazılarına nispetle daha yumuşak bir dil ve üslup tercih eden Resulzade, Ömer Faik'i haklı bulup ona katıldığını açıkça yazmıştır.

Rusya Devlet Duması'nda Müslüman milletvekilleri olarak bulunan Sadri Maksudi (Arsal) ve Muhammed Yusuf beylerin Müslüman fraksiyonunun "blok"a (ittifaka) girip-girmemesi konusundaki tartışmalarına katılıp, özellikle Maksudi Bey'in *Yulduz*'daki yazısına Muhammed Yusuf Bey'in cevaben belirttiği "Başbilenlerimiz atıl ve batıldırlar, ancak tenkide yarıyor, müspet bir iş için çalıştıkları yoktur" görüşüne Ömer Faik Numanzade itiraz etmektedir. Resulzade'ye göre Ömer Faik Efendi tenkidi çok faydalı görmekte ve Rusya Müslümanları arasındaki hevessizliği Duma'daki Müslüman fraksiyonu üyelerinin, "milleti ellerinde tutan büyük cemaat hâdimlerinin" ruhsuzluklarında, hareketsizliklerinde ve fedakâr olmamalarında aramaktadır.[58]

---

57 Rəsulzadə, s. 279.

58 Rəsulzadə, s. 280.

Numanzade, söz konusu yazısında hem Sadri Maksudi'yi hem de onun muhalifi olan Muhammed Yusuf'u eleştirmiş, tüm konularda son derece objektif ve hakkaniyetli olan Resulzade'yi de kendi safında bulundurmayı başarmıştır. Numanzade, Devlet Duması'na seçilen Müslüman mebusların hakkını da teslim etmiş, onları, "bilgisiz" (cahil) değil, "ruhsuz, hareketsiz (tembel) ve gayri-fedakâr" olarak adlandırmıştır. Numanzade'nin bu eleştirileri, aydın ve düşünce adamı kriterlerinden birkaçını – milli ve manevi değerlere sahip olup muhatapları arasında kötü intiba bırakmamayı; duyarlı, aktif, fehmi ve gözü açık olmayı; cesaretli, yılmaz ve fedakâr olmayı – açıkça ortaya koymaktadır.

23 ay ömür sürmüş (28 Mayıs 1918 – 27 Nisan 1920) Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin fikrî temellerinin atılmasında, bu cumhuriyetin kurucusu Resulzade Mehmed Emin Bey tarafından örnek alınan Ömer Faik Efendi'nin de rolü olduğu, yukarıda sıraladığımız atıflardan anlaşılmaktadır.

Genel olarak baktığımızda, Resulzade'nin, Numanzade yazılarından aktardığı fikir ve ifadelerin her biri üzerlerinde ciddi analiz yapılması gereken söylemlerdir. Bu söylemler hiç değilse ontolojik ve hermeneutik yönden incelenmeli, Numanzade şahsiyetinin bilinmeyen, bir o kadar buğulu gibi görünen veya pek söz edilmeyen tarafları ortaya çıkarılmalı ve okuyucusuyla buluşturulmalıdır.

5. Ahıska Hükûmet-i Muvakkatası Reisi Ömer Faik Numanzade

Hayatının hiçbir döneminde apolitik olmayan Ömer Faik Numanzade, aktif siyasetle de meşgul olmuştur. Kaynaklarda "Cenub-i Garbî Azerbaycan Muvakkatî Hükûmeti"; "Araz Türk Cumhuriyeti /Aras Türk Hükûmeti"; "Cenub-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti"; "Kars Demokratik Cumhuriyeti/Kars İslam Şurası" adlarıyla (ve bu kurumlarla ilişkili) anılan[59] Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti uzun yıllar süren gergin bir tarihsel sürecin ve Birinci Dünya Savaşı sonunda İtilaf Devletleri ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918) arifesi ve sonrasında kurulmuş, kısa süreli küçük hükûmetler şeklinde faaliyet göstermiştir. Numanzade'nin hükûmet reisliği yaptığı Ahıska Hukûmet-i Muvakkatası da 29 Ekim 1918'de Ahıska Müslümanları tarafından tesis edilmiş, Numanzade de Ahıska Türkleri adına Osmanlı hükûmetinden bazı isteklerde bulunmuştur.[60] Ahmet Ender Gökdemir, bu hükûmetlerin faaliyetini büyük bir kahramanlık sayarak şöyle değerlendirir: "İşte Hasan Tahsin'in İzmir'de, Sütçü

59 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası,* I cild, "Lider" nəşriyyatı, Bakı 2004, s. 308; Ahmet Ender Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 111, Ankara 1989, s. 35.

60 Gökdemir, s. 38-40.

İmam'ın Maraş'ta, Şahin Bey'in Antep'te başlatmış olduğu mücadele ne ise, Cihangirzade İbrahim, Ömer Faik (Numanzade), Ekberzade Emir beylerin de Kars, Ahıska ve Nahçıvan'da başlatmış olduğu mücadele aynı mânâya geliyordu..."[61]

Burada da Numanzade'nin, kendi halkını mümkünse siyasi, hiç değilse kültürel haklara kavuşturmak isteyen bir aydın faaliyeti içinde bulunduğunu görmekteyiz. Tiflis'in sadece Gürcistan'ın değil, genel olarak Kafkasya'nın siyaset ve kültür merkezi olması nedeniyle Gürcüler, eğitim konusunda da diğer Kafkasya halklarından daha ileride olmuşlardır. Ömer Faik'in de Ahıska Türkleri arasından çıkan az sayıdaki eğitimli kişiden biri olarak, bu siyasi görevi de üstlenmesi şaşılacak bir şey değildi, zira diğer Kafkasya halklarının siyasi liderleri de daha çok gazeteci geçmişi olan kişilerdi.

6. İkinci kez Bakü – Gence - Bakü Faaliyetleri (1919-1937)

Ömer Faik Numanzade 1919'da Bakü'ye muhteşem bir dönüş yaparak, 1921 yılına kadar burada bulundu. Onun Bakü'ye ikinci gelişi Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (AHC) dönemindedir. Kurucu liderinin Mehmet Emin Resulzade olduğu ve onun da Ömer Faik Efendi'yi hep "muhterem arkadaşımız" olarak adlandırdığı AHC'de, Azerbaycan Türk maarif ve matbuatına çeyrek asırdan fazla hizmet etmiş bu yılmaz ve fedakâr insanın değerinin bilinmesi şaşılacak bir şey değildi. Numanzade her şeyden önce milli mefkûrenin yerleşmesini sağlayan usul-i cedit eğitiminin mahir bilicisi idi. Usul-i cedidin Azerbaycan'daki en önemli merkezi olan Şeki'de, AHC'nin ilk başkenti Gence'de ve Azerbaycan'ın önemli kültür merkezlerinden biri olan Şamahı'da eğitim vermiştir. O, Gaspıralı İsmail Bey'in Azerbaycan'daki temsilcilerinden sayılırdı. İkinci önemli husus ise Ö. F. Numanzade'nin ünlü bir gazeteci olması idi. Öyle bir gazeteci ve düşünce adamıydı ki kalemini hiçbir zaman satılığa çıkarmamış, bütün hayatını eğitimsiz halkın fanatizm zihniyetini değiştirmeğe harcamıştı. Onun *Tercüman, Şark-i Rus, Molla Nasreddin, Hayat, İrşad, Füyâzât, İkbal, Açık Söz*, *Qardaş Köməyi* (Kardeş Yardımı) ve diğer gazete ve dergilerde milli-beşeri ruhlu yüzlerce yazısı yayımlanmıştı. İşte böyle bir aydının Bakü'ye ikinci gelişi tarihi olay niteliği kazanmıştı. *İstiklal* gazetesi 10 Mayıs 1919 tarihli sayısında yayımladığı "Ömer Faik Efendi" yazısında Numanzade'nin Bakü'ye gelişini âdeta bir bayram havasıyla yansıtmış, okurlarına şu sözlerle duyurmuştu:

> "Bizim muharrirler âleminde şerefli bir mevki tutan; Türklüğün, İslamlığın en inamlı ve dirahşan (parlak) bir siması olarak bilinen ve yenilmez bir kalp,

61 Gökdemir, s. 224.

> dönmez bir aşkla mücadelesinde sebat gösteren sevgili ve büyük arkadaşımız Ömer Faik Efendi Bakü'ye geldiler. Ömer Faik Efendi Tiflis'te ağır günlerde kaldığı bir zamanda Azerbaycan Türk demokrasisi tesirler, hüzünler içinde bulunmuş; onun kurtulması, onun kırılmayan kaleminin, sönmeyen milliyet sevgisinin yene (yine) berhayat olmasını bütün millet arzu etmiş idi. Ömer Faik Efendi Türklük mefkûresini, inkılap fikrini en müstesna bir surette temsil eden bir simadır. O, bazen milletinin dertlerini yazar, bazen millete ümitler verir, ümitsizlik zamanında ümitvar[62] olur. Bir fedakâr ve kahraman gibi vazifesini ikmal eder ve bütün bunlardan sonra itikâfâne[63] bir tarafa çekilir idi."[64]

Oldukça ciddi söylemler içeren bu cümleler, Azerbaycan Halk Cumhuriyetini kuran siyasi irade sahiplerinin manevi zenginliğinin, vefa duygusu ve kadirşinaslığının da göstergesi idi. Numanzade Ömer Faik Bey'i çağdaşlarına kısaca tanıtmak için kullanılan bu ifadeler, aslında onun şahsiyeti hakkında tarihe önemli bir not düşümü niteliğindedir: "Bizim muharrirler âleminde şerefli bir mevki tutan..." tamlamasında 20. yüzyılın başlarındaki Azerbaycan matbuatının "şerefli olmayan" mensuplarından da söz edilmiş, Ömer Faik Bey'in ise "şerefliler arasında da özel bir konuma sahip olduğu" vurgulanmıştır. Nitekim "birincilerin temsilcilerini" Üzeyir Bey'in "O Olmasın, Bu Olsun" filminde de görebiliyoruz. "Türklüğün, İslamlığın en inamlı ve dirahşan (parlak) bir siması olarak bilinen..." tamlamasındaki Numanzade, iki önemli akımın Milliyetçilik ve İslamcılığın yükselmesine hizmet eden kişi gibi gösterilmiştir. Onun bu hizmeti, aynı zamanda Azerbaycan bayrağının mavi ve yeşil renklerinin termiz ettiği (sembolleştirdiği) siyasi-ideolojik düşüncenin yükseltilmesi demektir ki Numanzade'nin çağdaşlık (seküler) yönünden yani bayraktaki kırmızı rengin simgelediği değerlerden ileride ayrıca söz edilecektir. "Yenilmez bir kalp, dönmez bir aşkla mücadelesinde sebat gösteren..." Ömer Faik Bey, öncelikle yürekli bir yiğit adam ve işine (kalemine) aşkla sarılan güvenilir bir mücadele eridir. O, zamanın hızlı medcezirlerine uyup ikide bir mevkiinden feragat eden kişilerden de değil, sabit-kadem bir milliyetperverdir. "Sevgili ve büyük arkadaşımız Ömer Faik Efendi..." ifadelerinin, *İstiklâl* yazarı Resulzade'ye ait olduğunu düşünüyoruz. Nitekim Mehmet Emin Bey, Ömer Faik Efendi için benzer ifadeleri önceki senelerde de sıkça kullanmış idi.[65] "(...) Bakü'ye geldiler" ifadesinde ise ağırlanmaktan

---

62 Ömer Faik Numanzade'nin "Ümidvar" müstear adıyla yazdığı da kast edilmektedir.

63 Metinde "itikârâne" şeklinde gösterilen kelime yanlış yazılmış veya yanlış okunmuş olmalıdır. Metnin *İstiklâl* gazetesindeki orijinaline ulaşamadık. Bizce kelimenin doğrusu "i'tikâfâne"dir. Anlamı da "Bir yere kapanıp ibâdetle vakit geçirircesine...; itikâfa çekilircesine..."dir. Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat* ("i'tikâf" maddesi), 18. Baskı, Aydın Kitabevi Yayınları, İstanbul 2001, s. 468

64 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası,* II cild s. 285

65 Rəsulzadə, s. 279, 444, 448.

mutluluk duyulan aziz bir insanın teşrif etmesi (gelişleriyle şereflendirmesi) ifade edilmiştir.

"Ömer Faik Efendi Tiflis'te ağır günlerde kaldığı bir zamanda Azerbaycan Türk demokrasisi tesirler, hüzünler içinde bulunmuş..." cümlesinde Ömer Faik Efendi'nin Gürcistan Türkleri ve Müslümanlarının hakları için mücadele ettiği vurgulanmış, milli-kültürel sınırların siyasi sınırlardan çok daha geniş olduğunun altı çizilmiştir. Burada Azerbaycan Halk Cumhuriyeti siyasi iktidarının, Azerbaycan dışında yaşayan soydaşları konusundaki irade beyanını da görüyoruz. Numanzade'nin zor durumda kalmasına, hapisten kurtulmasına duyarsız kalmayan Azerbaycan Türk demokrasisinin "tesirler ve (sırf bu nedenle de) hüzünler içinde bulunması" ise üzerinde ayrıca durulması gereken bir söylemdir. Nitekim söz konusu günlerin siyasi atmosferinde dış etkenlerin baskısından söz edilmektedir.

"Onun kurtulması, onun kırılmayan kaleminin, sönmeyen milliyet sevgisinin yine berhayat olmasını bütün millet arzu etmiş idi" sözleri ise "imkân ve gerçeklik farkı"nın büyük olduğuna bir işarettir. Anlaşılan, AHC iktidarı Numanzade'yi hapisten kurtarmaya çalışsa da bunu o günlerde başaramamış, milletçe dua etmiştir. Bu, aslında açıkça münasebet bildirmektir. Komşu Gürcistan'ın suçlu olarak görüp tutukladığı Ömer Faik Numanzade, Azerbaycan'da bir kahraman olarak sevilmektedir. Resulzade'nin "Ömer Faik Efendi Türklük mefkûresini, inkılâp fikrini en müstesna bir surette temsil eden bir simadır" cümlesi, Numanzade'nin Çarlık Rusya karşıtı siyasi hareketlerde bir inkılapçı gibi yer aldığını ifade etmekle birlikte, "düşünce devrimcisi" yönünü de gözler önüne sermektedir. Resulzade'nin kavram ve söylem hassasiyeti, düşünce, dil ve ifade berraklığı, çok sevip saydığı Numanzade'nin karakter çizgilerini büyük bir ustalıkla okuyucuya da kabul ettirir. "O, bazen milletinin dertlerini yazar, bazen millete ümitler verir, ümitsizlik zamanında ümitvar olur." Milletini kötümserlikten çıkarmak, onu motive etmek, acımasız psikolojik savaşların galibi durumuna getirmek için çaba göstermek, futuralist bir yaklaşımı benimsemektir. Burada Numanzade'nin ümit vermekle kalmayıp "Ümitvar" müstear adıyla makaleler yazdığına da vurgu yapılmıştır. 10 Mayıs 1919 tarihli *İstiklâl* gazetesinden naklettiğimiz parçadaki son cümlede – "Bir fedakâr ve kahraman gibi vazifesini ikmal eder ve bütün bunlardan sonra itikâfâne bir tarafa çekilir idi" – ise Numanzade'nin, bütün bu hizmetleri karşılıksız yapmış olduğu takdir edilmiş, onun nefsine hâkim kişilikte bir insan olduğuna vurgu yapılmış, millet yolundaki hizmetlerini mükemmel bir şekilde tamamladıktan sonra fedakârlıkla kenara çekildiği ve kahraman olmasına rağmen göz önünde bulunmamaya çalıştığı dile getirilmiştir.

Ömer Faik Numanzade, Bakü'de sadece tecrübeli bir maarifçi ve usta bir gazeteci olarak karşılanmamış, kendisine aynı zamanda Gürcistan Türklerinin

bağımsızlığı uğrunda mücadele eden ve bu yolda ağır bedeller ödeyen siyasi bir lider olarak da kucak açılmıştı.

İlginçtir ki, Güney Kafkasya Bolşevikler tarafından işgal edildikten sonra da Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi (RKP MK) Kafkasya Bürosu, Numanzade'nin bilgi ve deneyimini kendi yararına kullanmaya çalışmıştır. RKP MK Kafkasya Bürosu 5 Temmuz 1921 ve 7 Temmuz 1921 tarihli toplantılarında Gürcistan Müslüman ahalisi arasında Komünist Partisi propagandasını güçlendirmek amacıyla Gürcistan Müslümanlarının seçkinlerinden oluşan özel bir komisyon kurmuş ve bu komisyona Kavtaradze, Kvirkelia, Tumanov ve Ömer Faik Numanzade'yi dâhil etmişti. Komisyon başkanlığına getirilen kişi de Numanzade'dir.[66]

İkinci kez Gence (1923-1927) yaşamında Ömer Faik Efendi, Gence Ziraat Yüksekokulu Müdürü olarak görev yapmış, 1927 yılında rahatsızlığı nedeniyle emekliliğe ayrılmıştır.[67] Numanzade hayatının Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) dönemine denk gelen bu yıllarda Sovyetler Birliği'nde yaşayan halkların milli düşünce zemini yok edilmeye başlanmıştı. Lenin ve Stalin'e muhalif olan herkes ortadan kaldırılıyordu. Kerenski'ye, Sultangaliyev'e acımayan Stalin, yıllardan beri Lenin'in yanında bulunan Nerimanov'u bile 1925'te muammalı bir şekilde öldürtmüştü. Milli ruhlu matbuat susturulmuş, meydan ne yaptığı ve henüz ne olacağı belirsiz Sovyetlere övgüler yağdırmakla meşgul yeteneksiz gazetecilere teslim edilmişti. Böyle bir dönemde Ömer Faik Efendi'nin aktif bir gazetecilik faaliyeti söz konusu bile olamazdı.

Ömer Faik Efendi'nin hayatının son dönemi üçüncü kez Bakü'de yaşadığı dönemdir (1928-1937). Lenin'in vefatından (Ocak 1924) sonra Stalin'in bütün rakiplerini ortadan kaldırarak ilk hamleleri yapması da bu dönemdedir. Ömer Faik'in, siyasi tarihe "repressiya dönemi"[68] olarak geçen bu yıllardaki çalışmaları değerlendirilirken sert siyasi baskı yıllarının başlangıcı olan bu dönemin ağır şartları mutlaka dikkate alınmalıdır. Numanzade, kadim dostu Celil Memmedguluzade'nin de son nefesinde (4 Ocak 1932, Bakü) yanı başında bulunmuştur.[69]

Ömer Faik Efendi, 1937'de tutuklanıp Tiflis'te kurşuna dizilmeden önceki hayatının son aylarını da Bakü'de yaşamıştır.

---

66 Gürcistan KP MK'nın 07.07.1921 tarihli toplantısının protokolü ve RDSSTA, f.64, s.1, i. 1, v. 133'ten naklen Cəmil Həsənli, *Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti: 1920-1939*, "Adiloğlu" nəşriyyatı, Bakı 2012, s. 209

67 Həbibbəyli, 2004, s. 80.

68 Latince "repressio" kelimesinden türemiş olup, bastırma, baskı anlamlarına gelmektedir. Türkçe literatürde "tasfiye" olarak geçmektedir [ed.n.]

69 Hamide Mehmetkuluzade, *Azerbaycan'da Yenilikçi Bir Öncü: Celil Mehmetkuluzade* (Hazırlayan: Fatma Özkan), T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara 2002, s. 203.

7. Çağdaşlaşma / Aydınlanma (Maariflenme) / Sekülerleşme ve Numanzade

7.1. Çağdaşlaşma /Aydınlanma / Sekülerleşmenin Araçları

Düşünce adamı olmak, "dile ve düşünceye biçilen deli gömleklerini yırtarak yeni bir yol açmaya (kendini) mecbur (hissetmek)",[70] mensubu olduğu sosyal topluluğa çağ atlatmak, hiç değilse onu çağın gerisinde kalmaması için ileriye götürmeye çalışmaktır. Bunlar ise ancak çağdaşlaşma ile mümkün olabilirdi. Çağdaşlaşma kavramının özellikle o dönem için çok etkili iki aracından kısaca söz etmek istiyoruz. Onlardan biri eğitim, diğeri matbuattır.

Eğitimin sadece araç değil, aslında amaç olduğunu belirtmeliyiz. Numanzade ve Memmedguluzade'nin faaliyeti ile Gaspıralı İsmail Bey'in eğitim faaliyeti arasında ilginç benzerlikler bulunmakla birlikte Gaspıralı'nın usul-i cedit ve gazetecilik faaliyetinin onlarınkine göre daha planlı ve disiplinli, aynı zamanda senkronize olduğunu söylemeliyiz. Aralarında ciddi üslup farkı da olan bu aydınların, zamanı kullanma konusundaki yaklaşımları da farklıdır. *Molla Nasreddin*ci aydınlar, kara mizah yolunu seçip (hedef kitleyi kamçılayıp) ona çağ atlatmak isterken, Gaspıralı daha sabırlı olup hedef kitleyi cehaletle suçlamak yerine maariflenmesi için ikna etmek yolunu seçmiş, aceleci davranmanın faydasız olacağını düşünmüş ve genelde haklı çıkmıştır. Mirza Celil ve Ömer Faik'in başarısı ise *Molla Nasreddin Edebi Mektebi* yani ekolü oluşturmaları, siyasi olayları daha fazla etkileme, yönlendirme imkânlarına sahip olmalarıdır. Ömer Faik'e göre "muallim – milletin terakki seviyesi; mektep ise istikbâl ümitgâhı"dır; "Her millet maarifle yaşar, cehaletle yok olur."[71]

Cehaletle savaşın ikinci önemli aracı ise matbuattır. Çağdaşlaşma ve aydınlanmanın eğitim ayağı uzun vadede hesaplanmış bir yatırım ve proje iken, matbuat kısmı daha güncel ve anında etkisini gösteren bir araç niteliğindedir. Numanzade'ye göre gazete demek "âlemin aynası, zamanenin keskin kılıcı, cism-i hayatın ruhu, milletin ölçüsü, mizanı" demekti.[72] Gaspıralı'nın *Tercüman*ı, kendisinin planladığı mükemmel bir sistemin (mekanizmanın) bir parçası iken "Molla Nasreddin'i tabiat özü (kendisi) yarattı, zamane özü yarattı."[73]

---

70 Yakup Bilgin Koçal, Bizim Düşüncemiz..., *Türk Düşüncesi*, Fikri-Kültürel Dergi, Sayı: 1, Kış 2012, s. 1

71 Numanzade Eserleri'nden naklen Memmedli, s. 40.

72 Memmedli, s. 38.

73 Məmmədquluzadə, *Xatiratım,* s. 74

7.2. Matbuatın Çağdaşlaşma Sürecindeki Rolü

Yukarda özetle söz ettiğimiz sürecin son 60-70 yılı aynı zamanda Osmanlı coğrafyası dışındaki Türk dünyasında milli matbuatın da ortaya çıktığı, modernleşme sürecinde son derece etkili olduğu yıllardır. Çağdaşlaşmanın bütün ağırlığını neredeyse tek başına omuzlayan milli matbuat, Türk dünyasına gerçek anlamda bir çağ atlatmış; onu ataletli "köhne dünya"dan uzaklaştırmaya çalışarak iyi yönde modernleştirmeye başlamış; Azerbaycan, İran Azerbaycanı (hatta Orta Asya) Türklerinin dünyevi değerleri benimsemesinde büyük rol oynamıştır.

22 Temmuz 1875'te Bakü'de Hasan Bey Melikzade Zerdabî tarafından çıkarılan *Ekinci*; 6 Aralık 1879'da Tiflis ve (son 11 sayısını) Şamahı'da Said Ünsizade'nin çıkardığı *Ziya* (diğer adı *Ziya-yı Kafkasiye*); 10 Nisan 1883'te Gaspıralı İsmail Bey'in Kırım'ın Bahçesaray şehrinde çıkardığı *Tercüman* ve 1883-1891 yılları arasında Celal Ünsizade'nin Tiflis'te çıkardığı *Keşkül* gazeteleri,[74] Çarlık Rusya'da yaşayan Türklerin ilk matbuat organları, ilk basın kırlangıçlarıdır. 1881'den itibaren Rusça çıkan *Kaspi* gazetesinin 1891'de Muhammedağa Şahtahtinski'nin [Şahtahtlı – ed.n.] redaktörlüğe davet edilmesiyle başlayan birinci dönem, özellikle de Ekim 1897'den başlayan Hacı Zeynelabidin Takîyev'in maddi desteğiyle Alimerdan Bey Topçubaşov'un redaktör olarak temsil ettiği ikinci dönemi[75] yani 1881, 1891, 1897 yılları, 19. yüzyılın sonu Azerbaycan matbuat (aynı zamanda çağdaşlaşma ve modernleşme) tarihi açısından son derece önemli tarihlerdir.

Azerbaycan'da eğitim yönünde büyük faaliyetleri olan, maarifi yayan ve belli başlı ölçüde aydınlanmayı da sağlayan bu matbuat organlarının, Tanzimat döneminde Anadolu'da çıkan gazeteleri örnek aldığı da bilinmektedir. Azerbaycan'ın ilk gazetecileri dönemin Osmanlı matbuatından haberdardır.[76] İstanbul'da ve Osmanlı devletindeki rejimden memnun kalmayıp ülkeyi terk eden kişiler tarafından Avrupa'da Türkçe yayımlanan *Takvim-i Vakāyi* (1831), *Cerîde-i Havâdis* (1840), *Tercümân-ı Ahval* (1860), *Tasvîr-i Efkâr* (1862), *Muhbir* (1867), *Hürriyet* (1868), *İbret* (1870), *Tercümân-ı Hakikat* (1878)[77] gazeteleri Güney Kafkasya'ya da ulaşmaktadır. İran Türklerinin 1876'da İstanbul'da Farsça çıkardıkları *Ahter* gazetesi de onlardandır. Çok sayıdaki Rusça gazete ve dergilerin bu "en uzun yüzyıl"daki etkisi de yadsınamaz.

---

74 Bkz. Yavuz Akpınar, 1905'e kadar Rusya Türklerinde Matbaalar ve Matbuat: 1, *Yeni Türk Edebiyatı Dergisi*, Sayı: 2, Ekim 2010, s. 139-144.

75 Bkz. Nazim Axundov, *Sənədlərin dili ilə*, "Yazıçı", Bakı 1980, s. 83-112; 113-133; 134-155; 156-179.

76 Hasan Zerdabî, "Rusya'da Evvelimci Türk Gazetesi", *Hayat* gaz., 28 Dekabr (Aralık) 1905, Sayı: 129, s. 4.

77 Bu ve diğer gazeteler, mecmualar konusunda özet bilgiler için bkz. Saadettin Yıldız, *Tanzimat Dönemi Edebiyatı*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2006, s. 28-37.

8. Numanzade'nin Azerbaycan Düşünce Tarihindeki Yeri

İsa Habibbeyli, 20. yüzyılın başlarında faaliyet gösteren Azerbaycan yazarlarını ele aldığı çalışmasında Ömer Faik Numanzade'yi "Tenkidî Realizm Edebi Cephesi"ne dâhil etmektedir.[78] Azerbaycan edebiyatının bu cephesinde yer alan ediplerin, ağırlıklı olarak *Molla Nasreddin* dergisi etrafında bir araya gelen veya *Molla Nasreddin* üslubunu benimseyen yazar ve şairler olduğunu görüyoruz. Bu cephenin mensupları arasında Ömer Faik Numanzade ile birlikte Celil Memmedguluzade, Mirza Aliekber Sabir, Abdurrahim Bey Hakverdiyev, Mehmet Said Ordubadi, Üzeyir Hacıbeyov, Muhammedağa Şahtahtinski, Ali Nazmi, Aligulu Gamküsar, Yusuf Vezir Çemenzeminli, Aynali Bey Sultanov, Aliabbas Müznib, Mirzaali Muciz Şebüsteri, Bayramali Abbaszade ve Marağalı Zeynelabidin bulunmaktadır.[79]

Ömer Faik Numanzade'nin, 20. yüzyılın başında yayımlanan iki önemli matbu organda (*Şark-i Rus* gazetesi ve *Molla Nasreddin* dergisi) yükü omuzlayan fakat pek sorumluluk taşımayan "ikinci adam" olması dikkat çekmektedir. Numanzade'nin bu seçimi, çoğu yerde bilinçlidir.

1898 yılının Şubat ayında Şeki'ye ikinci kez gelip birkaç yıl muallimlik yapan Ömer Faik Efendi, burada ne yapacağını ve nasıl davranacağını bilir. *Mescit Mektebi*'ndeki muallimliği sırasında yapılan icraatları – "Mektebin eski programını yavaş yavaş, dikkat çekmeden değiştirdiğini, müfettişin gözüne perde çekmek için ders programındaki Kur'an, Tecvid, İlm-i İlahi derslerinin sayısını artırıp saatlerini azalttığını, onların yerine Matematik, Tarih, Coğrafya ve Dil dersleri koyduğunu, fennî (aklî) bilimleri ön plana çıkardığını, Şeki'nin artık zamanın taleplerine uygun bir eğitim yoluna girdiğini; çalıştığı mektebin, asrın küçük bir irfan ocağına dönüşmekte olduğunu..." – anlatmaktadır.[80]

Numanzade, yukarıda ele aldığımız, Şeki'den *Tercüman'a* gönderdiği 5 Haziran 1898 tarihli yazısı ve vatanı Ahıska'dan 1899 sonlarında yine Tercüman'a gönderdiği mektup arasında ciddi dil ve üslup farkı olduğu görülmektedir. "Şeki mektubu" ılımlı bir üslupla, maarif yolunda yürüyenleri sanki ürkütmemek için özellikle seçilen kelimelerle, yumuşak bir dille yazıldığı[81] hâlde, "Ahıska mektubu"nun sert bir dille, Numanzade'nin diğer eserlerinden aşina olduğumuz yalın, açık, keskin ifadeleriyle, özellikle de müstakbel *Molla Nesreddin* dergisinin dil ve üslubuyla yazıldığını görüyoruz.

---

78 İsa Həbibbəyli, *XX əsrin əvvəllərində..,* s. 77-80.

79 Bkz. Həbibbəyli, *XX əsrin əvvəllərində*.., s. 34-88.

80 Bkz. Nemanzadə, *Xatirələrim*, s. 59; Numanzade, *Kafkasya'dan İstanbul'a*..., s. 73.

81 Şeki mektubunda *Tercüman*'ın ve Gaspıralı'nın yumuşak üslubu da hissedilmektedir.

Ömer Faik Efendi'nin eleştirdiği bu karanlık muhitte kullanmış olduğu sarkazm (istihzalı) dilinin, sert iğneleyici üslubun tercih edilme nedenleri de düşündürücüdür. Birinci mektupta "ürkütmemek" gayesi güdülürken, ikincide "ürkütmek", âdeta hantal, tembel, eğitimsiz Ahıskalı hemşerilerini kamçılayıp onlara "çuvaldız batırmak" amaç edinmiştir. Numanzade'nin, yeni yüzyılın Ahıskalı Türkler açısından başladığı gibi devam etmemesi için böyle bir alaycı üslubu özellikle seçtiği anlaşılmaktadır.

Demek ki Ö. F. Numanzade'nin şimdiye kadar hak ettiği ölçüde dikkat çekmeyen, 1899'da yazılıp 1900'de yayımlanan "Ahıska mektubu", *Molla Nasreddin* üslûbunun ve *Molla Nasreddin* edebi mektebinin temel taşlarından biri gibi yeniden değerlendirilmelidir.

Ömer Faik Numanzade'nin ilk ciddi gazetecilik faaliyeti 1903-1905 yılları arasında Tiflis'te Muhammedağa Şahtahtinski tarafından ilk sayısı 30 Mart 1903 / 13 Muharrem 1321'de çıkan *Şark-i Rus* gazetesinde başlamıştır. 10 Nisan 1883'te çıkmaya başlayan ve yirmi yıldan beri varlığını sürdüren *Tercüman*'ı saymazsak, *Şark-i Rus*, 20. yüzyılın başında Rusya'ya bağlı Türk topraklarında çıkan ilk Türkçe gazete idi. Ömer Faik'in bu gazetedeki faaliyeti sadece bir köşe yazarlığı veya sıradan bir tahririye heyeti üyeliği ile sınırlı değildi, o gazetenin tüm ağırlığını omuzlayan kişilerdendi. Zira Celil Memmedguluzade'nin sözleri de bunu onaylamaktadır. Mirza Celil *Hatıratım* eserinde şöyle der:

Gazetenin (Şark-i Rus'un) başmuharriri ve müdürü Muhammed Ağa'nın kendisi idi. Ben gazete idaresine girdiğim zaman onun (Şahtahtinski'nin) idarede oturan kalem ortakları Ömer Faik Numanzade ve Samed Ağa Gaibov idi. (…) Muhammed Ağa'nın idaresinin en aktif üyeleri Ömer Faik idi ve ben idim (o zaman Samed Ağa Gaibov idareden ayrılmıştı).[82]

Ömer Faik'in *Şark-i Rus*'taki açık imzalı yazıları otuzdan fazla olsa da bizce bu yazılar gösterilenlerle sınırlı da değildir[83]. Biz, Ö. F. Numanzade'nin, bu gazetedeki "İmzasız" yazılardan da birçoğunun müellifi olduğunu düşünüyoruz. Ciddi bir üslup incelemesiyle bu yazıların kime ait olduğunu ortaya koymak mümkündür.

Ömer Faik Numanzade'nin *Şark-i Rus* gazetesindeki yazılarının her birinde düşünce tarihimizi sadece ilgilendiren değil aynı zamanda etkileyen söylemler bulunmaktadır.

---

82 Məmmədquluzadə, *Xatiratım,* s. 58; 62.

83 Bu yazıların künye bilgileri için bkz: Selçuk Türkyılmaz, Şark-i Rus Gazetesi Üzerine Bir İnceleme (Ege Üniversitesi Sos. Bil. Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2006.

Şark-i Rus gazetesinin Ocak 1905'te kapanmasının[84] ardından, gazetenin matbaasını Muhammedağa Şahtahtinski'den satın almak üzere bir araya gelen Ömer Faik Numanzade ve Celil Memmedguluzade, Tiflis'te ticaret yapan Nahçıvanlı tacir Meşhedi Aliasker Bağırov'un maddi desteği ile 7000 manat (ruble) karşılığında bu matbaayı C. Memmedguluzade adına satın almışlardır.[85] Sadece matbaa (basımhane) değil, neşriyat (yayınevi)[86] şeklinde de faaliyet gösteren bu kuruma "Gayret" adı verilmiş ve C. Memmedguluzade'nin *Posta Kutusu*, Ö.F. Numanzade'nin *Gayret* ve *Davet*[87] adlı eserleri, Gayret neşirleri arasında çıkan ilk yayınlardan olmuştur.[88] *Şark-i Rus* gazetesinden tanıdığı Mehmed Said Ordubadi'nin *Gaflet* adlı manzum eserinin kısa önsözünü de Numanzade yazmıştır. Konumuzla ilgisinden dolayı bu kısa yazının tam metnini sunuyoruz:

> "Bugünkü hâlimizde cemaati okumaya heveslendirmeğin en gödek (kısa) yolu bizce, açık dil ile yazılan küçük-küçük faydalı kitaplardır. Bu cür (tür) kitapları cemaat arasında neşretmek için komşu milletlerin hameyinde (?) mahsus cemiyetler, çaphaneler (basımhane), kütüphaneler vardır. / Böyle faydalı ve vacipli cemiyetlerin bizde de olması için elimizden geldiği kadar çalıştık, birçok yerlere müracaat ettik. Lâkin ahırda (sonunda) cemiyet teşkili hakkındaki ümidimiz boşa çıktığın(ı) görüp çar-nâçar öz tek elimizden gelen işe başlamaya mecbur olduk. Ve mesleğimizden hâli (?) olmayıp cemaate faydalı ve açık dil ile yazılan umde eserleri kemal-i memnuniyetle kabul edip öz harcımızla çap edip neşr (?) etmeyi – fakir ve çaresizliğimize bakmayıp – uhdemize götürüyoruz. / 'Gaflet', neşr-i savad kastıyla (eğitimin yaygınlaştırılması amacıyla) çıkardığımız eserlerin evvelincisidir. Ümid ki bundan sonra hamiyetli yazıcılarımızın, tacirlerimizin kömekliğiyle (yardımıyla) bu gibi eserlerin çoklu neşrine muvaffak olag (olalım). / 'Gayret' Heyeti namına: Ömer Faik Numanzade."[89]

Gayret Matbaası'nın sıradan bir çaphane (basımhane) olmayıp bilim tarihimiz açısından büyük önem arz ettiğini belirtmeliyiz. N. Berkes'in *Türkiye'de Çağdaşlaşma* kitabının "İbrahim Müteferrika" ve "Basımcılık" bölümlerini okudukça[90] *Gayret*'lilerin de birer nizam-ı ceditci oldukları anlaşılır.

---

84 Məmməd Cəfər Cəfərov, *Cəlil Məmmədquluzadə*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1966, s. 13; *Şark-i Rus*'un son sayısı 15 Ocak 1905/21 Zilkade 1322 tarihinde çıkan 14. sayıdır. Bkz. Türkyılmaz, s. 241-242

85 Məmmədquluzadə, *Xatiratım,* s. 62-63; Nemanzadə, *Xatirələrim*, s. 83-84.

86 'Matbaa' kelimesi daha çok 'Neşriyat' (Yayınevi) anlamında kullanılmış, matbaa (basımhane) kavramı için ise 'çaphane' kelimesinden yararlanılmıştır.

87 Ömer Faik Numanzade'nin 36 sayfalık ve tam adı *Davet-i Neşr-i Âsâre* olan eserinden bazı kısımlar için bkz.: Nemanzadə, *Xatirələrim*, s. 84-86.

88 Məmmədquluzadə, *Xatiratım,* s. 64; Nemanzadə, *Xatirələrim*, s. 84.

89 Gaflet (Türkçe Manzum bir eserdir).

90 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı-Kredi Yay., İstanbul 2003, s. 50-63.

Ömer Faik Efendi'nin, Azerbaycan'ın siyasi-toplumsal düşünce tarihindeki en önemli hizmetleri onun *Molla Nasreddin* dergisindeki faaliyetine bağlıdır. *Molla Nasreddin* dergisiyle ilgili en güzel değerlendirmelerden birini yapan Resulzade, onu *Molla Nasreddin* dergisinin dört mühim rüknünden biri saymaktadır: Celil Memmedguluzade, Ömer Faik Numanzade, Mirza Aliekber Sabir, Molla Nasreddinci ressamlar...[91] Azerbaycan toplumsal düşünce tarihi ile Azerbaycan edebiyat ve matbuat tarihinde önemli bir yere sahip olan *Molla Nasreddin* dergisi, temelleri Celil Memmedguluzade ile Ömer Faik Numanzade tarafından atılan ortak bir şaheserdir.

Resulzade'nin, 22 Nisan 1916 tarihli *Açık Söz* gazetesinin 166. sayısında yayımlanmış "Molla Nasreddin" makalesinde,[92] 1900 yılındaki Numanzade üslubunun ve genel olarak 1906'dan sonraki *Molla Nasreddin* dergisi dil ve üslubunun karakteri, niteliği ve nedenleriyle ilgili ilginç ipuçları yakalamak mümkündür. Resulzade şöyle der:

> "(...) Bir muhit, hayatının nâreva olduğunu; itikatlarının, nazariyelerinin çürüklüğünü hissetmeğe başlarsa o zaman bunlara karşı vaki olan hicivleri sever, onlardan bir teşvikelb[93] hâsıl eder. Kendisini tazyik eden kuvvetlerin mağlup olduğunu hissederek zehir-handelerle (acı ve öfkeli gülüşlerle) gülmeye ve bu vasıta ile özünde bir kuvvet görmeye başlar. Mefkûresi sabit bir hakikat şekline girmiş olan bâtıl fikirlerin cengâlinden (kalabalığından, kargaşasından) halas olur... / Fikrin azad olması, ferdin harici tesirlerden, teessüflerden halas olup da ihatalı bir akıl ve tenkit edici bir nazara malik olunması, herhangi bir terakkinin ilk zemini, birinci âmilidir."[94]

Görüldüğü gibi Resulzade, Molla Nasreddin gülüşünün sosyolojik karakterini birkaç cümlede ustalıkla analiz etmiştir. Bu analizde de hem Nasreddin Hoca'ya ait özellikle siyasi fıkraların hem de *Molla Nasreddin* dergisindeki sert üsluplu yazıları (ki onların önemli bir kısmı da Numanzade'ye aittir) yazdıran itici düşüncenin teorik zeminiyle ilgili önemli saptamalar bulunmaktadır.

Ömer Faik Efendi'nin altı-yedi sene önce *Tercüman*'da yayımlanan "Ahıska Mektubu"ndaki üslup ve dili, 7 Nisan 1906'da Tiflis'te çıkmaya başlayacak olan *Molla Nasreddin* dergisindeki yazıların dili ve üslubu ile ortak özellikler

---

91 Rəsulzadə, s. 388.

92 Bu makale, *Molla Nasreddin* dergisinin yayımlanmaya başlamasının 10 yıllığı münasebetiyle, "Molla Nasreddin" yararına (derginin yeniden yayımlanabilmesi için) Celil Memmedguluzade'nin, 29 Nisan 1916'da Bakü'de sahneye konacak olan "Ölüler" trajikomedisinin halka bir daha duyurulması amacıyla yazılmıştır.

93 Bu kelime "teşvikat" olabilir. Metnin orijinaline ulaşamadık. Burada yanlış okunmuştur.

94 Rəsulzadə, s. 387-388.

taşımaktadır. Celil Memmedguluzade de "Sizi deyip gelmişem!" cümlesiyle başlayan "Tiflis, 7 Aprel" felyetonunda[95] (fıkrasında; mizahi yazısında) tercih ettiği dil ve üslupla, tüm Müslüman dünyasının Ahıska'dan pek farklı olmadığını beyan etmiş, Şark'ın dört bir tarafında çağdaşlaşmayı engelleyen siyaset ve din müstebitlerini kamçılamıştır. *Molla Nasreddin* ailesi, özellikle Sabir'in de katılmasıyla birlikte, büyük bir mesafe kat etmiş, edebî bir ekol oluvermiştir.

Numanzade'nin *Şark-i Rus* ve *Molla Nasreddin* dışında *İrşad* gazetesinde de çok sayıda yazısı yayımlanmıştır. Ömer Faik Bey, *İrşad* gazetesinin önemli yazarlarından biridir.[96] Tespit edebildiğimize göre onun *İrşad*'daki yazılarının sayısı otuz civarındadır. Bu yazılardan birçoğunun adları[97] bile onların, Azerbaycan'daki milli düşünce zemininin sağlamlaşması, insan haklarının dile getirilmesi, milli eğitim konularının tartışılması ve demokratik değerlerin benimsenmesi yönünde önemli fikirler içerdiğini göstermektedir.

Mehmet Emin Resulzade'nin, görüşlerini en çok benimsediği gazetecinin Ömer Faik Numanzade olması, bu yazılar okundukça daha iyi anlaşılıyor. Tüm hayatını içinde bulunduğu zamanın gelişme hızına pek ayak uyduramayan Kafkasya Türklerinin mutlu geleceği için harcamış Ömer Faik Numanzade'nin toplumsal faaliyeti eğitimcilik ve gazetecilik çalışmalarına yani zihnî faaliyet üzerine kurulmuştur. Düşünce eksenli bu faaliyetin en önemli şartlarından biri de "Toplumu kucaklamanın en değerli yolu olan (...) düşüncenin harekete geçirilmesidir."[98]

Azerbaycan düşünce tarihinde önemli bir yere sahip Numanzade, kişisel karakteri ve orijinal görüşleri ile entelektüel bir şahsiyettir. Yukarda kısaca sunmaya çalıştığımız hayat hikâyesinden ve özetle söz ettiğimiz faaliyetlerinden de anlaşıldığı üzere Faik Efendi bedel ödemekten hiçbir zaman kaçınmamıştır. Zira "Entelektüel, (...) bir düşünceyi son haddine kadar düşünen ve sonuçlarına da katlanan insandır."[99] Ömer Faik Bey'in bir entelektüel olarak "ideolojiler çağı olan 20. yüzyılın anadan doğma revizyonist" yönleri de üzerinde ayrıca durulması gereken bir konudur.[100] Herhangi bir aydının, aynı zamanda Ömer Faik Numanzade'nin bir düşünce adamı olarak entelektüel ve revizyonist yönlerini

95 Bu felyetonun tam metni için bkz. Məmmədquluzadə Cəlil, *Seçilmiş əsərləri* (ərəb əlifbasında), Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1966, s. 493-494.

96 Yıldırım İrfan Murat, "Azerbaycan'da Matbuat Hareketlerinin Başlangıcı", *TEKE - Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 2/2 2013 (ss. 147-160), s. 150.

97 Örneğin, Vasıta-yı Nicatımız Nelerdir?, *İrşad*, Sayı: 209, 1906 ;Mazlum En Büyük Zalimdir, *İrşad*, Sayı: 245, 1906; İdare-yi Ruhaniye Mektepleri [I-II], *İrşad*, Sayı: 274, 276, 1906; Milletperestlik Zamanıdır, *İrşad*, Sayı: 282, 1906; Çâre-i Terakkimiz, *İrşad*, Sayı: 27, 1907; Açık Sözler, *İrşad*, Sayı: 104, 1907; Molla Nasreddin Bağlandı, *İrşad*, Sayı: 110, 1907; Düşünürüm ki, *İrşad*, Sayı: 113, 1907 vb.

98 Şemsettin Şeker, Muradımız, *Türk Düşüncesi*, Sayı: 1, s. 2.

99 Yağmur Atsız, Şehir ve Entelektüel, *Türk Düşüncesi*, Sayı: 1, Fikri-Kültürel Dergi, Sayı: 1, 2012s. 24.

100 Bu kavramlar için bkz. Atsız, s. 24.

tespit etmek için özel bir ölçü biriminin olmadığını biliyoruz. Yine de onun çağdaş (seküler) taraflarını daha somut şekilde tasavvur edebilmek için ünlü sosyolog Niyazi Berkes'in sekülerizmle ilgili saptamaları doğrultusundaki bir yaklaşımla Numanzade'nin bu konudaki pozisyonunu belirleyebiliriz. Ömer Faik Numanzade seküler bir kişiliğe sahiptir. Düşüncesi, eğitim ve gazetecilik çalışmaları, eserleri ile çağdaş bir Türk insanı, müterakki bir şahsiyettir. Numanzade "kutsallaşmış gelenek boyunduruğundan kurtulmak" için ve halkını bu boyunduruktan kurtarmak için çaba göstermiştir. Numanzade'nin "Terakki ve tekâmül mutlaka iki şarta bağlıdır: ya dinî veya siyasî tebeddülat" sözleriyle başlayan "Işığımız Sönmeyecektir!"[101] yazısındaki görüşleri, değişim ihtiyacı yönünden çaba gösterdiğinin bir ispatıdır. Değişim için yedi sekiz yaşından beri ailesinden ayrı yaşamak zorunda kalan, defalarca tutuklanan, 65 yaşında kurşuna dizilerek öldürülen mütefekkirin ömrü, baştan sona kadar bu değişim çabası için ödenmiş bir bedeldir. Numanzade, gerçek din ile siyasileştirilmiş, sömürü âleti hâline getirilmiş dini birbirinden ayırır. *İrşad*'da yayımlanmış *"*Çâre-i Terakkimiz*"* yazısında Numanzade, Müslümanlar ile diğer din mensuplarını karşılaştırmakta, Müslümanların kötü durumunu İslamiyet'in kaidelerine yeterince uyulmamasına ve cehalete bağlamaktadır.[102] Onun *Şark-i Rus*'ta yazdığı "Dünya Mümin için Zindandır"[103]; "Bir Mukaddime: Putperestlik mi Müslümanlık mı? [1]"[104]; "Bir Mukaddime: Putperestlik mi Müslümanlık mı? [2]"[105] vb. yazıları da bu kabildendir. Numanzade, dinin toplum yararına kullanılması, sadece uhrevî değil, dünyevî ihtiyaçları da karşılaması yönünde ikna olmuş birisidir. Onun *Şark-i Rus*'ta yayımlanan "Hutbe ve Cuma Namazı"[106] yazısı bu konudadır.

Genelde sosyal demokrasiye inanan Faik Efendi, milliyetçi tutumuyla da dikkat çekmektedir. Numanzade'nin ses getiren yazılarından birinde – 1917'de *Qardaş Köməyi (Kardeş Yardımı)* dergisinde yayımlanan "Men Kimem? (Ben Kimim?)" yazısında altını çizerek belirttiği şu sözleri, onun milliyetçi tarafını da açıkça ortaya koymaktadır:

> "(...) Sen kendi tatlı dilini cızığından çıkarıp bugünkü acınacak hâle salan Arap alfabe ve yazısından önce senin güzel bir alfaben ve yazın vardı. / Ey kendini kaybeder, unutur derecede misafirperverlik, başkalarına saygı

101 Ö. F. Numanzade, Işığımız Sönmeyecektir, *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (Nesir-Nazım), Azerbaycan Türk Edebiyatı IV*, Kültür Bakanlığı Yay. / 1481, Türk Dünyası Edebiyatı Dizisi/32, Ankara 1993, s. 204.

102 Faik Numanzade, Çâre-i Terakkimiz, *İrşâd*, 16 Fevral 1907 / 16 [17] Muharrem 1325, Sayı: 27, s. 1.

103 Numanzade, Dünya Mumin için Zindandır, *Şark-i Rus*, 4 Dekabr 1904 / 9 Şevval 1322, Sayı: 240, s. 2-3.

104 Numanzade, Bir Mukaddime: Putperestlik mi Müslümanlık mı? [1], *Şark-i Rus*, 14 Dekabr 1904/19 Şevval 1322, Sayı: 249, s. 2-3.

105 Numanzade, Bir Mukaddime: Putperestlik mi Müslümanlık mı? [2], *Şark-i Rus*, 15 Dekabr 1904/20 Şevval 1322, Sayı: 250, s. 2-4.

106 Bkz. F. Numanzade, Şehir Mektubu – Hutbe ve Cuma Namazı, *Şark-i Rus*, 9 May 1903 / 24 Safer 1321, Sayı: 17, s. 2-3.

> gösteren Türk! Hiç unutma ki senin ruhun, senin düşüncen, senin varlığın henüz senin özünde iken sen bugünkü gibi dilsiz, yazısız yani milli nişanesiz değildin... / Ey Türk! İyi bil ki bugünkü mahşerin sûr-ı İsrafil'i ilime, milli ittihada davet ediyor! Şimdinin siyasi felsefesi terakkiyi milliyetçilikte görür. Zamanın şevket ve sahavet binası milliyetçilik temeli üstünde kurulur. Asrın ruhu milliyetçilikle beslenir, büyür. Geçmiş asırların, geçmiş siyasi akidelerin çizdiği coğrafi sınırları şimdiki etnografya yavaş yavaş siliyor... / Bugün iyiden iyiye anlıyorum ki dinî akideden sonra insanda doğan dünyevî akidelerin birincisi millet-perverlik akidesidir; içtimai felsefenin baş ve kendini tanımak felsefesidir, milletini bilmek ilmidir..."[107]

Numanzade'nin, milli edebiyatı milli devletçilik ve milli düşünce kaynağı olması yönünden nasıl gördüğünü Nağı Şeyhzamanlı'nın (Keykurun'un), kendisiyle ilgili anılarından naklen özetliyoruz. Batum'dan İstanbul'a birlikte yolculuk yaptıkları sırada, bu iki yol arkadaşının arasında bir kırgınlık da olmuştur. Sert bir mizaca sahip Ömer Faik Numanzade yol boyunca düşünmüş ve yol arkadaşı Şeyhzamanlı'ya söylediklerinden pişman olmuş ki İstanbul'da görüştükleri Talat Paşa'nın huzurunda, Azerbaycan matbuatında yetişmiş eski bir gazeteci, Azerbaycan usul-i cedit mekteplerinde görev almış eski bir eğitimci olduğunu, uzun yıllar boyunca Azerbaycan basınında çalıştığını ve Azerbaycan Türklerini çok iyi tanıdığını dile getirdikten sonra şunları söylemiştir: "Paşam! Ben gazeteciyim. Azerbaycan matbuatında çok çalıştım. Azerbaycan halkı, Türk kimliğini kesinlikle idrak etmiş bir millettir. Onlar istiklale layıktırlar zira güçlü bir edebiyatları vardır…"[108]

Numanzade'nin milli dil konusundaki düşüncelerini kaleme aldığı onlarca yazısı bulunmaktadır. Onlardan birkaçının sadece künye bilgilerini vermekle yetiniyoruz: "Dilimiz ve İmlâmız"[109] ; "ğ – ñ Harfleri"[110] ; "Yazımız, Dilimiz, İkinci İlimiz"[111] vb. yazılarında dil konuları en ilginç yönlerden ele alınıp irdelenmiş, yorumlanmıştır. Numanzade'nin dil konusundaki değerli görüşlerine[112]

---

107 Bkz. *Qardaş Köməyi (Kardeş Yardımı)*, s. 30-34.

108 Nağı Şeyxzamanlı, Türkiyənin yardımını təmin emək, *Azərbaycan mühacirət irsi* (Yayına hazırlayan Nəsiman Yaqublu), "Elm və Təhsil" nəşriyyatı, Bakı 2011, s. 194.

109 Numanzade, Dilimiz ve İmlâmız, *Şark-i Rus*, 7 Aprel 1904/4 Safer 1322, Sayı: 40, s. 2-3.

110 Numanzade, ğ – ñ Harfleri, *Şark-i Rus*, 19 İyun 1904/18 R. Evvel 1322, Sayı: 78, s. 3.

111 Yazımız, Dilimiz, İkinci İlimiz, *Terakki* gazetesinin 10.02.1909, 22.02.1909, 26.02.1909, 03.03.1909, 12.03.1909, 15.03.1909, 16.03.1909 tarihli sayıları. Bu yazı dizisi, "İkinci il" ders kitabı hakkında A. Hüseyinzade'nin aynı adlı yazısına cevap olarak kaleme alınmıştır.

112 Ömer Faik Numanzade'nin dil ve dilbilim konusundaki görüşlerinden bir kısmı meslektaşımız Doç. Dr. Qalibe Hacıyeva tarafından incelenmiş ve iki çalışmada ele alınmıştır: Hacıyeva Qalibə, *Ömər Faiq Nemanzadənin əsərlərində dil və dilçilik məsələləri (Metodik vəsait),* "Nurlan" nəşriyyatı, Bakı 2007; Galibe Hacıyeva, "Ömer Faik Nemanzade'nin Ortak Türk Dilinin Gelişmesinde Çabaları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 2/7, Spring 2009, s. 128-132.

onun, adında dil çağrışımı olmayan yazılarında bile rastlıyoruz. Örneğin, Faik Efendi, "Aşk ve Muhabbet" makalesinde şöyle der:

> "Ben burada dilin gerek dirilik ve medeniyet, gerekse siyaset âlimlerinde ne işler gördüğünü ve ne derecede ehemmiyetli olduğunu sayacak değilim. Kars'ta binlerce kardeşlerimizin hâlâ bir lokma ekmek feryadı kesilmediği bir vakitte böylesi dil meseleleri ile gün geçirmek elbette yahşi (iyi) görünmez. Ne edeyim ki bizi millet muhabbetinden geri koyan sebeplerin biri de dilimizdir. Daha doğrusu dilsizliğimizdir. Açık dil ile geniş edebiyatımızın olmamasıdır. Bugün bu yazılarımla ancak gödekçe (kısaca) yâda salmak istiyorum ki milletimizi sevmek için en ileri (önce) dilimizi sevmeliyiz. Hem de aşk ve muhabbetle sevmeliyiz ki hiçbir şey ona engel olamasın. Muhabbetlerimizin en üst katına dil muhabbetini çıkarmalıyız..."[113]

Ömer Faik Numanzade realist bir eğitimci, gerçekçi bir gazeteci-yazardır. Eğitimciliği ve gazetecilik faaliyeti de hep çağın gerçekleri üzerine kuruludur.

Sonuç

Ömer Faik Numanzade şahsiyetiyle ilgili ayrıntılı tespitlerde bulunmak bir makalenin boyutunun çok çok ötesindedir. Keza bu çalışmada dile getirilen hususlar Numanzade'nin sadece birkaç yönünü ortaya koyabilirse amacına ulaşmış sayılacaktır.

Ömer Faik Numanzade, 19. yüzyılın sonu, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde –Türk dünyasında modernleşme sürecinde – Azerbaycan'ın öncü aydınlarından biri olmuştur. Temel insan haklarına son derece saygılı olan Ömer Faik Numanzade'nin kadın hakları savunucusu olduğunu da söyleyebiliriz. Onun şu sözlerinin bugün bile geçerli olduğu inkâr edilemez: "Günlük hayatımızda içtimaî yaralarımızın en korkulu ve en zararlılarından biri de kadına karşı beslediğimiz kara fikirler ve vahşi âdet ve işlerimizdir. Onlar hakkında edilen zulüm ve işkenceler azalmak yerine günden güne artmaktadır..."[114]

Numanzade, usul-i kadimin (eski usul eğitimin) zaman kaybından başka bir işe yaramadığını görmüş, yeni usul mektepler tesis etmiş, bu mekteplerde milletine çağ atlatacak öğrenciler yetiştirmiştir. Bir taraftan eğitimcilik, diğer yandan da gazetecilikle bu işi taçlandırmayı başarmıştır. Çalışmalarındaki sistematikliğin nedeni de bu olsa gerektir. Zira var olan bir şeye, "gerçeklere" dayanmayan, "ontolojisi olmayan bir fikrin sistemolojisi de olmaz."[115]

113 Hacıyeva, *Ömər Faiq Nemanzadənin* ... s. 13.

114 Numanzade'nin *Eserleri*'nden naklen Askerova, s. 115.

115 Sait Başer, Şemsettin Şeker vd., "Sadettin Ökten ile Medeniyet Sohbeti", *Türk Düşüncesi*, Sayı: 1, s. 32.

Eğitimciliği, gazeteciliği, siyaset adamlığı, kadın hakları savunuculuğu, dinî fanatizmi sert bir şekilde eleştirmesi gibi yönleriyle dikkat çeken bu düşünce adamı; Milli Azerbaycan ideolojisi olan Müsavatçılığın oluşması ve şekillenmesinde de görüşlerinden örnek alınmış kişilerin başında gelmektedir.

Kaynakça

Açık Sözler, *İrşad*, Sayı: 104, 1907.

Akgün Sibel, Aydın Kimliği ile Nihat Erim'in Kıbrıs Sorunu'nda Yeri ve Önemi (1956 - 1965), *SOBİDER Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 4, Sayı: 13, Ağustos 2017 (ss. 71-97).

Akpınar Yavuz, 1905'e kadar Rusya Türklerinde Matbaalar ve Matbuat: 1, *Yeni Türk Edebiyatı Dergisi*, Sayı: 2, Ekim 2010 (ss. 139-144).

Akpınar Yavuz, *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yay., İstanbul 1994.

Aktaş Şerif, Osman Gündüz, *Yazılı ve Sözlü Anlatım*, 17. Baskı, Akçağ Yay., Ankara 2013.

Askerova Aynur, 'Molla Nasreddin' Dergisinin Görünmeyen Yüzü: Ömer Faik Numanzâde, 21. *Yüzyılı Nasrettin Hoca ile Anlamak Uluslararası Sempozyum,* Akşehir, 8-11 Mayıs 2008, *21. Yüzyılı Nasrettin Hoca İle Anlamak*, Ankara 2009 (ss. 105-120).

Atsız Yağmur, Şehir ve Entelektüel, *Türk Düşüncesi*, Sayı: 1, Fikri-Kültürel Dergi, Sayı: 1, 2012, s. 24.

Axundov Nazim, *Sənədlərin dili ilə*, "Yazıçı", Bakı 1980.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, I cild, "Lider" nəşriyyatı, Bakı 2004.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, II cild, "Lider" nəşriyyatı, Bakı 2005.

Azerî Matbuatının Muhtasar Tarihçesi, *Yeni Kafkasya* dergisi, 3. Yıl, Sayı: 9, TEAS Press, İstanbul 2018 (ss. 132-135).

Bakü Kız Mektebi, *Tercüman*, 8 Ekim 1901 (7 Receb-i Şerif 1319), Sayı: 37.

Bakü'de Aleksandra Kız Mektebinin Resm-i Küşadı, *Tercüman,* 22 Ekim 1901 (23 Receb-i Şerif 1319), Sayı: 39.

Başer Sait, Şeker Şemsettin vd., "Sadettin Ökten ile Medeniyet Sohbeti", *Türk Düşüncesi*, Sayı: 1, s. 32.

Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (Nesir-Nazım) Azerbaycan Türk Edebiyatı IV, Kültür Bakanlığı Yay., 1481, Türk Dünyası Edebiyatı Dizisi 32, Ankara 1993.

Bir Milyonluk Hayr-ı Hayrat, *Tercüman,* 31 Aralık 1900 (22 Ramazan 1318), Sayı: 48.

Bir Müslimenin Mektubu, *Tercüman*, 9 Eylül 1901 (9 Cemaziyülahir 1319), Sayı: 33.

Cəfərov Məmməd Cəfər, *Cəlil Məmmədquluzadə*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1966.

Devellioğlu Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat* ("i'tikâf" maddesi), 18. Baskı, Aydın Kitabevi Yayınları, İstanbul 2001.

Gaspıralı İsmail, Zakafkazya Boyu: Ahıska ve Ahalkelek, *Seçilmiş Eserleri: 3 Dil – Edebiyat – Seyahat Yazıları* (Neşre hazırlayan Yavuz Akpınar), Ötüken Yay., İstanbul 2008, s. 348-349.

Gökdemir Ahmet Ender, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.: 111, Ankara 1989.

Hacıyeva Galibe, Ömer Faik Nemanzade'nin Ortak Türk Dilinin Gelişmesinde Çabaları, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 2/7, Spring 2009 (ss. 128-132).

Hacıyeva Qalibə, *Ömər Faiq Nemanzadənin əsərlərində dil və dilçilik məsələləri (Metodik vəsait),* "Nurlan" nəşriyyatı, Bakı 2007.

Həbibbəyli İsa, "Ömər Faiq Nemanzadə", *XX. əsrin əvvəlləri Azərbaycan yazıçıları,* "Nurlan", Bakı 2004 (ss. 77-80).

Həsənli Cəmil, *Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti: 1920-1939*, "Adiloğlu" nəşriyyatı, Bakı 2012.

Hoşnidî ve Tebrik Telegramları, *Tercüman,* 31 Ekim 1901 (2 Şaban 1319), Sayı: 40.

İdare-yi Ruhaniye Mektepleri [I-II], *İrşad*, Sayı: 274, 276, 1906.

Kız Mektepleri, *Tercüman,* 16 Haziran 1901(14 R. Ahir 1319), Sayı: 26.

Koçal Yakup Bilgin, Bizim Düşüncemiz.., *Türk Düşüncesi*, Fikri-Kültürel Dergi, Sayı: 1, 2012, s. 1.

Mazlum En Büyük Zalimdir, *İrşad*, Sayı: 245, 1906.

Mehmetkuluzade Hamide, *Azerbaycan'da Yenilikçi Bir Öncü: Celil Mehmetkuluzade* (Hazırlayan: Fatma Özkan), T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara 2002.

Mektep İlanı, *Tercüman,* 16 Haziran 1901 (14 R. Evvel 1319), Sayı: 22.

Memmedli Şureddin, Ahıskalı Ömer Faik Numanzade'nin Edebî Kişiliği ve Bir Makalesi, http://www.ahiska.org.tr/wp_pdf/sayi13/parcali/39_sayi13.pdf (Erişim tarihi: 03.08.2018).

Məmmədquluzadə Cəlil, *Seçilmiş əsərləri* (ərəb əlifbasında), Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1966.

Məmmədquluzadə Cəlil, *Xatiratım,* "Gənclik" nəşriyyatı, Bakı 1971.

Milletperestlik Zamanıdır, *İrşad*, Sayı: 282, 1906.

Molla Nasreddin Bağlandı, *İrşad*, Sayı: 110, 1907.

Muradov Nazım, "Tercüman" Gazetesinde Gence, Nuha (Şeki) ve Çevresi, *VIII. Uluslararası Atatürk Kongresi (Atatürk ve Türk Kültür Coğrafyasında Kafkasya ve Çevresi)*, 13-15 Ekim 2015, Gence, Azerbaycan, II. Cilt (Yayına haz.: Merve Uğur), TC AKM Yayınları, Ankara 2017 (ss. 1705-1770).

Muradov Nazım, Mehmet Emin Resulzade'nin '*İnsanlara Hürriyet, Milletlere İstiklal!*' Söylemi Üzerine Notlar, *100. Yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Uluslararası Kongresi*'nde Eskişehir, 26-27 Mayıs 2018 (Editörler: Mehmet Topal, Rza Mammadov), Eskişehir 2019 (ss. 369-387).

Nemanzadə Ömər Faiq, *Seçilmiş əsərləri* (Tərtibçi və ön sözün müəllifi Ş. Qurbanov) Şərq-Qərb, Bakı 2006.

Nemanzadə Ömər Faiq, *Seçilmiş əsərləri,* "Yazıçı" nəşriyyatı, Bakı 1992.

Nemanzadə Ömər Faiq, *Xatirələrim,* "Gənclik" nəşriyyatı, Bakı 1985.

Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (Yayına haz.: Ahmet Kuyaş), 4. Baskı, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2003.

Numanzade F., Şehir Mektubu – Hutbe ve Cuma Namazı, *Şark-ı Rus*, 9 May 1903 / 24 Safer 1321, Sayı: 17, s. 2-3.

Numanzade Faik, Çâre-i Terakkimiz, *İrşâd*, 16 Fevral 1907 / 16 [17] Muharrem 1325, Sayı: 27, s. 1.

Numanzade Ö. F., Işığımız Sönmeyecektir, *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (Nesir-Nazım), Azerbaycan Türk Edebiyatı IV*, Kültür Bakanlığı Yay. / 1481, Türk Dünyası Edebiyatı Dizisi / 32, Ankara 1993, s. 204.

Numanzade Ömer Faik, *Kafkasya'dan İstanbul'a Hatıralar* (Haz. İrfan Murat Yıldırım, Fazıl Gökçek), Akademi Kitabevi, İzmir 2000.

Numanzade, Bir Mukaddime: Putperestlik mi Müslümanlık mı? [1], *Şark-ı Rus*, 14 Dekabr 1904/19 Şevval 1322, Sayı: 249.

Numanzade, Bir Mukaddime: Putperestlik mi Müslümanlık mı? [2], *Şark-ı Rus*, 15 Dekabr 1904/20 Şevval 1322, Sayı: 250.

Numanzade, Dilimiz ve İmlâmız, *Şark-ı Rus*, 7 Aprel 1904/4 Safer 1322, Sayı: 40, s. 2-3.

Numanzade, Dünya Mumin için Zindandır, *Şark-ı Rus*, 4 Dekabr 1904/9 Şevval 1322, Sayı: 240, s. 2-3.

Numanzade, Faik, Çâre-i Terakkimiz, *İrşâd*, 16 Fevral 1907/16 [17] Muharrem 1325, Sayı: 27.

Numanzade, ğ – ñ Harfleri, *Şark-ı Rus*, 19 İyun 1904/18 R. Evvel 1322, Sayı: 78, s. 3.

Petrov Grigoriy, *Beyaz Zambaklar Ülkesinde (Atatürk'ün Okulların Müfredatına Konulmasını İstediği Kitap)*, (Rusçadan çeviren Elnur Osmanov), Koridor Yayınları, İstanbul, 2007.

Qardaş Köməyi (Kardeş Yardımı), TİKA, Azərbaycan GYF, Bakı 2012.

Rəsulzadə Məhəmməd Əmin, Əsərləri – III. Cild (1915-1916) (Haz. Şirməmməd Hüseynov), "Elm" nəşriyyatı, Bakı 2012,

Sabir Mirzə Ələkbər, *Hop-hopnamə* (Tərtib edəni: Məmməd Məmmədov), "Yazıçı" nəşriyyatı, Bakı 1980.

Şeker Şemsettin, "Muradımız", *Türk Düşüncesi*, Sayı: 1, Fikri-Kültürel Dergi, Sayı: 1, 2012, s. 2.

Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, "münevver" maddesi, İstanbul, Çağrı Yayınları (7. Baskı), 1996, s. 1422

Şeriati Ali, *İnsanın Dört Zindanı* (Çeviren: Hüseyin Hatemi), 5. Baskı, İşaret Yay., İstanbul 1997

Şeyxzamanlı Nağı, Türkiyənin yardımını təmin emək, *Azərbaycan mühacirət irsi* (Yayına hazırlayan Nəsiman Yaqublu), "Elm və Təhsil" nəşriyyatı, Bakı 2011.

Süleymanov Manaf, *Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim,* "Azərnəşr", Bakı 1987.

Terakki Eserleri, *Tercüman*, 22 İyul (Temmuz) 1897 – 5 R. Evvel 1315, Sayı: 29, s. 2-3.

Tercüman, 23 Dekabr (Aralık) 1901/25 Ramazan 1319, Sayı: 47.

Tercüman, 5 İyun [Haziran] 1898/28 Muharrem 1316, Sayı: 22, s. 3

Tercüman, 7 Yanvar [Ocak] 1900/18 Ramazan 1317, Sayı: 1, s. 3.

Turan Azər, *Əli bəy Hüseyinzadə,* "Salam Press" nəşriyyatı, Moskva 2008.

Türkçe Sözlük, Birinci Cilt (A-J), "aydın" maddesi, 8. baskı, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1998.

Türkyılmaz Selçuk, Şark-ı Rus Gazetesi Üzerine Bir İnceleme (Ege Üniversitesi SBE Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2006.

Vasıta-yı Nicatımız Nelerdir?, *İrşad*, Sayı: 209, 1906.

Yıldırım İrfan Murat, "Azerbaycan'da Matbuat Hareketlerinin Başlangıcı", *TEKE - Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 2/2 2013 (ss. 147-160).

Yıldız Saadettin, *Tanzimat Dönemi Edebiyatı*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2006.

Zamanov Abbas, "Ömər Faiq Nemanzadə", *Seçilmiş əsərləri* (Çapa hazırlayan İsa Həbibbəyli), "Çinar-Çap" nəşriyyatı, Bakı 2003 (s. 221-229).

Zerdabî Hasan, "Rusya'da Evvelimci Türk Gazetesi", *Hayat* gaz., 28 Dekabr (Aralık) 1905, Sayı: 129.

Azerbaycan Türklerinin Düşünce Hayatında Üzeyir Hacıbeyli'nin Rolü

Ali ASKER*

Giriş

Azerbaycan'ın muasır musiki medeniyetinin kurucusu Üzeyir Hacıbeyli'nin[1] (1885-1948) faaliyetleri sadece ülkesi sınırları içerisinde değil, Müslüman Doğu toplumlarında da derin iz bırakmıştır. Üzeyir Bey sadece bir besteci veya yazar değildir. O aynı zamanda estetik ve yaratıcı tesiri bundan sonraki kuşaklarda da devam edecek sanat ekolünün temellerini atan bir dehadır. Azerbaycan'ın tabii konservatuarı olarak bilinen Karabağ'da dünyaya gelen Üzeyir Bey'in muhiti, genlerinde taşıdığı musiki ve sanat kabiliyetiyle bütünleşerek, kısa sürede onu musiki sanatının zirvesine taşımıştır.

Üzeyir Bey, sanatçı kimliğinin yanı sıra çok güçlü bir yazar kimliğine de sahiptir. O, Azerbaycan Türklerinin millet inşası sürecinde fevkalade büyük hizmetleri olan maarifçiler kuşağının saygın mensuplarındandır. Genç yaşta gazeteciliğe başlayan Üzeyir Bey, Azerbaycan basın ve edebiyat tarihinde kendine özgü tarz ve bakış açısına sahip bir yazar olarak bilinmektedir. Onun gerek sanat gerekse yazarlık faaliyetinin en önemli özelliği mensup olduğu halkın maddi ve manevi değerlerinden beslenmesidir. Bu değerler arasında ileri görüşlü gelenek

* Karabük Üniversitesi İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesi, Prof.Dr.

1 Her ne kadar büyük edip ve bestecinin soyadı yaşamı boyunca çoğunlukla "Hacıbeyov" olarak geçmişse de makale boyunca "Hacıbeyli" şeklinde kullanmayı tercih ettik.

ve görenekler, folklor, ana dil ve milli kimlik bilinci önemli yere sahiptir. Üzeyir Bey'in yazı tarzı son derece etkileyicidir; eserlerinde gülüş, keder, sitem, övgü, onur, mahcubiyet gibi sıfatlar paradoksal değil birbirini tamamlayıcı şekilde kurgulanmıştır.

Üzeyir Hacıbeyli üç dönemin fikir ve sanat adamıdır: Rusya İmparatorluğu, bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Sovyetler Birliği dönemleri. Bu dönemlerin her birinde Üzeyir Bey'in istidat ve yaratıcılığı onu siyasi ve ideolojik akımların üzerinde tutmuştur. Fakat her üç dönemde de Üzeyir Bey yaratıcılığının değişmeyen niteliği; milletin aydınlanması ve ilmi, sosyal ve kültürel yönden kalkınmasına odaklanmasıdır. Yaratıcı faaliyetlerinin büyük bir kısmını Sovyet döneminde gerçekleştiren yazar, sahne sanatlarının gelişmesine ve kültür araştırmalarına bireysel ve kurumsal çapta önemli katkıda bulunmuştur. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti dönemi Üzeyir Bey'in yaratıcılığının Sovyetler Birliği dağılana kadar hiç bahsedilmeyen evresini oluşturmaktadır. Büyük sanatkârın bu döneme ait yaratıcı faaliyetleriyle ilgili çalışmaların yapılması ancak Azerbaycan'ın yeniden bağımsızlığına kavuşmasından sonra mümkün olmuştur.

Azerbaycan'da Üzeyir Hacıbeyli'nin hayatı, sanat ve yaratıcılığı, edebi kişiliğinin farklı yönleri birçok tez, kitap ve makaleye konu olmuştur. Bestecinin sanat eserleri ve yazılarının yer aldığı çok sayıda elektronik ve erişime açık kaynak bulunmaktadır. Azerbaycan Devlet Neşriyat Komitesi ve Azerbaycan İlimler Akademisinin 8 Mayıs 1964 tarihli kararıyla Üzeyir Hacıbeyli'nin tüm eserlerinin on cilt halinde neşri öngörülse de bu çalışma sonlandırılmamış, 1964-1968 yılları arası Akademik[2] Mirza İbrahimov'un editörlüğünde on cildin yalnızca dört cildi basılmıştır. 1985'te Üzeyir Hacıbeyli'nin 100. doğum yıl dönümü münasebetiyle eserleri tek ciltlik kitap halinde yayımlanmıştır. 2005 yılında yeni alfabeyle basılan iki ciltten ibaret *Seçilmiş Eserler*i 1960'larda neşredilen dört ciltlik kitap temelinde hazırlanmıştır.[3] 1918-1920 tarihlerinde *Azerbaycan* gazetesinde yayımlanan birçok yazı, parlamento konuşma ve şerhleri 2016'da üç cilt kitap halinde yayımlanmıştır. Bu kitapta Üzeyir Hacıbeyli'nin birçok yazısı yer almaktadır.[4] Son yıllarda neşredilen çok kapsamlı çalışmalardan biri de Akademik Bekir Nebiyev'in *Üzeyir Hacıbeyli'nin Ömürnamesi (Fragmanlar)*[5] kitabıdır.

---

2 Ord. Prof. unvanına eşdeğer.

3 Üzeyir Hacıbəyov, *Seçilmiş əsərləri*, İki cilddə, I cild, (Tərtib edəni və ön sözün müəllifi: Abdulla Abasov), "Şərq-Qərb", Bakı 2005; Üzeyir Hacıbəyov, *Seçilmiş əsərləri*, İki cilddə, II cild, (Tərtib edəni və ön sözün müəllifi: Abdulla Abasov), "Şərq-Qərb", Bakı 2005. Maalesef bu önemli eserin tekrar yayına hazırlanmasında gereken özen gösterilmemiştir. Kitapta özellikle açıklamalar kısmında Sovyet döneminden kalma ifadeler ve kalıplaşmış bakış açısı kendini göstermektedir. Not: Kitapların açık erişimdeki elektronik versiyonları kullanılmıştır.

4 *"Azərbaycan" qəzetində parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918-aprel 1920)*, (Yayına hazırlayan Şirməmməd Hüseynov), I-III cildlər, "Qanun" nəşriyyatı, Bakı 2016.

5 Bəkir Nəbiyev, *Üzeyir Hacıbəylinin ömürnaməsi (fraqmentlər)*, "Şərq-Qərb", Bakı 2012.

Üzeyir Hacıbeyli ile ilgili Türkiye'de yayımlanan iki kitaptan bahsedebiliriz. Bunlardan ilki; musiki bilimcisi, araştırmacı Zemfira Seferova'nın *Türk Dünyasının Müzik Yıldızı Üzeyir Hacıbeyli* eseridir.[6] Diğeri ise Cumhur Turan tarafından tertip edilmiş *Çırpınırdı Karadeniz'in Bestecisi Üzeyir Hacıbeyli* [7] kitabıdır. Bu kitapta; sunuş ve giriş yazılarının ardından Üzeyir Hacıbeyli'nin makaleleri, eleştiri yazıları ve açık mektupları yer almaktadır. Kitapta ayrıca 1919'da Reşat Nuri Güntekin'in yayımladığı "Azerbaycan Tiyatrosu"[8] makalesine de yer verilmiştir. Maalesef bugüne kadar Üzeyir Hacıbeyli'nin hayatı, sanatı ve faaliyetlerini konu alan lisansüstü araştırmaların yapılmadığı görülmektedir.[9]

1. Hayatı, Muhiti ve Faaliyetleri

Azerbaycan'ın tarihi ve kültürel açıdan büyük öneme sahip Karabağ bölgesi önemli tarihi şahsiyetler, edipler ve sanat üstatlarının yetiştiği bir bölgedir. Karabağ ahalisi genellikle Cavanşir, Kebirli ve Otuziki olarak bilinen Türk boylarından ibarettir.[10] Nadir Şah döneminde bu boylar Karabağ'dan Horasan'a sürülse de Şah'ın ölümünden sonra (1847) tekrar Karabağ'a dönmüşlerdir. Üzeyir Hacıbeyli 18 Eylül 1885'te Şuşa yakınındaki Ağcabedi köyünde, Kebirli boyundan Ebdül Hüseyin'in ailesinde[11] dünyaya gelmiştir. Annesi Şirinhanım Kerbalayi Ali Ekber kızı Aliverdibeyova'dır. Üzeyir Hacıbeyli'nin çocukluk ve gençlik döneminin erken çağları Şuşa'da geçmiştir.[12] Güzel tabiata sahip Şuşa, aynı zamanda ilim, medeniyet, edebiyat ve sanat alanında yetişen büyük şahsiyetleriyle ünlüdür. Burası, Üzeyir Hacıbeyli'nin musikici olarak yetişmesinde ilk tohumların atıldığı muhittir. Sonradan Üzeyir Bey hatıralarında şöyle yazacaktır: "Ben ilk

6 Zemfira Seferova, *Türk Dünyasının Müzik Yıldızı Üzeyir Hacıbeyli* (Çeviren: Muhammed Rıza Goçi), Tulpars Yayınları, Ankara 2016.

7 Cumhur Turan, *Çırpınırdı Karadeniz'in Bestecisi Üzeyir Hacıbeyli*, İleri Yayınları, Ankara 2015. Ahmet Cevat'ın "Çırpınırdın Karadeniz" olarak bilinen malum şiiri birçok eserde, ayrıca basında yanlışlıkla "Çırpınırdı Karadeniz" şeklinde geçmektedir.

8 Reşat Nuri Güntekin, "Azerbaycan Tiyatrosu", *Büyük Mecmua*, 6 Mart 1919, İçinde: Turan, (ss. 29-31).

9 Bu konuda sadece bir adet yüksek lisans tezi yazıldığı tespit edilmiştir. İsmail Hakkı Gerçek, Üzeyir Hacıbeyov'un Azerbaycan Halk Musikîsinin Esasları Üzerine Bir İnceleme (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müzik Bilimleri Ana Sanat Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 1998 [104 s.].

10 Ənvər Çingizoğlu, Fazil Baxşəliyev, *Qarabağın el və obaları*, "Şuşa", Bakı 2007, s.65.

11 Üzeyir Bey'in ulu dedesi Molla Hacı Karabağî'dır. Hacı Karabağî eğitimli birisiydi ve bölgenin tanınmış ve saygın kişilerindendi. 1814 yılında Hacı Karabağî'nin oğlu Muhammed dünyaya geldi. Molla Muhammed Üzeyir Hacıbeyli'nin dedesi idi. Bkz: Hacıbeyovlar soyu konusunda bkz: Ənvər Çingizoğlu, "Hacıbəyovlar", *Soy*, 5 (25), Bakı 2009 (ss.13-25).

12 Üzeyir Hacıbeyli'nin hayat ve faaliyetleriyle ilgili bkz: Qulam Məmmədli, *Üzeyir Hacıbəyov, 1895-1948 – Həyatı və yaradıcılıq salnaməsi*, "Yazıçı", Bakı 1984; Abdulla Abasov, "Sənətkar ömrü", İçinde: *Üzeyir Hacıbəyli. Seçilmiş əsərləri*, İki cilddə, I cild, "Şərq-Qərb", Bakı 2005 (ss. 5-15); Bəkir Nəbiyev, *Üzeyir Hacıbəylinin ömürnaməsi (fraqmentlər)*, "Şərq-Qərb", Bakı 2012; Səadət Qarabağlı, *Üzeyir bəy Hacıbəylinin publisistikasında musiqi məsələləri* (III nəşr), "Apostrof-A", Bakı 2018

musiki tahsilimi çocukluğumda Şuşa'da en iyi hanende ve sazendelerden aldım. O zaman ben 'Muğam' ve 'Tesnif' okurdum. Sesim hanendelerin hoşuna giderdi. Onlar beni okutur ve öğretirlerdi."[13] Üzeyir Bey ilk eğitimini medresede (1896) ve iki yıllık Nikolayevsk Rus Tatar Okulunda[14] (1897-1899) almıştır. Okul yıllarında edebi cemiyetlere katılmış, sanat öğrenmiş, muğam dersleri almış ve milli müzik aletlerini çalmayı öğrenmiştir. Üzeyir Bey, 1897'de, on üç yaşındayken Abdurrahim Bey Hakverdiyev'in yönetmenliğinde icra edilen "Leyla'nın Kabri Başında Mecnun" adlı sahnenin korosunda yer almıştır. Şuşa'da okulu bitirdikten sonra Gori Öğretmen Seminaryası'nın[15] Tatar[16] Şubesine kaydedilerek eğitimine devam etmiştir. Seminarya'da okuduğu dönem (1899-1904) Üzeyir Bey açısından farklı bir muhittir. Burada daha önceden sahip olduğu zengin musiki bilgi ve birikimini Avrupa musikisi ve kültürüyle bütünleştirme fırsatını yakalamıştır. Ali Terekulov'a göre, Karabağ'dan gelen, daha önce Avrupa nağme ve musikisini duymayan birisinin birkaç derste değerleri benimsemesi herkesi hayretler içinde bırakmıştır. Ali Terekulov, Şark musikisi ve nağme meselelerinde arkadaşları arasında Üzeyir Bey'in gerçek bir otorite, tenkit ve icracı olduğunu yazar.[17]

1903 yılında Tiflis'te çıkan *Şark-ı Rus* gazetesinde *Dellek* adlı felyetonuyla[18] yazarlık faaliyetine başlayan Üzeyir Bey, yaşamı boyunca kalemi bırakmamış, vatanının, milletinin, milli medeniyetin gelişmesi için mücadele etmiş, birbirinden kıymetli makale, felyaton, minyatür hikâye ve küçük sahne öyküleri yazmıştır. 1904'te Hadrut köy okulunda öğretmen iken *Kaspi* gazetesinin yerel muhabiri görevinde bulunmuş, Cebrayıl ve Şuşa kazalarından Rusça haberler hazırlayarak gazetede yayımlatmıştır.[19] 20 Ağustos 1905'te Bakü'ye gelen Üzeyir Bey, 7 Eylül'de *Hayat* gazetesinin 20, 21 ve 23 Ağustos sayılarında "Bakü Mukavelesi" adlı makalesini yayımlamıştır.[20] Bakü muhiti Üzeyir Bey'in içtimai ve siyasi görüşlerini yakından etkilemiş, dünyaya bakış açısında yeni eğilimlerin

13 Məmmədli, s. 7.

14 Çar II. Nikolayın tahta çıkması şerefine Şuşalı aydınlar tarafından açılmış bu okulun müdürü Haşim Bey Vezirov idi. Okul, Haşim Bey Vezirov mektebi olarak biliniyordu.

15 Gori Öğretmen Seminaryası 1876'da kurulmuştur. Üç sene sonra ise seminaryanın Azerbaycan (Tatar) şubesi tesis edilmiştir.

16 Azerbaycan Türkleri belli dönemlerde bu adla tanımlanmışlardır.

17 Али Терегулов, "В Горийской учительской семинарии", İçinde: *Слово об Узеире Гаджибекова* (Составитель и автор комментариев:Ахмед Исазаде), "Элм", Баку 1985, (cc. 171-180), s. 175.

18 Fransızca feuilleton, feuille – mizahi ve keskin eleştiri içeren, nezim (şiir) ve nasır (düzyazı) şeklinde yazılan kısa yazılar.

19 Səadət Qarabağlı, "Milli mətbuatımızın güclü qələm sahibi Üzeyir bəy Hacıbəyli", *Azərbaycan*, 15. 09. 2010.

20 Qarabağlı, "Milli mətbuatımızın güçlü…," s. 6.

şekillenmesine vesile olmuştur. *Hayat* gazetesinde yayımladığı "Bir Hanımefendinin Bizlere Hüsn-ü Teveccühü", "Gözü Açık Tacirlerimize Hitap" ve başka gazete yazılarıyla faaliyetine devam eden Üzeyir Bey 1906'dan itibaren artık Güney Kafkasya'nın edebî çevrelerince tanınmaya başlamıştır.[21] 1906'da *İrşad* gazetesindeki kâtiplik döneminde tercümanlık faaliyetine de ağırlık vermeye başlamıştır. N. V. Gogol'un *Şinel* eserini Türkçeye tercümesi bu alandaki başarılı deneyimlerindendir. Üzeyir Bey'in yazarlık faaliyetleri dönemin gerici düşüncelerine, hurafeye, zorba ve çıkarcı yöneticilere karşı olup, ana dilinin saflığı, Müslüman/Türk çocuklarının eğitimi, aile, sosyal yaşam, toplumsal dayanışma gibi konulara odaklanmıştır. Üzeyir Bey, 1907'de basında kullanılan siyasi, hukuki, iktisadi ve askeri terimlerin Rusça-Tatarca (yani Azerbaycan Türkçesi) ve Tatarça-Rusça Sözlükler kitabını yayımlamıştır. Lügatin editörü Mehmet Emin Resulzade idi. 1908 sonlarına doğru ilkokul öğrencileri için "Aritmetik. Çalışma Kitabı"nı hazırlayarak bastırmıştı. Üzeyir Hacıbeyli kitabın "Mukaddime" kısmında amacının, öğrencileri problem çözümünde "müzakere ve mübahaseye" alıştırmak olduğunu yazar. Mehmet Emin Resulzade ana dilinde böyle bir kitabın yayımlanmasının çok önemli bir gelişme olduğunu, bu türden bazı kitapların cevap kısımlarında yer alan yanlışlıkların "pek affedilemez noksan olduğunu", bu bağlamda "kitabın cevap kısmının imtihana çekildiğini" ve "sehiv ve yanlışlıklara rastlanmadığını", çok yaygın olan bu kusurların "Üzeyir Efendi'nin bu eseriyle örtülmüş, tasfiye edilmiş" olduğunu yazmıştır.[22]

Yazar ve besteci olarak Üzeyir Hacıbeyli'nin yaratıcılığı konusunda son derece doğru bir tespitte bulunan araştırmacı Abdulla Abasov şöyle yazmaktadır: "1920 yılına kadar gazeteci yazar Üzeyir, besteci ve yazar Üzeyir'le omuz omuza aynı seviyede gelişse de [20. -ed. n.] yüzyılın birinci on yılında bazen gazeteci Üzeyir, yazar ve besteci Üzeyir'den daha öndeydi."[23]

Molla Nasreddin, *Kaspi*, *Hayat*, *Terakki*, *İrşad*, *İkbal*, *Yeni İkbal*, *Tercüman* ve diğer yayınlar Üzeyir Hacıbeyli'nin bir gazeteci olarak yetişmesinde önemli rol oynamıştır. Fakat Üzeyir Bey'in gazetecilik faaliyetlerini genellikle *İrşad*, *Terakki* ve *Hakikat* gazetesinde sürdürmüştür.[24] Üzeyir Hacıbeyli, musiki sanatı alanındaki en önemli adımını 25 Ocak 1908'de Hacı Zeynelabidin Tâkiyev Tiyatrosunda *Leyla ve Mecnun'*un gösterime girmesiyle atmıştır. Eser, Hüseyin Ereblinski'nin rejisörlüğü ve Abdürrahim Bey Hakverdiyev'in orkestra şefliğinde gösterime

21 Abasov, Sənətkar ömrü, s. 6-7.

22 Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, "Hesab məsələləri", *Tərəqqi*, No: 91, 2.10.1908, http://www.rasulzade.org/articles/1_127.html

23 Abasov, s. 8.

24 Abasov, s. 8.

girmiştir. Bu olay, Azerbaycan'da, hatta Müslüman Doğu aleminde yaşanan devrim nitelikli bir gelişmeydi.

Üzeyir Bey'in yaratıcı çalışmaları o yıllarda çıkan ileri görüşlü gazete ve dergilerde takdir görmüştür. Fakat bazı gazeteler, eleştirel tutum sergileyerek haksız suçlamalarda bulunmuşlardır. *Teze Hayat*, *Zenbur*, *Seda, Kelniyet, Tutî, Baba-yı Emir, Basiret, Mezeli* gibi basın organlarında değişik isim ve müstear imzalarla Üzeyir Hacıbeyli'ye yönelik çeşitli karikatür, hiciv ve felyetonlar yayımlanmıştır.[25]

Leyla ve Mecnun'un sahne başarısı Hacıbeyli'yi yeni eserler üzerinde çalışmaya teşvik etmiştir. Üzeyir Bey sonraki beş yıl içerisinde üç müzikal komedi yazmıştır: *Er ve Avrad* (1909), *O Olmasın Bu Olsun* (1910), *Arşın Mal Alan* (1913). Hacıbeyli, ayrıca *Şeyh Sanan* (1909), *Rüstem ve Söhrap* (1910), *Şah Abbas ve Hurşit Banu* (1912), *Aslı ve Kerem* (1912) ve *Harun ve Leyla* (1915) adlarıyla milli operalarını bestelemiştir. 1912-1914 yılları profesyonel müzik eğitimi almak için sarf ettiği çabalar sonuçsuz kalınca Bakü'de yazarlık faaliyetlerinin yanı sıra musiki çalışmalarına devam etmiştir.[26]

Mart 1918'de Bakü'de Ermeniler tarafından Müslümanlara karşı yapılan toplu kıyımlarda binlerce insan katledilmiştir. Bu olay 20. yüzyılda Azerbaycan Türklerinin varoluş mücadelesini engellemesine odaklanmış en kanlı saldırıydı. Bundan sonraki süreç bağımsızlık uğruna mücadele süreci olacaktı. 28 Mayıs 1918'de bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti kurulduktan sonra Üzeyir Hacıbeyli cumhuriyetin resmi yayın organı olan *Azerbaycan* gazetesinde çalışmıştır. Ne yazık ki bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti yirmi üç ay yaşayabilmiş ve Nisan 1920'de Kızıl Ordu'nun müdahalesi sonucunda yıkılmıştır. Bundan sonraki dönem Üzeyir Hacıbeyli yaratıcılığının yeni merhalesini teşkil etmektedir. 1948'de hayata veda ettiği güne kadar Üzeyir Hacıbeyli Sovyet rejiminin baskıcı koşulları altında halkın kültürel hayatında birçok önemli çalışmaya imza atmıştır.

---

25 Abasov, s. 9.

26 1912 yılının Eylül ayında profesyonel müzik eğitimi almak amacıyla Moskova'ya gitmiş, filarmonik cemiyete bağlı İlyinski'nin özel kursunda eğitim almıştır. O sırada Moskova'dan gönderdiği satirik öykü ve felyetonları İkbal gazetesinde yayımlanmıştır. Fakat maddi sıkıntılar yüzünden Moskova'da eğitimini yarıda bırakarak Bakü'ye geri dönmüştür. Ağustos 1913'te Petersburg şehrine giderek konservatuara girmek için hazırlıklara başlamıştır. 1914 yılı Ocak ayında konservatuarda başladığı eğitimini tamamlayamadan Eylül ayında Bakü'ye dönmüştür. *Üzeyir Hacıbəyli Ensiklopediyası*, "Şərq-Qərb", Bakı 2004, s. 218; Ayrıca, "Üzeyir Hacıbəyovun həyat və yaradıcılıq salnaməsi", http://uzeyirbook.musigi-dunya.az/az/hayat_yarad.html [Erişim tarihi: 30.12.2108]

2. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Üzeyir Hacıbeyli

Bilindiği üzere Azerbaycan Halk Cumhuriyeti konusundaki araştırmalar Sovyet tarih yazımında kesin olarak yasaklanmıştır. Hatta Üzeyir Bey gibi bir deha ve Sovyet yönetiminin özümsediği bir şahsiyetin sanat ve yaratıcılığından bahsederken cumhuriyet dönemi üzerinden sessizce geçilmiştir. Cumhuriyet dönemi edebiyatı konusunda yaptığı çok kıymetli araştırmasında Eflatun Saraçlı'nın bu konudaki saptama ve eleştirileri[27] son derece isabetlidir:

> "Ne yazık ki, Ü. Hacıbeyli'nin defalarca yayımlanmış kitaplarında, hatta dört ciltlik "Eserleri"inde 1918-1920 yılları görmezden gelinmiş, o döneme ait bir makalesi bile bu kitaplarda yer almamıştır. Akademik Firidun Köçerli'nin "Ü. Hacıbeyov'un İctimiai-Siyasi Görüşleri", Cahid Quliyev'in "Büyük Hümanist" eserlerinde de Hacıbeyli'nin Azerbaycan Halk Cumhuriyeti dönemiyle ilgili faaliyetlerinden bahsedilmemektedir. Hâlbuki Üzeyir Hacıbeyli'nin şahsiyeti ve dünyaya bakışı daha ziyade o yıllarda olgunlaşmıştır. Sadece son yıllarda onun 1918-1920 yıllarında yazdığı bazı makaleleri dönemin matbuatından alınarak [günümüzde] Azadlıq, Müsavat ve diğer gazetelerde okuyuculara sunulmuştur."[28]

Sovyetler döneminde, Azerbaycan edebiyat tarihindeki hakim olan görüşe göre Üzeyir Bey sanatının en parlak dönemi sosyalizm dönemidir. Sosyalizmin dağılmasından bu yana çeyrek asır geçmesine rağmen maalesef bu türden "tespitlere" hâlâ rastlanmaktadır. Oysa Üzeyir Bey Sovyet rejiminden, hatta 1918 milli cumhuriyet döneminden önce basın ve sanat alanında yeteri kadar tanınan saygın bir kişiliğe sahipti. Keza Üzeyir Bey, milli bağımsızlık düşüncesi ortaya çıktığı andan itibaren daha yoğun bir faaliyetin içine girmiştir. Besteci, musikici, opera ve operetler müellifi olarak o sadece Kafkasya'da değil Orta Asya, Volgaboyu, Türkiye, İran ve birçok İslam ülkesinde ün kazanmıştır. "Hacıbeyli Kardeşleri" tiyatrosu Kafkasya'da ünlü idi ve oluşturulduğu günden Mayıs 1920'ye kadar Üzeyir Hacıbeyli'nin *Arşın Mal Alan* ve *O Olmasın Bu Olsun* operetleri defalarca sahneye konmuştur.[29] Azerbaycan'ın istiklali ilan edildiğinde "Hacıbeyli Kardeşleri" grubu İran'da turnedeydi. Üzeyir ve Zülfikar kardeşlerin başkanlığındaki bu grupta M. Aliyev, H. Sarabski, G. Darablı, A. Anaplı, H. Hüseynov ve başka sanatkârlar vardır. O sırada İran asayişin çok hassas olduğu ve iç çatışmanın yaşandığı bir süreçten geçmekteydi. Ekim ayı başlarında tiyatro

27 Eflatun Saraclı, araştırmacı Aslan Kenan'ın bu konudaki çalışmasını takdir etmektedir. Aslan Kenan, Üzeyir Bey'in *Azerbaycan* gazetesindeki makalelerini toplayarak ilk kez ön söz ve yorumlarla birlikte yayımlatmıştır. Bkz: Üzeyir bəy Hacıbəyli, *Fitnələr qarşısında* (Toplayanı, ərəb əlifbasından transliterasiya edəni, ön sözün, şərhin və sözlüyün müəllifi Aslan Kən'an), "Azərnəşr", Bakı 1995. Bu çalışma ile ilgili değerlendirme yapan Mirabbas Aslanov, kitapta bazı kusurların olduğuna dikkat çekmiş, bazı yazıların Üzeyir Bey'e ait olmadığını, bazı yazıların müellifliği konusunda ise şüphe olduğunu ifade etmiştir.

28 Əflatun Saraclı, *Azərbaycan yazıçıları Cümhuriyyət dönəmində*, "Elm", Bakı 2007, s. 268-269.

29 Saraclı, s. 269-270.

grubu vatana dönmüş ve Üzeyir Hacıbeyli Bakü'de güçlü bir grup oluşturma çalışmalarına başlamıştır.[30]

7 Aralık 1918'de bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti tarihinin önemli olaylarından biri yaşanmıştır. Yeni oluşan Azerbaycan parlamentosu Bakü'de Takîyev Kız Mektebi binasında toplanarak ilk oturumunu gerçekleştirmiştir. "Hacıbeyli Kardeşleri" grubu tarafından parlamentoya gönderilen tebrik mektubunda şöyle deniyordu:

> "Hacıbeyov kardeşleri müdiriyeti ve onun taht-i idaresinde olan artistler destesi civan parlamanımızın [parlamentomuzun- ed.n.] güşadını en samim-ül-kalp tehniyet ve tebrikle, vatan ve milletimizin azad ve istiklali uğruna var kuvvesiyle çalışmakla milli edebiyat, milli medeniyet ve sanaye-yi nefisemizin azad ve serbest terakki ve inkişafına bir vesile olacağına kuvve-yi imanla itikat ediyor."[31]

Vatana döndükten sonra Üzeyir Hacıbeyli *Azerbaycan* gazetesinde göreve başlamıştır.[32] Bu görev kendisine sanat ve basın faaliyetlerini bir arada yürütme fırsatı veriyordu. *Azerbaycan* gazetesi günlük yayımlanan resmi bir gazeteydi. Zamanın nabzını yakalamak ve cari gelişmelere anında tepki vermek büyük azim ve gayret gerektirmekteydi.[33] *Azerbaycan* gazetesinin güya Müsavat Partisi'ne ait bir parti yayın organı olduğuna dair sosyalist *Zarya* gazetesinin ithamlarına Üzeyir Hacıbeyli isabetli bir yanıt vererek, gazetenin bir parti gazetesi olmadığını, fakat gazetede her bir partinin Azerbaycan istiklalini destekleyici sözlerine ve çalışmalarına yer verildiğini vurgulamıştır:

> "Ancak burasını da gizlemiyoruz ki mevcut partilerimiz arasında Azerbaycan'ın istiklalini kemalince bedun-i haşiye arz etmek ve bu yol uzunu giderken sağa ve sola dönmemek tereddüdünden azad olup da rast bir istikamet üzere gitmek kastını yalnız 'Müsavat' fırkasında müşahede ettiğimizden bu fırkayı istiklal hâdimlerinden en sadıkı hesap edip onun fikir ve arzularına gazetemizde kemal-i memnuniyetle yer vermeyi kendimize borç biliyoruz."[34]

---

30 Saraclı, s. 274-275.

31 Azərbaycan gazetesi, 7. 12. 1998, No: 58, Saraclı, s. 272-273; Ayrıca*; "Azərbaycan" qəzetində parlament hesabatları və şərhlər ...,* s. 62.

32 *Azerbaycan* gazetesi 15 Eylül 1918 yılında Gence şehrinde neşre başlamış, altıncı sayıdan itibaren Bakü'de yayımına devam ettirilmiştir. Türkçe 443, Rusça 438 sayı yayımlanmıştır. Başlangıçta Heyet-i İdare, Heyet-i Tahririye olarak bilinen kolektif yönetim tarafından yayımlanan gazetenin redaktörü görevinde Üzeyir Hacıbeyli, Ceyhun Hacıbeyli, Halil İbrahim bulunmuştur. Gazetenin Rusça baskısının redaktörü Şefi Bey Rüstembeyli idi. Ülviyyə Tahirqızı, "XX əsrin əvvəllərində milli mətbuatımız", *Xalq Cəbhəsi* gazetesi, 28 iyun 2014, 113, s. 11.

33 Üzeyir Bey gergin iş ve yoğun çalışmadan kaynaklanan sağlık sorunları nedeniyle Temmuz 1919'da iki ay kadar bir süreyle görevine ara vermiş ve tedaviye gitmiştir. Saraclı, s. 282.

34 Üzeyir Hacıbəyli, "Düz Yol", *Azərbaycan*, 05. 03. 1919, No: 129.

O dönemde Üzeyir Hacıbeyli'nin ele aldığı konular çok çeşitli ve rengarenk idi. Makalelerinden birkaçının ismini zikrederek bu tespitin doğru olduğunu görebiliriz:

> "Nuri Paşa Hazretleri Şerefine Büyük Ziyafet, Mühim Meseleler, Partilerimize, Azerbaycan Parlamanı, Tarihi Günümüz, Andranik'in Meselesi, Vazifemiz Nedir, İstiklal ve İstikbal Ümidi, Lenkeran Faciası, Düşmanlarımızın Faaliyeti, Knez Tumanov ile Musahabe, Fitneler Karşısında, Karabağ Hakkında, 31 Mart, Nahçıvan ve Karabağ, Ermenistan ve Azerbaycan Münasebeti, Karabağ Hadisatı, Ermeni-Gürcü Münasebeti, Derbent Ahvalatı [olayı– ed. n.], Ordumuz, Zakatala Meselesi, Bayrağımız Sarsılmaz, Dağıstan ve Biz, Bir Yaş, Şimalimizin Hali, Rusya Ahvali, Kara Tehlike, İçimizdeki Denikinler, Memurlarımız Hakkında, Yeni Kabine Teşkiline Dair, Millileşmek, Memleketimizin Hali Nasıldır?, Çörek Pahalaşması, Zakafkasya Konferansına Dair, Dörtgöz Olmalıyız vs."

Bu yazılarda Hacıbeyli kendini ve halkını düşündüren siyasi sorunları, milli istiklalin korunması, Ermeni, Karabağ, Nahçıvan, Zakatala, Dağıstan meseleleri, Rusya politikasının gerçek yüzü, İngiliz siyaseti, halkın yaşam tarzı, Parlamento ve Bakanlar Kurulunda yaşananlar, ana dilinin korunması konulardan bahsederken, olayları yorumlayarak çözüm yollarını göstermiştir.[35.]

Üzeyir Bey yazarlık faaliyetlerinin yanı sıra sanat çalışmalarını da devam ettirmiştir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilk marşını Üzeyir Hacıbeyli bestelemiştir. Ayrıca, günümüzde de herkes tarafından sevilerek dinlenilen ünlü "Çırpınırdın Karadeniz" parçasının bestesi de Üzeyir Bey'e aittir. Şarkının sözleri 1914'te Osmanlı ordusunun Birinci Dünya Savaşı'na katıldığı dönemde yazılmıştır. Üzeyir Hacıbeyli ayrıca, vatanseverlik duygularının yükselişi, savaş azminin arttırılması, işgalci güçlere karşı mücadele ruhunun yükselişi amacıyla birkaç marş bestelemiştir.

Azerbaycan'ın cumhuriyet dönemindeki kültürel muhiti genellikle Üzeyir Hacıbeyli'nin ismiyle bağlıdır. 1918'de kurduğu tiyatro grubunun oyunları arasında Üzeyir Bey'in piyes ve opera eserleri yer almıştır. Hacıbeyli'nin *Arşın Mal Alan, O Olmasın Bu Olsun, Er ve Arvad, Leyla ile Mecnun, Aslı ve Kerem, Şah Abbas ve Hurşit Banu* eserleri neredeyse her gün Bakü tiyatrolarında sahnelenmekteydi. Yazarın kendisi tüm edebi ve kültürel etkinliklere, hatta Yeşil Kalemler birliğinin faaliyetlerine katılmıştır.[36]

---

35 Səadət Qarabağlı, "Milli mətbuatımızın qüruru - Üzeyir Bəy Hacıbəyli", *Azərbaycan*, 22.07.2015 (No:154).

36 Saraclı, s. 313-314.

Bazı kesimler, Bolşeviklerin iktidarı ele geçireceklerine dair havayı hissettikleri andan itibaren Üzeyir Hacıbeyli'ye karşı saldırıya geçmişlerdir. *Hürriyet* gazetesinde Şubat 1920'de yayımlanan "Siyasi ve iktisadi hallerimiz gibi sahnemiz de bir para muhtekirlerin elinde alet olmuştur" şeklindeki suçlamayla Hacıbeyli grubunun ikide bir gösteri yaparak "sahne âleminde hâkim-i mutlak olduğu", sahne vasıtasıyla halkın cebine girdiği şeklinde yakışıksız ifadeler kullanılmıştır.[37] Bolşevikler tarafından hâkimiyetin ele geçirilmesinin hemen ardından başlayan topyekûn baskı, şiddet ve infaz ortamında Üzeyir Bey basın ve sanat faaliyetlerini durdurmuştur. "Hacıbeyli Kardeşleri" grubu 28 Nisan'da "güven kaybettiği" gerekçesiyle "İttifak" adı altında M. A. Sıtki'ye devredilmiştir.

3. Üzeyir Hacıbeyli'nin Düşünce Hayatındaki Rolü

3.1. Genel Olarak

Üzeyir Hacıbeyli'nin düşünce dünyasının derinlerine inmek için onun yazılarını dikkatlice okumak, yaptığı faaliyetleri irdelemek, ayrıca dönemin sosyo-politik koşullarını sağlıklı bir şekilde tahlil etmek gerekir. İlkelerine sadık kalma, gelişmelere hızlı tepki verme, tahmin yeteneği, gülüş ustalığı, imada bulunma, istihza, mizah vd. Üzeyir Bey yaratıcılığının karakteristik unsurlarıdır.[38] Üzeyir Bey periyodik matbuata önem vermiş, gazeteyi bilgi kaynağı, enformasyon taşıyıcısı, birey ve toplum arasında iletişim aracı, ideolojik mücadelede etkin bir silah olarak değerlendirmiş, halka karşı bir tehdit söz konusu olduğunda basının derhal harekete geçmesi gerektiğini vurgulamıştır.[39] Üzeyir Bey mesleği boyunca bu ilkelere sadık kalarak halkın yanında yer almış, Çar yönetiminin baskıcı karakterini cesaretle ifşa etmiş, toplumsal sorunları dönemin ağır şartları altında gazete sayfalarına taşıyabilmiştir.

Üzeyir Hacıbeyli gazete yazılarında halkın güncel sorunları, ana dil, milli eğitim, Çar yönetiminin halk karşıtı politikaları, milletler arası ilişkiler, Ermeni-Müslüman çatışması, bölgesel barış, hurafe ve cehalete karşı mücadele konularına yer vermiştir. Onun Rusya'nın yanı sıra, İran ve Türkiye'deki siyasi gelişmeleri konu alan makaleleri de bulunmaktadır. Üzeyir Bey, Sovyet döneminin ağır siyasi baskısı altında eğitim, aydınlanma, sanat ve milli kültürel değerler konusunda önemli yazılar yazmıştır.

---

37 *Hürriyyət*, 14. 02. 1920. Naklen: Saraclı, s. 314.

38 Aydın Mədətoğlu (Qasımlı), *Türkçülər (Tarixi – siyasi-ideoloji oçerklər)*, "Elçibəy kitabxanası", Bakı 2014, s. 284.

39 Mədətoğlu (Qasımlı), s. 284.

3.2. Ana Dili, Eğitim ve Mektep

Üzeyir Bey'in meslek hayatı boyunca üzerinde durduğu en hassas konulardan biri dil meselesidir. Birçok yazısının ana temasını dil meselesi oluştururken farklı konularda yazdığı makalelerde de zaman zaman ana dilinin önemine vurgu yapmış, bir milletin varoluşunda dilin çok önemli unsur olduğunu belirtmiştir.

Üzeyir Hacıbeyli, ana dilinin önemini birçok unsurla kuvvetli bağ kurarak anlatmıştır. Bu bağlamda onun zihin dünyasında ana dili; bir milletin gelişmesi, cehaletin ortadan kaldırılması, devlet ve halk arasında karşılıklı güven tesisi ve nihayetinde milli devlet inşasıyla doğrudan ilintilidir. Dil, milli hâkimiyetin vazgeçilmez unsurudur. Üzeyir Bey, kendisi Rusça eğitim alsa da ana dilinden asla taviz vermemiş, kendi diline itinasız davranan sahte aydınları (*intellegentler)*, makam ve mevki sahiplerini ciddi şekilde eleştirmiş, ana diline itina ve saygı göstermenin, sadece yazarların değil, okuyucuların da sorumluluğu kapsamında olduğunu vurgulamıştır.

Üzeyir Bey, *Hakikat* gazetesinin 24 ve 25 Ocak 1910 tarihli 18 ve 19. sayılarının 1 ve 2. sayfalarında[40] "Üzeyir" imzasıyla yayımladığı "Dil"[41] başlıklı makalesinde kimlik, eğitim ve ana dili sorunu bağlamında usul-ü kadim ve usul-ü cedit mektepleri arasında bir karşılaştırma yapmaktadır. Yazar, dilde reform konusuna başlamadan önce dilin korunması meselesine değinerek bir durum tespitinde bulunmaktadır:

> "Çoğu zaman hükûmet tarafından bir Müslüman köyünde bir okul açıldığında oranın ahalisi ecnebi dile duyduğu husumetten dolayı çocuklarını okula vermiyorlar. Bunun sebebi okulda derslerin "Müslümanca" okutulmamasıdır. Milli terakki taraftarlarının kulağına hoş gelen bu gerekçe aslında gerçeği yansıtmamaktadır. Lehler (Polonyalılar) de aynı tavrı sergiliyor fakat onların itirazı kendi milletlerine olan sevgi ve saygılarından kaynaklanıyor. Çünkü 'her bir milletin [...] bekasının esas sebebi onun dilidir ve dilinin terakkisidir.' Oysa Müslümanların bu davranışının temelinde kendi dillerine olan saygı değil fanatizm yatmaktadır."

Üzeyir Bey Azerbaycan toplumunda Türklerin Müslüman-Türk, ümmet-millet ayrımına ilişkin düşünce bunalımı içinde olduğuna işaret etmektedir. Yazara göre milliyetçe Arap olan birisi Müslüman veya Hristiyan ise o dine mensup olduğunu

---

40 Üzeyir Hacıbeyli'nin makaleleri ve ayrıca yayım tarihleriyle ilgili açıklayıcı bilgiler için kullandığımız eser: Üzeyir Hacıbəyov, *Seçilmiş əsərləri*, İki cilddə, İkinci cild, Ayrıca, Cumhur Turan, *Çırpınırdı Karadenizin Bestecisi…,* kitabından yararlanılmıştır. 1918-1920 yılları *Azerbaycan* gazetesinde yayımladığı makaleler *"Azərbaycan" qəzetində parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918-aprel 1920)*, (Yayına hazırlayan Şirməmməd Hüseynov), I-III cildlər, "Qanun" nəşriyyatı, Bakı 2016 kitabından alınmıştır.

41 Hacıbəyli, *Seçilmiş əsərləri,* İkinci cild, s. 140-143. Ayrıca 123. dipnot (dpn.) Çalışmada adı geçen eserin elektronik versiyonu kullanılmıştır. Elektronik versiyondaki sayfa numaraları ile sert baskıdaki sayfa numaraları arasında uyuşmazlıklar olabilmektedir.

idrak etmektedir; milliyetinin Arap, konuştuğu dilin ise Arapça olduğunun bilincindedir. Bu tespit Rus, Gürcü gibi milletler için de geçerlidir. Oysa Türklere hangi milletten, hangi dinden olduğu ve hangi dili konuştuğu sorulduğunda Müslüman milletinden, Müslüman dininden olup Müslümanca konuştuğu cevabını vermektedirler. Hâlbuki kendisi Türk, dini İslam, dili de Türk dilidir.

Yazar böyle bir tespitte bulunmadaki amacın Müslümanlar arasında ittihadı bozmaya yönelik olmadığını vurgular. Keza İslam ittihadı Arap, Fars, Türk gibi Müslümanların birbirilerine karışıp bir millet olması anlamına gelmemektedir. Yazar makalesine şöyle devam eder:

> "Madem ki [...] Arap veya Fars olmak teşebbüsünde değiliz, ona göre Türklüğümüzde baki kalıyoruz. Buna göre de dilimiz Türk dilidir. […] Türk dilimizin evvela, baki kalması ve saniyen terakki etmesi ve ıslah olunması konusunda çalışmalıyız… Eğer biz kendi ana dilimize şimdiye kadar baktığımız nazarla bakmaya devam edersek, yani hiçbir ehemmiyet vermezsek olabilir ki günlerden bir gün dilimiz kaybolur, batar, yok olur ve bir milletin de ki dili battı, onda o millet kendisi de batar, çünkü bir milletin varlığına, ispat-i vücut etmesine sebep onun dilidir."

Üzeyir Bey'e göre ana dilinin önündeki en büyük engellerden biri usul-ü kadim mektepleridir. Bağnaz ve mutaassıp Müslüman kesim çocuklarını bu okullara göndermektedirler. Bunun tek sebebi, daha doğrusu tek tesellisi derslerin "Müslümanca", yani Arapça ve Farsça okutulmasıdır. Oysa bu mekteplerin ders müfredatı bir miktar günlük dualar, Kur'an tilaveti, ardından *Gülistan*, *Bustan*, *Ebvab*, *Tarih-i Nadir*, *Hafız* gibi Farsça kitapların okunmasından ibarettir. Bu tür mekteplerden çıkan, daha doğrusu kaçmış çocuklar Türkçe hiç bilmezler, Farsça hiç konuşamazlar. Bildikleri tek şey sadece Kur'an'ı Arapça okumaktır. Hatta okumaları için kitapta "zirzeber" [üstün, esre, ötre vs. işaretleri – ed. n.] olması gerekmektedir. Türk mollalarından Türkçe bileni, yani Türk sarf ve nahvine mutabık yazıp konuşabileni yok derecesinde azdır. Üzeyir Hacıbeyli, kendini aydın olarak gören "intellegent" kesimin de Türkçe bilmediğini vurgulayarak sözlerine şöyle devam etmektedir:

> "Demek ki ne o tarafta gayret-i milliye var ne bu tarafta. Millet ve milliyetin ne olduğunu o taraf anlamıyor, bu taraf da anlamak istemiyor. […] Bir taraf boş, o bir taraf berbat, yerde kalanlar da bilgisiz."

"Haberdarlık"[42] başlıklı makalede Üzeyir Bey Müslümanlar arasında eğitimin berbat bir durumda olduğundan dert yanar, realnı okullar,[43] gimnazyum

42 *Terakki* gazetesinin 14 Ağustos 1909 tarihli ve 182. sayısının 2. sayfasında "Üzeyir" imzasıyla yayımlanmıştır. Hacıbəyli, *Seçilmiş əsərləri,* İkinci cild, s. 109-111; 84. dpn.

43 Almanca Realschule sözcüğünün karşılığı. Real okullar teknik meslek profilli okullar olup Rusya'da 1830'lardan itibaren kurulmaya başlamıştır. (ed.n.)

ve üniversitelerde eğitim alan öğrenci sayısının diğer milletlere nispeten çok düşük olduğunu, oysa Müslümanların sayı itibariyle Kafkasya'nın en kalabalık toplumu olduğunu yazmaktadır. Özellikle köy mekteplerindeki durumun daha kötü olduğuna dikkat çeken Üzeyir Bey okullarda ana dilinde eğitim verilmediğini, Rusça eğitime rağmen her hangi bir olumlu sonuç alınmadığını yazar. Köy ehli Rusça bilmediği için "merhametsiz ve mürüvvetsiz", "vicdansız" dilmaçlar ve mirzalar tarafından kandırılmakta ve büyük mağduriyetler yaşamaktadır. Üzeyir Bey'e göre ana dilinin iyi tedris edilmesi, milli mekteplerde bir ilim ve fen dili olarak yeterli düzeyde öğretilmesi durumunda Rus dilinin ana dili üzerindeki baskı ve tehdidi sona erecektir. Üzeyir Bey ayrıca köy okullarında çocuklara ziraatla ilgili çalışma ve mesleklerin öğretilmesi gerektiğini yazmaktadır. Gence civarındaki Alman kolonilerinin yaşadıkları köylerin Müslümanların birçok şehrine oranla zengin ve varlıklı, temiz ve bayındır olduğunu, caddelerinin sokak lambalarıyla aydınlatıldığını fakat Müslüman köylerinin "harabe yerlere dönüp viranelerinde köpek uladığını" yazar. Bunun sebebi "köy mollaları tarafından karın ve cep mülahazasıyla telin ve tekfir edilen ulum ve funun-i cedidenin" Alman köy okullarında okutularak tarım uygulamalarının başarısına bağlıdır.

O dönemde talim, terbiye ve tercüme faaliyetlerinde yeni yöntemlerle ilgili aydınlar arasında tartışmalar yaşanmaktadı. Üzeyir Bey bu tartışmala yakından iştirak ederek çok faydalı önerilerde bulunmuştur. Onun 1909'da "Yeni Usul-i Tabii Hakkında Birkaç Söz" başlıklı makalesi *Terakki* gazetesinde yayımlanmıştır.[44] Üzeyir Bey tercümede kullanılan "tabii usul" yöntemini savunurken ana dili ve yabancı dil eğitimi konusunda milli bir aydın duruşu sergilemiştir:

> Muallim kendi milletine ve milletin diline ne kadar âşık olsa da millet çocukları için öğrenilmesi lazım olan ecnebi bir dilin talim ve terbiyesinde mukaddes sanatın emrettiği kavait ve kavânini tatbik ve icraya mecburdur. Çünkü bu kavait ve kavânine riayet edilmediği halde tek bir ecnebi dilinin talimi nakıs kalmaz, belki onunla beraber çocukların talimi de nakıs olup dersler düz yoldan çıkar."

Üzeyir Bey'in ana dili konusundaki tutumu kesindir ve muğlâklık kabul etmez. Ona göre ana dil bir millet için varoluşun en temel unsurudur. Ana dilini öğrenmek ve eğitim almak başka dilleri öğrenmeye engel değildir. Türk insanı ana dilini mükemmel bilmeli, aynı zamanda yabancı dili de mümkün olduğu kadar iyi öğrenmelidir. Onun "Hangi Vasıtalarla Dilimizi Öğrenip Kesb-i Maarif Etmeliyiz"

---

44 1909 senesi 6 Mart tarihli 50, 8 Mart 1990 tarihli 51, 19 Mart tarihli 58. sayıların 2-3. sayfalarında ve 1 Nisan tarihli 67. sayının 3 ve 4. sayfalarında "Üzeyir" imzası ile yayımlanmıştır: Hacıbəyli, *Seçilmiş əsərləri,* İkinci cild, s. 62; 57. dpn.

başlıklı makalesi[45] bugün de güncelliğini korumaktadır. Üzeyir Bey'e göre ana dilimiz olan Türkçe Rusça kelimelerle o kadar kirlenmiş ki onu yıkamak ve temize çıkarmak için seller, nehirler gerekir. Günlük konuşmalarda Türkçe yerine Rusça kelime ve ifadelerin tercih edilmesi bir alışkanlık haline gelmiştir. "Hâlbuki bizim Türk lisanımız Avrupa ulema ve filozoflarının görüşüne göre en vasi ve kamil bir dildir ki onun vasıtasıyla insan en ali fikirlerini ve en dakik hislerini beyana kadirdir. Böyle bir zengin lisanın sahibi olup da ondan istifade etmemek zaten büyük bir bedbahtlıktır." Üzeyir Bey, milli matbuatın ana dilin öğrenilmesindeki önemli araçlardan biri olduğunu yazar. Ayrıca konuşma sırasında ecnebi kelimeler yerine Türkçe kelimelerin tercih edilmesini önermektedir. Üzeyir Bey'e göre âlim ve ediplerin söz yaratıcılığı, onların dirilttikleri ve icat ettikleri yeni kelimelerin kullanıma sokulması çok önemlidir. "İnsanın ihtiyacatını, aklına gelen ali efkarını, kalbinde türeyen hissiyat-ı şairanesini en müspet surette izhar ve beyan etmeye vasıta olan dildir. Böyle olan halde, dilin geniş, zengin, beliğ [belagatli- ed. n.] ve selis olması, insanın her bir cihetten teali ve terakkisine ne büyük hizmet etmiş olur."

Üzeyir Bey'e göre, dilin doğal gelişimi ve zenginleşmesi objektif bir olaydır. Kuşkusuz, her dil yabancı kelime, tabir ve terimlerden etkilenmektedir. Bilim insanları ve edipler yabancı bir kelimeyi dile dâhil eder ya da bu kelimeyi üçüncü bir dildeki tabirleri kullanarak ifade eder. Avrupa dillerindeki bir kelimeyi Türk diline kabul etmek yahut onu Arap ve Fars kelimeleriyle ifade etmek doğaldır. Fakat kendi dilimizde ifadesi mümkün olduğu halde söz konusu tabirin Arap veya Fars kelimeleriyle kullanmanın hiçbir anlamı yoktur. Hiçbir araç ve yöntem ana dilini öğrenmede bir okul kadar etkili değildir. Fakat bu okullarda her bir dersin Türkçe pedagojinin kural ve gereksinimlerine uygun olarak tedris edilmesi gerekir. 1906'da kaleme aldığı bu makalede Üzeyir Hacıbeyli Türkçe eğitim veren okulların yokluğundan şikâyet eder:

> "Binlerce teessüf olsun ki Bakü gibi Müslüman şehrinde idadiye bir tarafa dursun bir Türk ibtidaiye mektebimiz yoktur. Hâlbuki bütün Rusya'nın Müslümanlar tarafından iskân edilen cihetlerinden Bakü Türk darülmuallimine bölük bölük Müslüman çocukları dökülüp tahsil-i ilim ve kesb-i maarif etmeliydiler. On sene, on beş sene bundan önce şehrimizde bir darülmuallimin tesis edilmiş olsa idi şimdi şehrimiz nedir, köylerimizde bile birinin didarına hasret kaldığımız nice mekteplerimiz vardı."

45 *İrşad* gazetesinin 1906 senesi 15 Şubat tarihli 47. sayısının 1. sayfasında, 16 Şubat tarihli 48. sayısının 1-2. sayfalarında, 20 Şubat tarihli 51. sayısının 2. sayfasında "Üzeyir Bey Hacıbeyli" imzası ile yayımlanmıştır. Hacıbəyli, *Seçilmiş əsərləri,* İkinci cild, s. 179-184: 155. dpn.

Üzeyir Hacıbeyli'nin "Mektep Meselesi ve F. A. Cenapları" başlıklı makalesi okul ve ana dili meselelerine hasredilmiş[46] olup F. A. tarafından yazılmış bir makaleye cevap niteliğindedir. Üzeyir Bey, Türkçenin hiçbir imtiyazı olmadığını, Rusçanın ise hazırda tek ekmek kapısı olduğuna dikkat çekerek, halkı ana dilinde olan mekteplere teşvik ve tergib edilmesi [isteklendirme – ed. n.] gerektiğini yazmıştır. Üzeyir Bey'in muradı "milli mektep"tir. Milli mektepte tüm ilimler ana dilde, yani Türkçe tedris edilecektir. Üzeyir Bey'e göre bu tür mekteplerden mezun olmanın gençlere maddi anlamda fayda sağlayacağı konusunda halkı ikna etmek, böylece çocukların milli mekteplere kaydını yaptırmak önemlidir. Kafkasya'nın kesb-i imtiyaz ve istiklalini savunan yazar, Finlandiya'yı örnek göstererek, Rus dili istimal edilse de tüm müesseselerinde, divanhanelerinde, defterhanelerinde kendi dillerinin kullanıldığına, ameleler için bir memba-yı ruzi [rızık kaynağı – ed. n.] olduğuna dikkat çekmektedir.

Üzeyir Bey, Türk okullarında tahsil ve talim meseleleri konusundaki yazılarının devamı olarak "Haberdarlık" başlığı altında[47] yazdığı makalede çocukların sadece ilim yoluyla terbiye edilebileceğini zira başımıza gelen felaketlerin halkın çoğunun ilim ve terbiyeden uzak olmasından kaynaklandığını yazmaktadır. Üzeyir Bey'e göre öğretmenlik bir gönül işidir. Bu yüzden kalbinde terbiye ve talimle ilgili şevk ve heves olmayan birinin bu işe girmemesi ve bu sanatı ehil adamlara terk ile kendine başka bir kesb-i ruzi vasıtası araması gerekir.

Üzeyir Bey ana dili konusunda önceki dönemlerde gösterdiği hassasiyeti bağımsız cumhuriyet döneminde de devam ettirmiş,[48] ana dilinin kullanımına ilişkin zorlukların sadece objektif nedenlerden kaynaklanmadığını vurgulamıştır. Dil bilen uzman, bürokrat ve memur yetersizliğini yanı sıra Türklerin kendi diline karşı itinasız tutumu da eleştiriye şayan bir durumdur. Üzeyir Bey ana dilinin kullanılmasını bağımsız bir devletin şeref meselesi olarak yorumlamıştır. "Azerbaycan" gazetesinde yayımladığı "Millileşmek" adlı makalesinde Üzeyir Bey şöyle yazmaktadır:

> "Devr-i istibdattan kalmış ve bu gün Azerbaycan istiklaline yaraşmayan birçok işleri "likvidasiya" [tasfiye, lağvetmek – ed. n.] etmek, yani aradan götürmek yolunda hükûmetimiz ciddiyetle çalışmaktadır. Bu işlerin biri de

46 *İrşad* gazetesinin 18 Ekim 1906 tarihli 245. sayısının 3. sayfasında "Üzeyir" imzası ila yayımlanmıştır. Makale'nin başlığında geçen F. A. muhtemelen 20. yüzyılın başlarında Gori Seminaryasını bitirmiş, tanınmış eğitimci ve öğretmen Ferhad Bey Ağayev'dir. Hacıbəyli, *Seçilmiş əsərləri,* İkinci cild, s. 253-256: 237. dpn.

47 *Terakki* gazetesinin 20 Ağustos 1909 tarihli ve 187. sayısının 2. sayfasında "Üzeyir" imzasıyla yayımlanmıştır. Hacıbəyli, *Seçilmiş əsərləri,* İkinci cild, s. 109-111; 87. dpn.

48 Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde yayınlanmış makaleler şu kaynaktan derlenmiştir: *"Azərbaycan" qəzetində parlament hesabatları və şərhlər...,* Bakı 2016.

> Rus dilidir ki bugüne kadar aramızda hükûmet lisanı hükmünde kalmış olup, Azerbaycan istiklalinin şerefini azaltmakla beraber Azerbaycan Türkleri için dahi az müşkülat türetmiyor."[49]

Üzeyir Hacıbeyli, Kafkasya genelinde Türkçenin güçlü potansiyeli olmasına rağmen bu dile sahip kişilerin Rusçayı tercih etmelerini şiddetli bir şekilde kınayarak aynı makalesinde şöyle devam etmiştir:

> "Azerbaycan Türk dili bir Umum-Kafkas'ta yaşayan muhtelif lisanlı milletler arasında umumi bir dil olmak gibi böyle bir beynelmilel ehemmiyeti haiz olduğu halde, yani bir Ermeni'nin, bir Dağıstanlının, bir Malakan'ın[50] bir Gürcü ile konuşup danışmak için Türk diline müracaat etmeye mecbur oldukları bir halde, bu dile malik olan Türklerin Rus diline muhtaç kalması ne kadar garip ve ne kadar gülünç bir haldir."[51]

Üzeyir Bey, Türkçenin kullanım alanının Rus istibdadı sonucunda daraldığını, milli mektep ve matbuatın yokluğu yüzünden bir köşeye atıldığını, Türkçe bilmenin pratik bir getirisi olmadığını ve istibdat idaresinin her alanda Türkçenin önünü kestiğini belirtmektedir. Rus sömürgeciliğinin yüzyılı aşkın sürede izlediği Ruslaştırma politikaları milli dillerin gelişimini ciddi şekilde engellemiştir. Bu politikaların olumsuz etkisi bağımsızlık döneminin başından itibaren açık bir şekilde kendini hissettirmiştir. Ana dilini bilen yeteri kadar eğitimli insan olmadığı gibi bürokrasinin Rusça kullanım alışkanlığını terk etmesi de kolay olmamıştır. Azerbaycan, istiklaline kavuştuktan sonra eğitimli ve çalışabilen kesimin neredeyse tümü "işe yarar zevatın – bir cüzi istisna olmak üzere" iş bulmak için Rusça öğrenmek zorunda kalmaktaydı. Bu yüzden resmi dairelerdeki işlemlerin Rusça yürütülmesi mecburiyeti söz konusuydu. Eğitim Bakanlığı bu zorlukları aşmak amacıyla memurlar için mecburi Türkçe kursları açmıştır. Üzeyir Bey, hükûmetin bu kararını protesto edenlerin olduğunu, öncelikle bu kesimlerin Azerbaycan istiklalini hazmedemediklerini, ayrıca kişisel çıkar peşinde olduklarını ifade eden şöyle yazmaktadır:

> "Halbuki millileşmek işi devleti ehemmiyeti haiz olan büyük bir emirdir. Bu emri birtakımlarının, bahusus ki, bedhahlarımızın hatırı menfaat-i şahsiyesi için tehire salmayı veyahut durdurmayı akit kabul eden işlerden hesap etmek olmaz. Ümit ederiz ki nazır hazretleri umum Azerbaycan Türklerinin meramını ve devlet menafinin talep ettiği emrini kemal-ı metanet ile yerine getireceklerdir."[52]

---

49 Azərbaycan, 21.09.1919, No: 278.

50 Malakan veya Molokan, 18. yüzyılın ikinci yarısında Rusya'da ortaya çıkmış ve Ortodoks Hristiyanlardan ayrılmış mezhep. 19. yüzyılın başlarında Rusya'nın birçok bölgesine, aynı zamanda Güney Kafkasya'ya göç ettirilmişlerdi.

51 Azərbaycan, 21.09.1919, No: 278.

52 *Azərbaycan*, 21. 09. 1919, No: 278.

Üzeyir Bey, parlamento oturumunda edindiği izlenimlerini sunduğu "Teessürat" adlı makalesinde[53] Rusça konuşan veya diyaloglarında aralara Rusça kelimeler sıkıştıran ve birçok terimin veya kavramın Türkçesi varken Rusça karşılığını kullananlardan bahsederek, "Mademki konuşan ve konuşturulan Türk'tür, bu gibi mükâlemeyi [karşılıklı konuşmayı – ed.n.] Rusça gerçekleştirmeye ne hacet var" sorusunu sormaktadır.

3.3. Hürriyet

Üzeyir Bey, "Ahvalimizden"[54] başlıklı makalesinde kişi hürriyeti ve toplumsal refah arasında kuvvetli bir bağ olduğuna işaret etmektedir. Üzeyir Bey'e göre refah devletlerinde insanlar mutlu oldukları kadar geçimlerini ve rızıklarını da kolaylıkla kazanmaktadırlar. Serbest ve özgürce yaşam onlara insanlık adına yeni icatlarda bulunma fırsatı sunmaktadır. Çünkü o ülkelerde insanların aklı ve düşünceleri baskı altında değildir. Herkes bir miktar serbesttir.

Üzeyir Bey hürriyet anlayışını çağdaş kıstaslarla değerlendirebilecek kadar ileri görüşlüdür. O, hürriyeti toplumun ortak çıkarı olarak görmektedir. Üzeyir Bey'e göre kişinin faydalandığı hürriyette diğerlerinin de payı vardır; bu yüzden kişi hürriyetinin ihlali aslında toplumsal hürriyetin ihlalidir ve insanlığın huzurunu bozan hak ihlallerini önlemek için herkes var gücüyle çalışır. Özgürlük, bir toplum için en önemli erdemdir. İnsanın akıl ve düşüncesi baskı altındaysa verimliliği olmayacak, bu tür insanın insaf ve vicdanı kötülükleri kabul etmeye mecbur olacaktır. Yazara göre Müslümanlar arasında ve Rusya'nın genelinde her an vuku bulan kötülükler hürriyetsizlikten kaynaklanmaktadır. Hürriyetten yoksun toplumların çoğu savunma ve sorumluluk duygusundan da yoksundur. Bu toplumların asayiş ve huzurunu muhafaza edecek hiçbir güç yoktur; bu yüzden yaşamları onlar için bir işkencedir. Bu toplumlarda insan hayatının, mal ve can güvenliğinin de bir değeri yoktur. Kişilerin fıtratındaki istidat ve yüksek yetenekler kaybolup gider ve hiçbir işe yaramaz. Hürriyet, aynı zamanda bir toplumun kültürlü ve insancıl olmasını sağlar. Bu tür devletlerde kolluk güçleri suçluluğa karşı mücadele eder, halkın can ve mal güvenliğini korur, halkın düşüncesini, ülküsünü ve inancını sorgulamaz. Hürriyetten yoksunluk, bir toplumu kültür ve terbiyeden de yoksun bırakır.[55]

---

53 *Azərbaycan*, 10. 01. 1919, No: 84.

54 Bu makale *Hakikat* gazetesinin 30 Aralık 1909 tarihli 5. sayısının 2. sayfasında "Qaf" imzasıyla yayımlanmıştır. Hacıbəyli, *Seçilmiş əsərləri,* İkinci cild, s. 123-125; 111. dpn.

55 *Hakikat*, 30.12.1909.

3.4. Dünya Siyaseti

Üzeyir Hacıbeyli'nin siyasi içerikli yazıları genellikle Osmanlı, İran ve Rusya etrafında dönmektedir: "Ne yazayım? İran'dan mı yazayım? Yoksa Osmanlı'dan mı? Yoksa Rusya'dan mı yazayım? Hayır, bırak kendi ahvalimizden yazayım. Peki, kendi ahvalimizden ne yazayım?"

Bu yazılarda söz konusu ülkelerde yaşanan siyasi gelişmeler, modernleşme hareketlerinin değişik meseleleri, dış politika konuları vs. ele alınmıştır. Osmanlı'da II. Meşrutiyet ve 1909'da Kanun-i Esasi'de yapılan değişiklikler Azerbaycan aydınlarının dikkatini çekmiştir. Sultan Abdülhamit'in otuz senelik yönetiminin ardından anayasada yapılan değişiklikler ve tam anlamıyla parlamenter monarşiye geçiş sürecini Üzeyir Bey yakından izlemiş ve konuyu, zaman zaman mizahi, esprili bir şekilde ele almıştır. II. Meşrutiyet'in ilanı yeni anayasa değişikliklerini de gündeme getirmiştir. Üzeyir Bey Kanun-i Esasi üzerine yazdığı bir yazısında[56] II. Abdülhamit döneminin "otuz senelik istibdat" rejimi sonrasında anayasada yapılan değişikliklerden duyduğu şaşkınlığı mizahi bir dille ifade etmiştir. Yazar, padişahın anayasal reform politikasının sonradan İran'da Mehmet Ali Şah'ın politikasına benzememesini temenni ederek Osmanlı toplumunun bu anlamda farklı tavır sergileyebileceğine inanmaktadır: "Ama o [Sultan Abdülhamit – ed. n.] yapamaz, çünkü Osmanlı cemaatine Kanun-i Esasi'nin tek bir ucunu göstermek kifayettir; gerisini kendileri çekip çıkaracaklar." Yazar, bundan sonra Osmanlı basınının çok farklı olacağını, doğru haber yayımlayacağını yazar, fakat yine de tedirginliğini gizlemez: "Korkarız, sözümüzü geri götürmek zorunda kalalım. Ancak burası da gizli kalmasın ki eğer gerçekten Sultan bir Kanun-i Esasi çıkarırsa o zaman Mehmet Ali Şah acayip sinirlenecek." Kanun-i Esasi'nin ilanından sonra yazdığı "Ordan-Burdan" başlıklı bir yazısında[57] Kanun-i Esasi'nin ilanından önce basın hürriyetinin ne kadar sınırlandığına dikkat çekerek Türk basınında Osmanlı'ya dair hiçbir habere rastlanmadığını, gazetelerde önemsiz haberlerin yayımlandığını yazar, Kanun-i Esasi'nin hemen ardından Osmanlı basınında doğru haberlerin yer aldığına dikkat çekerek "kısacası, hürriyete inanmayan kâfirdir" der.

Üzeyir Bey, 7 Ağustos 1908 tarihli *Terakki* gazetesinde yayımladığı "Vezirler Programı" başlıklı makalesinde[58] Osmanlı hükûmetinin programından bahsederken

---

56 15 Haziran 1908 tarihli 9. sayının 4. sayfasında "Filankes" imzasıyla yayımlanmıştır. Hacıbəyli, *Seçilmiş əsərləri,* İkinci cild, s. 10, s. 405.

57 *Terakki* gazetesinin 20 Temmuz 1908 tarihli 13. sayısının 3. sayfasında "Filankes" müstear ismiyle yayımlanmıştır. Hacıbəyli, *Seçilmiş əsərləri,* İkinci cild, s. 12-13; 15. dpn.

58 *Terakki* gazetesinin 7 Ağustos 1908 tarihli 25. sayısının 1. sayfasında "Ü" imzasıyla yayımlanmıştır. Hacıbəyli, *Seçilmiş əsərləri,* İkinci cild, s. 16-17; 18. dpn.

Osmanlı'nın anayasalı devletler safında yer almasını takdire şayan bir olay olarak yorumlamıştır. Yazara göre Bakanlar Kurulu'nun programı iyi izlenim bırakmış, "Osmanlı'nın yaralarını sağaltacak daru ve dermanların" tümü programda yer almıştır. Üzeyir Bey, yeni oluşan şartlar doğrultusunda şu hususlara dikkat çekmektedir: Eski kanunların yeni nizama uygun olmaması nedeniyle Meclis-i Umumi açılıncaya kadar geçici kanunlar hazırlanarak kabul edilecek, daha sonra bu geçici kanun çıkarma yetkisi parlamentoya havale edilecektir. Bakanlar Kurulu, memurlara para kazandıracağını, halkı vergi yükü altında ezen eski sistemin adaletsiz ve düzensiz politikalarına son verilerek ülkenin mali durumunu iyileştirileceğini vadetmiştir. "Hastalık mikropları gibi ahalinin canına daraşan" [musallat olan – ed.n.] birçok memur görevinden alınacak, geri kalanının maaşları düzenli şekilde ödenerek "idare-yi mülkiye ıslah edilecektir." Ordu ve donanmanın tanzim ve takviyesi için çaba ve gayretten feragat edilmeyecektir. Osmanlı Devleti büyük devlettir. Bugün İngiltere ve Rusya'yı yönetenlerin "Almanya'ya saygı gösterilmesi gerekir" diye bağırmalarının nedeni Alman ordusunun gücünden ileri gelmektedir. Bu yüzden "hazır ol cenge, eğer istersin sulh ve salah" ve Avrupa'da "müsellâh sulh" denilen "iktizaâ-yı zamaneye göre söylenen sözleri" akla gelmektedir. Programda ayrıca okul ve eğitim politikalarında gereken adımlar atılacağı, Osmanlı tebaasının bile mahrum kaldığı ve ecnebilere tanınan bazı ayrıcalıkların gözden geçirileceği vurgulanırken memleket idaresinin tüm alanlarında Kanun-i Esasi'nin üstünlüğünü sağlayan reformlar yapılması ön görülmektedir. Üzeyir Bey makalesinin sonunda iyimserlikle "Sultan hazretlerinin amal ve arzusu layık surette takdir ve ara-yı umumiye tarafından takviye olunacağını vezirler ümit ediyor" tespitinde bulunmakta, bu emel ve arzunun daha önceden herkesin önünde beyan edilen "tebaasının saadet ve refaheti" olduğunu vurgulamaktadır.

Avrupa'nın halini anlatan mizahi bir yazısında Üzeyir Hacıbeyli, kıta ülkelerinin birbiriyle olan girift, karmaşık ve hilekâr ilişkilerini ifşa etmektedir. Avrupa devletlerinin Kanun-i Esasi'nin kabulünden sonra Osmanlı Devleti ile sözde dost, özde düşman olduklarını, imparatorluk topraklarını taksim etmenin peşinde olduklarını, ayrılıkçı güçlere destek verdiklerini belirtmektedir.[59]

Üzeyir Bey yazılarında İran'daki baskıcı rejim, fanatizm, dini istismar meseleleriyle birlikte hürriyet mücadelesi ve İran Meşrutiyet Devrimi gibi konulara da sıkça yer vermiştir. "İran'da İnkılâp"[60] adlı makalesinde bu ülkede

59 *"Ordan-burdan: icmali-siyasi və yaxud Yevropanın halı"*, Hacıbəyli, *Seçilmiş əsərləri,* İkinci cild, s. 58-59; 54. dpn.

60 Üzeyir Hacıbeyli *İran'da İnkılap* ve *İran İnkılabı* başlıklarıyla birbirinin ardınca dört makale yazmıştır. Bunlar "Üzeyir" imzasıyla *Terakki* gazetesinin 2 Temmuz 1909 tarihli 146. sayısının 2. sayfasında, 3 Temmuz tarihli 147. sayısının 2. sayfasında, 5 Temmuz tarihli 148. sayısının 3. sayfasında ve 6 Temmuz tarihli 149. sayısının 2. sayfasında yayımlanmıştır. Hacıbəyli, *Seçilmiş əsərləri,* İkinci cild, s. 86-90; 68. dpn.

gerçekleşen devrimi bazen Osmanlı'daki gelişmelerle de kıyaslayarak ciddi bir şekilde analiz etmektedir:

> "İnkılâp sözünün İran işlerine dair istimal edilecek makamı asıl bugünkü gündür ki bütün Tahran millet mücahitlerin eline geçip istibdat, İran'ın o koca istibdadı gürültü ile kökünden koparılıyor. İran hatta Osmanlı gibi memleketlerde milletin birden-bire tecdid-i hayat etmesi inkılâpsız, yani kanlı inkılâpsız gerçekleşemezdi ve gerçekleşmedi de. Buna şahit hemen kansız inkılâplardır ki, evvelce İran'da, sonra Osmanlı'da meydana gelip nikbinleri sevindirdi; lakin inkılâbı anlamayan ve kansız inkılâplara inanmayan şahısları daim düşündürmekte ve şüpheler içinde bırakmakta idi ki İran'da Haziran ve İstanbul'da 31 Mart facialarıvuku bulup nikbinleri meyus etmekle beraber bedbinleri de şüpheden çıkardı. 31 Mart hadisesinden sonra Osmanlı'da yeniden asıl inkılâp vaki olup, doğrudan da istibdat mahvedildi. Bugün ise hemen asıl inkılâp İran'da yaşanmaktadır. Odur ki, bu inkılâbın neticesine de kemal-i itimat ile inanılabilir."

Makaleden görüldüğü gibi Azerbaycan aydınları İran inkılâbını çok yakından takip etmiş ve gelişmelerle ilgili sürekli bilgi almıştır; devrimle ilgili haberler, ajanslara yansımadan önce özel telgraflarla iletilmiştir. Halkın isteklerini, reform taleplerini görmezden gelen, istibdat rejiminden taviz vermeyen Şah, sonunda kendini kurtarma derdine düşmüş, rejim taraftarları ise neye uğradıklarını şaşırarak meyus ve çaresiz bir vaziyette kalmışlardır. Önemli gelişmelerden biri de ordunun halkın düzen ve asayişinden yana tutum sergilemesi olmuştur. Şah'ı ise sadece Rus Kozaklarından[61] müteşekkil bir birlik korumaya çalışmıştır. Üzeyir Bey'e göre, devrim olaylarının patlak vermesinden önce İran'ın istikbaline ilişkin iyimser bir düşünce içerisinde bulunmak imkânsızdır. Hâkim şartlar devrimcilerin aleyhinedir. Buna rağmen mücahitlerin "ecnebi müdahalesine sebep olabilecek her bir vukuatı bertaraf etmekle böyle ağır, müşkül ve mesuliyetli işte büyük bir tedbir ve maharet sahibi olduklarını bilmekte idiler." Her ne kadar Şah, sonuna kadar dış müdahaleye ümit bağlasa da gerek Rusya gerekse İngiltere her hangi bir müdahaleye yeltenmemişlerdir. Yazar, İran devriminin bir onur hareketi olduğunu vurgularken "bugünden itibaren İran ehli öz milliyetleri ile iftihara haklıdırlar" şeklinde bir tespitte bulunmuştur.

Üzeyir Bey'in gazetecilik yeteneğinin önemli özelliklerinden biri olaylarla yönelik çok boyutlu gözlem ve analiz etme kabiliyetine sahip olmasıdır. Bu anlamda "İspanya-Fas Muharebesi"[62] makalesi iyi bir örnek teşkil etmektedir.

---

61 Rusça "Kazak" olarak adlandırılan bu topluluk farklı dillerde Kozak, Kosak, Cossack, Kossak vs. geçmektedir. Türkçede Kazak Türkleriyle karıştırıldığı için "Kozak" olarak adlandırılması daha uygundur. Eski Türkçedeki özgür, maceracı, başıboş anlamındadır. Kozak silahlı birlikleri Rusya'nın yayılma sürecinde öncü birlikler olarak, ayrıca sınır bölgelerin korunması amacıyla kullanılmıştır. (ed.n.)

62 Hacıbəyli, *Seçilmiş əsərləri,* İkinci cild, s. 97-99.

Yazar bu savaşın nedenlerinden bahsederken durumu medeniyet, ilim ve maarif bağlamında değerlendirerek aynı zamanda büyük ve "medeni" devletlerin sömürgeci ve baskıcı politikalarını bir bütün olarak ele almış, ilim ve maariften yoksun bir halkın sonunda sömürgeye ve baskıya boyun eğen, kendi kaderine rıza gösteren bir topluluk haline geleceğini vurgulamıştır. "Meclis-i Mebusanımızda Ne Oluyor"[63] adlı bir başka makalesinde ise Rus yönetiminin kasıtlı olarak parlamenter yönetim şeklinin yürümeyeceği konusunda bir algı oluşturmasından bahsetmektedir.

Üzeyir Hacıbeyli, Rus gazetesi *Novoye vremya*'da yer alan bir haber üzerine "Medeni İngilizlerin Vahşi Yırtıcılığı" başlıklı makalesinde Mısır'da bir İngiliz subayının öldürülmesine karşılık dört Mısırlının asılarak idam edildiğini ve iki kişinin ise kırbaçlandığını yazmaktadır. İnfaz tam dört saat sürer. Yazar, sahipsiz, kimsesiz ve zavallı insanları, kendi vatanında sahipsiz kalmış kimsesizleri idam eden, bir can karşılığında altı can alan İngiliz yönetiminin bu tavrından ziyade "özgür ve medeni İngiliz parlamentosunun, yani İngiliz halkının sessiz kalmasına" dikkat çekmektedir. Üzeyir Bey sözlerine şöyle devam etmektedir:

> "[…]medeni İngilizlerin yanında […] Mısır ahalisi dilsiz ve ihtiyarsız hayvandır... Bu ise medeniyet için ne büyük istihzadır. Hürriyet perestarı adlanan İngiliz hükûmetinin böyle bir vahşi kırbaçlama [cezası] yazarken bununla ilgili hiçbir şey söylememektedir. Altı Mısırlının adaletsizlikle icra edilen katli mezkûr gazeteden ötürü adi ve itiraza layık olmayan bir hadise olarak görülür… Bu ise "liberalizm" sözünü ayaklar altına atarak çiğnemek değil mi? [...] İngiliz'in Mısır ahalisinin başına getirdiği bu cinayetler Mısır ahalisinden intikam alıp, onu vahamete (teröre) salmaktan ibarettir. Çünkü Mısırlıların meyl-i muhabbeti Osmanlı Devleti'ne olup, gâsiplere karşı kalplerinde sadece nefret besliyorlar."[64]

3.5. Yönetim

Üzeyir Hacıbeyli "Devlet Duması'nın Kurulması"[65] başlıklı yazısında önce Rusya'nın sosyal ve siyasi yapısındaki sorunlar, hukuksuzluk, hürriyetlerden yoksunluk, ağır vergiler, ekonomik gerileme, imparatorluk bünyesinde yer alan halklara yönelik ayrımcılık siyaseti ve farklı politikalardan, Ruslaştırma ve

63 *İrşad* gazetesinin 3 Haziran 1907 tarihli 103. sayısının 2. sayfasında "Üzeyir" imzasıyla yayımlanmıştır. Hacıbəyli, *Seçilmiş əsərləri,* İkinci cild, s. 348-349; 331. dpn.

64 *İrşad* gazetesinin 29 Haziran 1906 tarihinde 152. sayısının 2. sayfasında "Ü" imzasıyla yayımlanmıştır. Hacıbəyli, *Seçilmiş əsərləri,* İkinci cild, s. 238-239; 221. dpn.

65 Bu makale *İrşad* gazetesinde altı adet makale olarak yayımlanmıştır. 11 (No: 110), 12 (No: 111), 14 (No: 112), 15 (No: 113), 16 (No: 114) ve 17 Mayıs 1906 tarihli (No: 115) sayılarında Üzeyir Hacıbeyli'nin açık imzasıyla yayımlanmıştır. Hacıbəyli, *Seçilmiş əsərləri,* İkinci cild, s. 207-221; 200. dpn.

Hristiyanlaştırma siyasetinden bahsetmektedir. Böyle bir ortamda meydana gelen Rus-Japon Savaşı'ndaki yenilginin ardından halk iktidara karşı ayaklanmıştır. Ayaklanmayı bastırmak isteyen, fakat bunun bir sonuç vermeyeceğini anlayan iktidar; reform yoluna gitmeye ve yönetim sistemini değiştirmeye karar vermiştir. Artık kanunları, halkı temsil edecek bir meclis, yani parlamento çıkaracak, imparator ise bu kanunları onaylayacaktır. Parlamento, yani seçilmişler meclisi Avrupa devletlerinde öteden beri faaliyettedir. Bu yüzden söz konusu devletler daha zengin ve kuvvetlidir. Japonya, İngiltere, Almanya bu tür devletlerdendir. Fakat İran, Çin ve Osmanlı'da bu tür sistem olmadığı için bu devletler başkalarının yemi haline gelmişlerdir. Üzeyir Hacıbeyli, seçim mevzuatının gelişimi, Devlet Duması'nın yapısı, iki meclisli parlamentonun temsil kabiliyeti sorununu, yasama ve yürütme erklerinin ayrılığı meselesinin çözümündeki kusurları esaslı surette ele almaktadır.

"Vekillerimiz Ne Tövr [nasıl – ed. n] Olmalıdır"[66] yazısında Üzeyir Bey vekil olacak kişilerin bilmesi ve yapması gereken hususlara dikkat çekerek, vekil olacak kişinin sıfatlarını sıralamaktadır: 1) Vekil olacak kişi öncelikle halkın ihtiyaçlarını çok iyi bilmelidir. 2) Bu ihtiyaçları gereken şekilde sunmak için Rusçaya tam ve kâmil bir şekilde hâkim olmalıdır. 3) Bu ihtiyaçları cesurca, hiçbir şeyden çekinmeden dile getirmelidir 4) Kişisel çıkarlarını tamamen bir tarafa bırakmalıdır 5) Halkla arasında sevgi ve rabıta olmalıdır. Üzeyir Bey, vekillerin; halkın ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir programa sahip siyasi partilerde yer almaları gerektiğini yazar.

Üzeyir Hacıbeyli, parlamentoda vekillerin halkı temsil etmesi gerektiğine vurgu yaparak zaman zaman gazete sayfalarında birçok noksanı dile getirmiş, bazen ciddi bazen mizahi bir üslupla uyarılarda bulunmuştur. "Teessürat" yazısında bazı mebusların sorumsuzluğu yüzünden toplantı için yeterli sayının sağlanamamasını, bu yüzden parlamento oturumunun ertelenmesini sivri ve mizahi bir dille eleştirmektedir:

> "- Mebuslar toplanmadılar?
>
> - Hangi mebuslar?
>
> - Elbette Müslüman mebuslar! Ermeniler, Ruslar, Yahudiler, Polonyalılar hepsi zamanında gelmişlerdi. Müslümanlardan sadece birkaçı vardır… Nasıl müteessir olmayayım ki bu tür fevkalade bir zamanda parlamentomuzun fevkalade oturumlar yapması gerekirken millet "seçilmişleri" basit

66 *İrşad* gazetesinin 30 Mayıs 1906 tarihli 126. sayısının 1-2 sayfalarında "Üzeyir Hacıbeyli" imzasıyla yayımlatmıştır. Hacıbəyli, *Seçilmiş əsərləri,* İkinci cild, s. 223-225; 208. dpn.

> görevlerini bile ifa etmeyip oturumlara gelmiyorlar ve […] meclisin gerçekleşmemesine sebep oluyorlar."[67]

Cumhuriyet döneminde Azerbaycan'da şekillenmekte parlamento gelenekleri arasında iki husus dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi, parlamentonun milli iradeyi temsil eden temsil kurumu olarak ortaya çıkışı ve kuvvetler ayrılığı ilkesinin benimsenmesidir. İkincisi, çok partili siyasi yaşamın korunarak devam ettirilmesidir. Üzeyir Hacıbeyli "Azerbaycan" gazetesinin 13 Aralık 1918 tarihli sayısında yayımladığı "Teessürat" adlı makalesinde bu konuyla ilgili parlamento oturumunda yaşanan bir tartışmayı ele alarak yürütme erkinin aynı zamanda yasama erki işlevini gerçekleştiremeyeceğini belirtmektedir. Hacıbeyli, "Acaba Azerbaycan; başka yirmi okumuş kişi bulup oturtacak kadar irfandan yoksun mu?" diyerek bu durumu sorgulamaktadır.[68]

3.6. Ermeni-Müslüman Davası ve Kafkaslarda Barış Meselesi

"Ermeni sorunu" bağlamında yaşanan gelişmeler her zaman Azerbaycan aydınlarının dikkat merkezinde olmuştur. O dönemdeki gazete yazılarında bölgedeki çatışma, yıkım ve tahribatların önlenmesi için ciddi duyarlılık sergilenmiştir. Özellikle 20. yüzyılın başlarında yaşanan Ermeni-Müslüman çatışmaları 1905-1906 yıllarında bir münakaşanın çok ötesine taşarak iki halk arasında yaşanan bir savaş haline gelmiştir. Tarihi olaylara ışık tutan kaynak eser ve belgeleri incelerken Ermeni yayılmacılığının birbirinin benzeri olan ve günümüzde de devam eden olaylar zincirinden ibaret olduğunu görebilmekteyiz. Söz konusu dönemle ilgili Azerbaycan aydınları tarafından Ermeni saldırılarının karakterini gözler önüne seren birkaç önemli kaynak[69] bulunmaktadır. 1918'de Bakü ve diğer bölgelerde yaşanan büyük çaplı katliamlar olayların boyut ve etkisini daha da artırmıştır. Üzeyir Bey yazdığı makalelerinde son derece sağlam değerlendirmeler yapmış, bununla yetinmeyerek somut çözüm önerilerinde bulunmuştur.

---

67 *Azərbaycan*, 05. 03. 1919, No: 129.

68 Azərbaycan, 13. 12. 1918, No. 60.

69 Dönemin tanıkları tarafından yazılmış birkaç önemli eser için bkz: Mir Möhsün Nəvvab*, 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası* "Azərbaycan" nəşriyyatı, Bakı 1993; Məmməd Səid Ordubadi, *Qanlı illər: 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi*, Qarabağa Xalq Yardımı Komitəsi, Bakı 1991; Mirzə Rəhim Fəna, *1905-ci il hadisəsi*: "Nurlan", Bakı 2009. Ayrıca bu konuda yayımlanmış çalışmalar için bkz: Ali Asker, Serap Bozpolat Ayan, "Tarihe Tanıklık: Mir Möhsün Nevvab ve 1905-1906 Yıllarında Ermeni Müslüman Çatışması", *Savaş ve Toplum: Savaş Üzerine Yazılar* (Editörler: Gürsoy Akça-İkbâl Vurucu), Eğitim Yayınevi, Konya 2016 (ss. 381-400); Ali Asker, Esme Özdaşlı, "Kafkaslarda Ermeni Mezalimi (1905-06) ve 'Kanlı Senelerin Bitmeyen Ülküsü", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 59, 2018 (ss. 37-64).

Üzeyir Bey Ermeni-Müslüman davasını (1905-1906) kaleme aldığı "Ermeni-Müslüman Sulh Meselesine Dair" adlı makalesinde, bu olaylardan duyduğu derin üzüntüyü şöyle ifade etmektedir:

> "Tam bir yıldır ki vatanımız Kafkas kendi çocuklarının kanına bulanmaktadır. Tam bir yıldır ki binlerle ciğerler kırım ateşinden yanıyor. Bu bir yıl içinde kaç bin can telef oldu. Kaç aile başsız, ana babalar oğulsuz, bacılar kardeşsiz, kardeşler bacısız kaldı. Evler talan oldu, ateşe verildi. Âbâd şehir ve köylerimiz harabe oldu. Yurt yitti, yuva dağıldı… Sebebi Ermeni-Müslüman davası oldu."[70]

Üzeyir Bey'e göre, birbirinin içi ve dışını bilecek derecede yakın olan iki komşu halkın birbirini öldürmesi, kesip doğraması, ateşe vermesi o kadar yoğun bir hal almış ki böyle devam ederse bu iki halkın yeryüzünde sadece adları kalacaktır. Buna bir çare arayıp bulmak, akan kanı durdurmak gerekir. Çare ise bu kıtal ve kırımın müsebbiplerini bulup yok etmektir. Bu müsebbiplerin, düşmanlık eden iki halktan hangisinde olduğunu herkes iyi biliyor. Müslümanlar hiçbir zaman komşuları olan Ermenilerle çatışmak düşüncesinde olmamışlardır.

Yine 1906'da yayımladığı "Bir Tedbir Lazımdır Ya Yok?" makalesinde[71] Üzeyir Bey, Revan ve Gence guberniyalarında birbirinden heyecanlı haberler geldiğini, haydutluk, soygun ve kırım olaylarının yoğun bir şekilde yaşandığını, suçsuz insanların esir alındığını ve türlü işkencelere maruz bırakıldıklarını yazmaktaydı. Yazar, bu durumu haklı olarak sorguluyordu:

> "Her gün gazete sütunlarında falanca yere top götürüldü, askeri birlik götürüldü haberleri acaba doğru mu, yoksa gönderilen bu birlikler mezkûr olayların şiddetlenmesine mi ya da azalmasına mı yardım ediyor? Böyle devam ederse sonunda umumi bir kırım yaşanacak ve tüm ülkeyi saracaktır."

Üzeyir Bey Çar yönetiminin bu konuda etkisiz kaldığını yazar. Hatta barış komisyonu oluşturulduğu sırada aşırıcı Ermenilerin kendi delegelerini kınayarak temsil hakkına sahip olmadıklarını söylemişlerdir. Müslüman delegeler barış konferansında yaptıkları konuşmalarda olayların müsebbibinin Ermeni Taşnaksütyun Partisi olduğunu açık şekilde ifade etmişlerdir. Üzeyir Bey, bu konudaki sorumluluğun hükûmete ait olduğunu, Kafkasya Naibi'nin yeterince önlem almadığını, bilakis hükûmet memurlarının provokasyonu neticesinde

---

70 *İrşad* gazetesinin 4 Şubat 1906 tarihli 46. sayısının 1. sayfasında "Üzeyir Bey Hacıbəyli" imzasıyla yayımlanmıştır. Üzeyir Hacıbəyli, *Seçilmiş əsərləri,* İkinci cild, s. 178; 153. dpn.

71 *İrşad* gazetesinin 12 (No: 137), 13 (No: 138), 14 (No: 139) ve 15 Haziran (No: 140) sayılarında "Ü. Hacıbeyli" imzası yayımlanmıştır. Hacıbəyli, *Seçilmiş əsərləri,* İkinci cild, s. 231-236; 217. dpn.

çatışma çıkardıklarını[72] ve Ermenileri Müslümanlar aleyhine kışkırttıklarını yazımaktadır.[73]

Üzeyir Bey'e göre çatışmayı durdurmak ve barış tesis etmek amacıyla sulh komisyonu Gence guberniyasındaki provokatör yöneticilerin görevden alınmasını istemişse de bu karar uygulanmamıştır. Bu provokasyonlara öncülük eden yöneticilerden Hankendi pristavı [polis müdürü – ed. n.] Voskresenski, Zengezur pristavı Saharov'la birlikte görevlerine devam etmişlerdir. Üzeyir Bey, sorunun çözümü için sert ve adil şekilde cezalandırma yoluna başvurulması gerektiğini ısrarla vurgular. Keza barış komisyonlarında Tiflis'te hükûmetin eliyle "seçilmiş", aslında halkı temsil etmeyen, kendi çıkarlarını düşünen, tarafgir delegelerin değil, halkın serbest şekilde seçeceği vekillerin bulunması gerektiğini, ayrıca çatışmada taraf olmayan Gürcülerin de komisyonda yer almasını önermiştir. Üzeyir Bey komisyona soruşturma ve yargılama yetkisi tanınması, komisyon üyelerine hükûmet tarafından maaş bağlanması, ayrıca seçim yoluyla mahalli komisyonların da kurulması gerektiğini vurguluyordu. Mahalli komisyonlar seçimle oluşturulacak ve baş komisyona tabi olacaktır. Mahalli komisyonlarda tarafsız vekillerin sayısı daha fazla olacaktır. Üzeyir Bey, barış sürecinde Ermeni ve Müslüman sosyal-demokratlarının ortak çabaları sayesinde her iki halk arasında barışın önemini anlatma faaliyetlerinde yer almalarının; bu sürece olumlu etki yapacağını ifade etmiştir. 9 Temmuz 1906'da kaleme aldığı "Yine Ermeni-Müslüman Sulh Komisyonu Hususunda"[74] başlıklı makalesinde Kafkas Naibi huzurunda oluşturulan komisyonun meşru olmamasından, taraflı ve barış tesis etme gücünden yoksun olduğundan bahsetmiş, milletin, korku ve ümitsizlik içine düşmesinden endişe duyduğunu dile getirmiştir:

> "[…] bizim millet, Ermeni milleti kimi huşiyar değildir. Milleti himmetsizlikte kınamadan evvel himmet gösterilmesine muhtaç olan bir emrin nefini cemaate bildirmelidir. […] Bizim millet uyanmış, yani tehlikeli

72 Döneme ilişkin temel eserlerden birisi olan *Kanlı Seneler* kitabında da bu tespitlerin doğru olduğunu görebiliriz. Mehmet Sait Ordubadî'nin yazdığına göre 1906 yılında bölgedeki mükâteleyi durdurmak amacıyla Şuşa ve Zengezur kazalarına gönderilen General V. N. Goloşapov, hükûmet güçlerini Ermenilere yardım etmek için Şuşa'da bulundurmuş, şehrin dışına çıkmasına izin vermemiştir. Diğer yerlerde ise barışı sağlamakla mükellef hükûmet askeri yoktu. Bkz: Ordubadi, s. 51.

73 12 Temmuz 1906 yılında Şuşa'da ikinci bir facia yaşanmıştır. Müslümanlara karşı uygulanan kırım yukarıda bahsi geçen General Goloşapov'un doğrudan tertiplemesiyle olmuştur. Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in gönderdiği telgrafta *"Goloşapov görevde olduğu sürece Şuşa'da istikrar beklemek oldukça zordur" deniyordu. Temmuz 1906'da Şuşa'da Müslümanlara karşı yapılan kıyımda General Goloşapov, karargâh defterhanesi reisi Kleşinski, Kozak subay Gazarov'un doğrudan katılımıyla çok sayıda Türk katledilmişti.* Ирада Багирова *Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. 1900-1917,* "Елм", Баку 1997, s. 170-171.

74 Bu makale, Kafkas Naibi yanında oluşturulmuş Ermeni-Müslüman barış komisyonu üyesi Mehemmedağa Şahtahtinski'ye cevap niteliğinde olup *İrşad* gazetesinin 9 Temmuz 1906 tarihli 160. sayısının 1. ve 2. sayfalarında "Üzeyir" imzası ile yayımlanmıştır. Hacıbəyli, *Seçilmiş əsərləri,* İkinci cild, s. 245; 226. dpn.

> bir durumda olduğunun farkındadır, lakin necat yolunu bilmiyor ve şaşkın bir hâlde kalarak necat umuduyla, ıztırapla ora bura bakıyor ve bir o kadar necat ışığı görünen yere kemal, itibar, itimatla […] kendini atıyor. Fakat necat ışığı gelen taraf da korkulu bir uçuruma dönüşebilmektedir. […] Millet korkuyla geri çekilip itibar ve itimadını her şeyden kesiyor."

Mart 1918'de Bakü'de meydana gelen olaylar Ermeni-Müslüman çatışmasının en kanlı halkasını oluşturmuştur. Bu olayların meydana gelmesinin gerçek nedeni bölgedeki karmaşık durumu fırsat bilerek, Azerbaycan Türklerinin iradesini kırmak ve ülke topraklarını parçalayarak bağımsızlığa giden yolu kapatmaktı.[75] 31 Mart 1918'de Bakü Sovyeti'nin Ermeni ve Bolşevik birliklerinin Müslümanlara karşı başlattığı katliamlar Bakü ile sınırlı kalmayıp Azerbaycan'ın diğer bölgelerine de yayılmıştı. Ermeni saldırıları Cumhuriyet döneminde de kendini göstermiş, Azerbaycan hükûmetini ciddi şekilde meşgul etmiştir. Üzeyir Bey bu dönemde de Ermeni meselesine yazılarında yer vermiş, "Ermeni meselesi" denilen sorunu aslında Azerbaycan'ın istiklaline karşı kurgulanmış bir hareket olarak değerlendirmiş, "Aynı Muameleyi Bekliyoruz",[76] "Ne İstiyorlar"[77], "Karabağ Hadisatı"[78] gibi yazılarında bu sorunu gündeme taşımıştır.

3.7. Bağımsızlık Ülküsü

Bilindiği üzere Milli Şuranın 20 Kasım 1918 tarihli ikinci oturumunda Azerbaycan parlamentosunun (Meclis-i Mebusan) oluşturulmasına dair kanun kabul edilmişti.[79] Siyasi çevrelerde parlamentonun genel halk oylamasıyla değil, listelerin genişletilmesi yoluyla oluşturulmasının eleştiriye şayan olmadığına dair bir düşünce hâkimdi. Zira dönemin zor şartları, özellikle dış faktörlerin baskısı altında bu yöntemin tercih edilmesi olağan bir durum olarak değerlendirilebilir. Devletlerin hukuk tarihine baktığımızda benzeri olağandışı yöntemlerin tercih edildiğini görebiliriz. Üzeyir Bey bu türden eleştirilere cevap vererek Azerbaycan Parlamentosu'nun açılışına ilişkin makalesinde, parlamento kurumunun son

---

75 Mart 1918 olaylarıyla ilgili bkz: Ali Asker, "`Ermeni Meselesi` ve Kafkasya Gerçekleri`, *Yüzüncü Yılında Ermeni Meselesi: İddialar-Yalanlar-Gerçekler* (Editör: Hakan Boz), Aygan Yayınları, İstanbul 2015, ss. 446-509; Ali Asker, "Azerbaycan'a Karşı Tasfiye Planı: 1918 Mart Soykırımı", *1918-ci il 31 mart azərbaycanlıların soyqırımının 100 illiyinə həsr olunmuş "Azərbaycan Mədəniyyət Tarixinin Problemləri Əlyazmalarda" mövzusunda XVI ənənəvi respublika elmi konfransının materialları*, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Bakı, 24 aprel 2018 (ss. 88-91).

76 *Azərbaycan*, 05. 05. 1919, No: 172.

77 *Azərbaycan*, 07. 05. 1919, No: 174.

78 *Azərbaycan,* 24. 06. 1919, No: 210.

79 *Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920), Законодательные акты (Сборник документов)*, Издательство "Азербайджан", Баку 1998, с. 13-16. *Azərbaycan* gazetesi, 22 Kasım 1918, No: 47. İçinde: *Azərbaycan" qəzetində parlament hesabatları...,* I cild, s. 30-35.

derece önemli olduğuna, zaten bu kurumun faaliyete geçmesinde geç bile kalındığına işaret ederek, şöyle demektedir:

> "[…]bugünkü günleri parlamansız geçirmek, istiklaliyetimizin teyid ve bekası noktayı nazarından hiç vecihle caiz değildir, hatta korkuludur da. [...] payitahtımızde mevcut olan bir takım gayrimüslüman cemiyetleri, yani hükûmet içinde hükûmet düzeltmek niyetinde olanları parlamanımıza iştirak etmek istememişlerdi. Bu hareket Azerbaycan Cumhuriyeti'nin tebaası, vatan evladı olmak istememektir, dahası Azerbaycan Cumhuriyeti'nin mevcut olduğunu inkâr etmektir. Daha ziyadesi artık Azerbaycan Türklerinin azad ve asudeliğine karşı büyük itirazdır. Gözler var ki, düne kadar esir ve kul olan bir milleti bugün azat ve serbest görmek istemiyor. […] Kalpler var ki bir asırdan artık mahkûm kalan bir milletin bugün hâkim değil, yalnız müstakil ve azat olmasını kabul etmek istemiyor."[80]

Üzeyir Hacıbeyli "Teessürat" adlı makalesinde Mehmet Emin Resulzade'nin parlamentodaki açılış konuşmasını kuvvetli gözlemleriyle ve canlı ifadelerle tasvir etmektedir:

> "Padişahlık memleketlerinde Meclis-i Mebusan'ı padişah açar. Ama Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Meclis-i Mebusanı'nı bir vatan evladı açtı. Mehmet Emin'de hitabette "patent" kazanmış "orator"lara özgün kol atma, baş oynatma, yüzgözünü şekilden şekle salmak gibi hareketler yok idi. Bunların yerine başka bir hal vardı ki o da gittikçe hırsla, sözlerinin derunî kalpten söylendiğini işitenlere hissettirmekte derin tesir uyandırmak idi."[81]

Aynı makalede Üzeyir Bey bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bayrağına olan sevgi ve saygısını şu veciz cümlelerle ifade eder:

> "Parlaman imaretinin içinde ziynet cümlesinden dikkati celp eden şey kıymetli halılar değil idi, belki kıymeti ucuz, lakin mahiyet-i milliye ve siyasiyesi çok pahalı olan üç renkli milli bayrağımız idi… Mehemmed Emin konuşmasında bu üç rengin 'Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak âmâl-ı alametinden ibaret olduğuna işaretle bu bayrak indirilemez!' dediği zaman tüm Meclis ayağa kalkarak alkışlarla bayrağı selamlarken teessürat-ı fevkalademden başımın tüyleri biz biz durdu."[82]

Yazar, parlamentonun açılışını konu alan "Tarihi Günümüz" makalesinde yüz, yüz elli sen önce değişik hanlıklardan ibaret olan bir ülke üzerindeki sahte hudutların silinip süpürüldüğünü "Azerbaycan toprağının Rus istilasından

80 *Azərbaycan*, 05. 12. 1918, No: 56.

81 *Azərbaycan*, 09. 12. 1918, No: 60.

82 *Azərbaycan*, 09. 12. 1918, No: 60.

kazandığı bir menfaat" olarak gördüğünü, müttehit ve vasi bir arazi şekline girdi bugün halas olup da iki milyon [...] nüfusuyla Azerbaycan Cumhuriyeti namını taşımaya kesb-i liyakat etti"ğini vurgulamaktadır. Bu makalesinde de yine gayrimüslimlerden bazı kötü niyetli çevrelerin Azerbaycan'a tahammül etmediklerine işaret ederek "Bunların içinde hatta 'boykot" sözünün istimali gibi kabalık ve nezaketsizlik gösterenler de olmadı değil" demektedir.[83]

Aynı makalede Üzeyir Bey, parlamentonun faaliyete başladığı ortamın zorlu koşullarına vurgu yaparak, Türk-Azerbaycan Cumhuriyeti'nde vatandaşça yaşamak, asayiş ve barış içinde bir arada bulunmak maksadıyla "el ele verip çalışmaya davet edilen gayrimüslimler" arasında bazı bedhahların olduğunu yazmaktadır. Silahlı Ermeni birliklerinin Azerbaycan sınırlarını ihlal ederek yaptıkları katliamlar, yağma ve mezalimin bile parlamentonun açılmasını engelleyemediğini, bilakis, parlamentonun açılmasının böyle bir ortamda daha da zaruri olduğunu vurgulamaktadır. Çünkü "Türk-Azerbaycan Cumhuriyeti için mübarek ve müsait bir yola girmesi" zaten parlamentonun kuruluş ve faaliyete geçmesine bağlıydı. Hacıbeyli, yazıyı parlamentoya olan ümidini ifade ederek tamamlamaktadır:

> "Ve ümit ediyoruz ki genç parlamentomuz bu ümidimizin doğrulması yolunda var gücüyle çalışacak ve siyasi sınavını haricilerin gözü önünde parlak bir surette vermekle vatanımızın istiklal ve azatlığına birinci sebep olacaktır. Yaşasın Türk-Azerbaycan Cumhuriyeti'nin genç parlamentosu!"[84]

Üzeyir Bey, kuzeyden gelen kızıl ve beyaz tehlikelerin Azerbaycan'ın bağımsızlığı açısından ne kadar büyük tehdit içerdiğine vurgu yaptığı "Kara Tehlike" adlı makalesinde şu hususlara dikkat çekmektedir:

> "İstiklalimizin bir yılını yenice kutladık ki ufkumuzda gafleten numāyān [görünen-ed.n.] olan kara el hemen istiklalimizi kırmak ve bizi murdar pençesi altında ezmek hayaliyle şimalimizden uzanmaya başladı. […] Azerbaycan Türk ve İslamları Rus kızıl sollarının ayakları altında inleyen vatanı ondan ötürü halas etmediler ki sonra onu Rus'un kara sağlarının eli altında esir versinler! […] Bizim bu kadar dökülen kanlar, kurban edilen canlar, viran olan hanümanlar pahasıyla istirdad edilmiş hukukumuzu elimizden almak isteyenler, o el sahiplerinin Türklük ve İslamlığa mahsus gayret [şeref – ed. n.] ve namuslarından, azim ve sebatlarından bihaber olmalıdırlar ki bu tür ham hayallere düşsünler."[85]

---

83 *Azərbaycan*, 07. 12. 1918, No: 58. Ayrıca bkz: Saraclı, s. 286.

84 *Azərbaycan*, 07. 12. 1918, No: 58.

85 *Azərbaycan,* 18. 06. 1919. Naklen: Qarabağlı, "Milli mətbuatımızın güçlü…,"

Mayıs 1919 Azerbaycan'ın istiklali için yeni imtihan dönemiydi. Kuzeyden Denikin tehlikesi yaklaşırken 6-13 Mayıs 1919'da Bakü İşçi Konferansı tarafından genel grev ilan edilmiştir. İktisadi taleplerle başlatılan bu grevin gerçek amacı hükûmeti zayıf düşürerek yıkmak idi. Dönemin Başbakanı Nesib Bey Yusifbeyli "Mesele ekmek meselesi değil başka bir meseledir, mesele Azerbaycan meselesidir"[86] diyerek, grevin gerçek amacının saklandığına, nihai hedefin cumhuriyeti yıpratmak olduğuna dikkati çekmiştir. Üzeyir Hacıbeyli o sırada Azerbaycan gazetesinde yayımladığı birkaç makalesinde grevin gerçek mahiyetini ifşa etmiştir.[87]

Üzeyir Bey, bu gergin dönemde Azerbaycan Türklerinden müteşekkil parti gruplarını parlamentoda müzakere sırasında devlet çıkarlarını dikkate alarak daha duyarlı olmaları gerektiğine vurgu yapmıştır. İttihat, Ahrar ve benzeri gruplar hükûmetle çekişirken Bolşevik, Es-Er, Taşnak ve diğer gayrı milli teşkilatlar durumu, kendileri için bir fırsata dönüştürmek istemişlerdir. Parlamento oturumunda Rus demokrasisinin eliyle ihsan edilen ganimetlerden bahseden Kara Bey Karabeyli'ye karşı gazete aracılığıyla tepkisini ifade eden Üzeyir Hacıbeyli, böyle bir şeyin doğru olmadığını, ganimetler derken hürriyetler kastedilmekteyse, bu hürriyetlerin bir ihsan olmadığını, on binlerce kurban verilerek, nehirlerce kan akıtılarak alındığını yazmıştır.[88]

Üzeyir Hacıbeyli, *Azerbaycan* gazetesinde yayımladığı "İçimizdeki Denikinler"[89] makalesinde ülke içindeki düşman güçlerinin Azerbaycan'ın istiklalini dışarıdan tehdit eden General Denikin'den bile tehlikeli olduğunu, zira dıştaki Denikin'in göz önünde olduğunu fakat içteki Denikinlerin ise kendilerini sakladıklarını yazmıştır.

Üzeyir Bey milli devletin ve milli istiklalin kıymetini derinden idrak eden ve onu topluma aşılayan bir aydın olarak halkı, milli hükûmete yardımcı olmaya çağırmakta olup, bunun için değişik dernek, cemiyet, vakıflar vs. kurmanın ayrıca dil, sanat, mektep, eğitim, vatanseverlik, askerlik hizmeti gibi sivil inisiyatiflerin geliştirilmesinin öneminden bahsetmiştir. Rusya İmparatorluğu'nun Azerbaycan Türklerine üvey evlat muamelesi yaptığını hatırlatırken "Biz artık yabancı bir

86 Parlamentonun 6. 05. 1919 tarihli 34. oturumunda Nesib Bey Yusifbeyli'nin konuşması. Bkz: *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (Stenoqrafik hesabatlar)*, I cild, "Azərbaycan" nəşriyyatı, Bakı 1998, s. 521.

87 Üzeyir Hacıbeyli, "Siyasi, İmtihan", *Azərbaycan*, 11. 05. 1919, No: 117; Üzeyir Hacıbeyli, "Ne İstiyorlar", *Azərbaycan*, 7. 05. 1919, No: 174; Üzeyir Hacıbəyli, "Hatime", *Azərbaycan*, 15. 05. 1919, No: 181. Üzeyir Hacıbeyli, "İndi başa düşürlər", *Azərbaycan*, 19. 05. 1919, No: 184.

88 *Azərbaycan*, 16.12 1918.

89 *Azərbaycan*, 10. 06. 1919, No: 200.

vatanın üvey evladı değiliz. Kendi vatanımızın öz evladıyız. Vatan da bizimdir, hükûmet de bizimdir, cemaat da bizimdir" demiştir. Üzeyir Bey hükûmeti yalnız başına bırakmanın, ona yardım etmemenin bir vebal olduğunu yazmıştır: "Ayrıca şan ve şerefimizin temin ve teyidi yolunda çalışmamak müstakil yaşamak iddiasında olan bir millet için günahtır." Üzeyir Bey'e göre bu günahın cezası "istiklal ve istikbalden mahrum olmak derecesinde ağır ve ağırlığı kadar da şayan-ı yas ve kederdir."[90]

Paris Barış Konferansı'na gönderilecek heyetin seçiminde akıllı, vicdanlı ve sağduyulu seçim yapılması gerektiğine şiddetle vurgu yapan Üzeyir Bey "İstiklal ve İstikbal Ümidi" adlı yazısında Rusya'dan gelebilecek büyük tehlike konusunda uyarıda bulunmuştur. Bu uyarıdaki tespitler son derece isabetli olup yayılmacı Rus İmparatorluğu'nun sadece renk değiştirdiğini, işgal ve istila politikasından asla vazgeçmediğini belirtmiştir. Üzeyir Bey'e göre hâlihazırda Bolşevikler monarşistlerle, monarşistler de Bolşeviklerle çatışma içindedirler. Rusya'dan koparak bağımsızlık kazanan cumhuriyetlere karşı Rus Bolşevik rejiminin savaş açmamasının nedeni de budur. Aksi bir durumda Rusya yeniden harekete geçebilecektir. Üzeyir Bey bu konudaki uyarısını şöyle ifade etmektedir:

> "[…]bir gün olacaktır ki Rusya'da monarşistler veya Bolşevikler hakim-i mutlak olmak ihtiyarını bir kerelik ele alıp, ardından Rusya'dan ayrılan "isyancılar" üzerine çökerek onları tekrar itaate mecbur etmekle uğraşacaklar. O halde biz iki emirden birini kabule mecbur olacağız: Ya boyun eğip itaat etmek veya hakkımızı kılıç gücüyle savunmaya kalkmak."[91]

Üzeyir Bey "Partilerimize" adlı makalesinde Azerbaycan'ın istiklaline tahammül edemeyenleri insanlık ve hürriyet düşmanları olarak görmüş, devrimci sosyalistlerin, Es-Er, Rus-Slavyan Cemiyeti, Ermeni Milli Komitesi, Taşnaklar, Rus Milli Komitesi ve Azerbaycan'ın bağımsızlığına karşı olan diğer parti ve kurumların düşman safında yer aldıklarını yazmış, Azerbaycan sosyalistlerinin (Ağamalıoğlu, Aslan Sefikürdski, Ahmed Cevdet vs.) Rus sosyalistlerinin emellerine, iblis siyasetine uymamalarını bir hüner olarak görmüştür.[92]

Üzeyir Hacıbeyli cumhuriyetin 1. kuruluş yıl dönümüyle ilgili 28 Mayıs 1919'da *Azerbaycan* gazetesinde yayımladığı "Bir Yaş" makalesinde istiklal yolunda verilen kurban ve kayıpların boşuna olmadığını yazarken, cumhuriyetin istikbaline olan inancını içtenlikle ifade etmiştir:

90 Azərbaycan, 08. 01. 1919, No: 82.

91 Azərbaycan, 30. 12. 1918, No: 74.

92 Saraclı, s. 287.

> "Bugün, istiklalini ilan etmiş olduğumuz […] bir devletin, yani Azerbaycan Türk Devleti'nin bir yaşı tamam olup da ikinci yaşa kadem koyduğu gündür… Nevzad [yeni doğmuş – ed. n.] milletimizin tevellüdü […] çetinlikle gerçekleşti. Ana vatan, balasını doğururken, kendini kurban verecek derecesine gelmişti […] Azerbaycan toprağı [...] bir viraneye dönecekti… Ve bu gün, doğduğu evladının sene-yi devriyesi münasebetiyle bayram kurup ve evladını mavi, al ve yeşil renkli parçalarla bezeyip nümayişkarâne bir cürette beyan-ı iftihar etmededir." [93]

Üzeyir Bey yazılarında kelimeleri dikkatle seçerek son derece isabetli bir şekilde kullanmıştır. Makalelerinde Azerbaycan'ı sıklıkla Türk Devleti olarak adlandırmıştır. Nitelikleri üç renkli bayrakta aksedilen Cumhuriyetin istikbali konusunda Üzeyir Bey'in inancı tamdır. Üzeyir Bey cumhuriyetin; "Yakın gelecekte Türklüğün ümitkâhı, İslamlığın penahı ve âlem medeniyetinin muhterem bir uzvu olacağını" henüz bir yaşında olmasına rağmen herkese bildirmekte olduğunu yazmaktadır:

> "Azerbaycan'ın Türklükle istikbal meyveleri yetiştirmek için mümbit bir toprak teşkil ettiğini Osmanlı Türk kardeşlerimiz dahi ikrar ve itiraf edip bize ümid-i nazar ile bakmaktadırlar. Filhakika, Azerbaycan idi ki Türk Şarkı'nda sağlam bir milliyet hissi uyandırdı, milletin ne olduğunu milletini unutmuş Türklere bildirdi. Onlara – sen evvel "Türksün" dedi ve "Türküm" dedirtti…"[94]

Şunu da vurgulamak gerekir ki her şeye rağmen, hatta Bolşevik işgali kapıdayken bile Üzeyir Hacıbeyli gerçek bir aydın cesaretiyle sergilediği duruşunu terk etmemiş, ilkelerine sadık kalmış ve kaleminin hakkını vermiştir. O, *Azerbaycan* gazetesinde yayımladığı "Surna"[95] [Zurna – ed. n.] makalesinde mizahi ve satirik bir üslupla Bolşeviklere katılan eski "Denikin artığı" subayların ilkesizliğini, Bolşeviklerin "sadakatine" inananların hamal olduğunu yazmıştır. Makale sert ifadelerle bitmektedir:

> "Rus Rusluğunda bakidir ve Rus'un kalbindeki Türklük düşmanlığı da bakidir. Binaenaleyh Rus generalinden veya Rus mujikinden[96] âlem-i İslam'a yardım olur diyenlere ham siyasetçi diyebiliriz… Ben, Nikolay hükûmeti ile Lenin hükûmeti arasında tefavüt yoktur söylemiyorum. Hayır! Tefavüt var ve bundan ibarettir ki Nikolaylar ve generaller hükûmeti her

93 *Azərbaycan* 28.05 1919.

94 *Azərbaycan* 28.05.1919.

95 *Azərbaycan* 25.04.1920, No: 82.Makale "Çi" imzasıyla yayımlanmıştır.

96 Mujik – Rusça "adam" demektir, avamdan birisi, aynı zamanda köylü

> zaman "isvoloç" deyip babamıza söverdi, mujik ve raboçi[97] hükûmeti de meşhur Rus küfrü ile anamıza sövecektir."[98]

Azerbaycan milli hükûmeti 28 Nisan 1920'de 11. Kızıl Ordu'nun müdahalesi sonucunda yıkılıktan sonra Üzeyir Hacıbeyli hayatının sonuna kadar sanat, bilim ve pedagojik faaliyetle ilgilenmiş ve birçok değerli esere imza atmıştır.

Sonuç

Üzeyir Hacıbeyli Azerbaycan Türklerinin modernleşme ve millet inşası sürecinde önemli rol oynamış münevverlerdendir. Türk Dünyası ve İslam âleminde ilk opera bestecisi olarak tarihe geçen Üzeyir Hacıbeyli, sanatsal yönüyle bir deha olarak tanımlanmaktadır. Genç yaşta bestelediği "Leyla ve Mecnun" operası ona ün kazandıran tek eser değildir. Üzeyir Bey, birçok eseriyle sahne sanatlarının gelişimine eşsiz hizmetlerde bulunurken Azerbaycan Türklerinin içtimai şuuruna hitap eden ciddi mesajlar vermiş, onları gericilik ve cehalete karşı mücadeleye çağırmıştır.

Hacıbeyli sanatının en önemli özelliği halkçılıktır. Onun eserlerinin çıkış noktası; gerek içerik gerekse verdiği toplumsal mesajlar bakımından halkın yaşam gerçekleridir. Bu özellik sadece sahne eserlerinde değil gazete yazılarında da kendini belirgin bir şekilde göstermektedir. Üzeyir Bey'in makale ve yazılarında ele aldığı sorunlar ciddi üslubu, mizahi ve hiciv niteliği itibarıyla son derece etkileyicidir. Üzeyir Bey'in yazılarının konusu Azerbaycan'la sınırlı değildir. Onun dertlendiği ve üzüldüğü sorunlar Müslüman dünyasının tamamına hitap eder; kardeş Osmanlı Türkleri, tebaası olduğu Rus İmparatorluğu Müslümanları, derin tarihi ve kültürel birlikteliğe sahip İran toplumunu da kapsar. Avrupa demokrasisi, insan hakları ve liberalizmiyle paradoksal biçimde İslam dünyası üzerinde tahakküm kuran Batı zorbalığı da Üzeyir Bey'in kaleminin sert eleştirisinden nasibini almıştır. Çarlık yönetimini son gününe kadar eleştiren Üzeyir Bey Bolşevik yönetiminin yeni sömürgecilik ideolojisine de tahammülsüzdür. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde sanatı ve yazılarıyla milletine ve devletine hizmet eden Üzeyir Bey, cumhuriyetin son gününe kadar riyakâr Bolşevik ideolojisini, onun işgalci karakterini açık ve sert bir dille eleştirmiştir.

Sovyet döneminde tüm faaliyetlerini Azerbaycan Türklerinin milli musiki sanatının gelişmesine hasreden Üzeyir Hacıbeyli sanat dehası olması sebebiyle Stalin'in Büyük Tasfiye politikasından kurtulabilmiştir.

---

97 Raboçiy –işçi, amale demektir.

98 Rusça "svoloç" kelimesinin mizahi ifadesi, "alçak" anlamına gelmektedir.

Azerbaycan'ın yeniden bağımsızlığa kavuşmasından sonra Üzeyir Hacıbeyli'nin hayat ve faaliyetlerini konu alan birçok bilimsel çalışma yapılmıştır. Günümüzde, Üzeyir Bey'in yeteri kadar araştırılmayan gazeteci ve düşünce insanı kimliğini yeniden yorumlayacak bilimsel çalışmalara büyük ihtiyaç duyulmaktadır.

Kaynakça

"Azərbaycan" qəzetində parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918-aprel 1920), (Yayına hazırlayan Şirməmməd Hüseynov), I-III cildlər, "Qanun" nəşriyyatı, Bakı 2016.

Abasov Abdulla, "Sənətkar ömrü", İçinde: *Üzeyir Hacıbəyli. Seçilmiş əsərləri*, İki cilddə, I cild, "Şərq-Qərb", Bakı 2005 (ss. 5-15).

Asker Ali, "Azerbaycan'a Karşı Tasfiye Planı: 1918 Mart Soykırımı", *1918-ci il 31 mart azərbaycanlıların soyqırımının 100 illiyinə həsr olunmuş "Azərbaycan Mədəniyyət Tarixinin Problemləri Əlyazmalarda" mövzusunda XVI ənənəvi respublika elmi konfransının materialları*, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Bakı, 24 aprel 2018 (ss. 88-91).

Asker Ali, "Ermeni Meselesi" ve Kafkasya Gerçekleri, *Yüzüncü Yılında Ermeni Meselesi: İddialar-Yalanlar-Gerçekler* (Editör: Hakan Boz), Aygan Yayınları, İstanbul 2015 (ss. 446-509).

Asker Ali, Bozpolat Ayan Serap, "Tarihe Tanıklık: Mir Möhsün Nevvab ve 1905-1906 Yıllarında Ermeni Müslüman Çatışması", *Savaş ve Toplum: Savaş Üzerine Yazılar* (Editörler: Gürsoy Akça-İkbâl Vurucu), Eğitim Yayınevi, Konya 2016 (ss. 381-400).

Asker Ali, Özdaşlı Esme, "Kafkaslarda Ermeni Mezalimi (1905-06) ve 'Kanlı Senelerin Bitmeyen Ülküsü", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 59, 2018 (ss. 37-64).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (Stenoqrafik hesabatlar), I cild, "Azərbaycan" nəşriyyatı, Bakı 1998.

Çingizoğlu Ənvər, "Hacıbəyovlar", *Soy*, 5 (25), Bakı 2009 (ss.13-25).

Çingizoğlu Ənvər, Baxşəliyev Fazil, *Qarabağın el və obaları*, "Şuşa", Bakı 2007.

Gerçek İsmail Hakkı, Üzeyir Hacıbeyov'un Azerbaycan Halk Musikîsinin Esasları Üzerine Bir İnceleme (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müzik Bilimleri Ana Sanat Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 1998 [104 s.]

Hacıbəyli Üzeyirbəy, *Fitnələr qarşısında* (Toplayanı, ərəb əlifbasından transliterasiya edəni, ön sözün, şərhin və sözlüyün müəllifi Aslan Kən'an), "Azərnəşr", Bakı 1995.

Hacıbəyov Üzeyir, *Seçilmiş əsərləri*, İki cilddə, I cild, (Tərtib edəni və ön sözün müəllifi: Abdulla Abasov), "Şərq-Qərb", Bakı 2005.

Hacıbəyov Üzeyir, *Seçilmiş əsərləri*, İki cilddə, II cild, (Tərtib edəni və ön sözün müəllifi: Abdulla Abasov), "Şərq-Qərb", Bakı 2005.

Mədətoğlu (Qasımlı) Aydın, *Türkçülər (Tarixi – siyasi-ideoloji oçerklər)*, "Elçibəy kitabxanası", Bakı 2014.

Məmmədli Qulam, *Üzeyir Hacıbəyov, 1895-1948 – Həyatı və yaradıcılıq salnaməsi*, "Yazıçı", Bakı 1984.

Mir Möhsun Nəvvab*, 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası* "Azərbaycan" nəşriyyatı, Bakı 1993.

Mirzə Rəhim Fəna, *1905-ci il hadisəsi*: "Nurlan", Bakı 2009.

Nəbiyev Bəkir, *Üzeyir Hacıbəylinin ömürnaməsi (fraqmentlər)*, "Şərq-Qərb", Bakı 2012.

Qarabağlı Səadət, "Milli mətbuatımızın güclü qələm sahibi Üzeyir bəy Hacıbəyli", *Azərbaycan*, 15. 09. 2010.

Qarabağlı Səadət, "Milli mətbuatımızın qüruru - Üzeyir Bəy Hacıbəyli", *Azərbaycan*, 22.07.2015 (No:154)

Qarabağlı Səadət, *Üzeyir bəy Hacıbəylinin publisistikasında musiqi məsələləri* (III nəşr), "Apostrof-A", Bakı 2018.

Ordubadi Məmməd Səid, *Qanlı illər: 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi*, Qarabağa Xalq Yardımı Komitəsi, Bakı 1991.

Rəsulzadə Məhəmməd Əmin, "Hesab məsələləri", *Tərəqqi*, No: 91, 2.10.1908, http://www.rasulzade.org/articles/1_127.html

Saraclı Əflatun, Azərbaycan yazıçıları Cümhuriyyət dönəmində, "Elm", Bakı 2007.

Seferova Zemfira, *Türk Dünyasının Müzik Yıldızı Üzeyir Hacıbeyli* (Çeviren: Muhammed Rıza Goçi), Tulpars Yayınları, Ankara 2016.

Tahirqızı Ülviyyə, "XX əsrin əvvəllərində milli mətbuatımız", *Xalq Cəbhəsi* gazetesi, 28 iyun 2014 (113).

Turan Cumhur, *Çırpınırdı Karadeniz'in Bestecisi Üzeyir Hacıbeyli*, İleri Yayınları, Ankara 2015.

Üzeyir Hacıbəyli Ensiklopediyası, "Şərq-Qərb", Bakı 2004.

"Üzeyir Hacıbəyovun həyat və yaradıcılıq salnaməsi", http://uzeyirbook.musigi-dunya.az/az/hayat_yarad.html [Erişim tarihi: 30.12.2108]

Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920), Законодательные акты (Сборник документов), Издательство "Азербайджан", Баку 1998.

Багирова Ирада, *Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. 1900-1917,* "Елм", Баку 1997.

Терегулов Али, "В Горийской учительской семинарии", İçinde: *Слово об Узеире Гаджибекова* (Составитель и автор комментариев:Ахмед Исазаде), "Элм", Баку 1985 (сс. 171-180).

Azerbaycan Romantizminin Parlak Yüzü: Hüseyin Câvid (1882-1941)

Şemil SADIQOV*

(Azerbaycan Türkçesinden aktaran: Nazım MURADOV)**

Giriş

Azerbaycan edebiyatında başlayan değişim ve yeni yönelimlere dayalı gelişim, 19. yüzyılın başlarında hız kazandı. Bu dönemde yeni aşamada birçok edebi türün ortaya çıkması, düşünce yönünden birbirine yakın olan şair ve yazarların yeni edebi akımlar oluşturması dikkat gözlemlenmekteydi. Realizm, romantizm, santimantalizm vb. cereyanların Azerbaycan'da 19. yüzyılın başlarında ortaya çıkması söylediklerimizin kanıtıdır. Nitekim romantizm ve realizm, söz konusu dönemin en önemli edebi akımlarıdır.

19. yüzyıl Azerbaycan romantik edebiyatının iki ünlü filozof-şairinin Muhammed Hâdî ile Hüseyin Câvid olduğu genel kabul görmektedir. Ancak Sovyet ideolojisi, Azerbaycan romantizminin ve onun esas temsilcilerinin edebi-felsefi faaliyetini, onların görüş ve mefkûrevi hedeflerini objektif şekilde araştırıp incelenmesi bakımından büyük bir engel teşkil etmiştir.

* Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Câvid Ev-Müzesi Şube Müdürü, Doç. Dr.

** Lefke Avrupa Üniversitesi (KKTC) FEF TDE Bölümü Öğretim Görevlisi, Dr. Öğr. Üyesi

Hüseyin Câvid'in edebi faaliyeti Azerbaycan romantizmi tarihinde özel bir yere sahiptir. İnsan ruhunun ve onun gerçek dünyayla ilişkisinin ortaya çıkarılmasında çok büyük rolü olan Câvid romantizminin araştırılması, Câvid'in düşünce dünyasının çeşitli yönlerden incelenmesi, tarihe ve çağdaş zamana münasebetinin araştırma konusu olması, Câvid'in fikir sisteminin derinden tetkik edilmesi sadece bugün değil, geçmişte de edebiyat teorisinin aktüel problemlerinden olmuştur. 1920'li yıllardan günümüze Câvid eserleriyle ilgili incelemeler konusunda önemli mesafe alınmıştır. Câvid'in genel olarak edebi faaliyetine özellikle de onun tiyatro eserlerine araştırmacıların bakışı ise birbirinden farklı olmuştur.

Günümüzde, şuurumuzu olumlu yönde etkileyecek, kendimizi idrak etmek konusunda bize yol gösterecek fikirlerin dile getirilmesi ve yeni bakış açısıyla yorumlanması gerektirmektedir. Bu özelliklere sahip eserlerin ortaya çıkarılmasını engelleme, tarihi olayları halktan gizli tutma veya çarpıtarak sunma zamanı çoktan geçmiştir. Tarihsel gerçeklere nesnel yanaşma, onları objektif yönden değerlendirme olgusu, ideolojik yönlendirmeyi köşeye sıkıştırmaktadır.

1. Hüseyin Câvid'in Hayat ve Yaratıcılığına Genel Bir Bakış

Hüseyin Câvid 1882 yılında Nahçıvan'ın şimdiki Kengerli ilçesine bağlı Şahtahtı köyünde bir din görevlisinin oğlu olarak dünyaya gelmiştir. İlkokulu Nahçıvan şehrindeki bir molla mektebinde tamamlayan Hüseyin, orta eğitimini Muhammed Tağı Sidgi'nin açtığı *Mekteb-i Terbiye* usul-i cedit okulunda (1894-1898) bitirmiştir. 1899-1903 yıllarında o Güney Azerbaycan'ın Tebriz şehrindeki *Talibiye* medresesine devam etmiştir. Üniversite eğitimi için İstanbul'a gelen Hüseyin Câvid, yüksek eğitimini *İstanbul Üniversitesi (İÜ)* Edebiyat Fakültesi'nde almıştır. İÜ Edebiyat şubesini 1909'da bitiren Câvid önce Nahçıvan'da, sonra ise sırasıyla Gence, Tiflis ve 1915 yılından itibaren Bakü'de öğretmenlik yapmıştır.

Hüseyin Câvid klasik Azerbaycan edebiyatının ilerici geleneklerini daha da geliştiren söz ustalarındandır. O, 20. yüzyıl Azerbaycan müterakki romantizm cereyanının da kurucularından biri olmuştur.

Hüseyin Câvid sanatı janr (tür) ve forma (şekil) yönünden de zengindir. O, lirik şiirlerin, lirik-epik poemlerin (manzumelerin), Azerbaycan edebiyatında ilk manzum trajedinin yazarıdır. *Geçmiş Günler* adlı ilk şiir kitabı 1913'te yayımlanmıştır. Daha çok dramaturg (tiyatro yazarı) gibi tanınan Hüseyin Câvid'in felsefi ve tarihi içerikli trajedileri, aile konulu tiyatro eserleri dil ve üslup yönünden Azerbaycan dramaturjisinde yeni bir aşama niteliğindedir. Bu eserler Azerbaycan

milli tiyatrosunun gelişmesine hizmet etmiş, onu olumlu yönde etkilemiş, *Câvid Tiyatrosu* olarak tanınmıştır. Câvid, eserlerinde beşeri, toplumsal siyasi ve kültürel problemler ele alınmış ve onların çözüm yolları edebi hallini bulmuştur.

1926'da tedavi için Almanya'ya giden ve yedi ay boyunca Berlin'de yaşayan Câvid, orada siyasi, lirik ve lirik-epik içerikli şiirler kaleme almıştır. Bu şiirlerin başlıca konusu dönemin aydınlarının manevi sıkıntılarıydı.

Sovyetler Birliği'nde totalitarizmin en korkunç yıllarını yaşayan Hüseyin Câvid, Sosyalizmin "uğurları"nı övmek istememiş, Stalin'i, Azerbaycan'ın siyasi ağalarını methetmek zaafında bulunmamıştır. Bu yüzden de şair Sibirya'nın buzlu cehennemine – Magadan bölgesine – sürülmüştür. Hüseyin Câvid 5 Aralık 1941'de Rusya'nın İrkutsk vilâyetinin Tayşet ilçesine bağlı Şevçenko köyünde hayata gözlerini yummuştur.

Hüseyin Câvid'in eserleri Azerbaycan edebiyatı teorisi ve edebiyat eleştirisinin dikkat merkezinde olmuş; Câvid romantizmi, yaratıcılık poetikası üzerine çok sayıda monografi ve bilimsel makaleler yazılmıştır. Şairin çağdaşı olan Abdulla Şaig'in, Mustafa Guliyev'in, Hanefi Zeynallı'nın Câvid üzerine makaleleri Azerbaycan basınında yer almıştır. 1950-1980'li yıllarda Memmed Cafer, Cafer Caferov, Timuçin Efendiyev, E. İbadoğlu, Mesut Alioğlu, Ali Sultanlı, Yaşar Garayev, Z. Ekberov, V. Osmanlı, E. İsmayılov şairin eserlerini monografiler kapsamında irdelemiş; günümüzde ise Z. Asgerli, T. Memmed, K. Aliyev, A. Hasanoğlu, R. Nebioğlu, S. Veliyeva vd. araştırmacılar Hüseyin Câvid üzerine önemli bilimsel çalışmalar yapmıştır.

2. Azerbaycan Romantizmi ve Hüseyin Câvid

Azerbaycan romantizminin gelişmesinde büyük hizmeti olan Câvid, edebi hayatı boyunca romantik kahraman arayışında olmuştur. Edebi faaliyetine lirik şiirlerle başlayan şair, kısa bir zaman sonra tiyatro eserleri yazmaya başlamış, her bir eserinin ana fikrine uygun kahramanlar aramış ve toplumsal mesajlarını bu kahramanlarının diliyle iletme imkânı bulmuştur.

Filozof-şair Câvid'in tiyatro eserlerindeki ilk romantik kahramanı aile-toplum konulu *Ana* dramındaki Selma Ana karakteri idi. Câvid, insanlığa hizmet eden tüm fikirlerini sanki bu eserinde ortaya koymak istemiştir. Ana'nın faciası karşısında yazarın yaptıkları sıra dışı olmakla birlikte, Câvid, bu gibi karakterlerin insanlığı, belalardan kurtaracağına inanıyordu.

Romantik kahraman arayışını *Meral* piyesiyle sürdüren Câvid, bu eserinde de aile-toplum konularını ele almıştır. Şair, büyük toplumsal sorunların çözümünü

en küçük kurum olan ailede arar. Romantizm yönünden *Meral*, *Ana*'dan zayıf bir eser olsa da *Meral* ve *Âfet* piyesleri Azerbaycan tiyatro eserleri tarihinde kadın haklarını ele alan ilk eserlerdir. Genel olarak Câvid romantizminden söz ederken yazarın, kendi romantik kahramanlarından hiçbirini idealize etmediğini söyleyebiliriz. Aynı durum menfi kahramanlar için de geçerlidir. Câvid'in romantik kahramanlarının iç dünyalarında düalist (ikili) bir özellik bulunmaktadır. Onların karakterinde iyilik veya kötülüğün üstünlüğü neredeyse yoktur. Demek ki Câvid'in kişisel romantizmi onun kahramanlarının ruhuna hâkim değildir. Onlar bizim gibi sıradan insanlardır. Şark felsefesindeki düalizm, Câvid'in eserlerinde açıkça görülmektedir. Düalizm, yani iyilik ile kötülük arasındaki mücadele genel olarak insanoğlunun fıtratında bulunmaktadır.

Câvid eserlerinin tamamına hâkim olan genel bir kompozisyondan söz edebiliriz. Küçük olaylar, mahalli sorunlar, aile maişet problemleri bu eserlerde ele alındıkça Câvid yaratıcılığının yükselen bir çizgide devam ettiği söylenebilir. Eserlerinin sırasına bakılırsa *insan* (*Şeyh Sanan*), *iblis* (*İblis*), *Allah'ın yerdeki elçisi olan peygamber* (*Peygamber*) konularına düzenli bir sıra ile başvurduğu görülür. Bu sıralamayı göz önünde bulunduran bazı kaynaklar, Câvid'in Allah hakkında da eser yazmayı planladığını söylemektedirler.

Câvid'in kendisi bilgeleştikçe, hakikate yaklaştıkça onun romantik kahramanları da değişir, hakikate götüren aşamaları birer birer geçtikleri görülür. Örneğin, hepimizin görebileceği küçük bir olaydan hareketle tiyatro eseri yazan Câvid, *Ana* piyesindeki ana (Selma) karakterini; güncel konuların ele alındığı *Uçurum* ve *Şeyda* piyeslerindeki Celal ve Şeyda tiplerini yaratır. Bu eserler Câvid'in ilk kalem deneyimleridir. Adı geçen kahraman tipleri romantik olmakla birlikte orta düzeyli bir okuyucu veya seyircinin anlayabileceği seviyededir. Oysa Câvid'in Şeyh Sanan, Ârif (*İblis*) kahramanlarının Hakk'a, hakikate yaklaştıkları görülür. Hatta onlardan biri olan Şeyh Sanan'ın Hakk'a kavuştuğunu da söyleyebiliriz. Ârif'in ise tıpkı çılgın bir genç gibi tüm günahların nedenini göklerde aradığını, gücünün yetmediği işlere giriştiğini söylemek mümkündür. Bunlar, onun dünyayı idrak etmek yolundaki çabalarıdır. Ârif, Hakk'ı bulmak, ona yaklaşmak isterken iftiraya uğrar. Bu, her bir gencin kendi benini bulma sırasında karşılaşabileceği belalardandır. *İblis*'i yazarken Câvid'in 35 yaşında olması, burada söylemek istediğimiz fikrin anlaşılmasına yardım eden amillerdendir. Nitekim, şair *Şeyh Sanan*'ı yazarken daha gençtir.

İnsanlar farklı olduğu gibi büyük şairin kahramanları da birbirinden farklıdırlar. Şeyh Sanan'ın Ârif'ten üstünlüğü, onun kendini bulma aşamasından geçmiş olmasındadır. Şeyh Sanan, Fuzuli'nin Mecnun'undan ders almış; cismin bir hiç, ruhun ise ebedi olduğunu idrak etmiş, İlahi'ye doğru yüz tutmuştur. Onun da aşkı ilahî aşktır.

Filozof şairin üçüncü kahraman tipleri sırasında Peygamber ve Hayyam karakterleri gösterilebilir. Şeriat, Tarikat ve Marifet merhalelerini geçmiş bu kahramanlar Hakikat merhalesine ayak basmış; kendini bulmanın en yüksek basamağına erişmişlerdir. Hayyam, ne Ârif gibi çılgın, isyankâr, şüphecidir ne de Şeyh Sanan gibi sevgisi uğrunda beklenilmez bir adım atarak akidesinden dönen bir tiptir. Onun dini-felsefi fikri ilerlemiş, tefekkür düzeyi artmış, dünyaya daha objektif bakmaya başlamıştır. Kendi dostlarını, sevgilisini, fikirdeşlerini kaybeden, dini yöneticilerin ahlâksızlıklarını gören Hayyam'ın düşüncesinde ise bir değişiklik görülmemektedir. Zira o artık bir filozoftur, kâmil insandır; kendi yaşam tarzını belirleyen, karşılaşacağı sorunları önceden bilen bir kişidir.

Yukarıda dile getirdiğimiz görüşlere dayanarak "Câvid, Allah hakkında da eser yazmayı düşünüyordu" görüşüne biz de katılıyoruz. Câvid, Sovyet terörüne maruz kalmasaydı hayatının daha bilge çağlarında böylesi muhteşem bir eseri yazabilirdi.

3. Hüseyin Câvid Romantizmi ve Türkçülük

Azerbaycan edebiyatında romantizm ve Türkçülük kavramlarını birbirinden ayırmak pek mümkün değildir çünkü bu iki edebi terim aynı zaman diliminde ortaya çıkmış ve paralel kullanılarak gelişmiştir. Bunun nedeni de Azerbaycan edebiyatının ilk romantiklerinin Türkçüler olmasıdır. 20. yüzyılın başları, dünyanın siyasi-toplumsal hayatı ve düşünce tarihinde değişiklikler dönemidir. Dünyadaki çeşitli halkların düşünce akımlarının ortaya çıkması (Panslavizm, Panyunancılık vb.) Türkiye ve Azerbaycan'da da benzer akımların oluşmasına yol açtı. Câvid, dünyadaki böylesi akımlara karşı münasebetini *Meral* trajedisindeki Cengiz Bey'in dilinden şu sözlerle bildirmiştir: "Cengiz Bey. (…) Ecnebiler, kendi kahramanlarına Büyük İskender, Büyük Napoleon diye abideler yaptırıyor, heykeller dikiyorlar. Fakat bizler!.. Bizler ise Cengiz gibi cihangirler, Timur gibi kahramanları hunhar, canavar diye lekelemek istiyoruz!"[1]

Câvid, *Koca Bir Türkün Vasiyeti* adlı şiirinde Türklere seslenerek, onların dünyada olup bitenlere kayıtsız kalmamaları çağrısında bulunur:

Evet! Arslan yavrularım! Türk eli hep şanlıdır,
Elmas gibi lekesizdir, sakın gafil olmayın!
Asır, yirminci asırdır! Vazifesi pek ağır…
Arş ileri!
Komşular yol aldı, geri kalmayın!

1 Hüseyn Cavid. *Əsərləri. Beş cilddə. III cild*, Lider, Bakı 2005, s. 70.

C. Valehov'un da belirttiği gibi, "Genelde Türkçülük, İslamcılık ve Çağdaşlık düşünce harekâtları, zaman zaman çeşitli tesirlere maruz kalarak yeni dünya düzeninin etkisiyle çağdaş Türkiye devletçiliğinin ideolojik temelini oluşturdu. Bu harekâtlar arasındaki ilişki hem Ziya Gökalp'ın üçlü sisteminde temel hedefler seviyesine ulaştırıldı"[2] ve "*Dilde, Fikirde, İşte birlik!"* ilkesini yayanlar ister Azerbaycan'da ister Türkiye'de, isterse de dünyanın diğer bölgelerinde olsunlar Türkçülük ülküsü etrafında büyük bir düşünce birliği oluşturdular. Aybeniz Aliyeva (Kengerli), kendi doçentlik tezinde şöyle bir tanımlama yapar:

> "Türkçülük Türk milliyetçiliği, Türk halklarının ideolojisi demektir. Millet; dil, etnik köken, etik ve estetik özellikler yönünden ortak değerleri benimseyen fertlerin bütünü olduğundan, 'Türk milleti' kavramı, tüm dünya Türklerini özünde birleştiren sosyal bir kurumdur. Türk milletini birlik içinde tasavvur eden Türkçülük ideolojisi, öncelikle tüm Türklerin tek millet olmasını hedefler."[3]

Câvid, kendi eserlerinde Türkçülüğü büyük bir konsept olarak ele almıştır. İlginçtir ki, ideolojik ateizmin etkisinde kalan çok sayıdaki Sovyet edebiyat eleştirmen ve teorisyenleri, şair ve yazarları Câvid'i ateist adlandırmış; diğer bir grubun ön yargılı temsilcileri ise onu Panislamist, Pantürkist gibi ifadelerle suçlamışlardı. Böylesi bir yaklaşım, 1930'lu yıllarda insanın hayatına mal olan ciddi bir suçlama anlamına geliyor; böylesi ithamların daha ileriye gitmesi kurşuna dizilme veya sürülme cezasıyla sonuçlanabilirdi. Nitekim beklenen sonuç gerçekleşti, binlerce aydın yargısız infaza tabi tutularak sürüldü ya da katledildi.

Kahraman konseptinin temelinde ittihatçılık, terakki ve beşeri problemler bulunan şairin, şoven düşüncelerden hep uzak durduğunu, mensubu olduğu milletine de derin bir sevgi beslediğini kesinlikle söyleyebiliriz. Günümüz eleştirmenleri doğal olarak Câvid'in Türkçülük ülküsünden gururla söz etmekte; Câvid'in bu yönleriyle daha çok sevildiğini vurgulamaktadırlar. Câvid'in tüm eserlerinde Türklerin mertliğinden, cesaretinden, adaletinden, hümanizminden söz edilmiş, Türk milletine ve Türkçülüğe sevgi belirtilmiştir. Sırf bu nedenle de Azer Turan *Hüsnü-xuda Şairi* ve *Ebedi Turan* monografilerinde Câvid'i "Turan edebi dilinin kurucusu", "Türk ve Müslüman medeniyetinin ortak dahisi" adlandırmış, "Ali Bey Hüseyinzade ve Cemaleddin Afganî, Ziya Gökalp ve Hüseyin Câvid aynı akidenin, aynı mefkûrenin, aynı felsefenin taşıyıcıları idiler"[4] diyerek, Câvid'in Türkçülük konseptine yüksek değer atfetmiştir.

---

2 Valehov C. *XIX əsrin əvvəllərində Türkiyə ədəbiyyatında milli məfkurə*, "Adiloğlu", Bakı 2004, s. 5.

3 Əliyeva A. *Azərbaycan romantikləri və türkçülük hərəkatı*, ADPU, Bakı 2005, s. 20.

4 Əbilov A. *Hüsnü-xüda şairi*, "Çaşıoğlu", Bakı 2000, s. 17.

Anadolu'daki çatışmalardan mağdur olanlara (harpzedelere) yardım amacıyla yazılan *Harp ve Felaket* şiirinde "Bir zamanlar şerefli Turan'ın" kahraman evladının şanlı tarihine değinen şair şöyle demekteydi:

Hep krallar, prensler, hanlar,
Ulu şahlar, kibirli hakanlar,
Papalar hep halifeler her gün
Diz çökerdi Türk'e karşı bütün

Şair, bu şiirin sonraki parçalarında "şahametli Türkün evladı"nın feryadını, felaket pençesinde çırpınmasını büyük bir üzüntüyle belirterek "Arkadaş, yoldaş! Ey vatandaş, uyan! / Yatma artık, yeter… Değişti zaman" diyor. Ali Bey Hüseyinzade'nin "Türkler kimdir ve kimlerden ibarettir?" sorusunu "Kimlerin oğlusun? Nesin? Kimsin?" şeklinde daha net dile getiren Câvid, dünyanın, zamanın değiştiğini Türk milletine yüksek sesle hatırlatıyor. Bunlar, romantik şairin, kendi soydaş ve yurttaşlarını milli uyanışa, birliğe çağrılarıdır. Gaspıralı İsmail Bey'in "Dilde, fikirde, işte birlik!" ilkesinin Câvid dilindeki poetik ifadesi ise şöyledir:

İdealsiz nicat ümidi mehal!..
"İttihat!" İşte en büyük ideal!
Seni kurtarsa, kurtarır birlik,
Çünkü birliktedir fakat dirlik!..

Türk gençlerine Türkün büyüklüğünü, kahramanlıklarla dolu muhteşem tarihini anlatarak Turancılık, Türkçülük sevgisi aşılayan şair, *Koca Bir Türkün Vasiyeti* şiirinin başında sevgiden vazgeçmemenin ve kan dökmemenin ilk isteği olduğunu vurgular. Bu, Câvid romantizminin kendine özgü ana çizgisidir. Câvid'in katı bir milliyetçi olmadığı buradan da anlaşılmaktadır. Rasim Nebioğlu'nun tabirince, "Güzellik ve sevgi saltanatı Câvid'in tüm eserlerinde bir bütün olarak gözler önüne serilir."[5] Câvid, tüm kahramanlarını güzellik ölçüsüyle "yaratır", estetik amaç güder. Câvid'i sadece Türk evladının kaderini düşünen bir kişi olarak görmek çok yanlıştır. Şairin beşeriliğini; dinine, diline, milliyetine, rengine bakmaksızın tüm insanoğlunun geleceğinden tedirgin bir şair olduğunu tekrar tekrar söylemeğe gerek yoktur. İnsan sevgisini temel gaye olarak belirleyen Câvid, *Knyaz* trajedisinde Knyaz'ın ve onun yakınlarının acı kaderini, *Azer* poeminde Alman işçilerinin mahrumiyetlerle dolu hayatını, *Seyavuş* trajedisinde Türklerle birlikte İranlıların, Çinlilerin istibdat mağduru olduklarını, *Peygamber* piyesinde

5 Nəbioğlu R. *Azərbaycan ədəbiyyatında estetik ideal.* Ədəbi-nəzəri məcmuə. II, "Nafta-press", Bakı 2004, s. 119.

Arapların cahiliye dönemini tüm insanlığın başına getirilen facialar olarak tasvir etmekle onları kendi (milli) acısı gibi de ifade etmiştir.

20. yüzyılın ilk on yıllıklarındaki Azerbaycan edebiyatına, aynı zamanda romantizmin gelişim tarihine dikkat edilirse, Hüseyin Câvid'in edebi eserlerinin, *Füyûzat* dergisinin Azerbaycan milli romantizmine ettiği hizmet kadar yararlı olduğu, bu edebi akını beslediği, ayakta tuttuğu ve yeni zirvelere ulaştırdığı görülür.

4. Şark Bilgeliği ve Ana

Tüm edebi faaliyeti boyunca iyilik ile kötülük arasındaki mücadeleyi tasvir eden Câvid; temel gayesi, düşüncesi olan hümanizm, insan severlik mevkiinden hareket etmiş, aşk ve felsefi içerikli eserler ortaya koymuş, sanat, düşünce ve âmâlını seçkin okuyucularına sevdirmeği başarmıştır.

Mazlum ve zalimleri, ezilen ve ezenleri, haklı ve haksızları, karakterleriyle gerçek hayata ve zamana uyum içinde olamayan fedakâr insanların büyük acılarını tasvir etmek için ilk olarak aile ve sosyal konulara başvuran Câvid, çeyrek asırlık edebi faaliyeti boyunca toplumsal sorunlara daha geniş yer vermiştir.

Büyük sanatkârın aile ve sosyal içerikli ilk eseri bir perdelik *Ana* dramıdır. Ana, dünyada en aziz, en kutsal aynı zamanda en fedakâr bir varlıktır. Kadın ve anayı derin saygı ve sevgiyle tasvir eden Câvid, diğer eserlerinde de ona geniş yer vermiştir. Şairin *Kadın*, *Öksüz Enver*, *İlk Bahar*, *Kız Mektebinde*, *Çiçek Sevgisi*, *Şark Kadını* vb. şiirlerinde; *Azer* destanında; *Azad Esirler*, *Vahşi Kadın*, *Selma'nın Sesi* gibi manzum parçalarında kadın ve ana portreleri çizilmiştir:

Kadın! Ey sevgili hemşire, uyan!
Ana! Ey nazlı kadın, kalk! Uyuyan
Daima mevtle hem-dûn oluyor,
Zulmü mihnetle hem-âğuş oluyor.

"Kadın"

Zavallı annesi söndükçe yavrucuk yanıyor,
Yanıp da kavruluyor; en büyük düşünceleri
Yarınki mihneti güldürmek için aldanıyor
Fakat kadın erimiş, onda yok hayat eseri.

"Öksüz Enver"

Bir yanda bir dul kadın ağır ağır
Hasta yavrusunu öpüp oynatır.

"İlk Bahar"

Başka sevdiklerin nasıl, yok mu?
- Var...
Kimdir onlar?
Anam, babam, muallimem, bir de bütün insanlar!

"Kız Mektebinde"

Efendim, anneciğim! Söyle saçtığın ne?
- Saçım.
Kuzum, ayıklama! Bunlar çiçek tohumlarıdır.

"Çiçek Sevgisi"

Ben ne idim? Şarkın ezilmiş kadını!
Men (Ben) ne idim? Uf, onu hiç sormayınız!

"Şark Kadını"

Örnek parçalar verilen şiirlerde anaya, kadına olan samimi, hümanist münasebet tasvir edilmiş, anaların acınacak durumu şairi hep düşündürmüştür. *Azer*'in "Azad Esirler" kısmında kızlarının namusu pahasına geçimlerini sağlamaya zorlanan ve bunun vahim sonuçlarını kendi gözleriyle gören anaların durumu daha içler acısıdır. *Kız Mektebinde* şiirinde ise Allah ve Peygamber'den sonra "ana" adının geldiğini söyleyen şair, ona en büyük değeri vermiştir.

> "Ana' eseri Câvid'in tiyatro eserleri arasında ilk kalem deneyimi olmakla birlikte Azerbaycan edebiyatının ilk olgun manzum dramıdır. 'Ana' eserinde gergin, dramatik konfliktler, çatışmalar ve karakterler ortaya koyan Câvid, özel bir yeteneğe sahip bir sanatkâr olduğunu göstermiştir. Eserde âlicenaplık ile hodbinlik, mertlik ile nâmertlik, sadelik ile tekebbürlülük gibi birbirinin tersi olan özellikler karşılaştırılmış ve bunların tamamı canlı karakterlerle gözler önüne serilmiştir."[6]

Eserin esas çatışma planı zengin ve kolu güçlülerin hâkim olduğu dönemde fakir ve mazlumların kendi şeref ve benliğini, namusunu koruması temelinde

6 Cəfərov M. C. *Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm*, "Azərnəşr", Bakı 1963, s. 65.

kurulmuştur. Prof. M. Memmedov trajedinin çatışma boyutunu Selma'nın, İsmet'in ve Kanpolad'ın haklı arzuları ile toplumsal çevrenin, cahil ve acımasız zamanın onlara sunduğu kısmet arasında aramayı teklif etmektedir.

Eserdeki kahramanların hepsi iyilik ve kötülük, menfi ve müspet yönlerden idealize edilmemelerine rağmen canlı ve hayati görünmektedirler. Hatta eserdeki Selma dışındaki kahramanların tamamının romantik değil, reel kişiliklere sahip oldukları söylenebilir. Ana ise asıl romantik kahramandır.

Piyesteki Orhan, İzzet, Murat gibi menfi tipler de yüksek sanatkârlık zevki ve estetik bir şekilde tasvir edilmiştir. Onların bir insan olarak kusuru ise ait oldukları zümre, benimsedikleri etik dışı hayat tarzı ve ahlâksız dünya görüşüdür.

5. Kadın Hakları Sorunu ve Kadın Kahramanlar

Câvid'in aile-maişet konusunda yazılmış ikinci piyesi *Meral* trajedisidir. *Ana*'ya göre *Meral* hem kahramanlarının çok sayıda olması hem de daha dolgun olmasıyla dikkat çeker. Eserde Meral, Cemil, Humay, Arslan gibi sırf romantik kahramanlarla birlikte; Nadir, Beypolad gibi gerçek müspet kahramanlara; Turhan Bey, Kadı gibi geriliği, cehaleti temsil eden menfi tiplere de rastlıyoruz. Eserde halkı temsil eden Âşık Sultan, Nazlı, Bayram gibi ilginç tipler de bulunmaktadır.

Meral, Azerbaycan edebiyatında kadın hukuksuzluğu konusunda yazılan ilk trajedidir. Câvid'e kadar da bu konuya müracaat eden ve çeşitli edebi janrlarda eserler yazan sanatkârlar çok olmuştur fakat trajedi türünde kadın hukuksuzluğu konusunu edebiyatımıza kazandıran ilk edip Hüseyin Câvid'dir. O, ele aldığı konuya sırf romantizm cephesinden yaklaşan estetik filozofudur. *Meral* eseri 20. yüzyılın başlarında Câvid'in kadın hakları konusuna kendine özgü itirazı niteliğindedir.

20. yüzyılın başlarında yaygınlaşmaya başlayan yeni dünya görüşünün eski ahlâk ahkâmları karşısındaki güçsüzlüğü üzerine Yaşar Garayev'in saptamaları, görüşümüzü destekler niteliktedir:

> "Yeni yayılan burjuva münasebetleri zemininde uyanan, gelişen gençliğin özgürlük ihtirasları, düşünceleri, sevgi ve şahsiyet serbestliği gibi arzuları; ahlâkın, davranış ve ilişki biçimlerinin güçlü baskısı altında ezilip mahvolmaya hâlâ devam ediyordu. Köhne ahlâkın muhafazakâr gücü, kokuşmuş bir bakiye gibi uyanan şuurun kendisinde de yaşıyordu. Uyanan ve geçmişten de bir türlü kurtulamayan ahlâkın trajedisi, 'Meral' eserinde aksini bulmuştur."[7]

7 Qarayev Y. B. *Faciə və qəhrəman*, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, Bakı 1965, s. 34.

Trajedinin en belirgin ana çizgisi Meral-Turhan Bey ilişkisidir. Meral'in asıl faciası onun istemediği, kendisinden 32 yaş büyük olan hatta şişman vücudundan bile iğrendiği bir şahısla evlendirilmesidir. Meral, Turhan Bey'den tiksinmekle kalmayıp onunla geçireceği günleri hayaline getirip dehşete kapılır. Kurtuluş yolunu ancak Arslan Bey'le kaçmakta gören Meral, Turhan Bey tarafından öldürülür.

"Eserde bu zavallı kadının hayatının kanlı facia ile sona ermesi, feodal yapının türettiği musibetlere somut bir örnektir."[8] Câvid, ilk varyantında eserini *Meral* değil, *Zavallı Kadın* olarak adlandırmıştır. Aslında bu ad, eserin içeriğine daha uygundur. Bilindiği gibi, Nâmık Kemal'in de Şark kadınının hukuksuzluğunu konu eden *Zavallı Çocuk* adlı küçük bir piyesi bulunmaktadır. Türk edebiyatını iyi bilen Câvid, eserinin adını Nâmık Kemal'inkiyle benzer olmaması için değiştirmiş olabilir. Bu iki eser arasında birçok benzerlik olsa da kurgusu tamamen farklıdır. Eserlerin kahramanlarının hareketlerinde, vardıkları kararlarda da büyük farklar vardır. Meral dünyaya uygunlaşmak istemediği, Câvid romantizminin kendine özgü yönlerinden olan değişmek ve değiştirmek düşüncesiyle yaşadığı, kadere boyun eğmediği hâlde, Nâmık Kemal'in kahramanı Şefika, Şark medeniyetinin ruhuna uygun olarak "dünya ile barışmak" yolunu tercih eder. İki eser de kahramanların faciasıyla bitir lakin yine farklı şekilde: Meral, sevgilisiyle kaçarken açılan ateşle öldüğü hâlde, Şefika babasını kıramayıp toplumsal baskıya boyun eğer ve kederden, ıstıraptan verem olup ölür.

Şefika ile birlikte Meral'in da en büyük faciası zavallı, mutsuz, bedbaht bir insan olmasıdır. Bu ise büyük şairin hep saygıyla yaklaştığı Şark kadınının, Meral karakteriyle sembolleştirilmesidir.

Meral, Azerbaycan tiyatro eserleri arasında kadın hakları, yeni neslin arzuları konusunda yazılan ve renkli kahramanlarıyla dikkat çeken orijinal bir eserdir.

Câvid'in kadın hukuksuzluğu konusunda yazdığı bir diğer eseri, eski ve zengin kültüre sahip Türk milletinin Avrupa medeniyetine yaklaşma sürecinde bazı gençlerin yanlış yola düşmesinden söz eden *Uçurum* trajedisidir.

Trajedi sadece Celal'in değil, 20. yüzyılın başlarında Avrupa medeniyeti ile karşılaşıp ondaki iyi şeyleri görmezden gelerek, hep olumsuz yönlerini benimseyen binlerce Celal gibi Türk gencinin de faciasıdır. Bu konu günümüzde de aktüeldir. 20. yüzyılın başlarında Türkiye gençlerinin karşılaştığı sorunlar aynı yüzyılın sonlarında Azerbaycan gençliğinin de karşısına çıkmıştır. Sovyet

8 İbadoğlu Ə. "Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm ədəbi cərəyanının qaynaqları haqqında", *Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi*, № 4, Bakı 1976, s. 44.

Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) imparatorluğunun çökmesi, rejim prangalarının kırılması, Doğu'dan Batı'ya, Batı'dan Doğu'ya açılan çeşitli yollar, birçok siyasi, ekonomik, kültürel ilişkiler, bu yollarda yolculuk yapan, bu ilişkilerin içinde yer alan çok sayıdaki Azerbaycan gencini milli sınırların dışına itmektedir. Bayağı müziklerin ve giyimlerin yaygınlaşması, uyuşturucu kullanımının artması, eskilerde hiç görülmeyen eşcinselliğin pek utanılmadan cesaretli hâle gelmesi bunlardan bazılarıdır.

Kadının kaderi büyük şairi hep düşündürmüş ve kederlere boğmuştur. Görüldüğü gibi, Câvid'in seve seve edebiyata getirdiği kadın kahramanlar hep temizliği, saflığı ve güzelliği simgelemiştir. Şairin, kadın kaderiyle ilgili romantik tiyatro eserlerinden biri de *Âfet* piyesidir. Câvid'in bundan önceki kadın kahramanlarından farklı olan kahramanı Âfet mağrur, gururlu, hakareti affedemeyen, sevgisi uğruna mücadele eden bir tiptir.

1921 yılında yazılan dört perdeli mensur *Âfet* trajedisi ilk kez 1925-26'da *Maarif ve Medeniyet* dergisinde yayımlanmıştır. Sosyal konulu bu eserde Türkiye muhiti, onun asilzade ailelerindeki çelişkiler tasvir olunur. Uçurum eserinde "bir ailenin faciası ve onun dağılma nedenlerinden sadece biri (aile reisinin ihaneti) tasvir edildiği hâlde, 'Âfet'te birkaç ailenin yıkımından ve çözülme sebeplerinden söz edilir."[9]

Varını yoğunu kaybetmiş kibar bir ailede doğan 17 yaşındaki Âfet, kendisinden çok yaşlı olan, ilk hanımını kaybetmiş Özdemir adlı içki düşkünü bir kişiyle evlenmek zorunda kalır. 16 yıl boyunca Özdemir ile aile hayatı süren Âfet, kocasından ilgi görmeden yaşar. Âfet, tüm ilgisini üvey kızı Alagöz'e yönlendirir, onu kendi yavrusu gibi sevgiyle büyütür. Eyaletten şehre taşınan Özdemir, kısa bir zaman içinde Handemir adlı bir ayyaşla dostlaşır. Doktor Karatay, Korkmaz, Kaplan gibi namus yoksunu adamlar Handemir'in aracılığıyla Özdemir'in ailesine ayak açmağa başlarlar. Şimdiye dek Özdemir dışında bir erkek görmeyen Âfet, Doktor Karatay'ın yakışıklılığı, tatlı dili, yalancı vaatleri karşısında teslim olur. Sosyete kişilerin etiketleri, açık saçık hareketleri Âfet'in Karatay'a olan sevgisini gün geçtikçe alevlendirir.

Trajedideki menfi tiplerin olumlu kahramanlara oranla çok sayıda bulunması, Avrupa eğilimli şımarık toplumun ayıplarını daha açık göstermek için bir araçtır.

Aile ve maişet konulu *Ana*, *Meral*, *Uçurum* ve *Âfet* trajedileri, taşıdıkları düşünce yükü ve içerikleri yönünden birbirleriyle sistematik ilişki içinde bulunan bir dizi tiyatro eseri gibidir. Câvid'in bu eserlerindeki kadın kahramanların adları

9 Cəfərov M. C. *Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm*, "Azərnəşr", Bakı 1963, s. 160.

da onun şair dehasının bir göstergesidir: Selma – selamet, emniyet, barış; İsmet – şeref, namus, haysiyet; Meral – güzellikle birlikte masumiyet, güçsüzlük, zarafet; Humay – mutluluk; Güvercin – aile saadetine ve yuvasına derin sevgi ve sadakat; Âfet – gerçek anlamda bela, mecazi anlamda güzellik remzi olarak Şark edebiyatında kullanılan sembollerdir.

6. İnkılâp Kahramanları

Hüseyin Câvid 1905-1920 yıllarını kapsayan kısa bir dönemde birçok olaya bizzat tanık olmuş, duyarlı bir aydın olarak bu olaylar hakkında geniş bilgiler edinmişti. Şairi derinden etkileyen bu olaylardan bazıları şunlardı: Azerbaycan'da Ermenilerin yaptığı toplu kıyımlar; Güney Azerbaycan ahalisinin maddi ve siyasi durumunun artık dayanılmaz hâle gelmesi; milyonlarca insanın ölümüyle sonuçlanan Birinci Dünya Savaşı; Türkiye'nin (Osmanlı Devleti'nin), bu savaşı kaybedenlerden biri olması; Türkiye'nin kontrolünden çıkan büyük topraklara rağmen Anadolu'yu koruyabilmesi; Şubat 1917'de gerçekleşen Rusya Burjuva Devrimi; bu devrimin sonucunda Rusya İmparatorluğu'nun çökmesi; Rusya İmparatorluğu'nun başındaki kişi olan Çar'ın katledilmesi; İran'da Şeyh Muhammed Hiyabanî öncülüğünde Güney Azerbaycan'ın kısmen bağımsızlığa kavuşup "Azadistan" adlı bir devlet ilan etmesi; Kuzey Azerbaycan'da Doğu'nun ilk demokratik devleti olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulması; 1920 Nisanı'nda Bolşeviklerin 11. Kızıl Ordusu'nun Anadolu'daki Kurtuluş Savaşı'na yardım bahanesiyle Azerbaycan topraklarını ve ülkenin başkenti olan Bakü'yü işgal etmesi; Bolşeviklerin organize ettikleri "kızıl terörün", gün geçtikçe faaliyetini daha da arttırması vb.

Bu tarihi hadiselerden vahim olanları Câvid'i sarstığı gibi onun büyük yetenek ve sanatkârlığının da en parlak dönemine tesadüf etmiş ve eserlerinin konusu hâline gelmiştir.

Câvid'in inkılabî sıçrayışlar ve değişmeler döneminden söz eden üç büyük eseri vardır: *Şeyda* ve *Knyaz* trajedileri ile *Azer* destanı. Büyük felsefi tefekkür sahibi olan Câvid, seçtiği konularda hiç acele etmemiş; bütün eserlerini "yüz ölçüp bir biçtikten" sonra kaleme almıştır. Onun eserlerinin zaman sınırlarını aşıp yeni anlam ve önem kazanmasının, her dönem için güncel olmasının nedeni de budur.

Sovyet döneminin birçok eleştirmeni Câvid'i Bolşevik Devrimi'nin (25 Ekim 1917) önemini anlamamakla, Bolşeviklerin rolünü yeterince dile getirmemekle suçluyorlardı. Çağın fenomen şahsiyetlerinden biri olan Câvid, tarihi-siyasi olayları değerlendirme konusunda gerçekten mi bu kadar beceriksiz olmuştu? O, 1917-1920 yıllarında Bolşeviklerin Bakü'de ve Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde

yaptıkları toplu kıyımları, "kızıl terörü" görünce biraz aceleci davranmamaya ve "devrimciler"i daha yakından tanımaya çalışıyordu. Câvid, binlerce suçsuz insanı yakalayıp hapse sokan, katleden, kayıplara karıştıran bir partinin, emekçi kitleleri nasıl temsil edeceğine şüphe ediyordu çünkü insanlık dışı bu işleri yapmak, Câvid'e göre, işçi, köylü, ziyalı yanlısı olduğunu iddia eden bir partiye yakışmazdı. Câvid'i düşündüren bu konular, onun omuzlarına tarih, zaman ve insanlık karşısında neyin doğru, neyin yanlış olduğunu daha iyi anlama ve söyleme sorunluluğu yüklüyordu.

1916 yılında *Şeyda*'yı yayına hazırlayan Câvid, Şubat 1917 Burjuva Devrimi'ni görür görmez eserde değişiklikler yaptığı hâlde, *Azer* destanı üzerinde on yıldan çok çalışmış; *Knyaz* eserinde ise hadiselerin mekânı olarak Azerbaycan'ı değil, Gürcistan'ı göstermişti. Boğazdan yukarı (gayri samimi) konuşmak, Câvid açısından hakikati gizlemek kadar çetin idi. Câvid, kendi eserlerini yayımlamak için acele etmemiş, onlardan bazılarının ise birkaç değişik şeklini hazırlamıştı. M. Memmedov bu durumu özellikle belirterek şöyle der:

> "Câvid'in şiirlerinin ve piyeslerinin yazım ve bitkin hale getirme süresini net bir şekilde saptamak oldukça zordur çünkü Câvid onları yazdıktan yıllar sonra yayımlamıştır. Özellikle sahne eserlerinin 'hamilelik dönemi' sürekli olmuş, bazıları birkaç versiyonda yazılmış, bu eserlerin sahneye konması ise daha sonraki yıllarda gerçekleşmiştir."[10]

Araştırmacılar Câvid'in *Şeyda* eserindeki romantik kahramanla muhit arasındaki uçurum hakkında, kahramanın toplumsal çelişkilere karşı sessiz kalmasından doğan yanlışlar üzerine, genel olarak romantik şahsiyetin hayat mücadelesindeki uğursuzluğu ve güçsüzlüğünden söz eden bir eserdir[11] deyip *Şeyda*'nın derin tahlilini yapmaya çalışmışlardır.

Câvid romantizminin kendine has özelliklerinden biri de onun, ele aldığı konuya farklı yönlerden bakmasıdır. İnkılâpçı bir şair olmayan Câvid, Sosyalist Devrimi alkışlamakla birlikte mağlupların da dertlerini, sorunlarını eserlerine yansıtmayı bir görev bilmiş, *Knyaz* trajedisini yazmıştır.

1926'da Azerbaycan Halk Maarifi Komiserliği tarafından hem tedavi görmesi hem de Batı edebiyatı ve medeniyetini öğrenmesi için Almanya ve Fransa'ya gönderilen Câvid altı ay boyunca Avrupa'da kalır. Bu sürenin tamamını Berlin'de tedaviye ayıran şair, Paris'e gidemez. Berlin'de bizzat gördüğü sahneler, gözlemlediği olaylar, kütüphanelerde yaptığı okumalar onun Batı dünyası

10 Məmmədov M., *Cavidanə sənətkar*. Azərbaycan jurnalı, №11, Bakı 1982, s. 90.

11 Əlioğlu M., *Hüseyn Cavidin romantizmi*, "Azərnəşr", Bakı 1975, s. 73.

hakkındaki görüşlerini pekiştirir. Batı ve Doğu medeniyetinin buluşma hatta çatışma noktası olan İstanbul'da iken gazetelerden okudukları ve işittiklerini şimdi kendi gözleriyle görüp neticeler çıkarmak imkânı elde eder. Birinci Dünya Savaşı'nın yıkımlarını henüz ortadan kaldıramayan Almanya'da işçi ve köylülerin daha çok sömürüldüğünü, buraya sığınan çok sayıdaki muhacirin acınacak hayatını gözlemler. Altı ay boyunca yaptığı gözlemleri konu, içerik ve düşünce yönünden yeni olan iki büyük eserine –- *Azer* destanı ile *Knyaz* trajedisine – yansıtan Câvid, bu iki eserinde Batı'dan söz eder.

Diğer bir taraftan "Câvid, sınıf çatışmasını 'Knyaz' trajedisinde yeniden trajik çatışmanın merkezine çeker. İnkılap konusundaki bu eserde 'Şeyda'daki zengin-fakir, işçi-patron çatışmalarının edebî tahlilini sürdürür."[12]

Knyaz trajedisi 1922'de yazılmış, 1930'da ilk kez sahneye konmuş ve halkın büyük rağbetini kazanmıştı. Şubat 1917 Devrimi'nin zaferini *Şeyda* trajedisinde büyük sevinç ve mutlulukla tasvir eden Câvid, *Knyaz*'da Bolşevik Devrimi'nin zaferi sonucunda "knyazlar"ın, bir sınıf olarak yenilgiye uğrayıp tarih sahnesinden silinmesini tarihin adaleti olarak sunar. Eserde iki karşıt tip vardır: köhne dünyayı yıkıp onun yerinde yeni bir cemiyet kurmak isteyen Anton ve söz konusu köhne dünyayı ısrarla koruyup saklamak isteyen Knyaz. Onların arasındaki çatışma çok serttir. Bolşevik Devrimi gerçekleşmeli ve Şubat Burjuva Devrimi'nin desteklediği rejim yıkılmalı idi. Şair, yazar ve dramaturglar (tiyatro yazarları) Ekim Devrimi'ni alkışladıkları hâlde, Câvid kendine has bir tavırla devrim karşıtlarının yani yeniklerin durumunu, psikolojik sarsıntılarını, uğradıkları maddi ve manevi buhranı tasvir etmeyi yeğlemiştir.

Dahi hümanist Câvid, beşeriyete zarar verebilecek her şeyin karşısındaydı. Câvid romantizminin kendine has özelliklerinden biri de budur. O, devrimci gelişmelerin başlanmasını ihtiva eden *Şeyda* trajedisi ile inkılabın vadettiği güzel geleceği arzulamış, devrimin sonuçlarını ihtiva eden *Knyaz* trajedisinde ise inkılapların yol açtığı belaları ön plana çıkarmıştır.

7. İdeoloji ve Tarihî Şahsiyetlerin Savaşı

İnsan trajedisinin kökünde nefsin, doyumsuzluğun, mal-mülke aşırı hevesin durduğunu anlayan romantik ruhlu şairin yaratıcılığında inkılap ve savaş konusu birlikte işlenmektedir. Savaş sorunu ünlü tiyatro yazarının *İblis*, *Topal Timur*, *Seyavuş*, *İblisin İntikamı* adlı dram ve trajedilerinde dile getirilmiş; *Hayyam*, *Peygamber* dramları, *Azer* destanı ve diğer eserlerinde de bu konuya değinilmiştir.

12 Əsgərli Z., *Azərbaycan faciəsinin poetikası*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bakı 1992, s. 37.

Mevzunun Câvid eserlerindeki zaman boyutu yaklaşık 2500 yıllık bir dönemi kapsar. O, tüm eserlerinde savaşı insanlığın felaketi olarak göstermiş, şer güçlerinin türettiği bir facia olarak görmüştür. İnsanoğlunu hiçliğe sürükleyen bu sorunu çözebilmek için tüm insanların ve büyük tarihi şahsiyetlerin kötülüklerden uzaklaşıp, iyi işler etrafında, barışsever insanların hümanizm ve demokrasi cephesinde birleşmesini önemli saymıştır.

Büyük tiyatro yazarı *İblis* trajedisini 1918 yılında tamamlamış ve 1924'te ise yayımlatmıştır. Câvid'in edebi faaliyetinin ilk dönemine giren eserleri sırasında fikir, muhteva ve sanatkârlık yönünden diğer eserlerinden daha başarılı olan iki trajedisi bulunmaktadır ki bunlar *Şeyh Sanan* ve *İblis* trajedileridir. Trajedilerin başkahramanları olan Şeyh Sanan ve Ârif, hakikat arayışında olan kişilerdir. Nefis, haset, kin, öfke gibi kötü duyguları boğarak ideal bir şahsiyet seviyesine yükselen, hayatının sonunda canı pahasına bile olsa hak, hakikat sandığı saadete – Humar'a kavuşan Sanan, gözlerimizin önünde yüceldiği kadar; nefsinin kurbanı olup kinli, acımasız bir varlığa çevrilerek tüm sevdiklerine düşman olan Ârif, manevi çöküşüyle bizleri, sadece üzmekle kalmayıp birçok cevapsız sorularla da karşı karşıya bırakır.

Câvid, *İblis* trajedisini yazana kadar tıpkı diğer düşünürlerimiz gibi iyilik ve kötülüğün mücadelesini eserlerine yansıtmış; *Hübut-i Âdem*, *İşte Bir Divaneden*, *Dün ve Bugün*, *Harp ve Felaket* adlı şiirlerinde İblis; *Şeyh Sanan* trajedisinde Şeyh Mervan, Papas; *Uçurum* trajedisinde Anjel ve Edmon gibi kahramanlarla Ârif karakterinin seleflerini yaratmıştır.

Dört perdelik *İblis* trajedisi savaşların neden olduğu vahşetleri, insan maneviyatının bozulmasını ve bunların sebeplerini göstermek, edebi-estetik genelleştirme fonunda sunmak açısından Azerbaycan edebiyatının şaheserlerindendir.

Eser tezatlı levhalarla başlar. Ârif, Bağdat yakınlığında sakin bir yerde uzanıp dinlenmekte, düşüncelere dalmaktadır. Sahnenin derinliklerinden ise korkunç savaşlara, kanlı çatışmalara katılan subayların çelişkili emirleri duyulmaktadır. Bu korkunç çelişkiler içinde İblis ve Melek de birer tezat oluşturmaktadır. Onların diyaloguyla sunulmak istenenler, muhtevayı daha da derinleştirmektedir:

İblis (memnun kahkahalarla)

Deryalara hükm etmede tufan,
Sahraları sarsıtmada volkan,
Seller gibi akmakta kızıl kan,
Canlar yakar, evler yıkar insan…

Melek

Ya Rab, bu ne dehşet, ne felaket?
Ya Rab, bu ne vahşet, ne zelalet?
Yok kimsede insaf ü mürüvvet
İblise mi uymuş beşeriyet!?

Eserin başkahramanı baştan sona bütün olaylara müdahale eden ve sonda bütün insani değerlerini yitiren, manen iblisleşen İstanbullu Ârif'tir. Başta onu savaş dehşetlerinden uzaklaşıp sessiz bir köşeye çekilen, sıradan insanların mutlu sayabilecekleri bir ömür süren kişi durumunda görüyoruz. O, Allah'a inamın, ona kavuşmanın hasretiyle yanıp tutuşur:

İn, gel bana yahut beni yükseklere kaldır,
Gezdir konağında;
Yerlerde süründüm, yetişir, göklere kaldır,
Dindir kucağında,
Kaldır beni, bir seyr edeyim hoş mu, güzel mi
Cennette melekler?
Kaldır beni, tâ görmeyim insandaki zulmü
Bak, yeryüzü inler.
Ya Rab, bu cinayet, bu ihanet, bu sefalet
Bulmaz mı nihayet?
İnsanları halketmede var belki de hikmet,
İblise ne hacet?!

Peygamberlere, kanunlara, dinî kitaplara uyup da hakikate ulaşamayan Ârif, demonik (şeytanî) vesveseyle Allah'ın işine karışmaya kalkışır. Allah'ın, insanlarla birlikte dünyada İblis'e de yer vermesine burun kıvırır. Yukarıdaki son mısrada Ârif tarafından dile getirilen düşünce ortaya çıktığı ve aklî melekeleri yerinde olan tüm insanları Allah'ı tanıdığı günden itibaren düşündürmüştür. İnsanlar hakikat yolculuğunda İblis'i kendilerine hep engel olarak görmüş, bir yolunu bulup onu telin etmiş, kendi suçlarını da onun üzerine atmaya çalışmışlardır.

Câvid'in kanaatine göre, eğer dünya bu kadar iblisleşmiş insanın kuşatması altındaysa ve onlar barış ortamında bile herkesin mutluluğunu sınırlıyor, savaş günlerinde ise milyonlarca insanı mahvedebilirlerse, o zaman korkulacak bir İblis'e ihtiyaç yoktur. Beşeriyetin bu halini gören İblis, artık yeni şer ve kötülükler

türetmek için kendisine ihtiyaç kalmadığını belirterek trajediyi şu sözlerle tamamlar:

Ben terk ederim sizleri el'an neme lazım?
Hiçten gelerek hiçliğe olmaktayım azim.
- İblis nedir?
- Cümle ihanetlere bais…
- Ya her kese hain olan insan nedir?
- İblis!..

Trajedide dramatizmin en çok yükseldiği kısım kuşkusuz ki dördüncü perdedir ve burada firari subay Elhan'ın kurmuş olduğu adalet mahkemesidir. Câvid bu sahneyi bir türlü iflah olunmayanların hak ettikleri cezayı alma anı gibi büyük bir ustalıkla kurgulamıştır. Peki, bu iflah olunmayıp ölümü hak edenler kimlerdir? İbn Yemin ve zenci çavuş; bir papaz, bir haham, bir İranlı şeyh; kötü bir hastalığa yakalanmış kara çarşaflı bir kadın ve kendisi gibi iyileşmeyen bir hastalıktan mustarip on yaşlı bir çocuk.

Anlaşılıyor ki papaz, Ermenistan'da etnik çatışma çıkarmak amacıyla oraya İncil adıyla silah taşıyormuş. Fransa casusu olan haham da elinde Tevrat tutmasına rağmen Sina yarımadası ve Arabistan'da karışıklık çıkarmak için uğraşıyormuş. Müslümanların eli Kur'anlı şeyhi ise para karşılığında İngilizlere casusluk ediyormuş. Burnu çürüyüp düşmüş kara çarşaflı kadın ise kendisi gibi hasta çocuğu ile Kerbela'ya gidip şifa bulmak ümidi ile sarî zuhrevi (deri) hastalığını binlerce sağlıklı insana bulaştıracakmış. Bu iyileşmeyen, iflah olunmayan insanlardan kurtulmanın tek bir çaresi vardır ki o da Elhan'ın adamları tarafından gerçekleştirilen infazdır.

İblis, Elhan'ın mahkemesini gördükten sonra az bile olsa sarsılır ve iblisleşmiş insanları itham eden son monoloğunu seslendirir. Câvid düşüncesine göre Elhan'ın divanı yani mahkemesi olan yerde İblise yer yoktur çünkü İblisin kandırıp tuzağa düşürdüğü insanlar ya tövbe edip hak yoluna dönmeli ya da iflah olunmazlar gibi yargılanıp ortadan kaldırılmalıdır. Câvid romantikliğinin bir ürünü olmakla birlikte Elhan'ın divanı – tıpkı Tanrının kıyameti gibi – sapıklara yapılan bir uyarıdır.

İnsanlığı hep felaketlere sürükleyen şer (kötülük) aleyhine yazılmış *İblis* trajedisi ister konu, içerik ve idea, ister çeşitli karakter kadrosu yönünden, isterse de yüksek sanatkârlık özelliklerine göre sanata kattığı değeriyle Câvid'in diğer eserlerinden farklı bir fenomen yapıt niteliğindedir. *İblis* trajedisi, Câvid'in daha sonra kaleme alacağı savaş konulu *Topal Timur*, *Seyavuş* ve *İblis'in İntikamı* eserleri için de bir temel oluşturmuştur.

Câvid'in savaş konulu ikinci büyük eseri *Topal Timur* piyesidir. O, bu eseri 1925'te yazmış ve 1926'da yayımlatmıştır.

Topal Timur ortaya çıktığı ilk günlerden itibaren eleştirmenlerin dikkatini çekmiş, dönemin edebiyat metodu olan Sosyalizm Realizmi ilkelerine ters düştüğü için sert ve haksız eleştirilere maruz kalmıştır. Yaşar Garayev, Mehdi Memmedov, Timuçin Efendiyev, T. Memmed vd. eleştirmen ve edebiyat teorisyenleri ise özellikle son kırk yılda esere daha çağdaş değerlendirmelerle yaklaşmış, onun asıl kıymetini vermeğe çalışmış ve bunu başarmışlardır.

Şarkın en büyük cihangirlerinden olan Timurleng hakkında Câvid'e kadar da tiyatro eserleri yazanlar olmuştur:

> "Bu noktadan bakılınca İngiliz tiyatro yazarı Shakespeare'in selefi Christopher Marlowe'nun (1564-1593) 'Büyük Timurleng' trajedisi dikkat çeker. Marlowe büyük şahsiyetler, büyük ihtiraslar trajedisi ortaya koymak amacıyla Timurleng'in hayatını konu etmiş, eserinin temeline onun iktidar hırsını oturtmuştur. Timur'u yükseltip büyük fatih, büyük şahsiyet yapan da bu ihtirastır."[13]

Emir Timur ve onun etrafındaki kişiler kendi düşünce ve hareketleriyle, davranışlarındaki ciddilik, hizmetlerindeki profesyonellik ve uyanıklıklarıyla okuyucuların nazarında kendilerine büyük bir saygı kazanmalarına karşın, Yıldırım Bayezid'in sarayındaki kişiler ise aynı ölçüde şaşırtmakla kalmayıp hayal kırıklığına uğrarlar. Emir Timur cephesinde bulunanların neredeyse tamamı belirlenmiş bir hedef doğrultusunda hareket eden, en küçük tehlike anında bir araya gelen, icabında bir iradenin emrini yerine getiren müteşekkil kişilerdir. Yıldırım Bayezid cephesinde ise Şeyh Buharî ve Telhek Cüce (Yıldırım Bayezid'in Soytarısı Habeşi Arap – akt. notu) dışındaki herkes ya olacaklardan habersiz kişiler; ya günübirlik yaşayan, gününü gün edenler; ya ihanet etmek için fırsat kollayanlar; ya da verilen tüm emirleri itaatle icra edenlerden oluşmaktadır. Birbiriyle çatışmanın eşiğinde bulunan bu iki Türk imparatorluğunun saray âleminin tasvirindeki çelişkiler, iyi ki basiretli ve geleceği doğru değerlendiren akil insanların zaferiyle sonuçlanır:

> "1920'li yılların başında Câvid'in tarihî bir konuya başvurması onun bir şair olarak edebiyat metodundan dolayı idi. Yeni toplumsal gerçekliği (Sovyet rejimini – Akt. notu) Romantizm cereyanı sınırları içinde betimlemekte zorlanan Câvid, tarihsel olayların, büyük şahsiyetlerin tasvirine eğiliyor ve kendi görüşlerini onların aracılığıyla dile getirmeye çalışıyordu. O yılların edebî tenkidi Câvid'in bu tercihini hayattan

13 Cəfərov M. C. *Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm*, "Azərnəşr", Bakı 1963, s. 176.

> uzaklaşmak saysa da işin gerçeği yani objektif hakikat şu idi: Câvid, tarihe münasebette çağdaş düşünceyi ifade etmeğe çalışıyordu. 'Topal Timur' trajedisi de kendi estetik amacı doğrultusunda bu amaca hizmet ediyordu."[14]

Emir Timur, her şeyi son hedefe yani zafere kurban vermeğe hazır olan bir hükümdar olarak tasvir edilir. O, insanlığını da kaybetmemiştir. İleri görüşlü bir hükümdar olan Timur, ülkenin ekonomik ve kültürel durumunu çok önemsemekte, her şeyi bu iki veriye göre hesaplamaktadır. O, "iki ayaklı haşereler", "sefil şeyler" olarak gördüğü insanların "pas tutmuş gönüllerini temizlemek için" kılıcını bir araç gibi kullanır. Tanrının yanlışlarını düzeltmek için kılıcını kullandığını iddia eden Elhan'dan farklı olarak Timur, kendisini "mağrurları, kibirlileri ezmek için gönderilen Allah belası" gibi görür. İstirahat ve eğlenceyle birlikte savaşı da mutluluk verici bir tören gibi değerlendiren Timur, medeniyet konusuna da çok önem verir, Türk evladının terakkisi için elinden geleni esirgemez."[15] Sovyet siyasetinin telkin ettiği tabirce, çok acımasız, "kan içen" bir fatih olmakla birlikte Semerkant, Buhara şehirleri için yaptıkları, şiir ve sanat adamlarına gösterdiği ilgi bugün bile dillerde destan olan Emir Timur, mahsulü az olduğu için hükûmete vergi ödeyemeyen bir köylüyü kırbaçlattıran Mamay Han'ı "yavrusunu parçalayan şuursuz bir hayvan" olarak; "kırbacı kadar saygınlığı ve iradesi" olmayan bir yöneticiyi de "hükûmetin aleyhine çalışan en çirkin ve silinmez bir leke" olarak adlandırır. Câvid, Avrupalılar ve Türkler hakkındaki dilek ve düşüncelerini büyük fatih Timur'un diliyle şöyle ifade eder:

> "Avrupalıların dilleri başka, yürekleri başkadır. Herhâlde memleketimiz aslanlar yurdu, kartallar yuvası olarak kalmamalı. Belki dünyada en parlak aydınlanma ve medeniyet ocağı, en zengin sanayi ve ticaret merkezi olmalıdır. Evet! Düşmanlarımız görsün ki, Türk evladı yalnız basıp kesmekten değil, yaşamak ve yaşatmaktan da zevk alır. Yalnız yakıp yıkmak değil, yapmak ve yaratmak da bilir. Bununla beraber yaptıklarımız hiçbir şey değil. Bu, yalnız medeniyete doğru bir adım, gelecek için bir başlangıçtır. Bizim başladıklarımızı gelecek nesil ikmal etmeli. Yalnız beş on şehir değil, bütün memleket terakki ve güzellikler için birer numune olmalı. Evet, biz temel taşı atıyoruz. İşte bu temel üzerinde muhteşem binalar kurmak ve bu şiarı çiçeklendirmek … ancak yeni nesle, ancak sarsılmaz gençliğe aittir."[16]

Emir Timur, Bursa hükümdarı Yıldırım Bayezid'le savaşmak, onun topraklarını ele geçirmek düşüncesinde değildir. O, Bayezid'den, düşmanları olan Sultan

---

14 Əfəndiyev T. *Hüseyn Cavidin ideyalar aləmi,* "Yazıçı", Bakı 1985, s. 162.

15 Məmməd T. *XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasında klassik ənənələr,* "Nafta-Press", Bakı 2004, s. 49.

16 Hüseyin Câvid, "Topal Timur", *Hüseyin Cavid Eserleri*, Haz. Doç. Dr. Azer Turan, Küsena Yayınları, İstanbul, 2013, s. 385

Ahmed Celairi ve Kara Yusuf'un, kendisine teslim edilmesini veya onları savunmamasını talep etmiş, karşılığında ise verdiği ret cevabı yetmiyormuş gibi bir de hiçbir Türk sultanına yakışmayan hakaret dolu mektup almıştır. Tarih belgeleri de Emir Timur'un Osmanlı topraklarına girme düşüncesi olmadığını göstermektedir. Timur'un planları Şark'a -Hindistan ve Çin'e- doğru ilerlemekti. Câvid, bu iki Türk hükümdarın arasındaki savaş nedeni olarak "Yıldırım Bayezid'in acemiliğini, basiretsiz bir siyasetçi olduğunu ve aşağılayıcı mektubu" gösterir. Ankara Savaşı cihangirlikten daha çok kişisel hesaplaşmaya dönüşür. Bu düşmanlığın bedelini ise iki büyük "Türk kavmi" öder. Bu büyük sorunu 16. yüzyılda Fuzuli de *Bengü Bade* eserinde ortaya atmış, Şah İsmail Hatayi ile Yavuz Sultan Selim arasındaki Çaldıran Savaşı'nın da gereksiz ve Türk ve İslam dünyasını büyük zararlara uğratan bir savaş olarak nitelendirmiştir. Bilindiği üzere, Babek'in Hilafet ordularıyla 816-838 yıllarındaki 22 yıllık mücadelesi; Timur ile Yıldırım Bayezid arasındaki 1402 tarihli Ankara Savaşı ve Şah İsmail Hatayi ile Yavuz Sultan Selim arasındaki 1514 tarihli Çaldıran Savaşı, dünyanın İslamlaşmasına engel olan üç büyük savaştır.

Câvid'in *Peygamber*, *Topal Timur*, *Seyavuş* ve *Hayyam* piyeslerinde ortaya koyduğu romantik kahramanlar içerisinde Peygamber ve Topal Timur, diğerlerinden ayrılır. Peygamber'in zaferi ile Emir Timur'un zaferleri arasında da büyük farklar bulunmaktadır. Peygamber'in zaferi – hak ve hakikat ışığını dünyaya yaymak Peygamber'i manevi yönden rahatlattığı halde, Yıldırım Bayezid'i yenen Topal Timur'un perişanlığı devam etmektedir. Büyük sanatkârın Timur'u idealize ettiğini söyleyenler sırf bu duruma dikkat etselerdi yanıldıklarını da görmüş olurlardı. Eserin sonunda Yıldırım: "Düşünecek bir şey yok. Evet, sen kazandın fakat bu galebe Türk akvamını değil, yalnız fırsat bekleyen komşu hükûmetleri memnun etti acı bir iç geçirdikten sonra çok müteessir bir hâlde), daha doğrusu İslam âlemini başsız bıraktı" – diyerek üzüntüsünü bildirince Timur'un, Yıldırım'a doğru yürüyerek, mağrur ve yüksek bir sesle söylediği şu sözler aynı zamanda Câvid'in, tüm savaşlar ve onların nedenleri konusundaki düşüncelerini ortaya koymaktadır: *"*Hiç merak etme Hakan! Sen kör bir aptal, ben de deli bir topal! Eğer dünyanın zerre kadar değeri olsaydı yığın yığın insanlara, sınırına varılamayan geniş memleketlere… senin gibi bir kör ile benim gibi bir topal musallat olmazdı."

Câvid bu konuya küresel bir bakış sergileyerek onu iki yönden ele almıştır: Birincisi, Topal Timur gibi zamanı ellerinde oyuncak hâline getirenlerin ideolojisi; ikincisi kaderin cilvesiyle istemeden bile olsa bu büyük oyuna katılan halk kitlelerinin itirazıdır. Hep barışın yanında yer alan romantik Câvid, savaştan kurtuluş ve barış yollarını da eserlerindeki zengin kahraman kadrosuyla göstermeye çalışmıştır.

Câvid'in savaş konulu eserlerinden biri de *Seyavuş* trajedisidir. 1932 yılında Fars-Tacik şairi Ebülkasım Firdevsî'nin 1000. doğum yılı dolayısıyla kaleme alınmış manzum *Seyavuş* trajedisi, ilk kez 1933 yılında yayımlanmıştır. Konusu Firdevsî'nin *Şahnâme* manzumesinin *Destan-i Seyavuş*'undan alınan bu trajedi, Câvid'in savaş ve saray entrikaları aleyhine yazdığı eserlerdendir. Beşerî ideası, dolgun muhtevası ve yüksek sanat değeri ile dikkat çeken bu manzum trajedi, Câvid'in ustalıkla kullandığı aruz vezninde değil, hece ile yazılmıştır. Câvid'den önce Sabir, 1906'da *Şahname*'den *Seyavuş Destanı*'nın bir kısmını; 1920-30'lu yıllarda İbrahim Tahir *Seyavuş* manzumesini, Ali Nazmi *Seyavuş* ve *Efrasiyab* poemlerini (Farsçadan Azerbaycan Türkçesine – akt. notu) çevirmişlerdi. 1908-1910 yıllarında ise Hasan Sabri Abdullayev adlı bir öğretmen Ahmet Midhat Efendi'nin üç perdeli *Seyavuş* piyesini Azerbaycan Türkçesine uyarlamıştır. 1914'te Mirza Rıza *Seyavuş Destanı'*ndan hareketle 4 perdeli *Seyavuş* dramını yazmış ve aynı yılda öğretmen ve öğrencilerin yardımıyla sahneye koymuştur. 1920 yılında Mehmed Emin Resulzade'nin Lahıç'ta yazıp üç yıl sonra Türkiye'de yayımlattığı *Asrımızın Seyavuşu* eseri de Firdevsî'nin 'Seyavuş'undan etkilenerek kaleme alınan eserlerdendir:

> "Kısacası, Câvid 'Şahname' konusunda eser yazan ilk şair değildir. Onun 'Seyavuş'u da onlarca eserden biri olmasına rağmen estetik tarafı, mükemmel kurgusu, derin mefkûrevî yönüyle 'Şahname'den mülhem yazılan eserlerin en iyilerindendir."[17]

Câvid'in *Seyavuş* trajedisi 1933 yılında sahneye konmuş ve edebi çevrelerin büyük rağbetini kazanmıştır. Beş perdelik *Seyavuş* trajedisinin farkı, kurgusuna göre Câvid'in diğer tiyatro eserlerinden prolog benzeri "Başlangıç"la başlıyor olmasıdır. *Seyavuş*'un *Topal Timur*'a benzer yönü ise olayların iki düşman hükümdar arasında cereyan etmesidir. *Şahname* kahramanlarından Söhrab ve Seyavuş'un trajik kaderleri de seyircilerin ilgisini çekmektedir. İki tarihî-efsanevî kahraman da İran – Turan savaşlarında belirleyici rol oynayabilir, barış misyonunu üstlenerek birbirlerine karşı yüzyıllar boyunca düşmanlık eden iki komşu halkı ve ülkeyi barıştırabilirlerdi. Oysa şer güçlerin etki ve baskısı altında kalmış, bunu yapamamış, feci bir son ile dünyadan gitmişlerdi. Bu kahramanların edebiyatın ilgi merkezinde olmaları da buradan kaynaklanır. Câvid de bu konuya başvururken İran ile Turan'ı barıştırmaya çalışan Seyavuş'la ona engel olan güçler arasındaki çatışmayı bazen romantik bazen de realist bir üslupla yansıtmıştır:

> "Burada Câvid'i romantik görüşlerine uygun toplumsal-felsefi fikirler düşündürmüştür. O, insanın toplumsal kaderi, adalet ve özgürlük, ahlâki güzellik gibi meselelere değinmiş ve farklı karaktere sahip insanların edebi

17 Cəfərov M. C., *Hüseyn Cavid,* "Azərnəşr", Bakı 1960, s. 211.

> portrelerine onların bu özelliklerini de yansıtmıştır. Aslında ise bu görüşler, soyut insanî meziyetlerin betimlenmesiyle değil, somut toplumsal ve sınıfsal tarafları olan insanların maneviyat karşılaştırması sırasında kullanılmıştır."[18]

A. Nâzım'ın Südabe ile ilgili "saray ve düzenli cinsel bir hayat peşinde olan aristokrat kraliçe", M. Alioğlu'nun "Südabe'ye canlı, çılgın bir erkek bedeni gerekirdi" gibi görüşlerini eleştirip reddeden A. Hasanoğlu, onu ahlâksız bir kadın gibi değil, mutsuz bir kadın gibi değerlendirir:

> "Aslında, onun kendi oğulluğuna âşık olması şehvetten değil, belki de sevgiden kaynaklanır. Bir zamanlar sevmeye, seçmeğe hakkı olmadığından ileri gelir. O, kendisini ölümün kucağına gözünü kırpmadan bırakan mutsuz bir kadındır. Üvey bile olsa bir ananın, kendi oğulluğuna vurulmasını tasvip etmez fakat kendisini dizginleyemez. Bu anlamda büyük tiyatro yazarı Câvid'in eserlerini değerlendiren araştırmacılar, eserde çok açık bir şekilde verilen mesajları doğru okuyamamışlardır."[19]

İblisin İntikamı Câvid'in, elimizde bulunan sonuncu piyesidir. Şairin belirttiğine göre, eser Ağustos 1936-Mart 1937 arasında yazılmıştır. Câvid'in kendisini ve ailesini yakından tanıyan ünlü edebiyat bilgini Ekrem Cafer'in de belirttiğine göre bu eser sahneye konmamış ve yayımlanmamıştır. Nedeni ise 1937 aydın kıyımı ve Câvid'in de bir aydın olarak hapsedilmesi, baskılara maruz kalmasıdır.

İblisin İntikamı Birinci Dünya Savaşı'na itiraz olarak yazılmış, *İblis* trajedisinin tabii bir devamı gibi kaleme alınmıştır. Eserdeki İblis, Ârif ve Râna karakterleri *İblis* trajedisinin de şahıs kadrosunda yer almaktadırlar.

8. Hak Âşığı

Câvid düşünen ve düşündüren sanatkârdır, zira eserlerinin tamamı felsefî içeriklidir. Edibin sırf felsefî veya tarihî-felsefî muhtevaya sahip *Şeyh Sanan*, *İblis*, *Peygamber* ve *Hayyam* eserleri, bu yönü diğerlerinden daha ağır basan piyeslerdir.

Şeyh Sanan, *Peygamber* ve *Hayyam* piyeslerinde Câvid'in amacı, Hakk'a kavuşma yollarını aramak, hakikati bulmak ve bu arayışın edebi-estetik yollarını ortaya koymak olmuştur. Şeyh Sanan'ın, Peygamber'in ve Hayyam'ın hakikat kavramıyla ilgili birbiriyle pek örtüşmeyen görüşleri olduğundan, kendilerinin Hakka kavuşmak yolları da çeşitlidir.

---

18 Əkbərov Z. H., *Hüseyn Cavidin "Şeyx Sənan" faciəsi*, "Elm", Bakı 1977, s. 138.

19 Axundzadə M. F., *Əsərləri Üç cilddə, II cild*, "Şərq-Qərb", Bakı 2005, s. 120.

Câvid *Şeyh Sanan* trajedisini 1912-1914 yıllarında yazmıştır. Temel konusu aşk olan bu eserde yazar dinî ve millî ayrımcılığı eleştirmiş, din birliği düşüncesini ileri sürmüş ve bu önerisi gerçekleşirse insanlığın daha mutlu yarınlarda yaşayabileceğine vurgu yapmıştır. Mutasavvıf-panteist bir kişiliğe sahip Şeyh Sanan Şeriat, Tarikat, Marifet yollarını adım adım geçerek Hakikat makamına ulaşmaktadır.

20. yüzyılın başlarından itibaren Rusya ve Kafkasya'yı saran devrimci hareketler Çar İmparatorluğunu endişelendiriyordu. Bu nedenle de Yahudi malları yağmalattırılıyor; Ermenilerle Müslümanlar (Türkler) arasında mukatele planları gerçekleştiriliyor; dinî ve etnik çatışmalar körükleniyordu. Rus şovenleriyle Ermeni Taşnakları bu işte daha istekli ve aktif idiler. Bu şartlar altında Gürcü ve Türk milletlerinden olan bir Hristiyan ile bir Müslümanın aşkından söz eden *Şeyh Sanan* trajedisi, tam zamanında kaleme alınan, dinine ve etnik kökenine bakılmaksızın tüm ileri görüşlü insanların rağbetini gören bir eserdi.

Şeyh Sanan trajedisi Câvid'in eserleri arasında ve genel olarak Azerbaycan edebiyatında manzum piyesin, şekil ve içerik yönünden de yeni ve orijinal bir örneğini oluşturuyordu.

9. "Peygamber" ve Kâmil Sanatkâr

Hüseyin Câvid dinî-felsefî görüşlerini 1922-23 yıllarında yayımlattığı *Peygamber* tarihî dramında daha kapsamlı ve derin bir şekilde ifade etmiştir. Câvid'in bu eseri aynı zamanda dini-felsefi konudadır. Hakikat arayışına çıkan şair, insanlık tarihinin en kudretli şahsiyetlerinden biri olan Hz. Muhammed'i (s.a.v.) kendi eserinin kahramanı seçmiştir. Dini-felsefi konuda yazılmış bu dramın kahramanı Hz. Muhammed (s.a.v.), Azerbaycan edebiyatında ilk kez edebî bir başkahraman olarak sunulmuştur. Câvid bu eserinde dini ne idealize etmeye çalışmış ne de modernleştirmek istemiştir. O, tarihsel gerçekleri olduğu gibi sunmuş, dünle bugünü birbirine bağlayan tarihî, dinî-felsefî içerikli güzel bir sanat eseri ortaya koymuştur. Eser ateizm ideolojisinin, devlet siparişi olarak propaganda edildiği günlerde yayımlandığından, ona karşı oldukça sert eleştiriler yapılmıştır. Bu eleştirilerin büyük bir çoğunluğu "proleter kültürü" anlamına gelen dayatmacı ve güdümlü Bolşevik sanat anlayışı özelliği, yüzeyselliği, sertliği ve çok yönlülüğüyle dikkat çekmektedir. Halbuki eleştirmenlerin büyük bir çoğunluğu Câvid'i anlayamamış ve *Peygamber'*i yeni hayata yani Sovyet rejimine zarar veren bir eser olarak görmüşlerdir. *Peygamber* eseri hakkındaki eleştirmen görüşleri çok çeşitlidir. Onlardan bazıları birbiriyle örtüştüğü hâlde, bir kısmında da biri diğerini çürütmeye çalışmaktadır.

> "Câvid'in Peygamber karakteri hakkındaki görüşleri, onun dünya görüşünü, ideasını, amacını ortaya koymaktadır. Şairin başkahramana olumlu bakışı belirtilmekle birlikte söz konusu karakterin menfi yönlerinden de söz eden eleştiriler bulunmaktadır."[20]

Peygamber" dramı Câvid'in, 1920'li yıllardaki hak ve hakikat arayışlarının edebi ifadesi olarak ortaya çıkan bir eserdi. Şeyh Sanan, Tanrı'ya, hak ve hakikate sevgi, aşk yoluyla kavuştuğu ve bunu kişisel çabalarıyla başardığı hâlde, Muhammed (s.a.v.) başka bir yol seçmiştir. O, Tanrı'nın emri ve yönlendirmesiyle yeni bir din kurmuş, sadece kendisini değil, bütün insanlığı Hakk'a kavuşturmak ve büyük bir mutluluğa ulaştırmak için uğraşmış, amacına ulaşarak yeni bir ideoloji olan İslam düşüncesi ve ahlâkını yaratmıştır. Bunları kendi romantik düşünceler süzgecinden geçiren Câvid, aslında katı dindar olmamakla, dinî bir propaganda çabasında bulunmamakla birlikte Muhammed Peygamber'i bir insan olarak tasvir etmiş, onu kendi davasının sadık eri, akidesinin yılmaz savunucusu ve mücadeleci bir kişi olarak okuyucusuna sevdirmeyi başarmıştır.

Câvid'in ilk araştırıcılarından biri olan Hanefi Zeynallı, şairin ruhu ve ideolojisi ile örtüşen birçok değerli fikirler söylemiştir:

> "Câvid herkesin gözünde ulaşılmaz bir zirve olmakla birlikte sıradan bir insan fakat düşündüğüne inanan, idealine koşan bir gönül eri olduğunu da kanıtlamıştır (…) İşte Câvid'in, sıradan insanların arasına indirdiği Peygamber, bir insan olmakla birlikte yüksek zirveleri fethetmesi ise, muhitini iyi tanıması, yılmazlığı ve dönmezliğinde saklıdır. Câvid bunu açıkça göstermiş ve şu mesajları vermek istemiştir: her bir padişah müstebit (diktatör), her bir hâkim zâlim olabildiği gibi her bir dahi de sıradan bir fert olabilir."[21]

Yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde gerçekleşen olayları çok da büyük olmayan bir tiyatro eserine sığdırma başarısı ve mutluluğu; gerçek tarihî bir şahsiyet olan Muhammed Peygamber'in yüce, mücadeleci, acılara dayanan ve sebatın sembolü olan kişiliğini edebi bir dille ifade etme saadeti Hüseyin Câvid'e nasip olmuştur.

Hakikate ulaşma yollarını *Şeyh Sanan* ve *Peygamber* eserlerinde ortaya koyan Câvid Efendi, *Hayyam* dramında ise bilge bir şair-filozof karakteri yaratmış, onun uhrevî ve dünyevî görüşlerine de geniş yer vermiştir. Biz *Hayyam*'ı din aleyhine yazılmış ateist ruhlu bir eser olarak görmüyoruz. Hayyam karakteri, cehalete karşı savaşan, "hayatta en hakiki mürşidin bilim olduğu"na inanan bir aydındır.

---

20 Əfəndiyev T. *Hüseyn Cavidin ideyalar aləmi*, "Yazıçı", Bakı 1985, s. 144.

21 Zeynallı H. *Hüseyn Cavidin yazdığı "Peyğəmbər" haqqında mülahizələrim,* Ədəbi parçalar, Bakı 1924, s. 59-60.

Sonuç

Hüseyin Câvid, sadece Azerbaycan edebiyatının değil, genel olarak umumî Türk edebiyatının en önemli edebî şahsiyetlerinden biri olarak seçkin yerini korumaktadır. Çağdaş felsefî-romantik şiirin kurucuları arasında da Câvid'in özel bir yeri vardır. Onu genel olarak romantik edebiyat, Türk (dilli) romantik şiir, tarihî-felsefî manzum Türk edebiyatı, manzum tiyatro edebiyatı, milliyetçi romantik Türk edebiyatı, tarihî-felsefi romantik Türk dramaturjisi vb. alanların ünlü temsilcisi olarak da münferit çalışmalar kapsamında araştırmak ve değerlendirmek mümkündür.

Bu çalışmada ise Câvid ve eserlerinin daha çok aşağıdaki yönlerine dikkat çekilmiştir:

1) Hüseyin Câvid'in Azerbaycan düşünce tarihindeki yeri, onun hayat hikâyesinden hareketle değil, eserlerinden yola çıkılarak irdelenmiştir;

2) Câvid ve Hâdî Azerbaycan romantik edebiyatının iki dahi şahsiyeti olarak belirtilmiştir;

3) Câvid, Azerbaycan romantik edebiyatının ileri görüşlü bir temsilcisi olarak sunulmuştur;

4) Onun, Azerbaycan edebiyatında ilk manzum trajedi yazarı olduğu belirtilmiştir;

5) Câvid'in tiyatro eserlerinin tarihsel, beşerî, toplumsal, siyasal ve kültürel yönlerinden söz edilmiştir;

6) Câvid'in, tüm siyasi baskılara rağmen Sovyet rejimine boyun eğmediği, SSCB'deki yaygın ve güdümlü edebiyat metodu olan Sosyalist Realizmi çerçevesine uygun eserler yazmadığı vurgulanmıştır;

7) Câvid'in, edebî faaliyetinin başından sonuna kadar romantik kahraman arayışını sürdürdüğü tespit edilmiştir;

8) Câvid'in, edebiyatı insanlığa hizmet aracı olarak görmesi, edebî kahramanlarının da insanı daha fazla insanlaştırmak için örnek karakterler (tipler) gibi kullanması altı çizilerek söylenmiştir;

9) Câvid'in *Ana, Meral, Âfet, Şeyh Sanan, İblis, İblisin İntikamı, Uçurum, Şeyda, Peygamber, Hayyam, Topal Timur, Seyavuş, Azer, Knyaz* piyesleri Azerbaycan düşünce tarihinde yer alan kahramanlar açısından irdelenmeğe çalışılmıştır;

10) *İnsan – İblis – Peygamber* üçlüsünün, Câvid eserlerinin genel kompozisyonunu oluşturduğu belirtilmiştir;

11) Romantizm – Türkçülük, romantikler – Türkçüler ilişkisinden söz edilmiştir;

12) Câvid romantizminin kendine özgü ana çizgileri tespit edilmiş, onların da "sevgi" ve "kan dökmemek" olduğu belirtilmiştir;

13) Câvid'in çeşitli eserlerinden hareketle sadece Türklerin değil, Almanların, İranlıların, Çinlilerin, Arapların… da yaşadıkları sorunlar dile getirilmiş, şairin evrensel sevgisi vurgulanmıştır;

14) Câvid'in, kadın hakları savunuculuğundan ve eserlerindeki kadın kahramanlarından söz edilmiştir;

15) Hüseyin Câvid ile Namık Kemal; *Meral* ile *Zavallı* Çocuk eserleri karşılaştırılmıştır;

16) Câvid'in "aile" kavramına büyük önem verdiği vurgulanmış, eserlerinde aile konusunu geniş bir şekilde ele aldığı somut örneklerle gösterilmiştir;

17) Câvid'in tarihî-felsefi konulu trajedileri Türk ve İslam tarihi açısından değerlendirilerek Emir Timur ile Yıldırım Bayezid arasındaki Ankara Savaşı (1402) ve Yavuz Sultan Selim ile Şah İsmail Hatayi'nin yüz yüze geldiği Çaldıran Savaşı'nın (1514) birer kardeş kavgası olduğu, Türk tarihinin bu savaşlarda hiçbir zafer elde etmediği vurgulanmıştır;

18) Câvid'in, Muhammed Peygamberi edebi bir eser kahramanı edecek kadar cesaretli bir edip olduğu belirtilmiştir;

19) *Topal Timur* trajedisindeki Timurlenk'e farklı bir bakış açısı sergilenmiştir;

20) Câvid'in *Seyavuş* trajedisinde, Firdevsî'nin Şahname kahramanından farklı bir Seyavuş'tan söz edilmiştir;

21) *Şeyh Sanan* trajedisinin tahlilinde "kâmil insan" probleminden söz edilmekle kalmayıp din değiştiren bir İslam şeyhinin bile sevgiyi 'Tanrı' gibi kabullenerek Hakikat mertebesine ulaşabileceği, altı çizilerek dile getirilmiştir;

22) *Hayyam* dramında şairin sadece edebiyatta değil, toplumdaki rolünün, bilge ve filozof karakterli bir kişi (şair Hayyam) sayesinde daha da arttığı belirtilmiştir.

23) Hayyam'ın din ve dünya meselelerine objektif bakış açısının, örnek bir görüş olarak düşünce tarihimizdeki olumlu dönüm noktası niteliği vurgulanmıştır;

Bu çalışma, Câvid'in daha çok romantik dünya görüşü ile sınırlı tutulmuştur.

Kaynakça

Axundzadə M. F. *Əsərləri Üç cilddə, II cild*, "Şərq-Qərb", Bakı 2005.

Câvid, Hüseyin, *Hüseyin Cavid Eserleri*, Haz. Doç. Dr. Azer Turan, Küsena Yayınları, İstanbul 2013.

Cəfərov M. C. *Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm*, "Azərnəşr", Bakı 1963.

Cəfərov M. C. *Hüseyn Cavid,* "Azərnəşr", Bakı 1960.

Əbilov A. *Hüsnü-xüda şairi*, "Çaşıoğlu", Bakı 2000, s. 17.

Əfəndiyev T. *Hüseyn Cavidin ideyalar aləmi,* "Yazıçı", Bakı 1985.

Əkbərov Z. H. *Hüseyn Cavidin "Şeyx Sənan" faciəsi*, "Elm", Bakı 1977.

Əlioğlu M., *Hüseyn Cavidin romantizmi*, "Azərnəşr", Bakı 1975.

Əliyeva A. *Azərbaycan romantikləri və türkçülük hərəkatı*, ADPU, Bakı 2005.

Əsgərli Z. *Azərbaycan faciəsinin poetikası*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bakı 1992.

Hüseyn Cavid. *Əsərləri. Beş cilddə. III cild*, Lider, Bakı 2005.

İbadoğlu Ə. "Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm ədəbi cərəyanının qaynaqları haqqında", *Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi*, № 4, Bakı 1976.

Qarayev Y. B. *Faciə və qəhrəman*, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, Bakı 1965.

Məmməd T. *XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasında klassik ənənələr,* **"**Nafta-Press", Bakı 2004.

Məmmədov M., *Cavidanə sənətkar*. Azərbaycan jurnalı, №11, Bakı 1982.

Nəbioğlu R. *Azərbaycan ədəbiyyatında estetik ideal.* Ədəbi-nəzəri məcmuə. II, "Nafta-press", Bakı 2004.

Valehov C. *XIX əsrin əvvəllərində Türkiyə ədəbiyyatında milli məfkurə*, "Adiloğlu", Bakı 2004.

Zeynallı H. *Hüseyn Cavidin yazdığı "Peyğəmbər" haqqında mülahizələrim,* Ədəbi parçalar, Bakı 1924.

Ahmet Cevat'ın Düşünce Dünyası: Türklük, Vatan Sevgisi ve İstiklal Mefkûresi

İrfan Murat YILDIRIM*

Giriş

20. yüzyılın başları Azerbaycan edebiyatının uyanma, dünyayı tanıma, şahsiyetini bulma yıllarıdır. Azerbaycan edebiyatı bu dönemde bir yandan Türk(iye) edebiyatı, diğer yandan Rus edebiyatının tesiri altındadır. Eskiden olduğu gibi İran edebiyatını takip etmeyi, örnek almayı bırakmış; 1850'lerden sonra ise Ahundzade ve genel olarak tiyatro faaliyetleriyle fikri, siyasi, içtimai ve felsefi açıdan daha iyi bir düzeye ulaşmış ve İran edebiyatını tesiri altına almıştır.

Azerbaycan edebiyatının örnek olduğu İran edebiyatı bir yandan da Türkiye'deki edebi ve siyasi faaliyetlerin etkisi altındaydı. 1905'ten sonra Azerbaycan edebiyatı, Türkiye'nin etkisiyle "Türkçülük" cereyanının; Türkiye, İran ve diğer İslam ülkelerinin tesiri ile "İslamcılığın"; Rusya dolayısıyla çağdaş siyasi ve sosyal cereyanların ve 1920'lere yaklaştıkça da sosyalist akımların tesiri altındadır. Bu bakımdan 20. yüzyılın ilk çeyreğindeki edebiyatta bu üç temayülün de temsilcilerine rastlanır.[1] Bu dönem Azerbaycan şiiri ise klasik şiir ve halk şiirinin dışında iki yönde gelişir: realist şiir ve romantik şiir.[2] Bir de bunların

* Celal Bayar Üniversitesi, Dr. Öğr. üyesi

1 Yavuz Akpınar, "XX. Asrın Başlarındaki Azerî Edebiyatına Umumi Bir Bakış", *Türk Edebiyatı*, Ocak 1984, Sayı 123, s. 69-70; Y. Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1994, s. 69-73

2 Bkz: *XX Esr Azerbaycan Edebiyatı*, Bakû, 1982; *Azerbaycan Sovet Edebiyatı*, Bakû, 1988; *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi*, Bakû, 1960, c. 2

dışında hiçbir edebi cereyana mensup olmayıp kendi başına bir ekol oluşturan Molla Nasreddinciler vardır.

20. yüzyılın Azerbaycan milli romantik edebiyatının şiirdeki en kudretli temsilcileri Hadi, Cavit, Sıhhat ve Ahmet Cevat'tır. Ahmet Cevat yenileşme hareketlerinin içerisindedir onu diğer şairlerden ayıran yönse Azerbaycan istiklaline ve 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan'da devlet kuracak olan milli ruhun duygularına tercüman olmasıdır. M. Emin Resulzade tarafından kurulan ve Anadolu Türkleriyle Azerbaycan Türklerini sade, ortak edebi bir Türkçe etrafında birleştirmeye çalışan *Açık Söz* gazetesinin açtığı yeni yola mensup ve bu vasıtayla Türkiye'deki Milli Edebiyat cereyanının tesiri altında bulunan Ahmet Cevat, 1914-1918 yılları arasında Kafkasya ve Azerbaycan'daki – kısmen Türkiye'deki – her hareketi yaşar, her gelişmeden etkilenir ve bunları şiirine yansıtır. Bu bakımdan Ahmet Cevat'ı okumak; Azerbaycan Türkünün bu yıllardaki ümitlerini, milli heyecanlarını, duygularını tanımak ve öğrenmek demektir. Onun şiirlerinde sadece ülkesinin değil, kendi kaderini de adım adım izlemek mümkündür. Yine onun şiirlerinde kendini var eden idealleri talihin acı bir oyunuyla reddetmek zorunda kalışını ve bu sırada duyduğu ruhi sancılara şahit olup, feryatlarını işitmek de mümkündür.

1. Hayatı

Ahmet Cevat 5 Mayıs 1892'de Gence'nin Şemkir ilçesine bağlı Seyfeli kasabasının Mehrili köyünde doğmuştur. Hakkında bilgi veren sınırlı kaynakların hemen hepsinde şairin doğum yeri Seyfeli olarak gösterilir.[3] Ahmet Cevat eserleri üzerinde uzun süre araştırma yapan yazar Rehman Hesenov bu konuda şunları yazar:

> "Ahmet Cevat tercüme-i halinde 'Seyfeli köyündenim' diye yazmıştır. Onun bu ifadesi yüzünden doğum yeri sehven Seyfeli olarak gösterilmiştir. Seyfeli kasabası, Mehrili de dahil on yediden fazla köyü bünyesinde toplamıştır. Sovyet hakimiyetinden önce Mehrili, Seyfeli köyüne; sonra ise Seyfeli kasabasına bağlanmıştır. Şair, buna dayanarak 'Seyfeli köyündenim' demiş olabilir. Fakat şairin yakın akrabaları, Seyfeli ve Mehrili'deki yaşlılar, şairin kapı komşuları ve oğlu Niyazi Ahundzade'nin verdiği bilgilere dayanarak şairin Mehrili'de doğduğunu kesinlikle söyleyebiliriz."[4]

Aile adı Mollakendli'dir. Şairin babası Molla Mehemmedeli, devrinin okumuş, kültürlü insanlarındandır. Şairin dedesi de Güney Azerbaycan'dan göç etmiş bir

3 *ASE*, 4. Cilt, s. 256; *Azerbaycan Sovet Edebiyatı*, Baku, 1988, s. 24.

4 Bkz. *Azerbaycan Müellimi*, 24 fevral 1984, No: 16, s. 4.

ahunddur. Bu yüzden şairin babasına da aynı unvanla müracaat edilmiştir. Ahmet Cevat daha sonraları bu baba-dede unvanını soyadı olarak kullanmıştır. O, okuma yazmayı küçük yaşlarında babasından öğrenir. İlk eğitimini Mehrili köy mescidine bağlı molla mektebinde alan Ahmet Cevat'ın okuma yazmaya hevesi ve bu konudaki büyük kabiliyeti daha o yıllarda kendini gösterir. Şairin çocukluğunu yakından bilenlerin ifadelerine göre Ahmet Cevat yedi yaşındayken Kur'an'ı rahatlıkla okuyabiliyordu. Şair altı yaşındayken babasını kaybeder. Mehrili'de yalnız kalan annesi Yahşı Hanım küçük Cevat'ı da yanına alarak Gence'ye gider ve ilk eşinden olan çocuklarının yanına yerleşir. Ahmet Cevat'ın ikisi erkek üç üvey kardeşi vardır. Kardeşleri Cevat'a büyük yakınlık ve şefkat gösterirler. Özellikle üvey ağabeyleri Mesim ve Gulu ona babasızlığını hissettirmemek için ellerinden gelen her şeyi yaparlar. Gence'de demircilik yapan ağabeyi Mesim ve yakın akrabalarından Hüseyin'in yardım ve desteğiyle Ahmet Cevat, 1906'da Şah Abbas Mescidi bünyesindeki medresede okumaya başlar.

Ahmet Cevat'ın ağabeyi Mesim'in maddi durumu pekiyi değildir. Buna rağmen o, üzerindeki yükün ağırlığına bakmadan Cevat'ı hem ağabey hem de bir baba şefkatiyle koruyup kollamıştır. Ahmet Cevat da okul dışındaki boş zamanlarını ağabeyinin dükkanında çalışıp ona yardımcı olarak geçirmiştir. Bütün bu sıkıntılara rağmen Ahmet Cevat okulda son derece başarılı bir öğrencidir. Maddi durumunun zayıflığı ve derslerindeki başarıları üzerine İslam Cemiyyet-i Hayriyyesi'nin yoksul çocuklar için ayırdığı burstan almaya hak kazanır. Böylece birazcık olsun rahatlayarak öğrenimini sürdürür ve okulu 1912'de özellikle Azerbaycan Türkçesi, Rusça, Farsça, Arapça ve Tarih derslerinden çok iyi dereceler alarak bitirir.[5]

Ahmet Cevat daha okul yıllarında şiir ve edebiyatla yakından ilgilidir. Bu yıllarda yazdığı şiirler okuyucu kitleleri arasında beğenilmeye başlanmıştır. Hocası Abdulla Tofig (Abdulla Sur), dostu Abdulla Şaig'e 1910'da yazdığı bir mektubunda Ahmet Cevat'tan övgüyle bahsederek şunları söyler: "Talebelerimin arasında Cevat adlı genç bir şair var. Bana okuduğu şiirlerinden gördüğüm kadarıyla gelecekte iyi bir şair olacağı muhakkaktır."[6]

Ahmet Cevat Birinci Dünya Savaşı yıllarında Türk-Rus muharebelerinin Kafkas cephesinde zarar gören ahaliye yardım eden İslam Cemiyyet-i Hayriyyesi'nin üyesi ve katibi olmuştur.[7] Rehman Hesenov'un makalesinden edindiğimiz bu

5 Şairin Farsça ve Arapça'yı çok iyi bildiğini Gulam Memmedli de bir yazısında belirtir. Ayrıca "Ahmed Cevad'ı düşünürken" (*Azerbaycan* dergisi, 1988, Nu: 1 s. 143-145) adlı yazısında 1930 yılında bir edebî gecede A. Cevat'ın sohbet sırasında Tahran'da tahsil gördüğünü açıkladığını aktarır. Yazarın ifadesine göre A. Cevat daha önce bir yazısında da Tahran'da öğrenim gördüğünden bahsetmiştir.

6 Rehman Hesenov, "Ehmed Cavad yanğısı", *Azerbaycan müellimi*, 24 fevral 1989: No:16, s. 4.

7 Hesenov, s. 7.

bilgiye Hüseyin Baykara'nın *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi* adlı kitabında da rastlıyoruz. Aynı kitapta Ahmet Cevat'ın 1912 Balkan Savaşı sırasında İstanbul'da teşkil edilen Kafkas Gönüllü Kıtası mensubu olarak Trakya cephesinde savaştığı, savaş bittikten sonra Yusuf Akçura'nın tavsiyesi üzerine – hizmetlerini ülkesinde devam ettirmek için – Azerbaycan'a döndüğünden bahsedilir.[8]

Yine Hüseyin Baykara Ahmet Cevat'ın Türkiye'yle münasebetinin yalnız Balkan Savaşı'na katılmaktan ibaret olmadığını söyleyerek şu bilgileri verir:

> "Yıl 1915. Birinci Dünya Savaşı başlamış ve Türkiye'nin doğu bölgesi Rus ordusunun işgaline; Kars ve Erzurum halkı Rus ve Ermeni kırgınına uğramıştır. Bakû'da bulunan Azerbaycan Cemiyyet-i Hayriyyesi Türkiye'nin doğu vilayetleri halkına yardım etmektedir. Bu yardım ekiplerinin birinde Ahmet Cevat da bulunuyor ve Bakû ile Kars arasında Rusların çıkardığı engellere bakmayarak mekik dokuyor, yardım işlerinde çalışıyordu. "Ne Gördümse" adlı şiir bu olaylar üzerine yazılmıştır."[9]

Bu yoğun olaylarla dolu yıllarda Ahmet Cevat şiirlerini *Koşma* adıyla kitap halinde neşreder.[10] Kitap, okuyucular arasında ilgiyle karşılanır. Hem edebiyatla hem de Cemiyyet-i Hayriyye'nin işleriyle uğraşan Ahmet Cevat 1916'da cemiyete maddi destek sağlayan Batum'un yerli zenginlerinden Süleyman Bey Bejanidze ve ailesiyle tanışır ve onlarla yakınlık kurar. Süleyman Bey o sıralar Batum ve Tiflis'te faaliyet gösteren inkılap taraftarı bazı derneklerin kurucusu ve hamisi durumundadır.[11] Bejanidze ailesiyle sık sık görüşen Cevat evin lisede okuyan kızı Şükriye'ye aşık olur. Şükriye de Cevat'a karşı ilgisiz değildir, kısa bir süre sonra bu sevgi karşılıklı bir hal alır ve Şükriye, Cevat'ın sevgi ve şiir dolu mektuplarını almaya başlar. Fakat Süleyman Bey'in bu isteğe kesin ret cevabı Ahmet Cevat'ı ümitsizliğe düşürür. Ahmet Bey çareyi Şükriye'yi kaçırmakta bulur. İki genç Batum'da evlenirler. İlk çocukları Niyazi, 26 Haziran 1917'de Batum'da dünyaya gelir.[12] Ahmet Cevat bir müddet sonra ailesiyle birlikte Gence'ye döner. Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Türk ordusu, o sıralar İngiliz işgali altında bulunan Bakü önlerine gelir. Ahmet Cevat, Türk ordusuna yardım için toplanan Azerbaycanlı gönüllülerle birlikte Yasamal Dağı'nda Bakü'nün kurtuluşu için savaşır.[13]

---

8 Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, İstanbul 1975 s. 193. Yazar, A. Cevat'ı yakından tanıdığını, beraber tutuklanıp aynı hücrede kaldıklarını da kitabında anlatır.

9 Baykara, s. 193

10 *Koşma*, Baku, Açık Söz matbaası, 1335 (1916), 60 sahife

11 Hesenov, s. 4 Biz bu derneklerin adını hiçbir kaynakta bulamadık.

12 A. Cevat'ın dört oğlu bir kızı vardır. Sırasıyla Niyazi 1917 Batum; Almas (kızı) 1919 Gence (ölümü 1936); Aydın 1921, Quba ilçesinin Hulug köyünde ; Tukay 1923, Yılmaz 1935 Bakû'de doğmuşlardır. Hesenov, s. 4. [Xuluq köyü günümüzde Qusar ilçesine bağlıdır - ed.n.]

13 Baykara, s. 194. Bu bilgiye A. Cevat'ın 'Bismillah' adlı şiirinde dip not olarak rastladık.

28 Mayıs 1918'de Müsavat Partisi önderliğinde kurulan hükümet, Azerbaycan'ın bağımsızlığını ve yönetim şeklinin cumhuriyet olduğunu ilan eder. Ahmet Cevat bu devrede canla başla çalışır, makaleler ve şiirler yazar. Bu şiirlerin çoğu yeni düzeni alkışlayan milli ve vatani şiirlerdir. Bu dönemde yazdığı şiirlerini *Dalga* adıyla kitap halinde 1919'da neşreder.

Ahmet Cevat bu arada Türkiye'deki siyasi hareketleri de yakından takip eder. İstanbul'un işgali üzerine üzüntüsünü anlatan "İstanbul" adlı lirik şiiri yazar. "Mermer sineli sevgili" dediği ana yurdun başkentinin yabancı eller tarafından kirletilmesinden duyulan hüznü anlatan bir mersiyedir bu şiir.

Azerbaycan, 27 Nisan 1920'de Bolşevik Rusya tarafından işgal edilmiş, bu işgal nedeniyle Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ömrü kısa sürmüştür. İşgalden sonra Ahmet Cevat için kabus dolu günler başlar. Bu tarih aynı zamanda şairin dramatik sonunun başlangıcı olarak da mütalaa edilebilir. Ahmet Cevat bundan sonraki on yedi yılını baskı ve zulüm altında, kendi yaptıklarını inkar etmeye zorlanarak geçirir. 1922'de Bakü'ye gelip Rabfak'a girer.[14] Burada öğretmenlik yapar. 1923'ün sonlarına doğru Çeka (Sovyet istihbarat örgütü) tarafından tutuklansa da bir müddet sonra serbest bırakılır.

1924'te Neriman Nerimanov sanat okulunda dil ve edebiyat öğretmenliği yapar. Bu devrede Azerbaycan'daki ders kitaplarının hazırlanışına da yardımcı olmuştur.[15] 1924-1926 yılları arasında Bakü'de Edebiyat Cemiyeti'nin başkanlığını yapar. 1925'ten itibaren *İngılab ve Medeniyet* dergisinin mesul müdürlüğü görevinde bulunur. 1926'da Ali Pedagoji Enstitüsü'nü bitirir.[16]

Ahmet Cevat hayatının çeşitli dönemlerinde ilk, orta ve yüksekokullarda öğretmenlik yapmıştır. 1925'te üniversite için doldurduğu bilgi formunda 1913'ten beri pedagog olarak çalıştığı kaydolunmuştur.[17] 1927'de Azizbeyov Politeknik Enstitüsü'nde (tekniker okulunda) Azerbaycanlı olmayan talebeler için Azerbaycan Türkçesi dersi verir. 1927'den itibaren Kent Teserrüfatı (Ziraat) Enstitüsü'nde öğretmenlik yapan Ahmet Cevat 1929'da Devlet İlmi Tetkikat Enstitüsü'nün ihtisas hazırlık şubesine girer. Kent Teserrüfatı Enstitüsü'nün 1930'da Gence'ye taşınması üzerine Ahmet Cevat da Gence'ye döner. Onun sık sık iş değiştirmesi dönemin siyasi baskıları yüzünden olmalıdır.

---

14 Raboçiy Fakultet (İşçi Fakültesi) Bolşevik ihtilalinden sonra işçilere okuma yazma öğretmek amacıyla açılan bir okul

15 Hesenov, s. 4

16 Hesenov, s. 4; *Azerbaycan Sovet Edebiyatı*'nda (Baku 1988, s. 24) A. Cevat'ın üniversiteyi bitiriş yılı olarak 1928 yılı gösterilmiştir.

17 Heseneov, s. 4.

Şair sosyal faaliyetlerine Gence'de devam eder. Hatta Seyfeli yakınlarında yeni bir köy kurulmasına öncülük etmiş ve köyün ilk evini kendisi yapmıştır. Bugün "Gönüllü" adını taşıyan bu köyü Ahmet Cevat kurmuştur. Ayrıca Gence'de bulunduğu müddetçe folklor derlemeleri de yapmıştır.[18] 1934'e kadar enstitüdeki görevini sürdüren Ahmet Cevat aynı yıl enstitünün Dilcilik Bölümü'nde yönetici olur. Şair bu enstitünün Rus Dili sahasındaki ilk profesörlerindendir.[19] Ahmet Cevat bu tarihte aynı zamanda Gence Devlet Tiyatrosunun Azerbaycan Edebiyatı bölümünü de yönetir. 2 Haziran 1934'de Gence'de toplanan 1. Genceli Yazarlar Konferansı'nda, Azerbaycan Yazarlarının 1. Kurultayı'na katılmak üzere temsilci seçilir. 1934'te SSCB Yazarlar Birliği'ne üye olarak kabul edilir. 1935'te yeniden Bakü'ye dönen şair Azerneşr'de (Azerbaycan Devlet Neşriyatı'nda) işe girer. 1936 yılının sonlarına kadar neşriyatın sanat şubesinde tercüman redaktör olarak görev yapar. Bu tarihte şair bir taraftan da Azerbaycan film stüdyolarında sanat danışmanlığı görevini sürdürür.

1935 Ahmet Cevat'ın hayatının en büyük ıstıraplarından birini yaşadığı bir yıl olur. Tek kızı olan, 16 yaşındaki Almas'ı kaybeder. 1931 başlarından beri gittikçe artan siyasi baskı ve terör altında kalan şair için bu büyük bir yıkımdır. O, kendisine yöneltilen ağır suçlamalar altında nefes almaya çalışırken bir yandan da ailesini, sanatını, şerefini korumaya çalışmıştır. O sıralarda birkaç şiiri Türkiye matbuatında yayımlandığı için şiddetli hücumlara maruz kalır. Bu şiirler Türkiye'de *Yeni Kafkasya* dergisinde basılmıştır. Şaire yöneltilen suçlamalardan biri şöyledir:

> Hâlbuki bazı yazarların terbiyesi ile meşgul olmak zarurî idi. [...] Ahmet Cevat'ın İstanbul matbuatında milliyetçi şiirlerinin basılması Azerbaycan edebî muhitini çok rahatsız ediyordu. Gerçi Ahmet Cevat "İzah" yazıp pişman olduğunu bildirmişti. Bununla beraber, Azerbaycan Proleter ve Sovyet yazarları çeşitli toplantılarında şairin bu hareketini şiddetle tenkit etmişlerdir.[20]

Şairin sanatçılığı ve sanat anlayışı hakkında ciddiyetten uzak ama büyük gürültüler koparan tartışmalar başlar. Bu konuda Azerbaycan Sovyet Edebiyatı Tarihi'ndeki tespitler ilginçtir:

> "Yalancı vatanseverlik ruhundaki edebi eserler ve umumiyetle milli bağımsızlık sloganıyla ortaya çıkan Müsavatçılar, bazı müstereddit aydınları, yazarları kandırmayı başardılar. Burjuva milliyetçilerinin ürettiği

18 Eli Saleddin. "Gönüllü'de Görüş"', *Edebiyat ve İncesenet* (gazetesi) 8 Avgust 1986; Nu: 32, s. 2

19 Hesenov, s. 4

20 *Azerbaycan Sovyet Edebiyatı Tarihi*, Baku 1967, c. 1, s. 55.

> illüzyonlara aldanan şair ve edipler, milliyetçilik ruhunda eserler yazdılar. Böyle şairlerden biri de Cevat Ahundzade (Ahmet Cevat) idi. O, "Bismillah" şiirinde işgalci Türk ordusunu alkışlıyordu."[21]

> "Bir müddet Sovyet edebiyatının mahiyet ve mevkiini idrak etmekte güçlük çekmiş Hüseyin Cavit ve Ahmet Cevat'ın ve onların tesirine kapılan gençlerin bazı eserleri için mücerret romantizm, sübjektivizm, cemiyete karşı çıkma, karakteristik bir hâl almıştır."[22]

> "1920'li yılların birinci yarısında sübjektif, bedbin hislerin ifadesi, Ahmet Cevat şiirinin karakteristik bir özelliğidir. Onun 1920-1926 yılları arasında çıkmış birçok şiirinde sübjektif mazmun, bedbinlik, hayattan şikâyet motifleri ön planda idi. Şiirlerinin lirik kahramanı "kısık bir ses gibi" feryat ediyor, ömrünün gözyaşları içinde geçmesinden şikâyetçi oluyordu. 1920'li yıllarda Ahmet Cevat'ın sanatkârlığı etrafında ciddi edebî tartışmalar açılmıştı. Özellikle şiirlerini Türkiye'deki Müsavat yayın organında yayımlanması münasebetiyle *Komünist* gazetesinin sahifelerinde çıkmış itiraz makaleleri bu tartışmaları alevlendiriyordu."[23]

Gün geçtikçe bu saldırılar da artar. 1936'nın sonlarına doğru çalışmasına müsaade edilmez.[24] Ahmet Cevat'ın etrafı görünmez duvarlarla çevrilmiştir sanki. İşte bu ağır dönemde sevgili kızının ölümü, acılı babayı sarsar. Ahmet Cevat'ın şiirlerinde hissettiğimiz o eğilmez karakteri, şairin metanetini kaybetmemesine yardımcı olacaktır. Ahmet Cevat bu kadar büyük baskı altındayken istese Türkiye'ye kaçabilir, burada hür ve rahat yaşayabilirdi. Elinde her türlü fırsat olmasına rağmen bunu yapmaz. Aşağıdaki yazılardan bunun sebeplerini kolayca anlayabilir, Ahmet Cevat'ın şahsiyeti hakkında bir fikir edinebiliriz:

> "Onun Türkiye'ye gitmek için çok fırsatı vardı. Kimsenin haberi olmadan rahatça gidebilirdi. O, bunu aklına bile getirmek istemiyordu. Çocuklarını, ailesini, eşini ilahi bir sevgiyle seven biri onları bırakıp kendini kurtarmak için uzağa gider miydi? Asla!"[25]

Hüseyin Baykara da şairin oğlu Niyazi Ahundzade'nin yukarıda söylediklerini teyit eden bilgiler verir:

> "Bir gün rastlantı olarak A. Cevat, yeraltı Milli İstiklâl Komitesi Başkanı Dr. Dadaş Hasanzade ve liderlerden Rahim Bey Vekilli ile tesadüfen

21 *Azerbaycan Sovyet Edebiyatı Tarihi*, Baku 1967, c. 1, s. 31.

22 *Azerbaycan Sovyet Edebiyatı Tarihi*, Baku 1967, c. 1, s. 82.

23 *Azerbaycan Sovyet Edebiyatı Tarihi*, Baku 1967, c. 1, s. 88.

24 "Bir yıldan daha fazla bir süredir babasının çalışmasına müsaade etmiyorlardı. Hiçbir işe kabul etmiyorlar, hatta şiirlerini bile basmıyorlardı. Buna rağmen babam metanetini muhafaza ediyor, başını eğmiyordu." Niyazi Ahundzâde, "Atam Ahmet Cevat", *Edebiyat ve İncesenet* (gazetesi), 2 iyun 1989 No: 22

25 Ahundzade, agm.

> buluştuk. Uzun konuşmalardan sonra ben, yeraltı komitesinin görkemli üyelerinden bir kısmının Azerbaycan dışına çıkmalarını teklif ettim. Azerbaycan istiklâl mücadelesinin her üç lideri de benim bu teklifime karşı çıktılar ve dediler ki: 'Ben, dış ülkelere gideyim, sen git, ötekisi de gitsin. Peki ama, bu bedbaht ve talihsiz günleri bu milletle kim paylaşsın?' Çok iyi hatırlıyorum, Ahmet Cevat ve Rahim Bey Vekilli bana çok kızdılar ve bir daha bu meseleyi arkadaşlar arasında konuşmamamı sıkı sıkıya tembih ettiler. Bu konuşmam üzerinden bugün tam yarım yüzyıl geçmiştir. Her üç rahmetli ve kıymetli istiklâlci yiğitler, sözlerine sadık kalmış ve Azerbaycan halkının bedbaht günlerini o halkla paylaşmışlardır."[26]

Şair 1937'nin sonlarına doğru "halk düşmanı" ilan edilerek tutuklanır, düzmece bir yargılama sonucu üzerine bir sürü suç isnat edilir. Fakat o, bütün bunları şiddetle reddeder. Oğlu Niyazi Ahundzade hatıralarında şunları söyler:

"Babam hakkında uzun yıllar sonra, 1950'li yıllarda bilgi elde edebildim. Onu tutukladıktan sonra, uzun müddet eziyet etmişler, işkence yapmışlar. Söyletmek istedikleri her neyse zorla itiraf ettirmek istemişler. Babamsa hiçbir şeyi üzerine almamış. Hiçbir düzmece itirafnameye imza atmamış. Hatta onlarla tartışıp direnmiş. Fikirlerinden katiyen taviz vermeden sonuna kadar dayanmış. O, adaletin mutlaka galebe çalacağına inandığı için kendine sürülmek istenen iğrenç lekelerin evlatlarına da bulaşmaması için, onların geleceğine engel olmaması için dayandı. Belki de onu bu müthiş iradesi için öldürdüler. Kim bilir? Nasıl öldürdüler, mezarı nerededir, kimse bilmiyor."[27]

Ahmet Cevat'ın dramı 1937'de son bulmuştur. 12 Ekim 1937'de ölüm cezasına mahkum edilmiş, karar aynı gece uygulanmış, şair kurşuna dizilmiştir. Ahmet Cevat ölümünden on sekiz yıl sonra 17 Ekim 1955'te Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) Yüksek Askeri Mahkemesi kararıyla kendisine isnat edilen ve ölümüne sebep olan suçlardan beraat etmiş ve itibarı iade edilmiştir.

2. Şiirlerinin (Fikirlerinin) Genel Değerlendirilmesi

Ahmet Cevat'ın şiirlerini değerlendirirken onun fikirlerini de geçirmiş olduğu bütün aşamalarla birlikte değerlendirmiş oluyoruz. Ahmet Cevat didaktik yönü ağır basan bir sanatçıdır. Düşüncelerini şiirlerine büyük bir maharet ve açıklıkla yansıtabilmiştir. Hayatını anlatırken Ahmet Cevat'ın yaşadığı devrin özelliklerinden bahsettik. Şair siyasi çatışmaların ve rejim değişikliklerinin sık

26 Baykara, s. 199-200. H. Baykara adı geçen eserinde Ahmet Cevat'ın Sibirya'ya sürüldüğüne dair hatalı bir bilgi vermektedir [ed.n.] .

27 Ahundzade, agm

olduğu bir dönemde yaşamıştır. Ahmet Cevat'ın bütün hayatını etkileyen hatta düşüncelerini temelinden sarsan bir büyük olay da Çarlığın yıkılması ve Bolşeviklerin, Çarlık Rusya topraklarına bütünüyle hakim olmalarıdır. 1920'ye kadarki hayatında aktif bir siyasetçi, Türk milliyetçisi olarak tanıdığımız Ahmet Cevat, 1920'den sonra eski fikirlerinden dolayı suçlanarak baskı ve eziyetlere maruz kalacak, ağır tazyik altında duyuş tarzını tam olarak değiştirmese de söyleyiş tarzını değiştirecektir.

İlk önce bu düzen değişikliğini kavramaya çalışan şair, fikirlerini bir takım sembollerin arkasına sığınarak söylemeyi dener. Üzerindeki baskılar arttıkça yavaş yavaş kendi kabuğuna çekilir ve şiirlerindeki semboller biraz daha derin ve anlaşılmaz bir hal alır. Daha sonra ise "pişmanlık ve itiraflar" dönemi başlar. Şairin hayatını ve rejimi – hele hele Stalin devrini – göz önüne alacak olursak, bu itirafların ve pişmanlıkların kendinden çok ailesini kurtarma, onlara zarar verilmesini bir şekilde önlemeye çalışma içgüdüsüyle olduğunu görürüz.[28] İnsani olarak bu, son derece normal bir davranıştır. Nitekim şairin ölümünün akabinde aile bireylerinin birbirlerinden ayrılarak sürgünlere gönderilmesi, uzun yıllar büyük baskılara uğraması, onun bu çabalarının işe yaramasa da haklılığını göstermiştir. Bu yüzden biz, Ahmet Cevat'ın Azerbaycan düşünce tarihindeki yerini daha iyi değerlendirebilmek için çoğu kez fikirlerini aktarmada vasıta olarak kullandığı şiirlerini incelerken, bu şiirleri ortadan bir çizgiyle ikiye ayıracağız: 1920 öncesi ve 1920 sonrası şiirleri. Bunu yaparken aynı zamanda A. Cevat'ın Azerbaycan siyasi ve edebi tarihindeki yerini ve rolünü de izlemiş olacağız.

Şairin özellikle ilk dönemdeki şiirleri onun Azerbaycan fikir tarihindeki yerini de göstermektedir. Bu çizgi ilk başlarda pek net değildir. Fakat yıllar ilerledikçe şair üzerindeki baskılar arttıkça farklılık da netleşir. Ahmet Cevat'ı sadece 1920 öncesi şiirleriyle tanımak mümkün değildir. 1920 sonrası için de aynı şey söz konusudur. Biz şairin 1920 öncesindeki şiirleriyle sevincini, coşkusunu, samimiyetini, milli duygularını, heyecanlarını göreceğiz. 1920 sonrası şiirlerinde ise bunalımlarını, çaresizliklerini, çırpınışlarını, acılarını izleyeceğiz. Bu son dönem şiirlerinde ideolojisi, milli benliği, fikirleri inkâra zorlanan bir sanatçının çığlıklarını duyacağız.

28 "Babam, devrin tazyikiyle şiir yazdı ama bu şiirler onun gerçek şiirleri değildi. Bu şiirlerdeki zorlama hemen hissedilir. O, içindeki şiirleri yazmayı geleceğe bırakmıştı." Ahundzâde, agm

3. 1920 Öncesi Şiirleri (Fikirleri)

3.1. Siyasi Şiirler

3.1.1. Türkiye'yle İlgili Olanlar

Ahmet Cevat, 1912'den beri aktif siyasetin içindedir. 20. yüzyılın başlarındaki baş döndürücü siyasi ve sosyal gelişmeleri yaşamış bir kişidir. Azerbaycan Cemiyyet-i Hayriyyesi'nde görev almış, yardım kampanyalarında gönüllü olarak çalışmış ve Müsavat Partisi'nin aktif üyelerinden olmuştur. Bu hareketli siyasi ve sosyal hayatının akislerini şiirlerinde de görmek mümkündür.

Ahmet Cevat'ın yaratıcılığında Türkiye'nin önemli bir yeri vardır.[29] Yukarda bahsettiğimiz gibi Meşrutiyet hareketlerinden sonra gelişen Türkçülük akımı nedeniyle Türkiye, Azerbaycan için büyük önem kazanmıştır. Ahmet Cevat da diğer Azerbaycan aydınları gibi Türkiye'yi yakından izliyordu. Türkiye bir büyük kardeş havası içinde değerlendiriliyor, böyle olunca Türkiye'den çok şey umuluyor ve bekleniyordu. Türkiye de Azerbaycan'ın bu beklentilerine siyasi ve askeri sahada cevap vermeye çalışıyordu. Azerbaycan'ın İngilizler tarafından işgali sırasında Nuri Paşa komutasındaki Türk ordusu (Kafkas İslam Ordusu) Azerbaycan'a yardıma gelmiş ve bu Türk toprağını İngiliz işgalinden kurtarmıştır. Türkiye'deki siyasi gelişmeler Azerbaycan siyasi hayatını büyük ölçüde etkiliyordu. Bütün bu ilişkilerin ve beklentilerin yansımalarını yazarın şu şiirlerinde görebiliriz: *Şehidlere, Türk Ordusuna, Ey Asker, Çırpınırdın Karadeniz, Şehit Esir, Ben Bulmuşam, İstanbul, Bismillah, İngiliz.*

Bu şiirlerde Türkiye bazen özlenen, beklenen bir sevgili bazen Turan ordusu, bazen de olağanüstü özelliklere sahip bir kurtarıcı olarak yer alır. Türkiye bir sevgilidir. Bu sevgiliden ayrı düşülmüştür. Ona olan özlem gün geçtikçe artmaktadır:

Bizde kalemlerin düşüncesinde
Yazılan sözlerin en incesinde
Garip minarenin yanık sesinde
Yalnız "O" var... bilmem dinleyen var mı?
...

29 *Açık Söz*'ün intişarıyla müsadif senelerde iki Azerbaycan şairi, milliyet-perverâne eserleri ile parlıyorlardı. Bunlardan biri Cevat, diğeri de H. Cavit'tir. Cevat daha ziyade Türkiye'de Emin Beyle (M. Emin Yurdakul) teessüs eden hece veznini örnek ittihaz ederek çok hassas Türkçe şiirler yazıyor (...) Gerek Cevat'ın gerekse Cavit'in şiirlerinde kullandıkları lisan İstanbul'un tekâmül etmekte bulunan edebî ve sade lisanıdır. M. Emin Resulzade, *Türk Yılı*, 1928.

Herkes der ki benim gönlüm ne dolgun.
Bilen yok mu "kime" meftun olduğum.
(Irak, *Koşma,* s. 48)

Türkiye özellikle düşünce açısından hem "Garbın gönül sıkan ağır havasından" hem de "Şarkın gülü, meyi, nevasından" farklı bir şeyler sunuyor Ahmet Cevat'a. Şair, Doğu'nun yüzlerce yıldır devam eden hareketsizliğinin farkındadır. Batı'yı ise özellikle Rusya vasıtasıyla gerçek yüzüyle tanımıştır. Cennetini açık gözle görülen bir rüyada, Türkiye'de bulmuştur:

Okşayarak yıldızını, ayını
Ben sayamam cennetimin sayını
El diyen cennetin ben bir tayını
Açık gözlü bir rüyada bulmuşam.
(Ben Bulmuşam, *Dalga*, s. 23-25)

Şiirlerin çoğunda Türkiye'yi olağanüstü vasıfları olan bir kurtarıcı, ordusunu ise bir Turan ordusu olarak görür. Ahmet Cevat bu düşüncelerinde samimidir. Türkiye ve Türklük sevgisi, Türk birliği düşüncesi onun ilk dönem şiirlerinde açıkça hissedilir:

Dağa, taşa sancağını öptürüp
Duman gibi bu dağları bürüdün.
Denizlere selam resmi yaptırıp
Göklerdeki bulut gibi yürüdün.
...
Ey Türk senin hangi dinde olduğun,
Minareye buyur bize söylesin.
İşitmeyen kulaklara sesini
Esen yele buyur haber eylesin.
(Ey Asker, *Dalga,* s. 29-31)

Türkiye, Turan'ı kurtarmaya çalışan, ordusuyla Rus'u kovmaya gelen bir kahramandır:

Ey şanlı ülkenin şanlı ordusu
Unutmam Kafkas'a geldiğin günü.
Gelirken kovmaya Turan'dan Rus'u
Ayağını Karadeniz öptü mü?

Ahmet Cevat Turan'ı değişik şekillerde işlemiştir. Bazen Turan'ı Kafkasya ve Türkiye'yi içine alan coğrafi bir kavram olarak düşünür bazen de Turan'ı bir ideal olarak ele alır: sınırları belli olmayan ancak bütün dünya Türklüğünün birleşmesi şeklinde düşünülen bir ideal. Bu, Z. Gökalp'in Turan'ın yakın ve uzak idealleriyle paralel giden bir düşünce tarzıdır:

Ya Rab bilmez miydin kalemi sende
Ki kırdın sazımın canlı telini.
Doğuyorken yeni bir ümit bende
Nice meyus ettin 'Turan' elini.
(İstanbul, *Dalga,* s. 13-15)
Şiirim sınık bir saz ağladarak tellerini
Adak adak gezmek ister gönlüm Turan ellerini.
('Şiirim', Koşma, s, 30)

Aynı şiirin başka bir yerinde Turan'dan mukaddes bir ideal, adeta bir din olarak bahseder. Kâbe, Müslümanların kutsal yeridir, Müslümanlar ibadetlerini Kâbe'ye yönelerek yaparlar. Turan da Türklerin mukaddes Kâbe'sidir. Türklerin hiçbir kuvvet karşısında eğilmeyen başları ancak Turan önünde eğilir:

Turan öyle bir mukaddes Kâbe'dir ki her bir daşı
Gölgesinde düşer yere Türk'ün eğilmeyen başı

Şair Türkiye'nin acı ve sıkıntılarıyla da yakından ilgilidir. İstanbul'un işgali sırasında yazdığı şiirde yalnız Türkiye'nin değil, bütün Türklüğün payitahtı olarak gördüğü İstanbul'a ve Türklüğün kırılan ümitlerine gözyaşı döker. Bu samimiyet dolu bir ağlamadır. Çünkü bütün dünya Türklerinin ümidi Türkiye'dir. Oranın başkentinin işgali de bütün Türk dünyasında büyük bir ümitsizlik uyandırmıştır:

Ben sevdiyim mermer sineli yarin
Diyorlar koynunda yabancı el var.
(İstanbul, *Dalga,* s. 13-15)

Türkiye'yle ilgili şiirlerin bir bölümünde de Türk ordusuna duyulan sevgi ve minnettarlık duyguları işlenir. Türk ordusu Azerbaycan'ı hem İngiliz işgalinden kurtarmış, hem de Rus ve Ermeni baskısına karşı kollamıştır. Bu ordu Türkiye adlı ülkenin ordusundan ziyade bütün Türklüğün ordusudur, Turan ordusudur:

Senin kovdukların yabancı hanlar
Kurtardı ülkemi döktüğün kanlar.
...

Geçerken göklerden bir katar turna
Ağlar bıraktığın gözleri sorma
Bak doğru çıkmakta gördüğün rüya
Beslediğin emel bugün gülümser.
(Şehitlere, *Dalga*, s. 35)

Yazıldıktan yüz yıl sonra bile Türk dünyasının gayrı resmi milli marşına dönüşmüş olan "Çırpınırdın Karadeniz" şiirinde ise şair Türkiye'yi bütün dünya Türklüğü için bir kurtarıcı, toparlayıcı olarak görür:

Çırpınırdın Karadeniz
Bakıp Türkün bayrağına
Ah diyerdin, hiç ölmezdin
Düşebilsem ayağına!
...
İnciler dök gel yoluna
Sırmalar düz sağ-soluna
Fırtınalar dursun yana
Selam Türk'ün bayrağına!
(Çırpınırdın Karadeniz, *Dalga,* s. 26)

Şair bu derece sevip büyük ümitlerle bağlandığı Türkiye'ye her şeyini kurban vermeye hazırdır. Bu yukarıda da sık sık vurguladığımız Türk birliği düşüncesinin bir tezahürüdür:

Dost elinden esen yeller
Bana şiir, selam söyler
Olsun bizim bütün eller
Kurban Türk'ün bayrağına!

Bu şiirlerden şu sonucu rahatlıkla çıkarabiliriz: Şair, Türkçülük akımının etkisi altındadır. Sınırların sık sık değiştiği bir ülkede ve devirde yaşayan şair, siyasi alanda görülen bu kargaşada bütün Türklerin ister coğrafi ister düşünce yönünden birleştiği bir ideal arıyordu. Bu ideal Turan idealidir ve bunu fiziki olarak gerçekleştirebilecek olan da Türkiye'dir.

3.1.2. İngiliz ve Rus Sömürgeciliği

Şair, Azerbaycan'daki siyasi hadiseleri yakından takip etmiş hatta birçoğunun bizzat içerisinde yer almıştır. Aşağıda kısa örnekler vereceğimiz şiirler Türk ordusu, dış güçlerin elindeki Bakü'yü kuşattığında bizzat savaşa katılan şair tarafından cephede yazılmıştır. "İngiliz", "Bismillah", "Kuropatkine" ve "Gelme" adlı şiirlerde İngiliz ve Rus emperyalizmi şiddetle tenkit edilmektedir.

"İngiliz" şiirinde İngiltere'nin sömürgeciliği örneklerle anlatılmıştır. İngilizler bütün İslam dünyasını yakıp yıkmak isteyen düşmanlardır. Önce Hindistan'ı ele geçirmiş, şimdi de Turan yolunu kapamak istemektedirler. Burada şair Turan'ı Kafkasya olarak ele almıştır:

Bakû'ya gelmişiz selam vermeye
Ey Han sarayını tutan İngiliz.
Giderken Kâbe'ye hacı kervanı
Hacılar yoluna çıkan İngiliz.

Dimağında Çanakkale ağısı
Sen misin Türk illerinin yağısı?
İslam dünyasını ölüm çalğısı,
Ölüm ninnisiyle yakan İngiliz.

Sarıp Hindistan'ın cansız kolunu
Geldin bağlamaya Turan yolunu
Aldatıp her yerde Tanrı kulunu
İnsanları ucuz satan İngiliz.
(İngiliz, *Dalga,* s. 27-28)

Şair İngiliz sömürgeciliğinin sebeplerini çok iyi anlamıştır. Azerbaycan'ın iştah kabartan petrolleri, pamuğu Ruslar gibi İngilizlerin de dikkatini çekmiştir. Şair "Ben Bulmuşam" şiirinde Batılı ülkelerin asıl yüzünü çok iyi tanıdığını söyler. Batı gerçek emellerini yıllarca maskelemeyi çok iyi bilmiştir. Medenilikleriyle öğünen bu ülkelerin çıkarları söz konusu olunca nasıl canavarlaştıklarını Bakü'nün işgali müddetince çok iyi görmüştür. Fakat Azerbaycan yalnız değildir. Büyük kardeş Türkiye yine gelmiştir ve İngilizlere gerekli dersi verecektir:

Ey döğünen yürek, dumanlı şehir
Bilir misin bu zor gürültü nedir?
Aç sisli koynunu ordumuz gelir
Nişanlın koynuna girer. Bismillah!

...
Sen merd olup dursan karşımda eğer
Kudurgan saçmalı növbetin geçer.
Saklandığın toprak kanımı içer
Yurdum olmaz sana siper. Bismillah!

Yurdumuzda bize meydan okuyan,
Murdar cemdekleri murdar kokuyan
Tekbir seslerini uzaktan duyan
Düşmanımız aman ister. Bismillah!
(Bismillah, *Dalga,* s. 21-22)

Şair, "İngiliz" şiirinde oldukça isabetli bir tahminde bulunur. Başka gövdelere yapışıp beslenen asalakların bir gün elbet sömürdükleri bedenlerden koparılacağı günler gelecektir:

O hayın gözünü diktiğin eller,
Benim nişanlımdır, türküler söyler.
Göz dikme tahtıma, bak elim titrer
Düşecek tahtına talan İngiliz.
(İngiliz, *Dalga, s. 27-28)*

Gerçekten de "üzerinde güneş batmayan imparatorluk" diye anılan İngiltere'nin – şairin kehanetini doğrularcasına – "tahtına talan düşmüş", sömürgelerini kaybetmiştir.

"Kuropatkine" ve "Gelme" adlı şiirlerde ise Rus sömürgeciliği şiddetle tenkit edilir. "Kuropatkine"[30] şiirinde dalga dalga yayılan bir heyecan, bir nefret vardır. Bu heyecan okuyucuyu da sarar. Şair bunu sağlayabilmek için şiirin vezniyle oynamıştır. 16'lı, 11'li ve 8'li vezinler art arda sıralanmış; böylece bazen durgun, bazen de heyecan dolu fikirler daha da çarpıcı hale getirilmiştir.

Ruslar, Batılı ülkelere karşı Kafkasya Türklüğünü vahşi olarak gösterme gayreti içerisindedir. Oysa kendileri geçtikleri her yerde kan ve zulüm bırakmışlardır. Mezar yağmalamış, ırza-namusa dokunmuşlardır. Rus zulmü yalnız bununla da kalmamıştır. Türkler arasında Hristiyanlığı yaymak için misyonerlik faaliyetlerini artırmış, bunun için büyük baskılar yapmışlardır. Kuran-ı Kerim'in

30 Aleksey Nikolayeviç Kuropatkin, Türkistan'ın işgalinde önemli rol oynamış Rus generalidir.

hükümleri tahrif edilmiş, Türkçe yasaklanmış, karşı çıkanlar öldürülmüştür. Ay, yıl ve yer adları değiştirilmiş, Türklere dinlerini değiştirmeleri için baskı yapılmıştır. Ahmet Cevat, söz konusu şiirde bunları bir çırpıda sıralar ve sorar:

Kimdir bizim minarede ezanları susturanlar?
Doğru yola sapma deyip kanlı irin kusturanlar?
...
Tekmeleyip Türkistan'ın eğilmeyen başlarını
Kimler çaldı babaların eski mezar taşlarını?
...
Hiçbir tarih göstermezken Türkün hayın olduğunu
Kimdir çalan Türk ırzını, Türk elinin var yohunu?
Senin kimi kölgesinden korkanlar
Senin kimi düşünenler, duyanlar.
...
'Din' söyledik, Kur'anların tebdiline yeltendiniz.
'Dil' söyledik, fikrimize mezar oldu Karadeniz.
Zengin idik, kurd oldunuz, yurdumuza saldırdınız
Güzellerin göksündeki altunları çaldırdınız.
Adlarını değiştirip memleketin, ilin, ayın
Siz şapkasız sade Türk'ü mekteplere bırakmayın.
...
Elinizden rahip olup i'tikâfa çıkanlara
Söyleyin ki başka şeyler düşün, sen bir haydi ora.
Sonra bizi Avrupa'da vahşi diye yazıp pozun.
(Kuropatkine, *Dalga,* s. 18-20)

Ahmet Cevat, sonra da bu haksızlıklara karşı çıkanların Sibirya'ya sürülüp öldürüldüğünden söz eder. Şair bu arada "İngiliz" şiirinde olduğu gibi burada daha ilginç bir tahminde bulunur:

Hoş her vakit gece gitmez, dan atar
Bilmez miydin seni bir gün kan tutar?!

Gerçekten de Mart 1918'de yazılan bu şiirden birkaç ay sonra Rus Çarlığı yıkılmıştır. "Gelme" adlı şiirinde ise Rusya'dan "Göze batan kuruntu, uğursuz

gölge, Şimal yeli" diye söz eder. Şiir Rusların Azerbaycan'a saldıracağı haberi üzerine 1919 sonlarında yazılmıştır:

Ey yağmursuz bulut, uğursuz gölge
Değişmem ben alı bir çirkin renge
Sevdası gönlünde bir dargın ülke
Bakar yad gözlere pek yaman gelme.
(Gelme, *Dalga,* s. 6)

Ahmet Cevat bu şiirlerinde adeta yavrusunu koruma telaşı içindeki bir annenin hissiyatını dile getirir: sinirli, ürkek ama kararlı. Onun İngiliz veya Ruslara karşı kini, sadece ülkesini sömürdükleri, işgal ettikleri yerleri yağmaladıkları içindir. Şair, ülkesini seven bir aydın gibi onların yaptıklarını ortaya koyar. Böylece okuyucunun zihninde bir mukayese imkanı doğar. Ahmet Cevat, ilgili konularda oldukça titiz biridir. Ele aldığı konuyu enine boyuna düşünüp iyice araştırmadan mısralara dökmez. Böylece okuyucusunu hem bilgilendirir hem de kendi şiir ustalığı ile ruhunu okşar, okurlarını tatmin eder. 1920 öncesi Ahmet Cevat lirik bir şairden daha çok ateşli bir hatip görünümündedir.

3.1.3. Azerbaycan'ın Genel Siyasi Meseleleri

Çalışmamızın bu kısmında Ahmet Cevat'ın, Azerbaycan'ın siyasi durumu ve geleceği, hürriyet arzusu, müstakil cumhuriyetin kuruluşu, yöneticilere seslenişler ve Turan ideali hakkında yazdığı şiirlerini ele alacağız. Bunlar şairin Gasprinski için, Görünmez Yollardan Gelen Sesler, Niye Gelmedin?, Münacat, Uyan, Şiirim, Dan Yıldızı, Ümidime, Derdim adlı şiirleridir.

"Gasprinski için" ve "Şiirim" şiirlerinde Türk birliği ideali vardır. İlk şiir büyük Türk fikir adamı Kırımlı İsmail Gaspıralı'nın ölümü üzerine yazılmıştır. Şiirde Türk dünyası bir bütün olarak tasavvur edilmiş, şair bununla belki de Turan'ın sınırlarını çizmek istemiştir. Bu şiirdeki Turan, Türkiye ve Kafkasya'yı da içine alan geniş bir coğrafyadır. "Turan'ın Kâbelerinden biri", Gaspıralı'nın ölümüyle birlikte yıkılmıştır. Bu yüzden Türk'ün dağlarına matem çökmüştür. Şair bütün Türk dünyasının bu derde ortak olmasını ister çünkü "ortak çoğalınca keder azalır". Buradaki Türk birliği ideali hemen sezilmektedir. Zaten Gaspıralı da Türk birliği idealinin en önde gelen savunucularındandır. O, Türk dünyasının kıblesi olarak nitelendirilmiştir. Buradaki "Turan" coğrafi kavramın yanında yüce bir inanç olarak da düşünülmüş ve tasvir edilmiştir.

Yıkılır bir Kâbe mevtin elinden
Yanık bir ses gelir zemzem elinden
(Gasprinski için, *Koşma,* s. 31-32)

Açın kalbim tomarını, bakın nedir baş yazısı;
Evvel Allah gönderendir, sonra Türkün bayatısı.
Turan öyle bir mukaddes Kâbedir ki her bir taşı
Gölgesinde düşer yere Türk'ün eğilmeyen başı.
(Şiirim, *Koşma,* s. 30)

"Şiirim"de ise Ahmet Cevat, kendi şiirlerini kırık bir saza benzetir. Bu saz bütün Türklük aleminin ortak dertlerini terennüm etmekledir. Burada da geniş bir coğrafyaya yayılma arzusunu hissetmek mümkündür:

Şiirim sınık bir saz, ağladarak tellerini
Adak adak gezmek ister gönlüm Turan ellerini.
Ben bir Turan yolcusuyam elimde bir sönük meş'al
Aman şiirim himmet eyle aman tab'ım bir kanat çal

"Münacat" şiirinde ise şair Tanrı'ya yakarır. Şairin burada Tanrı'ya yaklaşımı Dede Korkut'taki Deli Dumrul havasındadır: saygılı ve samimi. Tanrı'ya sanki bir dostla hasbihal eder gibi yalvarır. Bu yalvarışta ferdi bir arzu yoktur, millet için yakarış söz konusudur. En büyük dileği Allah'ın mabedine yabancı göz değmemesidir. İslam dinine mensup ülkesinde ezanlar titrek, korku dolu bir sesle okunmakta, hutbelerde imdat haykırışları duyulmaktadır. Demek ki ülkeyle beraber din de iman da tehlikededir. İşte şairin yalvarması da bu yüzdendir:

Kereminle haber verdim adını
Bize tattır o cennetin tadını.
Ümmetinin düşündürüp şadını
Ağa, dikme bize her yad kadını.

Ya Rab vatan senin, iman senindir,
Mü'mini güldüren Kur'an senindir.

Şairin milli ve dini duyguları neredeyse eşittir. Yalnız milli duygular dini duygularla örtülmüş durumdadır. "Ümidime", "Derdim", "Dan Yıldızı", "Niye Gelmedin", "Görünmez Yollarından Gelen Sesleri" adlı şiirlerinde genel olarak

hürriyet meselesi üzerinde durulmuş, Hilal ve Yıldız sembolleri sık sık kullanılmıştır. Bu şiirlerde Türkiye hasretle beklenen yardımcı, karanlığı aydınlatacak tan yıldızı olarak sembolleştirilmiştir:

Artık benim yarim değil hayali,
Hiçbir kaşa benzetmerem hilali
Bir deliyim sana meftun olalı.
(Niye Gelmedin, *Koşma*, s. 46-47)

Bu karanlık gece ne kadar sürdü
Yetiş imdadıma ey dan ulduzu.

"Uyan" şiirinde millete moral verme açısından bir marş havası vardır. Olaylar karşısında ne yapacağını şaşırmış, sinmiş bir topluma cesaret verme amacıyla yazılmış bu şiirde de Türk birliği düşüncesi vardır. Şair, halkı milli birliğe sahip çıkmaya çağırır. Hürriyet uğrunda gerekirse can verilmesinin şart olduğunu dile getirir. "Azgın şeytana tapanlar", yabancılara gerçek yüzlerini anlamadan hayranlık duyanlar bir gün onların uşağı, oyuncağı olacaktır:

Okutma ölüm fermanın
Ver yolunda güzel canın
...
Oldun yadlar oyuncağı
Yurdun arsızlar ocağı
Tapınma azgın şeytana
Yükseldi birlik sancağı.
...
Kim demiş cansız bir daş ol
Azgınlarla gel yoldaş ol.
Yadlaşan kardaşın gelir
Yeniden and iç, kardaş ol.
(Uyan, *Koşma,* s. 58-60)

Şairin aktif siyasetin içerisinde olduğuna daha önce değinilmişti. Şiirlerinde bu konuları da dile getirdiği, halka sürekli moral aşılamaya çalıştığı görülmektedir. Şair bazen bir öğretmen gibi sohbet etmekte bazen de bir lider gibi heyecanlı kitleleri peşinden sürüklemek istemektedir. Her ne olursa olsun, siyasi şiirlerinde Türk dünyasını ister coğrafi, ister fikri planda olsun birlik içerisinde görme arzusu

hemen hissedilir. Azerbaycan, Osmanlı, Kafkasya Türklüğünü birbirinden ayırmaz. Şiirlerinde Bakü'yü kurtarmaya gelen Türk ordusundan "ordumuz" diye söz etmesi, "İngilizlere Çanakkale'de ders verdik" diye övünmesi, İstanbul'un işgaline gözyaşı dökmesi bu sebepledir. Osmanlı Türkiyesi'ni bir büyük ağabeyi olarak görür ve bu ağabeyden Türk dünyasını, Türk kavmini toparlamasını ister. Bu düşünce, siyasi ve sosyal konulu şiirlerinin büyük bir bölümünde açık veya sembolik bir şekilde mutlaka yer almıştır.

Ahmet Cevat diplomatik anlamda bir siyasetçi değildir. O, milli hisleri kuvvetli, ileri görüşlü bir insandır. Klasik bir şair olduğu da söylenemez. Tıpkı Mehmet Emin Yurdakul, Ziya Gökalp, Mehmet Akif gibi, fikirlerini ve düşüncelerini yaymak için şiiri bir araç olarak kullanmıştır. Burada Ahmet Cevat'ın sıradan bir şair olduğunu kastetmiyoruz. O, bütün sosyal-siyasi olayları yakından takip eden, onlara anında reaksiyon veren büyük bir fikir adamı-şairdir. Sanatını tıpkı Gökalp ve Yurdakul gibi fikrinin hizmetine sunmuştur. Örneğin, bütün dünya Türklüğü arasında ortak bir Türkçe kullanma idealine uygun olarak 1920 öncesi şiirlerini Türkiye Türkçesiyle yazmıştır. Arada bir arkaik kelimeler de kullanmıştır. "Adak adak: adım adım gezmek; saçılar yazmak: hediyeler yaymak, serpmek" gibi. Bu şiirlerde hafif poetik sapmalar gözükse de "Kızıma", "Göy Göl" şiirlerinde lirizm, söyleyiş tarzı ve şekil bakımından büyük bir orijinallik göstermiştir.

Değerlendirmeye çalıştığımız siyasi şiirlerinden hareketle Ahmet Cevat'ı basit bir ideolog olarak görmeye çalışmak yanlış olur. O, devrinin siyasi çalkantıları ve karmaşası arasında Türk birliğini kendine hedef seçmiş, bu uğurda ölüme kadar gitmiş bir şairdir. Onun sosyal hadiselerle ilgili veya sevgi konulu şiirlerinde bile – açık veya gizli – siyasi düşüncelerinden izler görülür. Bu bakımdan Ahmet Cevat'ın şiirlerini tematik olarak siyasi ve sosyal konulu şiirler ve sevgi şiirleri diye kesin çizgilerle ayırmak okuyucuyu bazı yanılgılara düşürebilir. Fakat Ahmet Cevat'ı anlamak, onun fikri gelişimini ve ruhi sancılarını daha iyi takip edebilmek için bu ayrıma ihtiyaç duyduk.

3.2. Sosyal Hayatla İlgili Şiirleri

Şair sosyal konularla da siyasi hayatla olduğu kadar ilgilidir. Bir siyasetçi olarak milli problemlerle ilgilendiği ölçüde; bir öğretmen, bir aydın olarak toplumdaki aksaklıklara, sahte din adamlarına, sözde aydınlara, sosyal yardımlaşmaya dikkat çekmiş, bu konuda şiirler yazmıştır. "Yazık", "Harbzedeler", "İmdat", "Ne Gördümse" adlı şiirlerinde milli felaketlere değinerek aynı millete mensup kişilerin böyle günlerde birbirlerine yardım etmelerinin milli bir vazife olduğunu dile getirmiştir. Bu şiirlerde milli birlik

şuurunu görebiliyoruz. O, "millet" dediği zaman bütün dünya Türklüğünü kasteder. Yukarıdaki şiirler Doğu Anadolu'da Ermenilerin yaptığı katliama maruz kalan Türk ahaliye yardım için başlatılan "Kardaş Kömeği" kampanyasını desteklemek amacıyla yazılmıştır. Şair o zamanki İslâm Cemiyyet-i Hayriyyesi'nin gönderdiği yardım heyetiyle beraber Kars ve Erzurum havalisini dolaşmış ve Ermenilerin yaptığı vahşetten geride kalan büyük acıyı bizzat görmüştür.[31] Bu şiirlerde Ermenilerin acımasızlığı bütün canlılığıyla gözler önüne serilir:

Ziyafet görmedim, yaslıdır eller
Çoğalmış mezarlar derdini söyler.
Talanmış şaneler, yolunmuş teller
Olduğunu duydum - imdada geldim.
...
Yarılmış korkudan pembe dudağlar
Aşıklar ah çeker, derdinden ağlar.
Hak neler söylüyor, tarlalar, dağlar
Kardaş sesi duydum - imdada geldim.

Cesetlerle dolmuş karların altı
Aylar var ki bitmez yiğitler eti.
Gelme, yakar seni garip bayatı,
Sus... garip bayatı imdada geldim.
(İmdat, *Koşma,* s. 43-45)
Baktım o yerlerde bulutlar ağlar
Mezarlara dönmüş bahçeler, bağlar.
...
Nişan meclisinde şerbet kâsesi
Kırılmış yerlere şerbet dökülmüş.
Baktım çalır sazlar ölüm havası
Toylar kara giymiş, beller bükülmüş.
...

31 Baykara, s. 199

Didinmiş bedenler, yolunmuş saçlar
Dağılmış yuvalar görmek istersen
Kurttan kefen giymiş, yoksullar açlar
O ellerde ne var görmek istersen.
(Harbzedeler, *Koşma,* s. 38-40)

Şair bu acıların, bu vahşetin şahidi olmuş ve onların ıstırabını kendi içinde hissetmiştir. Şiirlerde bu canlı tablolar çizildikten sonra Azerbaycan halkına seslenerek felakete uğramış, neredeyse düşmana avuç açacak hale gelmiş Anadolulu kardeşleri için yardım etmelerini, onların dertlerini paylaşmalarını istemektedir. Ona göre bu hem din ve vicdan hem de kardeşlik borcudur:

Vicdan bana emreder ki
Böyle günde bayram etme
Kur'an bana yol gösterir
Yoksulları me'yus etme
(Ne Gördümse, *Koşma,* s. 41-42)
Gün batanda sarı bulut sarısı
Söyler size düşmüş derdin yarısı
Evlerin hanımı, kızı, karısı
El açmış bacılar düşmana, yazık.
(Yazık, *Dalga,* s. 12)

Şair sevinçte ve kederde birlik olmayı ister. İnsanlar milli felaketler karşısında tek vücut olmalıdırlar. Millet olmanın şartlarından biri de budur. Bunu bilmeyenler böyle düşünmeyenler gaflet içindedirler:

Felaket görmeyen millet olar mı?
Düşün biraz, düşün hiç kanın var mı?
Gözler mi kör, yoksa gönüller dar mı?
Ah niye ben yine imdada geldim.
(İmdat, *Koşma,* s. 43-45)

Ahmet Cevat, milli felaketler karşısında susan, kardeşlerinin dertlerine bigâne kalan insanları "Kuşlara" adlı şiirinde tenkit eder. Hayvanlarda insanlardan daha fazla merhamet hissi olduğunu, insan kalbinin hayvanlarınki kadar saf ve temiz olmadığını belirtir. Kalpler, hırs, tamah ve hıyanetle kirlenmiştir. Böyle insanların bulunduğu ülkelere ancak "mezarlıklar alemi" adı verilebilir. Şair böyle tamahkâr

ve hissiz insanlarla beraber yaşamaktansa kuşlardan ödünç kanat isteyerek onlarla yaşamayı arzular.

Şair, tenkitlerinde oldukça serttir. Onun inandığı doğrular ve yanlışlar o kadar belirgin bir çizgi ile ayrılmıştır ki, bu çizgiyi aşanlar ona göre en büyük günahı işlerler. Tabii bu doğru ve yanlışları ülke ve millet adına doğrular ve yanlışlar şeklinde anlamak gereklidir. "H.C." adlı şiirinde dini kendi kötü emellerine alet eden sahte din adamlarını eleştirir. Ahmet Cevat sevgi şiirlerinde ne kadar yumuşak huyluysa, tenkidi şiirlerde o kadar serttir:

Ey ahund, ey pişva-yı ehl-i iman, bir utan!
Ellerinden dâd edir ahkâm-ı Kur'an, bir utan!
Hansı dinin ehlisen sen, yol mudur gösterdiğin?
Ümmeti mahveyleyende var mı iman, bir utan!
Hansı Kur'andır sana öğretti şeytan sırrını?
İşlerinçin kaldı şeytanlar hayran, bir utan!
...
Saldırıp sen aç köpekler tek kan içmekten bütün
Ellerin kan, dişlerin kan, suretin kan, bir utan!
Çok uzaklaştın hakikatten, dur Allah aşkına
Ey hakikat katili, ey canlı peykân bir utan!
(H.C., *Koşma,* s. 18-19)

Şair dine hep saygılıdır, üstelik inançlıdır. Onun kızdığı ise halkın cahilliğinden faydalanıp insanları sömüren yobazlardır.

"Muallim" adlı şiirinde idealist bir öğretmenin hayatından kesitler görülmektedir. Öğretmen, ekonomik şartlar sebebiyle zor günler yaşamış, yine de mesleğini şerefiyle yapmıştır. Öldüğünde karısı, çocuğuna bakmak için dilenmek zorunda kalmıştır. Burada devrin acımasızlığını, aydınların değersizleştirildiğini, hayat şartlarının zor olduğunu dile getirmiştir.

"Kardaş" ve "Rüyasını Görmüştüm" şiirleri Azerbaycan bağımsız bir cumhuriyet olduğunda yazılmıştır. "Kardaş" şiirinde şair, parlamento üyelerine seslenir, onları uyarır. Halkın dini ve milli terbiyeye ihtiyacı olduğunu bildirir. Meclis üyelerine ahlaki, siyasi, içtimai konularda öğütler verir. Dini terbiyenin önemini anlatır. Ona göre İslam dini milletin ilerlemesi için gerekli ahlaklı çalışma ortamını sağlayan bir etkendir, ümitsizliği de yasaklar. İnsan dürüst ve ahlaklı bir çalışmayla her istediğini elde edebilir:

Sen çık bu minberden doğruyu söyle
Yalvarma kimseye Tanrıdan başka.
Küskünse tali'in sen ona küsme,
Dinle tedrisini çalış çabala.

Bu bahtsız milletin tattığı acı
Çalış, ilaç olsun diriltsin onu.
Düşman başındaki o zafer tacı
Görsün ki, ırkımın değildir sonu.
(Kardaş, *Dalga*, s. 7)

"Rüyasını Görmüştüm" şiirinde ise çekilen bütün eziyetlerden sonra kavuşulan bu mutlu günler için Allah'a şükreder. Eskiden ülke talan edilmiştir, ümitsizlik vardır ve insanlar gelecekte güzel günlerin olduğuna inanıyorlardır. Gün gelmiş, her şey değişmiştir. Eski ümitsiz ve imansızlar yeni düzende yerlerini almışlardır. Eskiyi unutup asıl yükü omuzlarında taşıyanları beğenmemişlerdir. Fakat şair umutludur. Kendi milletine olan güveni tamdır. Bu yüzden yine her şeyin düzeleceğine inanır.

"Dilimiz" adlı şiirinde Arap ve Fars sözlerinin, Türkçenin bütünlüğünü bozduğunu, bunun sorumlusunun da sözde aydınlar olduğunu söylüyor. Türkçe karşılıkları varken Arapça veya Farsça sözleri kullanmak hiçbir mantıkla izah edilemez. Okuyucuların, bu suni edebiyat dilini anlamak için uzun bir zamana ihtiyaçları vardır. Bütün bu olumsuzlukların halledilmesi için şair, tıpkı Yeni Lisancılar gibi yabancı dillerden geçmiş sözler yerine ilgili kavramların Türkçe karşılıklarını önerir. Onun, önerilerinde her zaman tutarlı olduğunu söylemekse güçtür:

Düzlüğün yerine bir istikamet
Görerek yemeli zannetti millet.
(Dilimiz, *Koşma*, s. 6)

3.3. Sevgi Şiirleri

Ahmet Cevat'ın bütün şiirlerinde önemli bir yer tutan sevgi şiirlerini yurt ve beşeri sevgi olmak üzere ikiye ayırabiliriz. Şairin, yurt sevgisine ait üzerinde duracağımız şiirleri şunlardır: Kafkaslısan Sev Kafkası, Azerbaycan Bayrağına, Al Bayrağa, Aşıkın Derdi.

Ahmet Cevat bu şiirlerde fedakar bir yurtsever gibi vatanına ve milletine karşı derin bir sevgi besler. "Kafkaslısan Sev Kafkası" şiirinde şairin yaşadığı günlerle geçmiş zaman karşılaştırılır. Bir zamanlar Kafkasya yiğitlerle doluyken şimdi o topraklarda yaşayanlar her türlü baskı ve sıkıntıya katlanan korkak kişiler olmuşlardır. Her şeyi Allah'tan istemek ve beklemek olmaz. İnsanlar istedikleri şeyler için önce kendileri gayret göstermek zorundadırlar. Bu ülkeyi kurtaracak olan onun insanlarıdır. Olaylar karşısında susanlarsa bir gün tarihin önünde hesap vermek zorunda kalacaklardır:

Yok, mukaddes gök yüzüne seslerimiz gidemez
Namussuzluk pek alçaktır bizi Hakk da dinlemez
Korkak, alçak bir millete Tanrı da yol göstermez.
Ey kandaşlar iş başına biz de bir iş görelim.
Varın Hakkın huzuruna dutalgaçla gidelim
Yoksa bizim benliğimiz, varlığımız bitecek
Tarih bize lanet edip, namus bizi itecek.

(Kafkaslısan Sev Kafkası, *Koşma,* s. 21-22)

"Aşıkın Derdi", "Al Bayrağa", "Azerbaycan Bayrağına" şiirlerinde yine vatan ve bayrak sevgisi ele alınmıştır. İlk şiirde ay-yıldız sembolü kullanılmıştır. Şair, vatanına ve milletine sevdalıdır. Vatandan ayrılmanın verdiği ıstırabı onu çok etkilemektedir. Bu derdini paylaşacak kimse de bulamamaktadır çünkü hemderdi pek yoktur.

"Al Bayrağa" ve "Azerbaycan Bayrağına" şiirlerinde bayrak sevgisiyle beraber Türk birliği düşüncesi de vardır. Azerbaycan artık hür ve müstakildir. Azerbaycan'da mavi, kırmızı, yeşil renkli ay yıldızlı bayrak nazlı nazlı dalgalanır fakat Türkistan yelleri bu bayrağa dert yanar. Çünkü Türkistanlı soydaşlar henüz hürriyetlerine kavuşamamışlardır. Şair için bayrak vatan gibi, sevgili gibi, anne gibi kutsaldır. Bu yüzden şiirlerinde vatan-anne, bayrak-sevgili benzetmeleri iç içedir. Bayrak hürriyetin sembolüdür. Şair bu hürriyeti dini motifler kullanarak da izah eder. Hürriyet, Turan yolunda mücadele verilirken karşılarına çıkmıştır. Türkler bu lütfu değerlendirmiş, ay ve yıldızı sembol olarak almışlardır.

"Ana" şiirinde anne sevgisi bütün güzelliğiyle işlenir. "Yaralı Kuş", "Sen", "Gelin", "Sensiz", "Nerelisen Cennet midir Mekânın", "O kıza", "Neden Yarandın" şiirlerinde beşeri aşk işlenir. Bunlardan "Nerelisen Cennet midir Mekânın" ve "Neden Yarandın" eşi Şükriye Hanım'a yazılmıştır. Diğerleri ise muhayyel bir sevgiliye aittir. Aşk şiirlerinde klasik ve halk edebiyatından faydalanmıştır. Sevgilisinden ayrı düşen ıstırap çeker, derdini saza anlatır, sevgili seher yıldızıdır, saçları yasemin kokuludur, yeni bir din getirmiştir. Şair de o dine girmiştir. Aşıklara buta verilir (aşk bâdesi içirilir). Onlar sevgililerini bulmak için aya yıldıza sorarlar.

Sevgilinin saçları aşıklarını perişan eder. Bu şiirlerden özellikle "Neden Yarandın"da bazı orijinal imajlar bulunur. Sevgili meleklerin gülüşünden, bulutların öpüşmesinden, tabiatla kudretin yavaşça soğuşmasından (içiçe geçmesinden) yaratılmıştır.

3.4. İç Çatışmalar ve Şairin Kendi Benini Anlatan Şiirler

Şair, insan olarak da sanatçı olarak da toplumdaki her türlü değişim ve gelişmeden kendini sorumlu hisseder. O, şiirlerinde bile bir öğretmen havasındadır. Bir aydın olarak toplumun gerek sosyal, gerek siyasi meselelerinde yurttaşlarına yol göstermek zorundadır. Onun böylesi çırpınıp didinmeleri tabii ki her zaman takdirle karşılanmaz, yer yer hücumlar olur. Ahmet Cevat bunlara her zaman cevap verir, mücadeleden kaçmaz. Fakat bu hücumlar bazen şairi hayal kırıklığına uğratır, bunalımlara sürükler. Bunlar ümitsizlikten doğan bunalımlar değildir. Ahmet Cevat şiirlerinde asla ümitsiz olmamış, ümitsizliği telkin etmemiştir. O, en zor anlarda, en kötü durumlarda bile belki soğukkanlılığını kaybetmiş, ümidini ise yitirmemiştir. Bu, kızgınlıktan yeterince anlaşılamamaktan doğan bir sıkıntıdır. Ahmet Cevat bu şiirlerinde bazen hiddetin doruklarına ulaşır. Bazen de hoş bir teselli bularak geleceğe büyük bir inançla sarılır.

"Ben Kimem" şiirinde bir sanatçı, bir aydın olarak kimliğini, gayelerini açıklama ihtiyacı hisseder:

Soranlara ben bu yurdun
Anlatayım nesiyem.
Ben çiğnenen bir ülkenin
Hak bağıran sesiyem.

Ben şairem doğru ama
Başka dilim, dileğim.
Bu gördüğün harabeden
Ne neşide söyleyim?

Dokundu mu yazdıklarım
Kalbin ince teline?
Bak ne haksız bir akın var
Yoksulların eline.

(Ben Kimem, *Dalga,* s.5)

"Şiirime" ve "Şiirim" manzumelerinde ise sanatçı olarak gayelerinden söz eder. Bu gayeler ona hayatında çok büyük sıkıntılar vermiştir. Şair bunlardan bunalmıştır. Güzel şeylerden bahsetmek ister fakat bir aydın olarak siyasi olayların içerisindedir. Kafkasya'da yaşanan buhranları göz ardı edemez. Bütün çatışmaları ve vahşetleri de yazmak zorundadır. Bu da onun hayatını güçleştirmekten başka bir şeye yaramaz. Ahmet Cevat bu şiirlerinde acı kaderini sezer gibidir:

Şiirim o bir sınık gönül enkazıdır benim
Şiirim değil midir benim en zorlu düşmenim?!
Ben neş'e isterim, o figân dinletir bana
Öz sözlerim hayatıma matem ki olmada.
(Şiirim, *Koşma,* s.9)

Ey çürük ruhumda doğan neşide
Ben seni çok sevdim doğduğun günde
...
Bilmedin başına neler gelecek
Sen bir çiçek oldun ben de kelebek
(Şiirime, *Koşma,* s. 10-11)

"Kara Günler El Götürmez Yakamdan", "Bir Gül Ektim, Açılmamış Derdiler", "Of Bu Yol ve Derdim" şiirlerinde de yine iç sıkıntısı var. Bazen biraz ümitsizlik sezilse de şair her şeye rağmen geleceğe olan inancını kaybetmemiştir:

Kara günler el götürmez yakamdan
Yazmasın melekler sözümü küfran
Yaradılışımdan oldum peşiman.
(Kara Günler El Götürmez Yakamdan, *Koşma,* s. 19)

Pişmandır çünkü yaptığı güzel işlerin anlaşılamaması, boşa gitmesi onu ümitsizliğe sevk etmiştir. Bir an kendi kabuğuna çekilmek ister. "Derdim" adlı şiirde ümitsizlikle beraber "şanlı mazi" fikri de vardır. Baykuşlar şairin yurduna tünemiştir. Başının üstünde kara bulutlar dolaşır. Eski Turan masalları unutulmaya yüz tutmuştur ama atların kişnediği günler bir gün yine gelecektir. Şair burada "Turan'ın payitahtı neredir?" diye sorar. Aslında payitahtı Türkiye olarak görür ama Türkiye'ye biraz kırgındır çünkü Kafkasya'daki dertlere bigâne kalmıştır.

"Of Bu Yol" adlı şiirinde ise şairin insanlara ve insanlığa bakış açısı sergilenir. Şairin inandığı bir takım değerler sarsılmaya yüz tutar ve o, kendi içinde bir tereddüde düşer. İnsanların inanç zayıflığından bahsedip bu durumu eleştirir. Oysa kendisi de aynı ruh hali içindedir. Şair insanlardaki bu inanç ve ideal zayıflığını dış etkenlere bağlar:

Her gün yeni bir ümit
Her gün yeni bir haber
Ancak dünya eskildi
Hak ve doğru ne gezer?
İnsaniyet bir kitap
Her okuyan yalancı.
Güç, bir hayat menba'ı
Her bir güçlü talancı.
(Of Bu Yol, *Dalga* s. 36-38)

Şiirin ilerleyen dörtlüklerinde şairin ruh halindeki iniş çıkışlar izlenebilir. Şair, yeni yeni ümitlere rağmen hak ve doğruluk konusunda şüpheye düşmüştür. İnsanlık, herkesin kendince yorumladığı bir kitap gibidir. Hayat ise güç yani maddi kuvvet üzerine kuruludur. Bu da insanı yağmacı hale getirir. O halde güçlü olmak demek, başkalarına hayat hakkı tanımamak demektir. Şair buna karşıdır fakat hayatın gerçekleri karşısında ümitsizdir. Sonraki dörtlüklerde ideal boşluk, amaçsızlık, bezginlik artar. Bu sefer insanlığı mahkum olarak nitelendirir. Bu mahkumlar her zaman büyük ümitlerle sabahı beklemişler fakat sabahın ilk ışıkları, şafağı yerine kan görmüşlerdir. Bekledikleri aydınlık bir türlü ortaya çıkmamıştır.

Şair bir aydın olarak kimin ağlayıp kimin güldüğünü bilmek ister. Ama o, bu yüzden derbeder olmuştur. Şiirde gittikçe artan gerginlik, hiddet dolu şairi Tanrı'ya siteme kadar götürür. Tanrı, dinlinin-dinsizin inandığı son kuvvet, kainatın sazını çalan, düzenini sağlayan bir güçtür. Öyleyse Tanrı neden bu haksızlıklara engel olmaz?

Şair, kendini insanlığın ideallerini besleyen bir bahçıvan olarak görür. Onun emeği ise boşa çıkmıştır. Yirminci asır kirlenmiş, murdarlaşmış ve kokuşmuştur. İnsanlığın güzel günleri geride kalmıştır. Meçhul ama hoş olmayan bir akıbet kaçınılmazdır. Bütün emekler boşa gidecekse uğraşmaya değer mi? Şiirin sonunda sitemin yerini teslimiyet alır ve bütün bunların kader olduğu kabullenilir. Bu durumdan kurtulmak için Tanrı'ya yalvaran şairin büyük bir sancı çektiği bellidir. A. Cevat, bu şiirlerinde kendi hayatının muhasebesini yapar.

"Mayıs" şiirinde ise bu bedbinlik (kötümserlik), yerini büyük bir sevince ve ümide bırakır. Yaşanılan olaylar onu sarssa da henüz yıldırmamıştır. 1918 Mayıs'ı ile gelen günler yaşam için yeni ümitler vaat etmektedir. Şair kendisiyle olan hesaplaşmasında inişli çıkışlı bir durum göstermektedir. Bütün bunları ise devrin, siyasi değişimleriyle dolu olaylarına bağlamak yerinde olur.

4. 1920 Sonrası Şiirler

4.1. Sembolik Tarzda Yazılan Şiirler

27 Nisan 1920'de müstakil Azerbaycan Cumhuriyeti Bolşevik Rusya tarafından işgal edilir. Bu tarih Ahmet Cevat'ın hayatında bir dönüm noktası olmuştur. Şair işgalin ilk yıllarından itibaren tenkit edilmeye başlanır.[32] Daha sonra bu tenkitler önce tehdit ve baskıya dönüşür. 1937'de de öldürülmesine sebep olacak tutuklanmayla neticelenir. Ahmet Cevat bu tenkitlere gücü yettiğince cevap vermeğe çalışır. Eskiden yayımlanan şiirleri başına bela olmuştur. Şair karşı devrimcilik, Müsavatçılık, Pantürkistlik ve yeni sistemi (Bolşeviklerle gelen Sovyet sistemini) anlayamamakla suçlanır. O, cevabını şöyle haykırır:

Deng eyleme meni artıg, galmamış
Ehtiyacım cennetine efendi
Hani senden huri satın alanlar
Onar gelsin hidmetine efendi.

(Efendiye, *Bütün Şiirleri*, s. 58)

Sonra şiirlerinde bir takım gizli semboller, imalar aranır. Her sözün ardında gizli bir mana keşfedilmek istenir. Şair baskılardan bunalmıştır:

İnan ki bir başka "emması" yohdur
Şe'rimin büsbütün vicdanı aydın.
Eşgimin bir başka "iması" yohdur
Onun hagga tapan imanı aydın.

32 "Umumiyetle 1920'li yılların ortalarına kadar A. Cevat'ın modern hayatla ilgisi olmamıştır. Vaktiyle milliyetçilik tebliğ etmiş A. Cevat İnkılâbın ilk yıllarında da şiiriyet yönünden pek kuvvetli olmayan "Aya", "Sen Ağlama", "Unutulmuş Sevda" gibi şiirlerle matbuatta görülmeye başlar. 1920'li yılların ortalarından itibaren ise o, artık geçmişten ayrılmak zaruretini anlamıştı. Bu onun için hiç de kolay değildi. Geçmişten ayrılmayı şair facia dolu bir an gibi hissediyordu." (*Azerbaycan Sovyet Edebiyatı*, Baku, 1967-I. Cilt, s. 90)

Ahmet Cevat yalnız savunma durumunda kalmamış, üzerine bütün yüzsüzlükleriyle saldıranları, Müsavat devrinde yurtsever kesilip Bolşevik düzende sosyalist olan ikiyüzlüleri de şiddetle eleştirmiştir:

Özleri mahrumken feyz ü edepten
Günahı bizlerde görenlere bak.
Parlayıp bir zaman düştüler debden
Bazara yeni mal verenlere bak.

Dün biri haykırdı; çaldığım sazdır.
Hezanım bulunmaz, günlerim yazdır.
Baktım rengi solgun ruhu da azdır
Fidanın yerinde gezenlere bak.
(1927)[33]

Baskıların artması üzerine Ahmet Cevat sembollerin arkasına saklanmaya çalışır. Yine de ara sıra hakiki duygularını haykırmaktan çekinmez:

Çoktandır ayrı düştüm
Üç boyalı bayraktan
A dostlar, ben yoruldum
Bu gizli ağlamaktan.

Men bir aşıgem ki bu çaldığım saz
Dumanlı dağlara ses salacagdır.
Ağlattığım telde inleyen avaz
Elin hatirinde çoh galacagdır.

Gorhutmayır meni bu ganmayanlar
İsrafil surundan uyanmayanlar
Gösterdiğim yola inanmayanlar
Bu yeni dünyada ad alacagdır.
(Yenilere, *Bütün Şiirleri,* s. 56)

33 Bu şiir A. Cevat'ın kitaplarında yoktur. Şiiri Mirza Bala'nın yazdığı "Proleter edebiyat" adlı makaleden aldık (*Odlu Yurt*, 1929-1930, s. 485).

Şairin üzerine yağan protestolar, tehditler, baskılar bitmez.[34] İşten atılır. Yazıları, kitapları basılmaz. Ekmeğini kazanamaz duruma düşer. Ahmet Cevat bu yeni rejimi yeni yeni idrak etmeye başlar ve ilk defa ümitsizliğe kapılır:

Hüsranlar, elemler, tufanlar içre
Kısık bir ses gibi öleceğim ben.
Böyle göz yaşıyla geçen ömrümün
Sonunda bir acı güleceğim ben.

Ahmet Cevat bu baskılar üzerine, önce fikirlerini sembollerle ifade etmiştir. Daha sonraları ise belki can korkusuyla, belki de ailesinin geleceği için rejimi öven şiirler yazmıştır. Bu da yetmemiş, eski fikirlerinden dolayı pişmanlıklarını gerek yazılarında, gerekse şiirlerinde itirafa zorlanmıştır.

Çalışmamızın bu kısmında Ahmet Cevat şiirlerini sembolik tarzda yazılanlar ve yeni düzenle ilgili olanlar diye iki kısma ayıracağız. Bu ayrım şiirlerin yazılış tarihlerine göre yapılmamıştır. Ahmet Cevat pişmanlıklarını bildirdiği şiirlerden sonra da sembolik şiirler kaleme almaya devam etmiştir. Unudulmuş Sevda, Sen Ağlama, Kür, Göy Göl, Kölgem ile Men, Sesli Gız adlı şiirler bu tarzda yazılan şiirlerdir. "Unudulmuş Sevda" ve "Sen Ağlama" şiirlerinde hürriyet perisine sesleniş vardır. Aynı zamanda şair kendi ömrünün muhasebesini yapmaktadır. "Unudulmuş Sevda" şairin ideallerinin yansımasıdır. Onları hatırladıkça şair hüzünlü bir mutluluk duyar. Ama duygusuz, kalpsiz zamanın eli şairin düzenini sarstığı için o, eski sevdaları unutmak zorunda kalmıştır. O eski sevdanın izleri ise hala yüreğindedir:

Meni çoh genc iken ağlattı zaman
Çekerek perde o hoş menzereye.
...
Anlaşılmaz düşünüp söylediğim
Ne durur gelbim o günden, ne duyar.
Men ki, hâlâ yene sersem kimiyem
Yene, gelbimde o derdin izi var.
Lanet ömrün bu ağır illerine
Onu dönderdi hezan yellerine.

(Unutulmuş Sevda, *Bütün Şiirleri,* s. 61-62)

34 *Azerbaycan Edebiyat Tarihi*, Bakû, 1957, s. 46-47

"Kölgem ile Men" şiirinde yaşadığı çelişkilerin doğurduğu sıkıntıları dile getirmiştir. Bir tarafta yıllardır değer verip inandıkları, bir tarafta rejimin baskısı, ikisi arasında çaresiz kalıp bunalan bir insan. Bu ıstırabı anlamak için herhalde o yılları yaşamak gerekiyor.

Bu dönemde, üzerinde en çok tartışılan, büyük gürültüler koparan şiir "Göy Göl"dür. Göy Göl bir sembol olarak ele alınmıştır. Sevgilisinden ayrı düşen ve onun hasretini çeken Göy Göl, vuslat gününü beklemektedir. Şiirde Türk birliği arzusu hissedilir. Bir zamanlar kavuşma gerçekleşmek üzereyken felek oyun oynamış, iki sevgili (Türkiye ve Azerbaycan) birbirlerinden ayrı düşmüştür. Şiirin en çok tartışma koparan dizeleri şunlardır:

Bir sözün var mıdır esen yellere?
Sifariş etmeye uzag ellere?
Yayılmış şöhretin bütün dillere
Olursa olsun goy haralı, Göy Göl
...
Senin gözelliğin gelmez ki saya
Goynunda yer vardır uldıza, aya
Oldun sen onlara mehriban daya
Felek büs'atını guralı, Göy Göl

"Sesli Gız" ve "Kür" şiirleri biraz farklıdır. Şiirlerde sosyalist düzen övülüyormuş gibi görünürken sık sık yerilmiştir. "Kür" şiiri Kür (Kura) nehrinin tarihi ve coğrafyasıyla ilgilidir. Bu nehir üzerinde son zamanlarda bir baraj inşa edilmektedir. Barajın inşasıyla Kür kontrol altında tutulacak, taşkınları önlenecektir. Şair bunu yeni devletin olumlu işlerinden biri olarak görür ve takdir eder. Kür kıyılarında çeşitli medeniyetler kurulup yıkılmış, Kür havzasından birçok ordular geçmiştir. Şimdi o ülkelerin, o insanların yerinde yeller esmektedir. Kür ise akmaya devam eder. Yıllardır taşkınlarıyla insanları yutan Kür'e artık insanoğlu gem vurmuştur. Kür insan kudretiyle kontrol altına alınmıştır. Şair Kür nehrine seslenirken kendisine de öğüt verir gibidir. Şair, yeniden çağlamaya çalışan Kür'e acı gerçeği hatırlatır. Şimdi senin devranın değildir, kaderin de tıpkı şairin alın yazısı gibi başkalarının elindedir:

Tutarag cilovundan
Azdıra da bilerem.
Bir gün getline ferman
Yazdıra da bilerem.

Her şeyini soyarag
Püflerem çırağını.
Mengeneye goyarag
Çıhararam yağını.

Dolaşıp dağı, daşı
Gatırım ol, yük taşı.
Eğil Kür'üm eğil, geç
Meydan senin değil, geç!
(Kür, *Bütün Şiirleri*, s. 100-196)

Şiirde rejim sık sık övülmesine rağmen semboller içinde yergiler de verilmiştir.

"Sesli Gız" adlı manzum hikayedeki zaman, bilinmeyen eski bir zamandır. Bu manzumenin konusu kısaca şöyledir: Zalim bir hükümdarın ülkesini başka bir hükümdar işgal etmiştir. Yeni gelen hükümdar eskisinden de fazla kan dökücü ve zalimdir. Yeni hükümdarı eski hükümdarın adamları büyük bir hürmetle karşılar ve onun emrine girerler. Şeyhler, papazlar, tüccarlar onu alkışlarlar. Yeni hükümdarın zaferinin şerefine büyük bir eğlence tertiplenir. Eğlencede içkiler içilir, rakkaseler oynar. Oynayanlar arasında Sona adlı bir kız da vardır. Bu kızın nişanlısı zalim, işgalci yeni hükümdarla yapılan savaşta öldürülmüştür. Kız hükümdara şarkı okur. Hükümdar beğenir ve kızın elinden şarap içmek ister. Kız intikam almak için şaraba zehir katar. Hükümdar ölür. Halk ayaklanır, tekrar bağımsızlığına kavuşur.

Şiirin birçok yerinde sembolik ifadeler kullanılmış. Kız anlatılırken nefesi Tanrı nefesine, gülüşü sufiyi ilahi aşka sesleyen çağrıya benzetilmiş, kıza ilahi vasıflar verilmiştir:

Her kavmin imanı var

Bir sesli peygambere.

Şiirdeki kız bir hürriyet sembolüdür. Olayların geçmişte olmuş gibi gösterilmesini şairin yaşadığı devrin baskısından kurtulabilme düşüncesine bağlayabiliriz. Şiirde anlatılan hadiselerin, o günlerin Azerbaycan'ındaki hadiselerle birçok benzerliği vardır:

Okudum tarihlerde
Gan içen bir hökmdar

Bir ölkeni amansız
Eylemişti tarimar.
İşlenmemiş galmadı
Bir cinayet, bir günah.
Ezmişti insanlığı
Ordusuyla padişah.
...
Ertesi gün çoh erken
Yuyuldu galdırımlar.
Şallagla güldürüldü
Hıcgırıglı bir diyar.
Yuyuldu divarlara
Sıçramış gan lekesi.
Vay sesi susduruldu
Emredildi toy sesi.

Şairin hayat hakkındaki görüşleri de ilginçtir:

Ya batmayaydı güneş
Ya çiçek olmayaydı.
Bir de ki bu hayatta
Güneş mi yalnız batan?!
Az galsın diyecektim
Bütün hayat bir yalan

Şairin yeni rejimle ilgili görüşleri de şöyledir:

Bütün bu ölke halgı
Çoh ucuza satıldı
Galdı bütün kenarda
Can verenler, ölenler.
Satışı tasdig etti
Tohgarına gülenler.
...

Darğınam men bele bahta
Üreyim gan lahta-lahta
Bah ki kimler çıhtı tahta
Küstü kimin bahtı bağlar.

Şiirdeki imalar hemen hissediliyor. Bu imaların benzerleri şairin daha önce adını zikrettiğimiz birçok şiirinde görülür. Ahmet Cevat'ın bu tür imalarla, sembollerle yazdığı bu dönemi bir geçiş dönemi olarak değerlendirebiliriz.

4.2. Yeni Düzenle İlgili Şiirler (Pişmanlıklar ve "İtiraflar")

27-28 Nisan 1920'deki işgalden sonra Azerbaycan'da sosyalist düzen kurulur. Yeni rejim ülkeye bütünüyle hakim olabilmek için çeşitli baskı metotları uygular. Bilim adamı ve aydınlar baskı ve terörle sindirilmek istenir. Aşırı baskıya uğrayan aydınlardan biri de Ahmet Cevat'tır. Şair, üzerindeki baskılar dayanılmaz bir hale gelince önce yeni düzeni övmeye, bu yetmeyince de eski fikirlerini inkar edip pişmanlıklarını bildirmeye başlar. Bu tür şiirlerinde öyle mısralar vardır ki rejimin, insanları şahsiyetleri nasıl ezip yok ettiğini göstermesi bakımından ibret dolu birer tarihi vesikadır. Bu şiirler: Men Olaydım, Moskova, Bayram, Gızıl Esker Neğmesi, Bir May Bayramı, At Bu Çadranı, Pambıg Dastanı'dır.

Bu şiirler Bolşevik ihtilalini, 1 Mayıs İşçi Bayramı'nı, yeni düzenin getirdiği büyük nimetleri öven; Rusya'nın ve sosyalizmin tüm insanlık için kurtuluş olduğunu savunan dizelerden oluşur. "Moskova" ve "Men Olaydım" adlı şiirler, şairin dramını göstermesi bakımından ilginçtir:

Bu samimi sesimle
Sönmeyen hevesimle
Yanlış yoldan çekip el
İndi yoh, daha evvel
Firgedeki erlerin
Tarladaki yerlerin
Bu şerefli kitabın
Uğurlu İngılabın
Çarcısı men olaydım.

(Men Olaydım, *Bütün Şiirleri,* s. 126-127)

Men bugünkü görüşden evveller çoh uzagdım,
Bilmedim, Moskova'ya bir yad gözüyle bahdım.
Uyarag gençliyimde Müsavat'ın sözüne
İller boyu göz yumdum hagigetin üzüne.
Geflet etdim, dinledim, her yeten derd bilmezi,
Gec gandım ki Moskova bütün dünya merkezi.
Men çürük fikirleri yohluğa satdım artıg
Ağrıyan dişim gibi çıharıp atdım artıg.
İstemem sesim gelsin düşmenler cergesinden
Bezikmişem yabancı siniflerin sesinden.
Moskova olmayınca men ki dünenden yoham
Moskova şendir şenem, Moskova tohtur, toham.
(Moskova, *Bütün Şiirleri,* s. 138)

Bu mısralar Ahmet Cevat'a aittir. "Çırpınırdın Karadeniz", "Göy Göl", "Sesli Gız", "Bismillah", "Yenilere", "Efendiye" adlı şiirler de onundur. Bu şiirler arasında tarih olarak on-on beş yıllık bir zaman farkı olsa da onların içerdiği düşünceler, birbirine insanlığın doğuşu ve yok oluşu kadar uzaktır. Bu mısralara sinen korkuyu, dehşeti, ümitsizliği fark etmemek mümkün değildir. Sanatçının eserlerindeki düşünceleri oluşturan iki dönem arasındaki fark iki rejim, iki ahlak arasındaki farkı da karakteristik bir biçimde göstermektedir.

Biz Ahmet Cevat'ın, aktardığımız son şiirlerindeki samimiyetine inanmıyoruz zira o kısa hayatının büyük bir bölümünü milliyetçi, Müsavatçı olarak yaşamıştır. Bolşevik inkılabı karşıtı suçlamasıyla yargılanan ve bu yüzden öldürülen şairin hakiki fikirlerinin ne olduğu, onun hayatını noktalayan dramatik sondan da bellidir.

Sonuç

Genç sayılacak 45 yaşta – yaratıcılığının olgunlaştığı bir dönemde – Sovyetler Birliği Komünist Partisi tarafından yargılanıp bu partinin cellatları tarafından kurşuna dizilerek "gider-gelmez"e yollanan, mezar yeri dahi belli olmayan Azerbaycanlı şair Ahmet Cevat, milliyetçi, Müsavatçı, Türk birliğine inanan yetenekli bir halk şairi olmuştur. Şiirlerini genelde hece vezniyle kaleme alan bu kudretli şair, bestesi Üzeyir Hacıbeyli'ye ait Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) Milli Marşı'nın da yazarıdır.

Üslubunda Ziya Gökalp, Mehmet Emin Yurdakul, Mehmet Akif Ersoy vd. Türk şairlerin etkisi görülen Ahmet Cevat şiiri, içerik açısından değerlendirildiğinde milli Azerbaycan ideolojisi olan Müsavatçılığın yani Türk milliyetine, çağdaş Avrupa medeniyetine ve İslam dinine dayanan Azerbaycan yurtseverliğinin terennümü şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu şiir milli kültürden beslenen ve milli mefkureyi besleyen, gelecek kuşakları milli duygularla donatan, içtimai görev de üstlenen bir edebiyatın temsilcisidir. Ahmet Cevat şiiri bu anlamda "Sanat halk içindir!" görüşünü benimseyen Tanzimat Edebiyatı ve Milli Edebiyat akımlarını içselleştirmiş bir edebi düşüncenin ürünüdür.

Ahmet Cevat şiiri, sadece yirmi üç ay ömür sürmüş milli bir düşüncenin iktidar olabilmesi için çaba göstermiş, şairin ilk kitabı da Azerbaycan Halk Cumhuriyeti iktidarından önce yayımlanmıştır. Cumhuriyet yıllarının siyasal başarılarıyla manevi bir mutluluk yaşayan şair, onun Bolşeviklerce yıkılmasından sonra ağır bedeller ödeyen kişilerdendir. Şair 1937'nin aydın kıyımı kurbanlarından biri olmuş, KGB'nin kara elleriyle karanlık odalarda kurşuna dizilmiş, "kefensiz gömülenler"den olmuş, mezarı bile bilinmemektedir.

Milli Azerbaycan ve Türk birliği ideolojisinin taşıyıcısı ve tebligatçısı olan Ahmet Cevat, ulusal düşüncenin temsilcisi bir aydın olarak ağır bedel ödemekten kaçınmamıştır. Yukarıda belirttiğimiz ana bölümler altında irdelemeye çalıştığımız Ahmet Cevat şiirini tematik konulara ayırmaya ve bu konuların her birindeki imajları düşünce bağlamında ele almaya gayret ettik. Türkiye'ye büyük bir umutla bakıp onu sarsılmaz sevgiyle terennüm eden Ahmet Cevat, kardeş ülkenin mutlu günlerinde sevinen, dertli günlerinde ağlayan Azerbaycan'ı temsil etmiştir. Şairin, göreceli olarak "pişmanlıklar ve itiraflar dönemi" olarak adlandırdığımız "yeni düşünce ile ilgili şiirleri"nin "tatsız-tuzsuzluğu", onların hangi şartlar altında yazıldığını açıkça göstermektedir. Bu şiirleri, küçük yavruları aç-susuz kalan bir babanın çaresiz çırpınışları gibi yeniden okumak, satır aralarındaki anlamları yakalayıp ortaya çıkarmak gelecek araştırmaların ve araştırıcıların işidir.

Kaynakça

Ahmet Cevat, *Koşma*, Bakü Açık Söz matbaası, 1335 (1916), 60 sahife

Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, 4. Cilt.

Azerbaycan Edebiyat Tarihi, Bakû, 1957.

Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, Bakû, 1960.

Azerbaycan Müellimi, 24 fevral 1984, No: 16, s. 4

Azerbaycan Sovet Edebiyatı, Bakû, 1988.

Azerbaycan Sovyet Edebiyatı Tarihi, Bakü 1967, c. 1

Azerbaycan Sovyet Edebiyatı, Bakü 1967-I. Cilt.

Sabri Eli, *Ömürden Yarpag Düşer*, Bakü, Gençlik neşriyatı, 1983

Saleddin Eli. "Gönüllü'de Görüş"', *Edebiyat ve İncesenet* (gaz.) 8 Avgust 1986; Nu: 32, s. 2.

Memmedli Gulam, "A. Cevad'ı düşünürken" (*Azerbaycan* dergisi, 1988, Nu: 1 s. 143-145).

Baykara Hüseyin, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, İstanbul 1975

Resulzade M. Emin, *Türk Yılı*, 1928.

Niyazi Ahundzade, "Atam Ahmet Cevat", *Edebiyat ve İncesenet* (gaz.), 2 iyun 1989 Nu. 22.

Odlu Yurt, 1929-1930

Rehman Hesenov, "Ehmed Cavad yanğısı", *Azerbaycan müellimi*, 24 fevral 1989: No:16, s. 4

XX Esr Azerbaycan Edebiyatı, Bakû, 1982.

Y. Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1994.

Yavuz Akpınar, "XX. Asrın Başlarındaki Azerî Edebiyatına Umumi Bir Bakış", *Türk Edebiyatı*, Ocak 1984, Sayı 123.

Milli Sanatkâr: Cafer Cabbarlı

Asif RÜSTEMLİ*

(Azerbaycan Türkçesinden aktaran: Ali ASKER)

Giriş

Azerbaycan'ın büyük yazarı Cafer Cabbarlı, 20. yüzyıl milli edebiyat, medeniyet ve sanatın teşekkülü ve tekâmülünde müstesna hizmetleri olan oyun yazarı, nasir, şair, tenkitçi, gazeteci, tercümeci, senaryo yazarı ve tiyatro araştırmacısı olarak tanınan kudretli bir sanatkârdı. Onun zengin ve tekrarsız edebi mirası, dopdolu sanat yaşamı, mücadeleci ve parlak şahsiyeti okuyucu ve izleyicilerinin düşüncesinde zarif ve unutulmaz izler bırakmıştır. Maalesef bu büyük sanatçının edebi faaliyetleri ve bilimsel biyografisi dönemin ve zamanın çelişkileri ışığında sistemli, konjonktür dışında ve objektif şekilde araştırılmamıştır. Sovyet döneminde "Sosyalizm realizminin kurucusu", "Azerbaycan Sovyet oyun yazarlığının kurucusu" şeklindeki tanımlamalar, onun milli sanatkârlığı ve istiklal mefkûresi üzerine gölge düşürmüştür. İnsan zekâsının yarattığı boyutlara ve sınırlara sığmayan Cafer Cabbarlı'nın geniş sanat panoramasını sosyalizm ideolojisinin dar ve mat penceresinden gözlemleyerek kavramak kesinlikle imkansızdır.

Cafer Cabbarlı'nın Azerbaycan milli istiklalini savunması, milli-manevi kaynaklardan beslenmesi, yaratıcılığında Türkçülük ve Azerbaycancılık mefkûresini tebliğ etmesi, istiklalcilik mevkiinde bulunması Sovyet rejiminin

* Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanına bağlı Yüksek Yeterlilik Komisyonu Yeterlilik Şubesi Müdürü, Prof. Dr.

komünist ideolojisi ile uyuşmamıştır. Günümüzde, Cafer Cabbarlı'nın sanat mirası konusunda Sovyet edebiyat biliminin çelişkili tutumunun ve eserleriyle ilgili sosyolojik yaklaşım tarzındaki metodolojik sapmaların çağdaş bilimsel düşünce bağlamında aydınlatılması ve gerçek milli sanat kıstasları çerçevesinde değerlendirilmesi bir zaruret olarak ortaya çıkarmaktadır.

Yazarın mücadelelerle zengin, aynı zamanda kısa ve anlamlı hayatı daha önceki yayımlarında yer almayan edebi mirasına ait numuneler, semboller sistemi ve düşünce katmanlarının ortaya çıkarılması günümüz araştırtmacılarının karşısında duran önemli vazifelerdendir. Onun milli istiklal, Türkçülük ve vatan davasının gizli, örtülü tarafları, bu uğurda yaşadığı işkence ve mahrumiyetlerin gizli arşiv belgeleri doğrultusunda incelenerek edebî ve ilmî camiaya sunulması büyük önem arz etmektedir.

1. Gençliği ve Yetiştiği Muhit

Cafer Cabbarlı (Cabbarzade) 20 Mart 1899 tarihinde, Nevruz Bayramı günü, yedi çocuklu Gafar ve Şahbike çiftinin hayatta kalan dördüncü çocuğu olarak, Bakü'nün yaklaşık 100 km kuzeybatısında bulunan Hızı köyünde yoksul bir ailede dünyaya gelmiştir. Babası Gafar, ailesini geçindirebilmek için Bakü'ye gelerek şehrin "Dağlı mahallesi" semtine yerleşmiştir. 1904 yılında babasının vefatından sonra ailenin tüm yükü Cafer'in annesi Şahbike Hanım'ın omuzlarına yüklenmiştir. 1905'te, elli öğrencisi olan Yedinci Usul-i Cedit Mektebi eğitim-öğretime başlayınca Şahbike Hanım da eşinin vasiyeti üzerine altı buçuk yaşındaki Cafer'in elinden tutarak bu okula getirmiştir. Cafer'in ilk öğretmenleri Süleyman Sânî Ahundov (1875-1939), Abdulla Şaik (1881-1959), Rehim Bey Şıhlinski (?-1937), Alimemmed Mustafayev (1883-1976) olmuştur. Öğretmenlik faaliyetine ilk kez bu okulda başlamış, daha sonra Bakü Devlet Üniversitesi'nde Rus dili derslerini veren Alimemmed Mustafayev sonralar, Cafer'le ilgili "Süleyman Bey'in okulundaki öğrencilerimden birisi de Cafer Cabbarlı idi. O (…) ilkokuldan mezun olan öğrenciler arasında birinci idi. (…)"[1] şeklinde bir değerlendirmede bulunacaktır.

Abdulla Şaik ise Cafer Cabbarlı'nın zekâ ve yetenek bakımından arkadaşlarından seçildiğini, yazdığı şiirleri çoğu zaman kimseye göstermeden ilk olarak kendisine okuduğunu, kendisinin Cafer'e tavsiyelerde bulunduğunu, bu yüzden ilk şiirlerinin çoğunun muhtemelen yayımlanmadığını yazar.[2] Abdullah Şaik'in tavsiyelerini dinleyen Cafer, şiirlerinin konusunu hayat ve tabiattan alırken

1 Əlməmməd Mustafayev, *Xatirələri, hekayə və felyetonları*, "Yazıçı", Bakı 1985, s. 72-74.

2 Abdulla Şaiq, *Xatirələrim*, "Gənclik", Bakı 1973, s. 286-287.

düşüncelerini yalın ve sade bir dille ifade etme yeteneğine sahipti. İlkokulu birincilikle bitirdikten bir sene sonra, 1909 yılının sonbaharında Bakü Alekseyev 3. Ortaokulu'na dâhil olmuştur. Altı yıl sürecek bu okul "Rüştiye Mektebi" olarak da biliniyordu. Mahmud Bey Mahmudbeyov ve Penah Kasımov gibi vatansever öğretmenler bu okulda çalışıyorlardı. Onlar öğrencilere, milli bilinç, gelenek ve göreneklerine bağlılık, maziyi önemsemek, dilin güzellikleri ve vatanın kutsallığı konularında milli mefkûre aşılamaya çalışıyorlardı.

Mirza Bala Mehmetzade yıllar sonra Cafer Cabbarlı'nın vefatı anısına yayımladığı yazısında yakın arkadaşlıklarından bahsederken, okul içi ve dışında birçok teşkilata üye olduklarını, Cafer'in bir "şair" olarak tanınmaya başladığını yazmıştır.[3]

Cafer, Bakü Şehir 3 No'lu Alekseyev Ortaokulu'ndan 1915 yılının nisan ayında mezun olmuş,[4] ardından Bakü Politeknik Mektebi'ne girmiş, buradaki eğitimini 1920'de tamamlamıştır. Okuduğu okullar, Cafer Cabbarlı'ya genç yaşlarından itibaren sanata olan ilgisini ve sahip olduğu yetenekleri sergileme fırsatı sunmuştur. 1912 yılının baharında Cafer henüz ilkokul öğrencisiyken yakın dostu ve sınıf arkadaşı Hacı Cabbarzade Hacınski ile birlikte piyes yazıp sahnelemeye karar vermiştir. Annesi Şahbike Hanım'ın verdiği ve kendisinin zor şartlar altında biriktirdiği bozuk parayla ince uçlu bir dolmakalem, kalın ve sayfaları tek çizgili olan küçük bir cep defteri alarak, defterin ilk sayfasının başına büyük harflerle *"Bismillahir rahmanir rahim!"* sözlerini yazmıştır. Yayımlanmış sonraki nüshalarından farklı olarak piyesin giriş kısmını tek sayfaya sığdırmıştır. Metni yeniden okuduğunda gereksiz ayrıntılara yer verdiğini düşünerek yarıdan fazlasını silmiştir. Piyesine, hiçbir baskıda yer almayan şu cümlelerle başlamıştır:

Ben her zulme dayanıp yeminime bağlı kalıyorum. Niçin beni unuttun? Niçin benim halimden haberdar olmak istemiyorsun? Biz ki birbirimize söz vermiştik; her türlü eziyete, meşakkate, hatta ölüme bile razı olacaktık, fakat ayrılığımıza razı olmayacaktık.[5]

Cafer Cabbarlı her türlü eziyete, meşakkate katlanarak *Vefalı Seriyye*'nin sahne başarısını görmek için gece gündüz çalışıyor, dolu sayfaları çizip yeniden yazıyor; bazı kısımları birleştiriyor, uzun monologları kaldırıyordu. Yazma nüshadaki

3 Mirza Bala, Cafer Cabbarlı:Diriliği, Yarattıkları ve Vakitsiz Ölümü, *Kurtuluş* (aylık mecmua), Berlin 1935, Şubat No: 4, s. 107-112.

4 Cafer Cabbarlı'ya ait vesika, Bakı şeh. 1915, 2 Mayıs, No:154, C. Cabbarlı Azerbaycan Devlet Tiyatro Müzesi, Env. No: 446.

5 Cəfər Cabbarlı, *Vəfalı Səriyyə*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi M. Füzuli Elyazmaları Enstitüsü, arşiv (a.) 20, kutu (k.) 3 (21), fond (f.) 16, bulundurma birimi (b.b.) 10.

değişikliğin anlam incelikleri, eserde geçen gazelin ifade ettiği ruh hâli dikkate alındığında, okuyucu, piyesin başkahramanlarının – Seriyye ve Rüstem'in- çaresiz olduklarına, duygularıyla baş başa kalıp konuştuklarına tanık olmaktadır:

Feragi-yardan men zarü giryan olmuşam, ya Reb!
Cefavü zülmi-zalımdan perişan olmuşam, ya Reb!
Günüm zülmet tek tarik sehra-yi mehebbetde...
Cida-yi şems-ü mah-ü çeşm-ü müjgan olmuşam, ya Reb!

Cafer Cabbarlı'nın eserlerini inceleyen araştırmacıların çoğu *Vefalı Seriyye*'nin 1915 yılında yazıldığını belirtmektedir. Ancak eserin yazılış tarihini kesinleştirmek için yazara ait yazma nüshanın en güvenilir ve sahih kaynak olduğunu söyleyebiliriz. Bu bağlamda eserin yazılış tarihinin, bugüne kadar araştırmacıların belirttikleri 30 Aralık 1915 değil, kendi defterinde kaydettiği "Kurban (Zilhicce) ayının 3'ü, yani 1 Kasım 1912" olduğu anlaşılmaktadır. Demek ki yakın geleceğin büyük tiyatro yazarı Cafer Cabbarlı, ilk dram eserini henüz 13 yaşında bir öğrenci iken yazmıştır.

Cafer Cabbarlı'nın ilk eserleri, onun, yazarlık mesuliyetinin ağırlığını çok erken yaşta kavradığını, başarıya ulaşmak için çok fazla çalıştığını, seçtiği konuyu ayrıntılı bir şekilde araştırdığını, yazılarının olgun bir kurgu ve kompozisyona eriştirdiğini göstermektedir. O ilk kalem tecrübelerini tanınmış aydın, yazar ve araştırmacılara sunarken, en sert eleştirilerden bile çekinmemiş, noksan, hata ve eksiklikler üzerinde usanmadan çalışmıştır. Dönemin ünlü tenkitçisi Seyid Hüseyin Sadıgzade, Cafer Cabbarlı ile ilk karşılaşmasını şöyle aktarmaktadır:

> "1913 yılında ben dizgicilikten yazarlığa geçerek, Orucovlar'ın İkbal gazetesinde müdür ve başyazar olarak çalışmaya başladım. Bir gün… bir genç tereddütlü adımlarla bana yaklaştı…
>
> - Bağışlayın, bir makale yazdım, mümkün olursa…
>
> O, cümlesini bitiremedi. Bana bir defter uzattı.
>
> 'Mümkünse…'
>
> Ne yapabilirdim? Defteri aldım. Bu birbirine eklenmiş iki öğrenci defteriydi. Sayfaların her iki yüzü kurşun kalemle yazılmış uzunca bir şey idi. Yazısı çok bozuktu. Orucovlar'ın matbaası yakın olduğundan:
>
> Haydi, daireye gidelim, siz okuyun, ben dinleyeyim, dedim.
>
> Makale diye adlandırdığı bu yazı büyükçe bir hikâye idi. Fakat olgunlaşmamıştı. Onu o şekilde gazetede yayımlamak imkânsızdı. Fakat

üslup ve ifadelerinde bir canlılık sezilirdi. 13-14 yaşındaki bu çocuktaki yetenek görülebiliyordu."[6]

Yazarın büyük bir tevazu ile "makale", Seyid Hüseyin Sadıgzade'nin de "büyükçe bir hikâye" olarak adlandırdığı eser büyük ihtimal ki tenkitçinin ciddi eleştirilerinden sonra yarım kalmış *Kâzım Bey* eseridir. Eserin ilk yazma nüshası okunaklı vaziyette günümüze kadar ulaşmasına rağmen bugüne dek yayımlanmamıştır. Başlığı olmayan bu yazı, aslında bir romandır. Eserin başkahramanı Kâzım Bey ilginç ve maceracı karakteriyle olayların merkezindedir. Bütün olaylar onun etrafında döner.

Eserin orijinal yazma nüshası doğal olarak Arap harflidir ve 167 sayfadan oluşmaktadır. *Vefalı Seriyye'*de olduğu gibi yazar, bu elyazmanın 81. ve 127. sayfalarının başlangıç kısımlarında: "*Bismillahir rahmanir rahim!"* sözlerini yazmıştır. *Kâzım Bey* romanı, uzun yıllar müze çalışanlarının elinin altında olmasına rağmen, onların bu nadir yazmadan habersiz oldukları anlaşılmaktadır. Yazmanın 61. sayfasının sağ üst köşesinde tarih olarak Rusça "21 Yanvar (Ocak) 1912" yazılmış; eserin sonuna doğru - 165. sayfasında - ise Cafer Cabbarlı'ın kendi yazısıyla "3 aydan 2 gün eksik" ifadesi yazılmıştır. Birinci tarih, eserin yazıldığı yılı gösterirken, ikinci not yazma üzerinde çalıştığı süreye işaret etmektedir. Böylece bütün kanıtlar, tutarlı hesaplanan yazar kayıtları *Kâzım Bey* romanının 1912 yılının birinci çeyreğinde yazıldığını göstermektedir. 1915 yılında *Mekteb* (1911-1920) dergisindeki başarılı çalışmaları, *Baba-yı Emir*'de devamlı olarak yazılarının yayımlanması Cafer Cabbarlı sanatının başlangıç ve ilk dönemine dair tespitlerde bulunma imkanı sunmaktadır. Cafer Cabbarlı, *Bahar* şiiriyle edebiyat dünyasına milli bir uyanış, yeni bir soluk ve bahar tazeliği getirmiştir.

Mekteb dergisi, 3 Nisan 1915 tarihli 6. sayısında 3. Ortaokulun 6V sınıfı öğrencisi olan Cafer Cabbarlı'nın şiirine yer vermiştir:

Novbahar oldu, güneş şölelenib nur saçır,
Kâh erir, seller akır, ot göyerir sahrade.
Yeni çıkmış güle baktıkça da bülbül dil açır,
Gül budağına gonub neğme okur azade.[7]

Bahar şebnemleri gibi taze, dağ pınarları gibi şakrak satırları okudukça bir ortaokul öğrencisinin yeteneğine hayran kalmamak elde değildir. Tabiat

6 Seyid Hüseyn, "Cəfər Cabbarlı haqqında xatirələrim", *Böyük sənətkar*, "Gənclik", Bakı 1976, s. 9.

7 Cəfər Cabbarzadə, "Bahar", *Məktəb*, No: 6, 3 Nisan 1915.

manzarasının şiirsel tasvirinin ışığı, tazeliği, uyanışı ve serbestliği okuyucuyu duygu seline atarak düşünmesine vesile oluyor: Cemiyette de tabiattaki kadar uyanış var mı acaba? *Bahar* şiirini, Cafer Cabbarlı'nın açık imza ile şiire girişinden haber veren ilk "şairlik vesikası" olarak görmek mümkündür.

Cabbarlı'nın edebi faaliyeti, sürekli olarak edebiyat araştırmacılarının gündeminde yer alsa da sanatkârın gölgede kalan, dikkatten kaçan eserlerine rastlanmaktadır. Azerbaycan Tiyatro Müzesi'nden edindiğimiz muhasebe defterinde, Arap harfleriyle yazılmış bir manzume dikkat çekmektedir. İlk bakıştan *Gürûb Çağı Bir Yetim*, *Boranlı Kış Gecesi* romantik şiirlerine benzeyen bu eser, mesnevi üslubunda kaleme alınmış olup bugüne kadar yayımlanmış kitaplarında yer almayan eserlerinden biridir. Yazarın *Dilençi* adını verdiği bu şiirin yazıldığı tarih 25 Ocak 1917 olarak belirtilmiştir. Şiirde yaşlı, güçsüz, dilenci bir baba ile hastalığın kucağında çırpınan, soğuktan ve açlıktan ömrünün son anlarını yaşayan oğlu arasında geçen diyaloglarla dönemin sancılı sosyal yaşamı tasvir edilmiştir. Aslında Cafer Cabbarlı, romantizm unsurlarını barındıran *Dilençi* şiiri ile 1917 inkılâpları öncesi beşeriyeti felakete sürükleyen savaşlara, Büyük Harb'e (Birinci Dünya Savaşı'na) ilk itiraz eden, baş kaldıran kalem sahiplerinden biri olduğunu ortaya koymaktadır.

Savaşın ağrı ve acısı Azerbaycan'da şiddetli şekilde hissedilmekteydi. Türkiye cephesinden getirilen esir, yaralı ve askerlerin savaş meydanlarından uzaklarda bulunan Bakü'de görünmeleri, her gün artan kıtlık, yokluk ve pahalılık, halkın savaş havasını solukladığının bir göstergesiydi. İnsanlığın, iyiliğin, hakkın, adaletin değersizleşmesi savaşın yarattığı muhitin acı gerçekleriydi. Ümitsizlik, karamsarlık, aydınlığa olan inancın yitirilmesi savaştaki yenilgiyle kıyaslandığında daha büyük bir felaketti. Cabbarlı'nın Ramazan ayında (5 Mart 1917'de) kaleme aldığı *Türk Yurdunda Teessüratım*[8] adlı şiiri de Nargin adasında acınacak bir halde tutulan Türk esir ve yaralıların "bin azaba hedef" olmalarından bahsetmektedir. Şairin, Nargin adasını tasvir ederken orayı "gamlı bir âlem", kalplere "alevler saçan matem", "gam mekânı", "hüzün mekânı" olarak adlandırması tesadüf değildir. Çünkü bu ada emperyalist Rusya'nın Türkler için hazırladığı azap ve işkence meydanı ve acımasız bir ölüm kampıydı. Cabbarlı, bu şiirleriyle yalnızların, gariplerin, savaş meydanında esir düşen Türklerin haklarını savunmayı, toplumda esirlerle ilgili duyarlılık ve merhamet hissi aşılamayı, Rusya'nın işgalcilik, ayrımcılık ve böl-yönet siyasetini ifşa etmeyi başarmıştı. Cafer Cabbarlı "ölüm ve işkence" adasının sıkıntılarını şiirsel feryada dönüştürerek insanları duyarlı olmaya ve hayır işlemeye çağırmıştır. Birici Dünya Savaşı döneminde Türk askerlerine yardım amacıyla yazdığı, öğrencilerin sıkça okudukları ve bugüne dek yayımlanmayan *Göz Aç Sen* adlı

8 *Türk Yurdunda Teessüratım,* ayrıca *Göz Aç Sen şiirleri bir arada "Bayram Saxlayanlara!"* adı ile yazarın dört ciltlik eserlerinin 1. cildinde yer almaktadır. Bkz: Cəfər Cabbarlı, *Əsərləri*. Dörd cilddə (Tərtib edəni, ön sözün, və şərhlərin müəllifi: Asif Rüstəmli), I cild, "Şərq-Qərb", Bakı 2005, s. 59-60. (ed.n.)

şiirinde Cafer Cabbarlı, maddi durumu uygun olan kişileri muhtaçlara yardım etmeye, iyiliğe ve cömertliğe sesliyordu. Cafer'in bu çağrısı aslında genç ve hassas şair yüreğinin haykırışı idi. Cafer Cabbarlı, milli uyanış sürecinde kenara çekilen, insafı elinin arkasıyla iten, vicdanı uyuyan servet sahiplerine gür bir sesle "Gözünüzü açın!" diyerek onları, milletin dar gününde insanlara destek olmaya çağırıyordu. Şairin gaflet uykusundan uyandırmaya çalıştığı servet sahipleri; kendisine "Müslüman'ım!" diyen zorbalar, tüccarlar, satıcılar, satılmışlar, "ben de Kur'an ehliyim" diyen mollalar, mersiyeciler, "mahşerden, kıyametten" ustalıkla söz eden sarıklı seyitler, şeyhler, kadılar, cömertlikten bahseden dalkavuk, zengin hacılar ve diğerleridir.

Göz aç, sen ey özüne söyleyen müselmanem!
Göz aç, sen ey bağıran men de ehl-i Kur'an'em!
Göz aç, sen ey danışan haşrdan-kıyametten!
Göz aç, sen ey ebedi dem vuran sahavetten!
Çıkıb da sahile, bir ol makam-i zillete bak!
Behişti, dûzahı gör, haşre bak, kıyamete bak!
Gör orda aç-yalavaç can veren zelilanı,
Gör orda içmeye su tapmayan yetimanı!
Yakin bil: alışar, od tutar, yanar canın,
O dem kömek yetirersen var ise vicdanın.

Toplumun seçkin zümresi sayılan bu kesimin kendi soydaşlarının zillet içerisinde yaşamasını, bir içim suya muhtaç kalmasını, cehennem azabı çekmesini görmezden gelmeleri, genç şairin hassas ve ince kalbini parçalıyordu. Cafer söz ustası ve sanatkâr kimliği ile bu zengin tabakanın fiziki ve ruhi tasvirini yaratmış, portrelerini büyük ustalıkla çizmiştir.

Cafer Cabbarlı'nın edebi kişiliğine Türk romantiklerinden Tevfik Fikret'in etkisi tartışılmazdır. Genç şairin 7 Ekim 1917'de yazdığı ve bugüne dek yayımlanmamış *Büyük Türk Şairi Tevfik Fikret'e* adlı şiiri, bu tespiti doğrulamaktadır. Cabbarlı'nın Tevfik Fikret'le ilgili "Ey hakikat ehlinin secdegâhı", "Sen ey hakikat cismi, hak ışığı" şeklindeki nitelendirmeleri, edibin eserleriyle yakından ilgilendiğini göstermektedir. Tevfik Fikret'in vefatı münasebetiyle yazdığı 56 mısralık şiirine Cafer, o devir gençliğinin sarsıntı ve kederini şöyle aksettirmiştir;

Sen ölmedin, fakat gidişin kalb-ı millete
Bir dağ çekti, sızlar o feryad haşre dek.[9]

9 Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, a. 20, k.11, f. 16, b.b. 78, s. 10.

Cabbarlı, Türk dünyası için yıkımın büyüklüğünü vurgularken, şairin ölümünün milletin kalbinde derin iz bıraktığını ifade etmiş, şairin halk arasında sevildiğine ve yüreklerde sonsuza kadar yaşayacağına işaret etmiştir. Edebi yeteneği, fikri tutumu ve güncelliği ile farklılık yaratan *Büyük Şair Tevfik Fikret'e* şiiri Azerbaycan-Türkiye edebi ve kültürel ilişkiler tarihine kıymetli bir armağandır.

Dönemin en elim olaylarından bir olan ve Ermenilerin Müslümanlara yönelik yaptıkları Mart 1918 katliamı da Cabbarlı yaratıcılığında önemli bir yere sahiptir. O ağırlıklı olarak Çemberekent mezarlığında defnedilen "Mart faciası" kurbanlarının hatırasını anmak için "*Dur ey hâr olan millet!*"[10] başlıklı bir mersiye de yazmıştır. Genellikle gençler bu mersiyeyi şehitlerin yedisi ve kırkında camiler ve sokaklarda masum kurbanlar için ağlayarak, aslında ise halkı düşmana karşı seferberliğe çağırmak amacıyla okurlardı:

Gülzar-ı vatan soldu
Millet hâr ü zâr oldu
Hamı payimal oldu
Dur, ey hâr olan millet

Yazar bu şiirde "düşman cellâtlar"a, Ermeni teröristlere ve onların destekçilerine karşı, zulümden ve esaretten kurtulmak için "ayaklar altına alınmış millet"i ayağa kaldırmaya, seferberliğe ve mücadeleye çağırmıştır.

Cabbarlı'nın aynı konuda yazdığı diğer bir eseri de *Ahmed ve Kumru* hikâyesidir. Eserin konusu, aslen Şamahılı olan, yüksek manevi değerlere sahip iki gencin - Ahmed ve Kumru'nun- saf ve ulvi aşkından, arzularından, birbirlerine çok yakışmalarından, Mart faciasının bu masum insanları nasıl hırpaladığından bahseder. Ahmed ve Kumru'unun anne ve babaları Ermeni haydutları tarafından vahşice katledilmiştir. Yazar, evleri dağıtılmış, sıcak yuvaları yıkılmış Ahmed ve Kumru'yu "Büyük pencereleri kara kömürlere dönmüş, altın duvarları matemlere bürünmüş, eti dökülmüş iskelete benzeyen muhteşem İsmailiye binasının" önünde dilenci vaziyetinde karşılaştırır. Facia ve ölümlerin kıskacında tanınmaz hale düşmüş, "yaralıyım, şikestim [sakat kaldım – ed.n.] Şamahı esiriyim!" yakarışlarından birbirini zorlukla tanıyan iki sevgili karşılaştıklarına sevinseler de kucaklaşmıyor, sarılmıyor daha doğrusu sarılamıyorlar. Çünkü Ermeni barbarları onların kollarını kesmiş, bu gençleri kolsuz bırakmıştır. Hikâye vahşilik, barbarlık ve gaddarlığa karşı adalet duygusunu yüceltmektedir.

10 Kalk (uyan) ey itibarı sarsılmış millet!

2. Cafer Cabbarlı ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti

2.1. Hayatı ve Edebi Faaliyetleri (1918-1920)

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşu dönemin edebi ve kültürel sahasına doğal bir canlanma, ilkbahar esintisi getirmiştir. Uzun dönem Rusya emperyalizminin sömürgesi altında ezilen halk, milli devletin kuruluşunu gurur ve sevinçle karşılamıştır. Birçok alanda olduğu gibi tiyatro alanında da yeni bir dönem başlamıştır. Asırlardan beri hürriyete, bağımsızlığa can atan halk mukaddes arzusuna, niyetine kavuşmuştur. Diğer aydınlar gibi Cafer Cabbarlı da bu büyük tarihi hadiseyi gurur ve sevinçle karşılamıştır. Azerbaycan milli hükûmeti, Bakü'nün Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu tarafından kurtuluşundan 10 gün sonra, yani 25 Eylül 1918'de Gence'den Bakü'ye taşınmıştır. Mart Katliamı'nda yakılmış *Novruz*, *Turan*, *Kaspi*, *Açık Söz* matbaalarından sadece bir kısmını tamir etmek mümkün olmuştur. Neşrini ertelemek zorunda kalan *Açık Söz*, *Basiret*, *Hayat*, *İttihad* vb. demokratik temayüllü basın organları yeniden faaliyete geçmişlerdir. Cafer Cabbarlı Ekim 1918'de *Azerbaycan* gazetesinde tercüman kadrosuna alınmıştır.

Azerbaycan hükûmeti Gence'den Bakü'ye taşınınca, Kafkas İslam Ordusu komutanı Nuri Paşa ve yiğit subaylarının şerefine 15 Eylül Bakü'nün kurtuluşu münasebetiyle bir ziyafet düzenlemiştir. Ziyafete Kuzey Kafkasya Müslümanlarının temsilcisi A. Kantemirov, İran'ın Azerbaycan'daki Konsolosu, Azerbaycan ve Kafkas İslam Ordusu subayları, ayrıca 400 memur ve aydın katılmıştır. Ziyafet sırasında Fethali Han Hoyski *Edirne Fethi* adlı eserin yazarı olarak Cafer Cabbarlı'yı Nuri Paşa'ya takdim etmiştir. Bu eser, yaklaşık bir yıl önce (15 Aralık 1917'de) Azerbaycan sahnesinde başarıyla oynanmıştır. Nuri Paşa bu takdimin ardından 18 yaşlı Cafer Cabbarlı'yı bağrına basmıştır. Cafer Cabbarlı, *Trablus Savaşı* eserindeki Ramiz karakterinin hayattaki prototipinin de Nuri Paşa olduğunu belirterek, Bakü'nün kurtuluşu konulu yeni eser yazacağı sözünü vermiş ve onu evine davet etmiştir. Nuri Paşa, Cafer'in davetini kabul ederek onun misafiri olmuştur. Büyük sanatkârın fakirliği Nuri Paşa'yı duygulandırmış ve aileye destek olmak istemiştir. Genç Cafer, yardım teklifini nazik bir dille ve minnettarlıkla geri çevirse de ertesi gün Nuri Paşa'nın gönderdiği hediyeleri Cafer'in anası Hacı Şahbike Hanım kabul etmek zorunda kalmıştır. Bunlar bir adet paslanmaz demir karyola, taş ayna, ayaklı giysi askısı, duvar saati, bazı eşya ve malzemelerden ibaretti. Bu kıymetli hediyeler bugün de Cafer Cabbarlı Müzesinde korunmaktadır.

Bilindiği üzere Kafkas İslam ordusu, Mondros Mütarekesi sonrası Bakü'yü terk etmek zorunda kalmıştır. Nuri Paşa bu orduyu Azerbaycan'da tutmak için çok çalışsa da mümkün olmamıştır. Cafer Cabbarlı ise verdiği sözü tutarak, Nuri

Paşa'nın ve ordusunun kahramanlığından bahseden beş perdelik *Bakü Muharebesi* adlı dram eserini kaleme almıştır.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti tarihinin en önemli olaylarından biri olarak Meclis-i Mebusan'ın açılışı 7 Aralık 1918'de gerçekleşmiştir. Bir grup vatansever genç - Cafer Cabbarlı, Mirza Bala Mehmetzade, Abdul Vahab Memmedzade, Seyid Hüseyin Sadıgov, Şefige Hanım Efendizade- Parlamento'da istihdam edilmişlerdir. Tashihçi, stenograf kadrosunda çalışan bu gençler için, cumhuriyetin kurucularıyla yakın temasta olmak, onların başarı veya kusurlarına tanıklık etmek, konuşma, fikir ve müzakerelerini yazıya geçirme fırsatı doğmuştur. Cafer Cabbarlı *Azerbaycan* gazetesi yazı işlerindeki tercümanlık faaliyetini parlamentodaki stenograf işi ile paralel şekilde ve büyük hevesle sürdürmüştür.

Cafer Cabbarlı'nın edebi faaliyetinin Cumhuriyet (1918-1920) dönemi SSCB yıllarında objektif şekilde değerlendirilmemiş ve eserleriyle ilgili asılsız ithamlar ileri sürülmüştür. Bu satırlar dönemin ideolojik saplantısının ne kadar kuvvetli olduğuna bir örnektir:

> "Burjuva milliyetçileri, devrim karşıtı Müsavatçılar; halk kitleleri karşısındaki alçak ihanetlerini o zaman (…) yalancı ve ikiyüzlü sloganlar altında saklamaya çalışıyorlardı. (…) Kendi burjuva ağalarına ve Türkiye'deki hamilerine uşaklık eden milliyetçi şairler, işgalci Türk askerinin yiğitliğini methediyor, halk kitlelerinin siyasi şuurunu azaltmak istiyorlardı. Bu gerici, devrim karşıtı propaganda o dönemde bazı gençlerin şuurunu zehirlemişti. Bu gençlerin arasında Cafer Cabbarlı da vardı. 1918-1919 yıllarında Cabbarlı milliyetçi burjuva aydınları arasında yaşamaya, Müsavat Partisi'nin organı olan Azerbaycan gazetesinin yazı işlerinde çalışmaya mecbur olmuştu. (…) Bu yıllarda Cabbarlı milliyetçilik ruhunda birçok eser yazmıştı. 1918-1919'da Bakü'deki tiyatro binalarında sahnelenen bu eserler (Ulduz, Edirne Fethi ve Bakı Muharebesi piyesleri kastedilmektedir- A.R.) ideolojik açıdan zararlı olduğu kadar, edebi yönden de çok zayıftı. Genel olarak Cabbarlı, yazarlık konusunda pek yetenekli değildir. Bunlar, herhangi bir yazarın, gerici ideolojinin etkisi altında kaldıkça her şeyden önce bir sanatkâr olarak küçüldüğünü bir daha göstermektedir."[11]

Azerbaycan'ın edebiyat çevrelerinde adı saygıyla anılan, karakterli, liyakat sahibi ve çalışmaları ile filoloji düşünce tarihine önemli katkılarda bulunmuş *Cafer Cabbarlı'nın Yazarlık Anlayışı* hakkında ünlü monografinin yazarı Ord. Prof. Dr. Memmed Arif'in muteber ilmi kaynaklara dayanmayan tespitlerine katılmak imkânsızdır. Cafer Cabbarlı'nın söz konusu eserlerinden ikisi - *Uldız* ve *Edirne*

11 Məmməd Arif, *Seçilmiş əsərləri*, 3 cilddə, II Cilt, Azərbaycan EA Nəşriyyatı, Bakı 1968, s. 52-53 (516).

Fethi piyesleri- Müsavat'ın iktidarı döneminde değil, 1917'de kaleme alınmıştır. Ayrıca *Azerbaycan* gazetesi *Müsavat Partisi'*nin organı değil, Azerbaycan Parlamentosu'nun yayın organı idi. En önemlisi ise kurtarıcı Türk askerini "işgalci Türk", milli istiklal ideolojisini "gericilik", yurtseverlik konulu eserleri "gerici, inkılâp karşıtı", milli ruhlu vatansever yazarları "burjuva ağalarına ve Türkiye'deki hamilerine hizmet eden milliyetçi şairler", nihayet bağımsız devlet kurulması yolunda atılan adımları "slogan" olarak nitelendirmesi, araştırmacının hâkim ideolojinin baskısı altında vardığı gerçeklikten uzak "tespitler"den başka bir şey değildir.

Ünlü edebiyat bilimcisi Prof. Dr. Eflatun Saraçlı, Sovyet döneminde edibin adaletsiz, objektiflikten uzak eleştirilerle karşı karşıya kaldığına dikkat çekerek bu türden asılsız iddialara sert cevap vermiştir. Eflatun Saraçlı'ya göre o dönemde yapılan edebi eleştirilerde genç Cabbarlı'nın maarifçi demokratik düşüncelerden, dönemin öncü fikirlerinden, kısacası hayat gerçeklerinden uzaklaşarak yanlış yola düştüğü iddia edilse de Cafer Cabbarlı, eserlerinde gerçekliği yakalamış bir sanatkardır.

> "Bu gerçeklik Azerbaycan istiklaline, topraklarımızın bütünlüğüne, Türk dünyasının birliğine, bunları tekzip etmek ise işgalci Rus Bolşeviklerine yapılan bir hizmet idi. M. Rızakuluzade'nin 'Genç Cabbarlı Edirne Fethi ve Trablus Muharebesi gibi piyeslerinde Türk komutanlarının istiklal ve işgal faaliyetlerini idealize ediyordu' tespiti ise bu düşüncelerden uzak değildi."[12]

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti dönemindeki tiyatro gösterileri Mayılov Tiyatrosu binasında (bugünkü Opera ve Bale Tiyatrosu) bazen ise Haşımov'un mülkündeki Türk Ocağı salonunda (bugünkü Anayasa Mahkemesi'nin binası) düzenleniyordu. Bakü Devlet Türk Tiyatrosu'nun kurulmasıyla tiyatro alanındaki dağınıklık da ortadan kalkmış oldu. Cafer Cabbarlı'nın Cumhuriyet döneminde sahneye konulan *Edirne Fethi*, *Ulduz veya Trablus Muharebesi*, *Bakı Muharebesi* piyesleri, seyirciler tarafından büyük ilgiyle izleniyordu. *Ulduz* ve *Edirne Fethi* birbirinden bağımsız sahne eserleri olmalarına rağmen aralarında konu ve karakterler açısından birçok benzerlik vardı. Gerek tarihi gerekse edebi kompozisyon açısından ele aldığımızda *Ulduz*'un*, Edirne Fethi*'nin birinci bölümü olduğunu görebiliriz. Eserin konusu Trablus uğruna yapılan Türk-İtalyan Savaşı ve bu bağlamda cereyan eden bir konuşmadan alınmıştır. Ağır, acımasız ve sert savaş ortamında daha belirgin bir şekilde ortaya çıkan ihanet, namertlik ve ahlaki bozgunluk karşısında Cabbarlı; liyakat, asalet, sadakat, dostluk gibi beşerî duyguları öne çıkarmış, bu ulvi değerleri sadece sözde değil, emellerinde de

12 Əflatun Saraclı, *Azərbaycan yazıçıları cümhuriyyət dönəmində*, "Elm", Bakı 2007, s. 211.

yaşatan kahramanları seyircilerine sevdirmiş, böylece Azerbaycan milli tiyatrosunda saf, güvenilir karakterler silsilesi yaratmıştır.

Bakü'nün kurtuluşuna hasredilmiş *Bakü Muharebesi*, Ermeni çeteleri ve onları destekleyen Rus Bolşevizmi'ne karşı onurlu bir mücadele veren Nuri Paşa, Mürsel Paşa ve Mehmet Tevfik Bey'e bir minnet duygusunun edebî ifadesi, Azerbaycan'ın istiklali ve toprak bütünlüğü uğruna canlarından geçen kahraman Türk askerinin şerefine dikilmiş muhteşem bir abidedir.

Muhteva yönünden birbirine yakın olan *Ulduz*, *Edirne Fethi* ve *Bakü Muharebesi* eserleri, genç tiyatro yazarının Azerbaycan'da ve Türkiye'de cereyan eden askeri ve siyasi olaylara edebi ve sanat yönünden bakışıdır. Bu geniş hacimli üç sahne eserine seyircinin büyük ilgi göstermesinin nedeni piyeslerin edebi kalitesinin yüksek olmasıdır. Bu ilgide yönetmenin üstün yaratıcılık yeteneği ve oyuncuların sahne performansı da belirleyici olmuştur. Yazarın yakın arkadaşlarından oluşan yönetmen ve oyuncu kadrosu sözlere ruh, esere nefes, can ve kan vermişlerdir. Toplumun önde gelenleri, aydınlar ve ileri görüşlü insanları tarafından takdir edilen ve desteklenen tiyatro ustaları, özellikle yetenekli oyuncular, ne yazık ki cehaletin ve gerici güçlerin tertiplerinden, saldırı ve hain kurşunundan tam olarak korunamamışlardır. Edebi ve kültürel çevrede her geçen gün daha fazla tanınan, edebi şahsiyeti ile toplumun takdir ve övgüsünü kazanan, cumhuriyetin kuruluşuna yakından tanıklık eden Cafer Cabbarlı gerçek bir vatansever ve istiklal fikirlerine sadık Türkçü bir yazardı. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin üç renkli devlet bayrağı onaylandıktan sonra (9 Kasım 1918), Cumhuriyet Arması ve Marşı ile ilgili halka açık bir yarışma düzenlenmiştir. Cabbarlı'nın, *Azerbaycan* gazetesinin 1 Ocak 1919 tarihli sayısında yayımlanan *Sevimli Ülkem* şiirini yazar muhtemelen yarışmaya katılmak amacıyla Milli Marş metni olarak kaleme almıştır. Bu şiir, her ne kadar marş olarak kabul edilmemişse de bugün bile sevilen, sayılan, milletin ruhunu okşayan ve vatan sevgisini en veciz ifadelerle terennüm eden kıymetli bir eserdir. Cafer Cabbarlı'nın bugüne dek metni tam yayımlanmayan iki şiiri, o yıllarda birer şarkıya çevrilerek ezberlenmiştir. Milliyetçilik ve vatanseverlik ruhunda yazılmış *Türk Sağ İken* ve *Yaşasın Azerbaycan* şiirleri, en güzel milli marş örnekleridir. Şiirin düşünce kaynaklarını ve beslendiği manevi köklerini doğru kıymetlendiren Mirza Bala Mehmetzade, bu şiirleri Cabbarlı'nın milli-siyasi dünya görüşü ve düşünce âleminin bir yansıması olarak yorumlamıştır. Mirza Bala'ya göre Cafer'in istiklalciliği ve milliyetçiliği, Türk bağımsızlığı ve milliyetçiliği idi; Azerbaycan vatanseverliği, Cafer'e göre Türk milliyetçiliği demekti. Cafer Cabbarlı, yayımlanmamış bu şiirinde şöyle demektedir:

Türk sağ iken yurduna el vurulmaz,
Ölse de zincir taşımaz, kul olmaz.

Ülke benim, vatan benim, yurt benim,
Arş ireli, arş ireli askerim!
Giderim, asker olub
Yurduma hidmet ederim ben,
Kurban ollam vatana,
Onu candan severim.

Kısa sürede diller ezberi olan bu şiir; "gül-bülbül, yanak-gerdan şairlerinin, gençler arasında erlik ve yiğitlik duygularını öldüren gazellerine karşı bir isyandı."[13]

Mirza Bala'ya göre *Yaşasın Azerbaycan* şiirinin metni (güftesi) ve müziği (bestesi) de Cafer Cabbarlı'ya aittir. Yazarın Azerbaycan'ın bayrağına ithaf ettiği şiirin adı da *Sevdiyim*'dir. Milyonlarca insanın sevdiği, başı üzerinde dalgalandıkça gurur duyduğu, gönüllere sevinç dolduran, Turan yurtlarını bir araya getirmek isteyen bayrağın renklerini güzel bir dille tasvir eden yazar, onun kadim ve büyük halkın "güzellikler Tanrısı" kadar mukaddes ve aziz olduğunu vurgular.

Cafer Cabbarlı'nın *Azerbaycan Bayrağına* adlı ikinci şiiri, kendisine sorulan soruların bir cevabı idi. Azerbaycan bayrağının mavi, kırmızı, yeşil renklerinin, hilâl ve sekiz köşeli yıldızının anlamlarının bir kısmı tarihi gerçeklere dayansa da şairin kuvvetli şiirsel yorumlar yaptığı görülmektedir:

Bırakınız seyredeyim, düşüneyim, okşayayım,
Şu sevimli üç boyalı, üç mânâlı bayrağı.
Meleklerin kanadı mı üzerine gölge salan?!
Ne imiş bu, aman Allah?! Od yurdunun yaprağı!
Bu ay, yıldız, boyaların gurultayı ne demek?
Bizce böyle söylemek:
Bu gök boya - Gök Moğol'dan kalmış bir Türk nişanı,
Bir Türk oğlu olmalı!
Yaşıl boya - İslamlığın sarsılmayan imanı,
Yüreklere dolmalı!
Şu al boya - azadlığın, teceddüdün fermanı,
Medeniyyet bulmalı.

13 Mirza Bala, "Cabbarlı: Vefatının 3. Yıl Dönümü Münasebetile", *Kurtuluş,* No: 39, Berlin, Son Kanun (Ocak) 1938, s. 17-19.

Sekiz uçlu şu yulduz da sekiz harfli - "Od Yurdu"![14]
Esaretin gecesinden fırsat bulmuş kuş gibi
Seherlere uçmuştur.
Şu hilâl de Türk bilgisi, düzgün sevgi nişanı
Yurdumuzu kucmuştur.[15]

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet felsefesi üzerine sayısız şiir ve nağmeler yazılsa da bu üç boyalı, ay (hilâl) ve sekiz köşe yıldızlı milli bayrağın sembolik açılımını manzum olarak ilk kez ifade eden Cafer Cabbarlı'dır. Onun *Azerbaycan Bayrağına* şiiri, milli sembollerin ilk poetik dersi niteliğindedir. Azerbaycan gençliğinin eğitilmesi ve sosyal şuurun tekâmülünde Cafer Cabbarlı mirasının rolü büyüktür. *Sevimli Ülkem*, *Sevdiyim* ve *Azerbaycan Bayrağına* şiirleri; konusu, düşünce ve milli mefkûre boyutu, ses ve müzik uyumuyla Azerbaycan milli marşlarının güzel örneklerindendir.

Cafer Cabbarlı parlamentoda gördüklerine, duyduklarına yabancı kalmamış; demokratik cumhuriyetin, milli istiklalin başı üstünde dolaşan kara bulutlardan, sisli havadan sıkılmış, boğulmuş; Molla Veli Vidadi'den, Molla Penah Vagif'ten sonra Azerbaycan şiirinde belirginleşen ve sembolleşen turnalar vasıtasıyla Türk dünyasına ve Turan ellerine selam göndermiştir:

İntizar gözlerden Hazar doğuldu,
Hasret yüreğimiz yanar dağ oldu,
Dillerimiz Turan diye yoruldu,
Turan illerine selam söyleyin.[16]

Yazar *Turan İllerine Selam Söyleyin* redifli *Selam* şiirini "kardeşim" olarak adlandırdığı yakın dostu, Türk milliyetçisi, cesur istiklalci, yetenekli yazar Mirza Bala Mehmetzade'ye ithaf etmiştir. Şiir yazılırken ve yayımlanırken M. B. Mehmetzade vatandan uzakta değildi. Fakat şairin hasbihâl için yüz tuttuğu dostuna yüreğinden geçenleri meftun edecek derecede bir hassaslıkla, duygu ve heyecanla açması, sanki gerçek duygulara dayalı telepatik düşünce tarzının ve öngörünün bir göstergesiydi. 27-28 Nisan 1920 gecesi Azerbaycan Türkleri için zulmün habercisi, "veremli bir gece" idi. Kadim ve zengin medeniyete sahip halkın kaderi, Şark'ın ilk demokratik cumhuriyeti o gece karanlığa, yalana, riyaya bürünen bir boşluğa yuvarlanmıştır. "Kırmızı karanlıklar devri" olarak tanımlanan bu dönem edebi-kültürel muhiti de yakından etkileyecekti.

14 "Od Yurdu" ifadesinin Arap harfleriyle yazılışında sekiz harf kullanılmaktadır.

15 Cəfər Cabbarzadə, "Azərbaycan bayrağına", *Azərbaycan*, No: 263, 29.12.1919.

16 Cəfər Cabbarzadə, "Salam", *İstiglal*, No: 5, 1 Şubat 1920.

2.2. Mehmet Emin Resulzade ve Cafer Cabbarlı

20. yüzyılın başlarında Azerbaycan edebi-içtimai muhitinin iki ünlü temsilcisi Mehmet Emin Resulzade ve Cafer Cabbarlı'nın Cumhuriyet döneminde birbirleriyle olan yakın ilişkileri edebiyat tarihimizde pek araştırılmamıştır. Bilindiği gibi, Resulzade ve Cabbarlı edebi çalışmalarına şiirle başlamışlardır. Aralarında 15 yaş farkı olmakla birlikte onlar aynı kuşağın mensuplarıydı. Bu iki ünlü şahsiyetin ilk matbu eserlerinin konu ve muhtevaca birbirine yakın olması da bir tesadüf değildi. Resulzade 18 Mayıs 1903'de *Şark-i Rus* gazetesinde yayımlattığı *Muhammes* adlı ilk şiirinde boş konuşup büyüklük taslayanları "ilme râğib olmaya" (rağbet beslemeye), bilimi bir mürşit gibi kabul etmeye çağırmıştır:

Aç kulağın bir eşit bu sözleri ey bü'l-füzûl,
İlme râğib olgilen, gafildiler küllen cühûl[17]

Cabbarlı'nın da 5 Kasım 1911'de *Hakikat-ı Efkâr* gazetesinde yayımlanan *Eşidenlere* (İşitenlere) şiiri aynı konudadır:

İftihar-i ehli-âlem ilmdir! Biz çok aceb
Cehle karşı tutmuşug min şövg ile unsiyyeti![18]

Cabbarlı "ehl-i âlem"in ilim ile iftihar ettiği hâlde bizim "bin şevk ile" cehaleti tercih etmemizi ilmî-medeni muhitin büyük sorunları bağlamında sorgulamıştır. Resulzade de bu karanlık muhiti yalancı kahramanları olan "bü'l-füzûl"larını cahillikte, gafillikte itham ederek, dikkatleri bilimin üstün yönlerine çekmiştir.

Azerbaycan Türklerinin tarihinde yaşanan acılı olaylar, mezalim ve soykırım her iki yazarın eserlerine yansımıştır. Resulzade'nin 20 Temmuz 1906'da *Davet* gazetesinde çıkan *Növhe*'si ve Cabbarlı'nın Mart 1918'de yazdığı *Dur, ey hâr olan millet* (Kalk, uyan ey küçük düşürülen millet) mersiyesi ruh ve üslup bakımından çok yakındır. Resulzade'nin şiiri Ermenilerin Türklere karşı 1905-1906 yıllarında yaptığı katliamı dile getirirken Cabbarlı'nın ağıtı 1918 yılındaki Mart soykırımı üzerine yazılmıştır.

Resulzade'nin ilk şiirleri Bakü'de çıkan *Davet*, *İrşad, Füyûzat, Terakki* vd. matbu organlarda yayımlanmıştır. Bu şiirlerden 1907'de *Füyûzat* dergisinde yayımlanan *Çekil bir yana, sakitleş* (Çekil bir yana sakinleş) redifli *Hasbihâl* şiiri halk tarafından daha çok sevilmiştir. Yaşadığı muhitin korkunç manzarasını tasvir

17 M. Ə. Rəsulzadə, "Müxəmməs", *Şərq-i Rus*, Bakı 1903, 18 may, No: 20.

18 Cəfər Cabbarlı, "Eşidənlərə", *Həqiqəti-əfkar*, Bakı 1911, 5 noyabr, No: 2.

eden Resulzade, "*Karanlıktır bana dünya, / Bütün dünya-vü mafiha*" diye feryat ederken, aynı duygularla beslenen Cabbarlı da üstadının düşüncelerine katılarak - "*Karanlık gecede seni gözleyip / Durmaktan yoruldum, ey dan ulduzu!*" - diyerek karanlık gecenin uzunluğundan şikâyet eder, ilim ışığı ve istiklal yıldızının karanlığa boğulmuş muhitin ufuklarında görünmemesine üzülmüştür.

Resulzade'nin *Karanlıkta Işıklar* piyesinin 5 Aralık 1908'de sahneye konması Cafer Cabbarlı'yı da tiyatro sanatına yönlendirmiştir. Cafer Cabbarlı, ilk piyesi olan *Vefalı Seriye veya Gözyaşı İçinde Gülüş* eserinin ilk versiyonunu 1 Kasım 1912'de tamamlamıştı. Resulzade ve Cabbarlı'nın ilk piyeslerindeki gayeleri, Rusya'nın sömürge topraklarında siyasi muhitin karanlıklarında boğulmuş "ışıklar"ın, gözyaşları içinden boy gösteren "gülüş"lerin ümit verici anlarına dikkat çekmekti. Bu iki büyük aydının 1916'dan itibaren aynı etkinliklere katıldıkları, konuşma yaptıkları, milli-manevi değerleri aynı şekilde önemsedikleri, önemli şahsiyetler hakkında aynı düşünceleri paylaştıkları bilimsel araştırmalarla ortaya konulmaktadır.

Azerbaycan matbuatının ünlü kalem ustalarından biri olarak Haşim Bey Vezirov'un cenaze töreninde (Şubat 1916) Resulzade'nin Azerbaycan'ın aydınları adına yaptığı konuşması bir kadirşinaslık örneğidir:

> "Kafkasya matbuatının kısa ömründe memleketimizin en kuvvetli sermayedarları Türkçe gazete neşrine öncülük yaptılar ve bu iş onları çok yordu. Muktedir kalem sahibi muharrirlerimiz dahi bu ağır meydanda fazla duramadılar. Ehl-i kalemden yalnız Haşim Bey tek başına başladığı işi ölünceye dek sürdürdü. Haşim Bey'in maddi yönden iflas edip manen yıprandığı günler oldu. Matbaasız kaldı, bin türlü sıkıntıya uğradı, fakat tuttuğunu bırakmadı. Tek başına hem muharrir, hem musahhih, hem defterdârlık yaparak gazetesini çıkarmayı sürdürdü."[19]

Cabbarlı da aynı duygularla *Edib-i muhterem Haşim Bey Vezirov cenaplarının resmine*[20] yazdığı şiirinde dönemin aydınlarını sarmış milli kederin etkisinde kalmadan, duygularına yenik düşmeden, ömrünü halk için harcayan, bu işte her türlü sıkıntılara katlanan, "ehl-i cehli sahib-i irfan" mertebesine yükselten insanın vatan ve millet karşısındaki hizmetlerini yüksek değerlendirerek onu "hâdim-i edep", "güneş nurhanesi", "inci tanesi", "şems-i şerefnisar", "mücahit" olarak adlandırmış, Azerbaycan'ın matbuat tarihindeki yerini ve rolünü hakkıyla teslim etmişti.

---

19 M. Ə. Rəsulzadə, H. B. "Vəzirovun dəfn mərasimində çıxış", *Açıq söz,* Bakı 1916, 5 fevral.

20 C. Cabbarzadə, "Ədibi-möhtərəm Haşım bəy Vəzirov cənablarının rəsminə". AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun arxivi, Kutu-11 (126), fond-16, bulundurma birimi -78, s.-19.

Mefkûre birliği ve sanat ülküsü Mehmet Emin Bey ile genç Cafer'i siyasi işlerde de birbirine yaklaştırmıştır. Resulzade'nin rehberliği ile 4 Ocak 1917 (Çarşamba günü) saat 19:00'da Bakü'deki "İsmailiyye" binasının Cemiyet-i Hayriye salonunda *Muharrirler ve Edipler Cemiyeti* tesis edilmiştir. Bu cemiyetin yönetim kuruluna Hüseyin Cavid, Abbas Sehhet, Seyid Hüseyin, Abdulla Şaik, Azer Buzovnalı, Hacı İbrahim Kasımov ve Cafer Cabbarlı gibi tanınmış yazarlar seçilmiştir. Cemiyetin merkezi *Açık Söz* gazetesinin binasında idi. *Muharrirler ve Edipler Cemiyeti* 28 Nisan 1917 tarihli toplantısında kendi tüzüğünü oybirliği ile kabul ederek hedeflerini belirlemişlerdir. Azerbaycan edebiyatının gelişmesine yardım etmek, onun yönünü belirlemek, genç ve yetenekli yazar ve şairlerin maddi-manevi sıkıntılarını gidermeye yardımcı olmak vb. hümanist maddeleri bulunan bu cemiyet Yönetim Kurulu, Edebiyat Şubesi ve Denetleme Kurulu olmak üzere üç bölümden oluşuyordu. Resulzade öncülüğünde kurulan *Gardaş Kömeyi* adlı siyasi-edebi-içtimai dergi, cemiyetin ilk resmi matbu organı idi.

Gardaş Kömeyi'nin ilk sayısında Resulzade'nin *Bizim Noktainazardan* ve Bakü Bakü Senaye (Politeknik) Mektebi öğrencilerinden Cafer Cabbarlı'nın *Boranlı kış gecesi, şahta şiddetle kesir* mısrası ile başlayan manzumesi yer almıştı. Bu dergi halk arasında edebî bir fenomen olarak karşılanmış, gazete ve dergiler onun hakkında yazılar yayımlamıştı.

Resulzade, genç ve yetenekli Cabbarlı'nın *Muharrirler ve Edipler Cemiyeti* ve *Gardaş Kömeği*'ndeki faaliyetini olumlu değerlendiriyordu.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kurulduktan sonra Cafer Cabbarlı milli istiklal ülküsünün gerçekleşmesinde aktif rol almış, Azerbaycan Parlamentosu'nda stenograf olarak görev yapmış, hiç tereddüt etmeden Resulzade önderliğindeki Müsavat Partisi'ne üye olmuştur. Azerbaycan hükûmetinin Nuru Paşa'nın şerefine düzenlediği ziyafette; tiyatro sanatçısı Hüseyin Ereblinski'nin defin töreninde, Parlamentonun toplantılarında vb. yerlerde Resulzade ile Cabbarlı bir arada bulunmuşlardır. Cafer Cabbarlı, Müsavat Partisi'nin Aralık 1919'da düzenlenen İkinci Kurultayına delege olarak seçilmiş ve bir konuşma yapmıştır. Cafer Cabbarlı'nın bu konuşmasını uzun yıllar unutamayan Mirza Bala Mehmetzade, dostunun erken ölümü üzerine Berlin'de çıkan *Kurtuluş* dergisinde yayımladığı *"Cafer Cabbarlı"* başlıklı hatıra-makalesinde şöyle yazmıştır:

> "1919'un Birinci Kanun (Aralık – ed.n.) ayında Cafer'le beraber Müsavat'ın 2. Kurultayı'nda köylü faydasına toprak reformu hareketinin başında duruyorduk. Cafer'in nutkunu şimdi de hatırlıyorum: 'Hür vatanda herkes hür, mesut olmalıdır. Büyük Milliyet idesini tahakkuk ettirecek idealist zümre ayağı çarıklı köylüye dayanacaktır. 1920'nin başında o yeni üniversitemizin tıp fakültesine girmişti. Kızıl Rusya istilası üzerine gizli çalışmaya başlayan Müsavat Fırkası'nın merkez heyetinde Cafer'le gene beraberdik. Beraber çalışıyorduk ve gizli çıkarmakta olduğumuz İstiklal

> gazetesini Cafer'le bir yerde yazar, basar ve yaydırırdık. O bu sıfatla 1923'te Bağırof'un idare ettiği Çeka (GPU)[21] tarafından, diğer arkadaşlarımızla beraber, sulu ve karanlık bodrumlarda gayrı insani işkencelere maruz kalmıştı. Fakat o katiyen sarsılmamış ve prensibinden, hürriyet, milliyet ve Azerbaycancılığından zerre kadar caymamıştır."[22]

Cafer Cabbarlı'nın şiir ve makaleleri Resulzade'nin yönettiği *İstiklal* gazetesinde sıkça yayımlanıyordu. Bu iki ülkü insanının milli istiklal davasında omuz omuza yürüyüşü ne yazık ki uzun sürmemiş, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin 27 Nisan 1920'de Sovyet (Bolşevik) Rusya tarafından işgal edilmesiyle sona ermiş, onların hayat ve mücadele yolları ayrılmıştır. Resulzade muhaceret hayatını seçerek İstanbul, Paris, Varşova'da yaşadığı yıllarda da vatanının işgalden kurtuluşu uğruna mücadele ederken Cafer Cabbarlı, Bolşevik Rus işgalinin ilk yıllarında yeraltı milli direniş hareketinde yerini almıştır. Gizli İstiklalciler olarak Mirza Bala Mehmetzade, Abdül Vahab Yurtsever, Rehim Bey Vekilov vd. ile birlikte 1920-1923 yıllarında gizli *İstiklal* gazetesinin 19 sayısını çıkarmayı başarmışlardır. 14 Haziran 1923'te tutuklanan Cabbarlı, iki ay sonra serbest bırakılmış, fakat aynı yılın ekim ayında yirmi arkadaşıyla birlikte yeniden tutuklanmıştır. Nisan 1924'te tutuklanan istiklalcilerden on biri Solovki'ye - buzlu cehenneme- sürülmüş, Cafer Cabbarlı ise bu ölüm kâbusundan kurtulabilmiştir.

Eserlerinde sembolleri tercih eden yazar, *Gülzar* hikâyesiyle Azerbaycan'ın işgal edilişini ilk kez edebiyata kazandırmıştır. Sovyet gerçekliğinin "kızıl karanlıklar"ını büyük bir ustalıkla betimleyen Cabbarlı, bağımsızlık mücadelesine yer vermekten çekinmemiştir. Resulzade siyasi bir lider olarak vatandan uzaklarda – Türkiye'de, Polonya'da, Fransa'da- muhaceret hayatı yaşamasına rağmen, Cafer Cabbarlı'nın edebi faaliyetini yakından izlemiş ve onu takdir etmiştir. Cabbarlı'nın edebi faaliyetini Azerbaycan oyun yazarlığında "mühim bir merhale" olarak tanımlayan Resulzade, *Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı* eserinde Cafer Cabbarlı'nın *Od Gelini* eserini Çeka[23] hapishanesinden çıktıktan sonra yazdığına dikkat çekmektedir. Bu eserde İslam dinin zorla kabul ettirilmeye çalışan halk Arap işgaline karşı ayaklanıyor. İşgalciler memleketin bütün zenginliklerini yağmalayıp götürmektedirler. Cafer Cabbarlı'nın tasvir ettiği işgal ve halk mücadelesi, seyirciye aslında Bolşevik işgali mesajını vermektedir. "Arap" ve "İslam" sözlerinin yerine "Rus" ve "komünizm" kelimelerinin kullanılması bu mesajı anlamak için yeterlidir.[24]

---

21 GPU – o dönemde istihbarat teşkilatı adının kısaltması [ed.n.].

22 M. B. Mehmetzade, "Cafer Cabbarlı", Berlin, *Kurtuluş* derg., 1935, Ocak, No: 4, s. 111.

23 Çeka - Olağanüstü Komisyon, KGB'nin selefi olan kurum (ed.n.).

24 M. Ə. Resulzade, *Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı*, Ankara 1950; Aynı eser, "Gənclik" nəşriyyatı, Bakı 1991.

M. E. Resulzade'nin tespitleri isabetli ve objektiftir. Bu tespitler Cabbarlı'nın eserlerindeki sembollerin deşifre olunup anlaşılmasında birer anahtar niteliğindedir. Azerbaycan halkının milli istiklal mücadelesi tarihinde M. E. Resulzade ve Cafer Cabbarlı'nın acılarla dolu ömür yolları, zengin edebi-felsefi mirasları genç kuşaklar için birer yurtseverlik örneği, gurur ve onur kaynağı olarak her zaman saygıyla anılmayı hak etmektedir.

2.3. Cabbarlı ve Gizli İstiklalciler

Azerbaycan Parlamentosunun sonuncu olağanüstü toplantısında iktidar, 11. Kızıl Ordu'nun tehdidi ve baskısı altında Bolşeviklerin eline geçtikten sonra bir grup genç vatansever, yeni bir istiklal davası başlatma kararı almıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu idaresinde tercüman görevinde çalışan A. Vahab (Yurtsever) sonradan o uğursuz geceyi hatırlayarak şöyle yazacaktı:

> "Her şeyden önce şunu kaydedeyim ki gizli Müsavat teşkilatı 1911 yılında kurulan ve 1917 senesinde Türk Adem-i Merkeziyet Partisi ile birleştikten sonra Azerbaycan istiklalini sağlayan partimizin bir devamıdır. Bu itibarla 'Müsavat' Partisi, 27 Nisan istilası ile silahını bir an için bile olsun bırakmamış ve düşmana teslim olmamıştır. Parti çalışmalarındaki devamlılığın başka bir delili de gizli 'Müsavat' teşkilatının doğrudan doğruya önderimiz Mehmet Emin Resulzade'nin tasvibi ve direktifiyle kurulmuş olmasıdır. Hemen 27 Nisan akşamı Mirza Bala ile birlikte kendisini evinde ziyaret ederek tasvibini almış ve arkadaşlardan Mehmet Sadık Kuluzade (Hulusî) ve Mehmet Hasan Baharlı'yı merhum şair Cafer Cabbarlı'nın şehir kenarındaki ikametkâhında toplayarak, yemin merasimiyle ilk gizli Merkez-i Umumisini kurmuştuk. Parti merkezi kurulduktan sonra vazife taksimine başlanmış ve komisyonların teşkiline geçilmişti. Emin Bey'in de zımnî iş'arı üzerine gizli teşkilatın başına oybirliği ile Mehmetzade Mirza Bala getirilmişti. Muavini sıfatıyla Bakü komitesinin teşkili bana bırakılmıştı. (…) Merkezin Umumî Genel Sekreterliğine ise Cafer Cabbarlı getirilmişti."[25]

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Bolşevik darbesiyle yıkılışının ardından Müsavat Partisi gençlerinin, işgalin daha ilk günlerinden gösterdikleri gayret ve çabalar Çeka'nın dikkatini çekmiştir. Çeka'nın Agentura (Ajanlık Faaliyetleri – ed.n.) Şubesine Müsavat Partisi Merkezî Komitesi üye ve çalışanlarının faaliyetlerini yakından izleme ve denetim altına emri verilmiştir. Müsavat

25 Abdül Vahap Yurtsever, "Gizli 'Müsavat' Teşkilatının Karakteristik Vasıfları", *Milli Azerbaycan "Müsavat" Halk Partisi Bülteni,* No: 4, Ankara1962, s. 15-16.

Partisi'nin diğer mensupları gibi Cafer Cabbarlı'nın da geçmişi araştırılmış, kişisel bağlantıları ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. 1 Nisan 1923'te Agentura Şubesine ulaşan bir raporda "Cafer Cabbarzade'nin 1919 yılından beri Müsavat Partisi üyesi olduğu, Müsavat hükûmeti döneminde önemli görevlerde çalıştığı, hâlihazırda gizli Müsavat örgütünde bulunduğu" yazılmıştır.[26]

Transkafkasya Çeka'sına yazılan 30 Nisan 1923 tarihli istihbarat raporunda ise şu cümleler yer almıştır:

> "[Bakü şehrindeki] Salyan kışlasında askerlere ders veren Hacı Ali Ekber'le sabah saat 11:00'de görüştüm. Elde ettiğim bilgiler şöyledir: Gizli Müsavat Partisi MK üyeleri şunlardır: 1) Mirza Bala, 2) Hacı Ali Ekber, 3) Rehim Vekilov, 4) Mirza Sadıg, 5) Memmed Sadıg Ahundov. Partinin Tiflis'teki teşkilatı dağıldıktan sonra yenisi kurulmamıştır. Batum'da Edib ve Efendi faaliyet gösteriyordu. Müsavat'ın Merkezî Komitesinde ve şubelerinde çalışanlar şunlardır: Memmed Sadıg Caferov, Cafer Cabbarzade, Ali Sabri Kasımov. Onların Türkiye'nin Bakü Konsolosu ve Mirza Sadıg'la da ilişkileri bulunuyor."[27]

Azerbaycan Sovyetleri Merkezî İcraiye (Yürütme) Komitesinin 12 Haziran'da Halk Komiserleri Sovyeti binasında düzenlenen 2. Kurultayının 3. oturumu, önceden planlamış toplu hapislerle tarihe geçecekti. Oturumun ilk toplantısında Azerbaycan Çeka Başkanı Mir Cafer Bağırov "Şura idarelerini kirli unsurlardan temizleyeceğiz" dediğinde aynı salonda bu konuşmayı kayda geçiren stenograflar, Cafer Cabbarlı ve Seyid Hüseyin, acaba bu gazap dolu tehdidin bir ucunun da kendilerine dokunduğunu biliyorlar mıydı? Kuşkusuz ki haberleri olsaydı onlar da Mirza Bala gibi yeraltı faaliyetlere geçerlerdi.

3. Sovyet Dönemi Hayatı ve Edebi Faaliyeti

Cafer Cabbarlı'nın hayat ve faaliyetinin en anlamlı dönemlerinden biri Azerbaycan Halk Cumhuriyeti devridir. Çünkü Cafer kalben ve ruhen milli istiklal ülküsüne bağlı bir sanatkârdı. Cumhuriyetin yıkılışından sonraki dönemde yazar, yaşamını çok ciddi maddi ve manevi zorluklar içinde sürdürmüştür. Cabbarlı, öncelikli olarak yarım kalmış eğitimini devam ettirmeye karar vermiş, 1915'te başladığı Bakü Politeknik Okulu Elektro-mekanik bölümündeki derslerini başarıyla tamamlayarak 6 Mayıs 1920'de mezun olmuştur. Yüksek tahsilini tıp alanında sürdürmek isteyen Cafer 26 Eylül 1920'de üniversitenin rektörüne bir

26 AC MGB (Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Güvenlik Bakanlığı), Arşiv-519, *Dosya-456, Memorandum*, Tam gizli.

27 AC MGB, arşiv (a.) 519, dosya (d.) 456, *Memorandum*, tam gizli.

dilekçe ile başvuruda bulunmuştur.[28] Dilekçeye olumlu yanıt gelmiş ve 1920'de ilgili fakülteye kayıt yaptırmıştır. Bu belgede Cafer'in soyadı ilk kez "Cabbarov" veya "Cabbarzade" değil, "Cabbarlı" olarak yazılmıştır. Cafer 1922'de amcası kızı Sona Hanım'la evlenmiştir. Sona Hanım o günlerle ilgili anılarında şöyle yazacaktı:

> "Düğünümüz yokluk içinde geçti. Ufak bir alışveriş yaptık. Böylece 1922 yılında biz Cafer ile evlendik… Maddi yönden belli zorluklar yaşasak da mutlu idik. Cafer, artık annesinin çalışmasına izin vermiyordu. Ağabeyi Hüseyinkulu da yavaş yavaş yaşlanıyordu. Ailenin yükü Cafer'in omuzlarına yükleniyordu. O, bu yükü şerefle omuzlanarak yorulmak nedir bilmeden çalışıyordu."[29]

Cafer o sırada *Ahbar* ve *Kommunist* gazeteleri ile Halk Erzak Komiserliğinde tercüman, Azerbaycan Merkezî İcraiye Komitesinde (MİK) stenograf görevlerinde çalışırken, yazarlık faaliyetlerinin yanı sıra üniversite eğitimine de devam ediyordu. Fakat Haziran 1922'de Azerbaycan Çeka'sı tarafından tutuklandığı için üniversitedeki bazı sınavlarına girememiştir. 1 Şubat 1923'te *Kommunist* gazetesinde Cafer Cabbarlı, basının toplum karşısındaki sorumluluğunu ele alan, sosyal hayatın mevcut durumunu objektif şekilde değerlendiren *Matbuat ve İçtimai Hayat* adlı bir makale yayımlatmıştır. Makalede şu ifadeler yer alıyordu:

> "Bizim bugünkü matbuatımız, özellikle, bu matbuatın başındaki 'Kommunist' gazetesi iki dönemin arasında, iki farklı hayatın, iki farklı dünyanın ortasında çalışıyor. Son inkılâplar devlet rejimini değiştirmiş, eski rejimin yerine yeni bir rejim getirmiş, eski içtimaî münasebetleri başkalaştırmış, bunun üzerine bütün siyasi, medeni normlar alt üst olmuş, tarz-tefekkür, tarz-edebi mektepler, nazariyeler, felsefeler kısacası tüm hayat yerinden oynamış, çığırını kaybetmiştir."

Bu yazı Cafer'in 1923 yılında yazdığı son makalesiydi. O yıl Cafer için çok büyük sıkıntılarla geçmiş ve sonraki hayat ve yaratıcılığı döneminde de Sovyet "eleştirmenleri" defaeten 1923 yılının izini ve istiklal ülküsünün alametlerini arayıp bulmaya çalışmışlardır.

Cafer Cabbarlı 1923 yılı haziran ortasından ekim sonuna kadar aralıklarla hapishane hayatı yaşamış, hapisten sonra yine *Kommunist* gazetesinde tercüman olarak çalışmaya devam etmiştir. Cafer, yazarlık faaliyetinin yanı sıra tahsiline de çok önem veriyordu. O ikinci hapisten önce resmi olarak sadece Bakü Türk Tiyatro Okulunun öğrencisiydi. Türklerin eski tarihine duyduğu ilgi, eğitimini bu

28 Cabbarlı Cafer Gafar oğlunun şahsi dosyası, Selman Mümtaz Dövlet Edebiyat ve İncesanat Arşivi, f - 345, liste (l.)-2, b.b -3, s. 4.

29 Sona Cabbarlı, *Onu kim unudar*, "Gənclik", Bakı 1979, s. 112.

kez Azerbaycan Devlet Üniversitesinin Şarkiyat Fakültesinde sürdürmesine vesile olmuştur. Eğitim ücretli olsa da Cafer, maddi sıkıntılara rağmen eğitimini sürdürmekte kararlıydı. Burada ünlü Türkolog Prof. Dr. Bekir Çobanzade başta olmakla (Gaziz) Gubaydullin, Abdürrahim Bey Hakverdiyev, İsmail Hikmet (Ertaylan) gibi hocalardan ders alıyordu. Maddi sıkıntılar içinde yaşayan, her gün 8-12 saat çalışan, *Kommunist* gazetesinden aldığı 99 manat maaşla sekiz kişilik ailesini zorlukla geçindiren yetenekli genç, yine eğitim ücretini ödeyemediği için üniversiteden ihraç edilmiştir. Kendini yoksulların savunucusu olarak gören, parasız eğitim sistemiyle kapitalist ülkeler karşısında övünen Bolşevik rejimi halkın yoksul, aynı zamanda genç ve yetenekli bir şair, yazar, gazeteci ve dramaturgunu eğitimden uzaklaştırmakla ona en ağır cezayı vermiştir. Gece gündüz emek verdiği, çalıştığı *Kommunist* gazetesi ise Cafer'in haklarını savunmamış, yazılarını, makalelerini görmezden gelmiş, Cafer'e karşı yürütülen "fişleme" kampanyasına öncülük etmiştir. Bu durumda Cafer gazeteden uzaklaşmak zorunda kalmış, ardından Türk Akademik Dram Tiyatrosunda usta bir tercüman ve tanınmış bir tiyatro yazarı olarak çalışmaya başlamıştır. Cafer Cabbarlı'nın 1922'de tamamlayıp tiyatroya sunduğu iki oyunu- *Oktay Eloğlu* ve *Araz Çayı* eserleri- yazarın kaygı ve heyecan dolu iç dünyası, manevi âlemi ve duygularının bir yansımasıydı. *Oktay Eloğlu* oyunu ünlü tiyatrocu, yönetmen, kudretli sahne ustası, trajik karakterlerin mahir ifacısı, genç yaşta elim bir olayın kurbanı olan Hüseyin Ereblinski'nin hayat ve mücadelesine ithaf edilmiştir. *Araz Çayı* manzum piyesinde ise ikiye bölünmüş Azerbaycan Türklerinin ağrısı, acısı, birleşmek ve bütünleşmek arzusu ele alınmıştır.

Azerbaycan'ın istiklaline son veren işgal konusunu Sovyet döneminde ilk kez yüksek sanatkârlık ve büyük cesaretle edebiyata taşıyan Cafer Cabbarlı'nın *Gülzar* öyküsü *Kızıl Kalem* dergisinin 1924 yılı 3-4 birleşik sayılarında yayımlanmıştır. Öykünün olay örgüsünü dikkatle incelediğimizde yazarın 27 Nisan 1920 gecesini tasvir ettiği kuşku doğurmamaktadır. Klasik edebiyatta kullanılan *Gülzar-ı Vatan* ifadesinin bu eserin isminde geçmesi vatana, onun istiklaline bir işarettir. Eserin başkahramanı genç Gülzar zarif, kırılgan, güzel olduğu kadar da korunmasız, sahipsiz ve kimsesiz bir kızdır. Öykünün vermek istediği mesajlar -Cafer Cabbarlı'nın birçok eserinde de olduğu gibi- satır aralarında saklıdır. Yazarın milli istiklalci düşünce sahibi olması sebebiyle tutuklandığını hatırlarsak, serbest bırakıldıktan sonra yayımladığı ilk öykülerde bu amacın dışavurumunu sezmemek mümkün değildir.

Gülzar'ın ardından *Kızıl Kalem* dergisinin 1924 tarihli 5. sayısında *Dilare* hikâyesini yayımlatan Cabbarlı, toplumdaki sosyal sorunları dile getirmiş gibi gözükse de aslında daha farklı mesajlar vermeğe çalışmıştır. *Dilare*'deki tehlikelerle dolu Büyük Salyan Sokağı aslında karanlık bir tünele benzeyen Büyük

Sosyalizm yoludur. Cafer Cabbarlı, Bolşevik işgalinin 10. yılında (1930) kaleme aldığı *Papag* mizah öyküsüyle *Dilare*'deki konulara geri dönmüş, düşüncelerini daha açık, sert ve kesin bir dille ifade etmiştir. Onu rahatsız eden sosyal problemleri sözün kudretine güvenerek anlatmak için birbirinin ardınca *Bozbaş Gazanı*, *Yaylağa Gedir*, *Doktor Gede Bilmez* ve *Taze Peşe* adlı birer perdeli mizahi piyeslerini yazarak tiyatroya takdim etmiş ve dergilerde yayımlatmıştır. Bu küçük hacimli eserler Cafer Cabbarlı sanatı için karakteristik olmamakla birlikte geniş okuyucu kitlesi üzerinde güçlü edebî etkiye sahiptir.

İnsan ve zaman, şahsiyet ve muhit problemleri Cafer Cabbarlı'yı her zaman düşündürmüştür. O, uzun arayışlardan sonra, hakkı çiğnenmiş bir halkın hürriyet ve istiklal mücadelesini *Od Gelini* (1924-1927) adlı trajedisinde ele almıştır. *Od Gelini* yüzyıllar boyunca yozlaşmış manevi değerleri yeniden harekete geçirmiş, donuk bakışları alevlendirmiş, yabancı bir havada boğulan muhiti yerinden oynatmıştır. Eser, özellikle ilk gösteriminden sonra 9. yüzyılın sosyal, dinî ve siyasi akımlarını sorgulama, Hürremiler, Abbasiler devrinin tarihi gerçekliğiyle *Od Gelini'*nin edebi gerçekliğini kıyaslamaya, yanlış anlaşılan düşünce ve tenkide tahammül edemeyen kanaatleri gazete sayfalarına tartışmaya ve ciddi edebi etkinliklerde dile getirmeye vesile olmuştur. *Od Gelini'*nin edebiyat dünyasına girişi edebi-kültürel muhite yeni bir ses getirmiştir. Azerbaycan Türk tiyatrosu sahnesinde vasat dram ve tercüme eserlerinin "at koşturduğu", "cirit attığı" bir ortamda Cafer Cabbarlı'nın *Od Gelini* trajedisi milliliği, tarihîliği, ele aldığı problemlerin güncelliği açısından önemliydi. Eserin önem ve hedefini daha açık ifade eden Mirza Bala Mehmetzade'ye göre Cafer *Od Gelini* eserini Çeka hapsinden çıktıktan sonra yazmıştır. Cafer bu eserde Azerbaycan'ın Araplar tarafından işgalini ve bu işgale karşı hürriyet, eşitlik, adalet davası yürüten Elhan adlı bir kahramanın isyanını tasvir etmiştir. *Od Gelini'*nin sembolik bir eser olduğunu herkes anlamıştır: keza küçük bir değişiklik yaparak "Arap" kelimesi yerine "Rus" kelimesini koymak bu eserin vermek istediği mesajı anlamak için yeterli olacaktır.[30]

Elhan'ın siyasi ve manevi şiddete, zorbalığa, ağalığa, istismara, yerli memurların dalkavukluğuna ve ikiyüzlülüğüne karşı mücadelesi aslında Cabbarlı'nın bir bütün olarak Bolşevizme ve ona destek veren yerli işbirlikçilerine itirazı ve mankurt düşünce tarzına karşı dik duruşu idi. Prof. Dr. Selahattin Halilov *Od Gelini* eserini Azerbaycan Türklerinin milli felsefi fikir tarihinin ansiklopedisine benzetmiştir. Zira bu eserde Azerbaycan için karakteristik olan mühim felsefi akımlar kısa, fakat açık ve başarılı bir şekilde yorumlanmıştır.[31]

30 Mirza Bala, *Cabbarlı: Diriliği...,* s. 107-112.

31 Səlahəddin Xəlilov, "Sıxılmış zaman və ya Cabbarlı fenomeni", *Ədəbiyyat qəzeti*, Bakı 2 fevral 2001.

Od Gelini'nin ardından Cafer Cabbarlı Azerbaycan seyircilerinin karşısına *Sevil* piyesi ile tamamen başka özellikte ve farklı ruh halinde çıkmıştır. *Od Gelini*'ndeki Solmaz'ın Odlar Yurdu'nda cismani mağlubiyeti onun manevi galibiyeti; Sevil'in Moskova tahsilindeki galibiyeti ise onun yeni ideolojik muhitteki manevi mağlubiyeti anlamına gelmektedir. Cafer Cabbarlı *Sevil* piyesini edebi faaliyetlerinin en coşkulu döneminde - 1928 yılında- yazmış olsa da bu konu yazarın dikkatini çok daha önceden çekmiştir. Sovyet döneminde hiçbir eserin sahneden mahkemeye kadarki yolu *Sevil* kadar kısa olmamıştır. Sevil, Bolşevizmin medeni tecavüzüne maruz kalan, değiştirdiği *kırmızı başörtüsünü* de Moskova'da "talim ve terbiye" gördükten sonra ayaklar altına alan, olduğu gibi görünmek, göründüğü gibi olmak isteyen, başına getirilen musibetleri anlatmakta zorluk çeken, bazı eleştirmenlerin söylediği gibi tipik olmayan bir karakterdir. Sevil milliliğini "kırmızı karanlıklar" içerisinde kaybeden, kızıllık hastalığına ilk yakalananlardan biridir. Onun gülüşleri içerisinde gözyaşları parıldar. Muhitin yarattığı Sevil'i eleştirenler çoktur, fakat onun acılarını anlayan, kurtuluşuna çalışan hiç kimse yoktur. *Sevil*, Cafer Cabbarlı'nın sosyalizm topluluğunun geleceğine yönelik edebi tahminidir. Sevil, Gülzar'ın; Almaz ise Sevil'in sonraki ömrünün devamını temsil eder. Gülzar aile terbiyesi, saf ahlakı ile gururlanan, fakat bu iftihar ve gurur kaynağını şer güçler karşısında sonsuza kadar koruyamayan zarif bir çiçektir. Sevil ise ideoloji zorbalığın kurbanına dönüşen, radikal ahlaki deneyimlerini cesaretli bir şekilde sergilemek için sosyalizmin başkenti Moskova'da talim ve terbiye gören, bununla da milli simasını vs. yitiren oyuncak-mankendir. Almaz da Sevil'in "terk ettiği değerleri" Sevil'den de öteye taşıyan programlanmış "robot" karakterdir.

4. Erken Yaşta Vefatı

Büyük tiyatro yazarı olan Cafer Cabbarlı'nın, hayatı ve edebi kişiliğinin en parlak döneminde - 35 yaşında - vefat etmesi toplumda ve onun sanatını sevenlerin kalbinde derin yara açmıştır. Ölümüne şüphe ile yanaşanlar, olayın muammalı bir şekilde gerçekleştiğine dikkat çekenler bu düşüncelerinde haklıdırlar. Bir taraftan gergin sosyal ve siyasal durum, psikolojik tepkiler, maddi ihtiyacın yarattığı sıkıntılar, diğer taraftan baskı altında gelişen edebî süreçlerin yarattığı ağır hava sanatkârın ölümüne neden olmuştur. Büyük tiyatrocunun şüpheli ölümü ile ilgili Abdül Vahab Yurtsever'in "Cafer, Moskova Edebiyat Kongresi'nden (SSCB Yazarlarının Birinci Kurultayı'ndan) sonra çok şiddetli baskı ve işkencelere maruz kalmış, bunlara dayanamayarak kendi odasına çekilmiş ve intihar etmiştir" şeklindeki iddiaları Cabbarlı araştırmacıları arasında kabul görmemiştir. Meseleyi objektif ele alabilmek adına aşağıdaki sorulara cevap aramak gerekir: Cabbarlı'nın intihar etmesine sebep olan somut bir olaydan bahsedebili rmiyiz? "Siparişle sanat

olmaz" fikrine göre 1934'te sanatkârı intihara kadar götürebilecek gerçek bir zemin söz konusu mudur? Önce kısaca belirtmek gerekir ki 1920'li yıllarla karşılaştırıldığında özellikle 1933 ve 1934 yıllarında Azerbaycan yönetiminin Cafer Cabbarlı'ya karşı tutumu değişmişti. Edebi-medeni muhitin tüm alanlarında Cabbarlı'nın eserlerine büyük ihtiyaç ve talep vardı. O, 16 Nisan 1933'te dilekçe yazarak yayımlanacak eserlerinin neşriyata devredilmesini rica etmiştir. 25 Nisan 1933'te Cafer Cabbarlı'ya "Emektar İncesanat Hâdimi" adı verilmiş, Azerbaycan sinema kurumu *Almaz* ve *1905 Yılında* eserlerinin filim senaryolarını yazması için kendisiyle sözleşme yapmıştır. Azerbaycan Komünist (Bolşevikler) Partisi Merkezî Komitesinin Birinci Sekreteri Polonski, Cabbarlı'yı makamına davet edip *1905 Yılında* piyesini överek, bu eserin filminin yapılması konusunda Merkezî Komitenin karar aldığını bildirmiş, çalışmalarında kolaylık sağlanması amacıyla kendisine sürücü ve otomobil tahsis edilmişti. Cafer Cabbarlı Moskova'da SSCB Yazarlarının Birinci Kurultayı'nda eleştirilmesine rağmen bu nüfuzlu teşkilatın Yönetim Kurulu üyeliğine, ayrıca Bakü Şehir Sovyeti [Meclisi-ed.n.] vekilliğine seçilmişti. Azerbaycan Film Yapımcıları Komitesi 27 Aralık 1934'te yazara mektupla müracaat ederek Azerbaycan sinemasının 15. yıl dönümü münasebetiyle bir makale yazmasını, Bakü Sovyeti ise şehir hakkında bir eser yazmasını rica etmiştir. Bu gelişmeler devlet kurumlarıyla Cafer Cabbarlı arasında sağlam ilişkilerin kurulduğunu göstermektedir. Buna rağmen Cafer Cabbarlı'nın I. Sovyet Yazarları Kurultayı sonrası şiddetli baskı ve işkencelere maruz kaldığına dair Yurtsever'in iddiaları gerçeklikten uzak olup Sovyet rejimine katı nefretinin psikolojik etkisi altında dile getirilmiştir.

Yazarın eşi Sona Hanım, Cafer Cabbarlı'nın son günlerine ilişkin aktardıkları büyük yazarın zamansız ölümünün gerçek sebeplerine ilişkin kuvvetli ipuçları vermektedir:

> "27 Aralık 1934 idi. Akşam saat 5-6 civarıydı (…). Cafer'in, filim stüdyosunda çalışan iki kişiyle birlikte eve geldiğini gördüm. Onun gömleğinin yakası açık, kravatı ve şapkası elindeydi. Yüzünde, gözlerinde ağır bir yorgunluk hissediliyordu. Çok telaşlandım: - Cafer sana ne oldu? Yakanı neden açtın? (…). - Yok yok rahatsız olma. Stüdyoda düştüm. Biraz kendimi kaybetmiştim. İlaç verdiler geçti. Şimdi iyiyim. (…) Yarım saat saat sonra doktor geldi, muayene etti, kalbini dinledi. Onun dediğine göre Cafer biraz üşütmüştü. Üç gün evden çıkmaması gerekiyordu. Doktoru yollarken Cafer'in kalbinin durumunu sordum. (…). – Korkulacak bir şey yoktur, kalbi biraz 'arız veriyor" dedi. – Ayağa kalktıktan sonra bir röntgenini çekelim, dedi."[32]

32 Sona Cabbarlı, *Onu kim unudar…,* s. 112.

Cabbarlı bir gün evde kaldıktan sonra kendini iyi hisseder ve işlerinin yoğunluğu nedeniyle röntgene gitmeyi unutur. 29 Aralık'ta *Almaz* filminin çekimi için yeniden filim setine gider ve öğleden sonra eve perişan döner. 30 Aralık sabahı durumu iyi olsa da öğle yemeğinden sonra kendini kötü hisseder, fakat doktor çağırmaya izin vermez... Cafer Cabbarlı son kez yakın yazar dostlarından olan Azerbaycan Yazarlar Birliği Başkanı, genç ve yetenekli eleştirmen Memmed Kâzım Elekberli ile telefon görüşmesi yapar. Sona Hanım'ın aktardığına göre gece saat 00:00'da ailenin bütün üyeleri gibi Cafer Cabbarlı da uyumaya çekilir. 31 Aralık 1934'te sabah saat 04:00 sularında Sona Hanım uykudan kalktığında artık çok geçti. Işığı yaktığında Cafer Cabbarlı'nın gülümseyen yüzünü ve yanaklarında donup kalmış iki damla gözyaşını görür. O gözyaşları sanatkârın gencecik evlatlarından, yarım kalmış eserlerinden kaynaklanan ızdırabın izi, damlalar üzerindeki parıltı ise onun parlak şahsiyetinin sonsuza kadar kalplerde yaşayacağına işaretti.

Cafer Cabbarlı ile veda merasimi 2 Ocak 1935'te, Sovyet döneminden önce eserlerinin oynandığı "İsmailiyye" binasında, şimdiki Azerbaycan İlimler Akademisi İdare Heyeti'nin konferans salonunda düzenlenmiştir. Bakü şehrinin son 25 yıldır görmediği izdiham, onu son yolculuğa, Fahri Hıyaban'a uğurlamıştır...

Sonuç

20. yüzyılın başları Azerbaycan'ın milli medeniyet tarihinde yeni bir merhalenin başlangıcıdır. "Gözlerini açtığında bu dünyayı karanlık gören"ler (Mirze Celil), "Karanlık gecede seni bekleyip, durmaktan yoruldum ey tan yıldızı" (Cafer Cabbarlı) diyenler toplumun aydın kesimine mensup görkemli şahsiyetlerdi. Onlar kültürel hayatın siyasi belirsizliğinden sıkılan, manevi havadan boğulan kişilerdi. Karanlık muhite edebî aydınlık getirebilecek "tan yıldızı"nın, yani istiklal güneşinin hasretiyle tutuşup yananların duydukları endişe, bu endişeyle birlikte ümit dolu bakışları yeni yüzyılın ufuklarına dikilmişti. Kalbini ve kalemini meşaleye çevirip muhitin zifiri karanlığını yarmaya çalışanlardan biri de istiklal mücahidi ve kudretli tiyatro yazarı Cafer Cabbarlı idi. O, Mirza Bala Mehmetzade, Ahmet Cevad, Abdül Vahap Yurtsever, Ümmügülsüm, Ali Yusuf, Ebdül Rahman Dai gibi donanımlı, kişilikli, kendine özgü yaratıcılık üslubuyla seçilen ve esaret zincirini kırmak için mücadele eden gençlerin ön safında yer almıştır.

Cafer Cabbarlı'nın 1911 yılında *Hakikat-i Efkâr* gazetesinde, 1915 yılında *Mekteb*, *Mezeli*, *Baba-yı Emir*, *Kurtuluş* dergilerinde yayımlanan ilk şiirleri yetenekli genç edibin, dönemin ağrılı acılı olayları karşısındaki kalp çırpıntılarının

bir yansıması idi. Onun hayat ve faaliyetlerinin Sovyet öncesi dönemi; kahramanlarının vatanseverliği, necipliği ve Türkçülük duygularının yüceliği ile dikkat çekmektedir. Cafer Cabbarlı'nın Azerbaycan Halk Cumhuriyeti dönemindeki yaratıcılığı millî istiklal ve Türkçülük mefkûresinin terennümüne hasredilmiştir. Onun *Sevimli Ülkem*; *Azerbaycan Bayrağına*; *Sevdiyim*; *Turan Ellerine Selam Söyleyin*; *Türk Sağ İken*; *Yaşasın Azerbaycan* vb. lirik eserlerine vatanseverlik ruhu, hürriyet ve istiklal düşüncesinin parlak izleri yansımıştır. Cabbarlı Türkçülük ve istiklalcilik düşüncelerini savunduğu gerekçesiyle 1923 yılında Azerbaycan Olağanüstü Komisyonu (Çeka) tarafından iki kez tutuklanmıştır. Evinde yapılan arama sonucunda *Bakü Muharebesi* (1919), *Araz Çayı* adlı tamamlanmış eserlerine, çok sayıda yarım kalmış el yazısı müsadere edilmiş ve bir daha geri verilmemiştir.

Cabbarlı'nın hayat ve yaratıcılığı, orijinal dil ve üslubuyla seçilen eserleri, sadece edebiyat bilimi açısından değil, edebi ve içtimaî düşünce tarihinin incelenmesi yönünden büyük önem taşımaktadır.

Kaynakça

Abdulla Şaiq, *Xatirələrim*, "Gənclik", Bakı 1973.

AC MGB (Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Güvenlik Bakanlığı), Arşiv-519, *Dosya-456, Memorandum*, Tam gizli.

Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, a. 20, k. 11, f. 16, b.b. 78, s. 10.

Cabbarlı Cafer Gafar oğlunun şahsi dosyası, Selman Mümtaz Dövlet Edebiyat ve İncesanat Arşivi, f. 345, l. 2, b.b. 3, s. 4.

Cabbarlı Cəfər, "Eşidənlərə", *Həqiqəti-əfkar*, Bakı 1911, 5 noyabr, No: 2.

Cabbarlı Cəfər, *Vəfalı Səriyyə*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi M. Füzuli Elyazmaları Enstitüsü, a. 20, k. 3 (21), f. 6, b.b. 10.

Cabbarlı Sona, *Onu kim unudar*, "Gənclik", Bakı 1979.

Cabbarzadə C., "Ədibi-möhtərəm Haşım bəy Vəzirov cənablarının rəsminə", AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun arxivi, k. 11 (126), f. 16, b.b. 78, s. 19.

Cabbarzadə Cəfər, "Azərbaycan bayrağına", *Azərbaycan*, No: 263, 29.12.1919.

Cabbarzadə Cəfər, "Bahar", *Məktəb*, No: 6, 3 Nisan 1915.

Cabbarzadə Cəfər, "Salam", *İstiglal*, No: 5, 1 Şubat 1920.

Cafer Cabbarlı'ya ait vesika, Bakı şeh. 1915, 2 Mayıs, No:154, C. Cabbarlı Azerbaycan Devlet Tiyatro Müzesi, Env. No: 446.

Cəfər Cabbarlı, *Əsərləri*. Dörd cilddə (Tərtib edəni, ön sözün, və şərhlərin müəllifi: Asif Rüstəmli), I cild, "Şərq-Qərb", Bakı 2005.

Mehmetzade M. B., "Cafer Cabbarlı", Berlin, *Kurtuluş* derg., 1935, Ocak, No: 4.

Məmməd Arif, *Seçilmiş əsərləri*, 3 cilddə, II. Cild, Azərbaycan EA Nəşriyyatı, Bakı 1968.

Mirza Bala, "Cabbarlı: Vefatının 3. Yıl Dönümü Münasebetile", *Kurtuluş,* No: 39, Berlin, Son Kanun (Ocak) 1938, s. 17-19.

Mirza Bala, Cafer Cabbarlı:Diriliği, Yarattıkları ve Vakitsiz Ölümü, *Kurtuluş* (aylık mecmua), Berlin 1935, Şubat No: 4, s. 107-112.

Mustafayev Əlməmməd, *Xatirələri, hekayə və felyetonları*, "Yazıçı", Bakı 1985.

Rəsulzadə M. Ə., "Müxəmməs", *Şərq-i Rus*, Bakı 1903, 18 may, No: 20.

Resulzade M. Ə., *Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı*, Ankara 1950.

Rəsulzadə M. Ə., H. B. "Vəzirovun dəfn mərasimində çıxış", *Açıq söz,* Bakı 1916, 5 fevral.

Rəsulzadə M.Ə., *Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı*, "Gənclik" nəşriyyatı, Bakı 1991.

Saraclı Əflatun, *Azərbaycan yazıçıları cümhuriyyət dönəmində*, "Elm", Bakı 2007.

Seyid Hüseyn, "Cəfər Cabbarlı haqqında xatirələrim", *Böyük sənətkar*, "Gənclik", Bakı 1976.

Xəlilov Səlahəddin, "Sıxılmış zaman və ya Cabbarlı fenomeni", *Ədəbiyyat qəzeti*, Bakı, 2 fevral 2001.

Yurtsever Abdül Vahap, "Gizli 'Müsavat' Teşkilatının Karakteristik Vasıfları", *Milli Azerbaycan "Müsavat" Halk Partisi Bülteni,* No: 4, Ankara 1962, s. 15-16.

Resimler

Bakü. Eski kale duvarları.
Not: Eski Bakü ile ilgili fotoğraflar Azerbaycan Cumhurbaşkanı Kütüphanesinin https://bakucity.preslib.az/ sitesinden temin edilmiştir.

Eski Bakü'den bir manzara.

Bayıl. Bibi Heybet'te petrol kuyuları.

Azize Nino Okulu.

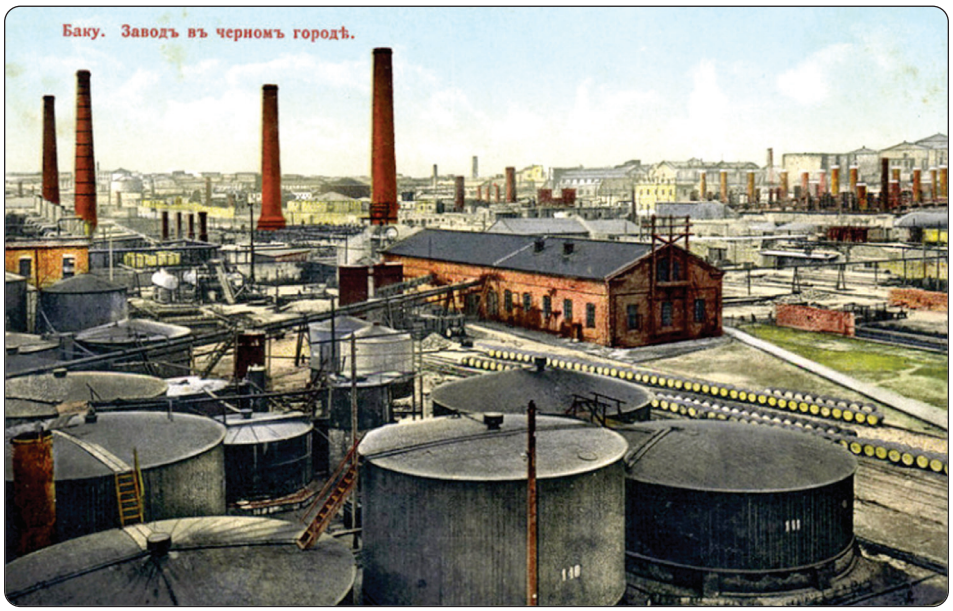

Bakü. Karaşehir. Fabrika.

Bakü'de kütüphane. 20. yüzyılın başları.

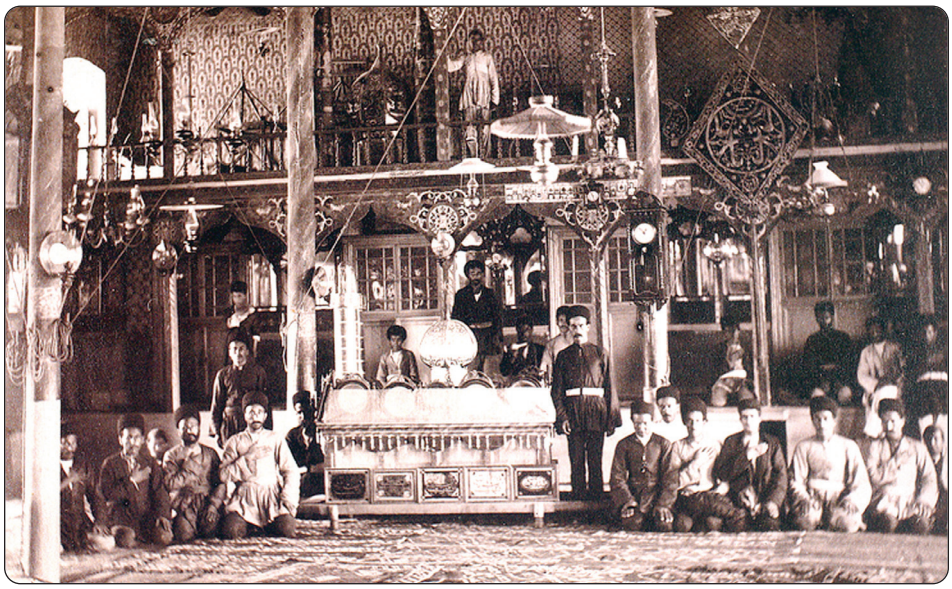

Bakü'de Ramazan ayına ait bir görsel. 20. yüzyılın başı.

İsmailiye Binası, Bakü 1913.

Petrol endüstrisi işçileri.

Şehir Duması binası. Bakü 1912.

Mirza Fethali Ahundzade.

Mirza Fethali Ahundzade.

Mirza Fethali Ahundzade.

Ressam: Prof. Dr. Teymur Rzayev (90 x 70 cm, Teknik: T.Ü.Y.B., 2012)

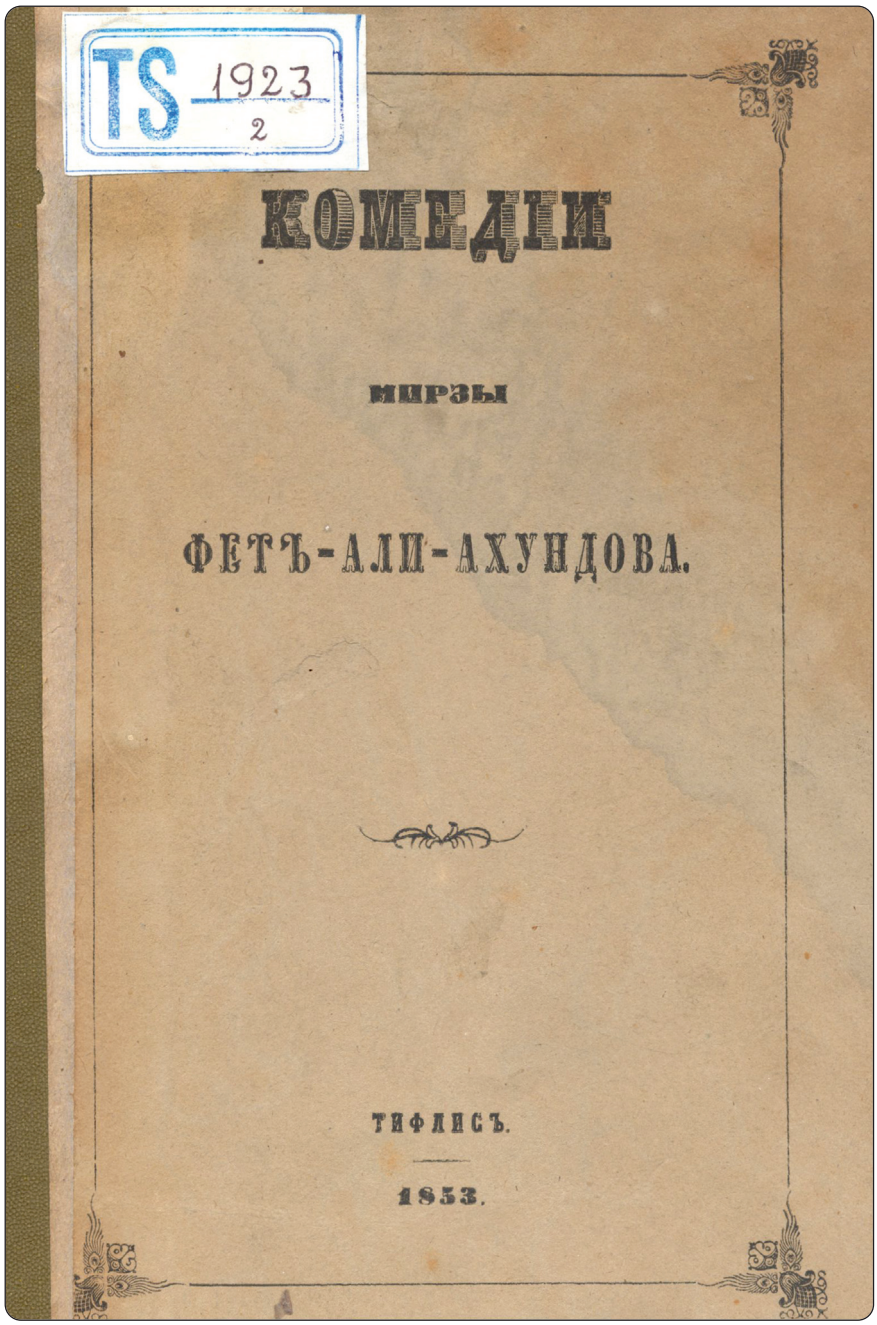

Mirza Fethali Ahundov'un Komedileri, Tiflis 1853.

Bedeni Selamat Sağlamak Düsturü'l amelidir.
Hasan Bey Melikov (Zerdabi)
1841-1907
Kiev İslam Talebelerinin Neşriyatı

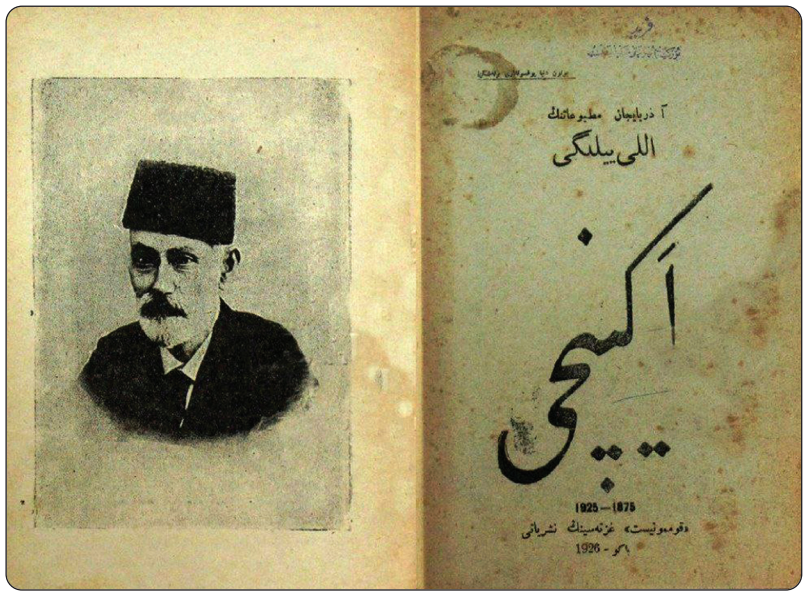

Azerbaycan Matbuatının Elli Yıllığı. "Ekinci". 1875-1925
Komünist Gazetesinin Neşriyatı, Bakü 1926.

Soldan: İsmail Bey Gaspıralı, Hasan Bey Zerdabi,
Alimerdan Bey Topcubaşı, Bakü 1907.

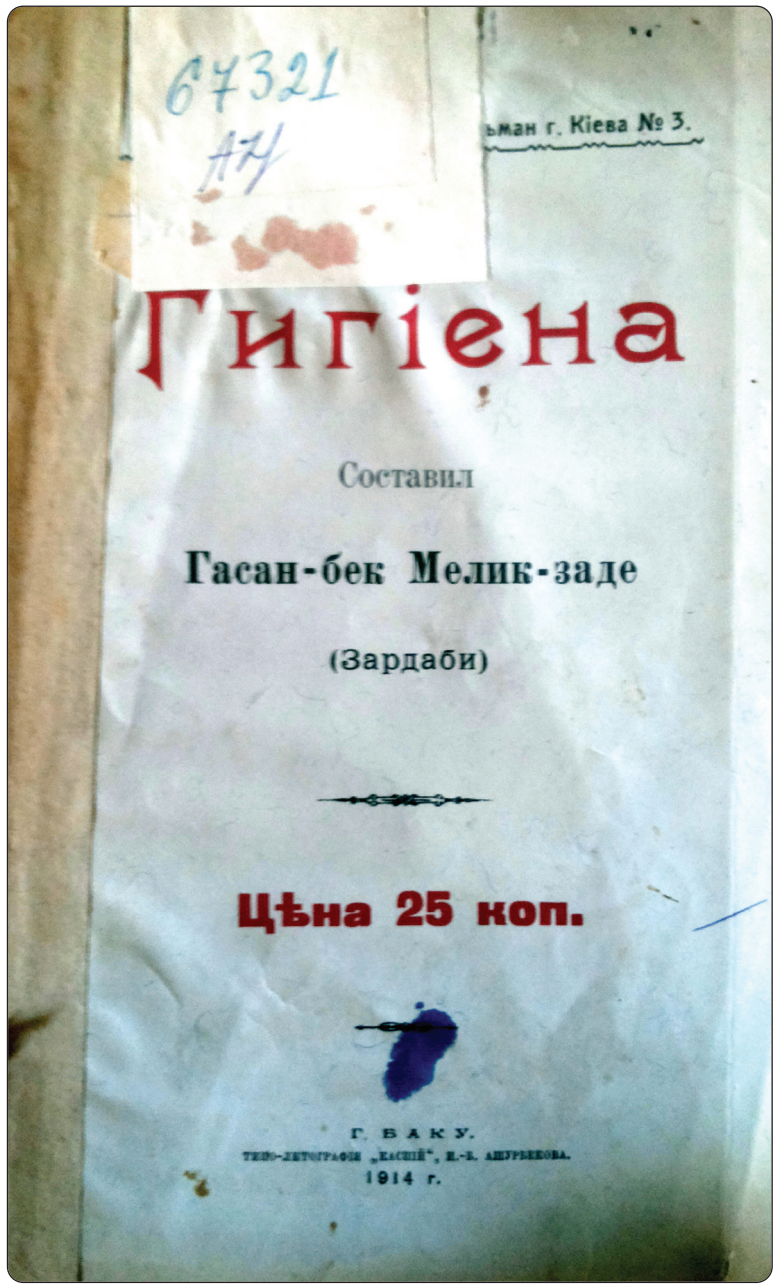

"Hijyen" kitabı. (Hazırlayan: Hasan Bey Melikzade (Zerdabi), Fiyatı 25 gepik. İ.B. Aşurbeyov'un "Kaspi", Tipografisi, Bakü 1914.

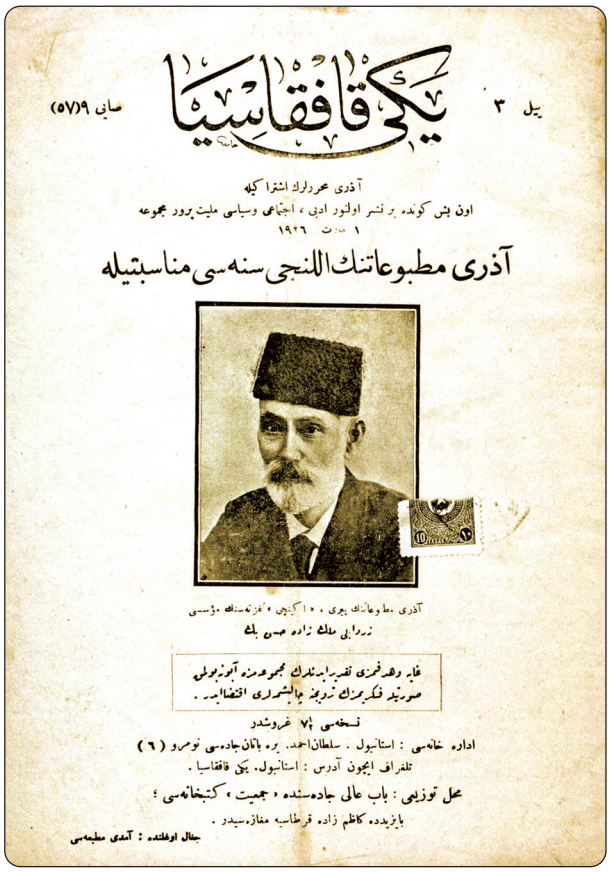

یکی قافقاسیا

ییل ۳ صایی ۹(۵۷)

آذری محررلرك اشتراکیله
اون بش کونده بر نشر اولنور ادبی ، اجتماعی وسیاسی ملیت پرور مجموعه
۱ مارت ۱۹۲۶

آذری مطبوعاتنك اللنجی سنه‌سی مناسبتیله

آذری مطبوعاتنك پیری ، « اکینجی » غزته‌سنك مؤسسی
زردابی ملك زاده حسن بك

غایه وهدفمزی تقدیر ایدنلرك مجموعه‌مزه آبونه بولمق
صورتیله فکریمزك ترویجنه چالیشمه‌لری اقتضا ایدر .

نسخه‌سی ۷½ غروشدر
اداره خانه‌سی : استانبول . سلطان احمد . یره باتان جاده‌سی نومرو (٦)
تلغراف ایچون آدرس : استانبول . یکی قافقاسیا .
محل توزیعی : باب عالی جاده‌سنده « جمعیت » کتبخانه‌سی ؛
بایزیدده کاظم زاده قرطاسیه مغازه‌سیدر .
جغال اوغلنده : آمدی مطبعه‌سی

"Yeni Kafkasya" dergisinde Azerbaycan basınıyla ilgili bir yazı.
Yıl 3, Sayı 9 (57)
Azeri muharrirlerinin iştirakiyle on beş günde bir neşrolunur.
Edebi, ictimai ve siyasi milliyet-perver mecmua
1 Mart 1926
Azeri Matbuatının Ellinci Senesi Münasebetiyle
Azeri Matbuatının Piri, Ekinci Gazetesi'nin Müessisi Zerdablı Melikzade Hasan Bey
Gaye ve hedefimizi takdir edenlerin mecmuamıza abone bulmak suretiyle fikrimizin tervicine çalışmaları iktiza eder.
Nüshası 7 kuruştur.
İdarehanesi: İstanbul, Sultan Ahmed, Yerebatan Caddesi, numara 6.
Telgraf İçin Adres: İstanbul, Yeni Kafkasya
Mahal-i Tevzii: Bab-ı Ali Caddesi'nde Cemiyet Kütüphanesi, Bayezid'de Kazımzade Kırtasiye Mağazası'dır.
Cağaloğlu'nda Amedi Matbaası

İlk Azeri Türk matbuatının esasını kuran ve faal maarif hâdimi
Hasan Bey Zerdabi'nin Baku'de 1907 senede 30 noyabr'da defni.

Soldan: Ali Bey Huseyinzade, Alimerdan Bey Topcubaşı, Nesir Bey Tahirov. St. Petersburg 1887.

Tum-Rusya Müslümanlarının Birinci Kurultayı delegeleri. "Gustav Struve" gemisinde. **Soldan:** Başkanlık Divanında, F.Kerimov, G.İbrahimov, İ. Gaspıralı. A. Topcubaşı. Nijni Novgorod 1905.

Alimerdan Bey Topcubaşı'nın Krestı hapishanesine nakli. St. Petersburg 1908.

İkinci sırada sağdan: Aliekber Bey Topçubaşı, Alimerdan Bey Topçubaşı, Peri Hanım Topçubaşı, Hasan Bey Zerdabi, Meryem Hanım Sulkeviç, Hanife Hanım Melikova, Hacı Zeynelabidin Takîyev, Sona Hanım Takîyeva. Bakü'de Müslüman Kız Okulunun açılış töreni. Bakü 1901.

Kız Okulunun binası.

Kız Okulunun açılış töreni (Soldan ilk: H.Z. Takîyev).

Kız Okulunun yemekhanesi.

Öğrencilerin sınıf odalarına giriş düzeni.

Öğretmenler (soldan sağa: G. Kazıyeva, M. Gimbitskaya, N. Nerimanova,
Ş. Şabanova, G. Ahrıyeva, M. Memmedzade, E. Şahtaxtinskaya) ve öğrencileri.

Okulda ders saati.

Öğrenciler dikiş ve müzik derslerinde.

Öğrenciler namazda.

Kız Okulu yatakhanesinden bir görsel.

Okulun gösteri salonu.

Alimerdan Bey Topcubaşı Tüm-Rusya Müslümanlarının
İkinci Kurultayı delegeleriyle bir arada. St. Petersburg 1906.

"Kaspi" matbaası çalışanları.

H.Z. Takîyev ve Bakü aydınları. 1905.

İsmail Bey Gaspıralı ve Alimerdan Bey Topcubaşı, 1914.

Alimerdan Bey Topcubaşı. Tum-Rusya Müslümanlarının
Dördüncü Kurultayı delegeleriyle bir arada. St. Petersburg 1914.

Hacı Zeynelabidin Takîyev.

Hacı Zeynelabidin Takîyev.

Ali Bey Hüseyinzade.

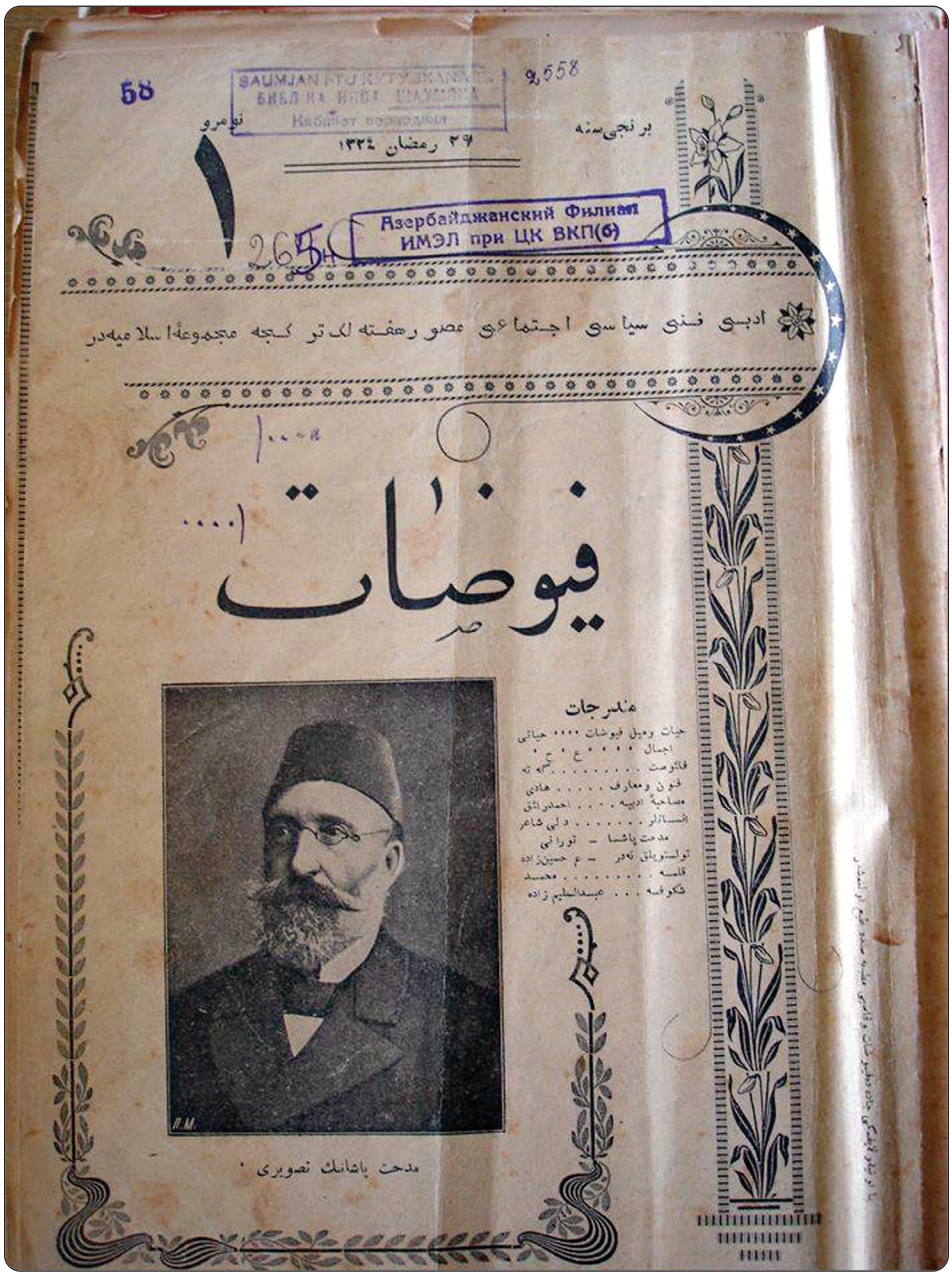

“Füyûzat" dergisi. Mithat Paşa’nın tasviri. Derginin “İçindekiler" sayfası.

Türklerin Faydasına Çalışanlardan: Türk mütefekkirlerinden Hüseyinzade Ali Bey.
Türk Yurdu'nun hediyesi.
81. Sayıya ilave.

Turan Heyeti.
Soldan: Ali Bey Huseyinzade, M.Beycan, Yusuf Akcura, M.E. Celebizade. 1915.

Ahmet Bey Ağaoğlu.

Ahmet Bey Ağaoğlu.

Bakü katliamından görüntü. 1918.

Bakü katliamı. 1918.

Fotoğrafın üzerindeki yazı: "Müslümanların Badkubede öldürülmesi ve İran konsolunun onların naaşı üstüne gelmesi".

Ermeni saldırıları. Şah Mescidine isabet eden top mermilerinin izleri.

Ermeni saldırıları sonrası. 1918.

Mehmet Emin Resulzade.

İstanbul'a gönderilen Azerbaycan Heyet-i Murahhasa üyeleri.
Arkada sağda: Aslan Bey Sefikurdski (murahhas)
Solda: Ahmet Cevdet Pepinov (danışman).

Meclis-i Mebusan'ın 12 Mart 1919 tarihli oturumu.
Ön safta: Abbas Bey Atamalıbeyov, Mehdi Bey Hacınski, Muhammet Han Tekinski, Rehim Ağa Vəkilov, Mehmet Emin Resulzade, Ahund Hacı Selim Ahundzade, Nesib Bey Yusifbeyli.

Azerbaycan Milli Şura Başkanı Mehmet Emin Resulzade Meclis-i Mebusan'da (Parlamentoda) açılış konuşması yaparken. 7 Aralık 1918.
Fotoğraf üzerindeki yazı: *Azerbaycan Meclis-i Mebusanı'nın İlk celsesi. Şura-yı Milli Reisi ve Heyet-i Vukela'dan bazı zevat*

Türk ve Kafkasya halkları siyasi muhaceret liderleri.
Oturanlar (soldan): Mehmet Geray Sunç (Kuzey Kafkasya), Cafer Seydahmet Kırımer (Kırım), Ayaz İshaki (Tataristan), Mehmet Emin Resulzade (Azerbaycan);
Ayakta (soldan): Mustafa Cokay (Turkistan), Mustafa Vekilli (Azerbaycan), Tavsultan Şakman (Kuzey Kafkasya).

Soldan: Mehmet Emin Resulzade, Abbaskulu Kazımzade, Ahmet Caferoğlu, Mustafa Vekilli.

Bu fotoğraf halihazırda Azerbaycan Tarih Müzesindedir.

Fotoğrafın arkasında şöyle bir yazı yer almaktadır:

"Azerbaycan Cumhuriyetinin Bolşevikler tarafından istila ve sukutundan dört sene sonra, İstanbul'da Azerbaycan yevm-i istiklalini diyar-ı gubette tes'id ederken bir arada 28 Mayıs 1240 senesinde aldırdığımız resim. 28 Mayıs 1240. Sağda Azerbaycan Şura-yı Milli Reisi Resulzade Mehmet Emin, parlamento azasından Kazımzade, Şura-yı Milli Reisi Katibi Caferoğlu, Dahiliye Vekili Mustafa Vekilli"

Soldan (ayakta): Mirza Bala Mehmetzade, Kerim Oder, Ali Azertekin, Hilal Münşi; **(oturanlar):** Abbaskulu Kazımzade, Mehmet Emin Resulzade, Hüsrev Bey Sultanzade.

Agustos - 15 - Août 1934

Adres: Berlin-Charlottenburg 2, Postfach Nr.16
Tek nushası 20 Pf.

İnsanlara hürriyet!

İSTİKLÂL

Baş muharriri: M. E. Resul-zade

„L'indépendan

Organe de défense nation d'Azerbaïdjan

Milletlere istikl

Yıl 3 — 10 günde bir çıkar — Millî Azerbaycan İstiklâl davasını terviç eder siyasî gazete — Abone: Yılı 2; 6 ayı 1 dollar — No.

Tarihî bir akt

Tarihî ehemmiyeti haiz bir akt yapılmış: Kafkasya Konfederasyon Misakı imzalanmıştır.

Kafkasya İstiklâl Komitesi'nin hakkı vardır: Şüphe yoktur ki, bu Misakın ilânile, **siyasî hayatımızda, Kafkasya milletlerinin yaklaşması ve kaybettikleri istiklâllerini geri almak yolundaki mücadelenin birleştirilmesi için uğraşan müşterek Kafkasya kuvvetlerinin geçirdikleri muayyen çalışma devresi temamlanıyor.**

Kafkasya milletlerinin büyük kurtuluşları için çalışan teşkilâtlarımızın hayatında bu vak'a ile yeni faaliyet devresi başlıyor.

Bir ide olmak üzre, evvelce dahi millî teşkilâtlarımızın ideoloji sistemlerinde pek mühim yer tutan **Kafkasya Konfederasyonu bundan sonra bütün Kafkasya milletlerinin resmî mücadele bayrağı oluyor.**

Bugünden itibaren, millî Kafkasya emigrasyonunun siyasî bütün faaliyeti sade Kafkasya Konfederasyon şiarı altında geçmekle kalmıyacak. İşin en mühim cihetî orasındadır ki, bu emigrasyonun siyasî müessir olan umumî müşterek bir şey vardır ki, ona **ortaklı Kafkasya ruhu** diye biliriz.

Doğrudur, din namına yapılan muharebeler esnasında ve yabancı imperyalist kuvvetlerin dinî ve kavmî ayrılıkları kullanmak suretile Kafkasya'ya sokuldukları tarihlerde, bu ruh, birleştirici bir âmil sıfatile, kendi yerini Kafkasya'da mevcut ayırıcı âmillere bırakıyordu. Fakat milliyet umdesinin tarihte zaferi ve onun garpten şarka doğru yürüyüşü ve ayni zamanda bizim milletlerin hayatında dahi mühimce rol oynaması üzerine, bu ruh kendine lâyık yeri tutmaya başlıyor.

Her bir milletin hürriyet ve istiklâlle yaşamak hakkında olduğunu teslim eden hürriyet ve demokrasi idealları uğrunda mücadele ederek, kendilerini millî kurtuluş işine veren Kafkasya milletleri, din ve kültür ayrılığına bakmıyarak, karşılarında kendilerini bu, en zararî haktan mahrum bırakan ortak bir düşman buluyorlar.

Bu düşmana karşı yürüttükleri mücadelede onlarda büyük bir şuur kökleşiyor. Millî-siyasî menfaatlarının ortaklığı şuuru, ki andığımız ortaklı Kafkasya ruhunun kuvvetlenmesi için pek iyi bir zemin teşkil ediyor.

Çarlığın çökmesi üzerine, Kafkasya Cumhuriyetlerinin millî mevcudiyetlerine yeniden doğmak imkânı veren tarihî günlerde, ortaklı Kafkasya ruhu kâfi derecede kendini gösteremedise ve millî devletlerimizin siyasî vesikalarında ancak arzu ve hususî teklifler şeklinde kalan bu ruh hayata tatbik olunamadise de, kızıl rus istilâsından sonra, bütün Kafkasya milletlerini ayni surette ezen kanlı bolşevik rejimi altında o, gittikce açılarak, kızıl imperyalizmin çekilmez mezalimine karşı ölüm-dirim cadelesine girişen halk kütlelerini ca dıran kuvvetli bir âmil olmuştur.

Şimdi ilân olunan Misak, daha 19 bolşevik komiseri Eliyava'nın maru nutkunda kaydolunan halk arzusuna t mile mutabiktir. O zaman komünist sının Maverayi Kafkasya kongresinde lenen bu nutukta deniliyordu ki:

„Onlar (yani Sovyet rejimine mücadele eden Kafkasyalı partizanlar yorlar ki Kur'anla İncil, ortodokslarla goryanlar arasında fark yoktur. İş o yetmiştir ki Türk isyanı n başında er keşişi duruyor, Daralegez'de erme Türklerin idaresi altında vuruşuyor, hor mahallinde ise bir imam sünnî, şiî, goryan ve ortodokslardan ibaret mu mezhep ehillerine ant veriyor.“)

Düşman kendisi bizim söyledikler tasdik ediyor:

Kafkasya milletleri ortak düşmana bir tek mücadele ruhu ile tutuşmuşla Konfederasyon şeklinde birleşmiş m

Kafkasya Konfederasyon

Berlin'de yayımlanan "İstiklal" gazetesi.

Berlin'de yayımlanan "İstiklal" gazetesi.

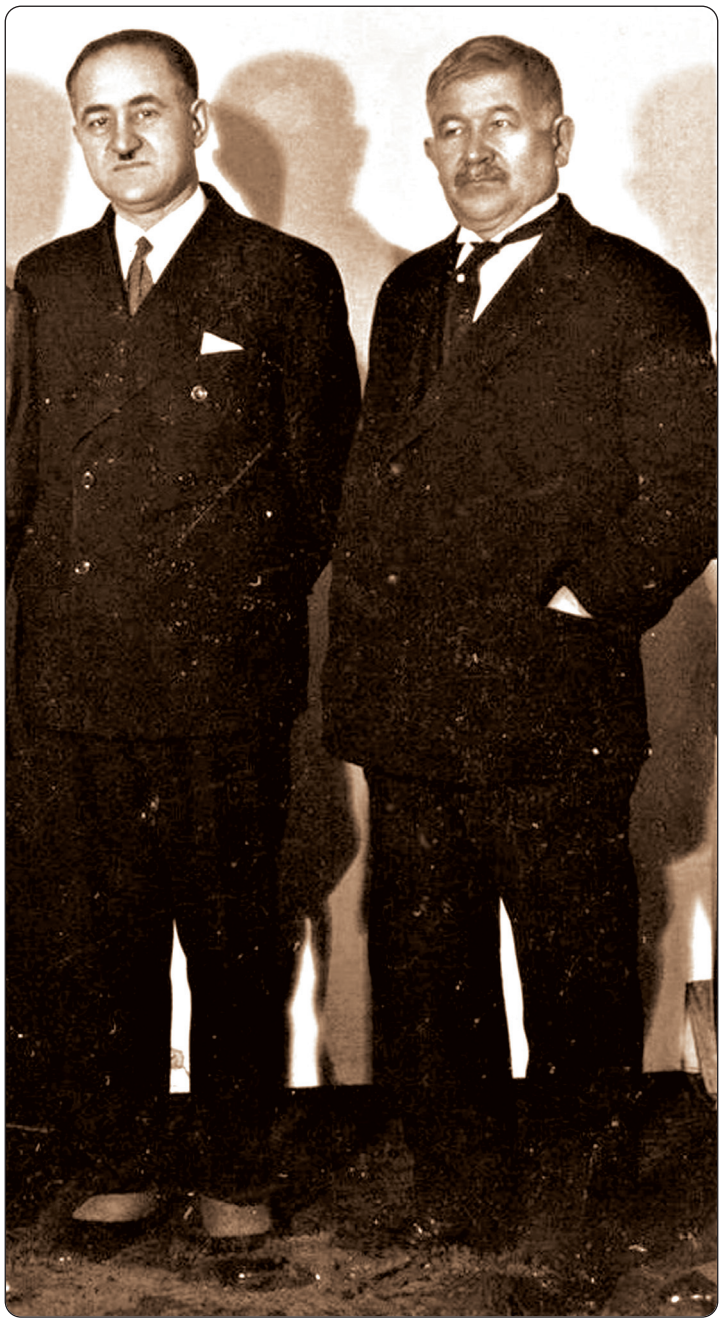

M.E. Resulzade ve Ayaz İshaki.

M. Resulzade ve eşi Leyla Resulzade. Ankara, 1954.

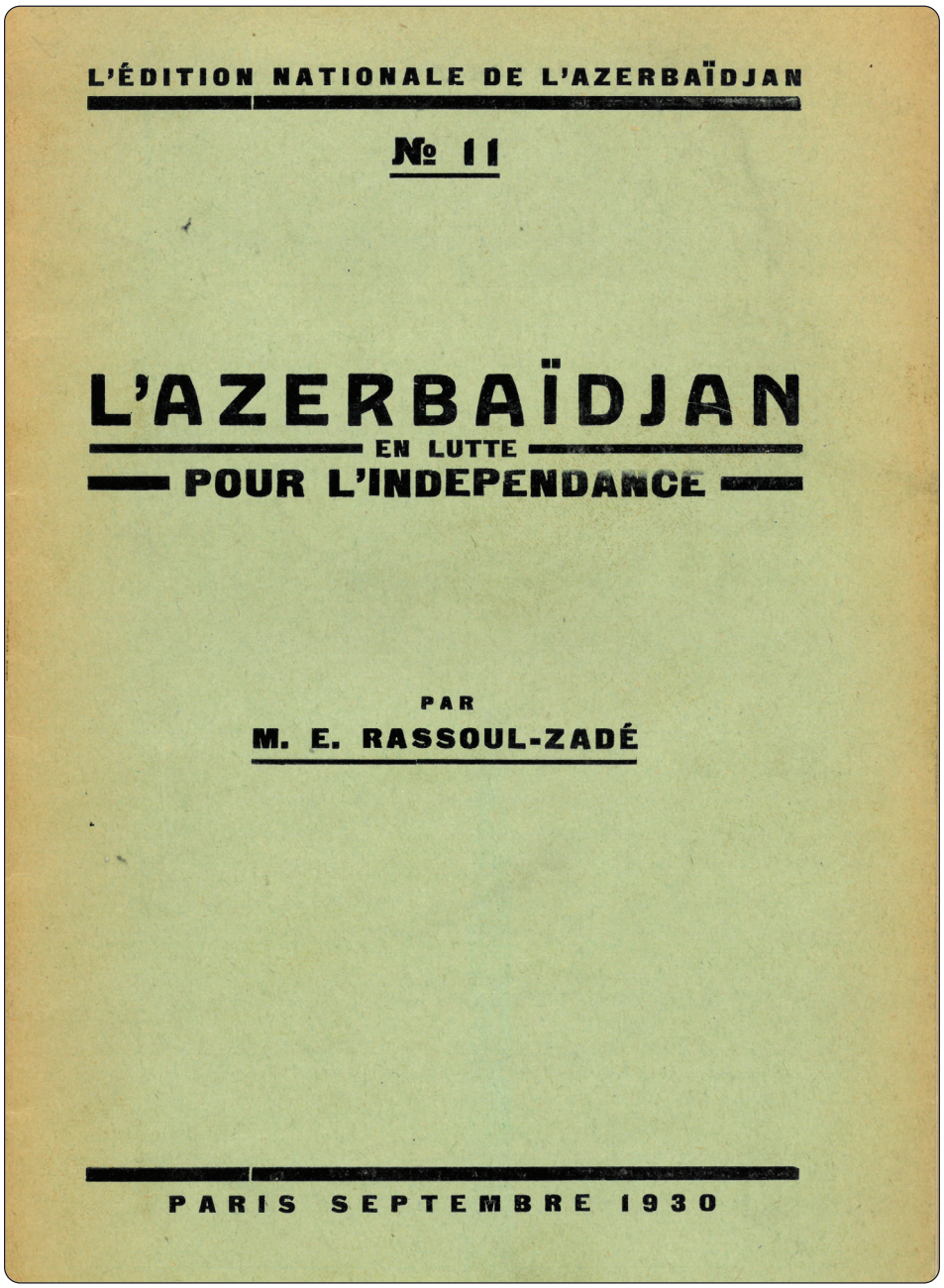

Resulzade'nin Fransızca neşredilen
"Azərbaycan. Bağımsızlık Uğruna Mücadele Yolunda" kitabı. Paris, 1930.

Resulzade'nin İstanbul'da neşredilen ilk kitabı.
"Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti. 1923.
Milli Azerbaycan Neşriyatı: Sayı 1.
"Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti"
Muharriri: Resulzade Mehmed Emin
Sabık Azerbaycan Şura-yı Millîsi Reisi
İstanbul.

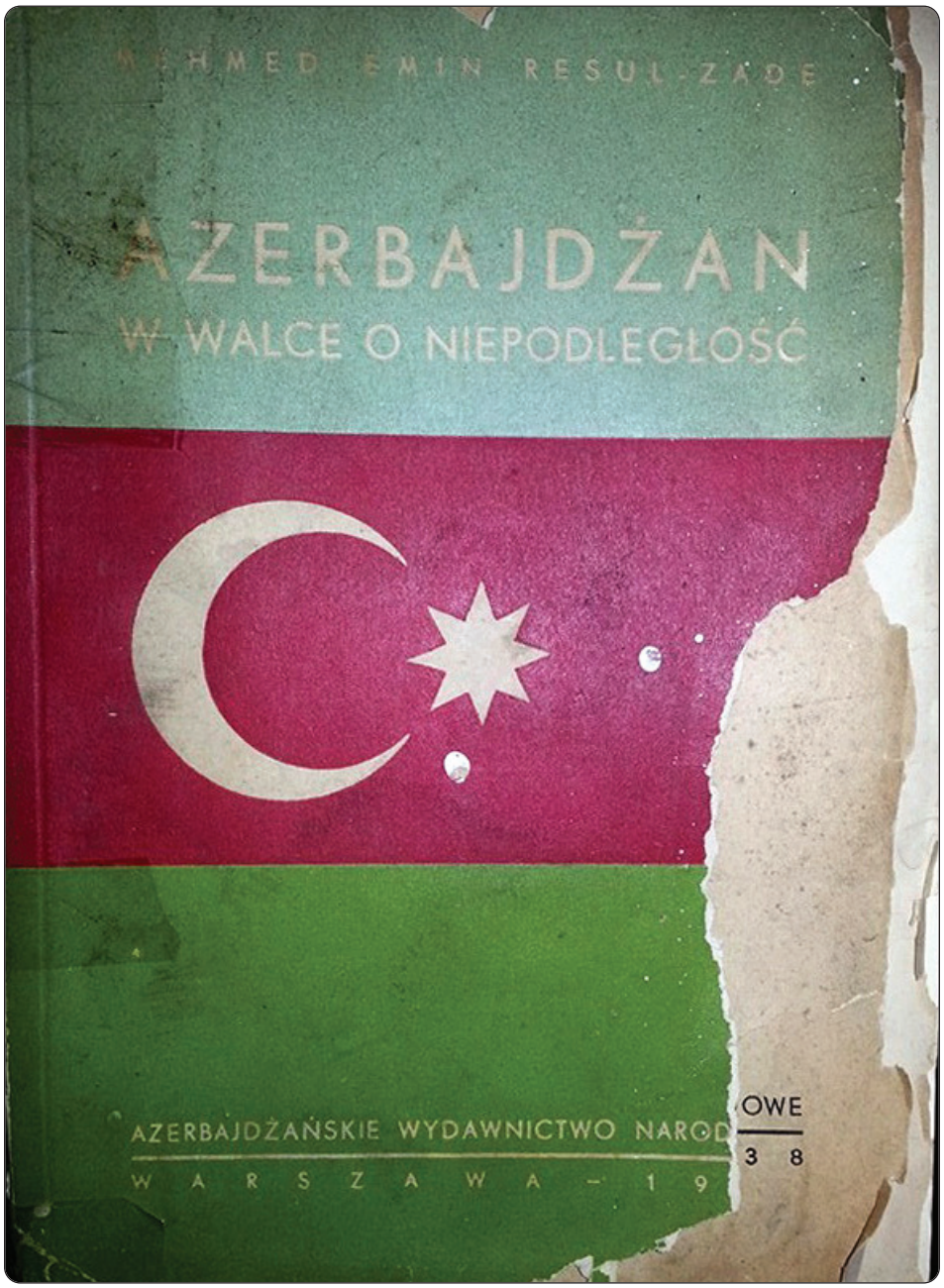

Resulzade'nin Varşova'da neşredilen kitabı.
"İstiklal Mücadelesinde Azerbaycan". 1938.

Alimerdan Bey Topcubaşı.

Alimerdan Bey Topçubaşı.

Azerbaycan Temsil Heyeti Başkanı Alimerdan Bey Topçubaşı. Paris 1919.

Paris Barış Konferansında Azerbaycan Temsil Heyetinin toplantısı.
Soldan: Abbas Bey Atamalıbeyov, Muhammed Muharremov, Alimerdan Bey Topçubaşı, Ekber Ağa Şeyhülislamov, Ceyhun Bey Hacıbeyli, Mir Yakup Mehdiyev. Paris 1920.

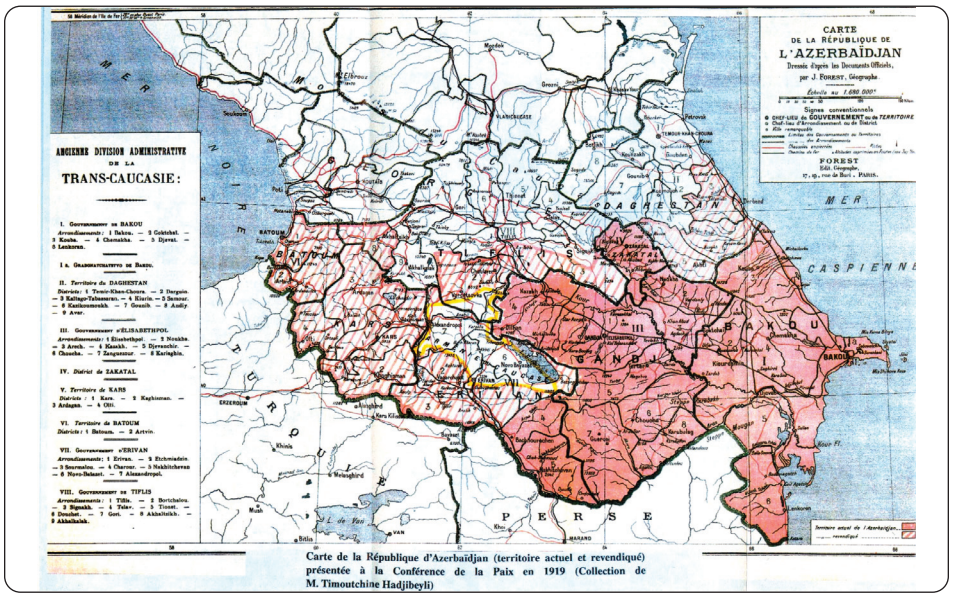

Carte de la République d'Azerbaïdjan (territoire actuel et revendiqué) présentée à la Conférence de la Paix en 1919 (Collection de M. Timoutchine Hadjibeyli)

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti haritası. 1919.

Soldan: Muhammed Muharremov, Mir Yakup Mehdiyev, Alimerdan Bey Topçubaşı. Paris 1920.

Alimerdan Bey Topçubaşı'nın cenaze töreni. Konuşmacı Mehmet Emin Resulzade. 1934.

Feth Ali Han Hoyski.

Feth Ali Han Hoyski.

Azerbaycan ordusunun subayları.

Azerbaycan ordusunun subayları.

Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin 1. kuruluş yıl dönümü etkinlikleri kapsamında Azerbaycan Ordusu süvari birliğinin askeri geçit töreni. Bakü. Nikolay (İstiklaliyet Caddesi) 1919.

N.B. Yusifbeyli Hükümeti.

Solda N.B. Yusifbeyli.

N.B. Yusifbeyli Hükümeti.

N.B. Yusifbeyli Hükümeti.

Mirza Bala Mehmetzade.

Mirza Bala Mehmetzade. Kırım'lı İbrahim Bey'le.

Mirza Bala Mehmetzade'nin "Millî Azerbaycan Hareketi" eseri. 1938.

Mirza Bala. Esref Demircan'la.

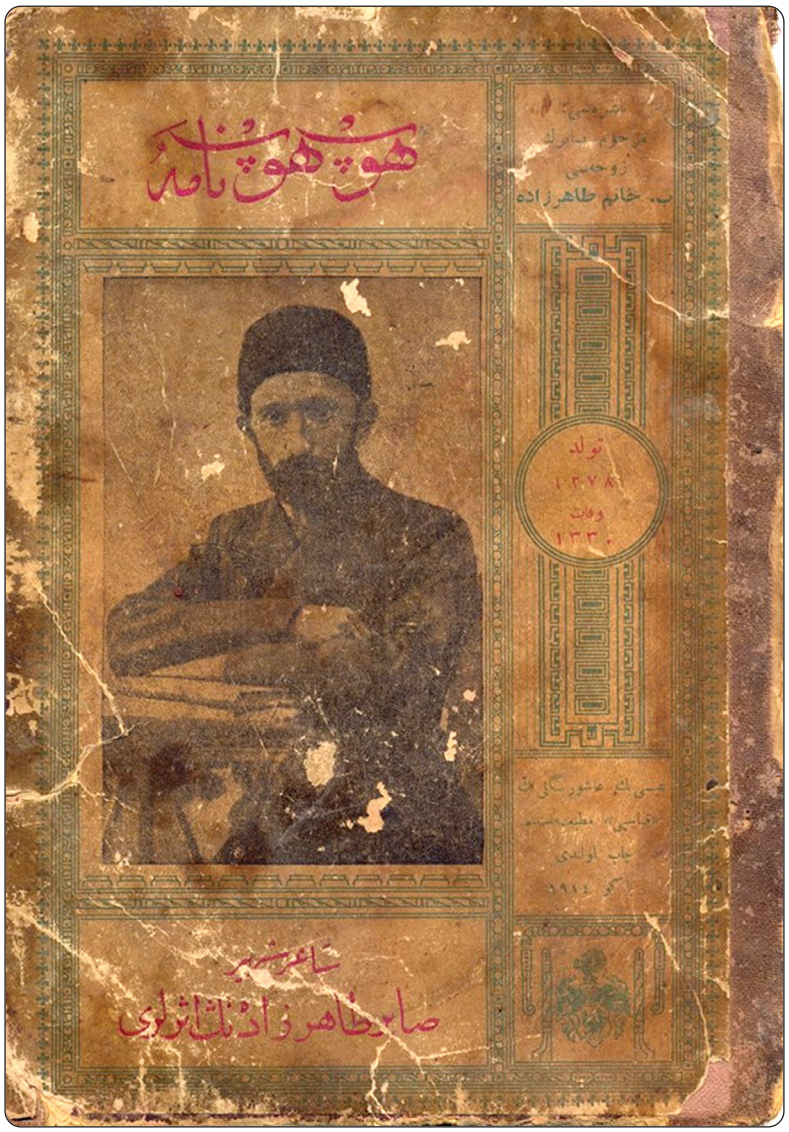

Hophopname
Naşiresi: Merhum Sabir'in Zevcesi B. Hanım Tahirzade
Tevellüd: 1278
Vefat: 1330
Şair-i Şehir Sabir Tahirzade'nin Eserleri
İsa Bey Aşurbeyli'nin Kaspi Matbaası'nda çap olundu.
Bakü 1914.

Mehemmed Hadi. Efendizade Abdurrahman Tofiq, Mirza Elekber Sabir.

Mehemmed Hadi (sağda) ve Zeynalov Mesedi Hebib (1884-1919).

Mehemmed Hadi.

Celil Memmedguluzade.

Ömer Faik Numanzade.

Ömer Faik Numanzade ve ailesi. Gürcistan/Borcomi, 1934.

Molla Nasreddin: Üçüncü Yıl, Kıymeti 12 gepik, 13
Altyazı: "Tiflis Müslümanları Tarafından Hükumete Ariza: Biz arizaya kol çeken Müslümanlar fahişehanenin mahallemize gelmesine razıyız ve bin defa razıyız."

Molla Nasreddin. Üçüncü Yıl, Kıymeti 12 gepik, no. 17
İsmail Bey Gasprinski.
Usul-i Cedide Hilaf-ı Şeriat, Tekfir sloganlarıyla "Tercüman"ın naşiri İsmail Bey Gaspıralı'nı linç etmek isteyen Müslümanlar.

Molla Nasreddin:
Altyazı: "Rusça danışın, Rusça danışın, men Müslümanca bilmirem. Tez sözünüzü deyin, cehennem olun gidin."

Molla Nasreddin:
Açıklama: "Müslüman enteli ve hanımı". Sağda, Paris'te, solda, Kafkasya'da öz kendinde.

Molla Nasreddin. No: 38. Güncellenmiş tıpkıbasımdan bir sayfa.
Azerbaycan Türkçesi ve Rusça altyazı: "Anne, vallahi bana şeker almam için para vermezsen eğer, babam geldiğinde annem camdan dışarı baktı derim."

“Kelniyet”
Kıymeti 12 gepik
Merhum Milli Şairimiz A. Sabir’İn Vefatının İlliği Münasebetiyle
A. Sabir: Milletim öyle gayyur millettir ki eserimin az kalıb ki beşinci tabı (…)
intişara koyulsun.

„Хопъ-Хопъ Намэ".

ПОЛНОЕ СОБРАНІЕ

СТИХОТВОРЕНІЙ

Кавказско-тюркскаго народнаго поэта

Сабира Таиръ-Заде.

Издательница

ХАНУМА ТАИР-ЗАДЕ.

2-ое полное изданіе.

Цѣна 1 руб. 50 коп.

БАКУ.
Типо-Литографія „КАСПІЙ" Иса-бека Ашурбекова.
1914 г.

Hophopname. Kafkas-Turk Halk Şairi Sabir Tahirzade'nin Şiirlerinin Tam Külliyattı. Naşir: Hanım Tahirzade, 2. Tam Baskı, İsa Bey Aşurbeyli'nin "Kaspi" Matbaası, Baku 1914.
Fiyatı 1 manat 50 gepik.
Not: Şairin eşi Büllur Nisa Tahirzade'nin ismi sadece "Hanım" olarak ifade edilmiştir.

Üzeyir Hacıbeyli.

Üzeyir Hacıbeyli (ayakta, sağdan birinci). Gori Seminariyası. 9 Mart 1903.

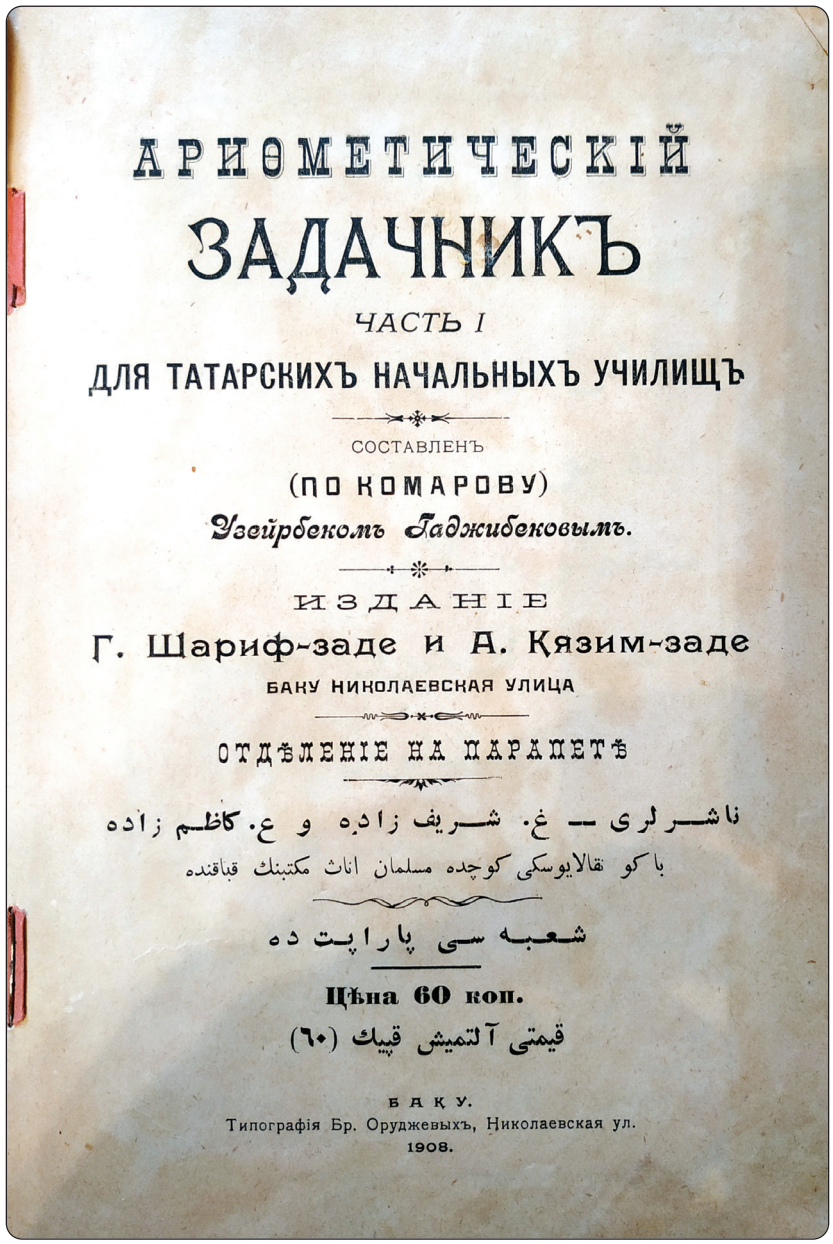

АРИѲМЕТИЧЕСКІЙ

ЗАДАЧНИКЪ

ЧАСТЬ I

ДЛЯ ТАТАРСКИХЪ НАЧАЛЬНЫХЪ УЧИЛИЩЪ

СОСТАВЛЕНЪ

(ПО КОМАРОВУ)

Узейрбекомъ Гаджибековымъ.

ИЗДАНІЕ

Г. Шариф-заде и А. Қязим-заде

БАКУ НИКОЛАЕВСКАЯ УЛИЦА

ОТДѢЛЕНІЕ НА ПАРАПЕТѢ

ناشرلری — غ. شریف زاده و ع. کاظم زاده

باکو نقالایوسکی کوچده مسلمان اناث مکتبنك قباقنده

شعبه سی پاراپت ده

Цѣна 60 коп.

قیمتی آلتمیش قپیك (٦٠)

БАҚУ.

Типографія Бр. Оруджевыхъ, Николаевская ул.

1908.

Üzeyir Bey Hacıbeyov. Aritmetik. Çalışma Kitabı. Naşirler: G. Şerifzade ve A. Kazımzade. Kıymeti: 60 gepik. "Orucov Kardeşler" tipografisi, Nikolayevski caddesi, Baku 1908.

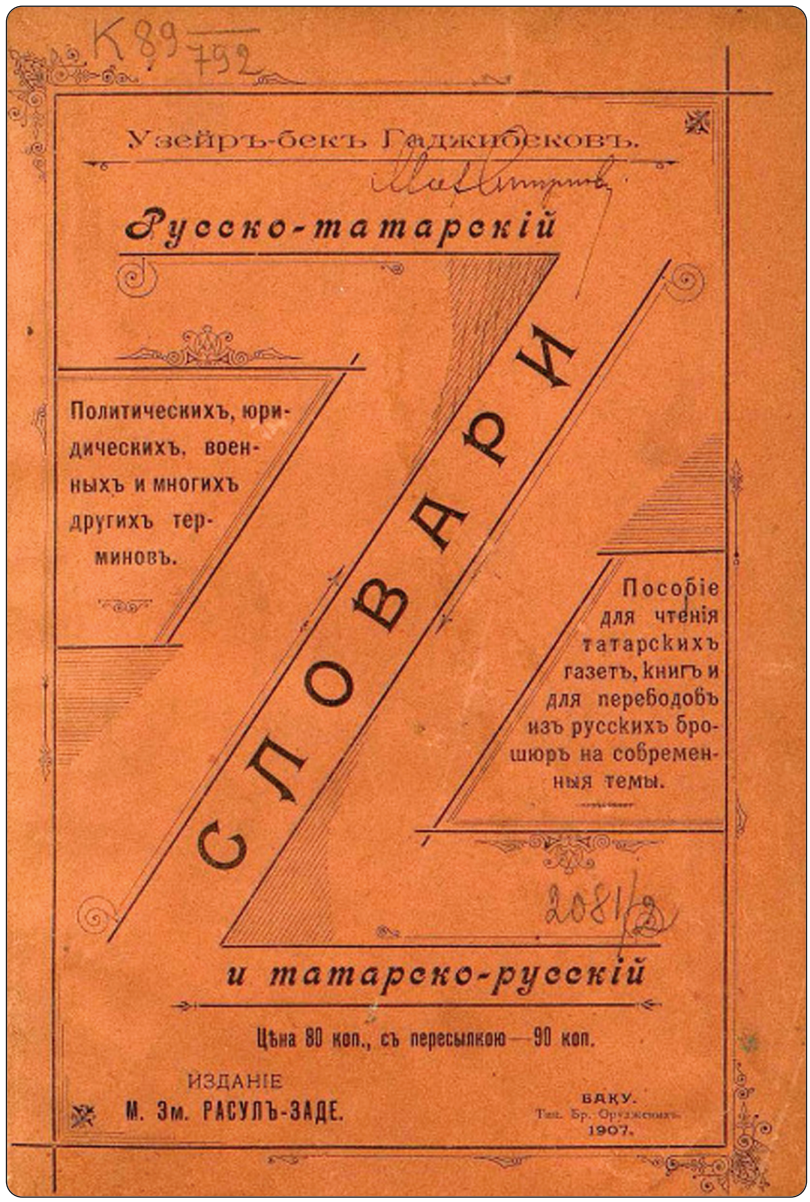

Üzeyir Bey Hacıbeyov. Rusça-Tatarca ve Tatarça-Rusça Sözlükler. (siyasi, hukuk, askeri ve pek çok terimler). Tatarca gazete, kitap okumak ve Rusçadan çağdaş konular içeren broşürleri tercüme etmek için yardımcı kaynak. Kıymeti: 60 gepik, gönderişli 90 gepik. Naşir: M. E. Resulzade, "Orucov Kardeşler" Tipografisi, Baku 1907.
Not: "Tatarca" sözcüğü "Azerbaycan Türkçesi" anlamına gelmektedir.

Üzeyir Hacıbeyli ve tiyatro grubu. 1918-1919 dönemi.

Üzeyir Hacıbeyli.

Hüseyin Câvid.

Hüseyin Câvid.

Hüseyin Câvid heykeli. Bakü.
Sovyet döneminde yapımına başlanan abide 1993'te tamamlanmıştır.
Heykeltraş: Ömər Eldarov. Mimarlar: Yusif Kadimov ve Rasim Aliyev.

Ahmet Cevat.

Cafer Cabbarlı.

Cafer Cabbarlı.

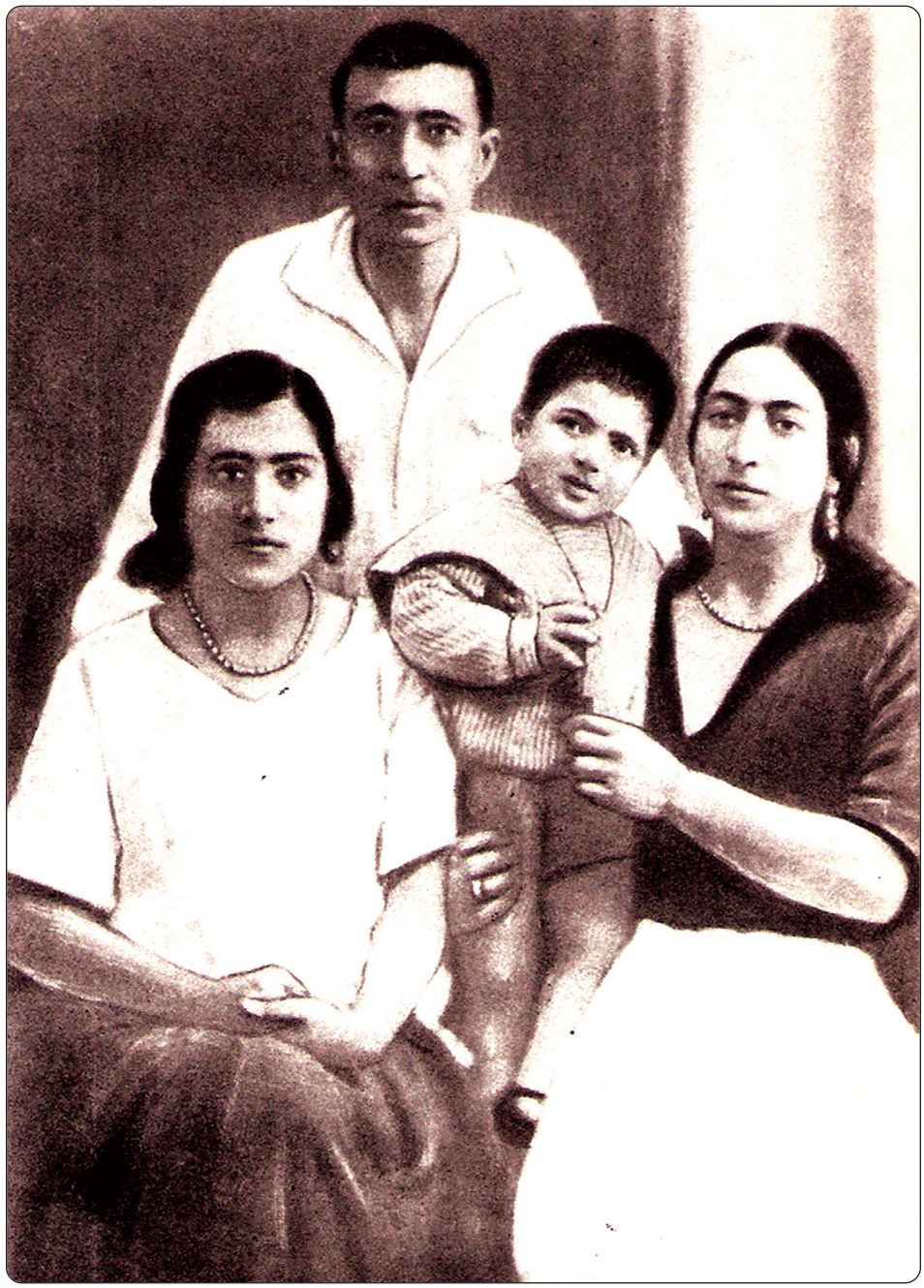

Cafer Cabbarlı ve ailesi. 1928.

Yazarlar

Alaattin UCA

1965 yılında Erzurum'da doğdu. 1986 yılında Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği Bölümünü bitirdi. Milli Eğitim Bakanlığına bağlı çeşitli okullarda tarih öğretmenliği ve okul müdürlüğü görevlerinde bulundu. 1995 yılında Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsüne uzman olarak atandı. Aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsünde yüksek lisans ve doktorasını tamamladı. Cumhuriyet Tarihi, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Türkoloji, folklor ve yerel tarih gibi konularda çok sayıda yayını bulunmaktadır. Halen Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

Ali ASKER

Azerbaycan/Kuba doğumludur. 1993'te Azerbaycan Teknik Üniversitesini, 1997'de ise Bakü Devlet Üniversitesi Hukuk Fakültesini bitirdi. 2000 yılında Marmara Üniversitesi Genel Kamu Hukuku dalında "Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasasında Devlet Sistemi ve Temel Öğeleri" konulu yüksek lisans tezini savundu. 2007 yılında ise Ankara Üniversitesi Genel Kamu Hukuku dalında "Eski Sosyalist Ülkelerde Siyasi Rejim Değişmeleri" konulu tezini savunarak doktor unvanını aldı. Türkiye'deki birçok düşünce kuruluşunda uzman olarak görev yaptı. Azerbaycan, Rusya, Kafkaslar, Türk Dünyası konularında çok sayıda çalışmaya imza atmak ile birlikte değişik araştırma projelerinde yer aldı, saha çalışmalarında bulundu. Şu anda Karabük Üniversitesi İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

Ali EROL

Ankara'da doğdu. 1987 yılında Ankara Üniversitesi DTCF, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda lisans eğitimini tamamladı ve 01.10.1991 tarihinde Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı'nda başlamış olduğu yüksek lisans öğrenimini, "Kafiye Kavramı Üzerine Bir Çalışma" adlı yüksek lisans tezi ile, doktora öğrenimini ise 17.09.1999 tarihinde "Abdulla Şaik-Hayatı, Sanatı ve Şiirleri" konulu doktora tezi ile tamamladı. 20.02.2008 tarihinde "Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları" bilim alanında doçent unvan ve yetkisi aldı. 17.09.2013 tarihinde Ege Üniversitesinde profesörlük kadrosuna atandı. Hâlen Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Dünyası Edebiyatları Anabilim Dalı Başkanlığı'nı sürdürmekte olup aynı ana bilim dalında yüksek lisans ve doktora dersleri vermektedir.

Asif RÜSTEMLİ

1954 yılında Azerbaycan'ın Ağcabedi bölgesinde doğdu. 1982 yılında Bakü Devlet Üniversitesini bitirdi. Filoloji profesörüdür. Azerbaycan Yazarlar Birliği üyesidir. Değişik yıllarda bilimsel ve pedagojik faaliyetlerin yanı sıra eğitim ve yönetim alanında birçok görev üstlendi, yüksek kurul ve komisyonlarda yer aldı. Azerbaycan'da basın tarihi ve edebiyat üzerine çok sayıda çalışmaya imza attı. 15 kitap, 300'den fazla bilimsel ve diğer makale ve tebliğin yazarıdır. Değişik uluslararası sempozyum ve kongrelere katıldı. Çalışmaları Türk, Rus, Fars, Leh ve Macar dillerinde yayınlandı Halen, Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanına bağlı Yüksek Yeterlilik Komisyonu Yeterlilik Şubesi Müdürü olarak görev yapmaktadır.

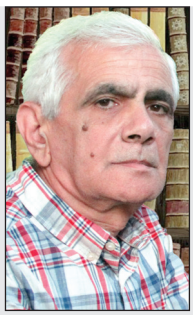

Aydın BALAYEV

1956 Bakü'de doğdu. 1980'de Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesini bitirdi. 1982'den itibaren Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsünde görev yapmaktadır. 1985-1988 yıllarında Sovyetler Birliği İlimler Akademisi Etnografya Enstitüsünde doktora programını "Azerbaycan'ın Milli Azınlıkları Arasında Etnolinguistik Süreçler" konulu tezini savunarak tamamladı. 2001 yılında Bakü Devlet Kamu Yönetimi Akademisinde "1917-1918 Yılları Arasında Azerbaycan Milli Hareketi" konulu tezine savunarak, doçentlik unvanını aldı. Çalışmalarında genellikle, 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan milli hareketi, kimlik meseleleri, ayrıca bölgedeki siyasi, demografik ve dil süreçlerini ele almıştır. Halen Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsünde kıdemli araştırmacı olarak çalışmaktadır.

Cemil HASANLI

1952 Azerbaycan/Bilesuvar doğumludur. Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesinden 1975 yılında mezun oldu. 1984'te doktora çalışmalarını tamamladı. Değişik yıllarda çeşitli eğitim kurumlarında öğretim üyesi olarak çalıştı. 1993 yılında Azerbaycan Cumhurbaşkanı danışmanı, 2000-2010 yılları arasında Azerbaycan Parlamentosunda milletvekili olarak görev yaptı. 2011'de Woodrow Wilson Uluslararası Akademisyenler Merkezinde Tarih ve Kamu Politikaları alanında çalışmalar yürüttü. Yurt içinde ve yurt dışında, dünyanın saygın yayın kuruluşlarında çok sayıda eseri yayınlandı. Londra Üniversitesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü SRF-IIE/Cara bursiyeri olarak çalışmalarını sürdürmektedir.

Elhan NECEFOV

1982 Nahçıvan/Nehrem doğumludur. Bakü Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesinde lisans, Gence Devlet Üniversitesinde yüksek lisans eğitimi aldı. Bilimsel çalışmaların yanı sıra yayın faaliyetlerinde bulundu. 2008-2020 yıllarında Hedef Tedris Merkezinde Eğitim İşlerinden Sorumlu Müdür, 2016-2020 yıllarında Milli İlimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsünde Baskı Kitaplarının Tetkiki Şubesinde kıdemli uzman olarak çalıştı. 2021'den itibaren Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Enstitüsünde Koordinasyon Şubesinin Müdürü olarak görev yapmaktadır. Halen Azerbaycan İlimler Akademisi Edebiyat Enstitüsünde doktora programına devam etmektedir.

Fahri SAKAL

1957 yılında Giresun, Dereli İlçesi'nin İçmesu Köyü'nde doğdu. Ortaöğrenimi Samsun Ballıca (şimdi Ondokuz Mayıs ilçesi) ortaokulunda, Liseyi Samsun Ondokuzmayıs Lisesi ve Ordu Fatih Lisesi'nde okuduktan sonra 1978-82 arasında Erzurum Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünde yüksek tahsilin lisans bölümünü bitirdi. Sinop Kız Öğretmen Lisesi'nde 5 yıl öğretmenlik yaptıktan sonra Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesinde öğretim görevlisi olarak göreve başladı. Yüksek lisans ve doktorasını aynı üniversitede bitirdi. 1995 yılının nisan ayında Yrd. Doç. Kadrosuna atandı. Haziran 2009 da doçent oldu. 18 Eylül 2014 tarihinde profesör kadrosuna atandı. Türk Demokrasi Tarihi, Darbeler, Tarih Felsefesi, Türkiye ve Türk Dünyası Fikir Hareketleri gibi konuları çalışmaktadır.

Ferhad CABBAROV

1980'de Bakü'de doğdu. 2002'de Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesini bitirdi. 2007'de Azerbaycan Milli İlimler Akademisinin Milli Azerbaycan Tarihi Müzesinde göreve başladı. 2008'de "Sovet Rusyası Siyasetinde Bakü Petrolü (1917-1922)" konulu tezini savunarak doktora (PhD) programını bitirdi. 19 yüzyıl ve 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan petrolünün uluslararası ilişkilerde rolü, Azerbaycan'da iş dünyasının ve hayır kurumlarının gelişim tarihi, Güney Kafkasya'da etnik meseleler ve Ermeni aşırıcılığına dair araştırmalarını sürdürmektedir. "Rusya İmparatorluğunda Kuzey Azerbaycan Politikası ve 1905-1906 Yılları Etnik Zeminde Meydana Gelen Kırımlar" konulu tarih bilimleri doktorluk tezini tamamlamış bulunmaktadır. Halen Milli Azerbaycan Tarihi Müzesinde Yönetici Müdür görevinde çalışmaktadır.

Firdovsiyye AHMEDOVA

1985-1991 yıllarında Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesinde eğitim aldı. Üniversite sonrası çalışmalarına Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Müzesinde devam etti. 2001 yılında tarih doktorasını (PhD) tamamladı. Bilimsel araştırmaların yanı sıra çeşitli okullarda pedagojik çalışmalarını sürdürdü. Ülkenin eğitim hayatındaki hizmetlerinden dolayı 2014 yılında "Emektar Öğretmen" adına layık görüldü. Birinci Cumhuriyet döneminin önemli konuları üzerine araştırmalar yaptı, bu çalışmalardan dolayı birçok kamu ve özel kurum ve kuruluşlar tarafından değişik ödüllerle taltif edildi. Halen Azerbaycan Cumhurbaşkanlığına bağlı Kamu Yönetimi Akademisinde Tarih Kürsüsü Başkanı olarak görev yapmaktadır.

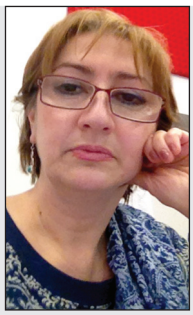

İrade BAĞIROVA

1979'da Moskova Devlet Üniversitesinin Tarih Fakültesini bitirdi. 1987 yılında Azerbaycan SSC İlimler Akademisinde "XX. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'da Devrimci Hareketin Muasır Batı Tarihçiliğinde Eleştirisi" (PhD) tezini savundu. 2000 yılında "Yirminci Yüzyılın Başında Azerbaycan'ın Siyasi Partileri" konulu doktora tezini savundu. 1990'dan günümüze İngiltere, ABD, Almanya, Türkiye, Bulgaristan, Yunanistan, Romanya, Fransa, İtalya, Makedonya, Polonya vb. ülkelerde 40'tan fazla uluslararası konferansa katıldı, değişik eğitim kurumlarında dersler verdi. Halen Azerbaycan Milli İlimler Akademisinde Genel Tarih Şubesi Müdürü olarak görev yapmaktadır.

İrfan Murat YILDIRIM

1963 yılında Iğdır'da doğdu. 1984'de Erzurum Atatürk Üniversitesini bitirdi. 1990'da Ege Üniversitesinde Yüksek Lisans, 1994'de Doktora eğitimini tamamladı. 1984-1996 yılları arasında Ege Üniversitesinde Türk Dili Okutmanı, 1993-1996 yılları arasında Polonya Varşova Üniversitesi Doğu Bilimleri Fakültesinde Türk Dili Öğretim Görevlisi olarak çalıştı. 1996-2000 yılları arasında Kafkas Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesinde görev yaptı. 2000 yılından itibaren Manisa Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde Öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Türk ve Türk Dünyası Edebiyatı üzerine yayınlanmış birçok kitap ve makalenin müellifidir.

Kâmil Veli NERİMANOĞLU

1946'da Azerbaycan/Cebrail'de doğdu. 1965'te liseden mezun olduktan sonra Bakü Üniversitesi Filoloji Fakültesinde eğitim aldı. 1970'te mezun olarak aynı üniversitede asistan olarak göreve başladı. 1974 yılında filoloji doktorası (PhD), 1988 yılında bilimler doktoru tezini savundu. 1970-2000 yılları arasında Baku Üniversitesinde asistan, doçent, profesör olarak görev yaptı, aynı kurumda Bölum Başkanlığı görevini yürüttü. 1993 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Başbakan Yardımcısı görevinde bulundu. 1991-1992 yılları arasında İzmir Ege Üniversitesi, 1999-2000 yılları arasında KKTC Doğu Akdeniz Üniversitesi, 2006-2010 yılları arasında Yeditepe Üniversitesinde misafir öğretim üyesi olarak çalıştı. Türkiye, Rusya, Avrupa, Azerbaycan ve diğer Türk Cumhuriyetlerinde neşredilen 50'den fazla kitabın, 500'den fazla makalenin yazarıdır. Türk Dil Kurumu ve Atatürk Kültür Merkezi'nin Şeref Üyesi'dir; Konya Selçuk Üniversitesinin Şeref Doktoru'dur. Kâmil Veli Nerimanoğlu, ayrıca Türkiye Cumhuriyetinin "Şeref ve Liyakat Nişanı"na layık görülmüştür. 2010 Eylül'den itibaren öğretim üyesi olarak çalıştığı İstanbul Aydın Üniversitesinde halen Orta Doğu ve Kafkasya Uygulama ve Araştırma Merkezinin Müdürü görevini yürütmektedir.

Kamran İSMAYILOV

1963 Nahçıvan/Ordubad doğumludur. 1980'de lise eğitimini tamamladı. 1984'te Belarus Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesinde başladığı eğitimini 1989'da onur diplomasıyla bitirdi. Ardından Nahçıvan Devlet Üniversitesinde araştırmacı ve öğretim görevlisi olarak çalıştı. 1993'te Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisine bağlı Sosyal Araşrımalar ve Tahmin Merkezinde uzman, kıdemli uzman ve şube müdürü olarak görev yaptı. 1994-1999 yıllarında Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsünde PhD (aspirantura) programında eğitim aldı. 1999'da "Azerbaycan"da Siyasi Partilerin Parlamento Faaliyetleri (1918-1920)" konulu tezini savunarak doktora (PhD) unvanını aldı. 2018'de doçent unvanı aldı. Azerbaycan, Rus ve İngiliz dillerinde neşredilmiş 5 monografi, 15'den fazla ortak kitap ve 80'den fazla bilimsel makalenin yazarıdır. "Cumhuriyet Döneminde Azerbaycan'nın Bölgelerinde İçtimaî-Siyasi Gelişmeler (1918-1920)" konulu tarih ilimleri doktora tezini savunmaya takdim etmiş bulunmaktadır. Halen Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsünde kıdemli araştırmacı olarak görev yapmaktadır.

Mahire ASKER

1994'te Azerbaycan İncesanat Enstitüsü Tiyatro ve Sinema Oyunculuğu Fakültesinden üstün başarı diplomasıyla mezun oldu. 1992-1997 Cumhuriyet Sanat Gimnazyumunda Oyunculuk ve Sahne Diksiyonu Bölümünde öğretmen olarak çalıştı, aynı okulda bölüm başkan yardımcısı olarak görev yaptı. 1997'de Bakü Belediye Tiyatrosu'nda oyuncu olarak çalıştı. 2011'den 2021 yılına kadar Türkiye Cumhuriyeti Karabük Üniversitesinde öğretim görevlisi olarak çalışmalarını sürdürdü. 2021'de aynı üniversitede Türk Dili ve Edebiyatı dalında yüksek lisansını tamamladı. Halen Bakü Koreografi Akademisinde doktora eğitimine devam etmektedir.

Mehdi GENCELİ

İlk, orta ve lise öğrenimini Azerbaycan'da tamamladı. Marmara Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünden mezun oldu. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünde yüksek lisans (2002) ve doktora (2008) eğitimi aldı. 2012'de Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsüne öğretim üyesi olarak atandı. 2016-2017 yıllarında Bakü Devlet Üniversitesinde çalıştı. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'ndeki görevine devam etmektedir. Azerbaycan-Türkiye edebî ilişkileri üzerine çalışmalar yapmaktadır. Azerbaycanlı Şair Mehemmed Hâdi'nin Hayatı, Sanatı, Eserleri adlı çalışması, 2011 yılında Ötüken Neşriyat tarafından yayımlanmıştır.

Mübariz SÜLEYMANLI

1962'de Azerbaycan'ın Sabirabad bölgesinde doğdu. 1989'da Azerbaycan Devlet İncesanat Enstitüsü Medeni-Maarif Fakültesinden mezun oldu. 2000 yılında "M.E. Resulzade ve Azerbaycan Medeniyeti" konulu tezini savunarak Sanatşinaslık Doktoru (PhD), 2014 yılında "XX. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'da Kültüroloji Düşünce" konulu teziyle felsefe ilimleri doktoru unvanını aldı. "Medeniyet Dünyası" dergisinin genel yayın yönetmeni, "Simurg" dergisinin genel yayın yönetmen yardımcısı görevlerini üstlendi. Özgün araştırmaların yanı sıra, birçok ders kitabının yazarıdır. Azerbaycan'da ve yurt dışında yayımlanmış 100'den fazla çalışması bulunmaktadır. Halen Azərbaycan Devlet Medeniyet ve İncesanat Üniversitesinin Kültüroloji fakültesinde Bölüm Başkanı olarak görev yapmaktadır.

Nazım MURADOV

1968 yılında Ordubad ilçesinde dünyaya geldi. 1995'te Bakü Devlet Üniversitesi'nin Filoloji fakültesini yüksek lisans derecesinde bitirdi. 1997'de Türkiye'de Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümünde doktora programına başladı. 2003'te "Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi Arasında Çok Anlamlılık, Anlam Değişmeleri ve Eş Seslilik İlişkisi" başlıklı doktora tezini tamamlayıp savundu. 1999-2006 yılları arasında Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde yabancı uyruklu araştırma görevlisi ve öğretim görevlisi olarak çalıştı. 2006'nın Temmuz ayından itibaren KKTC'de Lefke Avrupa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

Nesib L. NESİBLİ

1978 yılında Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesini bitirdi. Aynı zamanda üniversitenin Şarkiyat Fakültesi Fars Dili ve Edebiyatı Bölümünden mezun oldu. SSCB Şarkiyat Enstitüsünde (Moskova) eğitimine devam etti. Azerbaycan Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü'nde çalıştı. 1986 yılında PhD tezini Güney Azerbaycan konusunda yazdı. 1997 yılında dış politika tarihi dalında ilimler doktoru tezini tamamladı. İran'da Farsça-Rusça mütercimi olarak çalıştı. 1992-94 yıllarında Azerbaycan Cumhuriyeti Tahran Büyükelçisi olarak görev yaptı. Bakü'deki çeşitli üniversite ve bilim merkezlerinde çalıştı. 1997/98 yılında Chicago Üniversitesinde, 2002/2003 yılında Johns Hopkins Üniversitesinde Fulbright burslusu olarak araştırmalarda bulundu. 2016/17'den itibaren Ankara Üniversitesi Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesinde çeşitli dersler verdi.

Nesrin SARIAHMETOĞLU

Nesrin Sarıahmetoğlu, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. Aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı'nda yüksek lisans, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalında doktorasını yaptı. Çalışma alanı Kafkasya'nın siyasi ve sosyal tarihi olan Nesrin Sarıahmetoğlu'nun *Mücadeleye Adanan Hayat: Neriman Nerimanov,* Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012, Karabağ, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011, *Petrolün Sihirli Dünyası: Bakü*, İstanbul, IQ Yayınları 2007 ve *Azeri-Ermeni İlişkileri 1905-1920*, TTK Yayınları, Ankara 2006 adlı yayınlanmış kitapları vardır. Kafkasya'nın siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik ve etnik yapılarının tarihi ve çağdaş gelişimleri ile ilgili çok sayıda yayını bulunmaktadır.

Okan YEŞİLOT

Giresun'da doğan Yeşilot, ortaokul ve liseyi Samsun Ladik Akpınar Öğretmen Lisesinde okuduktan sonra Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliğinde lisans eğitimini tamamladı. Aynı üniversitenin Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünde Yüksek Lisans yaptıktan sonra İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde doktorasını bitirdi. 1995 yılında Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesinde Araştırma Görevlisi olarak çalıştı. 2001 yılından itibaren aynı üniversitenin Fen-Edebiyat Fakültesinde görev yapmaktadır. Halen Kafkasya Tarihi Anabilim Dalı Başkanlığını ve Haziran 2016'dan itibaren Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürlüğünü yürütmektedir. Azerbaycan ve Kazakistan'da da görev yapan Okan Yeşilot'un Kafkasya, Azerbaycan, Rusya ve Kırım üzerine çalışmaları vardır.

Rafail AHMEDLİ

1965'de Azerbaycan'ın Gedebey bölgesinde doğdu. 1990 yılında Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesini bitirdi. 1990'da Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Felsefe ve Hukuk Enstitüsünde göreve başladı, aynı zamanda doktora çalışmalarını sürdürdü. 1995'te felsefe doktoru (PhD), 2010 yılında felsefe bilimleri doktoru derecesini, 2015'te profesör unvanını aldı. "Seyid Azim Şirvani'nin Felsefi Görüşleri", "Azerbaycan'da Milli-Demokratik Devlet Mefkuresi: Türkçülük, İslamcılık, Çağdaşlık", "Azerbaycan Devlet Felsefesi", "Mirza Kazımbey'in İçtimaî Fikirleri", "Mirza Bala Mehmetzade'nin İçtimaî-Siyasi Görüşleri" adlı monografilerin, doksandan fazla bilimsel makalenin yazarıdır. 2010-2018 yıllarında Azerbaycan Cumhurbaşkanına bağlı Yüksek Yeterlilik Komisyonunda Beşeri ve İçtimaî İlimler Şubesinin Müdürü olarak görev yaptı. Halen Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Felsefe ve Sosyoloji Enstitüsünde "Azerbaycan Felsefe Tarihi" Şubesinde kıdemli uzman araştırmacı olarak görev yapmaktadır.

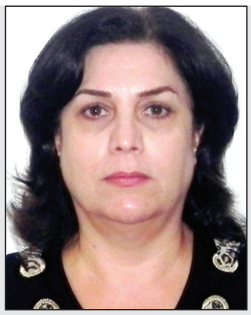

Şelale MEMMEDOVA

1990'da Moskova Devlet Üniversitesinin Tarih Fakültesini bitirdi. 1994 yılında PhD, 2014'te "Azerbaycan SSC'de Totaliter Yönetim Sistemi (1920-1930'lu Yıllar)" konulu tezini savunarak tarih ilimleri doktoru derecesi aldı. 1991-2016 yıllarında Bakü Devlet Üniversitesinde, ardından Azerbaycan Turizm ve İşletmecilik Üniversitesinde görev yaptı. 2013-2014 yıllarında Teksas Üniversitesinde (University of Texas, Austin), 2017 yılında Merkezi Avrupa Üniversitesinde araştırmacı olarak çalıştı. Halen Woodrow Wilson International Scholars Center, ABD, Washington DC, Kıdemli Araştırmacı olarak görev yapmaktadır. Stalin sonrası dönemde Azerbaycan'da milli düşüncenin şekillenmesi üzerine çalışmalarını sürdürmektedir.

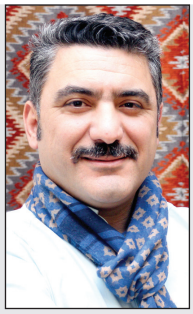

Şemil SADIQOV

1978'de Nahçıvan'da doğdu. Bakü Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesinden mezun oldu. 2007'de "Hüseyin Câvid Yaratıcılığında Kahramanlık Konsepti" konulu doktora (PhD) tezini savundu. 2008-2014 yıllarında Bakü Pedagoji Uzmanları İhtisas Yükseltme ve Yeniden Hazırlık Enstitüsünde doçent unvanıyla çalıştı. 2008'den itibaren "Hedef Kursları"nın kurucusu ve naşiri olarak görev yapmaktadır. Şemil Sadıgov, önemli pedagojik ve bilimsel projelerin müellifi olarak, yayın faaliyetlerini birçok kitap, makale, ders müfredatının yazarı ve editörlü olarak sürdürmektedir. Halen Azerbaycan Milli Akademisi Nizami Enstitüsü doktora programınını sürdürürken, Hüseyin Câvid Müzesi "Câvidşinaslık" Şubesinin Müdürü olarak görev yapmaktadır.

Vagif SULTANLI

Vagif Sultanlı 26 Mart 1958 tarihinde Azerbaycan'ın Kürdemir ilçesinin Şahseven köyünde doğdu. 1981 yılında Azerbaycan Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesini bitirdi. 1984 yılında "*Azerbaycan Dramaturgiyasında Karakter Problemi (1970-1980)*" konulu (PhD) tezini savundu. 1997 yılında "*Mehmed Emin Resulzade'nin Hayatı ve Edebi Faaliyeti*" tezini savunarak ilimler doktoru adını aldı. 1999 yılından başlayarak Bakü Devlet Üniversitesi Azerbaycan Edebiyatı Tarihi Bölümünde Profesör olarak çalışmaktadır. Edebi tenkit ve edebiyat araştırmacılığı ile ilgili yazıları "*Mehmed Emin Resulzade'nin Edebi Dünyası*" (1993), "*Ağır Yolun Yolcusu*" (1996), "*Azadlığın Ufukları*" (1997), "*Azerbaycan Muhaceret Edebiyatı" (1998), Edebi-Nazari İllüstrasiyalar*" (2000), "*Ömrün Nicat Sahili*" (2004), "*Edebi Tenkidin Tedrisi Meseleleri*" (2007), "*İstiklal Sevgisi*" (2014), "Azerbaycan Edebi Tenkidi (2019)" ve başka kitaplarda toplanmıştır.

Yavuz AKPINAR

Yavuz Akpınar, 1947'de Ardahan'da doğdu. Atatürk Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nden 1969'da mezun oldu. Başta Azerbaycan olmak üzere Türk dünyası modern edebiyatları alanında çalışmaya başladı. 1980'de M. F. Ahundzade hakkında doktora tezi yaptı. 1982-1998 yılları arasında Erzurum'da İbrahim Bozyel ile birlikte *Kardaş Edebiyatlar* dergisini yayımladı. 1983'te Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne geçti. 1985'te yardımcı doçent, 1994'te doçent, 2000 yılında da profesör oldu. 2014'te emekliye ayrıldı. Araştırma yaptığı konular: XIX ve XX. yüzyılda Türk dünyasında modernleşme ve modern Türk edebiyatlarının oluşması; Türk dünyasında fikrî ve edebî ilişkiler. Nebi Hazri (1976), Bahtiyar Vahabzade ve (1979), Hamid Nutki Aytan'ın şiirlerini (1996); M. F. Ahundzade'nin Komedilerini (1988); İsmail Gaspıralı'nın eserlerini (4 cilt, 2003-2018) ve arkadaşlarıyla birlikte M. E. Resulzade'nin 1928'a kadar Türkiye'de yayımlanan yazı ve kitaplarını ihtiva eden Seçme Eserler'ini (2 cilt, 2020); Anar'la beraber Bin Yılın Yüz Şairi adlı Azerbaycan şiiri antolojisini (2000) yayımladı. Kitapları arasında Çağdaş Türk Edebiyatları-1 (Anadolu Üniversitesi 2012), Azeri Edebiyatı Araştırmaları (1994) sıralanabilir.

Dizin

DİZİN

1905 Devrimi, s. 156, 157, 158, 159, 160, 162, 242, 276, 277, 283, 284, 289, 331,

1917 Ekim Devrimi, s. 199, 473, 475,

1917 Şubat Devrimi, s. 168, 169, 197, 216, 238, 242, 278, 289, 473, 474, 475,

A

Ahmed Ağaoğlu (Ağayev), s. 123-152.

Ahmet Cevat, s. 491-528.

Ali Bey Hüseyinzade, s. 91-122.

Alimerdan Bey Topcubaşı (Topcubaşov), s. 183-214.

Azerbaycan Milli Merkezi, s. 209-288.

Azerbaycan Milli Şurası, s. 153, 172, 226, 252, 253, 254, 293.

Azerbaycan Parlamentosu, s. 172, 173, 174, 226, 228, 230, 254, 262, 268, 284, 432, 450, 539, 545, 547.

B

Bakü Şehir Duması, s. 71, 190, 220, 221, 238.

C

Cafer Cabbarlı, s. 529-557.

Ceka, s. 287, 495, 546, 547, 548, 549, 551, 555.

Celil Memmedguluzade, s. 363-390.

Cemaleddin Efgani, 125, 160, 164.

Cicerin, s. 235, 236, 237, 266.

D

Denikin, s. 232, 233, 234, 235, 236, 237, 257, 258, 259, 262, 267, 433, 453, 455.

F

Fethali Han Hoyski (Hoylu), s. 215-240,

G

General Thompson, s. 225, 226, 232, 233, 234, 254.

H

Hacı Zeynelabidin Takîyev, s. 61-90.

Hasan Bey Zerdabi (Melikzade), s. 29-60.

Hüseyin Câvid, s. 461-489.

İ

İstiklal Beyannamesi, s. 153, 223, 251, 276, 290, 291.

K

Kafkas İslam Ordusu, s. 84, 132, 178, 203, 225, 334, 500, 537.

Kafkas Konfederasyonu, s. 284, 288.

Kurucu Meclis, s. 174, 175, 200, 216, 224, 249, 253, 265.

M

Mehemmed Hadi, s. 329-361.

Mehmet Emin Resulzade, s. 153-182,

Mirza Ali Ekber Sabir (Mirza Alekper Sabir), s. 303-328.

Mirza Bala Mehmetzade, s. 275-302.

Mirza Fethali Ahundzade (Ahundov), s. 1-28,

Müsavat Partisi, s. 163, 172, 178, 200, 246, 249, 250, 263, 278, 281, 282, 283, 289, 432, 495, 500, 538, 539, 545, 547, 548.

N

Nesib Bey Yusifbeyli, s. 241-273.

O

Olağanüstü Soruşturma Komisyonu, s. 201, 225.

Ö

Ömer Faik Numanzade, s. 391-424.

T

Transkafkasya Seymi, s. 216, 221, 223, 238, 281, 289.

Ü

Üzeyir Hacıbeyli (Hacıbeyov), s. 425-460.

V

Vıborg Beyannamesi, s. 192, 194.